39 CLOSED STACKS
NN08200
40946 2008-10-10
CA
4511

Baron op klompen

Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart

Wim Coster

Baron op klompen.
Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884):
aan de hefboom tot welvaart

Promotor:
Prof. dr. P. Kooij, hoogleraar Agrarische Geschiedenis, WageningenUniversiteit

Promotiecommissie:
Prof. dr. W.J.M. Heijman, Wageningen Universiteit
Prof. dr. J.W. Renders, Rijksuniversiteit Groningen
Prof. dr. H. te Velde, Universiteit Leiden
Prof. dr. A. van der Woud, Rijksuniversiteit Groningen

Dit onderzoek is uitgevoerd binnen de onderzoekschool:
N.W. Posthumus Instituut

Wim Coster

Baron op klompen

Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884):
aan de hefboom tot welvaart

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
Op gezag van de rector-magnificus
van Wageningen Universiteit,
Prof. dr. M.J. Kropff
in het openbaar te verdedigen
op woensdag 15 oktober 2008
des namiddags te vier uur in de Aula

ISBN 978-90-8504-950-0
Wageningen Universiteit
Postbus 9100
6700 HA Wageningen
The Netherlands

Aan mijn vader, Hendrik Coster 10 27 01 75 26

STELLINGEN

1
Privileges en principes roepen beide weerstand op. In het geval van Sloet, omdat hij er respectievelijk van afzag en vanuit ging. (Dit proefschrift)

2
Fysico-theologie en Intelligent Design (ID) verschillen niet wezenlijk van inhoud, maar slechts naar vorm en datering. Sloet is dus ook in dat opzicht actueel. (Dit proefschrift)

3
De door Presser gehanteerde definitie van egodocumenten als een verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken, persoonlijke brieven en dergelijke teksten -kortom, alle teksten waarin de auteur expliciet schrijft over eigen handelen en gevoelens- is te beperkt gebleken. Ook verslagen, als die van de Landhuishoudkundige Congressen en de Handelingen der Tweede Kamer, kunnen hiertoe worden gerekend.

4
Bij een wetenschappelijk onderzoek naar een stads- of dorpsgeschiedenis met betrekking tot de negentiende en twintigste eeuw mogen waterschapsarchieven als bron in geen geval ontbreken.

5
Het is volkomen terecht dat prof. W.J. Kolff (1911), uitvinder van de kunstnier (1943) en het kunsthart (1957) en pionier op het gebied van kunstmatige organen, in 2005 is verkozen tot 'Overijsselse Grootste'. Onbegrijpelijk en onterecht daarentegen is het, dat aan hem nog geen Nobel-prijs werd toegekend.

6
Het telegram dat de Britse koningin Victoria op 16 augustus 1858 via een nieuwe, ruim 4.000 kilometer lange, telegraafkabel verstuurde aan de Amerikaanse president Buchanan, is voor de negentiende eeuw van soortgelijk belang geweest als het eerste e-mailbericht voor de twintigste.

7
Het klootschieten als typisch regionale, want Oost-Nederlandse, sport heeft Olympische potentie.

8
De verkeersveiligheid is ermee gediend, wanneer fietsers ten opzichte van gemotoriseerd verkeer in alle situaties voorrang genieten.

Stellingen bij het proefschrift van:

Wim Coster: *BARON OP KLOMPEN. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart.*

Te verdedigen aan Wageningen Universiteit op 15 oktober 2008.

Inhoudsopgave

Van Poesjkin naar Sloet: kleine biografie van een biografie xi

Dank xv

1 Inleiding: aan de hefboom tot welvaart 1
1.1 Sloet 1
1.2 Omtrent de biografie 2
1.3 Omtrent deze biografie 4
1.4 Decor 6
1.4.1 Het liberale offensief 9
1.4 Onderzoeksvragen 11

2. Achtergronden: Curriculum Vitae cum annexis 15
2.1 Afkomst, opvoeding, opleiding: 1807-1832 16
2.1.1 Aan de hand van meester Beusekamp en Martinet 17
2.1.2 Op het Instituut Van Kinsbergen in Elburg 19
2.1.3 Rechten in Utrecht 21
2.2 Familie- en gezinsleven 24
2.3 Dichter en volkskundige 27
2.4 In en vóór Hengelo: 1832-1838 31
2.5 Op een groter podium: 1838-1867 36
2.5.1 Parlementaire opmaat in 1840 36
2.5.2 Een vereniging, een tijdschrift en een krant 38
2.5.3 In de Zwolse Gemeenteraad: 1845-1851 39
2.5.4 Tussen Zwolle en Den Haag: 1848-1860 40
2.5.5 Opnieuw in de Zwolse politiek: 1860-1867 46
2.6 Levensavond: 1867-1884 46
2.7 Buitenstaander 50

3 Twee maal een onzichtbare hand: gedachtegoed 53
3.1 Vanuit de Verlichting 54
3.1.1 Fysico-theologie 56
3.1.2 Martinet, Uilkens en de *Katechismus der Natuur* 57
3.2 Proefschrift: over de aard van de staat 61
3.3 Staathuishoudkunde, landhuishoudkunde, statistiek 63
3.3.1 Staathuishoudkunde 63
3.3.2 Van Hogendorp, Ackersdijck en Vissering 71

3.3.3	Ricardo, grondrente en lonen	73
3.3.4	Accijnzen	76
3.3.5	Landhuishoudkunde	79
3.3.6	Statistiek	81
3.3.7	Sloet en de statistiek	84
3.4	Bédelen en bedélen of werken voor de kost?	85
3.4.1	Morele verantwoordelijkheid	86
3.4.2	'Sombere jaren'	90
3.4.3	Remedies	90
3.5	Panacee in 1848	94
3.6	Een basis gelegd	99
3.7	Aandeelhouders	101
4	**'Kennis is de ware tooverij': over kennis, kunde en connecties**	105
4.1	'Welvaart'	107
4.1.1	Statistiek volgens 'Welvaart''	110
4.1.2	Partners, aanwas, dynamiek	111
4.2	Landhuishoudkundige Congressen	112
4.2.1	'De priesteressen van den Nederlandschen landbouw'	115
4.2.2	Nestor	117
4.3	Lezingen, leesgezelschappen, bibliotheken	119
4.3.1	De bibliotheek van 'Welvaart'	122
4.3.2	Lezingen	123
4.3.3	Leesgezelschappen	124
4.3.4	Bibliotheken ten plattelande	127
4.4	Op de bres voor het (openbaar) onderwijs	130
4.4.1	Leerstof	132
4.4.2	Onderwijzers en hulponderwijzers	135
4.5	Verzamelingen, kabinet en musea	136
4.6	Het gedrukte woord	140
4.6.1	'Op de bres voor de pers'	141
4.6.2	De liberale krant *Overijssel*	143
4.6.3	Uitgaven voor beroep en bedrijf	148
4.6.4	Telegrafie, stenografie en posttarieven	151
4.7	In 'eene vruchtbaarmakende atmosfeer'	153
4.8	'Stichting/volksverlichting'	155
5	**'Wegen te water en te land': voor communicatie en handel**	159
5.1	In het algemeen belang	161
5.1.1	Voor marskramers en rondventers	163
5.1.2	In de Kamer	165
5.1.3	'De heeren in de zwarte rokken'	168

5.1.4	Afzonderlijke lijnen of een algemeen net	169
5.2	In Overijssel	171
5.3	Zwolle aan zee	176
5.3.1	Rimpelingen	180
5.3.2	Op weg naar Kraggenburg	181
5.3.3	Naar diepgang of tonneninhoud	182
5.3.4	Een parlementaire enquête	185
5.3.5	Bittere teleurstelling	188
5.3.6	Dieptepunt	191
5.4	Over een 'spoorlinie'	192
5.4.1	Langs de Zuiderzee	194
5.4.2	Een brug over de IJssel	196
5.4.3	Eindelijk sporen in Overijssel	197
5.5	Wegen gewogen	199
6	**Baron op klompen: landbouw, landhuishoudkunde, landleven**	203
6.1	De Overijsselse landbouw in de negentiende eeuw	204
6.1.1	Het land op de kop	205
6.1.2	Omstreeks 1880	207
6.2	De 'natuurlijke bestemming' van de bodem	208
6.2.1	Het ' voortbrengend vermogen' van Overijssel	209
6.2.2	'Aardkunde'	211
6.2.3	Ten voeten uit	216
6.3	Hoeder, wekker, minnaar van het platteland	218
6.3.1	Tegen ongewenste bemoeienissen	219
6.3.2	'Al te goed is buurmans gek'	222
6.3.3	Om het belang der vogelen	224
6.3.4	Door een literaire bril	227
6.3.5	Dichter van het landleven	228
6.4	Eigendom en oude rechten	231
6.4.1	Marken	233
6.4.2	Tienden	240
6.5	Techniek, mest, ras en gewas	248
6.5.1	'Met geringe middelen uit te voeren'	249
6.5.2	'Het oude Germaansche huisdier'	253
6.5.3	Mest, 'de goudmijn van den landbouw'	254
6.6	Varianten	258
6.6.1	Visserij en visteelt	258
6.6.2	Tuinbouw en fruitteelt	262
6.6.3	'Het gevleugeld vee'	267
6.6.4	Van aardaker tot zijderups	268
6.7	Observaties	270
6.8	Ecologie en economie	273

7 Provincies overzee: koloniën in de Oost en in de West 279
7.1 In de Oost en in de West 281
7.2 In de West 283
7.2.1 'Europesche Colonisatie' 284
7.2.2 Afschaffing van de slavernij 291
7.2.3 Weinig reden tot tevredenheid 292
7.3 In de Oost 293
7.3.1 Het Cultuurstelsel 294
7.3.2 De grond in geboord 297
7.3.3 Interpellaties en suggesties 301
7.3.4 Hongersnood op Java 305
7.3.5 Naar een nieuw Regeringsreglement 311
7.4 Gepeperde politiek 315
7.4.1 Resultaten 319

8 'Eén gezin, vastgesnoerd door broedermin': conclusies 323
8.1 Bijdrage aan de politieke cultuur 326
8.2 Ontwikkeling 329
8.2.1 Beweging in de hefboom tot welvaart 331

Summary 333

Bijlage I: Functies en lidmaatschappen 342

Bijlage II: Bibliografie Sloet 345

Bronnen 387

Literatuur 391

Over de auteur 409

Index op persoonsnamen 410

Historia Agriculturae 415

Van Poesjkin naar Sloet: kleine biografie van een biografie

Hoe kan het, dat van een Oost-Nederlandse baron uit de negentiende eeuw, van wiens graf niet meer rest dan een perkje gras, anno 2008 een allegorisch portret werd geschilderd? Hoe kan het, dat vrijwel tegelijkertijd één van zijn vele vergeten gedichten inspiratie bood voor een abstract expressionistisch schilderij? Hoe kan het, dat zijn leven werd gevat in een proefschrift in de vorm van een thematische biografie met de titel *Baron op klompen*?

De volgende acht hoofdstukken, en de bijlagen, zijn onder andere bedoeld als antwoord op die vragen. Maar daarmee is niet alles gezegd, want de wordingsgeschiedenis van een boek hangt ook samen met het leven van de biograaf. Het omgekeerde is eveneens het geval. Daarom deze kleine biografie van een biografie.

Laat ik het eenvoudig houden en niet verder teruggaan dan naar de zomer van 1986. Ik was toen bezig met een onderzoek naar de levensgeschiedenis van de man die in januari 1837 door de Russische dichter Alexander Poesjkin werd uitgedaagd tot een duel. Deze Georges-Charles baron Van Heeckeren d'Anthès -de 'geadopteerde' zoon van een Gelderse baron- zou namelijk avances hebben gemaakt in de richting van Natalja, de echtgenote van 'de vader van de Russische literatuur'. Het duel vond doorgang en het resultaat was, dat er een einde kwam aan het leven van een gevierd en door de tsaristische autoriteiten gevreesd poëet. De dandy van professie die de kogel afvuurde, bleef slechts een zwarte, maar voor mij wel intrigerende, voetnoot in de geschiedenis van de wereldliteratuur.

Al tijdens mijn studie in de Slavische taal- en letterkunde had ik mij afgevraagd wie hij was geweest. Ik wilde ook weten, wat er verder was geworden van deze geboortige Fransman en van de Geldersman die hem had geadopteerd. Op 29 januari 1987 was het precies anderhalve eeuw geleden dat de beroemdste Russische dichter aller tijden stierf. Ik schreef daarom een artikel dat werd gepubliceerd in *Vrij Nederland*. Het stuk, zo was mijn bedoeling, moest ook de opmaat zijn tot de eindscriptie voor de studie MO-B geschiedenis aan de Noordelijke Leergangen waarmee ik in 1983 was begonnen. Het zou anders lopen.

In de zomer van 1986 was mijn toenmalige werkgever, uitgever Wolters Samsom, na een harde strijd met de Amsterdamse concurrent Elsevier, gefuseerd met Kluwer. Het hoofdkantoor van Wolters Kluwer, zoals de nieuwe combinatie ging heten, werd gevestigd in Deventer. Bij Kluwer zat nog een jubileum in het vat, want de oprichter van het bedrijf, Æbele Everts Kluwer (1869-1933), was in 1889 te Veendam begonnen als uitgever en twee jaar later verhuisd naar Deventer. Het archief bood alle gelegenheid tot onderzoek naar de ontstaansgeschiedenis. Ik schreef daarover een serie artikelen en besloot mijn studie geschiedenis niet af te gaan ronden met een scriptie over Poesjkin en D'Anthès, maar over Kluwer. Eind 1989 rondde ik de scriptie en daarmee de MO-studie af.

Vanuit de opleiding kreeg ik de suggestie om eens te bezien of ik op dit onderwerp niet kon gaan promoveren. Het was voor mij een verrassende en prik-

kelende gedachte, waar ik graag op inging. Zo kwam ik op een zeer stormachtige en natte februari-avond in 1990 terecht bij Pim Kooij in Groningen. Het jaar daarop behaalde ik het doctoraal geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en werd hij mijn promotor.

Inmiddels hadden de onderzoeksplannen nader vorm gekregen. Het zou gaan over uitgeverij-geschiedenis in bredere zin, mede gebaseerd op case-studies over Kluwer, N. Samsom in Alphen aan den Rijn en W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle. Bovendien had ik per 1 juli 1990 ontslag genomen en mij gevestigd als zelfstandig tolk-vertaler annex docent Russisch en als auteur van historische publicaties. Die stap moest mij ruimte bieden voor het werk aan het proefschrift. Het tegendeel bleek waar. Een zelfstandig ondernemer is aan de ene kant zo vrij als een vogel, maar aan de andere kant vogelvrij. Wil hij brood op de plank, dan moet er vaak keihard worden gewerkt en is er lang niet altijd ruimte voor nevenactiviteiten die niet direct renderen. Mede om die reden verdwenen de plannen voor een proefschrift langzaam naar de achtergrond. Ze zouden waarschijnlijk ook totaal in mist zijn opgegaan, als niet mijn promotor -meer dan ikzelf- de moed erin had gehouden én als ik niet opnieuw de koers had gewijzigd. Sloet -om precies te zijn mr. Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis- was ten tonele verschenen!

Ik had hem al in 1990 ontmoet tijdens het onderzoek voor een doctoraalscriptie naar de ontwikkeling van het gedrukte woord in de negentiende eeuw. Sloet sprak mij aan door de creativiteit en de inzet waarmee hij reageerde op de economische mogelijkheden rond het midden van de negentiende eeuw. Het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, uitgegeven door W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle, was één van zijn podia. Voorzichtig kaartte ik de ommezwaai aan bij Pim Kooij. Hij ging mee. Het zou mij weliswaar moeite kosten Kluwer en de anderen los te laten, maar opnieuw gaven praktische redenen de doorslag.

De geboorte van mijn dochter in februari 1995 en de drukke baan van mijn vrouw leidden ertoe dat ik, overigens met alle genoegen, meer aan huis en haard gebonden raakte. Ik verliet de slavistiek, Oost-Europa werd Oost-Nederland en ik ging mij als zelfstandig auteur vooral richten op de regionale geschiedenis. In die context vond Sloet zijn plaats. Hij bracht mij onderzoeksmateriaal dat ik goed kon gebruiken voor andere publicaties, zoals *Overijssel op het land*. In dit, in 1997 verschenen, boek schetste ik ook voorzichtig een eerste portret van de man die mij sindsdien voortdurend zou gaan bezighouden. De laatste jaren keek hij zelfs mee vanuit de lijst aan de muur van mijn werkkamer. Het werkwoord 'sloeten' kreeg in mijn naaste omgeving een speciale, zij het niet altijd louter positieve, klank. De ontwikkeling van een geesteskind en die van een kind van vlees en bloed wilden nog wel eens conflicteren.

Maar dat realiseerde ik mij allemaal nog niet toen ik op 18 april 1997 aan Pim Kooij schreef, dat ik van het belang van Sloet inmiddels wel overtuigd was, dat hij interessante politieke ideeën had en zich inzette voor de ontwikkeling van de landbouw en de infrastructuur. Ik had wel de indruk, dat hij soms 'als een Don Quichotte ten strijde trok', maar dat maakte hem als persoon des te boeiender. Zijn sterk religieus besef, waarin ik trekken van het mij wezensvreemde 'Intelligent Design' meende te ontwaren, werd mij pas later duidelijk. Ondertussen

ontdekte ik via Sloet steeds meer interessante bronnen, zoals de liberale krant *Overijssel* en de verslagen van de Landhuishoudkundige Congressen.

In februari 1998 gaf ik voor de Zwolse Historische Vereniging een lezing onder de titel 'Veelzijdig, verguisd, vereerd'. Later voegde ik daar nog het woord 'vergeten' aan toe. Het was, om het cliché-woord maar eens te gebruiken, een uitdaging. Naar aanleiding van de kwestie rond het Zwolse Diep, die in 1856 leidde tot een parlementaire enquête, schreef ik een kort verhaal onder de titel 'Stille Wateren'. Gaandeweg breidde het onderzoeksspectrum zich uit. Sloets gerichtheid op de koloniën bracht bij mij een nieuwe belangstelling teweeg, plus de overtuiging dat dit onderwerp een apart hoofdstuk verdiende. Zijn poëzie en zijn volkskundige verhalen begonnen mij, op onderdelen, eveneens te boeien. Ook kreeg ik door het onderzoek tal van nieuwe contacten. Onderwijl schreef ik andere boeken waarin onderzoeksmateriaal rond Sloet naar voren kwam. Hij was dus voortdurend aanwezig, meer of minder op de voorgrond, maar het leidde niet direct tot een snelle voortgang van het werk aan het proefschrift … Een gelukkige omstandigheid was, dat Pim Kooij in 1999 behalve in Groningen óók hoogleraar werd in Wageningen. De agrarische geschiedenis, waarin Sloet zo'n belangrijke en onderbelichte rol heeft gespeeld, vond daarmee een passende bedding.

In 2003 raakte ik verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel (HCO), eerst nog part-time, maar al spoedig in een volledig dienstverband. De structuur van een baan zou mij de rust bieden om het proefschrift eindelijk af te ronden, meende ik. Maar: onderzoeken, schrijven, ideeën ontwikkelen en alles wat daarmee zoal samenhangt, het zijn geen zaken die zich laten sturen door de klok of de beslotenheid van een studeerkamer. Zelfs niet, ongetwijfeld tot zijn spijt, door het vaste uitgaansritme van onze hond Banjer.

Als dus niet eind februari 2006 het bericht was gekomen dat ik van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) een beurs had gekregen, die mij via een zogeheten vervangingssubsidie in staat stelde bijna een jaar volledig aan 'Sloet' te gaan werken, dan zou deze biografie zeer waarschijnlijk niet meer zijn verschenen in het eerste decennium van deze eeuw. Of, wie zal het zeggen, zelfs helemaal niet. Opnieuw viel het mij moeilijk afstand te nemen, al was het maar tijdelijk, van de projecten waarmee ik bezig was; maar dit was een gelegenheid die ik toch dankbaar aangreep.

Tot mijn geluk had ik nog een extra impuls, of liever gezegd een krachtige injectie, gekregen door de mogelijkheid om als gastonderzoeker deel te nemen aan het Wageningse project van Anton Schuurman en zijn groep naar de modernisering en democratisering van het Gelderse platteland. Ik kwam daarmee in het gezelschap van een groep gemotiveerde onderzoekers. Zij verschaften mij waardevolle inzichten en attendeerden mij op thema's, op onderzoeksvragen en op bronnen. Ik kreeg zo ook de gelegenheid mijn materiaal in diverse stadia van ontwikkeling te presenteren. De voeling met het Historisch Centrum Overijssel bleef nadrukkelijk bestaan en ook daar wist ik collega's die met mij meedachten en -deden.

Eindelijk leek mijn onderzoek naar Sloet tot het gewenste resultaat te leiden. Op 12 oktober 2007, op Sloets tweehonderdste geboortedag, zo was de bedoeling, zou de promotie plaatsvinden. In juni van dat jaar werd aan die illusie

echter een eind gemaakt door de onvrijwillige ontmoeting met een automobiel, toen ik terugkwam van de boekhandel met in mijn tas *De Sublieme Historische Ervaring* van Frank Ankersmit. Het boek belandde mét mijn bril op straat, maar bleef ongeschonden. Ik niet.

Na deze gebeurtenis in de actualiteit stond mijn hoofd enkele maanden in het geheel niet naar de historische ervaringen, hoe subliem ook, van Sloet. Ergens in de herfst kon ik de draad voorzichtig weer oppakken en begon ik, met zo nu en dan vallen, maar steeds weer opstaan, aan de eindfase van mijn langdurige project. Mijn oog viel na de doorstart ook op onderwerpen en op literatuur die ik eerst niet had opgemerkt, ik formuleerde bepaalde passages opnieuw, ik kreeg nog enkele nieuwe ideeën, onder andere door contacten die waren ontstaan na het laatste intermezzo. Het boek is door dit alles niet fundamenteel, maar toch, anders en, naar ik meen, zeker niet minder geworden.

Hoewel het leven van Sloet bleef zoals het was geweest, heb ik met de voorgaande pagina's willen illustreren dat de biografie van een biografie, en daarmee de inhoud, ook wordt geraakt door de biografie van de biograaf en vice versa. Ik wil ook nog antwoord geven op de eerste twee vragen, die naar de ontstaansgeschiedenis van een allegorisch en van een abstract-expressionistisch schilderij.

Aan de Zwolse beeldend kunstenares Rana Berends, die ik in 2003 ontmoette nadat Sloet vanwege zijn inzet voor de natuur en een 'groene' landbouw was geëerd als erflater van de politieke partij GroenLinks/De Groenen, vroeg ik namelijk om, op basis van een portret en de informatie die ik haar verschafte, een schilderij van hem te maken. Het resultaat is te zien op het omslag van dit boek en, met uitleg, op pagina 322.

Haar Kamper collega Marri de Wilde kwam enige jaren geleden naar het HCO met de -zeer welkome- vraag om verhalen en bronnen die haar konden inspireren bij het maken van haar schilderijen. Die rol werd onder andere vervuld door de dichtregels die in woord en beeld zijn te vinden op pagina 24. Het schilderij in kwestie maakte deel uit van een serie van twaalf werken, waarvan er ook één is gewijd aan Thorbecke, in de expositie 'De wilde deerne gevangen in verf' die gedurende de zomer van 2008 was te zien in het HCO.

Zo was Sloet de laatste achttien jaar voortdurend aanwezig in mijn leven; en, zoals gezegd, dat van mijn naaste omgeving. Ik was op hem gericht, werd door hem geïnspireerd en gevoed met historische bronnen, maar dat wil niet zeggen, dat de voor een biograaf zo noodzakelijke kritische distantie ontbrak. Ik zag en zie hem eerst en vooral als een onderhoudende 'gids door de tijd' aan wie vragen kunnen worden gesteld. Die hoeven niet alleen antwoorden op te leveren, maar kunnen ook leiden tot nieuwe vragen of tot een zelfstandige blik op het decor rondom de gids. Zo is ook dit boek bedoeld.

De Sublieme Historische Ervaring van Ankersmit is nog steeds ongeschonden en -tot nu toe- ongelezen, maar ik heb de mijne gehad!

Zwolle, 26 augustus 2008

Dank

Deze biografie is geschreven op basis van bronnen én met de onmisbare behulp van velen. Ik dank, om heel uiteenlopende redenen, iedereen die mij in de loop van bijna twintig jaar bij de totstandkoming van dit proefschrift heeft geholpen.

Allereerst mijn promotor Pim Kooij, die mij -bekwaam en met begrip en beleid, waar nodig een time-out verlenend, bijna vanaf het begin van zijn professorale bestaan, eerst in Groningen, later in Wageningen, soms tijdens een maaltijd in een nabij het station gelegen Zwols etablissement- langs de klippen van een langdurig promotietraject heeft geleid. Enkele andere namen noem ik hier, in de hoop niemand te vergeten en voorrang verlenend aan de alfabetische volgorde boven de, in historische zin te prefereren, chronologie: Niels Bakker, Jan Bedaux, Maaike Bergmans, Hester de Boer, Rob de Bree, Paul Brood, Paul Brusse, Jaap Dijkhuis, Vincent Erdin, Gerrit Groenhuis, Jan-Taco te Gussinklo, Georg Hartong, Gerrit van Hezel, Clemens Hogestijn, Frank Inklaar, Rob Janson, Janny de Jong, Tjitske Keizer, Anneke en Jef Knol, Rob Kooij, Peter Lindhoud, Nico Lettinck, Ad Marijs, Wimke Massink, Erna Oosterveen, Tonny Peters, Aaldert Pol, Evert Schoorl, Jan van Tiggelen, Nynke van der Wal, Siem van der Weerd, Henk Wiechers; het Historisch Centrum Overijssel en daarmee vele (oud-)collega's en vrijwilligers, waarvan ik hier vermeld: Christien Alkema, Aly Beekhof, Arnold Gevers, Wim Huijsmans, Bert Looper, Jeanine Otten, Piet den Otter, Marieke Schaap, Marga Schulte, Vincent Sleebe, Bert de Vries, Jan Wigger; de gastvrije leden van de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit, die mij ruimhartig lieten delen in hun brede kennis en ervaring: Jan Bieleman, Leandre Bulambo, Margreet van der Burg, Piet van Cruijningen, Ronald Rommes, Anton Schuurman, Remco Visschers en Mathijs Witte; Aicha el Makoui en Erwin Karel die mij, namens WUR en NAHI, in de zeer intensieve fase tussen manuscript en drukker met grote inzet terzijde stonden; Frank de Wit die vorm gaf aan het omslag; Jan de Groot in Groningen, die vanaf de eerste promotieplannen met mij heeft meegedacht én, met buitengewone nauwgezetheid heeft meegelézen; mijn paranimfen en trouwe vrienden vanuit de Slavische tijd in Groningen, Ursula Hegeman en Wim Visser.

Aan mijn dierbare en inspirerende vader, Hendrik Coster, die mij op de weg van de taal en de geschiedenis bracht, maar helaas al in 1975 overleed, draag ik deze dissertatie op. Natuurlijk gaat de dank ook uit naar mijn familie, mijn moeder Trijntje Coster-Guchelaar in het bijzonder. Tot slot, maar niet in de laatste plaats, noem en roem ik mijn vrouw Rennie Oosterveld. Wij leerden elkaar kennen op 26 augustus 1983, toen wij op een vrijdagmiddag in Zwolle begonnen aan onze studie geschiedenis: precies een kwarteeuw voordat dit proefschrift werd voltooid. Op 7 februari 1995 werd onze dochter Annelotte geboren, in de periode waarin ook Sloet zich nadrukkelijk aandiende en zijn plaats opeiste in ons huis. Niet genoeg kan ik waarderen, dat ik van Rennie en Annelotte de ruimte en de tijd heb gekregen om te werken en dat zij volop met mij meeleefden. Maar ik doe een belofte: voortaan zal Sloet vooral op de boekenplank blijven staan en in de lijst blijven hangen en zal de actualiteit weer voorrang verkrijgen boven de sensatie van zíjn historie.

Sloet op een litho door N.J.W. de Roode. Het portret werd gepubliceerd vóór in het verslag van het XXVII-ste Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, dat in 1862 in Middelburg werd gehouden. Het bestuur wilde daarmee voldoen 'aan den in de laatste algemeene vergadering kenbaar gemaakten wensch' om 'een der stichters en ijverigste bevorderaars der congressen' te eren.

1

Inleiding: aan de hefboom tot welvaart

In de negentiende eeuw voltrokken zich in Nederland grote veranderingen die in velerlei opzicht bepalend zijn geweest voor de structuren waarbinnen en waarmee wij tegenwoordig leven. Niet alleen op politiek, (sociaal-)economisch en demografisch terrein kwam de eenwording van de 'archipel van gebieden en samenlevingen' uit de tijd van de Republiek verder op gang, maar ook, en in nauwe samenhang daarmee, op het gebied van de taal, de cultuur, de ruimtelijke orde en de inrichting van het landschap.[1] Tegelijkertijd was de natiestaat Nederland zoals die zich -na een sterk richtinggevend Bataafs-Frans intermezzo- ontwikkelde, echter een veelkleurig mozaïek van wisselende of vaste structuren, materialen en kleurschakeringen.

Ontstaan, richting en tempo van de verschillende, soms naast elkaar bestaande, fases in dit proces werden in belangrijke mate bepaald door figuren die naar voren traden met hun ideeën, idealen en initiatieven. Zij kregen daarbij ook te maken met tegenkrachten: van andere figuren, individueel en collectief, of van de fysieke omgeving die hen confronteerde met soms onverwachte moeilijkheden en mogelijkheden. Het was -al werd en wordt daarover verschillend gedacht- vooral een proces van *mensenwerk.*

Sommige namen in de geschiedenis, zoals die van de 'titanen van de politiek' Thorbecke of Groen van Prinsterer, behoren tot het collectieve geheugen van het Nederlandse publiek.[2] Andere verzonken langzaam in de tijd. Weer andere, de meeste, van hoog tot laag en in alle sectoren, bleven op voorhand anoniem. Zo ging het en zo gaat het. Toch maken mensen, en dan niet alleen de 'titanen', verschil. [3]

1.1 Sloet

Eén van de figuren die bij de veranderingsprocessen in de negentiende eeuw een rol van betekenis hebben gespeeld, was mr. Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884). 'Sloet', zoals hij in de wandeling wel

---

[1] De metafoor van de archipel is ontleend aan: Knippenberg & De Pater. *De eenwording van Nederland*, 17. Terecht constateren zij, dat er wel al sprake was van staatkundige integratie en dat ook de marktgerichtheid van de landbouw aan het begin van de negentiende eeuw dit proces ondersteunde. Als 'een mozaïek van relatief gesloten regio's' willen zij Nederland niet zien, maar evenmin, zo constateren zij, viel Nederland te typeren 'als een systeem van onderling intensief op elkaar betrokken gebieden en plaatsen.' De begrippen 'inrichting' en 'orde' worden hier naast elkaar gebruikt in de betekenis die Van der Woud, *Het lege land*, 15, eraan geeft: 'Inrichting suggereert een menselijke schikkende hand, terwijl een kenmerk van de Nederlandse ruimte was dat grote delen ervan niet "ingericht" waren. Ruimtelijke orde is een meer abstract begrip met analogieën als kosmische orde, sociale orde, economische orde, juridische orde. Het veronderstelt een innerlijke samenhang, een zekere bouw – of die nu bewust door de mens veroorzaakt is of niet.'

[2] De Haan. *Het beginsel,* 61.

[3] Het citaat, en daarmee de titel van de paragraaf, is ontleend aan Schuurman, 'Mensen maken verschil'.

werd genoemd, zag het levenslicht in het Gelderse plaatsje Voorst, maar het grootste gedeelte van zijn leven woonde en werkte hij in en ook vóór de provincie Overijssel. Hij fungeerde er als burgemeester en rechter, was er raadslid, statenlid, schoolopziener en nog meer.[4] Hij was in 1841 initiator van de 'Overijsselse Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart' en in 1846 van de daaruit ontstane Landhuishoudkundige Congressen. Tussen 1840 en 1860 was hij prominent aanwezig in de landelijke arena van de politiek. Hij was in 1840 en 1848 lid van de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening en zat in de jaren 1849-1860 in de Tweede Kamer. Hij genoot bekendheid als een kritisch en eigenzinnig liberaal, die, zonder een enggeestig regionalist te zijn, opkwam voor de belangen van het platteland; in het bijzonder dat van Overijssel en Gelderland. Hij streed mét en tegen Thorbecke, stond aan de zijde van Van Hoëvell in debatten over de Indische politiek en was één van de meest fervente tegenstanders van Groen van Prinsterer. Het in 1841 door hem opgerichte *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* gold decennialang als een liberale spreekbuis van belang. In woord en daad was hij een voortrekker waar het ging om de bevordering van (de belangen van) de landbouw en de emancipatie en ontwikkeling van het platteland, de aanleg van wegen over water en over land en het verspreiden van kennis en kunde. Hij had opzienbarende ideeën over de relatie met de koloniën in Oost en West. Ondertussen publiceerde hij een omvangrijk oeuvre als dichter en volkskundige. Veel bracht hij tot stand, veel zag hij mislukken of teloorgaan, maar zijn doel was en bleef: te staan 'aan de hefboom tot welvaart'.[5]

1.2 Omtrent de biografie

Een individueel personage, of een groep personen, kan ons dichter bij het verleden brengen, tot in de kieren van de geschiedenis. Het genre bij uitstek om deze stelling te illustreren, is de biografie. Voor de geschiedwetenschap is er echter nog een argument om het belang van dit genre te onderstrepen. 'Onze kennis van de afzonderlijke gebeurtenissen en ontwikkelingen is geweldig toegenomen, maar de relatie met het grotere geheel zijn we verloren.'[6] In een levensbeschrijving komt die relatie met 'het grotere geheel' -anders gezegd: het decor per bedrijf, de context dus- als het goed is wél tot stand. Juist vanwege de explosie van kennis en informatie is de biografie daarom een zeer geëigend medium om tegelijkertijd de verbinding te leggen met het grotere geheel én het détail.

Hoewel Nederland geen lange biografische traditie kent, zoals dat bijvoorbeeld wel het geval is in Engeland, is hier de laatste twee decennia wel een verandering gaande en niet alleen in de belangstelling van het publiek.[7] In 1991

---

[4] Zie Bijlage I: Functies en lidmaatschappen.

[5] De uitdrukking is ontleend aan een zinsnede uit Sloets 'Grondtrekken der staathuishoudkunde), die hij publiceerde in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek. (TSS*-3, 143). Hij gebruikte het woord hefboom ook in andere samenstellingen als 'hefboom der nijverheid' of in betogen. 'Niets heeft de verdeeling van den arbeid meer bevorderd dan de ruiling; zij waren beide de hefboomen, die met gezamenlijke krachten werkten, om den mensch uit den staat der barbaarschheid op te beuren', sprak hij bijvoorbeeld op een andere plaats in zijn 'Grondtrekken'. (*TSS*-4, 7). Zie ook hierna, hoofdstuk 3.

[6] Schuurman. 'Mensen maken verschil', 169.

[7] Zie voor de Engelse situatie *Biografie Bulletin,* zomer 2007, waarin de biografie in Groot-Brittannië centraal staat.

werd het tijdschrift *Biografie Bulletin* opgericht, dat zich ontwikkelde tot een toonaangevend vakblad. Over het genre van de biografie wordt volop geschreven in kranten en tijdschriften en verschijnen zelfstandige publicaties.[8] In Groningen werd aan de Rijksuniversiteit een hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie benoemd, aan verschillende universiteiten worden colleges over de biografie gegeven.[9]

De discussie over de plaats, de functie en vooral de status van de biografie binnen de wetenschappelijke wereld is hier echter nog steeds gaande. 'De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie', verkondigde de Leidse historicus Willem Otterspeer nog in 1999 in een toespraak tijdens een symposium van de Werkgroep Biografie, waarin hij dit genre zelfs als 'de erfvijand van de geschiedenis' betitelde. Hij signaleerde binnen de geschiedwetenschap 'een nieuwe afgescheiden gemeente, de congregatie van biografen, broeders, zo niet in bedrog dan wel in bedachtzaamheid.' Hij ging nog verder en stelde, dat 'de geschiedenis en a fortiori de biografie geen wetenschappelijk genre is, maar een literair genre.' Wetenschap is in zijn visie 'een zaak van zo rijk mogelijke theorieën, geformuleerd in een zo doorzichtig mogelijke taal, ter verklaring van een zo groot mogelijk aantal verschijnselen en ter voorspelling van een zo gedetailleerd mogelijke ontwikkeling.'[10] De geschiedenis heeft daaraan nooit beantwoord en zal dat, aldus Otterspeer, ook nooit ofte nimmer kunnen doen. En, zo mag worden geconcludeerd, de historische biografie dus evenmin.[11] Gelukkig deelt niet iedereen deze mening.

'Wat mij interesseert', aldus Léon Hanssen, historicus en biograaf van Menno ter Braak, in een repliek op de boutade van Otterspeer, is juist 'hoe iemand in de wereld staat en creatief op het verstrijken van de tijd reageert. Wetenschappelijke verantwoording is daarbij belangrijker dan retorisch vermogen. De biografie is slecht af zonder de wetenschap.'[12] Hanssens terechte conclusie doet echter niets af aan het belang van het retorisch vermogen, want een slecht geschreven biografie kan fnuikend zijn; zelfs voor het meest boeiende of belangwekkende personage.

Tot de bronnen om een, soms bijna directe, relatie met het verleden tot stand te brengen, behoren egodocumenten als brieven, dagboeken of reisverslagen. Maar ook artikelen in kranten en tijdschriften, notulen, verslagen van parlementaire handelingen of andere officiële stukken kunnen de geschiedenis inkleuren. Zijn de bronnen in ruime mate voorhanden, wordt er vanuit het verleden wél over en door de gebiografeerde(n) gesproken, dan kunnen de mogelijkheden om

---

[8] In 2007 bijvoorbeeld: Renders & Voerman. *Privé in de politieke biografie*; Dane en Renders. *Biografie en psychologie*; Fortuin en Linders. *Bespottelijk maar aangenaam*.

[9] De Stichting Democratie en Media heeft in samenwerking met de Rijksuniversiteit Groningen per 1 maart 2007 Hans Renders benoemd tot bijzonder hoogleraar Geschiedenis en Theorie van de Biografie.

[10] Otterspeer. 'De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie', 122-129.

[11] De opvatting over aard en inhoud van de geschiedwetenschap blijft voor rekening van Otterspeer en zal hier verder niet worden bediscussieerd. Het belette hem overigens niet biografieën te publiceren over de filosoof Bolland en de historicus Johan Huizinga.

[12] Hanssen. 'Een regenboog van graniet', 222, 225. Over het laatste deel van Otterspeers definitie, de voorspellende waarde die geschiedenis zou moeten hebben, schreef Hanssen in dezelfde repliek: 'Wie behalve misschien een enkele negentiende-eeuwse positivist, heeft van de geschiedschrijver geëist dat hij verschijnselen voorspellen moest?'

die relatie en die inkleuring en daarmee het inzicht, en niet alleen een inkijkje, in het verleden tot stand te brengen, exponentieel toenemen.[13] Maar daarmee ontstaat ook het risico, dat een symfonie verandert in een kakofonie. Een ander gevaar is, dat de gebiografeerde, de hoofdpersoon, in de rol van gids door de tijd, verdwijnt in het decor of verstomt tussen de overige personages. Op de auteur in zijn of haar multifunctionele rol als casting director, regisseur, maker van het programmaboekje of souffleur richting publiek rust dus een zware verantwoordelijkheid. Want hij of zij presenteert een persoon, die acteert op papier en voor het publiek tot zijn recht moet komen, zonder zelf nog een actieve inbreng te kunnen hebben. De ware biograaf is 'een kunstenaar die onder ede staat', aldus Elsbeth Etty in een bundel over de biografie in Nederland, uitgaande van de gedachte dat een biograaf niets mag verzinnen. Het laatste geldt zeker voor de wetenschappelijk biograaf.[14]

'Een verdienstelijke biografie moet zich', aldus Herman de Liagre Böhl, sprekend over het concept achter zijn biografie van Herman Gorter, 'in voortdurende wisselwerking bewegen op tenminste drie niveau's. Als eerste noemt hij 'een micro-niveau waarop de karakterstructuur van de hoofdpersoon wordt geschetst en geanalyseerd aan de hand van diens achtergrond en diens intieme relaties.' Op meso-niveau wordt het publieke optreden van de hoofdpersoon uiteengezet, 'in direct verband met de sociale, intellectuele of politieke netwerken waardoor dit optreden wordt gedragen.' Op macro-niveau ten slotte worden leven en werk van de hoofdpersoon belicht 'in de context van de eigentijdse maatschappelijke en culturele verhoudingen.' Daarbij dient de biografie exemplarisch te zijn voor een passage uit de geschiedenis.[15]

Waar het gaat om het type van de biografie wordt wel de taxonomie van Van den Braembussche gehanteerd, die tot zeven vormen komt: de *exemplarische* biografie, die het individuele levensverhaal vertelt om een morele boodschap uit te dragen; de *antiquarische* biografie, waarin de feitelijkheid 'onverbiddelijk' de boventoon voert; de *anekdotische* biografie, waarin de anekdote 'een doel-op-zich' is, maar die niet voldoet, omdat analyse en synthese uitblijven, hoewel 'het sprekend detail', zeker bestaansrecht heeft; de *historisch-literaire* biografie, die een 'bemiddelingspoging tussen literatuur en historische wetenschap' wil wagen; de *theoretische biografie,* 'waarin de toepassing van een theoretisch raamwerk of begrippenkader centraal staat'; de *emancipatorische* biografie, waarbij het gaat 'om een inhaalmanoeuvre, een streven naar ontvoogding'; de biografie die is gericht op een *historische reconstructie van de collectieve leefwereld.*[16] De meeste theoretici beperken zich volgens hem tot één van de types in deze taxonomie.

1.3 Omtrent deze biografie

Het onderzoek naar leven en werk van Sloet tot Oldhuis sluit naadloos aan bij de biografische traditie die het laatste decennium ook ingang begint te vinden

---

[13] Zie hiervoor o.a. Aerts, De Jong, Te Velde, *Het persoonlijke is politiek* en Renders en Voerman, *Privé in de politieke biografie.*

[14] Etty. 'Volslagen bezeten van nieuwsgierigheid',11.

[15] Hij komt tot deze uitgangspunten op basis van het artikel van Van den Braembussche waaruit hierna een taxonomie voor de biografie wordt opgevoerd. De Liagre Böhl. 'Theoretische uitgangspunten', 152.

[16] Van den Braembussche. 'Het biografisch element in de geschiedschrijving', 32-41.

binnen de agrarische geschiedenis, zoals onder andere blijkt uit een publicatie over Van Hall en dissertaties over (Derk en Sicco) Mansholt, Louwes en Hoetink en een boek over markante figuren in agrarisch Nederland.[17] *Baron op klompen* wil aan de hand van thema's uit leven en werk van een vooraanstaande tijdgenoot laten zien hoe deze, gedurende een groot deel van de negentiende eeuw, een rol van betekenis heeft gespeeld op het gebied van de politiek, de economie en dan met name de landbouw, de ruimtelijke orde en de (politieke) cultuur; facetten die bepalend waren in de ontwikkeling van de natiestaat Nederland. Het accent ligt daarbij op de periode tussen globaal 1840 en 1870.

Hoewel Sloet werd gekend, geëerd en verguisd door tijdgenoten, is er over hem in de latere geschiedschrijving weinig substantieels terug te vinden. Een persoonlijk archief is, voor zover bekend, niet overgeleverd. In het Historisch Centrum Overijssel berust slechts één bescheiden dossier met zaken als diploma's en onderscheidingen. In het Nationaal Archief in Den Haag berust een Familiearchief Sloet, maar de titel belooft meer dan de inhoud laat zien.[18] In verspreide archieven is echter het nodige bewaard gebleven en hij heeft in zijn leven vele malen meer gepubliceerd dan er na zijn dood over hem is geschreven. Ook als spreker is hij in de Tweede Kamer, tijdens de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen of als raadslid duidelijk te traceren.

Nu behoeft op zich de omvang van een bibliografie of zelfs het bronnenmateriaal geen reden te zijn om iemand te vereren met een biografie. Ware het niet dat Sloet -mede vanwege zijn nadrukkelijke aanwezigheid, zijn eigenheid, zijn eigenzinnigheid, zijn veelzijdigheid, zijn krachtdadigheid- bij uitstek geschikt is om te fungeren als een gids door de tijd. Niet alleen door hetgeen hij tot stand bracht, maar ook vanwege de teleurstellingen, de mislukkingen en de tegenstand waarmee hij werd geconfronteerd. Zijn Oost-Nederlandse herkomst, zijn daarmee verbonden regionale gerichtheid en de beschikbaarheid van relevante bronnen bieden bovendien de gelegenheid te kiezen voor specifieke, regionale fragmenten tegen het decor van de negentiende eeuw.

Deze biografie beweegt zich op de drie hiervoor beschreven niveaus van de taxonomie van Van den Braembussche. De typeringen die hij geeft zijn echter (ook) in dit geval niet één op één toepasbaar, omdat elementen van verschillende types worden gecombineerd. Het is een 'exemplarische' biografie, omdat een individueel levensverhaal wordt beschreven en er een boodschap, het gedachtegoed van Sloet, wordt uitgedragen. De theoretische invalshoek sluit hierbij aan. Anekdotische elementen, letterlijk en figuurlijk sprekende details, zitten er zeker in en zijn ook onmisbaar bij een veelzijdige figuur die zich bij voortduring manifesteert in woord en geschrift.

Onder andere om zijn rijke bijdrage aan de politieke cultuur te duiden is het verhelderend, soms lange citaten op te nemen. Ze worden, als 'illustraties in woorden', in een kleiner corps en gescheiden door witregels, weergegeven. De

---

[17] Geurts. *Herman Derk Louwes*; Hoppenbrouwers. *Een loopbaan in de landbouw*; Van Kamp. *Dien Hoetink*; Kripsvan der Laan. *Woord en daad* (over Derk Roelfs Mansholt); Van Merriënboer. *Sicco Mansholt*; Paping. 'Die waardige man' (over H.C. van Hall). Op 27 mei 2005 wijdde de Vereniging van landbouwgeschiedenis een studiemiddag aan 'De biografie als methode in de plattelandsgeschiedenis'.

[18] HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle en CBG Familiearchief Sloet tot Oldhuis.

lezer of lezeres die ze wil overslaan, hoeft de grote lijn van het betoog dus niet te missen.

De literair-historische component vloeit als vanzelfsprekend voort uit Sloets achtergrond als dichter en volkskundige, al dient zijn werk als dichter hier vooral ter ondersteuning van het beeld van zijn persoonlijke achtergrond en zijn visie op natuur en landbouw. Emancipatorisch kan deze biografie zeker ook worden genoemd. De titel refereert aan het feit dat Sloet -een man van adel, die zich vanuit een diepgevoeld *noblesse oblige* echter niet primair richtte op de representatie van de eigen stand- een pleitbezorger was van het achtergebleven platteland en de boerenstand.[19] Een nieuw element is, dat de resultaten van het onderzoek naar het 'curriculum' van hoofdstuk 2 steeds verder worden uitgewerkt in volgende hoofdstukken en in de wisselwerking daartussen. Vandaar ook de typering van *concentrische biografie,* waarmee een nieuw type is geïntroduceerd.

Het decor waartegen het leven van Sloet zich afspeelde, was dat van de negentiende eeuw. Een korte blik hierop, en op het historiografisch debat over de wording van de Nederlandse natiestaat in de negentiende eeuw, wordt daarom geboden in de volgende paragraaf.

1.4 Decor

Als het ijkpunt van de periode waarin Sloet zich in woord en geschrift manifesteerde -zoals gezegd, globaal de periode 1840-1870- geldt het jaar 1848. In zijn boek over het 'grote werk' van de Grondwetsherziening met de veelgeciteerde titel *Rondom 1848* concentreert J.C. Boogman zich op de periode tussen de eerdere herziening van 1840 en het jaar 1856. Pas in dat laatste jaar, waarin er een einde kwam aan het 'april-ministerie' van Van Hall, bleek volgens hem de nieuwe orde van 1848 stevig verankerd te zijn, hoewel de zege de liberalen, 'min of meer in de schoot geworpen' werd. Volgens Boogman was het toen gecreëerde politiek bestel 'eigenlijk te modern voor het in menig opzicht nog zo ouderwetse, traditionalistische Nederland van die dagen.'[20]

N.C.F. van Sas is het in *De metamorfose van Nederland* van harte met Boogman eens. Maar dat neemt niet weg, stelt hij, dat 'deze liberale coup alleen maar slagen kon doordat zij voortbouwde op een proces van jarenlange constitutionele gedachtevorming. Zonder die voorbereiding is Thorbeckes constitutionele revolutie -al was zij nu misschien wat radicaal uitgevallen- ondenkbaar. 1848 was een inhaalslag. Eindelijk werd een aantal hervormingen gerealiseerd waarover al uitgebreid was gesproken in de jaren 1828-1831, 1839-1840 en 1844-1845. Steeds had het notoir grillige en per definitie conjuncturele karakter van het politieke bedrijf hervormingen tegengehouden.'[21]

E.H. Kossmann laat *De Lage Landen* beginnen in 1780, omdat volgens hem de inwoners van zowel het noorden als het zuiden toen 'gingen streven naar een diepgaande hervorming van de gemeenschappen waarin zij leefden.'[22] Het zoeken naar nationale beginselen vangt in zijn boek aan ná de Belgische Opstand

---

[19] Zie voor dit aspect: Coster. 'Een adellijk buitenstaander'.
[20] Boogman. *Rondom 1848,* 170.
[21] Van Sas. *De Metamorfose*, 477.
[22] Kossmann. *De Lage Landen,* 11.

van 1830 en krijgt zijn beslag in 1848. Al is 'de grote keer' van dat jaar, schrijft ook Kossmann 'min of meer een onverwacht incident, hij is in de Nederlandse geschiedenis van de negentiende eeuw van fundamenteel belang.'[23]

Siep Stuurman spreekt in *Wacht op onze daden* over 'het wonderjaar' 1848. Anders dan Boogman ziet hij daarin 'het definitieve einde van het ancien régime.'[24] Revolutie-bewegingen in Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk en Engeland, volksbewegingen in Amsterdam en hongeroproeren het jaar tevoren vielen toen vrijwel samen en zorgden voor grote onrust bij koning Willem II en de politieke elite.[25] 'Zowel de conservatieven als de liberalen waren bevreesd voor oproerige bewegingen onder de volksmassa's, maar de liberalen konden deze angst politiek exploiteren en de conservatieven niet. (…) Van maart tot juli, en misschien nog wel langer, verkeerden de solide Nederlandse burgers in een onzekere, haast caleisdoscopische stemming. Naast uitlatingen over de gevaarlijke volksmenigte treft men sussende opmerkingen over de ordelievende geest van het Nederlandse volk. De pers publiceerde waarschuwingen tegen de "dwaalleer" van de socialisten en communisten, terwijl deze stromingen in Nederland slechts een zeer gering aantal aanhangers hadden, voornamelijk onder de Duitse handwerkslieden in Amsterdam. (…) Dit psychologische klimaat was zeer gunstig voor de liberalen, met Thorbecke en Donker Curtius in de voorste linies. Zij waren de enigen die wisten wat ze wilden en die niet meedreven met de stroom.'[26]

Die constatering doet, zoals ook hierna zal blijken, niet iedereen recht. Er waren wel degelijk anderen die ook wisten wat ze wilden en niet wilden, al week hun richting af van die van deze beide voormannen. Niet iedere voortrekker is ook een voorman. Bovendien mogen vraagtekens worden gezet bij Stuurmans stelling, dat het regionalisme in het Koninkrijk der Nederlanden snel was verdwenen.[27] Wel kan worden gezegd dat het anders was gericht. Niet defensief, maar offensief. Ook de regio's wilden een stem hebben binnen de natiestaat, zij hadden in de nieuwe politieke ruimte een inhaalslag te maken en bij dit emancipatorisch streven kregen zij vertegenwoordigers als Sloet. Hij keek daarbij niet alleen naar de belangen van zijn eigen regio, ruim gerekend Oost-Nederland, maar ook naar die van het gehele Rijk, de koloniën inbegrepen.

Ido de Haan laat in *Het beginsel van leven en wasdom* zien hoe de herziening van de Grondwet in 1848 voor het eerst een nationale politiek schiep en stelt tevens de politieke cultuur, en de beperkte aandacht daarvoor in de historiografie, aan de orde. Niet alleen ontstond er toen, 35 jaar na het einde van de Bataafs-Franse tijd, 'opnieuw een nationale discussiegemeenschap, maar de Grondwetsherziening maakte het parlement ook tot een nieuwe nationale politieke ruimte, ten koste van de ruimte die de koning tot dan toe in had genomen.'[28] Die ruimte kreeg in twee etappes vorm, eerst via het beleid van koning Willem I in de periode 1815-1840 en daarna als uitvloeisel van de Grondwetsherziening van 1848, en de opmaat daartoe in de voorgaande jaren. 'Met de aanvaarding

---

[23] Kossmann. *De Lage Landen,* 166-167.
[24] Stuurman. *Wacht op onze daden,* 170.
[25] Stuurman. *Wacht op onze daden,* 135-170. Het citaat was afkomstig uit *De Gids* van januari 1849.
[26] Stuurman. *Wacht op onze daden,* 161-163.
[27] Aldus Kurstjens. 'De onderbouw', 103.
[28] De Haan. *Het beginsel*, 16.

van de Grondwet waren de parameters gegeven waarbinnen de Nederlandse politiek zich vervolgens ontwikkelde.' De nieuwe politieke ruimte kan, aldus De Haan 'op verschillende wijzen ingedeeld worden en in de eerste decennia na 1848 lag nog niet vast welke scheidslijnen de overhand zouden krijgen. De moderne politiek, tussen 1780 en 1800 kortstondig opgebloeid, diende na 1848 opnieuw uitgevonden te worden.' [29]

Aan die 'uitvinding' en aan tal van figuren die daarbij een rol speelden, worden in dit proefschrift, *Baron op klompen,* de nodige regels gewijd. Het gaat daarbij nadrukkelijk ook over de praktijk van de dagelijkse politiek en dus bijvoorbeeld over de vraag van Stuurman hoe het zou zijn om deel te nemen aan een negentiende-eeuws politiek debat. Een volledig antwoord op die vraag is volgens hem niet mogelijk, maar hij acht het wel belangrijk een historische periode door de ogen van tijdgenoten te bezien. Zo ook het politiek bedrijf, dat volgens hem uit meer bestaat dan louter een serie conflicten en standpunten: 'cultuur en stemming zijn er een wezenlijk bestanddeel van.' Het is daarom geen toeval, merkt Stuurman op, dat in zijn boek 'naast structuren en gebeurtenissen ook individuele personen en hun denkbeelden in ruime mate de aandacht krijgen.[30] En dus brengt hij figuren als de liberalen Dirk Donker Curtius en Samuel van Houten nader voor het voetlicht.

Kossmann poneert dat de kamerleden tussen 1850 en 1860 'buiten staat waren om de tegenstellingen tot waarlijk politieke proporties te vergroten. Verreweg hun meeste aandacht ging naar de juridische aspecten van de materie en vaak leek het, dat hier rechters en advocaten spraken die hun geleerdheid en gevatheid toonden en niet de politici die een beleid trachtten te verdedigen of aan te vallen. Zowel de kamerleden als de regering ontbrak het aan staatkundig elan; zij vonden noch de woorden noch de gestes om aan het dramatische in de situatie politieke vorm te geven.'[31] Kossmanns bewering is beslist te eenzijdig. Er waren namelijk wel degelijk figuren, die, in welke richting dan ook, beschikten over de woorden en de gestes om de politiek -in en buiten het parlement- vorm te geven.

Zo bezien moet in een boek over een individueel persoon zeker aandacht worden besteed aan het onderwerp politieke cultuur. Of, meer specifiek: politieke stijl. Pels en Te Velde noemen dit 'een moeilijk te omschrijven, maar intuïtief herkenbare kwaliteit van bepaalde politieke uitingen, houdingen en handelingen in een losvast patroon, dat contrasteert met andere stijlpatronen die samen het veld van politieke mogelijkheden op een bepaald tijdstip bepalen.' Volgens dezelfde auteurs is politieke stijl een begrip, dat 'niet zozeer verwijst naar een scherp afgebakende, rationeel gefundeerde handelingsmethode als naar een bepaalde samenhangende manier van doen waarin rationaliteit in open verbinding

---

[29] Ibidem.

[30] Stuurman. *Wacht op onze daden,* 13.

[31] Kossmann. *De Lage Landen,* 104, ook geciteerd in: De Haan. *Het beginsel*, 9-10. Boschloo. *De productiemaatschappij*, pagina 28, noot 65, haalt aan: J. Th. J. van den Berg. *De toegang tot het binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1848 en 1970,* Weesp 1983. Van den Berg stelt vast, 117, dat in de periode 1848 tot en met 1887, 80 tot 85 % van de kamerleden een academische opleiding hadden. 'Bijna altijd ging het daarbij om een juridische opleiding, 'de standaardopleiding van de burgerlijk getinte Nederlandse adel en van het patriciaat.' In dat opzicht vormde Sloet geen uitzondering.

staat met intuïtie en gevoel, waarin hart en hoofd, inhoud en vorm, argument en ritueel direct worden gekoppeld, en waarin presentatie, retoriek, toon, accent, gebaar en uitstraling evenveel gewicht en betekenis krijgen als de meer rationele of zakelijke aspecten van het politieke optreden.'[32]

In dit onderzoek wordt de politieke stijl in verbinding gebracht met één persoon in het bijzonder: Sloet. De vraag hoe hij zich manifesteerde, hoe zijn tijdgenoten daarop reageerden en wat dit betekende voor de receptie van zijn politieke gedachtegoed, wordt in de volgende hoofdstukken verder uitgewerkt. De ruime hoeveelheid citaten is ook bedoeld om, in antwoord op de vraag van Stuurman, te laten zien hoe het is om deel te nemen aan een negentiende-eeuws politiek debat. De bronnen zijn ervoor beschikbaar!

Bedacht moet worden, vindt De Haan mét Te Velde, dat 'de negentiende-eeuwse maatschappij lokaler georiënteerd was dan een twintigste-eeuws perspectief zou doen vermoeden. In politiek opzicht was er een groot verschil tussen nationaal en lokaal en was het nationale niveau niet', zoals Stuurman het blijkbaar ziet, 'zonder meer de som van al het lokale.'[33] 'De Grondwet van 1848 maakte een einde aan het onderscheid tussen steden, heerlijkheden, districten en dorpen: de nieuwe staatsinrichting kende nog slechts gemeenten.'[34] Maar dat was de situatie op papier, want daarmee waren de verschillen tussen de oude bestuursvormen niet als vanzelf verdwenen. Aan de andere kant was ook de 'verplaatsing van de politiek' richting 's-Gravenhage nog niet voltooid en was evenmin het karakter van de natiestaat volledig gevormd.[35] Ook hier maakten mensen verschil.

1.4.1 Het liberale offensief

Jan Luiten van Zanden en Arthur van Riel schenken in *Nederland 1780-1914* expliciet aandacht aan het 'liberale offensief' dat zich voltrok tussen 1840 en 1870, de jaren van 'versnelde nationale en internationale integratie'.[36] Ten tijde van het liberaal hervormingsprogramma, was er -aldus deze onderzoekers in een kernachtige samenvatting waaraan ook nog de veranderende politiek jegens Indië kan worden toegevoegd- sprake van 'een grondige herziening van de constitutionele verhoudingen, reorganisatie van de overheidsfinanciën, een wijziging van de gevoerde fiscale en handelspolitiek, uitbreiding van publieke investeringen in de infrastructuur en een deregulering van het economisch leven.'[37]

Daarbij willen zij ook de twee tradities, die van de 'mentale factoren' en die van de 'economische omstandigheden', in het schrijven over de vertraagde industrialisatie met elkaar in overeenstemming brengen.[38] Het zijn juist deze twee tradities die voor Sloet een actualiteit vormden van waaruit hij onophoudelijk

---

[32] Pels en Te Velde. *Politieke stijl*, 3.
[33] De Haan en Te Velde. 'Vormen van politiek', 170.
[34] Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 74.
[35] De slinger in omgekeerde richting, dus *weer naar de regio toe (en ook over de grenzen),* zoals die in de inleiding op *Land van kleine gebaren*, 10, door De Rooy wordt geschetst voor de tijd rond het eind van de twintigste eeuw, was in 1848 nog onderweg *vanuit* de regio. Zie voor dit eigentijdse proces van 'glocalisering' Schuurman. 'Plattelandscultuur'.
[36] Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914,* respectievelijk 209-236 en 237-310.
[37] Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 209.
[38] Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 15.

reageerde. Het complex van mentale factoren en economische omstandigheden vroeg volgens hem over de gehele linie om een nieuwe benadering en moest (dus) ook en vooral worden beschenen door het licht van de staathuishoudkunde; een voor Nederland relatief nieuwe wetenschap die ook wel staatseconomie of politieke economie werd genoemd. Evenals de toonaangevende theoreticus op het gebied van de institutionele economie Douglass North, vroeg Sloet zich voortdurend af hoe de coöperatie tussen individuen tot stand kon komen, hoe het marktverkeer bepalend kon zijn voor de arbeidsdeling.[39] Zoals hierna zal blijken, was het samenspel tussen de *invisible hand* van Adam Smith en de hand van God daarbij in de optiek van Sloet van cruciaal belang.

Een ander facet dat in het kader van dit liberale offensief aandacht vraagt, is de ruimtelijke ordening en de daarmee verbonden (aanleg van) infrastructuur: de wegen over water en over land. Auke van der Woud noemt in *Het lege land* in dat verband de Grondwet van 1848 een omwenteling die 'ook op het terrein van de ruimtelijke orde een eind maakte aan een tijdperk en een ander inluidde, zoals ook de Staatsregeling van 1798 had gedaan.'[40]

Sloet komt in dat boek nog nauwelijks aan bod, maar in *Een nieuwe wereld* karakteriseert Van der Woud hem als een scherp waarnemer, die constateerde dat veel plannen voor projecten van algemeen belang vanwege jaloezie niet werden uitgevoerd. Hij typeert ook het publiek waartoe Sloet zich in zijn tijdschrift richtte: degenen die verantwoordelijkheid zouden moeten dragen voor het openbaar bestuur, maar 'de vooruitgang tegenhielden en God dankten dat hun brein geen vragen stelde.'[41] Sloet stelde wél vragen en hij vuurde ze onophoudelijk af op vermeende of bestaande vijanden en niet zelden creëerde hij daarmee, overtuigd als hij was van zijn gelijk, ook weer nieuwe tegenstanders. Maar hij richtte zich ook op een andere doelgroep: de boer op klompen. Zo wilde hij alle sectoren van de maatschappij met elkaar verbinden.

Ondertussen kan worden geconstateerd dat hij in de hiervoor genoemde publicaties noch door Aerts, Boogman, Kossmann, De Rooy, Van Sas, Stuurman, Te Velde, noch door Van Zanden en Van Riel wordt genoemd. De Haan haalt hem wel verschillende keren aan, waarbij hij zich steeds baseert op artikelen in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek.*[42] T.J. Boschloo, die hem tot dusverre meer citeerde dan welke onderzoeker ook, presenteert in *De productiemaatschappij* de visie van de *laisser faire* econoom Sloet. De resultante hiervan was, kort gezegd, dat wie niet werkte, althans niet wílde werken, een improductieve factor vormde in de maatschappij, daarmee niet bijdroeg aan de 'volkswelvaart' en dus geen bijdrage leverde aan het belang van de natie.[43]

A.J. Schuurman memoreert Sloet in 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroege twintigste eeuw' en wijst ook op de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, waarvan Sloet één van de drie oprichters was. 'Welvaart' wordt door Schuurman genoemd als voorbeeld van een organi-

---

[39] Geciteerd in Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 20.
[40] Van der Woud. *Het lege land,* 15.
[41] Van der Woud. *Een nieuwe wereld,* 107-108. In *Het lege land* voert hij wel een artikel van Sloet op, 'Voetpaden der natie', uit diens *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek.*
[42] De Haan. *Het beginsel,* 72, 93, 104-105.
[43] Boschloo. *De productiemaatschappij.*

satie die mede gestalte gaf aan een nieuwe plattelandscultuur.[44] Sloet was in dit verband de grote voortrekker en de karakterisering van 'Welvaart' is dus *mutatis mutandis* ook op hem van toepassing.

1.4 Onderzoeksvragen

In dit onderzoek draait het erom te laten zien hoe een vertegenwoordiger van Oost-Nederland, van wie kan worden aangenomen dat hij de nodige invloed heeft gehad op de ontwikkeling van het moderne Nederland, zich manifesteerde. Het begrip 'modernisering' wordt hier opgevat als 'een complex van gelijktijdig optredende en elkaar versterkende ontwikkelingen in een bepaalde richting.'[45] Deze ontwikkelingen worden uitgewerkt in vier thema's, die centraal stonden in Sloets actieve leven. Telkens is daarbij de vraag hoe zijn persoonlijke en intellectuele achtergrond doorwerkten in zijn handelen.

In zekere zin is dit onderzoek een pendant van het NWO-onderzoek naar modernisering en democratisering van het Nederlandse platteland dat in Wageningen wordt uitgevoerd door Anton Schuurman en zijn groep.[46] Het stelt dus óók de vraag welke besturen, organisaties, kranten en tijdschriften en dergelijke fungeerden als aanjagers van de modernisering, of, zoals hiervoor geformuleerd, de ontwikkeling van het platteland.

Maar het gaat hier expliciet om de rol die Sloet in dit proces heeft gespeeld en om de centrale onderzoeksvraag óf en hoe mensen zoals hij, en dus niet alleen de 'titanen', beweging konden brengen in 'de hefboom tot welvaart'. De ontwikkeling van de landbouw, van het Oost-Nederlandse platteland, en daarbinnen weer Overijssel, alsmede de ontwikkeling van de Nederlandse koloniën staan daarbij centraal. Een constante is de vraag, welke bijdrage Sloet met zijn optreden in de lokale, regionale en landelijke arena's heeft geleverd aan de ontwikkeling van de politieke cultuur. Per hoofdstuk worden deelvragen gesteld.

Hoofdstuk 2, 'Achtergronden', handelt over zijn *curriculum vitae cum annexis*. Het karakteriseert hem als mens en geeft aan welke gereedschappen hij voor het leven meekreeg, verwierf of tot stand bracht. Ook zijn poëzie, die in de volgende hoofdstukken meer illustratief wordt gebruikt, komt hier aan de orde. Zijn economisch, sociaal en cultureel kapitaal wordt beschreven ter beantwoording, vooral via de volgende hoofdstukken, van de vragen óf en hoe hij dit wist te benutten en uit te breiden en wat daarbij zijn habitus was. In de paragraaf 'Buitenstaander' wordt hierop een eerste antwoord geformuleerd.

In hoofdstuk 3, 'Twee maal een onzichtbare hand', wordt Sloets intellectuele bagage nader beschreven. Die is primair afkomstig uit twee bronnen: de fysicotheologie -een godsdienstige opvatting uit de eeuw van de Verlichting- én het werk van Adam Smith. De eerste bron werd al in zijn vroege jeugd voor hem aangeboord en was bepalend voor zijn levensgevoel; overigens ook voor zijn denken over politiek en economie, dat eveneens van een opmerkelijke besten-

---

[44] Schuurman. 'Plattelandscultuur', 283.
[45] Van Bottenburg. 'Hoe recent is modern?', 24.
[46] Democratisation and modernisation in the Dutch countryside. 1840-1920. NWO-project 2005-2010.

digheid zal blijken te zijn. Bij de behandeling van zijn gedachtegoed wordt ingegaan op de vraag welke plaats hij innam binnen het brede spectrum van liberale staathuishoudkundigen en politici van zijn tijd. De eerste antwoorden worden hier samengevat in de paragraaf 'Aandeelhouders'.

In de hoofdstukken 2 en 3 -die handelen over de persoonlijke en intellectuele achtergrond van Sloet- ligt het accent dus op het micro-niveau, zoals omschreven door De Liagre Böhl. De praktijk van het gedachtegoed -ofwel de wijze waarop Sloet vorm en inhoud gaf aan zijn ideeën en idealen- wordt uitgewerkt in de volgende vier hoofdstukken.

In hoofdstuk 4, 'Kennis is de ware tooverij' , wordt ingegaan op het belang dat Sloet zag in organisatie(s) ter bevordering van onderlinge contacten, onderzoek, voorlichting en onderwijs, in openbaarheid van bestuur en in goed functionerende media als schakels in de stroom van kennis en informatie. Of, om het in tegenwoordige termen te vatten, netwerken, onderwijs en onderzoek, pr en communicatie. Ook zijn bijdrage aan de politieke cultuur komt daarbij expliciet aan de orde, terwijl die in de volgende hoofdstukken verder wordt geïllustreerd met voorbeelden uit de praktijk. Uiteraard komen hierbij tevens zijn doelen naar voren, die zo krachtig worden uitgedrukt in de naam 'Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart'. Hoe en met welke resultaten hij die doelen nastreefde, wordt samengevat in de paragraaf 'Stichting /volksverlichting'.

Hoofdstuk 5, 'Wegen te water en te land', behandelt de ontwikkeling van de infrastructuur, van plaatselijk tot internationaal niveau, anders gezegd: 'de voetpaden der natie', wegen, waterwegen en spoorlijnen binnen en over de nationale grenzen. Het accent ligt op de situatie in Overijssel. Maar Sloet -zoals ook de slotparagraaf 'Wegen gewogen' laat zien- beschouwde de infrastructuur in deze provincie nadrukkelijk als onderdeel van een mondiaal geheel.

In hoofdstuk 6, 'Landbouw, landhuishoudkunde en landleven', gaat het onder andere om de agrarische sector en de vraag welke rol deze speelde binnen de economie, hoe de factoren kennis, kunde en communicatie daarop volgens Sloet van invloed waren en welke politieke visie in zijn ogen een voorwaarde was voor een optimale sociaal-economische ontwikkeling. De conclusie -als het gaat om Sloets bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland en de landbouw- ligt besloten in de paragraaftitel 'Kleine rukjes aan de hefboom tot welvaart'.

Hoofdstuk 7, 'Provincies overzee', toont hoe Sloet, aan de zijde van de strijdbare oud-predikant in Indië baron Van Hoëvell, de discussie over de koloniale politiek op gang bracht en nieuwe initiatieven ontplooide om de koloniën in de Oost en de West te emanciperen en meer te doen renderen. De titel van dit hoofdstuk geeft aan welke status Sloet binnen de Nederlandse verhoudingen toekende aan de koloniën. De paragraaf 'Gepeperde politiek' laat zien dat hij -ook- op dit terrein kritisch was en geeft tevens een eerste en meer toegespitst antwoord op de vraag naar zijn bijdrage aan de politieke cultuur.

In hoofdstuk 8, 'Eén gezin, vastgesnoerd door broedermin', worden Sloets activiteiten op hun merites beschouwd. Het hoofdstuk begint echter met een tussenstand in 1862, als hij zijn visie geeft op de resultaten van het politieke en economische leven in de voorbije twee decennia en de rol die hij daarbij zelf heeft gespeeld. Vervolgens wordt uitgebreid zijn bijdrage aan de politieke cultuur belicht. Slotconclusies worden getrokken in de paragraaf 'Ontwikkeling', met de subparagraaf 'Beweging in de hefboom tot welvaart'.

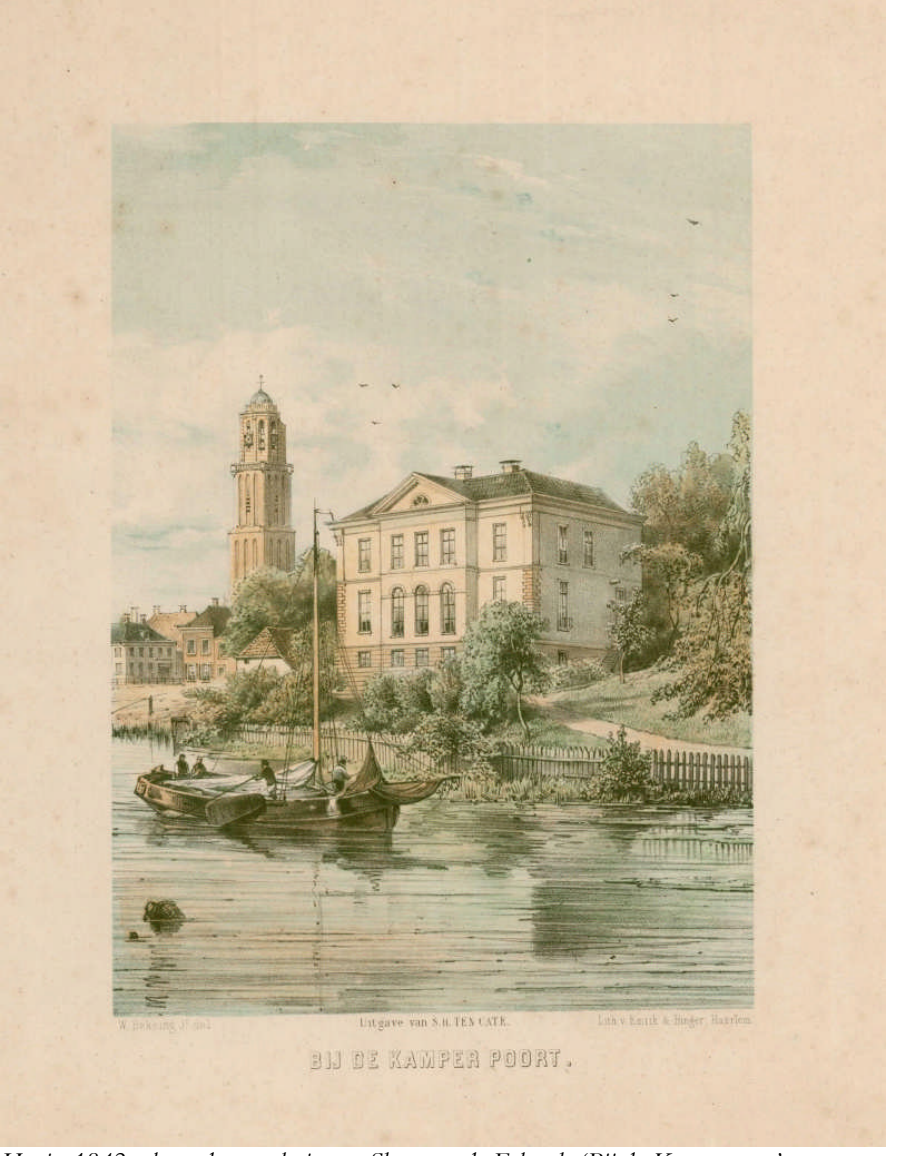

Het in 1842 gebouwde woonhuis van Sloet aan de Eekwal, 'Bij de Kamperpoort', te Zwolle, op een litho naar een tekening van W. Hekking jr.
(Historisch Centrum Overijssel)

2

Achtergronden: Curriculum Vitae cum annexis

Afkomst, opvoeding en opleiding bepaalden ook bij Sloet voor een belangrijk deel de richting van het leven. Over die drie factoren gaat het dan ook om te beginnen in dit hoofdstuk, dat zijn leven volgt van begin tot eind en primair is bedoeld om bouwstenen en contouren te bieden voor zijn denken, doelen en daden.

Na de tijd van vorming en opleiding in de jaren 1807-1832 krijgt de periode van zijn burgemeesterschap in Hengelo, van 1832 tot 1838, extra aandacht. De toen nog kleine Overijsselse gemeente kan namelijk worden beschouwd als een proeftuin en een bron van inspiratie voor een belangrijk deel van Sloets latere activiteiten op het regionale en landelijke toneel.

Vervolgens wordt in kort bestek zijn gezins- en familieleven gememoreerd.

Aandacht is er ook voor zijn literaire en volkskundige werk, dat vooral tot stand kwam in de jaren vóór 1840 en ná 1860 en dat hij voor het grootste deel publiceerde in de herfst van zijn leven. Het plaatst hem in het literaire spectrum van de negentiende eeuw, het doet hem kennen als privé-persoon, het laat iets zien van de Oost-Nederlandse omgeving waarin hij woonde en werkte én het werpt een scherp licht op zijn ideeënwereld.

Daarna komen de jaren 1832-1867 -waarin hij actief was als bestuurder, politicus en publicist- aan de orde en passeren tegelijkertijd de gremia en media waarbinnen en waarmee hij opereerde de revue.

De laatste paragraaf bestrijkt de jaren tussen 1867 en 1884, waarin hij zich langzamerhand terugtrok uit het openbare leven, veel in zijn werkkamer vertoefde en met de rug naar de toekomst stond gekeerd. Zo nu en dan angstig om zich heen kijkend.

De eerste vraag bij dit hoofdstuk is, wat Sloet meebracht toen hij als nauwelijks 25-jarige begon aan zijn carrière. Anders gezegd: hoe werd hij gevormd en welke invloed had dit op zijn denken? Waar lagen zijn ambities en hoe maakte hij, ook daarna, gebruik van zijn economisch, sociaal en cultureel kapitaal? Of liet hij dit juist na? Hoe verwierf hij nieuw kapitaal? In welke velden bewoog hij zich? Wat was zijn habitus?[1] Hoe ontwikkelde hij zijn netwerk?

Het zijn vragen die hier nog slechts ten dele kunnen worden beantwoord, maar, naar de concentrische opzet van deze biografie, in de volgende hoofdstukken verder zullen worden toegespitst en uitgewerkt om ten slotte te leiden tot conclusies in hoofdstuk 8.

---

[1]Bourdieu. *La distinction.*

2.1 Afkomst, opvoeding, opleiding: 1807-1832

Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis[2] werd op 12 oktober 1807 geboren als de tweede zoon van Jan Adriaan Joost Sloet tot Oldhuis[3] en Johanna Jacoba Sara Visscher.[4] Hij had een twee jaar oudere broer, Ludolph Anne Jan Wilt.[5] Het gezin woonde op huize de Beele in het Gelderse kerspel Voorst, gelegen tussen Deventer en Zutphen. De familie behoorde tot een oud Oost-Nederlands geslacht. Grootvader Ludolph Sloet was in 1783 gehuwd te Zutphen en had zich daarna gevestigd op de Beele, en niet op de havezate Oldhuis, in het Overijsselse Vollenhove, die hij in 1781 had geërfd. [6]

Vader Sloet was onder andere municipaalraad en later burgemeester van de mairie Voorst (1811-1817),[7] schout van Apeldoorn (1817-1824), lid van Provinciale Staten (1825-1844), hoofdschout van Over-Veluwe (1827-1837) en districts-commissaris van de Veluwe (1827-1850). In de laatste functie oefende hij, als een schakel tussen het provinciaal en gemeentelijk bestuur, over grote delen van de Veluwe een 'landsvaderlijk gezag' uit. Hij wist 'door zijn enorme betrokkenheid en werklust inhoud aan deze functie te geven. Tijdens zijn inspectiereizen door de gemeenten controleerde Sloet de wegen, de bruggen, de notulen en natuurlijk de staat van de gemeentelijke financiën. Na een inspectiereis maakte hij voor het gemeentebestuur een zorgvuldig rapport op van alle gebreken en tekortkomingen die hij in de gemeente aantrof. Dergelijke rapporten liet hij vergezeld gaan van aanbevelingen voor het antwoord op de vraag hoe de problemen opgelost konden worden.'[8]

Als schout/burgemeester van Apeldoorn maakte Sloet sr. zich sterk voor verbetering van de wegen in zijn gemeente. Nauwkeurig hield hij in zijn functie als administrerend ambtenaar ook de jaarlijkse gang van zaken bij, waarbij hij veel aandacht schonk aan demografische en sociaal-economische informatie. Ook ging hij uitgebreid in op ontwikkelingen in de landbouw en deed hij waar mogelijk voorstellen om de armoede via werkgelegenheidsprojecten te bestrijden.

Tot degenen met wie de Sloets verkeerden en met wie Bartholomeus ook in

---

[2] Zie echter *NBWN* deel 2, 1326. Abusievelijk wordt hier als zijn naam Bartholomaeus Willem Anne Elise, als zijn geboortedatum 13 oktober 1808 en als zijn sterfdatum 16 januari, in plaats van 16 juni, 1884 vermeld. Prins. *Sloet tot Oldhuis,* 22, geeft als geboortedatum 12 oktober 1808 en als geboorteplaats de eveneens onjuiste locatie, 'huize De Beek'. Een extract uit het doopboek van Voorst, opgemaakt op 24 april 1849, als bijlage bij de stukken voor Sloet's tweede huwelijk, geeft de datum 12 oktober 1807, evenals *Nederland's Adelsboek* 1951, 359. De laatste datum wordt hier dus aangehouden.

[3] Jan Adriaan Joost Sloet tot Oldhuis, heer van de Beele (Voorst, 19 oktober 1783 – Zutphen, 2 mei 1859.) Sloet voerde zijn vader in een artikel op als J.A.J. Sloet *van* Oldhuis (*TSS*-2, 378). Dit was overigens niet ongebruikelijk, want 'tot' en 'van' werden, vooral vóór de invoering van de Burgerlijke Stand, regelmatig door elkaar gebruikt. 'Tot' kwam vóór 1800 echter weinig voor.

[4] Johanna Jacoba Sara Visscher (Utrecht, 4 augustus 1783 – Voorst, 30 augustus 1857.)

[5] Ludolph Anne Jan Wilt, baron Sloet van de Beele (Voorst, 28 maart 1806 – Arnhem, 10 december 1890). Zie voor hem: H. Kern. *Levensberichten,* 1-34.

[6] HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle. NA. Familiearchief Sloet 1814-1890. Zie ook: Gevers, Mensema, Mooijweer. *Havezaten Vollenhove*, met name de pagina's 195-200, waar ook de geschiedenis van de havezate Oldhuis wordt behandeld. Voorts: Kymmell. *Het geslacht Sloet.*

[7] Hermsen. '*Onder den clockenslach'*, 150 noemt hem, onder de naam 'J.A.J. baron van Sloet', als één van de 11 leden of municipaalraden die op 27 februari 1812 de eed aflegde voor het bestuur van de mairie Voorst en als opvolger van de eerste maire of burgemeester Jan Berend Haan.

[8] Vedder. *Het Apeldoorns Kanaal,* 44, geciteerd uit Luikens. *Apeldoorn in de schaduw van het Loo*, 132.

zijn latere leven intensieve contacten zou onderhouden, behoorden onder anderen Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oye, die woonde op het nabijgelegen landgoed de Poll, Jacob Hendrik, sinds 1822 graaf, van Rechteren van Appeltern en Edmond Willem van Dam van Isselt.[9]

De jonge jurist Johan Rudolf Thorbecke die 'met zijn Duitse ervaringen, een interessante ideologische inbreng te bieden had' maakte eveneens deel uit van de schare bezoekers.[10] Ongetwijfeld is er ook veel gesproken over de nieuwe vakgebieden landhuishoudkunde en staathuishoudkunde, want Sloets oom G. Wttewaal was daarin hoogleraar te Leiden en gaf later, tussen 1836 en 1838, ook de *Bijdragen tot de staathuishoudkunde en statistiek* uit. Tegen het eind van de jaren twintig konden ook de beide broers Sloet, inmiddels 'veelbelovende juristen', af en toe een woord in het midden brengen.[11]

Maar voor het zover was, deelden zij nog 'in de spelen van de Voorster dorpsjeugd' en kregen zij van hun ouders een gedegen onderricht in de natuurlijke en bijbelse geschiedenis.[12]

2.1.1 Aan de hand van meester Beusekamp en Martinet

Bartholomeus en zijn broer groeiden op in een landelijke omgeving. Volop kregen zij aandacht en liefde voor de natuur bijgebracht; ze leerden planten en dieren kennen, maar ook ontwikkelden ze interesse voor de jacht en de visserij en de land- en tuinbouw. De voorliefde voor de natuur, schreef Sloet in 1877 in de 'Narede' van een dichtbundel, zat weliswaar in zijn aard, maar had hij toch vooral te danken aan het voorbeeld van zijn ouders.

> Mijn vader was een hartstogtelijk liefhebber van bloemen, en schier geen morgen begon hij zijne dagtaak, zonder eerst een bezoek aan zijn bloemkas gebragt te hebben. De bloemenwereld was hem in den waren zin des woords eene tweede openbaring van de grootheid en de liefde van God. Als mijn eenige broer, wien Gods liefde nog voor mij gespaard heeft, en ik, beiden knaapjes, op onze stille zomersche avondstonden in den Voorster Enk langs de eenzame paadjes tusschen de graanlanden een bloemenruiker zochten, verzuimde onze gevoelvolle moeder niet om ons op de verscheidenheid van vorm en kleur van bloem en blad opmerkzaam te maken.[13]

Ook hoorden zij als telgen van een oud adellijk geslacht veel over de geschiedenis van hun voorouders en werden zij geprikkeld te lezen.[14] Toch openbaarden zich tussen hen sterke verschillen.'In beide broeders ging liefde tot de wetenschap samen met lust tot de praktijk des levens', schreef de literatuurcriticus

---

[9] Zie voor J.A.J. Sloet: Verkade. *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot,* Arnold. *Apeldoorn in opkomst*; Luikens. *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo:* Vedder. *Het Apeldoorns Kanaal;* Luikens. *Een bestuurder van formaat,* z.p.; *Biografisch Woordenboek Gelderland,* deel IV, 114-116.

[10] Een kwarteeuw later bleek nog eens hoe goed deze verhouding was geweest, getuige een brief van Thorbecke aan zijn echtgenote waarin hij op 20 juni 1856 schreef: 'Bezocht op 19 juni de ouders van Sloet, die ik na 25 of 30 jaren niet veranderd en uitnemend hartelijk vond.'Hooykaas. Briefwisseling, deel 5, 244.

[11] Verkade. *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot,* 99.

[12] Prins. 'Sloet tot Oldhuis', 23.

[13] Sloet. *Winteravondrood.* 'Narede', 158-159.

[14] Kern. 'Levensbericht, 7-8.

Kalff, maar Ludolph 'was geen dichter, evenmin een redenaar en hij versmaadde alle woordenpraal.'[15] Hij was het type van de kamergeleerde, die diepgravende studies verrichtte naar de Gelderse geschiedenis en daarvoor bronnen publiceerde. 'Ludolfs aanleg en neiging riepen hem tot de wetenschap alleen, in Bartholomeüs woonde bovendien de geest der poëzie.'[16] Zijn jeugd, en hetgeen hij daarvan meenam voor zijn ideeënwereld, vormden daarbij een belangrijk thema. Vol weemoed dichtte hij later bijvoorbeeld over de lessen en de bijbelse verhalen van zijn moeder.

O! Zat ik nog, -zoo zucht ik vaak,-
Weer naast mijn moeder neer,
En had dan uit mijn kindertijd
Mijn prentenbijbel weer!

(…)

Wat ook de menschen leering geeft,
Iets, wat men nooit hervindt,
Is op den laten levensdag
De Godsvrucht van het kind.[17]

De beide broers zaten niet op de plaatselijke dorpsschool, waar in de zomer zestig à zeventig en in de winter wel 140 à 150 kinderen zaten, want de lessen van vader en moeder Sloet werden aangevuld door een geestdriftige onderwijzer, de in zijn tijd vermaarde meester Beusekamp te Zutphen.[18] 'Hij wist de lieve jeugd op eene onbegrijpelijke, en voor anderen onnavolgbare wijze aan zich te boeijen. Hij had het geheim doorgrond, om al spelende te onderwijzen, maar tevens zoodanig te onderwijzen, dat ons geheel volgend leven van de beginselen, door hem meegedeeld, als het ware, doortrokken werd', aldus een lofrede ter gelegenheid van deze onderwijzer in 1817.[19] Beusekamp was 'onder de arme kinderen op eene spinschool' opgemerkt door J.F. Martinet (1729-1795). Deze Zutphense predikant, filosoof, natuurkundige en pedagoog behoorde tot de zogeheten fysico-theologen, die streefden naar een directe verbinding tussen theologie en natuurwetenschap. 'Overal is de kennis en verheerlijking van God het zichtbaar doel, waar toe hij zijnen onderwijzeling opleidt', aldus de bewonderende predikant Ahasverus van den Berg over Martinet.[20]

Hij bracht Beusekamp de eerste kennis der natuur bij en deze begon op zijn beurt, aldus Sloet, aan zijn leerlingen een'kleine verzameling naturaliën te laten bezigtigen en ons daar het een en ander van te vertellen om onze weetlust op te

[15] Ibidem.
[16] Kalff. 'Geschiedenis en Landschap', 517.
[17] Uit de bundel, *Herfstdraden,* 'De prentenbijbel',139-145.
[18] Hermsen. 'Onder den clockenslach', 63, citeert een inspectierapport uit 1815, waarin wordt gezegd 'dat bij de felste koude de vensters open moeten staan wegens de groote benauwtheid en dan gebeurt het nog dikwijls dat de kinderen er flauw uitgedragen worden.'
[19] Van Heeckeren. *Lofrede,*16. Zie ook: Prins. *Sloet tot Oldhuis,* 23.
[20] Van den Berg. *Levensberichten*, 36.

wekken, onder toevoeging, dat wij spoedig geen genoegen meer in onze jongensspelen zouden hebben, als wij er plezier in kregen om in de natuur zoo wat rond te kijken.'[21] De jonge Sloet zal dus hebben vernomen van Martinets *Historie der waereld* en ook van diens *Kathechismus der Natuur,* die was geschreven in samenspraken tussen een meester en een leerling. Meer dan 1.600 pagina's over de door God geschapen 'Almagt, Pragt en Orde' kregen de leerlingen zo, in woord en beeld, voorgeschoteld. Bartholomeus behoorde tot de ontvankelijken, getuige ook de laatste regels van het gedicht 'Op de linde op het kerkhof te Voorst', dat hij publiceerde in 1873.

Hier in Uw schaauw, - o! laat het ons herdenken!
Mijn Broeder! Vlood onze prille eerste jeugd
Bij kinderspel, wat meer genot kan schenken,
Dan ooit het hart op later dag verheugt.

Deze oude stam was 't honk van onze spelen,
En aan zijn achtbren voet, zoo breed verspreid,
Wist nog ons hart geen ijdle wensch te telen
Naar rang of staat of wereldsche ijdelheid.

Hoe rein was 't hart, hoe zuiver de gedachten!
't Gelooven en 't gevoelen smolt in één,
Terwijl wij slechts als waarheid wilden achten,
Wat ook als waarheid aan Onze ouders scheen.

Wij wisten van monaden, van atomen,
Noch klanken, waar 't spitsvindig brein meê speelt,
Waardoor de mensch in zijn wijsgeerig droomen
't Gemis aan ware kennis zich verheelt.[22]

Bij alle mooie filosofieën, dromen en idyllische beelden, zo was de eindgedachte van Sloet, draaide het uiteindelijk om de kennis die de mens verder kon helpen: volgens Gods plan. Het was een overtuiging die zijn denken doordrenkte, tot het eind van zijn leven.

2.1.2 Op het Instituut Van Kinsbergen in Elburg

Omstreeks 1820 ging Sloet, ter voorbereiding op een academische studie, naar het Instituut Van Kinsbergen.[23] Van heinde en verre kwamen kinderen van gegoede families naar dit Instituut in Elburg, dat het karakter had van een kostschool. De leeftijd van de leerlingen varieerde bij aankomst van zeven tot negen-

[21] Aldus Sloet in de 'Narede' bij zijn dichtbundel *Winteravondrood* uit 1877, 159.
[22] Sloet. 'Op de linde op het kerkhof te Voorst (aan mijnen broeder mr. L.A.J.W. Sloet van de Beele'). In: *Herfstdraden*, 14.
[23] Het volgende is wat betreft de algemene informatie ontleend aan: Prud'homme. *Van Kinsbergen.* Het archief van het Instituut Van Kinsbergen berust op het Gemeentearchief te Elburg en is voorzien van een plaatsingslijst. (GAE Lindenburg, Van Kinsbergen). Over Sloet werd hierin geen informatie aangetroffen. Zie ook: Westerink. *Instituut van Kinsbergen* en *TSS*-9, 284.

tien jaar. Velen bleven slechts drie jaar op het Instituut. De leerlingen woonden in 'ruime en luchtige kamers' en op de goede hygiëne werd streng gelet. In de bijgebouwen van het weeshuis waarin ze waren ondergebracht, bevonden zich de bibliotheek en de lesruimten. Daar werd onderwijs gegeven in klassieke en moderne talen, wiskunde (met als apart onderdeel rekenkunde), natuurkunde, logica, zeevaartkunde, aardrijkskunde, geschiedenis, godsdienst, natuurlijke historie, tekenen, muziek, dansen en schermen. De vakken werden in maximaal zes klassen gevolgd. Elke leerling kon, afhankelijk van de leeftijd en de reeds aanwezige kennis, een eigen pakket samenstellen. Als zeer belangrijk gold het systeem van beloningen voor zaken als 'order, zindelijkheid en vlijt' en de daarbij behorende eremedailles, getuigschriften en inscripties. Hiervan werd nauwgezet aantekening gehouden in het 'Grootboek der Order van Merite' van het Instituut. Bij nalatigheid werden vanzelfsprekend passende straffen uitgedeeld. Twee keer per jaar waren er algemene examens. Het afsluitende gedeelte vond plaats in de maand mei, vóór de grote vakantie, in het openbaar in de kerk. Begeleid door orgelspel, gezang en redevoeringen, en in aanwezigheid van de admiraal en filantroop Van Kinsbergen zelve, werden dan de bevorderingen en beloningen bekend gemaakt. In de zomer van 1824 kreeg ook de zestienjarige Sloet een getuigschrift, omdat hij zich 'met zoo veel vlijt op talen en wetenschappen' had toegelegd en 'zoo braaf van zeden' was geweest.[24] Tijd voor ontspanning was er ook. Op zondagmiddag mochten de kinderen, na 's ochtends de kerkdienst te hebben bijgewoond, spelen in de fraaie tuin bij de school. Minstens tweemaal in de week werd er in gezelschap gewandeld.

Op het Instituut viel Bartholomeus onder de hoede van een leraar, Koopsen, die ook werkte in de geest van Martinet en niet alleen les gaf in de natuurlijke geschiedenis en natuurkunde, maar tevens godsdienstleraar was.[25] 'Hij vertegenwoordigde 'het zedelijk beginsel' aan het Instituut. 'En wie zegt ons', vroeg Sloet zich later af, 'hoe de voorstelling van zijn rein levensgevoel op de zedelijke vorming van het groot getal zijner leerlingen in hun volgend leven gewerkt heeft. (…) 'Men begrijpt ligt, dat zijn onderwijs geheel in den trant van Martinet en Uilkens was. De godsdienstige beschouwing is tevens de dichterlijke.'[26] De opleiding en de opvoeding in Elburg zijn dus voor Sloet, ook volgens zijn eigen getuigenis, zeer belangrijk geweest. Hier legde hij de basis voor zijn uitgebreide belangstelling en kennis op velerlei terrein en knoopte hij vriendschappen aan, waarvan sommige zijn leven lang standhielden.[27] Zo met de dichter Joost Hendrik Burlage, aan wie hij in 1869 in de bundel *Uit mijn dichterlijk leven* het, al eerder geschreven, 'Op eene beek bij Elburg' opdroeg.[28]

---

[24] HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle, inv.nr. 124.

[25] Sloet. *Winteravondrood*. 'Narede', 160. J. Koopsen op het Instituut Van Kinsbergen in Elburg. Ook de omgang met de predikant Feltman te Voorst, overleden 1826, die wordt herdacht in 'Op de linde op het kerkhof in Voorst' *(Herfstdraden*, 1873), maakte indruk. Hierover Prins. 'Sloet tot Oldhuis', 23, die echter geen bron noemt, 'Hij leerde ons vroeg Johannes te waarderen. "O lees hem," zei hij, "als gij ouder wordt." '

[26] Sloet. *Winteravondrood*. 'Narede', 159.

[27] Joost Hendrik Burlage (19 februari 1806-10 december 1873). *NBWN 4,* 350. 'Burlage was zeer gehecht aan het huis van Oranje.' Vooral koning Willem III, die 'hem met meer dan één bewijs van gunst vereerde.' Hij studeerde in Elburg en Utrecht en nam deel aan de Tiendaagse Veldtocht.

[28] Sloet. *Uit mijn dichterlijk leven.* 'Op eene beek bij Elburg' (Aan mijn vriend, mr. J.H. Burlage). Burlage had in juli 1868 geantwoord met het gedicht 'Weerklank' dat in dezelfde bundel werd opgenomen, 201-209.

Over de tijd in Elburg, zo richtinggevend voor zijn leven, schreef Sloet: 'Onvergetelijk bleven die avondstonden, dat wij bij het ondergaan der zon langs den zeedijk of in den omtrek van het landgoed Putten met Koopsen onze lessen herhaalden.'[29] Zijn opvoeding en opleiding in de geest van het achttiende-eeuwse Verlichtingsdenken legden bij hem de kiem voor een belangstelling en voor een overtuiging waaraan hij zijn leven lang, op zeer uiteenlopende wijze, uiting zou geven.

Nog in 1869 schreef hij aan zijn oude jeugdvriend Burlage 'gij Schiller, ik Huygens'. Sloets keuze voor de Nederlandse dichter en geleerde uit de zeventiende eeuw vormde daarvoor nog eens het bewijs. Want ook Huygens ging er vanuit, dat de waarheid alleen was te kennen uit 'de twee boeken Gods, namelijk de Schrift en de Natuur.' In zijn grote gedicht *Hofwijck,* door Sloet in 1857 besproken, beschreef Huygens welke overwegingen hem aldus hadden gebracht tot de aanleg van bepaalde onderdelen van zijn landgoed.[30] 'De natuur is de poëtische gedachte van God', vatte Sloet in 1876, in de 'Narede' van de bundel *Winteravondrood,* zijn eigen filosofie nogmaals samen.

2.1.3 Rechten in Utrecht

Na het Instituut in Elburg koos hij in juni 1824, samen met zijn broer, voor een studie in de Rechten aan de universiteit van Utrecht.[31] Hij ontmoette er vrienden voor het leven en raakte er 'in de ban der poëzij' door de hoogleraar Adam Simons, een man, die 'op zijn geliefkoosd dispuutcollege en in den vertrouwelijken omgang met zijne leerlingen geheel hun vriend was, onder scherts en ernst hun vertrouwen wist te winnen en dien invloed ter bevordering van vaderlandsche letteren en geschiedenis aanwendde.'[32]

Ook verdiepte Sloet zich met medestudenten in de filosoof Frans Hemsterhuis (1721-1790), in zijn woorden een 'beminnelijk wijsgeer' en een 'groot en wijsgerig Vernuft'. Hemsterhuis sprak van een 'moreel orgaan', dat de mens een besef van goed en kwaad verschaft. De mens, aldus Hemsterhuis, bezit in zich een beginsel van volmaakbaarheid, waarmee hij naar innerlijke harmonie kan streven; tegelijk heeft hij het verlangen in het Oneindige op te gaan. Sloet vergeleek Hemsterhuis met een zon, 'die van tijd tot tijd achter wolken schuil gaat, om daarna weder in nieuwen glans te voorschijn te treden.'[33]

> In onzen tijd, welke zich bijzonder onderscheidt door zucht naar zinnelijk genot en uiterlijk vertoon, door een hovaardig scepticisme en een verzwakt geloof aan de onsterfelijkheid der ziel, zouden wij wel wenschen, dat voor de beschaafde Nederlandsche jongelingschap die zon wederom hoog aan den hemel verrees.[34]

---

[29] Sloet. 'Narede'. *Winteravondrood,* 160. Ook opgenomen in: Streng. *Zwols Biografisch Woordenboek*, 240.
[30] *TSS*-16**,** 381.
[31] Toentertijd nog Ho(o)geschool geheten. Zie voor de inschrijving: UU, *Album Studiosorum* , 252.
[32] Aldus de latere rijksarchivaris (1865-1887) L.Ph.C. van den Bergh die met deze woorden wordt geciteerd in het lemma over Simons (1770-1834) in *NBWN 5*, 742. Streng. *Zwols Biografisch Woordenboek,* 240. In de bundel *Uit mijn dichterlijk leven* nam Sloet een 'Herinnering aan den hoogleraar A. Simons' op: 'In eenen wetenschappelijken vriendenkring na den Tiendaagschen Veldtocht.'
[33] *Winteravondrood,* 'Hemsterhusiana', noot pagina 112. Zie voor Hemsterhuis en het 'organe moral'. J. Koene. *Gevoelsfilosofen,* z.p. 1998, 7-8.(www.j.koene.nl)
[34]Ibidem.

De filosofie van Hemsterhuis, 'met zooveel regt den Hollandschen Plato genaamd', versterkte Sloets vertrouwen in de toekomst en dat kreeg bij hem een vertaling naar de 'maakbaarheid' van de samenleving; daarvoor was kennis nodig, die weer moest worden verspreid en opgenomen.

Het ideaal van kennis en beschaving liet hij in 1836 nog eens doorklinken in een 29 strofen lange feestzang ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest der Utrechtse universiteit.

Gelijk in 't licht der zonnestralen,
De bijen, aan haar cel ontsneld,
Langs beemden en waranden dwalen,
Maar dalen op het geurig veld,
En straks, zich heffende van de bladen,
Haar korf met zoete vracht beladen:
Zoo stroomden ook, van heinde en veer,
Wie kennis zochten en beschaving,
Naar Utrechts school, en vonden laving,
En keerden rijkbeladen weer.[35]

Sloet won met dit gedicht één van de twee gouden medailles die beschikbaar waren gesteld door het Provinciaal Utrechts Genootschap voor de beste stukken om het jubileum te vieren. Het werd op 17 juni 1836 voorgedragen in de St. Jacobs-kerk. Aan zijn Utrechtse jaren was toen al een eind gekomen, nadat hij op 23 juni 1830 was gepromoveerd op een filosofisch-juridisch proefschrift over 'het wezen van de staat'.[36]

Na zijn studie werd hij luitenant van het eerste bataljon van de Gelderse Schutterij. Juist in die tijd kwamen de Belgen in opstand tegen het Nederlandse bewind en ontstond in augustus 1830 een volksrumoer waarop het leger reageerde. Het kwam tot hevige gevechten, de Nederlanders moesten bakzeil halen en nadien werden de grenzen bewaakt. Sloet nam ook deel aan die bewaking en geraakte ingekwartierd te Best, bij een oude klompenmaker, zijn vrouw en hun aangenomen kinderen. Tijdens het lange wachten luisterde hij naar Noord-Brabantse volksverhalen, die hij naderhand verwerkte in zijn poëzie.[37] De benoeming van Leopold van Saksen-Coburg door het Nationaal Congres tot koning van België was voor koning Willem I vervolgens reden om verder militair in te grijpen. Hij wilde verhinderen dat de nieuwe monarch daadwerkelijk zijn macht zou vestigen. Op 2 augustus 1831 trokken de Nederlanders daarom de Noord-Brabantse grens over. Verschillende studenten-compagnieën ondersteunden het leger. Sloet maakte deel uit van het Betuwse corps 'Vrijwillige Jagers Van Dam' waarmee hij deelnam aan de Tiendaagse Veldtocht.[38] Mogelijk heeft hij zich mee laten slepen door zijn vriend en

---

[35] *Lierzang op het tweede eeuwfeest der Utrechtse Hoogeschool,* Utrecht 1836. Motto: *Sol justitiae, illustra nos, Zonder der gerechtigheid, licht ons voor,* als motto van de Hogeschool Utrecht. Zie voor deze cantate ook Brouwer. *Lezen in de provincie*, 256.

[36] Sloet. *Dissertatio*.

[37] Zie 'De Gouden Appel' in: Sloet. *Winteravondrood*, 44-49.

[38] Van Dam werd in 1841 benoemd tot voorzitter van de Tweede Kamer en was, met onder anderen de

studiegenoot E.W. van Dam van Isselt, met wie hij later overigens zeer gebrouilleerd raakte.[39] Een vurig katholieken-hater, zoals zijn voormalig medestudent, was hij in ieder geval niet. Mogelijk ook, werd hij gegrepen door de golven van 'vaderlandsliefde'. Zijn broer en zijn goede vriend en latere hoogleraar aan het Atheneum Illustre in Deventer P.O.C. Vorsselman de Heer dienden eveneens in het regiment van 'dichtende ijzervreter' Van Dam van Isselt. Voor Leuven kwamen zij 'onder vuur' te liggen, maar lichamelijke gevolgen had dit niet voor Sloet.

In de hiervoor genoemde Utrechtse feestzang verwerkte hij ook het Belgische avontuur, waaraan hij met zijn studiegenoten en vrienden, 'geleid door deugd- en waarheidsmin', had deelgenomen.

Hoe bleeft ge, o Neerlands echte zonen!
Den roem van Utrechts school gestand,
Toen Gij ons erf, onze eer zaagt honen,
Getrouw aan Vorst en Vaderland!
Geen toon klonk schooner in uwe ooren,
Dan 't schel geklank van 's jagers horen;
Daar reest Gij op, in mannekracht,
En hieldt, in gure wintervlagen,
Hoe, langs de hei, de storm mogt jagen,
Trouw aan oud-Hollands grenzen wacht.[40]

Sloet bleef officieel in het leger tot hij per 1 september 1832 eervol ontslag kreeg. Want ruim een jaar na de Tiendaagse Veldtocht, die in zekere zin toch ook in het verlengde lag van zijn studietijd, alleen al omdat hij tijdens deze korte periode nog intensief verkeerde met sommige studiegenoten en zich bezig kon houden met poëzie en volkskunde, begon zijn maatschappelijke carrière.[41] Hij werd burgemeester van Hengelo. Alvorens deze en volgende periodes van zijn carrière worden behandeld, is er hierna eerst aandacht voor zijn familie- en gezinsleven en wordt vervolgens ook zijn werk als dichter en volkskundige behandeld.

---

vroegere gouverneur van Over5ijssel J.H. van Rechteren, één van de 'Negenmannen' die in december 1844 onder leiding van Thorbecke een initiatief-voorstel tot grondwetsherziening in liberale geest indienden.

[39] Zie ook Verkade. *Thorbecke*, 9.

[40] Zie noot 35.

[41] Per 1 september 1832 kreeg hij eervol ontslag als 1ste luitenant bij de 1ste afdeling, 1ste bataljon, 3de kompagnie. van de rustende schutterij Gelderland. HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle, inv.nr. 124. In 1853 werd in Zwolle, op voorstel van het Hoofdbestuur met als secretaris Sloet's oude vriend mr. J.H. Burlage, een plaatselijke afdeling van de vereniging van dragers van het Metalen Kruis opgericht, bedoeld voor dragers van het Metalen Kruis die in de jaren 1830-1831 dienstplichtig of vrijwillig behoorden tot de Nederlandse Zee- of Landmacht. Het doel van de vereniging was 'gelegen in het scheppen van de mogelijkheid elkaar in besloten kring te ontmoeten'. De afdeling Zwolle telde achttien leden, maar Sloet hoorde daar -opvallend genoeg- niet bij. Blijkbaar had hij toch enige afstand genomen van deze episode in zijn leven. HCO. Archief Vereniging Metalen Kruis afdeling Zwolle, 1853-1883.

2.2 Familie- en gezinsleven

Op 15 november 1833 trouwde Sloet met Wilhelmina Hendrika Arntzenius, zijn 'Mina', die hij 'met al den gloed der eerste liefde beminde.'[42] Aan haar wijdde hij menig gedicht in de categorie 'erotische poëzij' ofwel liefdesgedichten. Hij heeft daarmee niet de literaire bloemlezingen gehaald, maar wel, via enkele van zijn dichtregels, de schilderkunst.[43]

Gij leerdet mij verholen zaligheden
En 't hooge doel van 's menschen edler aard.
Gij opent mij op nieuw 't verloren Eden
En wijst mij 't ooft, in 't groene loof bewaard.
Dat ooft is 't heil, dat hier de braven smaken
Bij iedren tred op t' stijle pad der deugd.[44]

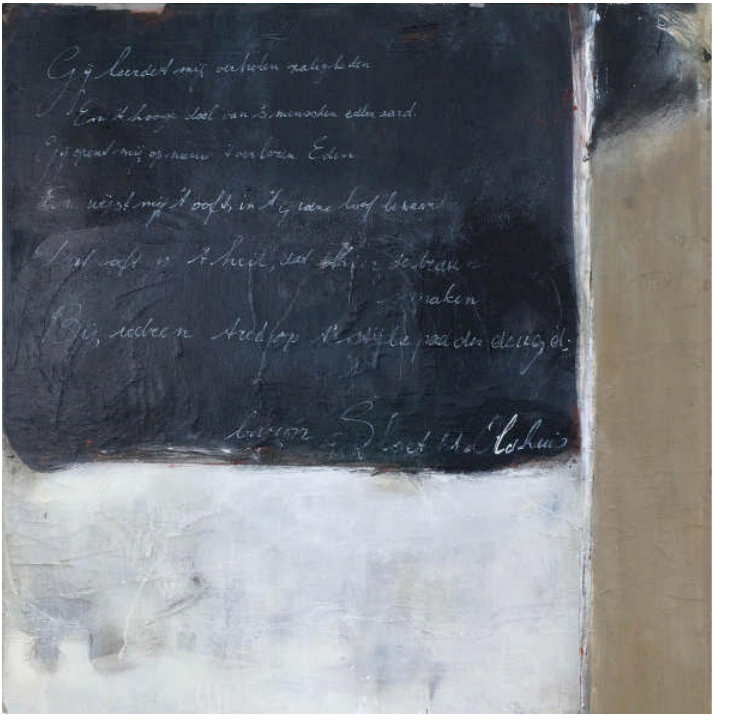

Sloet en zijn poëzie door Marri de Wilde, 2007. Acryl op doek, 112x82cm (Particuliere collectie).

---

[42] Moll. *Tubantia*.

[43] In 2008 vond de beeldend kunstenares Marri de Wilde uit Kampen inspiratie in de hierna geciteerde regels voor het schilderij dat op deze pagina is afgebeeld. Het was in de zomer van 2008, samen met elf andere - waarvan er één was geïnspireerd door de brieven van Thorbecke aan zijn echtgenote, zijn 'lief madonnaatje', Adelheid Solger- te zien tijdens een expositie in het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle. Te Dorsthorst, Otten. *De wilde deerne*.

[44] Uit Sloets gedicht 'Toewijding' in de bundel *Uit mijn dichterlijk leven*, 11.

Wilhelmina was een dochter van de hoogleraar in de rechtsgeleerde faculteit in Utrecht mr. Herman Arntzenius, die afkomstig was uit Zutphen.[45] Op 4 september 1834 werd hun zoon Adriaan Gustaaf Arthur geboren, op 2 oktober 1837 gevolgd door dochter Hermance. 'Met innig welgevallen staarde hij op zijn` ontluikenden zoon, Jonker Adriaan, en op zijn dochter, Freule Hermance' [46] Op 23 juli 1840 werd het derde kind geboren: Ludolf Edzard Alfred. Het huis in Zwolle, naar welke plaats de Sloets ondertussen vanuit Hengelo waren verhuisd, was groot genoeg om ook nog tijdelijk onderdak en verpleging te bieden aan de oude studievriend P.O.C. Vorsselman de Heer. Deze was inmiddels uitgegroeid tot een internationaal vermaard wiskundige, maar leed aan zenuwtoevallen en overleed in december 1841. Sloet schreef over hem een bewonderende en van vriendschap getuigende 'Levensschets'.[47]

Een andere opmerkelijke figuur met wie hij, 'in weerwil van de nukken van het genie en de eigenaardigheden van zijnen landsaard', tot aan diens overlijden in 1869 de vriendschap wist te bewaren, was de Deventer dominee Joost Hiddes Halbertsma. 'Hij was ook de vriend mijner kinderen,' schreef Sloet later, 'welke hij allen klein gekend had en aan zich had weten te boeijen; want de wetenschappelijke man was geheel kind met kinderen. Als hij *Zwolle* passeerde en de tijd hem voor eenig onderhoud ontbrak, vergat hij hen toch niet, en was hij dan gewoon aan mijn huis te schellen en bij het openen der deur een Deventer koek in den gang te werpen bij wijze van visitekaartje, en wij wisten dan dat H. gepasseerd was.'[48]

Op 27 maart 1844 overleed zijn geliefde 'Mina', die hij bezong in tal van gedichten. In het gedicht 'Nazang' memoreerde hij de oorzaak van haar dood.

> 't Angstig voorgevoel sprak waarheid. Ras was 't droevig scheiden daar,
> En daar stond ik handenwringend met drie kindren bij haar baar,
> En ik lei haar vierde wichtje, dat hier 't aardsche licht niet zag,
> In haar armen op dien morgen van haar hoogste levensdag.[49]

'Zij was eene trouwe gade, eene liefderijke moeder, en eene opregte vriendin', schreef de bedroefde weduwnaar in een zogeheten communicatie-brief voor de nabestaanden. 'Na eenen gelukkigen echt van 10 jaren', stierf zij in een vast geloof.[50]

Iets meer dan vijf jaar zou Sloet als weduwnaar door het leven gaan. De kinderen moesten het ondertussen veel zonder hun vader stellen, maar werden verzorgd door een gouvernante. Op 30 mei 1849 hertrouwde Sloet met Alida Maria Spandaw.[51] Bijna een jaar later, op 8 maart 1850, werd hun zoon Willem

---

[45] Prof. mr. Herman Arntzenius, Zutphen 1765 - Utrecht 16 november 1842, afkomstig uit een familie waarin veel juristen voorkwamen. Gehuwd met Cornelia Metelerkamp, 1774 - 15 feb 1830. Zie: *Algemene Konst- en Letterbode 1842,* II, 30 en Programma Provinciaal Utrechts Genootschap 1843, 10-12.

[46] Moll. *Tubantia.*

[47] Sloet. *Levensschets.*

[48] Sloet, 'Herinneringen', 2-3.

[49] Sloet. 'Nazang'. *Uit mijn dichterlijk leven,* 53.

[50] HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle, inv.nr. 124.

[51] Alida Maria Spandaw, geboren op 2 mei 1816, dochter van de dichter Hajo Albert Spandaw (1777-1855) en Henriëtte Katharina Woertman. H.A. Spandaw had evenals Sloet zitting gehad in de Dubbele Kamer voor de

Hendrik geboren, gevolgd door het meisje Johanna Jacoba, op 4 april 1853. Veel tijd voor zijn gezin kan hij niet hebben gehad, want in maart 1849 was zijn eerste termijn in de Tweede Kamer begonnen. Tot in september 1860 bleef hij lid van het parlement. Het betekende dat hij regelmatig lange reizen naar Den Haag moest maken, of er verbleef in zijn *pied à terre* aan de Heerengracht 1.[52]

In de tweede helft van de jaren vijftig zag hij zijn beide ouders en zijn schoonvader overlijden, terwijl ook zijn jonge neef Willem Sloet tot Westerholt, van wie hij veel had verwacht en die hij sterk had geprotegeerd, in die tijd stierf. Samen met zijn broer Ludolf erfde hij het ouderlijk goed en zo werd hij in 1859 eigenaar van boerderijen, weide- en bouwland, bos, water en moerasgebied onder Brummen, Hengelo, Keppel, Steenderen, Voorst, Warnsveld, Zelhem en Zutphen in Gelderland en onder Raalte, Vollenhove en Wijhe in Overijssel.[53] Met sommige onderdelen van zijn bezit zou hij zich ook daadwerkelijk gaan bezighouden.

Het volgende jaar verruilde hij de Haagse Kamer voor de Zwolse raadszaal en kon hij ook weer regelmatiger zijn eigen studeerkamer benutten en nam hij bovendien ook als dichter de pen weer op. Een brief aan de Deventer theoloog, filosoof en neerlandicus Johannes van Vloten laat zien hoe bezig en bezet hij ook in die tijd was. 'Geen mensch weet het, hoe afgestampt druk ik het heb', verzuchtte hij in 1862, 'en dan spelen de Zwolsche jongens nog om mij heen met handklappertjes. De Hemel beware u voor klappertjes en vervelende tijdroovers.' In dezelfde brief maakte hij ook gewag van zijn betrokkenheid bij een Overijssels woordenboek en van zijn 'muze, die zoo van lieverleede onder de vergetene Juffers' begon te komen. Aan Van Vloten vroeg hij of deze nog plannen had om de *Almanak van Oudheid en Letteren*, waarvoor hij in het verleden verschillende bijdragen had geleverd, nieuw leven in te blazen. Het was wel nodig vond Sloet, 'want ondertusschen meenen de Hollanders dat zij de wetenschap in pacht hebben.'[54]

'Op een aangename plek gronds aan Zwolle's Buitengracht', schreef de literator J.F. Wap in mei 1869 in een recensie, ziet de brave Sloet, te midden van een gelukkig gezin, zijn ouderdom naderen. Van lieverlede, zegt hij al zijne ambtsbetrekkingen vaarwel, om zijn avondstond te genieten in de volle vreugde van een welbesteed werkzaam leven, met het oog op hooger gezigteinder gerigt.'[55]

Grondwetsherziening van 1840 en maakte deel uit van de rechterlijke macht in Groningen.

[52] *Staatsalmanak voor het Koningrijk der Nederlanden* 1860, 95.

[53] HCO. Archieven Zwolse Notarissen, inv.nr. 304, akte 10.818.

[54] SAB. Collectie Johannes van Vloten. A Vlo E 68 KC, 1862.

[55] *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage,* 30 juni 1869. Dr. Joannes Franciscius Wap (1806-1880. In 1842 stelde hij het Gedenkboek der Inhuldiging van de door hem zeer bewonderde Koning Willem II samen. Hij bezorgde werken van Bilderdijk, schreef artikelen over deze dichter en betaalde ook diens begrafenis. Toen hij in januari 1866 in Zwolle een spreekbeurt over Bilderdijk hield, logeerde hij enkele dagen bij Sloet en voorzag diens portret van het volgende bijschrift:

'Aan mijn gullen gastheer Mr.B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis.
Een heerlijk Huis, een lieve Gade, een waardig Kroost,
Een ernstig Ambt, door Wetenschap en Kunst verpoosd,
Een hart voor 't Goed gevormd, een geest voor 't Schoon geschapen,
Een Burgerkroon gehecht aan 't smetloos Ridderwapen,
Een zucht voor Regt en Deugd, geworteld in het bloed:

Het leven zou Sloet nog vijftien jaar geven, maar zijn tweede echtgenote, Maria Spandaw, overleed al op 4 juni 1876.[56] Het jaar daarop legde hij zijn functie als president van de Arrondissementsrechtbank neer.[57] In de jaren rond het einde van zijn ambtelijk leven had hij ook de pen als dichter weer opgevat en enkele bundels het licht doen zien. Ze bevatten voor een groot deel gedichten die hij al eerder had geschreven.

2.3 Dichter en volkskundige

Tijdens zijn studietijd in Utrecht was Sloet, zoals hiervoor aangegeven, terecht gekomen in een 'wetenschappelijke vriendenkring' rond de hoogleraar in de Nederlandse letteren en geschiedenis Adam Simons. Tot die kring behoorden onder anderen ook L.Ph.Ch. van den Bergh[58], de eerder genoemden Vorsselman de Heer[59] en Van Dam van Isselt. In en kort na deze Utrechtse jaren kwam ook zijn eerste literaire werk uit. In 1830 verscheen zijn treurspel *Antigonus de Makkabeër, of de togt naar den tempel* en in 1833 zag de bundel *Poëzij* het licht.[60] Zijn hiervoor genoemde *Lierzang op het tweede eeuwfeest der Utrechtsche Hoogeschool* werd in 1836 bekroond. Een jaar later werd hij toegelaten als lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Toch duurde het nog ruim dertig jaar alvorens zijn volgende dichtbundel verscheen.

Wellicht werd hij daartoe toen ook aangemoedigd door de opvoering van zijn jeugdwerk *Antigonus,* dat, voorzien van een nieuw geschreven proloog en talrijke veranderingen, in 1862 werd opgevoerd in Amsterdam en, in Zwolle, door de Zwolse rederijkerskamer Rhijnvis Feith. Volgens de recensie in de *Zwolsche Courant* was het 'dichtvuur' bij Sloet nog niet gedoofd. De krant betreurde dat de dichter de toneelpoëzie niet met 'meer vruchten van zijn verbeelding' had verrijkt.[61] In 1869 kwam hij met de bloemlezing *Uit mijn dichterlijk leven*. Het was aan 'Liefde en Vriendschap' gewijd en bleef buiten de handel.

In menig gedicht van Sloet is de omgeving waarin hij opgroeide en het grootste deel van zijn leven woonde en werkte, terug te vinden. Zo bijvoorbeeld in zijn 'Ode aan de IJssel', 'die van Zutfen tot Kampen door iedere rechtgeaarde neerlandicus aan zijn gretige derdeklassers verdient te worden voorgelezen', aldus de volkskundige Tjaard W.R. de Haan.[62] Het is een dichtwerk van 170 regels

---

Ziedaar het beeld geschetst van Zwolles sieraad, Sloet.'
Zo behoorden dus twee goede vrienden van Sloet tot de fervente Oranje-aanhangers, want Burlage was een groot bewonderaar van koning Willem III.

[56] Vermoedelijk kwamen de partners van Sloets kinderen uit families die behoorden tot zijn ambtelijke, politieke en agrarische connecties. Interessant is ook, welke van zijn functies en interesses zij voortzetten. Zo was één van zijn schoonzoons, de kunstmestfabrikant H. Löhnis, de vader van Sloets kleindochter Hermance die met haar vaders geld in 1916 de Openbare Bibliotheek in Zwolle oprichtte.

[57] Gezien zijn jaarinkomen van acht- à twaalfduizend gulden behoorde hij tot de gegoede middenklasse, maar hoe groot zijn daadwerkelijke vermogen wel was, bleek pas na zijn dood. HCO. Archieven Memories van Successie, inv.nr. 1438, reg.nr. IV-nr 5/3779.

[58] Laurens Philippe Charles van den Bergh (1805-1887), *NBWN 6,* 120-121.

[59] P.O.C. Vorsselman De Heer (1809 - 1841). *NBWN 6,* 740-743. In de bundel *Uit mijn dichterlijk leven* zijn tal van herinneringen aan deze tijd opgenomen.

[60] Hiervan een recensie door dr. J.F. WAP in *Dagblad van Zuidholland en 's-Gravenhage*, 30 juni 1869.

[61] Aldus Streng. *Zwols Biografisch Woordenboek,* 242.

[62] De Haan. 'Sagepoëzie', 103-144.

lang, dat geïnspireerd is op de bekende *Ode aan den Rijn* van E.A. Borger uit 1820. Ook daarin wordt, net als in Sloets eerste regel, gesproken over een rivier, als 'een grootvorst van Europa's stroomen'.

Geen Grootvorst van Europa's stroomen,
Maar toch een Prins van 't echte bloed,
Zien wij U Gelder binnenkomen,
En breng ik U mijn welkomstgroet.
Het slib, aan Vader Rhijn ontnomen,
Legt Gij ter neer aan Uwe zoomen,
En waar eens wier was en moeras,
Daar zien wij 't ros met hijgend zwoegen
De donkre polderklei beploegen,
En waadt het rund in welig gras.

In 'duizend kronkelingen' slingert de rivier zich door de twee provincies, langs historierijke plekken en plaatsen, zoals Wilp, waar eens de evangelieprediker Leafwin (Lebuïnus) de aanbidding van heidense goden als Donar en Wodan deed verstommen. Ook Voorst, zijn geboortegrond, wordt beschreven, 'daar, waar 't lazuur der korenbloemen den rand der gouden aren siert, die van des landsman zwoegen roemen; waar vink en leeuwerik tiert.' Zwolle, immers niet vaan de IJssel gelegen, blijft ongenoemd. Het gedicht wordt uiteindelijk besloten met een strofe waarin aan de IJssel een heldenrol wordt toebedacht.

Rol, IJssel! langs uw oeverranden
Steeds heilaanbrengend, vreedzaam voort,
Opdat ge, ontworsteld aan Uw banden,
Geen oogsten aan Uw zoom verstoort!
Maar als een vijand op komt dagen
Om Neerlands vrijheid te belagen,
Oo Bruis dan razend in Uw wraak!
Laat niets dan meer Uw woede toomen,
En smoor in 't zwellend overstroomen,
Wie roekeloos Uw oever naak'! [63]

'De kritiek heeft de bewondering vervangen,' schreef Sloet in 1869. Hij doelde daarmee op de veranderde 'smaak en geest der Nederduitsche dichtkunst,' sinds hij zichzelf voor het eerst aan het publiceren daarvan had gewaagd. 'Onder ons volk is geene erotische poëzy meer', constateerde hij, doelend op wat tegenwoordig het liefdesgedicht genoemd zou worden. 'De Minnezang zwijgt.' Het werk van 'Bellamy, Nieuwland, Simons en anderen onzer groote dichters, die iedere vreemde letterkunde tot het hoogste sieraad zouden strekken', werd in zijn ogen geweerd als ware het 'contrabande'.[64]

Het oordeel van De Haan over Sloet is zonder meer positief. 'Zijn beste

[63] Het gedicht, dat verscheen in de bundel *Uit mijn dichterlijk leven,* 121-129, werd ook integraal opgenomen in Streng, *Het schoonste gezicht van de wereldt,* 132-136.
[64] Sloet, Uit mijn dichterlijk leven, 'Voorrede', viii-ix.

natuurpoëzie komt die van Guido Gezelle nabij en zijn verhalende gedichten doen niet onder voor die van Hofdijk, al weet die beter de verhalende vorm te treffen', schreef hij in een toelichting op het gedicht 'De Nachtmare', dat in 1873 door Sloet privé werd uitgegeven in de bundel *Herfstdraden*.[65] Drie jaar later verscheen nog *Winteravondrood*. De Haan roemt Sloet ook om zijn volkskundige publicaties, bijvoorbeeld in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*, met titels als 'Eendekooien en het toukeren te Staphorst', 'Het matten in Overijssel', 'Het schoonheidsgevoel bij den boerenstand in Salland' of 'Snoeplust in de min-

De schilder Jozef Israëls maakte in 1859 voor Sloet een schets van Antje van Duivenbode uit Kostverloren, 'eene beeldschone vrouw op een klein stukje papier'. Per brief deed hij verslag van zijn bedoelingen.(Historisch Centrum Overijssel)

[65] De Haan. *Schrijven in de volksgeest,* 62.

dere standen'. Hij publiceerde ook in de door zijn vrienden Van Vloten en Halbertsma opgezette *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren.* In de bundels *Herfstdraden* en *Winteravondrood* kwam, volgens De Haan, 'de Saksische "laatbloeier" tot zijn volle wasdom, met de stemmige weergave van volksmotieven en natuurtaferelen in een vaak enigszins regionaal-gekleurd Nederlands, stoelend op een brede eruditie en een wijs overdenken van àl wat menselijk is.' Sloets poëzie werd volgens hem gekenmerkt door een vrij uitvloeien van gevoelens en gedachten, 'nergens verkunsteld à la Staring', met sterke wortels in het midden-oosten van Nederland. [66]

Sloet zelf sprak ook van een 'volkstaal' in de landprovincies die volgens hem geen dialecten genoemd mochten worden en hij verweet Willem Bilderdijk dat deze daar als etymoloog geen weet van had.[67] Vrijwel tegelijkertijd met Jozef Israëls, met wie hij contact onderhield, beleefde Sloet omstreeks 1860 'zijn welbewuste ommekeer'. Het deftige klassicisme dat nog kenmerkend was geweest voor zijn bundel *Poëzij*, maakte geleidelijk aan plaats voor 'het intieme verlangen van het eigen hart en de specifieke sfeer van Gelderland-Overijssel.'[68] Sloet vond daarvoor rond 1840 ook geestverwanten in een kring van regionale romantici rond de *Overijsselsche Volksalmanak voor Oudheid en Letteren,* vooral door de vriendschap met Halbertsma.

De Haan constateert dat Sloet in de geëigende werken niet of nauwelijks wordt genoemd en formuleert, na een uitvoerige bespreking van een tiental sagen, een tweetal 'desiderata'. Allereerst bepleit hij 'een ruime bloemlezing uit de poëzie van Sloet, met nadruk op het regionale en volkskundige.' Aan zijn eerste wens verbindt De Haan de suggestie om de Nederlandse letterkunde meer vanuit regionaal en volkskundig standpunt te bestuderen.[69]

Ook Kalff is in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* overwegend positief over Sloet. 'Er is onder het geslacht, waartoe hij behoort, geen auteur die de natuur en het natuurleven zoo scherp heeft waargenomen; die de boomen, planten en bloemen, de dieren, de kleine vogels vooral, in hun eigenaardig karakter zóó kent en zóó getrouw uitbeeldt.' Sloets poëzie noemt hij christelijk, zoals hij laat zien aan de hand van het gedicht 'De zondagmorgen op het land'.

'k Min de drukten op den akker,
Als in vroegen morgentijd
Kar en paard wordt aangespannen,
Of de ploeg de kluiten snijdt;
'k Zie met lust het land bezaaijen
Of de blanke sikkel zwaaijen;

Maar die ernst, die 't landschap predikt
In den Zondagmorgenstond,

---

[66] De Haan. 'Sagepoëzie', 106.
[67] Sloet. *Winteravondrood*, 131, in een noot bij 'Langs de doornenhaag.'
[68] De Haan. 'Sagepoëzie' 107, wijst op de parallel tussen Sloets 'De blik in de natuur. Aan den schilder J. Israëls' en diens 'oeconomische beschrijving van Zandvoort' in *TSS*-18, 255-295.
[69] De Haan. 'Sagepoëzie', 138.

Stemt mijn geest tot reiner weelde;
't Is een wijding van den grond,
om in 't hart zijn God te prijzen
Zonder klanken, zonder wijzen.[70]

De geest van Martinet en diens *Katechismus der Natuur,* de geest van de fysico-theologie dus, klinkt hier duidelijk door en Sloet voegt er nog iets aan toe: ook de landbouw dient om God te prijzen en is onderdeel van de kringloop der natuur.

Kalff komt met nóg een karakterisering van Sloets literaire werk en zet hem daarmee tegelijkertijd scherp neer als persoon. Hij was weliswaar een poëet met levendig gevoel en een goede taalbeheersing, hij schreef gemakkelijk, maar had niet het streven naar het volmaakte in zich en scheen 'afkeerig van dat zoeken, wikken en wegen' dat nodig was 'om het voortreffelijke' te realiseren. 'Nergens bemerken wij, dat de poëzie hem hooge ernst is; dat hij door de studie van anderer werk en door eigen oefening zijn kunst tracht te volmaken; zij bleef hem bovenal ontspanning of uitstorting van het volle gemoed.' Sloet had te veel andere interesses waarop hij zijn belangstelling richtte, hij zag bovendien te veel om aan te pakken en daardoor ontbrak het hem simpelweg aan de tijd om één of twee zaken 'te volmaken.'[71] De breedte van zijn belangstelling was zijn sterkte en zijn zwakte tegelijk.

Kalff schrijft het toe aan de 'bescheidenheid' van Sloet, dat diens dichtbundels niet in de handel werden gebracht, waardoor 'zijn naam als dichter minder bekend is geworden dan die van menig ander zijner tijdgenooten, dien hij in talent evenaarde of overtrof.' Die 'bescheidenheid' moge gelden voor de literaire kant van zijn werk, op andere terreinen manifesteerde hij zich wel degelijk en zonodig met luide trom. Hoe dan ook, tot een bloemlezing uit de poëzie van Sloet is het niet gekomen. Wel werden 'Het dennenbosje in de winter', 'Karrekiet' en 'Het koeltje' -drie gedichten, afkomstig uit *Winteravondrood*- opgenomen in Komrij's *Nederlandse poëzie van de 19 tot en met de 21ste eeuw in 2000 en enige gedichten.*[72]

2.4 In en vóór Hengelo: 1832-1838

Al in december 1831 was Sloet benoemd tot burgemeester van het Overijsselse Hengelo, maar pas in september 1832 maakte hij daadwerkelijk zijn entree in het beroepsleven. Hij was toen nog net geen 25 jaar oud, maar dankzij zijn afkomst, opvoeding en opleiding verscheen hij bepaald niet zonder instrumenten in het publiek domein, waar hij als bestuurder, politicus en auteur zijn weg -zijn wegen- wist te vinden.[73]

---

[70] Kalff. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde,* 516. Hier worden het tweede en derde couplet geciteerd van de in totaal zes coupletten van het gedicht dat is opgenomen in de bundel *Winteravondrood* uit 1877, 122. Een soortgelijk geluid klinkt volgens Kalff in 'De Meiregen', 138-142: 'Doch in dien zoeten regendauw, - Bij gindschen regenboog,- Strek ik tot God mijne armen uit, Het dankend hoofd omhoog. O God! 't Heeft op mijn levenspad van zegening gedauwd, En wat me ontzonk of wanklen mogt, Uw trouw is nooit verflaauwd.'

[71] Kalff. *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde,* 518.

[72] Komrij. *Nederlandse poëzie,*174-179. Ook in de soortgelijke uitgave uit 1980 waren deze drie gedichten opgenomen.

[73] Zie voor Sloet in Hengelo: Coster. 'Een groot man in een klein dorp'; Wennekes en Broekmans. *Het boek*

In Hengelo werd hij niet alleen burgemeester, maar ook secretaris. Zijn standplaats telde in 1832 ongeveer 3.200 inwoners en bood een ambitieuze burgemeester alle mogelijkheden om zich te manifesteren. Hengelo was een plaats 'in zijne opkomst', mede vanwege de 'vier straatwegen die aldáár samenliepen.'[74] De ontwikkeling van het plaatsje was ook af te lezen uit de toenemende opbrengsten van de tollen langs de wegen vanaf Zwolle.[75] Rond 1830 was de weg Zwolle - Almelo - Borne - Hengelo verhard, evenals de kort nadien gereedgekomen weg van Hengelo naar Enschede. Sloet zag de waarde van deze verbindingen, maar hij maakte zich 'in het belang van geheel Twenthe' óók sterk voor een goed kanaal en 'schroomde niet met zoodanig doel harde waarheden rondborstig voor de Ministers uittespreken'.[76]

Anders dan zijn voorganger die de beide ambten als bijbaantjes had beschouwd, maakte Sloet er een bijna volledige dagtaak van. Een dergelijke combinatie van functies kwam in die tijd veel voor en dat hij in 1837 ook nog advocaat werd in het district Almelo was evenmin ongewoon. Hoewel hij nog geen enkele bestuurlijke ervaring had, ontpopte hij zich weldra als 'een geboren magistraat'.[77] Het voorbeeld van zijn vader zal hem echter ook voor ogen hebben gestaan. Bij zijn aantreden voerde hij direct een belangrijke verandering in door eigenhandig elke raadsvergadering te notuleren. Uitvoerige verslagen waren het niet, maar in zijn 'petieterig handschrift' formuleerde hij wel kort en bondig de besluiten van de Raad. Tijdens de eerste raadsvergadering op 18 september 1832 stelde hij direct het probleem van de wanbetaling der belastingplichtigen aan de orde. Er zou voortaan jacht worden gemaakt op lieden die nalatig waren bij de betaling van de hoofdelijke omslag en andere heffingen. Wanbetalers konden rekenen op een dwangbevel, ook als het ging om enkele centen.

In Hengelo herinnert de Sloetsweg aan het burgemeesterschap in de jaren 1832-1838.(Foto Martin Bosker)

---

van Hengelo, 36-40; Scholten. *Het zout in de pap,* 19-22; Walhof. 'Van Maire tot Burgemeester'; Kokhuis. *Historie van Hengelo,* 40., 68, e.v.; *Gedenkboek Hengelo*, 124.

[74] De predikant Moll gaf in zijn artikel over Sloet in *Tubantia* ook een amusante beschrijving, vol van folkloristische details van Hengelo.

[75] Zie hiervoor VGS over de betreffende jaren.

[76] Moll. *Tubantia.*

[77] Wennekes en Broekmans. *Het boek van Hengelo*, 33.

Sloet regeerde met straffe hand en ontwierp verschillende verordeningen, zoals het *Reglement van Policie voor de Gemeente Hengelo,* dat hij op 19 april 1833 aan de Raad presenteerde. Het was een soort grondwet voor de ingezetenen die volgens de raadsnotulen bedoeld was om een eind te maken aan de vele misbruiken binnen de gemeente. Het eerste van de 38 artikelen was gericht op herbergiers, kroeghouders en drankverkopers. Zij moesten, op straffe van een boete van één gulden, hun zaak uiterlijk om tien uur 's avonds sluiten. Sloet verordonneerde ook dat nieuw te bouwen huizen, stallen en schuren in de kom van het dorp niet meer van hout mochten zijn en verder dat er niets meer mocht worden gebouwd zonder vergunning. Aan het vrije gebruik van de openbare ruimte werd paal en perk gesteld. De reinheid kreeg eveneens bijzondere aandacht, want iedereen was verplicht straten en goten voor het eigen huis schoon te houden. Het was verboden mesthopen en -putten aan de kant van de straat te plaatsen. Honden dienden aangelijnd te worden. Voorts waren de inwoners van Hengelo verplicht de burgemeester en/of de veldwachter op de hoogte te brengen van overtredingen of de aanwezigheid van vreemde personen. *Law and order* stonden bij Sloet dus hoog in het vaandel!

Ondertussen had hij een scherp oog voor de noden en behoeften van de bevolking. 'Boeren kwam hij tegemoet door de macht van de nog steeds bestaande markenbesturen te breken en hun tegen schappelijke prijzen woeste grond in verkoop en pacht te geven.'[78] Over de binnen zijn eigen gemeente gelegen marke Woolde schreef hij in 1838 voor de *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren* een historisch getint artikel, waarin duidelijk zijn visie op deze oude instellingen naar voren kwam: hij zag ze als hinderpalen die zo snel mogelijk uit de weg moesten worden geruimd.[79]

Regelmatig toonde hij zich een beschermer van de minst bedeelden.'Wie dringend een gebit nodig had kon altijd een beroep doen op de gemeentekas.'[80] Hij maakte zich bovendien sterk voor de verbetering van het onderwijs. De uitgaven voor sterke drank ten behoeve van het gemeentebestuur werden geschrapt en daardoor kon hij vier schooltjes van landkaarten, leerzame prenten, leesboeken en leien en griffels voorzien. Kinderen mochten pas in fabrieken worden toegelaten indien zij voldoende onderwijs hadden genoten. De veldwachter zag toe op de naleving van deze bepaling. In 1834 werden twee kleine schooltjes afgebroken en het volgend jaar verrees er een grotere, geheel nieuwe school.[81] Toen er 'gemurmureerd' werd over de plaats der nieuwe school aan het eind van het dorp, antwoordde Sloet, met vooruitziende blik: 'dat mettertijd dat gebouw nog schier in het midden der Gemeente zou komen staan.'[82]

Een opvallend onderdeel bij de nieuwe school was de 'kweektuin' die daarbij werd aangelegd. De onderwijzer J.C.G van Benthem had gezien hoe een collega in de buurschap Beckum, ook gelegen binnen de gemeente Hengelo, daarmee succes had. In 1837 vroeg hij aan het gemeentebestuur om een stuk grond bij de

---

[78] Wennekes en Broekmans. *Het boek van Hengelo,* 37-38.
[79] Sloet. 'Het oude regt'.
[80] Wennekes en Broekmans. *Het boek van Hengelo,* 38.
[81] VGS 1835.
[82] 'En de uitkomst heeft deze profetie bevestigd!', voegde Moll er nog aan toe.

nieuwe school, 'wat hem gretig toegestaan werd.' Ook in de nabijgelegen buurschap Oele werd nog een dergelijke tuin aangelegd. Sloet was hierover enthousiast, nadat hij het goede voorbeeld had gezien in Westfalen, waar bij iedere school bomen werden gekweekt. De kwekerij van Van Benthem telde, kon hij bijna twintig jaar later voldaan melden, 'ongeveer 300 veredelde stammen en 200 wildstammen. Hieruit zijn ongeveer 900 stammen gepoot, meest appels en peren, ook walnoten en weinig kersen. Deze zijn gedeeltelijk verkocht voor 30 cent het stuk, gedeeltelijk ten geschenke gegeven. De schooljeugd veredelt gaarne, en bij verscheidene woningen worden wildstammen gevonden om te veredelen.'[83] Een derde kweektuin was nog aangelegd door een onderwijzer in de buurschap Oele. Zo was dit een letterlijk vruchtdragende manier van werken, waarbij het onderwijs een belangrijke rol speelde en Sloet later ook als schoolopziener een stimulerende rol kon vervullen.

De prioriteit voor het onderwijs in Hengelo betekende wel, dat er nauwelijks nog geld was voor het onderhoud van wegen, bruggen en andere publieke werken. 'Sloet hoopte evenwel dat een gemeente waarin de jeugd goed geschoold werd en waarin de nijverheid mede als gevolg van goed onderwijs tot verdere bloei gebracht kon worden, op den duur over voldoende middelen zou beschikken om ook andere kostbare gemeenschapsvoorzieningen te financieren.'[84]

Nadat Sloet was benoemd tot president-kerkvoogd van de Hervormde Gemeente in Hengelo, getroostte hij zich veel moeite om de voorgenomen bouw van een kerk te realiseren, want de hervormden gingen nog ter kerke in de voormalige kapel van een kasteel. De inspanningen hadden succes. Voor de bouw van de hervormde kerk werd in 1835 door het Rijk een bijdrage van 2.300 gulden verleend en in 1837 nog eens 300. De Provincie kwam met 1.050 gulden over de brug. In 1838 werd de kerk ingewijd.[85] Eveneens zette hij zich in voor de joodse gemeenschap in Hengelo, toen het ging om de stichting van een synagoge. Van het Rijk was daarvoor in 1833 een bijdrage van 100 gulden verkregen en uit provinciale fondsen was eenzelfde bedrag gefourneerd, maar dat was nog niet voldoende voor de stichting van dit 'eenvoudig uit hout opgetrokken bedehuis.' Sloet wist ook vele niet-joden te bewegen tot een bijdrage aan de stichting van deze synagoge. Op 14 juli 1837 kon opperrabijn J. Hertzfeld uit Zwolle de inwijding verrichten. Predikanten van de hervormde en doopsgezinde gemeente woonden de plechtigheid bij.[86] Ook deze ruimhartige opstelling ten opzichte van andersdenkenden in geloofszaken typeerde Sloet.

Ondanks zijn successen en zijn krachtige hand had Sloet het in Hengelo - aldus dr. E. Moll, sinds 1837 predikant van de plaatselijke Hervormde Gemeente- niet gemakkelijk in zijn 'harden strijd tegenover de bekrompenheid der Twentekers, die te vrijheidlievend waren om door een Burgemeester zich de wet te laten stellen. Wel ging de Burgervader niet altijd te rade met de

---

[83] In *TSS*-11, 417-421, wijdde Sloet een artikel aan de 'boomkweekerijen bij de scholen ten platten lande'. Daarin gaf hij ook een overzicht van andere Twentse plaatsen waar de boomkwekerij opgang had gevonden.
[84] Wennekes en Broekmans. *Het boek van Hengelo,* 38.
[85] VGS 1838.
[86] VGS 1837. Deze synagoge heeft tien jaar standgehouden. Kokhuis. *Historie van Hengelo,* 80-84.

draagkracht zijner kinderen, en konden deze zijne satyren kwalijk verdragen.'[87]

Blijkbaar leverde zijn ambtelijk leven hem slechts een bescheiden status op. Die indruk wekt althans het getuigenis van Moll, die een halve eeuw later schreef: 'Het deerde Sloet weinig dat voor de majestueuse gestalte zijner schoonzuster, als deze hem bezocht, de deurposten zijner nederige woning te laag waren.' En wanneer 'zijn vrome schoonvader, professor Arntzenius, hem bezocht, eerbiedigde hij klaarblijkelijk diens liefelijken eenvoud ten hoogste.'[88] Het zegt iets over de omvang van de schoonzuster, de godsvrucht van de schoonvader en de instelling van de schoonzoon.

Ook anderen, zoals de hiervoor genoemde Deventer dominee Halbertsma, wisten hem te vinden in deze tamelijke uithoek van het land en van de provincie en Sloet schreef er later met genoegen over.

> Het was een regt schoone lentedag, en wij gingen in den spaden avond den nachtegaal hooren op de plek, waar ons thans de spoorwegfluit het trommelvlies verscheurt. Al koutende werd het zeer laat en keerden wij door het eenzaam Drienensche veld terug. In het volle maanlicht bragt ik hem op de top van eenen grooten tumulus of grafterp, die men daar nog veel vindt. "Zoo is er dan van het geslacht, dat hier geleefd heeft," zeide ik, "niets overgebleven dan een kruik met asch en wat verschroeide beenderen en verroest ijzer." - "Neen!" antwoordde hij, "Nog iets meer: dat volk leeft nog in zijne taal, als men het daar maar uit weet te halen.[89]

Aan het gesprek tijdens hun eerste ontmoeting in 1837, schreef Sloet, had hij zijn lust tot het doen van linguïstisch onderzoek overgehouden. De taal was volgens Halbertsma 'in den waren zin de spiegel van het volksleven' en groeide daarmee 'uiterst langzaam op.'[90] Niet de taal van de kerk of die van Hooft en Vondel moest tot norm worden verheven, maar die van de taalgeleerde Kiliaan, die in de zestiende eeuw de woordenschat van zijn eigen Brabantse taal en die uit andere gewesten optekende.[91] Die benadering paste in de visie en de werkwijze van de regionalist Sloet, die een open oog en oor had voor het streekeigene en dit ook tot uiting liet komen in een groot aantal van zijn gedichten. Aan de ontmoetingen met zijn Deventer vriend wijdde hij in mei 1837 het gedicht 'Aan J. Hiddes Halbertsma'.[92]

> Wat graaft Gij, uit den grauwen nacht
> Des tijds, verborgen schatten,
> En woelt en wroet in talen rond,
> Die niemand meer kan vatten!
>
> O! Kom bij mij, o! kom op 't land,'
> Waar Gij een taal kunt hooren,'

---

[87] Moll. *Tubantia*.
[88] Ibidem.
[89] Sloet. 'Herinneringen', 2.
[90] Ibidem.
[91] Ibidem.
[92] In: *OAOL* 1838, 187.

Die elk gevoelig mensch verstaat,
In welken stand geboren![93]

Aan de jaren van betrekkelijke luwte in Hengelo, waarin hij nog de tijd kon vinden voor het dichterschap en voor volkskundige expedities in het veld of op papier kwam in 1838 een eind, tegelijk met zijn eerste en enige ambtsperiode als burgemeester die toen precies zes jaar had geduurd.[94]

2.5 Op een groter podium: 1838-1867

In 1838 verruilde Sloet het burgemeesterschap voor het rechterschap en verhuisde hij naar Zwolle. Met zijn gezin ging hij wonen in een statig nieuw gebouwd pand met een tuin aan de Stadsgracht. Van daaruit zou hij een ongekende werkkracht ontplooien. Niet in zijn eigenlijke beroep, dat van jurist, manifesteerde hij zich, al was hij sinds 1838 lid en vanaf 1843 tot 1877 president van de Arrondissementsrechtbank in zijn woonplaats.[95] De juristerij verschafte hem wel een aangenaam ambtelijk inkomen, een kring van vakgenoten en een duidelijke positie, maar voor Sloet was daarmee het bestaan niet gevuld. Het politieke en het verenigingsleven lokten.

Al snel na zijn aankomst in Zwolle raakte hij betrokken bij de voorbereiding van de 'Overijsselsche Tentoonstelling' voor 1840, een presentatie van beroep en bedrijf in de provincie die in respectievelijk 1842 en 1846 ook in Deventer en Kampen zou worden gehouden.[96] Sloet wilde, dat deze tentoonstellingen ook een stimulans zouden bieden voor kleine ambachtslieden en andere neringdoenden. Een nevenfunctie waarmee hij zijn positie binnen het netwerk van kennis en informatie kon versterken, was die van schoolopziener.[97] Twee jaar na zijn komst naar Zwolle beleefde hij zijn debuut in de landelijke politiek.

2.5.1 Parlementaire opmaat in 1840

In de twee decennia tussen 1840 en 1860 zou Sloet prominent aanwezig zijn op het landelijke politieke podium. De opmaat voor deze optredens vond plaats toen hij in 1840 de provincie Overijssel vertegenwoordigde als buitengewoon lid van de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening.[98] Het werd een kort, maar gedenkwaardig optreden.

---

[93] Ibidem.

[94] Zie voor benoeming en ontslag burgemeesters: HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nrs. 18642-18647 en 18703-18710.

[95] Zie voor zijn benoemingen als rechter, per 8 oktober 1838, en als president per 19 januari 1843, als vervanger van mr. F.P.A. Heerkens: HCO. Familiearchieven Sloet Zwolle, inv.nr 122.

[96] Zie hiervoor: HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nrs. 19.182-19.186, 19.187-19.190 en 19.191-19.195.

[97] Volgens het *Jaarboekje Overijssel* voor 1838 werd hij op 3 september 1838 lid van de commissie van onderwijs en schoolopziener in het vierde district van Overijssel. Zie hiervoor ook: HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nr. 8.770.

[98] Zie voor deze benoeming: HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nrs. 2.776, 2.831, 2. 838, 16. 423. De Dubbele Kamer bestond uit de gewone Tweede Kamer en een gelijk aantal daaraan door Provinciale Staten toegevoegde leden. Als gewone leden voor Overijssel zaten: mr. R.S. van Gronden, mr. W.H. Vijfhuis, mr. G.I. Bruce en mr. J.A. Sandberg. De drie buitengewone leden naast Sloet waren mr. A.J. Vos de Wael (burgemeester van Zwolle), mr. W.H. Cost Jordens en G.S.G. baron van Fridagh. Ook zijn vroegere buurman in Voorst, W.A. baron Schimmelpenninck van der Oije van de Poll en zijn, toen nog, goede vriend E.W. van Dam van Isselt hadden hierin zitting.

De kersverse parlementariër deed zich direct kennen 'als een van de leden, die de voorgestelde herziening veel te bekrompen achtten.' Hij sloot zich echter niet aan bij de door Thorbecke geleide oppositie die tegen alle ontwerpen stemde. 'Mijn votum over de verschillende ontwerpen van wet', liet hij weten, 'blijft afhankelijk van het oordeel, dat ik over de waarde van ieder onderdeel zal koesteren.' Samen met elf anderen stemde Sloet wél tegen de wijzigingen ten aanzien van de Raad van State en de Staten-Generaal. Hij wilde verder gaan dan het voorstel en pleitte, niet voor het laatst, vóór afschaffing van de Eerste Kamer en de Raad van State, om zo, door besnoeiing van de overheidsuitgaven, 'de egte beginselen der staathuishoudkunde,' waarmee hij die van Adam Smith en Jean Baptiste Say bedoelde, de natie vooruit te brengen.[99]

Eerder al was hij tijdens zijn *maidenspeech* in hevig conflict geraakt met de anti-revolutionair mr. Guillaume Groen van Prinsterer. Deze had hem er gepikeerd op gewezen dat een uitdrukking als 'het brutaal gezag van eenen Hassenpflug' niet behoorde tot het parlementair spraakgebruik. Het ging namelijk om de vertegenwoordiger van de koning in Luxemburg, 'een van de meest verdienstelijke staatslieden van Duitschland.' Naar aanleiding van dezelfde toespraak ontstond een debat over de gemengde school, die door Groen 'onchristelijk' was genoemd. Sloet wilde graag toegeven, dat hij in godsdienstig opzicht een andere mening was toegedaan dan Groen, maar hij bleef wel aanspraak maken 'op den naam van Christen'. Hij was een groot voorstander van de gemengde school en zag absoluut niets in een systeem met 'Roomsch-Katholieke, Janseniste, Lutherse, Herstelde Lutherse, Dortsche-Gereformeerde, ordinair Gereformeerde, Remonstrantsche, Doopsgezinde, Hernhuttersche, Quakersche, Labadistische, Joodsche scholen.' Het was hem juist een genoegen om, als schoolopziener, kinderen van verschillende gezindten op één school verenigd te zien. 'Laten wij toch ons gezond verstand doen werken! Wat hebben de tafels van Prinsen, de letterkast, de vormleer, de leer der evenredigheden enz. met de dogmata van het Christendom gemeen?', eindigde hij zijn repliek. Groen voelde zich door Sloets tegenspraak 'zoo geweldig aangetast,' dat hij nog 'een soort van huivering' voelde als hij dacht aan diens optreden. De volgende dag las Sloet, 'ter voorkoming van misverstanden,' zijn toespraak voor van papier. Op die manier hoopte hij zich niet door zijn eigen woorden, die 'welligt het gevoel van dezen of geenen onzer medeleden zouden kunnen kwetsen', te laten meeslepen. Hij was van plan geweest om een lange redevoering te houden, maar, merkte hij sarcastisch op: 'mijne parlementaire ervaring heeft mij geleerd, dat redevoeringen weinig tot overtuiging leiden.'[100] Desondanks zou hij in zijn latere parlementaire carrière nog veel en langdurig aan het woord zijn.

Nadat hij dus al in 1840 de aandacht op zich had gevestigd, kreeg zijn naam in Zwolle, in Overijssel en alom in den lande een bekende klank. Het had veel te maken met het feit dat hij sinds 1841 zeer actief betrokken was bij de oprichting van diverse gremia en media.

---

[99] Prins, 'Sloet tot Oldhuis', 25, vertaalde deze woorden van Sloet in de zin 'omdat hij de bestaande gezindheid van regering en kamers' geen verbetering verwachtte. 'En wellicht,' voegde Prins eraan toe 'hebben zich ook reeds in deze periode de eerste kiemen gevormd van zijn, later niet onduidelijk uitgesproken afkeer, om zich onder de banier van de liberale grootmeester te scharen.'

[100] HTK 30 en 31 augustus 1840. RGP 114, Grote Serie, 3de deel, 342. Prins. 'Sloet tot Oldhuis', 24-25.

2.5.2 Een vereniging, een tijdschrift en een krant

In februari 1838 werd in Zwolle een vereniging opgericht met de naam 'Wetenschappelijk Genootschap'. De bedoeling van de oprichters was om lezingen te organiseren over geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde en vooral ook natuurlijke historie.[101] Zij konden het echter niet eens worden over de doelstellingen en twee van de drie wilden de vereniging zelfs opheffen. Zover kwam het niet, maar wel traden die twee af. Op 11 december 1840 werden Sloet en de advocaat, notaris en ondernemer mr. Isaäc Anthonie van Roijen tot hun opvolgers gekozen. Zij kregen de opdracht om samen met stadssecretaris Gerrit Luttenberg, die wel was aangebleven als bestuurslid, de koers van de vereniging te bepalen. [102] Ruim twee maanden later kwam het drietal met een plan, dat op 19 februari 1841 aan de leden van het genootschap werd voorgesteld. Kern ervan was, dat het niet moest blijven bij praten en luisteren, maar dat de leden vooral zélf de handen uit de mouwen moesten steken. De beoogde activiteiten lagen al besloten in de nieuwe naam: 'Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart', al spoedig kortweg 'Welvaart'. De vergadering ging eenstemmig met de plannen akkoord, en dat moest ook wel, merkten de samenstellers fijntjes op, want zij wensten niet de leiding van een vereniging op zich te nemen die zich andere doelen stelde dan zij hadden gepresenteerd. Sloet werd voorzitter en hij nam de uitwerking van de doelstellingen met kracht ter hand; onder andere door de oprichting van nieuwe instellingen als musea of bibliotheken, maar ook die van de 'Maatschappij tot verbetering van den handelsweg over het Zwolsche Diep' (1845) en de Landhuishoudkundige Congressen (1846).

'Communicatie' was voor Sloet een sleutelwoord, dat niet alleen betrekking had op de wegen over water en over land, op verkeer en vervoer, maar ook op de verspreiding van kennis en informatie. Het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek,* dat hij sinds 1841 redigeerde en waarvoor hij zelf ook de meeste artikelen schreef, paste geheel in die gedachtegang. Een belangrijke functie van het tijdschrift lag in de signalering en bespreking van binnen- en buitenlandse economische literatuur. Voor Sloet was het een prachtig podium, waarop hij kon acteren in een dubbelrol als auteur en redacteur. Bovendien bezorgde het hem een uitgebreid netwerk. Zijn eerste bijdrage was een uitvoerig artikel, waarmee hij een lange reeks begon onder de titel 'Grondtrekken der staathuishoudkunde'. 'De rijkdom, of het bezit van zekere stoffelijke goederen, maakt het onderwerp der staathuishoudkunde uit', begon hij eenvoudigweg.[103] Maar zo simpel was het blijkbaar niet, want vervolgens had hij nog twaalf jaargangen nodig om de theorie uit te leggen. Eén ding was echter duidelijk vanaf het begin: Sloets grote voorbeeld op het gebied der staathuishoudkunde was Adam Smith.

---

[101] Met een dergelijke serie was een begin gemaakt door de in 1835 overleden Overijsselse Gedeputeerde mr. J. ter Pelkwijk, vermaard om zijn streven onderwijs en wetenschap vooruit te brengen.

[102] HCO. Archief Welvaart. Zie ook het 'Introductieboek' over 1838-1839 van 'Welvaart', inv.nr. 54. Zie over 'Welvaart': Geesink, 'De Overijsselsche Vereeniging'. Luttenberg (1793-1847), van nederige komaf, was opgeleid door Ter Pelkwijk. Sinds 1832 was hij secretaris van de stad Zwolle, vanaf 1839 procureur bij het Provinciaal Gerechtshof en evenals Sloet auteur bij de Zwolse uitgever W.E.J. Tjeenk Willink.

[103] *TSS*-1-1, 1.

Een ander blad waarbij hij betrokken was, had, zoals de naam al doet vermoeden, een meer regionaal lezerspubliek. Op 19 april 1845 kwam het eerste nummer uit van *Overijssel*.[104] Deze krant, vier pagina's dik, zou twee maal per week verschijnen 'Eén der oprichters en ijverigste medewerkers' was Sloet.'[105] Ook de eerder genoemde Van Roijen en ir. B.P.G. van Diggelen, beiden heren

Geene exemplaren worden voor echt erkend, dan die door den Auteur zijn onderteekend.

De handtekening van Sloet in het Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek

van 'Welvaart', behoorden tot de auteurs van het blad. Het eerste redactioneel ten geleide ademde duidelijk de geest van het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* en die van 'Welvaart'.[106] In de dertien jaar van haar bestaan wisselde de krant enkele malen van eigenaar en (hoofd)redactie, maar deze behield wel steeds een liberaal karakter, zij het van diverse snit. Hoewel de artikelen vrijwel allemaal anoniem werden gepubliceerd of slechts, een enkele keer, met initialen ondertekend en de krant verschillende keren van redactie wisselde, droeg *Overijssel* ook duidelijk het stempel van Sloet. Niet alleen door de keuze van de onderwerpen die nauw aansloten bij de terreinen waarop hij zich bewoog, maar ook door de vele integraal opgenomen artikelen en toespraken uit zijn pen of mond. Geen politicus werd in deze krant zoveel en met zoveel instemming geciteerd als Sloet.

2.5.3 In de Zwolse Gemeenteraad: 1845-1851

Op 11 oktober 1845 werd Sloet benoemd tot lid van de Zwolse Gemeenteraad.[107] Met negen van de twaalf stemmen was hij verkozen via het

---

[104] De eerste volledige jaargang alleen al, bood een stortvloed aan onderwerpen en politieke statements, waarvan hier nog slechts een beperkt gedeelte is genoemd. Bekend is wel, onder andere uit een niet gepubliceerde doctoraal-scriptie van G.J. van der Horst, dat vanuit kringen rond *Overijssel* door de uitgever J. Zeehuisen jr. en door mr. I. A. van Roijen, actief werd gewerkt in de richting van een Grondwetsherziening. Zij wilden zich niet neerleggen bij de mislukte pogingen van Thorbecke c.s., de 'Negenmannen' waartoe ook Sloets politieke geestverwanten Van Rechteren en Van Dam van Isselt behoorden. Volgens Geesink, 'Welvaart', 113-114, was Van Roijen degene, die de krant financieel op de been hield.

[105] *NRC* 19 juni 1884.

[106] Volgens Geesink, 'Welvaart', 113, was het 'duidelijk, dat niemand minder dan Van Royen de steller van deze inleiding is geweest; immers uit dit alles blijkt de vaste wil, om voor alles te geraken tot wijziging der Staatsinstellingen als doel, - maar niet minder tot verbetering der stoffelijke welvaart des volks.' Zonder meer aannemelijk is die verklaring niet. Met hetzelfde recht kan deze inleiding worden toegeschreven aan Sloet.

[107] HCO. Archief Gemeente Zwolle, 1813-1924. Register van Resolutiën, inv. 13, 15 september 1845. Sloet verving de eervol ontslagen Gijsbert Simon Johan Wicherlink.

zogeheten Kiezers Collegie.[108] Hij trof als burgemeester van de ongeveer 17.000 inwoners tellende stad de energieke katholiek dr. A.J. Vos de Wael, die er al sinds 1813 zat en met wie hij goed kon samenwerken. Vanaf het begin liet hij zijn stem horen over en naar aanleiding van praktische zaken, die vooral te maken hadden met de infrastructuur. Al op 8 november 1845 hield hij een voordracht over het belang van een 'spoorweglinie langs de Zuiderzee'. In 1850 begon hij over het nut van een vaste brug over de IJssel bij het Katerveer. Samen met een wethouder en een raadslid kreeg hij in 1850 zitting in een commissie die daarover moest adviseren en ontwierp hij een adres aan de regering.[109] Ook de armenzorg, en in relatie daarmee de werkgelegenheid, stelde hij regelmatig aan de orde. Zijn eerste periode als gemeenteraadslid kwam ten einde in 1851. Hij was toen inmiddels kamerlid geworden.

2.5.4 Tussen Zwolle en Den Haag: 1848-1860

De stem van 'het radicale kamerlid van 1840' werd, ondanks of dankzij de hevige aanvaring met Groen van Prinsterer, in de loop van de jaren veertig gehoord in den lande. Dit bleek toen Sloet in maart 1848 op de nominatie stond als minister van binnenlandse zaken, toen het ministerie Schimmelpenninck in de maak was.[110] De functie kreeg hij niet, maar wel kon hij nog hetzelfde jaar, na de parlementaire opmaat van 1840, weer zijn stem laten horen in Den Haag.

Hij was namelijk in juni door de Zwolse Raad voor de Provinciale Staten gekozen als opvolger van mr. J.S. Naamen van Eemnes.[111] En zo kon hij van 18 september tot 7 oktober 1848 opnieuw als 'buitengewoon lid' namens Overijssel zitting nemen in de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening.[112] Tijdens de debatten over de wijzigingsvoorstellen liet Sloet duidelijk blijken wat zijn uitgangspunten waren. Onbewimpeld sprak hij uit dat het hem niet in de eerste plaats ging om staatkundige, maar om economische hervormingen. Niet de Grondwet was ondeugdelijk, maar de manier waarop die werd uitgevoerd.

Tegen drie van de twaalf ontwerpen bracht hij zijn stem uit. Tegen het tweede en derde, omdat de Eerste Kamer en de Raad van State gehandhaafd zouden worden. De Raad van State zag hij vooral als een tractementen-, pensioenen-, reis- en verblijfkosten en bureaumiddelen verslindend instituut dat zo snel mogelijk moest worden afgeschaft. Hij rekende voor, dat de kosten van twee ton goud tegen een rente van vijf procent een jaarlijks bedrag van vijf mil-

---

[108] Voor de verkiezing van een nieuw raadslid werd in Zwolle, tot in 1851 Thorbecke's kieswet van kracht werd, eerst de helft van het Collegie uitgeloot. De andere helft werd aangevuld met de burgemeester. Sloet kreeg bij de verkiezing in 1845 in de eerste ronde vijf en in de tweede, voor een absolute meerderheid, negen van de twaalf stemmen. Zie voor een onderzoek naar de gevolgen van de Kieswet 1851 in Zwolle: Hagedoorn, 'De stemmer stemt, de kiezer kiest, ... de stemmer kiest.' Hagedoorn constateert dat de Grondwetsherziening van 1848, als gevolg waarvan de nieuwe kieswet werd ingevoerd, in Zwolle niet al te veel invloed had op de samenstelling van de elite. Wel was volgens hem de politieke belangstelling in de periode van zijn onderzoek dalende.

[109] HCO. Archief Gemeente Zwolle, 1813-1924. Register van Resolutiën, inv.nr. 18, 27 juli 1850 en 12 oktober 1850.

[110] Prins, 'Sloet tot Oldhuis', 25, die zich baseert op Colenbrander, *Willem II*, 208 en De Bosch Kemper, Levensbericht van Jhr. Mr. A.G.A. van Rappart (Levensberichten Mij. Van Letterkunde, 1870), 179.

[111] Zijn broer Ludolph zat voor Gelderland.

[112] Zie voor deze verkiezing: HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nr. 16.431.

joen vertegenwoordigden.

> Men veronderstelle eens, dat jaarlijks deze twee tonnen gouds beurtelings aan de provincien verstrekt wierden tot den aanleg van openbare werken: dan zouden wij van lieverlede binnen weinige jaren indijkingen in de Dollart, in de Lauwerszee, in de Zuiderzee, de kanalisatie van de Drentsche en Overijsselsche veenen met hunne millioenen schats, de kanalisatie van de Veluwe, de afdamming van het Sloe, het afwateringskanaal bij Den Bosch, de vruchtbaarmaking van de Peel door het Maaswater, en wat al niet nuttige zaken, tot stand zien brengen, die men reikhalzend verlangt, die men dringend behoeft! Hoe zoude door dit alles het voortbrengend vermogen van den vaderlandschen bodem toenemen; hoevele duizenden behoeftigen die werkeloos zijn en werken willen, zouden daarbij hun eerlijk brood verdienen! Doch niets belet om deze twee tonnen gouds in de beurs dezer zwaar belaste natie te laten.[113]

Tijdens zijn stemverklaring over onderdelen van de Grondwet vuurde hij een frontale aanval af op de gevestigde orde. Hij constateerde, dat een groot deel van de Kamer zich richtte naar de waan van de dag en dat de behandelde wetsontwerpen, indien aangenomen, een ramp voor het land zouden betekenen. Het verlangen naar een grondwetsherziening kwam volgens hem niet alleen voort uit drukkende belastingen en procedures. Het was ook een gevolg van 'de verheffing tot de hoogste en gewigtigste bedieningen in den Staat van mannen, uitstekende door onbekwaamheid, zonder anderen titel dan geboorte en hofgunst.'[114] In de Eerste Kamer ging het in zijn optiek meer om de financiële dan om de verstandelijke vermogens van de kandidaten. 'Ik weet het, bezit van geld sluit geen verdienste uit, doch verdienste wordt hier uitgesloten als zij niet met geld verbonden is.'[115] Directe reacties op deze, zonder aanzien des persoons uitgesproken, woorden volgden niet, maar ze zullen menigeen als een belediging, of wellicht zelfs als een dreigement, in de oren hebben geklonken. Opnieuw was Sloet erin geslaagd de gevestigde orde, zeker ook die binnen de adellijke geledingen waaruit hij zelf afkomstig was, tegen zich in het harnas te jagen.[116]

Tegen het achtste ontwerp stemde hij, omdat de dienstplicht en de daaraan verbonden loting hem tegen de borst stuitten en ook het budget voor het Departement van oorlog daardoor te hoog zou blijven. In april 1848 had hij zijn opvattingen al eens duidelijk uiteen gezet in een nota die hij schreef voor de liberaal mr. Dirk Donker Curtius, sinds maart van dat jaar minister van justitie. De titel van het stuk maakte al veel duidelijk: *Aanteekeningen betreffende een herziening van de huishouding van staat, voornamelijk uit het oogpunt van bezuiniging.*[117] Ambtenaren, politici en een instantie als de Hoge Raad van Adel moesten eraan geloven, zoals hoofdstuk 3 zal laten zien.

Een zaak die hij ook aan de orde stelde, was het koloniale beleid. Over dit precaire onderwerp durfde hij kritische noten te kraken in een tijd waarin dit

---

[113] HTK 3 oktober 1848.
[114] Ibidem.
[115] Ibidem.
[116] Zie hiervoor ook: Coster. 'Een adellijke buitenstaander'.
[117] Nationaal Archief, 2e afdeling Justitie, geheim archief inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius. Zie ook Van der Horst. *De geest van vooruitgang,* 12-13.

nog geheel uit den boze was. De Nederlandse economie was nu eenmaal te afhankelijk van de Indische baten.

> De geschiedenis heeft die woorden opgeteekend, als een waarborg voor de vervulling dier redelijke wenschen, die nooit iets anders beoogd hebben, dan de gebreken en misbruiken die bestaan, te doen ophouden, de wetten die vereischt worden te hooren afkondigen, de kolonien voor zichzelven en voor het Moederland te doen zijn wat zij wezen kunnen, en de talrijke bevolking, die aan het Nederlandsch gezag onderworpen is, tot die welvaart en dat welzijn te brengen, die niet alleen de roem en de kracht van ons bestuur zullen bevestigen en doen zegenen, maar tevens ook den vaderlandschen bloei en voorspoed op eene rationele en duurzame wijze zullen bevorderen en bevestigen.[118]

De koloniale politiek vormde, net als de meeste andere zaken die hij in 1848 in de Dubbele Kamer ter discussie stelde, onderdeel van de trom waarop Sloet zou blijven slaan. Ronduit opzienbarend was zijn voorstel gronden op Java te gaan verkopen, om het begrotingstekort over 1848 te kunnen dekken. 'Natuurlijk zowel van wege de onvermoede financiële perspectieven, die zij schenen te openen, als vanwege de onstaatkundige toespeling op een mogelijk verlies onzer koloniën.' Maar toen hij dit voorstel deed, was hij al gekozen voor de Tweede Kamer. [119]

In november 1848 hadden de eerste rechtstreekse verkiezingen plaatsgevonden volgens de bepalingen van de nieuwe Grondwet. Stemgerechtigden konden nu hun vertegenwoordigers, 68 in totaal, kiezen zonder tussenkomst van anderen. Overal in het land werden zogeheten kiezersvergaderingen gehouden om kandidaten aan te wijzen waarop de stemmers hun stem konden uitbrengen. Op die manier moest worden voorkomen dat de stemmen over te veel verkiesbaren werden verdeeld en bovendien ontstond zo duidelijkheid over de politieke voorkeuren van de kandidaten.

De eerste kiezersvergadering in Zwolle was op 28 oktober 1848 in het Odéon. Tijdens de bijeenkomst in deze schouwburg werd besloten tot een beginselprogramma waarin de nadruk werd gelegd op vereenvoudiging van het bestuur en op verandering van het onrechtvaardige belastingstelsel dat de burgerstand ten gronde richtte.[120] Met algehele instemming besloten de 120 aanwezigen Sloet kandidaat te stellen. Kort na deze bijeenkomst werden er ook andere kiezersvergaderingen georganiseerd, maar deze sloten zich aan bij het eerste 'kiezersbureau' omdat ze volgens de hiervoor beschreven liberale krant *Overijssel* hetzelfde nastreefden.[121]

Het leek dus alsof Zwolle vrijwel unaniem liberaal gezind was, maar toch waren er ook andere geluiden. Baron J.L. van Haersolte van Haerst bijvoorbeeld, had heel duidelijk zijn afkeer van het liberale verkiezingsprogramma laten blijken, waardoor zijn aanhang hem niet openlijk durfde te steunen. Na de Grondwetswijziging hadden de liberalen de wind in de zeilen en neigden velen ertoe

---

[118] *Overijssel* 27 oktober 1848.
[119] Prins. 'Sloet tot Oldhuis', 28. Zie ook: Wels en Wolters. 'Ánalyse'.
[120] Het werd gepubliceerd in *Overijssel* van 27 oktober 1848.
[121] *Overijssel* 10 november 1848.

naar hun zijde op te schuiven, 'waardoor een grijs middengebied ontstond, waar liberalisme en conservatisme in elkaar overvloeiden.'[122] Desalniettemin viel de stemming in het district Zwolle geheel in het voordeel van Sloet uit. In zijn woonplaats kreeg hij 498 van de in totaal 564 stemmen en in het gehele district 600 van de 681.

Thorbecke kreeg in Zwolle slechts één stem. De pogingen van de liberale arts Isaäc van Deen om hem hier verkozen te krijgen, waren dus op niets uitgelopen. Ook zonder kiezersvergadering zou Sloet zijn gekozen, verzekerde Van Deen aan Thorbecke en daarom, schreef hij, had hij hem niet kandidaat gesteld. Om zijn handelen te rechtvaardigen, haalde Van Deen een uitspraak van de kastenmaker Kamphuis aan, 'een man met zeer gezonde hersens', die hem had verzekerd dat wanneer men Sloet niet had gehad, men alleen maar Thorbecke had willen verkiezen. Dat was de algemene opinie op de kiezersvergadering, volgens Kamphuis, die beweerde dat ongeveer 200 burgers in Zwolle die mening toegedaan waren. Maar de Leidse professor mocht zich gesteund weten door de vertegenwoordiger uit Zwolle. Thorbecke had 'in die dagen onder zijne jongeren geen vuriger bewonderaar en geen trouwer ziel.'[123] Volgens Van Deen was de behoudende partij in Zwolle ook erg sterk. Sloet wist echter deze club eveneens aan zich te binden, aangezien hij baron was.[124]

In 1850 werd het kiesdistrict Zwolle uitgebreid, onder andere met vijf Gelderse plaatsen, en mochten er twee kandidaten worden geleverd voor de Tweede Kamer. Opnieuw werd Sloet, inmiddels benoemd tot Ridder der Orde van de Nederlandse leeuw ter gelegenheid van de inhuldiging van koning Willem III, en ook nu zonder discussie, door de kiezersvergadering kandidaat gesteld en gekozen.[125] Over de andere kandidaten was meer te doen. Uiteindelijk werd mr. Groen van Prinsterer in Zwolle, na veel strijd, als tweede kandidaat voor de Tweede Kamer afgevaardigd. Met hem verkeerde Sloet, na de hevige aanvaring in 1840 in de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening, nog steeds in staat van openlijke vijandschap. Dat Groen in Zwolle gekozen kon worden, had overigens te maken met verdeeldheid in de liberale gelederen.[126]

Ondertussen roerde Sloet zich stevig in de Kamer, zeker waar het ging om de koloniën. 'Spreekt men hier in de Kamer over het lot der overzeesche bevolking, dan verheft zich dadelijk de eene of andere stem, op het groote gevaar dat daar in steekt, dan wil men onmiddellijk de vrije discussie daarover smoren', constateerde hij in december 1850. 'Door deze wijze van redeneren zal de natie nooit de kennis verkrijgen, die zij zoo zeer behoeft aangaande het lot der volken van onze bezittingen in de Oost-Indien, welke aan het Nederlandsche gezag zijn onderworpen.'[127]

Oud-minister van koloniën J.C. Baud, met wie hij goed bevriend was geweest, omschreef hem als 'een agitateur, die alleen sprak om naam te maken' en

---

[122] Van der Horst. *De geest van vooruitgang*.
[123] *NRC* 19 juni 1884.
[124] Van der Horst. *De geest van vooruitgang*.
[125] Hij werd bij KB van 10 mei 1849 benoemd ter gelegenheid van de inhuldiging van koning Willem III.
[126] Zie voor een uitgebreide beschrijving van de gang van zaken rond de verkiezingen in 1850, Van der Horst, *De geest van vooruitgang,* 35-38.
[127] HTK 23 december 1850.

zijn bronnen niet wilde noemen als hij met beschuldigingen kwam. Sloet moest zich wel geroepen voelen om tegen deze 'schrikkelijken aanval' te protesteren. Ook zijn aloude politieke tegenstrever Groen van Prinsterer veroordeelde het optreden van Sloet, terwijl hij één van diens critici uitvoerig prees. Sloet vergeleek Groen daarop met de machtige Romeinse censoren, die zelfs leden van de Senaat uit hun functie konden zetten. Hij prees zichzelf en zijn medekamerleden gelukkig dat Groen die macht níet had, want dan zou de Kamer volgens hem binnen afzienbare tijd nog slechts bestaan uit twee of drie van diens vrienden. 'Overigens hoop ik', sneerde hij, 'dat ik met mijn voorstel tot landverkoop in Indië de Natie niet meer in rep en roer zal hebben gebragt dan die afgevaardigde door zijne theologisch-staatkundige geschriften.'[128] Het deed de zaak geen goed, want op die manier leidde de vorm, de satyre, de aandacht af van de inhoud.

Een ongebruikelijk aspect van Sloets optreden was de humor, die hij niet uit de weg ging. Zo werd nog na zijn dood een anekdote aangehaald over een 'kamervraag' die hij had gesteld. Het ging daarbij over een dikke kolonel aan het hof van de *soesoehoenan* van Soerakarta, die niet kon deelnemen aan een officieel diner, omdat hij uit zijn rokkostuum was gegroeid. Om die reden was hij ontslagen uit zijn functie. Sloet, die in Den Haag bekend stond als 'de dikke man uit Zwolle', vroeg daarom de minister om onderzoek te doen naar die zaak. 'En als het mogt blijken dat die kolonel geen ander misdrijf begaan heeft, dan dat hij uit zijn rok gegroeid is, dan vraag ik voor hem geen suikercontract, maar dat hij in zijn rang en eer hersteld moge worden.'[129] Het was niet de enige keer dat hij verwijten kreeg over de stijl van zijn optreden.

Het kamerlid baron W. van Lynden, afgevaardigde namens Arnhem, beschuldigde hem ervan dat hij oneerbiedig over de bijbel had gesproken, terwijl hij in een rede zijn 'zucht om amusant te zijn' niet had weten te bedwingen. In de ogen van de Nijmeegse baron was dat ongehoord, evenals het feit dat Sloet de koning een 'speelbal van godsdienstige geschillen' had genoemd. Sloet op zijn beurt, pareerde alle aanvallen en vergeleek zijn opponent met een onbesuisde schermer die de regelen der kunst niet verstond.[130] Het kon allemaal niet beletten dat hij tot 1860 zonder onderbreking werd herkozen.

In 1853, nadat het eerste ministerie Thorbecke was gevallen vanwege de april-beweging, moesten er opnieuw verkiezingen worden gehouden. Het leverde een felle verkiezingsstrijd op, waarbij drie kiezersverenigingen actief waren: 'Vrijheid en Orde', 'Vaderland en Koning' en 'Nederland en Oranje'. De eerste was liberaal, de laatste twee waren conservatief, waarbij 'Vaderland en Koning' een aristocratisch karakter had en de leden van 'Nederland en Oranje' lager op de maatschappelijke ladder stonden. Sloet gold als de kandidaat van 'Vrijheid en Orde'. Groen was, samen met de als reactionair omschreven W.L.F.C. van Rappard, de man van de beide andere kiesverenigingen. De krant *Overijssel* speelde een belangrijke rol en stelde ruimte beschikbaar voor ingezonden artikelen en een rubriek 'varia', waarin commentaar werd gegeven. Begin mei waarschuwde de krant voor de ware bedoelingen van Groen en de zijnen.

---

[128] HTK 23 december 1850.
[129] *Eigen Haard* 1884, nr. 35, 432.
[130] HTK 2 december 1856.

Zij wilden de burger beroven van zijn burgerlijke vrijheden en zijn deelneming in het bestuur van stad, provincie en land. Volgens *Overijssel* was het vreemd, wanneer één kiesdistrict twee zo van elkaar verschillende kandidaten, Sloet en Groen, zou leveren. 'Water en Vuur', aldus de krant, zijn even goed te verenigen als de man der vrijzinnige ontwikkeling en de reactionaire theokraat.'[131] De godvruchtige boeren probeerde men te winnen voor het liberale kamp door te benadrukken dat Sloet zich altijd had ingezet voor de boerenstand. Maar de argumenten hadden niet het gewenste resultaat.

Op 17 mei werd Groen van Prinsterer met 1.224 stemmen gekozen, terwijl er over Van Rappard (869) en Sloet (795) opnieuw moest worden gestemd. *Overijssel* vroeg zich af, waarom de heren van de Grote Sociëteit zich tegen Sloet hadden gekeerd. Een 'blind Thorbeckiaan' was hij immers niet, dus om die reden hoefden zij hem de verwikkelingen rond de bisschopsbenoemingen in april 1853 niet aan te rekenen. Hij was bevriend met de burgerij, genoot wetenschappelijke roem en had geestesbeschaving. In de twee weken tot de volgende ronde werd Sloet in verschillende artikelen afgeschilderd als een onafhankelijk persoon, die altijd naar zijn overtuiging handelde. 'In één woord, de heer Sloet wil geen stemmachine onder het ministerie Thorbecke zijn, hij wil dit evenmin onder het ministerie Van Hall worden.'[132] De kiezers van het platteland kregen nog eens te horen dat Sloet een belangrijke rol had gespeeld bij de afschaffing van de accijns op het varkens- en schapenvlees en dat die belasting zeker weer ingevoerd zou worden als Van Rappard werd verkozen. Het ging moeilijker deze keer, maar na de herstemming werd Sloet wel gekozen.[133]

Tijdens de verkiezingen van 1856 stond hij weer tegenover Groen en opnieuw stond *Overijssel* vierkant achter hem. Hij was immers 'bekend met de stoffelijke en zedelijke belangen van dit district.' Groen kende die niet, beweerde de krant, en wílde die zelfs niet kennen. Sloet was bovendien een voorstander van 'gepaste zuinigheid in het beheer van de nationale huishouding', terwijl Groen stemde vóór allerlei verkwistingen als het budget van oorlog. Sloet wilde afschaffing van accijnzen die drukten op de volksvoeding en die leggen op 'voorwerpen van weelde'. Hij zag 'in vele opzigten reeds de zegepraal zijner koloniale staatkunde', terwijl Groen nog 'de lofredenaar van de oude Oost-Indische Compagnie' was. Verder wilde hij vrede 'in Kerk en Staat', was hij een 'voorstander van bijbellectuur, maar op eene gepaste wijze, onder leiding en verklaring van bevoegde leraars' en wilde hij 'den bijbel niet opdringen aan andere gezindten, maar iedere gezindte in haar regt handhaven.' Het pleidooi vond blijkbaar gehoor, want met 904 tegen 491 stemmen werd Sloet gekozen.[134] Hij kon weer vier jaren in de Tweede Kamer tegemoet zien. Gemakkelijk zouden ze niet worden.

Zijn pogingen om Zwolle tot een echte zeehaven te doen uitgroeien, maar die de kleine schippers vanwege te heffen tolgelden fel in het verweer brachten en die zelfs leidden tot een parlementaire enquête, de kritiek op zijn optreden inzake de Indische politiek en niet in de laatste plaats zijn mislukte pogingen om

---

[131] *Overijssel* 10 mei 1853.
[132] *Overijssel* 24 mei 1853.
[133] Zie voor deze verkiezingsstrijd *Overijssel* van 20 mei, 27 mei, 3 juni en 8 juli 1853.
[134] *Overijssel* 6 juni 1856.

de oude tienden in de landbouw afgeschaft te krijgen, om de voornaamste voorbeelden te noemen, hebben hem waarschijnlijk veel energie gekost én gefrustreerd. In 1860 kwam het bij de verkiezingen weer op een herstemming aan en ditmaal moest hij het opnemen tegen de anti-revolutionair en oud-minister van koloniën Pieter Meijer. Sloet verloor deze strijd en daarmee eindigde zijn parlementaire carrière in mineur. Thorbecke treurde daarom niet, getuige een opmerking in een brief van 15 mei 1860: 'Men verzekert, dat de heer Sloet zijn afscheid neemt. Het zal voor de Kamer geen verlies zijn.'[135] De heren hadden elkaar in de voorbije jaren verschillende keren ontmoet in de politieke arena. Aanvankelijk als medestanders, maar steeds vaker als tegenstanders. Ook de stijl van hun optreden was geheel verschillend. De bedachtzame, vaak stug overkomende Thorbecke en de gepassioneerde Sloet: het klikte gewoon niet.

2.5.5 Opnieuw in de Zwolse politiek: 1860-1867

In het jaar waarin hij de Tweede Kamer verliet, keerde Sloet terug in de Zwolse Gemeenteraad. Hij was nadien echter vaak afwezig en opereerde, zo lijkt het althans, met veel minder animo. Typerend is ook de manier waarop zijn lidmaatschap ten einde liep. Op 26 juni 1867 deelde hij mee, dat hij 'voor eenigen tijd' al had besloten 'om niet langer lid dezer vergadering te zijn'.[136] Hij liet nog wel weten, dat hij, indien hij zijn medeburgers daarmee de moeite van een buitengewone verkiezing kon besparen, wel zitting wilde blijven houden tot september. Van zijn aanbod werd geen gebruik gemaakt, maar niemand kreeg nog de kans hem dat ter vergadering te vertellen, want de laatste vijf keren verscheen hij niet meer. En zo kwam er op 7 september 1867 een weinig stijlvol einde aan de laatste etappe van zijn bestuurlijke en politieke carrière binnen het gemeentelijke kader, die precies 35 jaar eerder in Hengelo was begonnen.

2.6 Levensavond: 1867-1884

Een erg opgewekte kijk op de wereld had Sloet niet meer in het laatste stadium van zijn leven. 'Ik ben noch modern, noch calvinist geworden. Wij vervallen hier tot materialisme, prosaïsme, ongeloof. Het is mij of men met stoom de haven van het communisme wil binnenvaren'', schreef hij in februari 1875 aan zijn oude vriend Moll. Deze maakte in zijn herinneringen aan 'den edelen mensch, den grooten geest, den trouwen vriend', ook melding van zijn vrees voor de ziekelijke vroomheid die Sloet zou hebben bevangen. Voor de diplomatie was zijn dichterlijke vriend niet in de weg gelegd, zo noteerde de voormalige predikant in Hengelo, en teleurstellingen werden hem dan ook niet bespaard. 'Hij was trouwens te openhartig om fijn geslepen staatsman te zijn, en dus moest hij wel 'op politiek terrein in zekeren zin zijn roem overleven.'[137]

Op één terrein bleef hij echter tot het laatst actief: dat van de landbouw. Tijdens de Landhuishoudkundige Congressen was hij een vaste bezoeker en spreker naar wie meestal met waardering werd geluisterd. Ook waar het de activiteiten van 'Welvaart' betrof, bleef het oog van Sloet sterk gericht op de belangen van akker, weide en tuin. Ondertussen trok hem ook de praktijk van

---

[135] De brief was gericht aan C.T. Stork. Hooykaas. *Briefwisseling*. Deel 5, 411.
[136] Gedrukte verslagen Gemeenteraad Zwolle, 26 juni 1867
[137] Moll. *Tubantia*.

het boerenleven en vond hij tijd om zelf de klompen aan te trekken. Aan de overzijde van de IJssel, in de buurtschap 'Engeland' onder Wezep, bezat hij een klein landgoed, dat hij 'Heiderust' had genoemd.[138] Daar deed hij aan tuin- en akkerbouw en hield hij ook een kleine boerderij. Hij leefde er 'als een Patriarch onder de heidebewoners, hen steeds met raad en daad bijstaande' (…) 'Zijn uitspraak gold dan ook als orakeltaal.'[139]

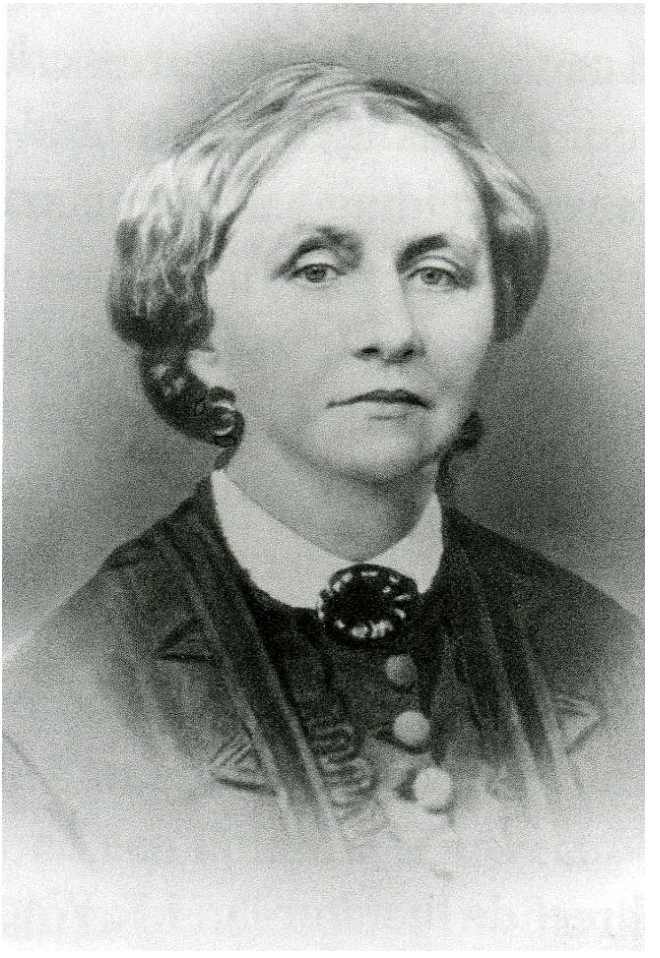

Alida Maria Spandaw (1816-1878), tweede echtgenote van Sloet.
(Foto: Iconografisch Bureau /RKD 's-Gravenhage)

[138] Voor de daar gelegen gronden werden ontgonnen, hadden ze behoord tot de Domeinen-gebieden die in het begin van de eeuw door krachtige maatregelen van Sloets vader, toentertijd districts-commisaris van de Veluwe, voor de gemeente behouden waren gebleven. Deze gronden verwierf hij langs andere weg dan uit de erfenis van het ouderlijk bezit.

[139] *Elburger Courant* juni 1884. De auteur, 'Mr. N. Wezep' is waarschijnlijk de grootgrondbezitter en burgemeester van Oldbroek, C.J.R. Nobel.

Hoezeer hij gehecht was aan de mensen die hem op Heiderust omringden, blijkt uit het testament dat hij in september 1880 opmaakte.[140] Zes van hen bedacht hij met een som geld. De 'keukenmeid' Anna Jonkman kreeg 150 gulden plus twintig gulden voor elk jaar dienst ten tijde van zijn overlijden. Harmen van Ommen, werkbaas op Heiderust, kreeg ook 150 gulden, de bouwknecht Jan Bouman 75 en het werkmeisje Janna Sangers dertig. Voor de dagloner Jan van Gelder had hij dertig gulden gereserveerd en bij diens overlijden zou dit bedrag naar zijn weduwe gaan. De weduwe De Haan, die op zijn erfje woonde, zou 25 gulden krijgen en haar zoon , 'mijn scheper', twaalf. 'Het is mijn verlangen, dat mijn begrafenis op de meest eenvoudig wijze plaats grijpe en dat mijn lijk gedragen worde door Harmen van Ommen en Jan Bouwman', bepaalde hij verder. Maar de laatste had het een jaar later blijkbaar verbruid, want na een wijziging van het testament werd toen nadrukkelijk gezegd, dat Bouwman het lijk van Sloet niet mocht dragen en ook geen geld meer kreeg. De niet eerder genoemde Marie Voskes daarentegen, zou honderd gulden krijgen en nog eens tien voor elk jaar dat ze bij hem in dienst was geweest. Het kon er overigens allemaal ruim vanaf, want uit de memorie van successie die in 1884 werd opgemaakt, bleek dat Sloet aan geld en goederen een bedrag van bijna een kwart miljoen gulden had nagelaten.[141]

Niet alleen op privé-terrein ook in zijn publieke werk was hij tot het laatst toe bezig met het regelen van allerlei zaken, soms tot in detail. Zo maakte hij zich grote zorgen over de collecties die via zijn schepping 'Welvaart' bijeen waren gebracht. In een niet nader gedateerde brief uit vermoedelijk 1884 maakte hij in een schier onleesbaar handschrift melding van een bezoek van een zekere professor Martin die hem had gewezen op de grote wetenschappelijk waarde van de collectie van het museum; nog meer dan Sloet had durven vermoeden. Hij kocht ook nog oudheidkundige objecten aan en waarschuwde voor de activiteiten van 'Biesterbosch' die daarvoor eveneens in de markt was en voorwerpen in ontvangst nam, waarbij de schenkers dachten dat ze bestemd waren voor 'Welvaart'.[142] Ook was hij bang dat enkele Indische voorwerpen -die hij ooit van dominee Van Hoëvell had gekregen onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat ze voor altijd in het museum zouden blijven en die duizenden gulden waard bleken te zijn- onverhoopt de deur uit zouden gaan.[143]

Er lag, zo lijkt het in ieder geval, een schaduw over zijn levensavond. 'Ik heb dezen winter onderscheidene zenuwtoevallen gehad, zoals de doctor ze *euphoniae causa* noemt', liet hij kort voor zijn dood weten aan de redactie van de *Landbouwcourant*. 'Gelukkig heb ik er geen restes van, behalve wat moedeloosheid. Ik ben trouwens al 77 jaren.'[144]

Op 16 juni 1884 overleed Sloet. Hij werd in Zwolle begraven op de Alge-

---

[140] Opgemaakt op 13 september 1880 ten overstaan van notaris J.H. Roijer te Zwolle. Het bevindt zich in: HCO. Archieven Zwolse Notarissen, inv.nr. 439.

[141] De memorie van successie bevindt zich in: HCO. Archieven Memories van Successie, inv.nr. 1438, reg.nr. IV-nr.5/3779.

[142] Hij doelde waarschijnlijk op J.C Bijsterbosch, griffier van de Staten van Overijssel (1860-1876).

[143] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 47.

[144] Brieffragmenten ontleend aan de *Landbouwcourant* van 19 juni 1884. Zie voor Sloets laatste bijdrage daarin het nummer van 17 april 1884.

mene Begraafplaats aan de Meppelerstraatweg in het familiegraf, waarin ook zijn beide echtgenotes en het in 1844 doodgeboren meisje lagen.[145] 'Aan dit rijke en vruchtbare leven van arbeid', schreef de *NRC,* 'dat anderen meer dan hemzelf ten goede is gekomen, heeft de dood een einde gemaakt, nadat zoovelen, met wie hij gewerkt en gestreden heeft, hem waren voorgegaan. Sloet's naam zal echter blijven, en met dankbaarheid zal men steeds aan den man terugdenken, die met zijne zeldzame gaven en talenten gewoekerd heeft, en die tot de eerste en beste mannen van zijn tijd behoorde.'[146]

Drie dagen na zijn dood werd in de *Landbouwcourant* het voorstel gedaan om op zijn graf 'een waardige gedenkzuil' op te richten en daarvoor geld in te zamelen. Tot uitvoering van dit plan kwam het niet.

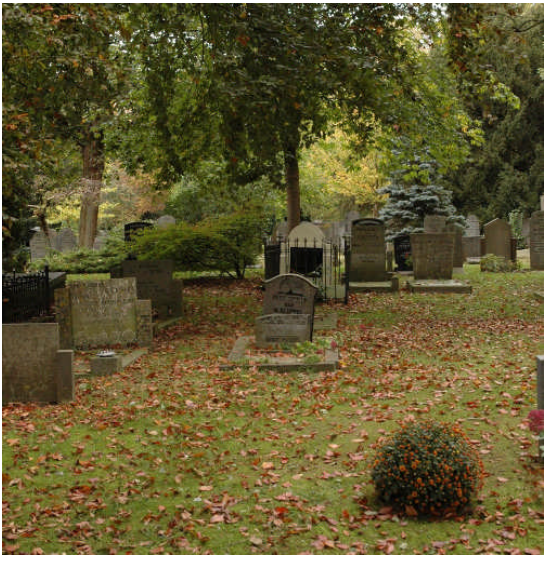

Rechtsonder: het graf van Sloet op de Algemene Begraafplaats aan de Meppelerstraatweg te Zwolle, op vrijdag 12 oktober 2007, precies 200 jaar na zijn geboorte. (Foto Rana Berends)

Wel werd in 1886 voor de eerste keer een prijs –een bedrag van vijftig gulden– uitgekeerd uit het Sloet-Fonds, dat werd ingesteld om de beste examinandi van de Rijkslandbouwschool in Wageningen te kunnen belonen.[147]

Het is meer dan Sloet zich had durven wensen, getuige de dichtregels:

Ik vraag niet, dat een grafgesteente
Mijn naam aan 't later menschdom meldt,
Maar laat nog na een reeks van jaren

---

[145] Het geslacht Sloet tot Oldhuis stierf, volgens het *Nederlands's Adelsboek* 1951, 44e jrg, in 1932 uit in de mannelijke lijn.
[146] *NRC* 19 juni 1884.
[147] Na de opheffing van de Rijkslandbouwschool te Wageningen en de oprichting van de Middelbare Landbouwschool te Groningen, beide in 1912, besloot de Raad van Beheer het Sloet-fonds en de Sloet-prijs te verbinden aan de Middelbare Landbouw School. Aan de rechtsopvolger daarvan, het Van Hall Instituut te Leeuwarden, wordt nog steeds de Sloet-prijs uitgereikt.

In hut en stulp op 't eenzaam veld,
Als ruwe winterbuien bruisen,
Mijn naam in 't oor van 't landvolk ruischen.[148]

2.7 Buitenstaander

Voor Sloet leken de levenslijnen uitgestippeld, toen hij in 1807 werd geboren. Gedurende de eerste kwarteeuw van zijn leven kreeg hij inderdaad de opvoeding voor een jongeman van adellijke komaf; een degelijke opleiding, een al even degelijke studie in de Rechten met vele contacten en afgerond met de gebruikelijke promotie. Toch ging hij een andere weg dan zijn broer, de teruggetrokken kamergeleerde die weliswaar enige tijd gouverneur-generaal van Nederlands-Indië was, maar bij voorkeur op de achtergrond opereerde. Om Sloet kon niemand heen. Noch in het landelijke Hengelo, noch op het toneel van de landelijke politiek.

Hij handelde daarbij vanuit een diep godsdienstig besef en vanuit het 'rein levensgevoel', dat hij vanuit zijn jeugd had meegekregen en dat hij aan de hand van enkele prominente leermeesters op school, internaat en universiteit verder had ontwikkeld. Zijn wereldbeeld werd en bleef bepaald door Martinets *Katechismus der Natuur.* 'De natuur is de poëtische gedachte van God', vatte hij dit geloof samen.[149] Godsvrucht, ijver, dorst naar kennis, gehoorzaamheid, eensgezindheid, deugd, het waren begrippen die Sloet hoog in het vaandel had. 'Lediggangers', in elke stand, in elke klasse, op elke positie veroordeelde hij sterk, zeker binnen de 'hoogere standen' waartoe hij zelf behoorde.

> Men treft in iedere maatschappij eenen hoop onverschillige en onwetende menschen aan, en behooren deze tot de mindere klasse, tot den bloot arbeidenden stand, dan vormen ze nog altijd eene nuttige voortbrengende menigte, die met spitten en houwen en dragen hunnen stoffelijke roeping genoegzaam vervullen, zonder veel afgunst te voeden, dan soms over de meerdere welvaart van zijn buurman of beroepsgenoot; maar anders is het, wanneer men hen in hoogere standen aantreft, waarin meerdere gegoedheid eene bekoring tot lediggang uitmaakt, en lediggang is een wortel van afgunst, terwijl het getal lediggangers altijd grooter is in eene oude maatschappij dan bij een jeugdig volk.[150]

Sloet was een wereldverbeteraar en hij was bereid daarvoor zijn eigen belang op de achtergrond te stellen. Om de status van de stand waaruit hij afkomstig was, gaf hij niet, hetgeen bijvoorbeeld ook tot uitdrukking kwam in het feit dat hij zichzelf eenvoudigweg 'Sloet' noemde. Wel was zijn afkomst voor hem 'slechts een prikkel te meer voor plichtsbetrachting en krachtsinspanning.'[151] Ook in de ambtelijke kringen waarin hij werkzaam was, zag hij, al dan niet ten onrechte, veel bureaucratie en hij schroomde niet daartegen te ageren. Kwetsbaar stelde hij zich ook op in het politieke leven. Alleen al omdat hij de veilige stroom van in-

---

[148] Geciteerd in LHC 1891, 43.
[149] 'Narede', *Winteravondrood,* 160.
[150] *TSS*-18, 139.
[151] Mr. W. baron van Goltstein van Oldenaller, oud-minister van koloniën, als voorzitter van het 27ste Landhuishoudkundig Congres, op 22 juli 1884 in Amersfoort, in een gesproken in memoriam.

komsten uit de Indische baten stevig ter discussie stelde. Het leverde hem regelrechte vijanden op.

Sloet was een boodschapper die zichzelf een opdracht had gesteld. Maar zijn impulsieve karakter maakte het hem vaak moeilijk geduld te betrachten en te accepteren dat niet elk moment een momentum was. Hij vroeg zich niet af of de

Sloet omstreeks 1850 op een via de Haagse Steendrukkerij P.W.M Trap overgeleverd portret. (Foto Iconografisch Bureau 's-Gravenhage)

tijd en de geesten wel, of nóg, rijp waren voor zijn plannen en ideeën. Het viel hem moeilijk te constateren en te accepteren wat uiteindelijk zijn positie was: die van een buitenstaander.

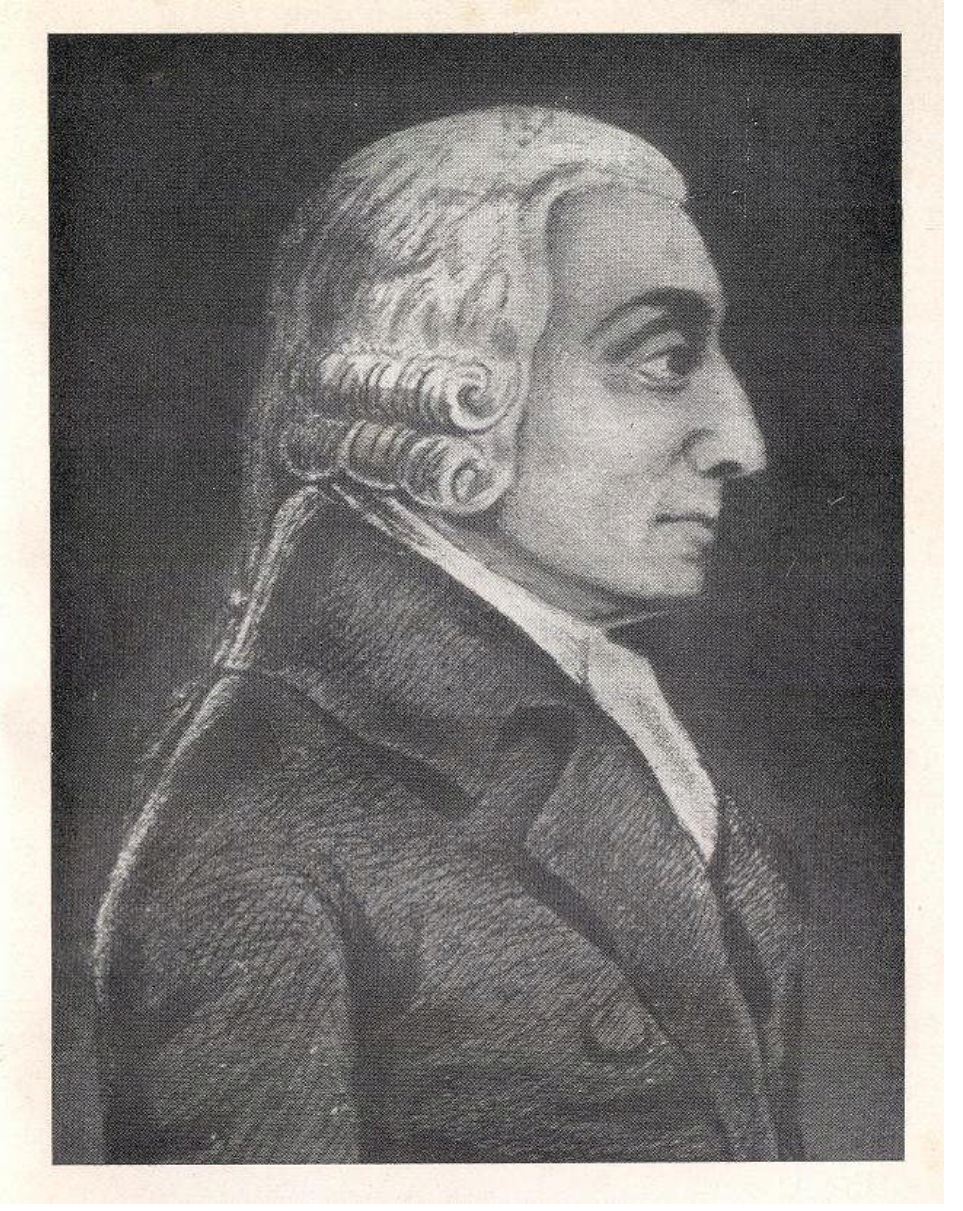

Adam Smith (1723-1790). Het werk van deze Schotse econoom en de Katechismus der natuur van de Zutfense predikant J.F. Martinet (1729-1795) vormden de pijlers voor het gedachtegoed van Sloet. (Foto uit: D.C. van der Poel. Economische Encyclopedie. Utrecht 1940)

3

Twee maal een onzichtbare hand: gedachtegoed

'Daar zijn twee zaken, die, volgens den uitslag onzer overdenkingen, het volksgeluk alleen duurzaam bevestigen kunnen; de eene is van Hemelschen, de andere van aardschen oorsprong; het Christendom en de Staathuishoudkunde', schreef Sloet in december 1848.[1] Het volksgeluk, wilde hij daarmee aangeven, was niet zozeer afhankelijk van de staatsvorm, alswel van de vraag óf en hoe mensen hun brood konden verdienen. Want als ze leefden vanuit een evangelische bron en de kans kregen om normaal hun werk te doen en goederen te ruilen, als ze zeker konden zijn van hun materiële bestaan, 'ja, dan zoude die gelukkige harmonie, waarvan Erasmus sprak, geboren worden.'[2] Soortgelijke gedachten had hij in 1830 reeds naar voren gebracht in zijn proefschrift over de aard van de staat, waarbij hij regelmatig teruggreep op de klassieken der Oudheid, Cicero voorop.[3]

In het denken van Sloet ging het om twee 'onzichtbare handen', die van de godsdienst en die van de economie. Nauw verbonden met de godsdienst -waarbij voor Sloet de fysico-theologie uit de eeuw der Verlichting centraal stond- was de 'zedekunde'; het verhaal van moraal, normen en waarden en (dus) burgerschap. In de optiek van Sloet, en die van veel tijdgenoten met hem, stond de zedekunde in directe relatie tot de staathuishoudkunde, ook wel politieke economie genoemd. Nauw verbonden met dit relatief nieuwe vakgebied waren de statistiek en de landhuishoudkunde, waarmee hij zich dan ook intensief bezighield. De pijlers waarop zijn wereldbeeld en zijn ideeën over het 'volksgeluk' -in de zin van materiële welvaart en welbevinden- berustten, bestonden dus uit een mengsel van klassieke, christelijke en profane bouwstoffen. In dit hoofdstuk wordt de samenstelling ervan onderzocht.

Sloets politieke visie wordt mede scherp gesteld aan de hand van ingrijpende voorstellen die hij in 1848 deed aan minister van justitie Donker Curtius en via het 'vraagstuk der armoede', dat in de negentiende eeuw nadrukkelijk werd verbonden met godsdienst en economie. Het laatste vormde ook een kernpunt van de liberale staathuishoudkunde die erop was gericht, te voorkomen dat er onproductieve burgers zouden zijn. De liberalen verschilden echter met elkaar, én met vertegenwoordigers van de kerkelijke richtingen, fundamenteel van mening over de vraag hoe dit doel kon worden bereikt en welke rol daarbij was weggelegd voor de staat. Bij Sloet stond het armoedevraagstuk torenhoog op de

---

[1] Sloet schreef dit in de 'Voorrede', VI, op het door hem uit het Frans vertaalde boek van Joseph Droz. *Staathuishoudkunde of beginselen van de leer des rijkdoms*. Deventer 1849. (J. de Lange). Hij dateerde zijn inleiding op 15 december 1848. In *TSS*-5-1, 76-83, nam hij deze inleiding later nog eens separaat op.

[2] 'Voorrede' op Droz *Staathuishoudkunde,* VI.

[3] Sloet. *Dissertatio*.

agenda.[4] Keer op keer -of het nu ging om de landbouw, de aanleg van wegen en waterwegen of de relatie met de koloniën- droeg hij mogelijkheden aan om oplossingen te vinden voor het probleem. Een meer specifieke vraag is hier, welke positie Sloet innam bij de discussies over dit onderwerp, temidden van met name de liberale staathuishoudkundigen en politici van zijn tijd.

3.1 Vanuit de Verlichting

Over de rol van het christendom wilde Sloet zich in 1848 in het voorwoord bij zijn vertaling van *Staathuishoudkunde of beginselen van de leer des rijkdoms* door de Fransman Joseph Droz, waaruit in de eerste regel van dit hoofdstuk werd geciteerd, niet specifiek uitlaten.[5] Hij beperkte zich daarom, in het jaar van de Grondwet, tot het aanhalen van de apologeet Lactantius. In zijn *De Justitia* prees deze kerkvader het Christendom aan als een wondermiddel voor alle problemen rond de inrichting van een staat. Wetten met het doel om het menselijk gedrag te kunnen reguleren, waren daardoor niet meer nodig.[6] Zover wilde Sloet niet gaan, maar wel zag hij het Christendom als een onmisbare bouwsteen en als een fundament tegelijk voor het 'volksgeluk'. Ook in zijn lange reeks artikelen over de 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' kwam hij regelmatig, zij het vooral in terloopse bijzinnen, terug op de relatie tussen 'het vriendelijk licht van het Christendom' en de staathuishoudkunde.[7] Net als in de staathuishoudkunde liet Sloet zich ook vanuit de wereld 'tussen vroomheid en Verlichting' voeden door zijn eigen specifieke bronnen.[8]

Hij behoorde tot de liberalen die als erfgenamen van het verlichtingsdenken geloofden in 'de maakbaarheid van de samenleving'. Hun uiteindelijk doel was een vrije, open maatschappij van actieve, verantwoordelijke en nuttige burgers: mensen die zelf in hun onderhoud voorzagen door productief te zijn. Deze verantwoordelijke burgers vormden de gehele samenleving/natie: van de grote ondernemers tot de brave, oppassende werklieden.[9] Zij steunden daarbij, in de visie van Sloet, op de morele voedingsbodem van het Christendom en wel in de vorm van de fysico-theologie. De organische ordening van de schepping én de samenleving, het accent op opvoeding en morele verheffing en het benadrukken van de harmonie der belangen, het waren elementen die rechtstreeks zijn te herleiden tot Martinets *Katechismus der natuur,* die voor de jonge Sloet zo'n belangrijke levensbron had gevormd.[10]

---

[4] Vooral komt dit naar voren in Boschloo: *De Productiemaatschappij*. Met 33 artikelen in de literatuurlijst is Sloet in dit boek over liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede tussen 1800 en 1875 de meest geciteerde auteur.

[5] *De l'organisation judiciaire et de la codification*.

[6] Lactantius (ca 240-320, wiens werk door Sloet in zijn 'Voorrede', vi, werd geannoteerd als *De Justitia*, l.V, c.VIII), schreef dat 'tot eenen volkomen Staat van onschuld de wet van God alleen voldoende zoude zijn; men zoude geene kerkers, geen zwaard der overigheid behoeven, geene vrees voor straffen, daar de heilzame goddelijke voorschriften, den gemoederen der menschen ingestort, hen van zelfs zouden opleiden, om de regtvaardigheid te betrachten'

[7] *TSS*-3, 3. Zie voor een volledig overzicht van hoofdstukken en paragrafen Bijlage I, Biblografie II.

[8] Deze term is ontleend aan Buisman. 'Tussen vroomheid en Verlichting'.

[9] Kurstjens. 'De onderbouw van de moderne natie', 106.

[10] J.F. Martinet. *Kathechismus der Natuur,* Amsterdam 1778-1779) (3de druk) 4 delen. – 22 zamenspraken

Ook een ander basis-idee van de Verlichting, namelijk dat de mens van nature goed is en alleen slecht kan worden in en door de (nog) onvolmaakte maatschappij, behoorde tot de intellectuele bagage van Sloet. Hij was een bewonderaar van Jeremy Bentham (1748-1832), van wie hij, vanuit het Frans, in 1851 een werk vertaalde.[11] Deze Britse wijsgeer en rechtsgeleerde stelde in 1789 in *An introduction to the principles of morals and legislation* het ethisch beginsel op, dat handelingen moeten worden goedgekeurd of afgekeurd, al naar gelang ze het geluk van alle betrokkenen, en niet alleen van de handelende persoon zelf, bevorderen of verminderen. Voor zijn systeem bedacht hij de naam 'utilitarisme'. Hij ging daarbij uit van de psychologische wet, dat alle mensen het aangename zoeken en het onaangename mijden. Volgens Bentham zouden goede wetten, de druk van de publieke opinie én het besef dat eigen belang en algemeen belang samenvallen, het individu ertoe brengen waar mógelijk rekening te houden met het welzijn van anderen. Hij ging ervan uit, dat slechts beschaafde en gegoede burgers, die dankzij hun leefstijl en welvaartsniveau in staat waren om het gewenste onbaatzuchtige en menslievende gedrag te vertonen, tot de 'morele' mensen konden worden gerekend.[12]

Anderen -zoals de zich wisselend 'antirevolutionair' of 'christelijk-historisch' noemende politicus Groen van Prinsterer, die ook was opgevoed en opgegroeid in de slagschaduw van de achttiende eeuw- hadden echter ideeën die sterk afweken van die van Sloet.[13] In een terreinverkenning van de Nederlandse Verlichting wordt Groen door W.W. Mijnhardt geroemd vanwege zijn 'scherpzinnige typering' van de achttiende eeuw. Toen hij het had over de theologische en wijsgerige ontwikkelingen in die periode legde Groen, volgens Mijnhardt, namelijk 'het christelijke karakter van het verlichte denken in de Republiek bloot: het zoeken naar een synthese tussen rede en openbaring, het pleidooi voor volledige tolerantie en de overtuiging dat aan de bijbel ontleende voorschriften van zedelijkheid te zamen met een algemene mensenliefde de richtsnoeren dienden te zijn voor het maatschappelijk handelen.'[14] De typering was treffend, maar de orthodoxe calvinist Groen keurde die synthese en die tolerantie zelf ten zeerste af! Volgens hem zouden ze leiden tot een 'diep verval'.[15]

In de ogen van Sloet lag dat fundamenteel anders en het is dan ook niet verwonderlijk dat de twee mannen elkaars antagonisten in de politiek waren en bleven; vanaf hun eerste, felle botsing in de Dubbele Kamer van 1840 tot het einde van hun (politieke) leven. De wortels van Sloet lagen aanwijsbaar en stevig in de bodem van de achttiende eeuw. Hij liet zich er op zijn eigen wijze door voeden.

---

[11] Zie Bijlage IIa.

[12] Bentham. *An introduction to the principles of morals and legislation*.

[13] Zie voor deze wisselende benamingen: W.G.F. van Vliet. *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek*. Hilversum 2008. Van dit boek, waarvan de verschijning in juni 2008 werd voorzien, kon hier geen gebruik meer worden gemaakt.

[14] Mijnhardt. 'De Nederlandse Verlichting', 2-3. De auteur baseerde deze conclusie op: G. Groen van Prinsterer. *Handboek der geschiedenis van het vaderland*. Amsterdam 1852. (2 dln, 2de dr.)

[15] Mijnhardt, 'De Nederlandse Verlichting', 3.

3.1.1 Fysico-theologie

De door Groen zo verfoeide 'synthese tussen rede en openbaring' vond Sloet in de fysico-theologie, een uit de achttiende eeuw stammende vorm van geloofsbeleving die door anderen werd beschouwd als een gevaarlijke denkrichting. Want de *Heidelbergse Katechismus* werd er mee ingeruild voor de hiervoor genoemde *Katechismus der Natuur*.

De fysico-theologie werd in Nederland geïntroduceerd door de fysicus, wiskundige en filosoof Bernard Nieuwentijt (1654-1718). 'De ware natuurkunde', schreef deze in 1720, 'verheft sig soo verre, dat sy selfs een soorte van godtgeleertheid word.'[16] Met behulp van het grote boek van natuur en wereld, ofwel de harmonieuze, en ook statische natuurlijke en sociale orde, kunnen volgens hem Gods voorzienige en doelmatige wijsheid en goedheid worden gekend.[17] Het werk van Nieuwentijt speelde een belangrijke rol in het Nederlandse christendom van de achttiende eeuw. Het denken over God die in zijn scheppingswerken zijn macht, grootte en wijsheid toonde, stond daarbij centraal. Aan iedereen moesten de wonderen van de schepping worden duidelijk gemaakt en iedereen moest horen van de 'wonderlijke wijsheid van God' in de scheppingswerken. Wie kon, moest zelf het natuuronderzoek ter hand nemen. Microscoop en telescoop gaven daartoe nieuwe impulsen, hoewel juist de nieuwe natuurwetenschap vijandig leek te staan tegenover het christelijk geloof.

Nieuwentijt behoorde tot degenen die wilden aantonen dat de natuurverschijnselen naar een Schepper verwijzen. Zij wilden op grond van de beschikbare kennis over de natuur(verschijnselen) de lezers overtuigen van het bestaan van God en van zijn blijvende zorg voor de schepping. Zij wilden laten zien dat de natuur zo plan- en doelmatig in elkaar steekt, dat een natuur-los-van-God onbestaanbaar is. Bovendien riepen zij iedereen op door natuuronderzoek de grootheid van de Schepper te leren kennen en bewonderen. Daarom wordt deze theologisch gekleurde natuurbeschouwing gewoonlijk *fysico-theologie* genoemd en in de achttiende eeuw ook wel aangeduid met de Nederlandse term *godgeleerde* of *godleerende natuurkunde*.

Deze denkrichting is zowel gegrond op rationele godsbewijzen als op de zichtbare manifestatie van Gods macht, wijsheid en goedheid in de kosmische orde. In overeenstemming met de empirische tijdgeest viel in de achttiende eeuw de nadruk op het laatste aspect. De fysico-theologie stelt tevens dat de mens geen aangeboren idee (*ideae innatae*) heeft waaruit alles valt af te leiden. Het zoeken van een God in de schepping vereist daarom een empirische benadering, in plaats van systeemzucht, vol van waarnemingen en een voortdurend zoeken naar praktische en nuttige toepassingen. Het was Sloet op het lijf geschreven.

Geheel in de geest van de tijd etaleerden de fysico-theologen allerlei resultaten van, soms eigen, natuuronderzoek. Hierdoor hebben zij een belangrijke bijdrage geleverd aan de popularisering van de natuurwetenschappen in de acht-

---

[16] B. Nieuwentijt. *Gronden van Zekerheid of de Regte betoogwyse der Wiskundigen So in het Denkbeeldige, als in het Zakelyke Ter Wederlegging van Spinosaas Denkbeeldig Samenstel; En Ter aanleiding van eene Seekere Sakelyke Wysbegeerte, aangetoont* (Amsterdam 1720), 229. De bron van het citaat is het voorwoord in de *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences* van 1699.

[17] Deze constatering is gebaseerd op Brouwer: 'Sociale ideeëngeschiedenis en bestedingspatronen: de kopers van de *Katechismus der Natuur* in Zwolle, 1777-1785', 191-202.

tiende eeuw, zoals die vorm en inhoud kreeg door de vele genootschappen. Uitdrukkelijk wezen zij ook op het nut van natuurstudie en natuuronderzoek, zowel voor de individuele mens als voor de samenleving, terwijl dit bezig zijn met de natuur tevens mogelijkheden bood tot geoorloofde ontspanning. Naar aanleiding van een natuurverschijnsel werden voortdurend argumenten aangedragen voor het bestaan van een Schepper als 'Onderhouder' en 'Regeerder' van al het geschapene, die tot in alle details blijvend bij zijn schepping was betrokken. Soms werden ook bijbelteksten uitgelegd naar de laatste stand van de natuurwetenschappen, waarbij in een aantal gevallen werd benadrukt dat juist 'nu' deze teksten helder waren geworden. Van groot belang was ook het geloof van de fysico-theoloog in de doelmatigheid en planmatigheid van de schepping en de orde in de kosmos, gebaseerd op de door God geschapen natuurwetten. In nauw verband hiermee werd telkens weer betoogd hoe geordend, harmonieus, planmatig en doelmatig alles in de natuur functioneerde, zowel in de organische als in de anorganische wereld.[18]

De fysico-theologie, die ook in het buitenland, met name Engeland en Frankrijk, aanhangers had, werd na de introductie van Nieuwentijt in Nederland vooral bekend door toedoen van de popularisators J.F. Martinet en, later, J.A. Uilkens.[19]

3.1.2 Martinet, Uilkens en de *Katechismus der Natuur*

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de rol van Nieuwentijt als popularisator van de fysico-theologie overgenomen door de Zutphense predikant Johannes Florentius Martinet (1729-1795). Ook hij ging er dus vanuit dat God de natuur op een volmaakte wijze had geordend en dat elk onderdeel, hoe klein ook, daarin zijn eigen functie had. Het leven werd in die opvatting 'bepaald door de hemelse ... maar blijmoedige voorzienigheid van een almachtige, wijze en rechtvaardige God.' Natuuronderzoek leverde volgens Martinets *Katechismus der Natuur* het godsbewijs voor ongelovigen, want uit de orde en doelmatigheid in de natuur kon Gods bestaan worden afgelezen. De predikant be-

Silhouettekening van Johannes Florentius Martinet (1729-1795), auteur van de Katechismus der Natuur. (Titelpagina van een 'Levensbericht' uit 1796 door de predikant Ahasuerus van den Berg)

[18] De Pater. *Fysicotheologie in de achttiende eeuw*. Bots. *Tussen Descartes en Darwin*. Streng. *Kweekster,* 103-111.
[19] Zie voor de Nederlandse Verlichting: Zwager. *Nederland en de Verlichting*, waarin merkwaardigerwijs Martinet noch Uilkens worden genoemd, en Mijnhardt. 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning'.

oogde ook een verdediging van de natuurwetenschap tegenover orthodoxe kringen. De Haas en Paasman noemen dit in hun instructieve boekje over Martinet 'doel-denken'.[20]

Zoals de natuur was volgens de fysico-theologen ook de maatschappij geordend. Iedereen behoorde daarom 'verheugd te zijn over zijn plaats in de samenleving en zich naar vermogen in te spannen voor het welzijn van allen.'[21] Om dit alles te kunnen zien en doorzien was kennis nodig en die diende te worden verspreid, een taak waarvoor verlichte, welgestelde burgers zich verantwoordelijk mochten voelen. In verschillende werken droeg Martinet deze leer uit. Het bekendst echter is zijn vierdelige *Katechismus* gebleven, die voor het eerst verscheen te Amsterdam in de jaren 1777-1779, terwijl hij daarnaast in 1779 ook nog een *Kleine Katechismus der Natuur voor kinderen* deed verschijnen. In 1818 kwam een zesde druk op de markt, die, net als de *Kleine Katechimsus* onder andere werd vertaald in het Engels, Frans, Duits en Maleis. Tot ver in de negentiende eeuw bleef het, net als de grote *Katechismus,* een populair werk. Velen volgden het voorbeeld van Martinet en schreven eveneens dergelijke catechismi.

Martinet noemt de wereld 'een groot toneel'. Helaas zien de mensen daarin echter niet de grootheid van Gods schepping -de natuur- terwijl zij wel oog hebben voor gemaakte zaken als 'een fraai kleed, een mooi schilderij of een kunstig uurwerk.'[22] In 22 'zamenspraken' tussen een leraar en een leerling wil Martinet daarom laten zien dat de schepping volmaakt is en een vaste orde vertoont, volgens een 'algemeen plan'.[23] God doet geen nutteloze dingen, niets kan worden gemist en niets hoeft nog te worden toegevoegd. Een vergelijking met de cijfers 1 tot en met 10 moet dit duidelijk maken.'Schrijf het jaartal 1778, voeg er 6 bij, waar gy wilt, 61778, of 16778, of 17678, of 17768, en gy ziet aanstonds eene wanorde gebooren. Op gelyken voet staat het met de Schepping: niets kan er af of bijgedaan worden zonder de Orde te breeken, verwarring te veroorzaaken of het Heeläl te schenden.'[24]

De mensen -'van den domsten Hottentot' met het verstand van een aap, tot en met beroemde vaderlanders als Huygens, Boerhaave of Musschenbroek die zo ongeveer op het niveau van de 'minste engelen' staan- hebben binnen het aards bestel allemaal hun plaats en hun functie. De slavernij is af te keuren indien er 'monsters' over slaven heersen, maar wanneer de laatsten vallen onder de heerschappij van 'zulken die weeten, dat het Kristendom de beste Menschen maakt' zijn ze daarmee juist beter af. Cruciaal is ook de verscheidenheid der producten. 'Om het menschdom aan elkander te verbinden' heeft elk rijk verschillende voortbrengselen. Het noorden heeft ijzer, koper, hout en smelterijen, Amerika goud en zilver, Indië thee en specerijen, Spanje wol, Frankryk wijnen, enzovoort.'[25] 'Het profyt des aardrijks is voor allen', haalt Martinet Prediker 5:8 aan. God wilde immers 'dat het Oosten vruchten zou dragen voor het Westen, en

---

[20] De Haas en Paasman. *Martinet*, 72. Zie voor een inhoudelijke beschrijving van enkele werken van Martinet ook: Brouwer. *Lezen in de provincie,* 13-17.
[21] De Haas en Paasman. *Martinet,* 13.
[22] Martinet. *Kathechismus*.
[23] *Katechismus I*, 3-22.
[24] *Katechismus II,* 8.
[25] *Katechismus I,* 183-184.

het Westen voor het Oosten: insgelyks het Zuiden voor het Noorden, en het Noorden voor het Zuiden.' [26]

Illustratie uit de Katechismus der Natuur, met een tafereel waarin op de achtergrond ook Sloets geboorteplaats Voorst is te zien. (Deel 1)

Zo werd bijvoorbeeld de thee uit China met succes ingevoerd in Engeland en in 1666 voor het eerst in Nederland, om vervolgens in 1715 algemeen in gebruik te geraken. Op dezelfde manier ging het met de koffie van de Arabieren, die in 1652 in Londen werd ingevoerd.'[27] Met dergelijke voorbeelden wilde Martinet aangeven dat er door Gods toedoen een economische verbinding ontstond tussen mensen en volkeren. Het is een gedachte die, zij het vanuit een andere invalshoek, doet denken aan de definitie die de Amerikaanse econoom en historicus Douglas North geeft van het economisch probleem, namelijk 'als de vraag hoe coöperatie tussen individuen tot stand kan komen: hoe is marktverkeer leidend tot arbeidsdeling en de daarmee verbonden interdependentie mogelijk?'[28]

De verscheidenheid aan gronden en producten is niet alleen op wereldniveau, maar ook binnen 'ons klein Vaderland' te vinden, zoals onder anderen Le Francq van Berkhey, auteur van *Hollands Natuurlyke Historie,* had laten zien, vertelt Martinet. Zelf geeft hij, net als later Sloet, overzichten van de rijke variatie van de Nederlandse bodem.[29]

---

[26] Zelfs koning Salomo zag reeds het belang van de handel, zoals dat door God was bedoeld. *Katechismus IV*, 138-139.

[27].*Katechismus IV,* 181.

[28] Aldus geformuleerd in: Van Zanden en Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 20. Zie ook North: *Institutions,* 11-16.

[29] Martinet verwoordde de rijkdom van de Nederlandse bodem als volgt: 'Hollands en Vrieslands vette Gronden leveren schoone Boter en Kaas – de eerste Provintie met Groningen en Overysel baggert uit de veengronden uitmuntenden Turf – de drie eerstgenoemden brengen ook schoone Paarden, zwaare Ossen en

Ook ogenschijnlijk negatieve verschijnselen, zoals grote overstromingen, zijn in de *Katechismus* het resultaat van Gods voorzienigheid, want daardoor is veen ontstaan, waaruit turf gemaakt kan worden. Niet alleen voor de energie, de 'brand', of de turfmolm om de grond tegen de vorst te beschermen, maar ook ter verbetering van harde schrale gronden. Het onweer heeft eveneens zijn nut. Tuinen en velden worden daardoor verlost van schadelijke rupsen, omdat die het geflikker niet kunnen verdragen, brandend warme lucht wordt er door verkoeld, onreine gezuiverd. De natuur wordt erdoor hersteld. 'Alles geeft, na een Onweêr, nieuwe frissche geuren. De lieve Vogeltjes beginnen weer te zingen; het stomme Vee gaat op nieuw graazen; de Planten fleuren op; de Mensch, versterkt door de vernieuwde lucht, keert vrolyk tot zyn werk terug'.[30] Vier delen, 1.600 pagina's, lang, wordt zo de natuur, waaronder de grootheid van God moet worden verstaan, behandeld.

Als de man 'die het meest heeft gedaan voor de verbreiding van Martinets roem' wordt de geleerde Groninger boerenzoon Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825) beschouwd.[31] In 1808 kreeg hij van de Amsterdamse uitgever Johannes Allart de vraag om Martinets *Katechismus* te bewerken tot een uitgave in één deel. Een jaar later verscheen het werk in die vorm. Zeven jaar daarna verzorgde Uilkens ook een nieuwe uitgave van de *Kleine katechismus*. Van Uilkens zelf waren toen al drie delen verschenen van wat zijn *magnum opus* zou worden *De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, tot verheerlijking van God en de bevordering van nuttige natuurkennis*. Het eerste deel verscheen in 1801, met een portret van de auteur en een onderschrift van de dichter Hajo Spandaw, die een kleine halve eeuw later Sloets schoonvader zou worden. Hij sprak van de edele geest van Martinet die op Uilkens was neergedaald en van godsdienst en deugd die nu hem tot tolk hadden gekozen om de schatten der natuur te ontsluieren. 'Tot vreugde van d'Onzienlijke.[32]

'De verwijzing naar Martinet', aldus Botke, 'was geheel op zijn plaats. Uilkens zette met zijn publicatie het werk voort van de door hem hoogbewonderde Martinet.'[33] Voor Sloet was het werk van Martinet en Uilkens in zijn jeugd een dagelijks voedsel dat hem met liefde en toewijding werd toegediend en dat hem tot en met heeft gevormd. In zijn poëzie, waaruit een grote liefde spreekt voor de natuur en de omgeving waarin hij opgroeide, zijn daarvan talrijke sporen terug te vinden. Maar de geest van de *Katechismus* -en van de wereld van de Nederlandse Verlichting, die 'gematigd, constructief en christelijk' was- klinkt ook door in zijn denken over de staathuishoudkunde en de statistiek.[34] Zijn *Sta-*

---

vette Koeien voort – Gelderland levert Hout, Wild, Veld- en Boomvruchten – Utrecht brengt schoone Graanen te markt – Zeeland bezorgt ons Boonen, Meekrap en Tarw, hoewel die voor 't grootste gedeelte uit Vlaanderen komt, doch den naam van Zeeuwsche Tarw draagt –Texel en Wieringen ontlasten zich van Schaapen met zwaare vagten – onze Veluwe voedt Byen, en ligter doch malscher Wolvee –Groningen en Drenthe leveren Straatkeien enz. 't Kost weinig moeite dit te weeten; doch veele verschillende Gronden in zulk een kort bestek van Land by elkanderen te vinden, die alle zulke uitmuntende Voortbrengselen voor Vee en Mensch opleveren.' *Katechismus I,* 183-184.

[30] *Katechismus I*, 132-133.

[31] Bots. *Tussen Descartes,* 77, 30 geciteerd in Botke. *Boer en heer,* 143.

[32] Geciteerd in Botke. *Boer en heer,* 143; zie ook Spandaw. *Gedichten,* II, 123.

[33] Botke. *Boer en heer,* 143.

[34] Janse. *De geest van Jan Salie,* 25.

tistieke plaatsbeschrijving uit 1871 bijvoorbeeld, lijkt te zijn ingericht in de lijn van het hoofdstuk 'Over de aarde' uit de *Katechismus*. En ook in Sloets 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' is overduidelijk de geest van, om met de Franse econoom Bastiat te spreken, de 'harmonie der belangen', te bespeuren. Het laatste kwam ook naar voren in Sloets proefschrift uit 1830.

3.2 Proefschrift: over de aard van de staat

In zijn Utrechtse, zoals toentertijd nog gebruikelijk in het Latijn geschreven, filosofisch-juridische proefschrift *Enige opmerkingen over de aard van de staat* ging Sloet in 1830 op zoek naar de beste bestuursvorm van een staat.[35] Het amper negentig pagina's tellende werkje laat het nodige zien van zijn idealistische inslag, maar de praktische voorbeelden waarmee hij later zo veelvuldig zou strooien, ontbreken hier. De econoom in Sloet moest nog groeien.

De vraag naar de beste bestuursvorm, stelt hij, is al oud en door vele filosofen behandeld, maar nooit te beantwoorden geweest. De geschiedenis geeft hierover evenmin uitsluitsel, want ook uitstekend bestuurde staten kwamen door in- of externe factoren op den duur tot verval. Vele schrijvers gingen uit van de staat (*civitas*) waarin zij zelf leefden en beschreven de bestaande situatie in plaats van algemene principes waarnaar die staat was ingericht. Maar die algemene principes zijn, aldus Sloet, ook nauwelijks te geven. Hooguit kan worden gezegd, dat de wetgeving voor elk volk aangepast dient te worden naar aard en zeden en dat het gezag *(imperium)*, wil het stabiel zijn en veiligheid kunnen bieden, rekening dient te houden met de volksaard.

De natuur geeft iedereen, onafhankelijk van streek of huidskleur, dezelfde rechten *(iuris naturae)* en aan die grondrechten mag niet worden getornd. Hierin is onder andere het recht gegeven in vrijheid het eigen belang na te streven. Maar ook heeft de mens van nature de neiging een gemeenschap, een *civitas*, te vormen en daarmee komt een staat tot stand; een nauwe band tussen mensen, die burgers zijn geworden. Naast de rechtsband die hiermee is ontstaan, is er echter ook nog steeds sprake van een ethische of morele band *(vinculum morale)* die tegelijkertijd geldt voor het gezag. Sommige volkeren verkozen het gezag van de slavernij boven een 'opgedragen vrijheid' en dat betekent in feite ook, dat niet ieder volk in staat is de vrijheid 'en de wonderlijke zoetheid van deze weldaad' te proeven.[36] Het is dan alsof een plant wordt overgebracht van een warme naar een koude omgeving, om daar te groeien en te bloeien. Het gezag, hoe dan ook tot stand gekomen, dient te worden beschouwd als een 'ethisch persoon' en wie onethisch handelt tegenover het gezag, handelt dus in strijd met het heil van de burgers. Omgekeerd kan aan de staat niet worden toegestaan wat aan het individu is verboden.

De natuurlijke status verschilt alleen van de burgerlijke, doordat de laatste voortkomt uit het denken van de mens. Het is een vergissing die twee tegenover elkaar te zetten. Er moeten echter wel waarborgen zijn om de van oorsprong natuurlijke rechten te handhaven en die liggen in het (burgerlijk) recht en in de bestuursvorm, die is gebaseerd op het sociaal pact *(pactus socialis)*. Dit ontstaat

---

[35] Sloet. *Dissertatio*.
[36] Sloet. 'Praefatio', I-VIII. *Dissertatio*.

vanuit de idee dat gemeenschappelijk leven vraagt om ordening en dat het verstand mensen ervan weerhoudt inbreuk te maken op de integriteit van anderen en te leven zonder grenzen. Wat je jezelf toerekent, moet je ook een ander gunnen. Zo is bijvoorbeeld de vrijheid van godsdienst een oorspronkelijk recht, maar daarmee mogen niet de rechten van anderen met voeten worden getreden. Hoewel Grieken en Romeinen geen melding maakten van een sociaal pact, werd dit volgens Sloet al beschreven in het Oude Testament.

Een burgerij zonder ethische band is een armzalige burgerij, of, zoals het spreekwoord zegt: ijdel zijn wetten zonder zeden. Met instemming haalt Sloet de Romeinse schrijver Cicero aan, als deze zegt dat de in zijn *De Re Publica* beschreven ideale staat berust op overeenstemmingen over het recht *(iuris consensus).* In een republiek is volgens zijn definitie dan ook sprake van een menigte die is verbonden door overeenstemming over het recht en een gemeenschappelijk nut. Sloet trekt die lijn door naar de internationale situatie, als hij in de vierde stelling bij zijn proefschrift zegt, dat de Romeinen wel al een notie hadden van volkenrecht *(ius gentium),* maar dat volkeren pas met de komst van het christendom hun onderlinge band beseften.

De eerste vraag die telt bij het ontstaan van een staat is, wat het doel ervan moet zijn en pas daarna komt de vorm aan de orde. Volgens Sloet moet het doel van wetten zijn om, op korte en op lange termijn, de maatschappij vorm te geven, maar ook het menselijk geslacht te vervolmaken. Hij sluit zich aan bij Cicero als die het ontstaan van een staat vergelijkt met een huwelijk, waarbij de band tussen man en vrouw wordt verstevigd als er kinderen komen en er een gezin ontstaat.[37] De staat is dan ook geordend als een huisgezin, een hemels geschenk waarvan de mens in zijn hart voelt dat het bijeen gehouden en gewaardeerd moet worden. Een staat kent, net als een gezin, ook verantwoordelijkheden en vanzelfsprekendheden, zoals het afzien van overdreven luxe, het afkeuren van hebzucht of de mogelijkheid voor de zwakkere om zich onder de hoede van de sterkere te kunnen stellen; daarnaast is er ruimte voor de natuurlijke drang om op een hoger plan te komen.[38] Dergelijke *jus origanaria* die met een staat, en in feite dus ook met een gezin, verbonden zijn, blijven onveranderlijk en hoeven niet te worden vastgelegd.

Over het begrip sociaal pact is volgens Sloet een Babylonische spraakverwarring ontstaan, zoals blijkt uit de opvatting van de Zwitserse staatsrechtgeleerde Carl Ludwig von Haller (1768-1854), die schreef dat het hoogste gezag berust op het recht van de sterkste en dat er sprake zou zijn van een 'dwaze democratie' als 'de kudde fungeert als herder'.[39] De soevereiniteit komt in zijn visie toe aan de, als een abstract persoon gedachte, staat die de volledige macht over zijn onderdanen heeft en recht schept. Von Haller ging ook uit van een intellectueel overwicht van de man over de vrouw, van ouders over kinderen, van de leraar

---

[37] Sloet. *Dissertatio,* 13, Cicero. *De Officiis,* lib. I, XXVI, waarin hij Scipio aanhaalt: Prima societas in ipso coniugio est, proxima in liberis, deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae.': 'The first bond of union is that between husband and wife; the next, that between parents and children; then we find one home, with everything in common. And this is the foundation of civil government, the nursery, as it were, of the state.'

[38] Sloet. *Dissertatio,* 43.

[39] Sloet. *Dissertatio,* 55. 'Ita ut grex pastorom vice fungeretur'.

over de leerlingen enzovoort. Volgens hem bestond deze natuurlijke situatie al vanaf het begin der tijden en kon die dus 'natuurlijk' worden genoemd. Want de natuur wordt door een godheid bestuurd en een natuurwet kan niet in strijd zijn met goddelijke wil. De rechten en de verantwoordelijkheden haalde hij dus weg bij de burgers. De visie van Von Haller werd door Sloet afgekeurd, alleen al omdat een toenemende macht van de heerser volgens hem de rechten van de onderdanen in gevaar zou kunnen brengen. Echte vrijheid wordt niet uitgedrukt in wetten, maar in de stilzwijgende banden die er tussen mensen bestaan. Hun gemeenschappelijk doel is juist, dat ieder zijn eigen doel kan hebben.

Het was een eerste publiekele en gedrukte uiting van zijn aversie tegen centralisatie en de daarmee verbonden macht van de overheid. Sloet legde de verantwoordelijkheid bij de burger, en: dicht bij huis, in eigen stad, dorp of regio. Hij kan een republikein worden genoemd in zijn centraal stellen van het algemeen belang, de *res publica,* in zijn afkeer van een almachtige staat en in zijn navolging van Cicero, die schreef. 'Zoals een veilige reis het doel van een bestuurder is, de gezondheid dat van de arts, de overwinning dat van de generaal, zo zal de ideale staatsman zich richten op het geluk van de burgers van de staat, door hen materiële zekerheid, overvloedige rijkdom, vergaande voornaamheid en een onbezoedelde eer te bieden.'[40] Toch heeft Sloet, voor zover bekend, de benaming 'republikein' nooit op zichzelf betrokken.

3.3 Staathuishoudkunde, landhuishoudkunde, statistiek

Sloets vroege leven was, zoals in hoofdstuk 2 beschreven, doordrenkt van de fysico-theologie, die hij met de paplepel kreeg ingegeven, en van het volle lesprogramma dat hem werd geboden op het Instituut Van Kinsbergen in Elburg. De studie van de klassieken vormde daarbij een belangrijk onderdeel. In de loop van de volgende jaren verschenen de staathuishoudkunde, de landhuishoudkunde en de statistiek als vaste en prominente onderdelen op zijn programma. Het waren vakgebieden die in de visie van Sloet nauw met elkaar samenhingen en die hij niet los kon zien van hetgeen hij eerder aan opvoeding en opleiding had meegekregen.

3.3.1 Staathuishoudkunde

Omstreeks 1800 werd economie een zelfstandige wetenschap die zich bezighield met het wetenschappelijk bestuur van een staat. Dit kwam ook tot uitdrukking in termen als 'political economics', 'politische Ökonomie', 'économie politique' of in de Nederlandse vertalingen 'staathuishoudkunde' of 'staatseconomie'. Inhoudelijk bezien was het vak niet nieuw, omdat de onderwerpen die het behandelde al eerder waren opgenomen in het curriculum van vooral juridische faculteiten.[41] In Duitsland had zich het Kameralisme ontwikkeld als een

---

[40] Sloet. *Dissertatio,* 91-92. Cicero: 'Ut enim gubernatori cursus secundus, medio salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est, ut opibus farma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit.'. In 'Letters to Atticus, greeting' vertaald als; 'As a safe voyage is the aim of the pilot, health of the physician, victory of the general, so the ideal statesman will aim at happiness for the citizens of the state to give them material security, copious wealth, wide-reaching distinction and untarnished honour.'

[41] Al deze termen zijn afgeleid van de wetenschappelijke latijnse naam 'economia politica'. Zie voor geschiedenis en definities onder andere: Boschloo. *De productiemaatschappij;* Van Daal en Heertje. *Economic Thought 1650-1950*, daarin in het bijzonder Zuidema 'Economic Thought 1750-1870'; Hasenberg Butter,

opleiding voor ambtenaren. Deze richting kan veeleer worden beschouwd als de bakermat van de bestuurswetenschappen, dan als een voorloper van de economie, al was er 'natuurlijk wel een duidelijk raakvlak met de leer van de openbare financiën.'[42] De verschijning in 1776 van Adam Smith' *Wealth of Nations*, een publiekssucces, had gezorgd voor een stevige impuls.

Ook de academische institutionalisering in studieprogramma's en leerstoelen kreeg vorm en Nederland liep daarbij bepaald niet achterop.

De staathuishoudkunde was aanvankelijk nog niet meer dan een bijvak binnen de rechtenstudies en werd vrijwel altijd onderwezen door iemand met een juridische achtergrond. Omstreeks 1820 was het als zodanig echter al een algemeen geaccepteerd vak op de Nederlandse universiteiten. Het werd verplicht gesteld voor rechtenstudenten die een carrière in de ambtenarij ambieerden en dat was een stimulans voor de verdere ontwikkeling van het vak; te meer daar de collegegelden bijdroegen aan het inkomen van de hoogleraren. Irene Hasenberg Butter concludeert in haar *Academic Economics in Holland 1800-1870* dat er op het gebied van de staathuishoudkunde weinig aan theorievorming werd gedaan.[43] Tamelijk kritiekloos namen de staathuishoudkundigen volgens haar de leerstukken van de grote Engelse, Franse en ook Duitse denkers over en pasten zij deze toe op praktische problemen. Volgens haar bestond er weinig verschil tussen figuren als Ackersdijck, Van Rees en Vissering, die aan een universiteit waren verbonden, en 'buitenstaanders' als de Bruyn Kops, Mees en Sloet. Feit is, dat Sloet zich op het terrein van de staathuishoudkunde nadrukkelijk manifesteerde.

Hij heeft er, behalve in zijn rechtenstudie, mogelijk ook kennis mee gemaakt in familie- en studiekring, nadat zijn in Voorst woonachtige oom G. Wttewaal in 1828 tot hoogleraar in dit vak was benoemd te Leiden. Ongetwijfeld is in zijn omgeving over deze benoeming gesproken, maar wanneer precies Sloet in de greep is geraakt van het vak, blijft onduidelijk.[44] Zijn 'Vlugtige beschouwing van de handel in Overijssel', een artikel dat hij schreef in 1836, laat in ieder geval zien dat hij er in zijn Hengelose jaren al op gespitst was. Hij begon dit stuk met de constatering dat de 'koophandel' altijd de meest gunstige invloed had uitgeoefend op de welvaart en beschaving van de volkeren die zich ermee bezig hielden. 'Door denzelven werden de grootste wereldgebeurtenissen, hoewel dikwijls op eene onzigtbare wijze, voorbereid en bestuurd, en het is welligt de handel, welke eenmaal in de hand der Voorzienigheid het groote middel tot verbroedering

---

Academic Economics: Mooij. *Denken over welvaart;* Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*; Zimmerman, *Politieke economie.*

[42] Zimmerman. *Politieke economie*, 3-4.

[43] Hasenberg Butter bood in 1969 voor het eerst een overzicht van de wereld der Nederlandse staathuishoudkunde, staathuishoudkundigen en statistiek in de negentiende eeuw. Kritiek hierop volgde precies twintig jaar later in T.J. Boschloo's *De productiemaatschappij* en daarna ook in andere publicaties, zoals die van Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*. Op het hoofdstuk over het hoger onderwijs in Hasenberg Butters proefschrift geeft Boschloo ongezouten, en door Schoorl en Plasmeijer (*Managing markets and money*, 12) als terecht omschreven, kritiek.

[44] Verkade noemt zowel Gerard Wttewaal als diens zoon J. Wttewaal in *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot,* 271. De laatste voert hij op als een vriend van W.C.H. Staring en als redacteur van de *Landhuishoudelijke Courant*. Ook met Sloet liggen hier dus mogelijke verbanden.

van het menschdom zal worden.'[45] Hier liet hij Martinet en Adam Smith hand in hand gaan!

Vast staat, dat hij in 1841 voor uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle begon met de redactie van het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, drie jaar na de dood van Wttewaal die tussen 1836 en 1838 de *Bijdragen tot de staathuishoudkunde en statistiek* had uitgegeven. Met zijn tijdschrift bood Sloet, vrijwel als eerste na zijn oom, aan deze relatief nieuwe vakgebieden een eigen podium. Tegelijkertijd was het voor hem een uitstekend medium om zijn netwerk in de bestuurlijke en academische wereld te ontwikkelen en een lezerspubliek te vinden. In de inleiding bij het eerste nummer gaf hij aan dat hij geen 'twistgesprekken' wilde voeren. Het doel dat hij met zijn tijdschrift, en ook met andere publicaties, had, was kennis over de staathuishoudkunde te verspreiden en te (laten) leren van de geschiedenis of van goede voorbeelden in eigen land en elders. Via de 800 pagina's tellende serie 'Grondtrekken der staathuishoudkunde', die hij schreef tussen 1841 en 1855, wilde hij daarvoor een basis leggen. Economische beschouwingen of lessen wisselde hij af met literaire en folkloristische passages, historische terugblikken tot in de Oudheid, het verslag van een wandeling langs gebieden waarvan hij de agrarische mogelijkheden schetste, tal van andere uitweidingen en, niet in de laatste plaats, plannen en politieke boodschappen die regelmatig werden ingegeven door de actualiteit.

Voortdurend ook, zocht hij naar voorbeelden om zijn opvatting over het wezen van de staathuishoudkunde mee te kunnen illustreren. In combinatie met de talrijke recensies, vertalingen en artikelen die Sloet schreef, kreeg zijn tijdschrift het karakter van een logboek en tegelijkertijd van een leerboek met veel praktische excursen.[46] Gezien de talloze uitweidingen, uitstapjes, suggesties en dergelijke die hij zich daarbij permitteerde, moeten studenten in de loop der jaren echter wel de draad zijn kwijtgeraakt. Maar zijn uitgangspunt was duidelijk. De staathuishoudkunde 'is eene geheel practische wetenschap', schreef hij ter inleiding op de 'Grondtrekken', en die wetenschap was 'gegrond op de ondervinding, op waarnemingen.' Het was daarom ongepast de lessen van deze wetenschap als 'theorien' te bestempelen.[47] Het onderwerp van het vak was eenvoudigweg 'de rijkdom, of het bezit van zekere stoffelijke goederen.'[48] De voorouders -waarmee hij in feite doelde op Pieter de la Court (1618-1685)- hadden in Nederland eigenlijk al in de zeventiende eeuw de beginselen van Adam Smith, 'door het gezond verstand aan den hand gegeven', in praktijk gebracht. Politieke oorzaken hadden er echter voor gezorgd, dat daarvan, zeer tot zijn spijt, weer was afgeweken.[49]

Het werk van Sloets vroege held De la Court draagt het stempel van de handelsbelangen van de regenten en van hun streven naar vrijhandel en wordt gekenmerkt door: een sterke nadruk op de vrijheid om te werken of een beroep te kiezen, de afwijzing van elke vorm van monopolie (vooral van gilden en handelscompagnieën), de overtuiging dat markt en prijs meer gediend zijn bij vrije

---

[45] Sloet. 'Vlugtige beschouwing', 33.
[46] Zie Bijlage IIb, voor een overzicht van de 'Grondtrekken' en voor de overige artikelen in het tijdschrift.
[47] *TSS*-2-1, 70.
[48] *TSS*-2-1, 70, in een noot bij een stuk van Alstorphius Greveling.
[49] *TSS*-1, III-IV ('Voorrede'). .

concurrentie dan bij overheidsingrijpen, dat het ondernemerschap wordt bevorderd door lage rentes, een hoge bevolkingsdichtheid en het splitsen van erfenissen en dat hoge in- en uitvoerrechten handel en industrie in de weg staan. Al was hij in het laatste geval wel weer voorstander van maatregelen wanneer andere landen eenzijdige invoerrechten hieven. Het laat De la Court zien als een man van zijn tijd, die niet vrij is van mercantilistische invloeden en wiens leer ook een rechtvaardiging achteraf is van reeds bestaande regels en gebruiken. Geheel en al kosmopoliet -'globalist' zou de tegenwoordige benaming in zeker zin kunnen zijn- wil Hasenberg Butter hem dan ook niet noemen.[50]

Het met zijn ideeën verbonden liberale economisch denken verschilde wel van het *laisser faire* van Adam Smith en diens navolgers. Was het streven naar vrijhandel van De La Court primair gericht op de belangen van de kooplieden, Smith had een breder doel en wilde wegen aangeven om efficiency en maatschappelijk welzijn te bevorderen.[51] Toch lagen de ideeën van De la Court volgens Sloet mede ten grondslag aan het gedachtegoed van Smith en zou de laatste zelfs het werk van de eerste in vertaling hebben gekend.[52] Wellicht werd hij op die gedachte gebracht door teksten die zijn oom Wttewaal in de *Bijdragen tot de Staathuishoudkunde en Statistiek* over De la Court had geschreven.[53] De beweringen werden door Sloets tijdgenoot Otto van Rees en latere economen echter ontkracht.[54] Hoe dan ook vormden de ideeën van De la Court (afgezien van de mercantilistische neigingen) voor hem een leidraad. De aanpak van deze denker, die net als hijzelf was gericht op de praktische vraagstukken van zijn tijd en niet op het formuleren van nieuwe theorieën, was ook die van Sloet. 'Au fond is de De la Court in slechts één opzicht origineel gebleken, en dat is', aldus Blom en Wildenberg, 'in zijn principiële afwijzing van het door de overheid beschermde monopolie.'[55] Voor Sloet was dat al reden genoeg hem op een voetstuk te zetten en het werk van Smith te plaatsen in de lijn van De la Court. Maar niet alleen daarom.

Smith had in 1776 namelijk geschreven: 'Human Society appears like a great immense machine, created by an all-wise Architect and Conductor.'[56] Een metafoor waar Sloet zich uitstekend in kon vinden. Hij maakte zelf in zijn inleiding bij de vertaling van Droz de bekende vergelijking tussen het menselijk lichaam en de staat. Bij het menselijk lichaam -de mens- vervult de godsdienst de rol van

---

[50] Hasenberg Butter baseert zich, 108, op het proefschrift van Van Rees *Verhandeling over de aanwijzing der politike gronden en maximen van Pieter de la Court* (1851). 'These brief statements do not justice to de la Court's three main works, in which he expressed his views on economic questions' zegt zij, daarbij verwijzend naar *Het Welvaaren der Stadt Leyden*, 1659; *Interest van Holland ofte Gronden van Hollands-Welvaren* (Amsterdam 1662) drie maal vertaald in het Duits; *Aanwijzing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland* (1669), vertaald in het Duits en in het Frans (onder de titel *Memoires de Jean de Wit, Grand pensionnaire de Hollande*), en later in het Engels, waarbij het auteurschap ook werd toegeschreven aan De Witt.

[51] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 107.

[52] *TSS*-3, 364-380, in een redevoering van Sir Robert Peel over de tariefshervorming, gehouden op 27 januari 1846. Peel zou het voorstel van Stadhouder Willem IV (1711-1754) om in Nederland het porto-franco in te voeren hebben gebaseerd op de ideeën van Pieter de la Court.

[53] Aldus Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 108 noot 8 (die hem abusievelijk Wttenwaall noemt) en 109.

[54] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 109. Zie echter vooral: Wildenberg. Johan & Pieter de la Court, 54, 58, 61 en 'Otto van Rees. "De economische denkbeelden van Pieter de la Court"' Zie ook *TSS* 2-2, 272-277.

[55] Blom en Wildenberg. 'Pieter de la Court in zijn tijd', 7.

[56] Geciteerd door Zimmerman in het woord vooraf bij zijn *Politieke economie*, x.

middelaar ('brenger van harmonie') inzake ethische of morele kwesties ('zedelijke vatbaarheden'). De staathuishoudkunde krijgt de zorg voor de 'stoffelijke gezondheid' toebedeeld, waarbij de staat de vorm aanneemt die het beste past bij de gegeven omstandigheden en plaats. Alles langs wegen der geleidelijkheid. 'Men zal niet met ruwe handen het uiterlijk gewaad verscheuren, waardoor te gelijk de edele delen van het lighaam gekwetst worden.'[57] Europese landen als Engeland, Frankrijk en ook Nederland, waren volgens hem dus het meest gebaat bij een overheid die economische activiteiten en beslissingen zoveel mogelijk overliet aan de burgers zelf.

In 1849 benadrukte Sloet nog weer eens het belang van de staathuishoudkunde, omdat het Nederlandse volk na de nieuwe Grondwet meer invloed op de regering had gekregen. Als jurist en zelfverklaard staathuishoudkundige was hij weliswaar niet verbonden aan een universiteit of hogeschool, maar hij leverde wel een aanzienlijke bijdrage aan de verspreiding van de professionele literatuur en alleen al in die zin is zijn opname in het rijtje van Hasenberg Butter terecht. Hij zag het als zijn taak de ideeën uit de staathuishoudkunde te verspreiden en dat deed hij, in woord en geschrift, dan ook met de volledige inzet die hem eigen was. Naast de ontelbare artikelen in zijn eigen tijdschrift schreef hij in 1849 ook een voorwoord bij een door hem vertaald werk van Joseph Droz en leverde hij in 1850 aantekeningen bij een boek van en over Jeremy Bentham.[58]

Het boek van Droz beschouwde hij als een van de meest duidelijke en kernachtige teksten ter inleiding in de staathuishoudkunde en als zeer geschikt voor de popularisering ervan bij het Nederlandse publiek. Hij achtte dit, na de hiervoor genoemde democratisering als gevolg van de Grondwet van 1848, nodig, en hij beval het boekje vooral aan bij onderwijzers van lagere scholen.[59]

> Want wat moet het lot van ons vaderland worden, als de toekomstige vertegenwoordigers nog blijven hechten aan eenen handelsbalans, eene kunstmatige bescherming van de nijverheid, aan de vermeerdering van de nationale schuld als aan een nieuw kapitaal in de Staat; als men de koloniën alleen uit het zelfzuchtig oogpunt van de gedwongene markten van de voortbrengselen van het moederland wil blijven beschouwen, en niet de welvaart van moederland en koloniën aan elkander weet te verbinden, als men geen onderscheid weet te maken tusschen het voortbrengend en onvoortbrengend verbruik van den Staat, als men … Maar hoe zoude ik hier al de dwaalbegrippen opsommen, die de inwendige verarming der Staten, de haat tusschen de volkeren, de verwijdering tusschen de regeringsbesturen en de onderdanen hebben doen ontstaan! En die, hoe gunstig men ook over de beschaving van onze tijd denke, echter het treffende bewijs voor den meer verlichten nakomeling zullen ople-

---

[57] Sloet 'Voorrede' Droz, vii.

[58] Voorrede bij Joseph Droz. *Economie politique, ou Principes de la science des richesse (Staathuishoudkunde, of beginselen van de leer des rijkdoms); Korte aantekeningen bij Handboekje der staatshuishoudkunde, getrokken uit de handschriften van Jeremias Bentham, door Et. Dumont* (Deventer 1851). Een vertaling van *De l'roganisation judiciaire et de la codification* [1828].

[59] 'Dit is opmerkelijk', aldus E. Schoorl, in een schriftelijke reactie op deze mededeling van de auteur (C.), 'want het loopt parallel met het programma van Say die in zijn eerste (niet-economische) boekpublicatie *Olbie* (1800) voor de inwoners van dat imaginaire land -bedoeld was het postrevolutionaire Frankrijk- een leerboek economie een eerste prioriteit vond. Dus schreef hij voor zijn landgenoten de *Traité d'Economie Politique* (1803).

> veren, op welken lagen trap de eigenlijke regeringskunst in deze eeuw nog gevorderd was.[60]

Zijn opdracht voor het vak staathuishoudkunde leest als het programma van een politieke partij en doet dan ook alle recht aan de vertaling 'politieke economie':

> Zij verheft hare stem tegen al zulke vormen en voorschriften, die de ruilingen op eene onnodige wijze moeijelijk maken, of den rijkdom te veel in handen van enkele personen of zedelijke ligchamen ophoopen; zij dringt aan op eene gelijkmatige verdeeling der nalatenschappen; zij vraagt om voorschriften, die de verdeeling van het gemeenschappelijk grondbezit gemakkelijk maken; zij verlangt den landbouw van den last der tienden te ontheffen; zij heeft reeds de verbeurdverklaring der goederen uit de wetboeken geschrapt, toont de onmogelijkheid aan, om bij wet de renten van het geld vast te stellen; is aangevangen de deugdelijkheid van ons stelsel van hypotheken aan menigen twijfel te onderwerpen en zal ten laatste op vele punten van het belangrijke regt tot eene geheele omwerking aanleiding geven.[61]

Hasenberg Butter wijdt in haar overzichtswerk bijna twee pagina's aan Sloet, vooral op basis van diens bijdragen aan de economische literatuur.[62] Hij neigde, stelt zij, meer in de Franse dan in de Engelse richting en had ook belangstelling voor het Duitse economisch denken.[63] Zij karakteriseert hem als welbelezen, maar ook als oppervlakkig. Slechts zelden drong hij volgens haar door tot de kern van een onderwerp en bijna nooit gaf hij zijn eigen mening over een probleem of over een boek dat hij besprak. Ook zou het hem hebben ontbroken aan definitieve standpunten en meningen en aan het vermogen om teksten op hun merites te beoordelen. In zijn tijdschrift kwamen de ideeën van Britse, Franse en Duitse economen immers bijna allemaal in gelijke mate naar voren. Hij was geïnteresseerd in het nieuws over de economische literatuur, de economische ideeën en het toenemende onderwijs in de economie. Aldus er- en herkende hij 'alle' interessante ontwikkelingen op het vakgebied, moedigde hij 'alle' stappen naar nieuw onderzoek aan, beloonde hij 'alle' pogingen tot verklaring van economische verschijnselen en verspreiding van economische kennis, klinkt het in het licht van de voorgaande tirade sceptisch. Hasenberg Butter vindt het

---

[60] Sloet 'Voorrede' Droz, vii.

[61] *TSS*-2-2-2, 146.

[62] Hasenberg Butter beschrijft twee groepen van representatieve Nederlandse economen in de negentiende eeuw, die primair werden beïnvloed door 'buitenlandse liberale trends in het economisch denken.' De eerste groep -bestaande uit H.W. Tydeman (1778-1863), Jan Ackersdijck (1790-1861), Otto van Rees (1825-1868) en W.C. Mees (1813-1884)- ontleende zijn ideeën vooral aan Engelse economische theorieën. Tot de tweede groep -meer eclectisch en bestaande uit economen die werden beïnvloed door Britse, Franse en soms ook Duitse trends in het economisch denken- rekent zij, naast Simon Vissering (1818-1888) en J.L. de Bruyn Kops (1822-1887), ook Sloet. Niet iedereen die er toe deed wordt door Hasenberg Butter overigens genoemd. Zo bijvoorbeeld Thorbecke, hoewel die in zijn Gentse periode toch college's staathuishoudkunde en statistiek had gegeven en, zoals hierna zal blijken, in het armoede-debat een uitgesproken standpunt innam.

[63] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 63. 'It is primarly on the basis of his literary efforts in the field of economics that Sloet Tot Oldhuys [sic!, C.]) should be included in a list of contributors to the nineteenth-century developments of Dutch economics.'Het artikel 'De Belasting op de Inkomsten' dat zij in haar bibliografie, 176-185, toeschrijft aan *Jaarboek voor Staathuishoudkunde en Statistiek,* XXVIII (1875), is afkomstig uit *TSS.*

verbazingwekkend dat iemand positief kon zijn over zulke uiteenlopende teksten op het gebied van de economie en stelt ook vast dat de economische ideeën van Sloet niet wezenlijk verschilden van die van zijn collega's op dit vakgebied.[64] Tegelijkertijd ontkracht zij met die laatste bewering, kennelijk onbewust, haar kritiek op Sloet, als zou hij weinig origineel zijn geweest, want hetzelfde zou dan moeten gelden voor de collega's in kwestie. Overigens snijdt haar opmerking over het ontbreken van een eigen mening van Sloet geen hout.

Na Smith waren er grofweg twee staathuishoudkundige scholen ontstaan: een 'optimistische' Franse, die was georiënteerd op Say en Bastiat, en een meer 'pessimistische' Engelse rond Malthus en Ricardo. Bij de Franse richting werd veel verwacht van het uit de weg ruimen van 'hinderpalen' die de vrije ontwikkeling in de weg stonden. De Engelse richting daarentegen ging er van uit, dat natuurlijke wetten grenzen stelden aan de groei van de bevolking en aan de vooruitgang. Sloet erkende wel de praktijk van die grenzen, maar schreef de oorzaak van hun ontstaan toe aan 'zedelijke' factoren. 'Waren alle menschen spaarzaam, overleggend en ordelijk', merkte hij in zijn 'Grondtrekken' op, 'dan ware de leer van Malthus een logen.' Of, geciteerd in de woorden van de dichter Dirck Rafaelsz. Camphuijsen: 'Ach! Waren alle menschen wijs, en deden allen wel, dan was deze aarde een paradijs, en nu is zij een hel.'[65] Zo eenvoudig kon het zijn, als iedereen, ook de arbeider en de landman, maar voldoende inzicht had in zijn situatie. Sloet ging mee met Say, waar die, in tegenstelling tot Malthus, stelde 'dat er niet te veel voortgebragt konde worden', als potentiële kopers zelf ook maar genoeg produceerden, dus rijk genoeg waren, om producten van anderen aan te kunnen schaffen.[66]

'Aan Jean Baptiste Say komt bovendien de eer toe', stelde hij, dat hij de 'waarheden' van Smith 'in eenen wetenschappelijken en tevens behaaglijken vorm heeft weten te brengen.'[67] Als Says definitie voor de staathuishoudkunde noemde Sloet 'die wetenschap, welke ons leert, hoe de rijkdom verkregen, verspreid en verbruikt wordt', maar voegde hij er onmiddellijk aan toe, aangezien het er om gaat alle leden van het 'maatschappelijk gezin' in die rijkdom te laten delen, is het beter te spreken van 'de leer der algemeene welvaart'.[68] Het ging er om dat alle standen daarvan konden profiteren, zodat de 'volksrijkdom' per saldo zou toenemen. Met prijsverhoging van bepaalde goederen, waarbij dus sprake was van een 'betrekkelijke duurte', had Sloet weinig op. 'Zoo heeft onze boerenstand voordeel bij de hooge graanprijzen in de laatste jaren; maar dezen wordt door de verbruikers betaald; de volksrijkdom blijft dezelfde.' Hij helderde deze gedachte nog eens op met een voorbeeld van Say.[69]

---

[64] Zijn artikelen over Say, Droz, Storch, Garnier, Chevalier, Rossi, Blanqui en Martineau in de 'Grondtrekken' beschouwde zij, net als die over Smith, Ricardo, Malthus, McCulloch, Von Schloezer, Rau, Von Jacob, Soden, Roscher en Kraus als evenzovele huldeblijken. Hasenberg Butter. *Academic economics,* 132.

[65] *TSS*-11, 4. Een andere versie van dit gedicht is te lezen op een gevelsteen in het Spinozahuis te Rijnsburg.

[66] *TSS*-1, 2.

[67] *TSS*-1, 9.

[68] Ibidem.

[69] *TSS*-11, 14. 'Als dezelfde hoeveelheid laken, die voor 40 franken de el verkocht wordt, voor 30 fr. verkocht wordt, wordt de rijkdom van alle bezitters van deze soort van laken met 10 franken verminderd voor iedere el, die zij te verkoopen hebben; maar te gelijker tijd is de rijkdom van de verbruikers van dit laken met 10 fr. vermeerderd voor iedere el, die zij moeten aankoopen.'

Bron van die welvaart bleef echter de arbeid, zei Sloet zijn grote voorbeeld Smith na, in tegenstelling tot Say die daartoe ook de natuurkrachten rekende. 'Smith gevoelde te wel, dat deze natuurkrachten op zich zelven werkende, en niet door den mensch bestuurd en geleid, geene bron van rijkdom voor hem zoude kunnen worden.'[70] De mens had dus een opdracht, een goddelijke opdracht in de ogen van Sloet. Hij verbond daaraan ook de conclusie dat arbeid op geen enkele manier belemmerd mocht worden, dat de arbeidsdeling een groot goed was en als vanzelf voortvloeide uit de natuurlijke rijkdommen der aarde.

> Wanneer wij toch op de splitsing van den arbeid in verschillende hoofdbedrijven letten, dan zien wij, dat zij reeds in den oudsten tijd uit den verschillenden aard van den bodem en den luchtstreek van lieverlede kon en moest geboren worden. De volksstammen, welke den loop der rivieren volgden, die hen tot aan de stranden der rivieren moest voeren der zee, werden tot de visscherij uitgelokt, waarin reeds het beginsel van zeevaart en koophandel opgesloten lag; de grootere gemakkelijkheid in het doen van ruilingen gaf allengs bij het leeren kennen van andere en vreemde behoeften een' nieuwen prikkel aan de kunstvlijt, en de afzonderlijke handwerken waren geboren. Niets heeft de verdeeling van den arbeid meer bevorderd dan de ruiling; zij waren beide de hefboomen, die met gezamenlijke krachten werkten, om den mensch uit de staat der barbaarschheid op te beuren.[71]

Naast de arbeidsdeling hamerde Sloet, Jeremy Bentham aanroepend, op verlaging van de productiekosten, want daarvan konden alle klassen in de maatschappij profiteren. Het was dus zaak de vakbekwaamheid te bevorderen, de transport- en reistijd te verminderen, werktuigen uit te vinden, 'oorspronkelijke krachten' als water, lucht, stoom, vuur, kruid of lastdieren te benutten, het aantal tussenhandelingen te verminderen, te besparen op grondstoffen, enzovoort.[72]

> Wil men een voorbeeld, dat de vermindering der kosten van voortbrenging den algemeenen rijkdom bevordert, dan lette men op het toegenomen verbruik van katoenen stoffen van allerlei aard, en hoe onze geringe standen daarmede beter en sierlijker gekleed zijn, dan in den tijd, toen men hen naar hunne eentoonige vale kleederdragt met den algemeenen naam van graauw bestempelde. De goedkoope prijs stelt hen in staat zich het katoenen lijnwaad aan te schaffen, en dit is het gevolg van de spinwerktuigen, de vliegende spoel, het werktuigelijk drukken, enz.[73]

Om dit te bereiken was kennis nodig, en kunde, moesten overal ter wereld de geheimen der natuur worden ontsluierd, niet in de laatste plaats in de eigen koloniën, en diende de infrastructuur te worden verbeterd.[74]

---

[70] *TSS 1*-2, 4.
[71] *TSS*-1-2, 6.
[72] *TSS*-11, 15, op basis van Handboekje der Staathuishoudkunde, getrokken uit de geschriften van Jeremias Bentham door E. Dumont, met korte aanteekeningen van mr. B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis, 83-84. Abusievelijk spreekt Sloet in zijn eigen tijdschrift van 'A'. Dumont.
[73] *TSS*-11, 15-16.
[74] 'Naarmate de menschelijke geest dieper in de geheimen der natuur doordingt, en de verschillende bruikbaarheid der stof leert kennen, naarmate de volkeren der aarde meer door het licht der beschaving beschenen zullen worden en meer in gemeenschap met elkaar zullen komen, zal het voortbrengend verbruik

3.3.2 Van Hogendorp, Ackersdijck en Vissering

Twee Nederlandse figuren die voor Sloet, naast De La Court, golden als lichtende voorbeelden waren Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) en Jan Ackersdijck (1790-1861). Met een derde, Simon Vissering (1818-1888), stemde hij regelmatig in.

Van Hogendorp, 'Grondlegger van het Koninkrijk', kende een politieke carrière die werd gekenmerkt door botsingen met de door Brugmans als 'neo-mercantilist' getypeerde koning Willem I.[75] Als vurig aanhanger van de vrijhandelsgedachte was Van Hogendorp teleurgesteld over de oprichting door de koning van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in 1824, omdat daarmee een monopolie werd gevestigd op de Indische handel. Aansluitend bij Adam Smith verkondigde hij dat de export moest worden gestimuleerd door vrijhandel, gezonde concurrentie en lage prijzen.[76] Sloet kon het daarover nauwelijks méér met hem eens zijn! Ook zijn afkeer van abstracte, speculatieve en metafysische ideeën deelde hij met Van Hogendorp, evenals diens zorg over de vraag hoe liberale ideeën konden worden bijgebracht aan armen en hun kinderen.

Jan Ackersdijck was de eerste echte Nederlandse staathuishoudkundige in de traditie van Smith en gedurende ongeveer dertig jaar één van de meest vooraanstaande figuren op dit vakgebied.[77] In 1831, was hij, na een hoogleraarschap te Luik, in Utrecht benoemd als hoogleraar in de staathuishoudkunde. Sloet kende hem goed en behoorde tot zijn geestverwanten, maar was niet, zoals Hasenberg Butter stelt, één van zijn studenten.[78] Ackersdijck kwam namelijk pas in 1831 naar Utrecht als collega van J.R. de Brueys die in Utrecht sinds 1819 staathuishoudkunde doceerde (en dus wél Sloet onder zijn studenten geteld kan hebben). De beide Utrechtse hoogleraren werden in 1835 berispt, omdat ze pamfletten hadden geschreven tegen de door de regering voorgestelde korenwetten. Evenals Sloet kwam de veel reizende Ackersdijck vaak op basis van eigen waarneming tot inzichten. Zijn interesse voor de literatuur -hij promoveerde in 1809 zelfs op

---

alom toenemen.' *TSS* 12-7, 372.

[75] Het epitheton 'Grondlegger van het Koninkrijk' is ontleend aan de ondertitel van De Beaufort. *Gijsbert Karel van Hogendorp*. Zie verder: Brugmans. 'Koning Willem I als Neo-Mercantilist', in, *Welvaart en Historie*, 38-51. Van Hogendorp bekleedde nimmer een academische leerstoel, promoveerde in 1786, was na zijn huwelijk in 1789 een man in bonis, reisde veel, onderhield internationale contacten en was met Van der Duyn van Maasdam en Van Limburg Stirum lid van het driemanschap dat in 1813 in naam van de Prins van Oranje het bestuur op zich nam. Na een kortstondig ministerschap was hij parlementslid en bleef hij zijn leven lang een criticus van Willem I.

[76] G.K. van Hogendorp. *Bijdragen tot de Huishouding van Staat*, second edition by J.R. Thorbecke, (Zaltbommel 1854), 72. Volgens Van Rees was Van Hogendorp zijn tijd ver vooruit en schatte deze Smith wel op waarde. De constatering van Hogendorps afkeer is ontleend aan Schoorl en Plasmeijer, *Managing Markets and Money*, 9, die zich baseren op Overmeer, *De economische denkbeelden van Gijsbert Karel van Hogendorp*, 64. Zie ook een bespreking door Sloet van: O. van Rees. *Verhandeling over de verdiensten van Gijsbert Karel van Hogendorp als staathuishoudkundige ten aanzien van Nederland*. *TSS*-12, 165-168.

[77] In 1842 hield Ackersdijck in Utrecht over Adam Smith een herdenkingsrede in het Latijn, die in vertaling verscheen in Sloets tijdschrift, *TSS*-2, 196-212.

[78] Behalve de informatie (62 en 116) dat Sloet leerling van Ackersdijck zou zijn, klopt ook Hasenberg Butters vermelding van 1836, pagina 50, als jaar van Sloets promotie niet; hij promoveerde in 1830. Ackersdijck werd in 1831 tot buitengewoon hoogleraar in de rechtsgeleerde faculteit te Utrecht aangesteld, *NBWN*, IV, 10. Tot zijn leerlingen behoorden wel Van Rees en Mees. In noot 11, pagina 9, van hun *Managing markets and money* spreken Schoorl en Plasmeijer het vermoeden uit, dat de correspondentie van Ackersdijck verloren is gegaan door toedoen van diens weduwe.

een studie over het belang van de poëzie voor de rechtenstudies- zal voor Sloet de aantrekkingskracht nog hebben vergroot.[79] Ackersdijck ontwikkelde geen nieuwe ideeën, maar propageerde de klassieke Britse politieke economie en paste die toe op de Nederlandse situatie; bijvoorbeeld rond de afschaffing van de korenwetten. De primaire functie van de staat, zo verkondigde hij de idee van de nachtwakerstaat, was de handhaving van orde en gezag en de zorg voor defensie.[80] Mosselmans en Plasmeijer stellen dat de erudiete Ackersdijck de focus van de Nederlandse economisch theoretici verlegde van 'de kracht van de staat' naar 'de vrijheid tot individueel economisch gedrag'.[81]

In zijn tijdschrift roemde Sloet in één grote lofzang de praktische instelling van deze 'volksverlichter', die oog en oor had voor de gewone man.

> Hij erkende gaarne, dat de wetenschap sinds Smith groote vorderingen gemaakt had en las aanhoudend de nieuwere schrijvers, doch beschouwde het volksleven zelf als de waren leerschool voor de staathuishoudkunde; een hoogleeraar in dit vak moest zich zooveel mogelijk onder het volk bewegen; hij begreep, dat men niet achter alles door kameroverdenking geraken kon, en hij was zoo verre verwijderd van schoolsche verwaandheid, dat hij van den geringsten man gaarne iets leeren wilde. Zoo verhaalde hij ons, dat hij zich eenmaal door arme visschers tusschen de klippen der Noorweegsche kust liet roeien en een hunner, die niet wist, dat hij door hem verstaan werd, tot de overigen zeide: 'Wat moet die Heer toch rijk zijn, dat hij zooveel menschen voor zich alleen laat roeijen, waarop een hunner antwoordde: wat is het toch gelukkig voor de armen, dat er rijken zijn!' En, voegde Ackersdijck er ons bij: 'Kan men evenwel een bestrijding van het communismus korter en krachtiger formuleren dan die Noordsche visscher?'[82]

Bij vele Landhuishoudkundige Congressen was Ackersdijck aanwezig als leider van de secties waaronder de staathuishoudkunde viel. Hij beschouwde dergelijke bijeenkomsten als een leerschool, die hem de kans bood vanuit kleine bijzonderheden grote beginselen te ontdekken en bevestigd te zien worden. 'Hij had, wat velen missen, die den gang der beschaving in hare worsteling niet nagegaan hebben, volkomen vertrouwen in de vrijheid, omdat die in zijn oog één was met de maatschappelijke orde', noteerde Sloet met instemming. [83] Het kwam aan op kennis vond Ackersdijck, en die moest overal worden verspreid. In die zin ook zag hij de statistiek als 'eene beredeneerde land- en volkerenkennis'. Hij was, aldus Sloet, 'met een diepen eerbied voor het Opperwezen bezield, (…) maar een vijand van het leerstellige. (…) Het strenge calvinisme strekte in zijn oog tot

---

[79] Mosselmans en Plasmeijer. *Ackersdijck,* 3, vertalen dit in het Latijn geschreven proefschrift als 'About the importance of poetry for law studies'; het jaartal is gebaseerd op het lemma in *NBWN*, IV, 10.

[80] Hasenberg Butter meldt dat Ackersdijck, in zijn brede oriëntatie, vooral geporteerd zou zijn voor het Engelse economisch denken. Hij onderging echter ook sterk de invloed van J.B. Say.

[81] 'Between 1830 an 1848 the utility and profit maximising agent changed economic theorising in the Netherlands', beginnen zij hun paper over Ackersdijck. 'He shifted the focus of Dutch economic theorists from the "power of the nation" to the "freedom for individualistic economic behaviour". Mosselmans en Plasmeijer. *Ackersdijck,*1.

[82] *TSS*-21, 170, 173.

[83] Idem 176.

een middel om den wakkeren levensgeest bij een volk te verdooven.'[84] Van de ontelbare buitenlandse reizen van Ackersdijck kan Sloet veel hebben geleerd. Zelf kwam hij daar vanwege zijn vele verplichtingen buiten de deur en -zo mag althans worden aangenomen- zijn drukke gezinsleven niet of nauwelijks aan toe. Het paste in de beleving van Sloet, die niet alleen sterk hechtte aan vaste principes, maar -het begon met zijn vader- ook aan personen door wie die principes werden beleden en voorgeleefd, om te kiezen voor een onversneden held. Hij zou dan ook graag hebben ingestemd met Schoorl en Plasmeijer die, in navolging van Zuidema, stelden: 'Als Van Hogendorp de stamvader is van de Nederlandse staathuishoudkundigen, kan Ackersdijck worden beschouwd als hun vader.'[85]

Een ander vooraanstaand staathuishoudkundige en statisticus, Simon Vissering, behoorde net als Sloet tot de 'eclectische economen', die ook een positief oog hadden voor collega's van de Franse school.[86] Vissering werd wel de Nederlandse Bastiat genoemd, maar toen in 1860-1861 zijn *Handboek voor praktische staathuishoudkunde* verscheen, waren zijn ideeën over de 'harmonie der belangen' al gewijzigd.[87] In 1845 pleitte hij in een serie krantenartikelen en in *De Gids* -daarbij refererend aan Adam Smith en aan Robert Peel, de Engelse minister die in 1846 de *Corn Laws* herriep- voor afschaffing van de korenwetten hier te lande. Zijn definitie van de vrijheid om te werken is volgens Hasenberg Butter een equivalent voor wat in het algemeen wordt verstaan onder vrijhandel of *laisser faire*. Vissering zag in het begin van zijn carrière, net als Bastiat, twee nauw met elkaar verbonden principes die zorgden voor de 'harmonie' bij de samenwerking tussen mensen: (1) een menselijk wezen streeft vooral eigenbelang na, maar is daarbij (2) afhankelijk van de medemens. De combinatie van deze factoren leidt als vanzelf tot menselijke samenwerking.[88] Het was een visie welke wonderwel overeenkwam met die van Sloet, die immers ook in zijn proefschrift uit 1830 al de nadruk had gelegd op de gemeenschapszin van de mens en de daar uit voortvloeiende samenwerking.

3.3.3 Ricardo, grondrente en lonen

Zoals gezegd was en is het in de praktijk vaak lastig te bepalen tot welke richting een econoom of staathuishoudkundige behoorde. 'Dat komt omdat er een grote overeenstemming bestond over de algemene grondbeginselen, die men als een soort gemeenschappelijk erfgoed beschouwde. Iedere econoom ging uit van deze beginselen en gaf ze op zijn eigen wijze weer en niet altijd met bronvermelding. Alleen als het een speciaal leerstuk betrof, werden auteurs genoemd. Wanneer het om de "leer" ging, een samenhangend stelsel dat het economisch proces beschreef en verklaarde, werd dat niet gedaan', aldus Boschloo.[89] Tot die leerstukken, zij het dat daaraan niet één naam in het bijzonder is verbonden,

---

[84] *TSS*-21, 181.
[85] Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money*, 14, die Zuidema. *EconomicThought*, 46 citeren.
[86] Zie voor Vissering ook: Stamhuis: 'The Teaching', 184-189.
[87] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 122, 126.
[88] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* waarbij zij zich met name baseert op Visserings 'Over Vrijheid, Het Grondbeginsel der Staathuishoudkunde' in zijn Verzamelde Geschriften, II (Leiden 1889), 142-171.
[89] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 47.

behoorde ook 'het vraagstuk der armoede' dat hierna zal worden behandeld in de paragraaf 'Bédelen en bedélen of werken voor de kost?' Een onderwerp waaraan, volgens sommigen ten onrechte, wél een naam is verbonden, namelijk die van de Engelse econoom David Ricardo(1767-1832), is dat van de grondrente. [90]

Volgens Ricardo moet, kort gezegd, de grondrente (de pacht) worden opgevat als een vergoeding voor het benutten van de oorspronkelijke en onvernietigbare krachten van de bodem. De grond die het meest te bieden heeft, zal het eerst in gebruik worden genomen. Na een bepaald punt is toevoeging van arbeid en kapitaal aan de grond niet meer lonend en moet dus grond van mindere kwaliteit in gebruik worden genomen, als de markt daarnaar vraagt. In zijn 'Grondtrekken' besprak Sloet in 1855 uitvoerig deze leer van Ricardo. Zijn kritiek daarop was, dat Ricardo er als vanzelfsprekend van uitging dat eerst de beste grond in gebruik werd genomen en pas daarna ook de mindere. In Nederland bijvoorbeeld was de situatie volgens hem geheel anders en hij schreef dat onder andere toe aan de bezitsverhoudingen, met name aan het bestaan van de marken.

> Onze vroegste voorouders zetteden zich bij voorkeur op de hooge diluviale gronden neder, omdat de lager landerijene door de zee en de rivieren overstroomd werden. Onze esschen in Drenthe, Overijssel en Gelderland zijn eeuwen ouder dan onze rievierpolders; de bodem onzer binnenmeren, waaruit onze marschen en broeklanden ontstaan zijn, konden eerst voor den landbouw geschikt gemaakt worden, toen het overtollige water door eene betere afleiding weggevoerd kon worden, of de mensch de beweegkracht van de luchtstroomen aanwendde, om deze lage vlakten droog te maken. De duinkultuur is buiten twijfel veel minder voordeelig dan die van onze heidegronden, en toch is zij daaraan voorafgegaan, als men de overoude esschen daarvan uitzondert. De oorzaak was grootendeels gelegen in de gemeenschap van den landeigendom, in de marken, gelegen.[91]

Op wereldniveau was het al niet anders, want Zuid-Amerika was vruchtbaarder dan Noord-Amerika en toch was de landbouw in het laatste gebied veel verder gevorderd. Gebieden op Sicilië, in Syrië of in Klein-Azië die eens de voorraadschuren van de beschaafde wereld hadden gevormd, waren teruggeven aan de natuur. Ricardo, was Sloet het met diens critici eens, ging uit van een hypothetische situatie op een denkbeeldig eiland zonder invloeden van buitenaf. Toch waren die invloeden er wel degelijk en bovendien speelden ook andere factoren een rol, zoals de afstand tot de markt. Sloet had in dit verband ook de naam kunnen noemen van de Duitser Johann Heinrich von Thünen (1783-1850), die in zijn vestigingsplaatstheorie de nadruk legde op de factor van de transportkosten. In zijn model is de grondrente mede afhankelijk van de afstand tot de markt, aangezien de transportkosten de prijs van de producten verhogen. De Engelsman Robert Torrens (1780-1864) trok dit door naar de internationale handel en

---

[90] Zie voor een korte samenvatting van de grondrentetheorie en in dat verband de wet van de afnemende meeropbrengsten en de vestigingsplaatstheorie van Von Thünen, Zimmerman. *Politieke economie,* 194-198. Zimmerman stelt dat, zoals ook Ricardo bekend was, T.R. Malthus en E. West onafhankelijk van elkaar een soortgelijke theorie hadden geformuleerd en noemt ook R. Torrens als een voorloper van Ricardo, 196. Ricardo echter, plaatste de theorie in een veel groter kader, waardoor de betekenis ruimer werd.

[91] *TSS*-12, 4.

kwam met de theorie van het comparatieve kostenvoordeel. In Engeland speelde in die tijd de discussie rond de vraag of het voordeliger was om zelf graan te produceren of om het te importeren. Zo ontstond een direct verband tussen de theorie van de grondrente en de internationale handel.[92] Ook Torrens werd door Sloet echter niet genoemd.

Toch sluiten zijn ideeën aan bij zowel Von Thünen als Torrens. Het grote belang dat hij hechtte aan de ontwikkeling van de infrastructuur past precies in de vestigingsplaatstheorie van de Duitser en de link met de internationale handel is ook een constante in het denken van Sloet. In feite werd die hem al ingegeven door de fysico-theologie. Haalde Martinet immers niet Prediker aan, die leerde dat alle windstreken vruchten voor elkaar moesten dragen? In hoofdstuk 5 zal blijken hoe Sloet zelfs de meest eenvoudige verbindingen, de 'voetpaden der natie', zag als onmisbare schakels naar de grote wereld.

Sloet verschilde met Ricardo ook van mening over de gewenste hoogte der daglonen. In tegenstelling tot Ricardo, die lage lonen progageerde, vond Sloet, net als overigens Vissering en ook Thorbecke, dat hoge lonen in het voordeel waren van zowel de arbeider als diens meester. Om te beginnen waren ze belangrijk voor de motivatie. 'De arbeid van den mensch is toch niet zoo werktuigelijk, als men wel denkt; zelfs de ruwste arbeid vereischt eenig overleg.' Er kon nog geen speld van de grond worden opgeraapt, zonder dat daarbij nagedacht moest worden, stelde Sloet en dat gold dus ook voor alle werkzaamheden en het maakte waarom van dieren niet meer gevraagd mocht worden dan dragen en trekken. Maar omgekeerd mochten mensen niet als dieren worden behandeld; het was althans niet verstandig dit te doen.

> Alle arbeid, hoe onbeduidend ook, wordt door den geest bestierd, zelfs het omspitten van den akker, hoe bloot werktuigelijk dit schijne, vereischt nog eenig overleg; spierkracht en handigheid zijn veel, maar niet alles. De lust, de moed bij het werk hebben hunnen oorsprong in het binnenst van den mensch, en hiervan hangt de spoedige en deugdelijke voortbrenging af. Men kan zeer goedkoope daglooners hebben, maar die door hunnen traagheid, lompheid en andere slechte hoedanigheden ten slotte zeer duur werk leveren, maar zoo ook omgekeerd.[93]

Het is een redenering die hij ontleende aan de Amerikaans econoom Erasmus Peshine Smith (1814-1882) en die niemand minder dan Karl Marx in 1865 ook verkondigde, toen hij stelde: 'Een mens die geen enkele vrije tijd heeft, wiens hele leven, afgezien van de eenvoudige, puur fysieke onderbrekingen om te slapen, te eten enzovoort in beslag genomen wordt door zijn werk voor de kapitalist, is minder dan een lastdier.'[94] Alleen al om die reden was slavenarbeid af te

---

[92] Zimmerman. *Politieke economie*, 1987.

[93] *TSS*-11, 259.

[94] Ibidem. Erasmus Peshine Smith is ook bekend van de uitspraak 'Man is Lord of Nature'. Hij stelde dat het 'loon te verminderen en den werkman te verpligten, om zich tevreden te stellen met het kleinst mogelijk aandeel, waarvan hij leven kan, zonder zijne voortplanting te verhinderen, dat is volkomen dezelfde soort van zuinigheid, als wanneer men slechts de helft van de beweegkracht der stoomwerktuigen bij een volk benuttigen wilde om het hout, water en ijzer te besparen.' Sloet refereerde ook aan zijn jonge neef W. Sloet tot Westerholt, die J.M.Mc.Culloch, *Over de werkloonen en den toestand der arbeidende klassen* aanhaalde. Mc Culloch was het volgens hem eens met Peshine Smith. *TSS*-11, 263. Marx sprak over dit onderwerp tijdens de

keuren en bij voorbaat onrendabel. Het betalen van een minimaal loon, illustreerde Sloet zijn verhaal met een vergelijking van Peshine Smith, kwam neer op het soort zuinigheid 'als wanneer men slechts de helft van de beweegkracht der stoomwerktuigen bij een volk benuttigen wilde om het hout, water en ijzer te besparen.'[95] Het hogere dagloon dat een fabrikant aan zijn arbeiders betaalde, zodat zij hun kinderen goed konden opvoeden, zou ruimschoots worden vergoed.

Als andere voordelen van hoge lonen golden de bevordering van de spaarzaamheid en de vraag naar allerlei goederen, terwijl orde en veiligheid er eveneens mee waren gediend. Economen als Buys en Vissering waren overigens ook geporteerd voor hoge lonen, terwijl Thorbecke hiervan eveneens een voorstander was. 'Wilden dus de patroons de lonen laag houden, dan hadden zij aan de staathuishoudkunde weinig steun', constateerde Brugmans in zijn klassieke boek over de arbeidende klasse in Nederland.[96]

3.3.4 Accijnzen

Een onderwerp in relatie tot loon en inkomen dat ook Sloets bijzondere aandacht had, was dat van de accijnzen. In de Tweede Kamer kon hierover dan ook vrijwel geen debat worden gevoerd zonder zijn inmenging. Afgezien van zijn economische bezwaren tegen de accijnzen -hij vond dat ze het dagelijks leven onnodig duur maakten- was hij er ook tegen gekant omdat ze veel bureaucratische handelingen met zich meebrachten én zorgden voor ongewenste inmenging in het leven van de burger, vooral op het platteland. Vrijwel elke gelegenheid die zich voordeed om de accijnzen te verminderen of de vaak ingewikkelde procedures rond de heffing te vereenvoudigen, greep hij aan. Op 28 april 1852 werd de gemeentelijke accijns op het schapen- en varkensvlees afgeschaft en daarop volgde ook een aanzienlijke vermindering van de invoerrechten op deze producten. Sloet juichte dit uiteraard toe, maar waarschuwde voor een al te groot optimisme als het ging om de prijzen, want die werden uiteindelijk toch door de markt bepaald en niet door de regering. Tevreden was hij overigens nog niet met deze maatregel, want hij had eerder algehele vrijstelling verwacht voor deze en andere eerste levensbehoeften. Voor 'de geringe klasse van arbeiders' was dit hard nodig, wist hij, want bij de banken van lening waren op dat moment de voorwerpen die de vorige winter waren ingebracht, nog niet gelost. Normaal gesproken gebeurde dat wel wanneer tegen de zomer weer wat werd verdiend, stelde hij in juli 1853. De nood was dus hoog. Ook menig burgergezin moest besparen op de aanschaf van voedsel, terwijl er, terechte, vrees bestond voor oorlog in plaatsen waar de 'voedselakkers' van Europa lagen.[97] Van de Oostzee en de Zwarte Zee, uit Duitsland en Frankrijk kwamen berichten over

---

Eerste Internationale. De tekst werd in 1898 bewerkt door Eleanor Marx-Avely en in 2004 vertaald door Koenraad Depauw.

[95] *TSS*-11, 259.

[96] Brugmans. *Arbeidende klasse,* 203, waaraan ook de informatie over de opvattingen over de hoge lonen is ontleend.

[97] In september-oktober 1853 kwam het tot de zevende Russisch-Turkse oorlog, die zich met de interventie van Engeland en Frankrijk (maart 1854) en door de landing van Franse en Engelse troepen op De Krim in september 1854 uitbreidde tot de zogeheten Krimoorlog.

misoogsten en sommige landen hadden een uitvoerverbod uitgevaardigd. Het goede voorbeeld, hield Sloet in de Kamer de regering voor, kwam nu uit Engeland, waar de voedselprijzen zo veel mogelijk werden verlaagd.[98]

Bij de behandeling van een wetsontwerp tot wijziging van de in- en uitvoerrechten op vlees, stelde hij eveneens in 1853 voor een rubriek voor slachtvee toe te voegen. De invoer wilde hij geheel vrij laten en ten aanzien van de uitvoer stelde hij voor vijftig cent te heffen op stieren, ossen, koeien en vaarzen, van tien cent op 'hokkelingen', kalveren, schapen, geiten en van vijf cent op varkens en lammeren. Dit was zowel in het belang van consumenten als producenten, betoogde hij, want de veestapel was door de longziekte erg uitgedund en er bestond dus alom behoefte aan 'jong en gust vee.' Bovendien pleitte hij voor vermindering van de formaliteiten bij de in- en uitvoer en benadrukte. Hij benadrukte nog eens, dat het hem te doen was om lagere prijzen voor de verbruikers, *'het volk'*.[99]

Toen Thorbecke in 1853, samen met acht anderen, voorstelde de accijns op het geslacht af te schaffen, leidde dat tot felle discussies in de Kamer, waar Sloet zich uiteraard ook in mengde. Hij had een reden temeer vond hij, gezien recente onlusten onder het werkvolk in Zwolle. Die hadden hem aanleiding gegeven een nader onderzoek in te stellen naar de toestand van de arbeidende klasse in zijn woonplaats. Graag had hij dat onderzoek samen met zijn medeafgevaardigde uit Zwolle Groen van Prinsterer uitgevoerd, maar die had niet thuis gegeven. Sloet had gesproken met werkbazen, wijkmeesters, armverzorgers en anderen die in staat waren de toestand van 'de mindere klassen te beoordelen' en die gesprekken hadden hem ervan overtuigd dat de regering en de Kamer hier aandacht aan moesten schenken. De arbeiders hadden in de zomer en in de herfst niets kunnen sparen om de winter door te komen en zij hadden bovendien geen onderpand meer om te kunnen achterlaten bij de Bank van Lening. Uitvoerig schetste hij de belabberde toestand waarin de arbeidersgezinnen met hun schamele budgetten verkeerden.

> Stelt u een gezin voor van vader, moeder en 5 of 6 kinderen: die klasse is gewoonlijk met vele kinderen gezegend; zulk een gezin nu heeft voor zijn wekelijksche onderhoud een mud aardappelen noodig, waarvan de prijs f 3, 3,20, 3,40, ja zelfs 3,50 is. Nu zijn er sommige werklieden, die 6 of 7 gulden per week verdienen, maar het gemiddelde loon bedraagt f 4 per week; alzoo schiet er in de meeste gevallen nog geen gulden over, waarvoor het gezin in zeven dagen zich moet voorzien van een weinig azijn en zout, waarmede men de aardappelen moet bereiden, want van vleesch, boter en spek is bij eene menigte gezinnen sinds jaren geen sprake meer. Van waar moet hij voorzien in al die kleine rampen, die hem zoo menigvuldig in dit aardsche leven treffen? Is het wonder, Mijne Heeren, -en ik zal u hier een feit noemen hetwelk niet overdreven is, het is een feit, dat ik zelf heb waargenomen- is het wonder, vraag ik u, dat de zuigeling aan de verslapte borsten van de moeder wegkwijnt, omdat die moeder geen ander voedsel meer gebruikt dan waterachtige en verglaasde aardappelen met azijn en zout?[100]

---

[98] HTK 28 juli 1853.
[99] HTK 28 juli 1853. De beide amendementen van Sloet werden afgewezen.
[100] HTK 19 november 1853.

Aan vlees viel voor dergelijke gezinnen niet te denken; al helemaal niet sinds de accijns op het kalfvlees de uitvoer van nuchtere kalveren naar Engeland had bevorderd, waardoor de prijzen sterk waren gestegen. Juist de arbeiders werden daarvan de dupe, niet de bedeelden, want die kregen dan extra steun, benadrukte Sloet; de laatsten hadden het in tijd van nood dus zelfs veel beter dan in gewone tijden. Het was in Delft nog eens gebleken, toen daar tijdens de cholera juist onder de arbeiders de slachtoffers waren gevallen. Hij vergeleek de accijns met de belasting op inkomsten en kapitaal, waartegen hij zich ook altijd had verzet. Maar in dit geval ging het vooral om het lot der gezinnen van de arbeidende stand, de 'middelstand' en de kleine ambtenaren, die zich elk dierlijk voedsel moesten ontzeggen.

Op 18 december 1854 pleitte hij voor de afschaffing van de accijns op bieren en azijnen. 'Azijn toch behoort tot eene der eerste levensbehoeften van de minder bedeelde klasse; de azijn maakte een bestanddeel uit van den armoedigsten maaltijd; en wat het bier aangaat, wie zou niet wenschen dat het vloeibare vergif, waardoor de krachten van ziel en lighaam ondermijnd worden, hetwelk men jenever noemt, door een krachtvol bier als volksdrank werd vervangen!' Verder wenste hij de accijns op het geslacht, zeep en brandstoffen vervangen te zien door die op koffie en tabak. De staatskas hoefde er niet onder te lijden, stelde hij de minister van financiën gerust, want in Engeland, zo had hij in een Engels tijdschrift gelezen, bracht de tabaksbelasting zestig miljoen per jaar op. In de Nederlandse steden nam het aantal tabakswinkels per dag toe en zag men zelfs 'kinderen van 8 en 9 jaren reeds hun cigaartje rooken.' De koffie gold weliswaar als volksdrank, maar daarvoor bestond het alternatief van de cichorei die 'in de schamele woningen meer en meer de aromatieke boon' verving.[101] Ook maakte hij zich sterk voor vrijstelling van invoerrechten op Schotse haring, juist omdat die van mindere kwaliteit was en dus 'zouden honderden gezinnen aan alle hoeken van het vaderland dierlijk voedsel kunnen gebruiken, waarvan zij zich nu onthouden.' Hij wilde dit des te meer, omdat de invoer van Schotse oesters, 'tot het gebruik van de rijkste standen in de maatschappij', wel vrij werd gelaten van invoerrechten.[102]

Veel directe resultaten heeft Sloet niet geboekt met zijn voortdurend ageren tegen de accijnzen, al zonderde Thorbecke bij de vaststelling van de Gemeentewet in 1851, na een amendement van zijn kant, zout en zeep uit van de gemeentelijke accijnzen. Hoewel zijn pogingen om accijnzen te doen verlagen of af te schaffen duidelijk maken, dat hij hier de kant koos van de arbeider, de boer, de vissersman en al die anderen die met hun eigen arbeid het dagelijks brood moesten verdienen, ontbrak het bij hem aan een samenvattende visie op het punt van de belastingen. Wel gaf hij aan, zoals ook hierna in hoofdstuk 7 zal blijken, dat hij de baten van het Cultuurstelsel niet afwees en deze ook zonder meer nodig achtte voor de Nederlandse staatsinkomsten.

> Wij willen niets liever dan de onafhankelijkheid der staatsfinantiën van de Indische baten, wat zeker de veiligste toestand zou zijn, maar wij verschillen in tijd en wijze;

[101] HTK 16 december 1856.
[102] HTK 6 maart 1857.

> wij willen het batig slot door het batig slot zelf vernietigen; wij willen het voortdurend doen strekken tot delging onzer staatsschulden, tot dat wij het niet meer noodig zullen hebben en geheel aan Indië kunnen schenken om door grootsche hervormingen den zegen van het Nederlandsch gezag over den Archipel voor tijdgenoot en nakomeling regt duidelijk te maken.[103]

Hoe zijn 'minimal state' zich moest bedruipen, liet hij verder vrijwel onbesproken.

Toch kan worden gezegd, dat Sloet in een tijd van tasten en zoeken op het gebied van de staathuishoudkunde vooraan stond. Bij al zijn enthousiasme voor de verschillende kanten en takken van deze nieuwe wetenschap schroomde hij niet, anders dan Hasenberg Butter beweerde, uitgesproken standpunten in te nemen, want hij zag het als een opdracht van hoger hand om zijn streek, zijn land, de wereld verder te ontwikkelen. Hetzelfde kan worden gezegd van zijn activiteiten op het nauw met de staathuishoudkunde verbonden terrein van de landhuishoudkunde.

3.3.5 Landhuishoudkunde

Auke van der Woud noemt de landhuishoudkunde in *Het lege land* 'de wetenschap die zich bezighield met de productiviteit van de landbouwgrond, naar analogie van de staathuishoudkunde die de productiviteit van de staat onderzocht.' Het verband tussen beide jonge wetenschappen bestond volgens hem 'bij de gratie van een goed functionerende ruimtelijke infrastructuur en landinrichting: de aaneenschakeling van markten, letterlijke en figuurlijke, verhoogde de lading en de spanning in zowel de huishouding van de staat als geheel als die van de landbouw in het bijzonder.'[104]

Ook op dit gebied was Gerard Wttewaal, getrouwd met een zuster van Sloets moeder, actief.[105] In 1822, dus zes jaar voor zijn benoeming in de staathuishoudkunde, was hij in Leiden aan de faculteit der wis- en natuurkunde benoemd tot hoogleraar in de landhuishoudkunde. In zijn inaugurale rede ging hij in op het belang van de nieuwe leerstoel. Het doel ervan was volgens hem, te onderzoeken, welk nut de Nederlandse landbouw voor de staat kon hebben en daarbij moesten ook de middelen worden aangegeven om 'dat groote oogmerk te bereiken'.[106] Alles wat ondernomen werd, moest 'eene nuttige en belangrijke strekking hebben', dat stond buiten kijf. Kort na 1800 was de landhuishoudkunde op de achtergrond geraakt, maar niemand zou, aldus de stellige Wttewaal, willen ontkennen, dat de landbouw, 'die groote bron van onzen nationalen welvaart, op de naauwste wijze met het belang van den Staat en het geluk van elk ingezeten verbonden is.'[107] Sloet nam die visie over, maar verder dan het voortdurend

---

[103] *TSS*-26, 442.

[104] Van der Woud. *Het lege land,* 210-211.

105 Gerard Wttewaall, geboren 26 april 1776 in Utrecht, overleden 6 juli 1838 in Houten. Hij trouwde op 14 april 1805 in Utrecht met Bernardina Antonia Cornelia Visscher, een zuster van Sloets moeder. Een zoon van hem, geboren op 16 juli 1807, kreeg, net als Sloet, de voornamen Bartholomeus Willem.

[106] Wttewaal. *Redevoering,* 5, 8.

[107] Wttewaal. *Redevoering* 5.

benadrukken van de mogelijkheden vóór en binnen de landbouw kwam hij nauwelijks. Voorbeelden had Wttewaal echter te over.

'Verlangt men naar uitstekende weilanden', begon hij zijn opsomming, die klinkt als een echo uit Martinets *Katechismus der natuur,* 'alwaar in een bijzonder klein bestek 300.000 runderen grazen, runderen om hunnen schoonheid door geheel Europa beroemd, waar de zuivelmaking op zoo veele verschillende wijzen tot eenen grooten trap van volkomenheid gebragt is, men denke aan ons Noord- en Zuid-Holland. Verlangt men ter afwisseling zich in rijkbeladen boomgaarden of bij de fraaiste houtplantingen te verlustigen, men kieze Gelderland. Begeert men netbewerkte moeslanden te zien, ik mag Utrecht aanhalen. Wil men het moedig ros in zijn volle kracht in edele fierheid zien, Friesland en Groningen bieden gelegenheid. Mogt ik hier in bijzonderheden treden, geen gewest bijna, waar wij den ons bezoekenden Vreemdeling niet het een en ander voortreffelijks zouden kunnen aanwijzen.'[108]

De samenhang met de industrie ontbrak in zijn visie nagenoeg geheel, ook als hij het, een enkele keer, had over de stedelijke samenleving. Steeds stelde hij de menselijke arbeidskracht en het gezinsbedrijf centraal en benaderde hij de plattelandssamenleving als een heterogeen geheel, waarbinnen eenieder zijn eigen specifieke functie had, ten dienste van het geheel. Die visie kan 'arcadisch-romantisch' worden genoemd, zeker door de bril van de literator Sloet zoals die zich zelfs bij zijn beschrijvingen van de landbouw liet zien. Zijn innovaties waren vooral gericht op optimalisering van de factor arbeid en verlaging van de productiekosten, waarbij de infrastructuur en de inrichting van het cultuurlandschap een cruciale rol speelden.

Van der Woud mist, sprekend over die eerste helft van de negentiende eeuw, een totaal-visie op de landbouw. Als hij het in *Het lege land* heeft over de relatie tussen de staathuishoudkunde, 'dief de productiviteit van de staat onderzocht', en de landhuishoudkunde, 'die zich bezighield met de productiviteit van de landbouwgrond', stelt hij terecht dat er tussen beide wetenschappen een nauw verband zou moeten bestaan. 'Dit bestond bij de gratie van een goed functionerende ruimtelijke infrastructuur en landinrichting: de aaneenschakeling van markten, letterlijke en figuurlijke, verhoogde de lading en de spanning in zowel de huishouding van de staat als geheel als die van de landbouw in het bijzonder.' De staathuishoudkunde, aldus Van der Woud, werkte met globale concepten en ging te rade bij de filosofie; de landhuishoudkunde verkoos de schei- en natuurkunde. Toch hadden volgens hem zowel de infrastructuur als de inrichting van het cultuurlandschap, zij het vanuit verschillende invalshoeken, in beide vakgebieden onderwerp van studie kunnen zijn. 'Het is echter niet gebeurd.'[109] Sloet liet evenwel alleen al met de oprichting van zijn *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* in 1841 en de Landhuishoudkundige Congressen in 1846 zien, dat dit wel degelijk het geval was. Ook de activiteiten die hij ontwikkelde via 'Welvaart' bevestigden zijn visie op de wisselwerking tussen beide vakgebieden, met name in het derde kwart van de negentiende eeuw.

---

[108] Wttewaal. *Redevoering*, 6.
[109] Van der Woud. *Het lege land,* 210-211.

De conclusie van Van der Woud dat deze elementen onderwerp van studie hadden kunnen zijn bij zowel staat- als landhuishoudkundigen is juist. Maar dat dit niet is gebeurd, moet in het geval van Sloet dus worden bestreden. Hij betrok zelfs nog een vakgebied bij de genoemde combinatie: de statistiek.

3.3.6 Statistiek

De statistiek was in het begin van de negentiende eeuw niet alleen verbonden met de staathuishoudkunde, maar ook met het staatsrecht, dat meestal bestond uit een combinatie van recht, kennis van staatsinstellingen en hun ontstaan, wetten en rechtsfilosofie. In 1826 drukte G. Nieuwenhuis het begrip 'statistiek' in het *Woordenboek voor Kunsten en Wetenschappen* uit als een vorm van 'statenkunde, statenbeschrijving', die zich bepaalde tot bestaande en niet tot denkbeeldige staten en die vooral niet mocht ontaarden in 'bloot tabellenwerk en registers'. 'Zo was aan het begin van de negentiende eeuw in Nederland statistiek een vak dat hoofdzakelijk bestond uit woorden en waarin waarden nog een ondergeschikte rol speelden. [110]

Op de collegeroosters, zoals die van Ackersdijck tussen 1832 en 1839, werd dit vak wel aangeduid als 'notitia rerum publicarum', dat wil zeggen kennis van de staat, de staatsmacht, het staatsbestuur.[111] Het doel was om beleidsgegevens te verzamelen, maar een groot verschil met de huidige statistiek was, dat het daarbij niet alleen of zelfs niet in de eerste plaats ging om kwantitatieve gegevens. Beschrijvingen van landen, staatsinstellingen, geografie, klimaat, karakter van de bevolking enzovoort, werden van even groot belang geacht. Het latere vak sociale-geografie vertoont sterke overeenkomsten met de statistiek uit het begin van de negentiende eeuw. 'Een statistische bijdrage uit die tijd is daardoor voor een hedendaagse onderzoeker vaak moeilijk als zodanig te herkennen.'[112] De statistiek was 'een vak met net zoveel beoefenaren als definities', het was ook 'een vergaarbak van allerlei wetenschappen of deelgebieden daarvan, die kortere of langere tijd populariteit genoten.'[113]

Een voorbeeld dat in de Nederlandse statistiek weerklank vond, kwam uit Duitsland, waar de Göttingse hoogleraar Gottfried Achenwall (1719-1772), die wel de 'vader van de statistiek' wordt genoemd, van elk Duits staatje onder meer de geschiedenis, het klimaat, de bevolking, de wetgeving, de stand van de wetenschap, de industrie, de handel en de militaire macht behandelde. Alle factoren die bijdroegen of afbreuk deden aan het 'geluk' van een staat moesten, vond

---

[110] Ook voor het hierna volgende. I. H. Stamhuis. *'Cijfers en aequaties' en 'kennis der staatskrachten'. Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw* (Amsterdam: Rodopi, 1989). I. H. Stamhuis. 1995/6, "'De met cijfers bedekte negentiende eeuw' Deel 1: Adriaan Kluit, eerste Nederlandse hoogleraar in de statistiek", *Euclides. Vakblad voor de Wiskundeleraar* 71, blz. 80-84. I. H. Stamhuis en A. de Knecht-van Eekelen (red.). *'De met cijfers bedekte negentiende eeuw'. Toepassing van statistiek en waarschijnlijkheidsrekening in Nederland en Vlaanderen tussen 1840 en 1920.* Themanummer van *Gewina. Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek.* Rotterdam: Erasmus Publishing, 1992.

[111] 'Mogelijk werd het nieuwe vakgebied "statistiek" genoemd, omdat er in de zeventiende eeuw in Italië een traditie had bestaan, genaamd "Ragione di Stato", ofwel "het vakgebied van de staat". Een man die zich met staatszaken bezighield heette een "statera". Het kan ook zijn dat het woord is afgeleid van het Latijnse woord 'status' dat toestand betekent, maar ook staat kan aanduiden, aldus I. Stamhuis.

[112] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 15.

[113] Randeraad. *Het onberekenbare Europa,* 8.

Achenwall, systematisch worden besproken. Ook de liefde en de haat die de onderdanen voor hun regering voelden, behoorden daartoe.

In Nederland begon de Leidse hoogleraar Kluit op eigen initiatief colleges statistiek te geven, omdat hij vond dat geschiedenis, een vak dat hij ook gaf, en statistiek veel met elkaar hadden te maken. Hij noemde de statistiek wel 'stilstaande geschiedenis' en de geschiedenis 'doorgaande statistiek', maar ook wel weer staathuishoudkunde! In 1806-1807 gaf hij zelfs een college onder de titel 'Voorlezingen over de Statistiek *of* Staathuishoudkunde der Vereenigde Nederlanden, nu het koningrijk Holland.'(Cursivering C.) In Sloets tijdschrift verscheen een uitvoerig artikel over Kluit, waarin ook dit college wordt genoemd en waarin melding wordt gemaakt van het feit dat pas in 1815, toen het hoger onderwijs in Nederland werd gereorganiseerd, bij Koninklijk Besluit de staathuishoudkunde aan de Leidse Universiteit als een afzonderlijke wetenschap onder de vakken van het hoger onderwijs werd opgenomen.[114]

De eerste aparte college's in de statistiek werden gegeven vanaf het collegejaar 1820-1821.[115] Maar in 1806-1807 sprak Kluit nog over de 'statistiek of staatkundige huishouding' van het land en dan ging het bij hem om 'ligging, lucht, grondgesteldheid, bewoners, bevolking, land- en akkerbouw, veeteelt, fabrieken, handwerken, visscherijen, koophandel, zeevaart en verdere middelen van bestaan, met het finantie-wezen, geldmiddelen, belastingen, inkomsten, regeringsvorm, staatsbelang, land- en zeemagt en verdere nuttige staats-inrigtingen, alles strekkende tot het einde om hieruit de kracht, vermogen en rijkdommen, zoo van 't volk zelf als van 't land zelf, te leeren kennen en waarderen.'[116]

Zowel economische, antropologische, sociologische als geografische onderwerpen kwamen bij Kluit aan bod. Zijn doel was, met Achenwall als voorbeeld, na te gaan in hoeverre ze betekenis hadden voor de macht en de welvaart van een land. Traditioneel was de aandacht bijna altijd beperkt geweest tot juridische en staatkundige aspecten. Deze vorm van statistiek was een belangrijke vernieuwing in vergelijking met het verleden, want zij wilde zich op de feiten richten die inzicht gaven in de uitwerking van bepaalde maatregelen, zodat duidelijk werd welke maatregelen het meest noodzakelijk waren. In dat licht waren demografische, landbouwkundige en economische gegevens van groter belang dan de staatkundige inrichting van een land.

Het was deze, toentertijd moderne, opvatting die ook Sloet hanteerde en waarop de aanduiding 'statistiek' in de titel van zijn tijdschrift sloeg. Het ging daarbij ook om factoren die van invloed konden zijn op de arbeidsdeling, daarmee essentieel waren voor de staathuishoudkunde en dus in kaart gebracht moesten worden. Hasenberg Butters opmerking dat Sloet weinig aan statistiek deed, klopt dus niet, omdat zij een latere definitie hanteert, waarbij het primair

---

[114] *TSS*-12, 248. Zie ook Boschloo. *De productiemaatschappij,* 19. Al op 28 januari 1807 was bij decreet van koning Lodewijk Napoleon bepaald, dat in de toekomst aan de universiteit van Leiden colleges in statistiek en staathuishoudkunde gegeven moesten worden, hetgeen iets aangeeft over de status van de vakken op dat moment en ook van die van Kluit, die op 12 januari 1807 was omgekomen toen zijn huis in het centrum van Leiden tijdens de ramp met het kruitschip was ontploft. Stamhuis, 'The differentiation', 176.

[115] De hoogleraar in kwestie was H.W. Tydeman.

[116] *TSS*-12, 249.

draait om wiskundige berekeningen.[117] De mathematisch-analytische benadering van tijdgenoten als de Belg L.A.J. Quetelet en de Nederlander R. Lobatto was aan Sloet, en menig staathuishoudkundige met hem, niet besteed. Zijn 'richting' was meer beschrijvend van aard en gericht op het verzamelen van gegevens, zoals de sociale geografie.[118] Niet zonder reden werd Sloets tijdschrift dan ook wel geplaatst in de sfeer van dit vakgebied.[119]

Er bestaat ook een opvallende gelijkenis tussen de statistiek à la Achenwall, en in navolging daarvan Kluit en Sloet, en de aandacht die Martinet in zijn *Katechismus der Natuur* schonk aan de bodem en aan de vormen van nijverheid en de betekenis hiervan, ook op wereldniveau, voor de handel. Een niet minder opvallend voorbeeld heeft betrekking op het vaststellen van inwonertallen. In de 'Vijfde Zamenspraak' tussen leraar en leerling gaf Martinet namelijk berekeningen bij het 'verschil van sterven' per leeftijdscategorie of per (soort) plaats. Zo zou 'in goede jaaren' op het land 1 op de 40 mensen sterven, in een kleine stad 1 op de 32, in een grotere stad 1 op de 28 en in de grootste steden 1 op de 25. 'Hieruit leert gij', geeft de leraar aan zijn leerling mee, 'op welke jaaren de meeste Menschen sterven, en dat het op het Land gezonder is dan in de groote Steden, waarin er meer dan elders omkomen.' (…) 'Om dat er in alles een Orde is, zo is er ook eene in het gebooren worden en in het sterven', luidt de verklaring. 'Voor het overige', moet hij bekennen, 'heb ik geen doorzigt in het meer of min sterven der Menschen op zekere jaaren, en mogelijk krijgen wy er nimmer in deeze Waereld eene volkomen kennis van.' Een precies antwoord op de vraag wat God met die 'Wet' beoogt, kan hij dus niet geven. Hij voegt er nog wel de waarneming aan toe dat er in de maand mei, als de zomer begint en in september, 'als de Herfst eenen aanvang neemt, de meeste Sterfgevallen gebeuren, het welk van de groote veranderingen des Weders, die dan meest voorvallen, schynt af te hangen.' Als 'eene zeer gunstige bestelling van den algoeden God, die zo veel mededogen met Kinderen heeft' noemt hij nog de waarneming dat vrouwen 'weiniger sterven, als zy zogen, dan in eenig ander tydperk van haar leven.'[120] Het komt er in deze benadering voor de mens op aan waar te nemen, te observeren en te overdenken wat God met de wereld voor heeft.

In zijn *Theorie der probabiliteit van' t leven* noemde Kluit vrijwel precies dezelfde getallen voor de inwoneraantallen! Volgens zijn berekeningsmethode, die hij vooral baseerde op het werk van de Duitser Süszmilch, zou er een vaste verhouding bestaan tussen het bevolkingsaantal en het jaarlijkse sterftegetal. De levenskansen konden namelijk worden berekend aan de hand van de verhouding tussen het eerste en het tweede getal. Het bevolkingsaantal werd niet bijgehouden, maar het sterftegetal wel en dat verschilde per plaats. In de stad zouden jaarlijks 1 op de 25 mensen sterven en op het platteland 1 op de 40. Het inwonertal kon dus simpelweg worden berekend door deze verhoudingscijfers te vermenigvuldigen met het respectieve aantal sterfgevallen. In de opvatting van Kluit was het bevolkingsaantal een belangrijke indicator voor de welvaart van een land. Als

---

[117] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 63.
[118] Zie voor deze twee benaderingen Stamhuis. 'An Unbridgeable Gap between Two Approaches to Statistics' en Mooij. *Denken over Welvaart*, 35-36.
[119] De Vries. *Geschiedenis van Zwolle,* 221.
[120] Martinet. *Katechismus* I, 342-346.

één van de factoren die daarbij een rol konden spelen, noemde hij de religie, die hij voor Nederland positief waardeerde. De traditionele vrijhandel zag hij eveneens als een positief element, terwijl hij daarentegen de hoogte van de belastingen als negatief kwalificeerde. Ook het bezit van koloniën was van belang voor de omvang van de bevolking.[121]

Het karakter van een volk, hoe moeilijk ook te bepalen, de zeden en gewoonten, de taal, de regeringsvorm, de middelen van bestaan, het aantal misdrijven, onwettige geboortes, de lengte van de mensen, het had allemaal de belangstelling van Kluit. Nauwkeurig, met bronvermelding en zonder origineel te zijn of te willen zijn, gaf hij weer wat anderen over dergelijke onderwerpen hadden gezegd.[122] Als een blauwdruk voor de manier waarop Sloet het later zou doen. Het artikel dat Otto van Rees in 1855 schreef voor Sloets *Tijdschrift* zal dus met groot genoegen zijn opgenomen![123]

3.3.7 Sloet en de statistiek

Het gedetailleerd waarnemen dat in de oude statistiek zo van belang was, had Sloet meegekregen in zijn opvoeding en in zijn onderwijs. Het ontwikkelde zich bij hem tot een tweede natuur en zette hem er voortdurend toe aan na te denken over praktische toepassingen van wat hij had gezien. Hij zag de statistiek als 'die wetenschap, welke ons de verschillende volkeren in hunnen tegenwoordigen toestand doet kennen', maar, erkende hij ook, 'de volledigheid in de statistiek is schier even onmogelijk als het absolute in het menschelijk weten.' Hoe dan ook moest de mens erop uittrekken, want, besloot hij een artikel over een wandeling van Zwolle naar Steenwijk, waarbij hij en passant grote mogelijkheden voor de landbouw signaleerde: 'De ware statistiek is niet op het studeervertrek te verwerven.'[124]

Bij de statistiek betrok hij in 1857 ook de literatuur. Zo schonk hij in zijn tijdschrift aandacht aan de arcadia's, een oude tak van de letterkunde die tot zijn spijt was uitgebloeid. 'Zij bevatten verhalen over geschiedenis en oudheden, maar ook beschrijvingen in dichtmaat of dichterlijk proza van de steden en dorpen in ons land, vervat in zamenspraken tusschen denkbeeldige personen uit het herdersleven.' Ook Holland kende zijn arcadia's, want 'die afwisseling van pitoresque duinen met hunne vreedzame valleijen, die groenende weidelanden met schoone runderen, die menigte bloeijende steden en dorpen, die vaarten, waar de schepen en de kanen, drijven, als de witte zwanen, met hun rijke vrachten voort', dat alles gaf het Nederlandse landschap, 'eene ongemeene lieflijkheid.'[125]

---

[121] Een nauwkeurige opsomming geeft Van Rees, die in het bezit was van een kopie van 'Het collegie van Adriaan Kluit over de statistiek van Nederland'. *TSS*-12, 249-250.

[122] Zie voor Kluit ook het uiterst informatieve artikel van Stamhuis: 'The differentiation', 171-184, waarin ook (181-182) 'de theorie der probaliteit van 't leven' wordt toegelicht.

[123] *TSS*-12, 245-262.

[124] *TSS*-3, 287. Hij schreef dit in zijn 'Grondtrekken', toen hij een wandeling maakte van Zwolle naar Steenwijk. 'De gesteldheid van den bodem en luchtstreek, waarin een volk geplaatst is en waardoor het minder of meertdere krachtinspanning moet aanwenden tot instandhouding van zijn bestaan, behoort meer tot het gebied der statistiek, dan der staathuishoudkunde', schreef hij elders. *TSS*-12, 371.

[125] *TSS*-14, 367-368. In het citaat is een fragment opgenomen uit een gedicht van A. Simons, de Utrechtse hoogleraar van wiens literaire 'vriendenkring' Sloet deel had uitgemaakt. In de delen 14 en 15 van zijn tijdschrift schonk hij in vier afleveringen, in alles bij elkaar 103 pagina's, aandacht aan de geschiedenis van de

Sloet hield, onder anderen A.C.W. Staring en zijn tweede schoonvader H.A. Spandaw aanroepend, een waar pleidooi voor het genre, dat in Nederland in de zeventiende eeuw in zwang was gekomen. 'Onze bloeijende koolzaad-, aardappelen- en boekweitvelden, niet minder onze bloeijende appel- en kersenboomgaarden, bieden de aangenaamste tafereelen voor eene Nederlandsche Arcadia aan,' riep hij uit. 'Hier hebben wij alleen willen betoogen,' besloot hij, 'dat de vorm der Arcadia's niet ongeëigend is om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven; het is de romantische vorm der statistiek, die zich aan de dichtkunst huwen laat.'[126]

Al dan niet onbewust liet hij met deze passage weer zien dat hij het platteland boven de stad stelde en dat hij -anders dan vele economen van zijn tijd en ook, zoals Say, van daarvoor- geen beeld had van een industriele toekomst. De late industrialisatie van Nederland moet hij hebben ervaren als een zegen, die echter wel gepaard ging met gevoelens van angst voor wat komen kon: de macht van de massa. Om die angst te kunnen bezweren, maar ook als fysico-theoloog én als literator paste de statistiek in woorden hem beter dan de koele cijfers. In directe relatie hiermee stond zijn opvatting over wat tegenwoordig de 'groene ruimte' wordt genoemd als synoniem voor het platteland.[127]

Bij Sloet ging het in algemene zin om Gods schepping, maar meer in het bijzonder om een ruimte waar natuur en cultuurlandschap náást en door elkaar mogen of zelfs behoren te staan, ook en vooral ten behoeve van de 'rijkdom' of de 'welvaart' van het land. Niet voor niets sprak hij in zijn verhaal over de arcadia's over koolzaad, aardappelen en boekweit, over appels en kersen, zoals ook Martinet in zijn *Katechismus der Natuur* het Nederlandse cultuurlandschap van de achttiende eeuw gedetailleerd in beeld had gebracht. Met andere woorden: de statisticus-annex-staathuishoudkundige, de landhuishoudkundige, de fysiocraat en de fysico-theoloog in Sloet trokken samen op door de groene ruimte van de negentiende eeuw, elkaar voorrang gevend waar gewenst en beschenen door 'het vriendelijk licht van het Christendom'. Dit complex leidde bij hem tot een diepgewortelde grondhouding, die hem zijn leven lang richting gaf en waaraan hij zich hield, ook wanneer hij daarmee verdween uit het zicht van anderen.[128]

3.4 Bédelen en bedélen of werken voor de kost?

Een terrein waarop de landbouw, de landhuishoudkunde en de staathuishoudkunde cum annexis volgens Sloet uitstekend konden samenwerken -en dat tevens het pars pro toto van de staathuishoudkunde vormde, en daarmee een belangrijk onderwerp binnen de liberale politiek- was 'het vraagstuk der armoede'. Het was een onderwerp dat Sloet in de serie 'Grondtrekken' niet separaat behandelde, maar dat elders in zijn tijdschrift en bij tal van liberalen en vrijwel alle staathuishoudkundigen in de negentiende eeuw wel heel duidelijk naar vo-

---

arcadia's.

[126] *TSS*-15 , 107.

[127] Kooij. *Mythen van de groene ruimte,* 2.

[128] Het gevolg was ook, dat hij de ogen sloot voor nieuwe ontwikkelingen zoals die van de mathematische statistiek van Quetelet en Lobatto. Zie hiervoor Stamhuis, 'An Unbridgeable Gap between Two Approaches to Statistics'.

ren kwam. Het kon niet los worden gezien van de vraag wie zich tot de natie mochten rekenen. De factor arbeid stond daarbij centraal.

Op het gebied van de armenzorg lag er een taak voor de burger, vond een deel van de liberalen. Een ander deel, Thorbecke en Tydeman voorop, zag hier eerst en vooral een leidende rol voor de staat. Degenen die primair redeneerden vanuit een confessionele achtergrond legden de zorg voor de paupers, als vanouds, bij de kerken. In dit opzicht, maar dan ook alleen hier, vonden Sloet en de anti-revolutionaire voorman Groen van Prinsterer elkaar; althans, wanneer het ging om de staatsbemoeienis. Groen wilde de armenzorg in handen laten van kerkelijke instellingen. Sloet ook, maar hij ging er eigenlijk vanuit dat die zorg simpelweg niet nodig zou zijn, wanneer de juiste economische krachten werden aangewend of vrijgelaten. Filantropie, ook van kerkelijke zijde, was voor hem uit den boze.

De armenzorg was, net als het onderwijs, een omstreden onderwerp, omdat ook daar 'vorm werd gegeven aan de opvattingen over stand en confessie, die de politiek in zo sterke mate bepaalden. Maar zij waren ook inzet van een strijd over de vraag waar het politieke zwaartepunt in de samenleving lag: bij de staat of bij organisaties in de burgerlijke maatschappij.'[129] Deze strijd die in 1854 zou resulteren in een nieuwe Armenwet, was volgens De Rooy 'in zekere zin een omgekeerde schoolstrijd.' [130] Op onderwijsgebied lag de macht aanvankelijk namelijk eerst in handen van de centrale overheid, in de armenzorg daarentegen hadden juist de confessionelen altijd de touwtjes in handen gehad, maar zij waren niet bereid die los te laten.

3.4.1 Morele verantwoordelijkheid

Tegen het eind van de achttiende eeuw was de discussie over de armenzorg, aldus Boschloo, op de agenda gezet door de economisch patriotten. Zij zagen de armoede als een belangrijk maatschappelijk probleem, dat hen voor een opdracht stelde en zij 'wilden daarom nieuwe wegen inslaan om de levensomstandigheden van de lagere klassen te verbeteren. (…) De patriotten wilden niet langer spreken van welvaart of "rijkdom" in een staat, of van een gunstige economische toestand, wanneer een groot deel van de bevolking in armoede leefde.'[131]

Hun opvattingen sloten aan bij en kwamen voort uit de ideeën van de Verlichting. Publicisten als de encyclopedist Diderot en de fysiocraat Turgot beschouwden 'de ware arme' als slachtoffer van een onrechtvaardig economisch en sociaal-politiek systeem en hielden de economie voor een groot deel rechtstreeks verantwoordelijk voor de verpaupering van arbeidersgezinnen en grote delen van de plattelandsbevolking. Economische hervormingen, zoals vrije marktstructuren voor agrarische producten, of de invoering van nieuwe landbouwtechnieken die de productiviteit konden doen stijgen, moesten in die situatie verandering brengen. Montesquieu legde in zijn *De l' esprit des lois* de verantwoordelijkheid voor en daarmee de oorzaak van de armoede juist bij het individu; 'Un

---

[129] De Haan. *Het beginsel van wasdom,* 12.
[130] De Rooy. 'Armenzorg in Nederland', 97.
[131] Boschloo. *De productiemaatschappij, 63*. Zie voor de economisch patriotten en hun opvattingen over het armoedeprobleem, 63-67.

homme n' est pauvre parce qu' il na rien, mais parce qu' il ne travaille pas.'[132] De vraag in dit verband bleef ondertussen, waar 'de morele verantwoordelijkheid' van de staat en van de elite lag en welke remedies er moesten worden bedacht of voorhanden waren.[133]

De critici van de bestaande situatie hadden concrete verlangens. Zij zagen de fiscale druk door de staat als oorzaak van de toenemende verpaupering, en die druk moest dus afnemen. Tegelijkertijd eisten zij van de overheid beschermende maatregelen. Met name de fysiocraten toonden zich voorstanders van het laatste, aldus een vergelijkende studie voor West-Europa rond het thema armenzorg en staat. In hun ogen vormden bedelaars en benden van landlopers een ernstige bedreiging voor de landbouw, want boeren werden door hen geterroriseerd en hadden te lijden onder diefstal, brandstichting en nog meer ellende. Ook drongen de fysiocraten aan op 'een meer positieve armenpolitiek van werkverschaffing en rationele bedeling.' Voor de Franse 'philosophes' was die armenpolitiek 'een wezenlijk onderdeel van de opdracht van de staat', een publieke voorziening die op dit terrein de plaats van de kerk moest innemen.[134]

In Nederland vond dit geluid weerklank. De zaken moesten structureel anders worden aangepakt, vonden de patriotten, want de té soepele en té genereuze kerkelijke liefdadigheid, klonk het kritisch, zouden ertoe leiden dat velen 'noch nyverheid, noch zuinigheid, noch voorzorg betrachteden, en leefden gelyk de vogelen des Hemels.'[135] Volgens hen hielden de diaconieën onvoldoende rekening met de verschillen tussen valide en invalide armen, 'niettegenstaande Paulus had verklaard dat wie niet werkte niet zou eten en de arbeid reeds in het Paradijs de mens bevolen was.'[136] Hun visie kwam tot uitdrukking in de Grondwet van 1798, waarin werd vastgelegd dat de staat 'bedoelende in alles de welvaart van alle haare leden' aan de 'nijveren' arbeid zou verschaffen en aan de 'onvermogenden' onderstand, maar dat 'moedwillige lediggangers' geen enkel recht zouden hebben op steun.[137] Tevens diende iedere vorm van bedelarij te worden voorkomen. De armen moesten, zoals het in 1806 werd gesteld in een nota aan koning Lodewijk Napoleon, hun plichten leren kennen tegenover 'l' Etre Suprême et la Société'. Deze koppeling van kerk en maatschappij zou de visie op de arme in de loop van de negentiende eeuw ingrijpend blijven beheersen.[138]

Tijdens het bewind van koning Willem I werden ideeën uit de patriottentijd ten aanzien van het vraagstuk der armoede in praktijk gebracht. In de Grondwet van 1815 heette de armenzorg 'een zaak van nationaal belang en een voorwerp van aanhoudende zorg der regering.'[139] De koning zag deze overheidstaak als

---

[132] Montesquieu. *De l' esprit des lois* (1748), boek XXIII, hoofdstuk 29, geciteerd in Van den Eerenbeemt, 'Armoede', 477.
[133] Van Damme. *Armenzorg en de staat,* 220.
[134] Van Damme. *Armenzorg en de staat,* 223-224.
[135] Van Damme. *Armenzorg en de staat,* 276, geciteerd uit Melief, *De strijd om de armenzorg*, 7, die weer een prijsvraag uit 1780 van het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen aanhaalt.
[136] Melief. *De strijd om de armenzorg*, 7.
[137] Boschloo. *De productiemaatschappij*, 66-67. Geciteerd uit W.J.C. van Hasselt, *Verzameling van Nederlandse staatregelingen en grondwetten* (Alphen aan den Rijn 1976), 23.
[138] Van den Eerenbeemt. 'Armoede', 484.
[139] Van den Eerenbeemt. 'Armoede', 485.

onderdeel van een nationale politiek in samenhang met de handelspolitiek en de industrialisatie. Een als voorlopig bedoelde regeling voor de bedeling kwam uiteindelijk tot stand in de Wet op het domicilie van onderstand van 28 november 1818, die bepaalde dat de kosten van de bedeling in principe moesten worden betaald vanuit de geboorteplaats.[140] De definitieve wet liet op zich wachten tot 1854, maar de overheid aanvaardde ondertussen 'door de centrale wetgeving in feite wel de verantwoordelijkheid voor de armenzorg.'[141] Die opvatting leverde in de loop der tijd veel discussie op tussen en mét liberale 'doctoren aan het ziekbed', zoals J. Ackersdijck, G.K. van Hogendorp, J. de Bosch Kemper, W.C. Mees, H.W. Tydeman en S. Vissering.[142]

Sloet wordt door Boschloo eveneens tot dit medisch gezelschap gerekend en (ook) uit de aangehaalde artikelen uit zijn tijdschrift, blijkt dat hij een harde heelmeester was. Net als andere 'doctoren', en bijvoorbeeld een figuur als P.W. Alstorphius Grevelink, plaatste hij zich op een radicaal *laisser faire* standpunt. 'Iedere vorm van geregelde, en dus boven de liefdesgift uitstijgende bedeling, was volgens die opvatting verdacht', want dit zou, zoals Vissering later in zijn invloedrijke *Handboek van Praktische Staathuishoudkunde* (1860) stelde, leiden tot een recht op onderstand en daarmee kweekte men "eenen gevestigden armenstand"'[143] Een dergelijk geluid had Sloet al in 1841 laten horen in de eerste jaargang van zijn eigen tijdschrift.

In een bespreking van een boek over het armwezen door Gerrit Luttenberg, eveneens bestuurslid van 'Welvaart', constateerde hij om te beginnen, dat de armoede in de voorbije jaren groter was geworden.[144] Vanuit de diaconieën werd nog steeds steen en been geklaagd over de hoge uitgaven voor de armenzorg en dat, terwijl nieuwe instellingen als de koloniën van weldadigheid het pauperisme hadden moeten doen afnemen.[145] Toch, stelde Sloet, was de algemene welvaart juist toegenomen. De handel floreerde door de verbeterde verbindingen, er was weer een koopvaardijvloot, de landbouw was vooruit gegaan -zoals bleek uit de landontginningen, de toename van de veestapel en de uitvoer van boter, kaas enzovoort- en vele fabrieken en trafieken bloeiden. De oorzaak van de groeiende armoede schreef hij daarom toe aan de hoge belastingen en de stedelijke octrooien in de vorm van accijnzen op eerste levensbehoeften. En verder, stemde hij met Luttenberg in, was er sprake van 'gebrek aan arbeid, laagte der arbeidsloonen, wangedrag, verwaarloosde opvoeding der jeugd, kwalijk bestuurde weldadigheid, slapheid der policie op sommige plaatsen.' Hij zag tussen deze facto-

---

[140] Tenzij iemand vier jaar ergens had gewoond en belasting had betaald, want dan was deze plaats aansprakelijk voor de kosten van de ondersteuning.

[141] Boschloo. *De productiemaatschappij*, 68.

[142] Boschloo. *De productiemaatschappij*, waar Sloet in de paragraaf over 'de doctoren aan het ziekbed'(81-156) ook 11 pagina's krijgt toebedeeld. Bovendien nam Boschloo in zijn lijst van aangehaalde literatuur liefst 34 artikelen op uit Sloets 'Tijdschrift'.

[143] De Haan. *Het beginsel van leven en wasdom,* 72-73.

[144] *TSS*-1-1, 114-131.

[145] Sloet noemt verder (*TSS*-1-1, 117): De maatschappij van moederlijke weldadigheid, het genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, gestichten voor doofstommen en blinden, weduwen- en weezenfondsen; vereenigingen, om in den winter uitdeelingen van spijzen, kleederen en brandstoffe te doen, en vele andere instellingen als spaarbanken, armenscholen, enz.' -die volgens weliswaar belang hadden bij een somber beeld, omdat zij daardoor kans hopen te maken op subsidies uit de gemeentekas-

ren ook 'een min of meer onmiddellijk verband.' Maar hoe groot de problemen ook waren en waar ze ook door werden veroorzaakt, voorkómen moest worden dat er net als in Engeland een armentax zou worden ingevoerd. De Nederlandse wet van 1818 en latere uitwerkingen daarvan hadden volgens Sloet die situatie echter wel dichtbij gebracht, omdat hierin was bepaald dat gemeenten moesten bijspringen wanneer diaconieën tekort schoten.

> Er is in Nederland eene talrijke klasse menschen, die werken kunnen en niet willen, een bedelaarsstand, wier bedelbedrijf niet ongevallig aan de meeste armbesturen is, omdat de bedelpenning in korting van de wekelijksche bedeeling strekt. Armzalige berekening! – In geen gering getal steden zijn, met verkrachting van alle wettelijke bepalingen op het stuk der bedelarij, aan den bedelaarsstand vrije bedeldagen toegestaan; deze klasse wordt goed gevoed; het bedelen is voor haar eene winstgevende zaak; de menigvuldige bedelaarsfamiliën, die uit gezonde menschen bestaan, planten sterk voort en niets staat haar voortplanting in den weg; de diaconie voorziet in eene kleine woning, de bedelaar heeft in de week zijne vaste inkomsten; des winters ontvangt het bedelaarsgezin verwarmende spijs en brandstof; het geniet kosteloos geneeskundige hulp; de stadsvroedvrouw komt in het geboorte-proces te hulp; de moederlijke liefdadigheid voorziet in de behoeften van kraamvrouw en kind; zij worden van stadswege begraven, de oorzaken, die in andere klassen de overbevolking doen wegkwijnen, tot dat het evenwigt tusschen de hoeveelheid levensmiddelen en het zielental, dat er van bestaan moet, hersteld is, kunnen hier dus niet werken; ja, het is zelfs eene ware opmerking, dat geene huwelijken ligtvaardiger aangegaan worden, dan onder menschen, die geen hoop of begeerte hebben om hun stand te verbeteren.[146]

Sloet zag dit alles als een gevolg van het *recht* van de 'behoeftige' op financiële steun van de overheid en dat stuitte hem tegen de borst. 'Of de behoefte uit verschoonbare oorzake, ouderdom of ziekte, dan wel uit luiheid, verslaafdheid aan den drank, of misdaad ontspruit, maakt geen verschil', constateerde hij vol afschuw. In veel plattelandsgemeenten waren zelfs al zogeheten 'requestenschrijvers' actief, die van hun cliënten een beloning kregen als ze succes hadden geboekt. 'Wij hebben de eerste schrede op den weg des verderfs gezet, - de afgrond gaapt ons tegen, laat ons de oogen niet sluiten', waarschuwde hij. Het zou funest zijn te wachten tot de maatschappij door de 'boosaardige slang' van het pauperisme met een venijnige beet in de hartader werd getroffen. En die slang had al zoveel 'kwaadaardig gebroed' voortgebracht, wist hij blijkbaar uit eigen waarneming, en dat irriteerde hem zeer. 'Wanneer men op elk uur van den dag in den letterlijken zin door onbeschaamde bedelaars wordt bestormd', verzuchtte hij, 'wanneer men uw rijtuig vervolgt, U den ingang der kerken belemmert, de stoep van uw huis belegert, en de schel niet ongemoeid wil laten, is dit dan geene aanhoudende inbreuk op de rust en het genoegen van den burger, en daarom op zijne vrijheid?'[147]

---

[146] *TSS*-15, 238.
[147] *TSS*-1-2, 108.

Hij had meer dan genoeg van de leeglopers en van de paupers die van generatie op generatie van de bedeling leefden. Maar deze persoonlijke noot telde voor de beschaafde burger Sloet toch minder zwaar dan de nijpende maatschappelijke nood, waarvoor hij, vanuit zijn opvatting over *noblesse oblige,* oplossingen wilde aandragen. De tijden waren ernaar.

3.4.2 'Sombere jaren'

Volgens Boogman, in zijn studie over de parlementaire ontwikkeling van Nederland in de periode 1840-1858, stonden de jaren veertig van de negentiende eeuw 'in het teken van onzekerheid, halfslachtigheid, malaise en ten slotte zelfs defaitisme'. Als achtergrondverschijnselen bij de crisis in deze 'sombere jaren' als gevolg van een stagnerende economische ontwikkeling noemde hij het gebrek aan werkgelegenheid en 'het daaruit voortkomende, blijkbaar chronisch geworden euvel van het pauperisme, dat juist in deze tijd een bedenkelijk hoogtepunt bereikte.' De impasse in de constitutionele en parlementaire ontwikkeling vormde daarbij, aldus Boogman, een rijke voedingsbodem voor teleurstellingen en frustraties. Daarbij kwamen nog eens, in de woorden van de sociaal-historicus Th. van Tijn, de 'zwarte jaren' tussen 1845 en 1849, waarin de aardappelziekte woedde, de bevolking werd aangetast door de cholera en een nieuw epidemisch verschijnsel, de griep, zich manifesteerde. Na 1844 viel dan ook een sterke toename van het aantal bedeelden te constateren.[148]

P.W. Klein drukte zich, zoals De Meere het noemt, uit in 'bijna apocalyptische bewoordingen.' Hij sprak van een 'diepgrijpende depressie die de nationale economie in grauwe kluisters gevangen hield' en zag hierbij een nauwe wisselwerking 'met de verslappende ziektekiemen, die in het geestelijk merg van het Nederlandse volk waren doorgedrongen.'[149] Sloet had het hem na-, of beter, vóór kunnen zeggen! Hij zag het allemaal met eigen ogen aan en vreesde met grote vreze -sterker nog, hij was ervan overtuigd- dat de armen niet langer apathisch aan de zijlijn zouden blijven staan. De overheid moest dus op haar tellen en op haar centen passen, opdat het grauw geen aanstoot aan haar kon nemen. Mede om die reden kwam hij in april 1848 met een reeks ingrijpende voorstellen.

3.4.3 Remedies

Over de vraag wat er vóór en mét de paupers moest gebeuren, bestonden uiteenlopende opvattingen. De Amsterdamse jurist, socioloog en historicus Jeronimo de Bosch Kemper, die zowel over de oorzaken van de armoede als over de te nemen beleidsmaatregelen schreef, vond dat als regel moest gelden: 'Ten minste voor gezonden (…) geene ondersteuning dan onder last van meerderen en zwaarderen arbeid dan de vrije arbeidsman verrigten moet. Die arbeid moet meer zijn eene gedwongene oefening om arbeid te leeren – meer een tegenprikkel tegen luiheid (en genotzucht die aan duizenden uit de mindere klasse eigen zijn) dan wel een meestal ijdel streven om daardoor in de behoeften der armen te voorzien'. Hij had er wel oog voor dat de verschillen tussen rijk en arm door de

---

[148] Boogman. *Rondom 1848,* 9-10.

[149] P.W. Klein. *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914* (1966), 3, geciteerd in De Meere, *Economische ontwikkeling*, 4.

economische ontwikkeling toenamen en bespaarde ook de rijken zijn kritiek niet. 'Behalve in het bevorderen van christelijke deugden, vooral onder de mindere klasse, zag De Bosch Kemper als kind van de Verlichting veel in volksontwikkeling, verbetering van het onderwijs en bevordering van een leescultuur.'[150]

Dergelijke geluiden klonken ook binnen 'Welvaart', maar zelfs daar waren onder de bestuursleden de meningen verdeeld. Sloet verschilde in ieder geval grondig met Luttenberg van mening over de richting die de armenzorg moest hebben. De stadssecretaris en stichter van de Zwolse Stadsarmen-inrichting stond in zijn door Sloet besproken *Proeve* de filantropische benadering voor, die de problemen aan wilde pakken met 'godsdienstig en maatschappelijk onderwijs' en met 'liefderijke vermaningen. Bij hem was er geen sprake van een 'felle aanklacht tegen de samenleving' die het leed van velen duldde en ook niet van een 'erkenning van schuld van de bevoorrechte groepen.' Hij pleitte voor 'het geven van aalmoezen waarin het burgerdom een gevoel van zelfvoldaanheid kon voelen.' Sloet voelde hier niets voor en was ook geen voorstander van de zogeheten werkhuizen. Volgens hem waren die niet rendabel en ze zouden ook leiden tot zedeloosheid, zoals was gebleken uit publicaties van W.C. Mees en anderen.[151] Om te beginnen weerhielden dergelijke inrichtingen de armen ervan zelf naar werk te gaan zoeken, en ook bevorderden ze vroegtijdige huwelijken; zeker bij de grotere instellingen die de armen van heinde en verre haalden. Het risico 'that paupers breed pauper children' moest nu eenmaal worden uitgesloten, vond Sloet mét Stuart Mill. Verder werd 'de zedeloosheid bevorderd en het gezinsleven vernietigd' op plaatsen waar 'eene berooide hoop van lieden' kunstmatig bij elkaar werd gebracht Het rendement was, vanwege de geringe arbeidsprestaties en de hoge administratieve en personele kosten voor de begeleiding, per definitie en per saldo onvoldoende. Tot slot ontrokken deze instellingen kapitaal aan de vrije nijverheid en zorgden ze voor oneerlijke concurrentie. In plaats van de filantropische, koos Sloet daarom voor de staathuishoudkundige richting. Hij kon zich er weliswaar in vinden dat ze, zoals werd bepleit in Luttenbergs *Proeve,* gingen samenwerken, maar vond toch dat de overheid niet gedwongen kon worden om te zorgen voor de bedeling en ook niet voor arbeid. Want, stelde hij in 1847, er waren andere mogelijkheden.

> Men praat er veel over, hoe de menschen toch zoo arm worden, en men is het algemeen eens, dat gebrek aan doorzigt en spaarzaamheid, dat vadzigheid, dronkenschap en wanorde de hoofdbron der ellende onzer natuurgenooten uitmaken; tot zoo ver blijft het onderzoek wetenschappelijk, doch men behoort het daarbij niet te laten, men let te weinig op de middelen, hoe de arme menschen rijk kunnen worden, en dit behoort de studie der hedendaagsche maatschappij te worden, als zij niet in eenen staat van ontbinding zal overgaan. De steeds toenemende getalmeerderheid van hen, die geen eigendom bezitten, zal voor den eigendom van het andere gedeelte der maatschappij van geslacht tot geslacht gevaarlijker worden.[152]

---

[150] De Bosch Kemper, geciteerd in Boschloo, *De productiemaatschappij*.
[151] *TSS*-8, 196-212. *TSS*-5, 340-347.
[152] *TSS*-4, 358-359.

Als een remedie gaf hij de beschikbaarstelling van kleine kapitalen. Armbesturen konden die voorschieten, in plaats van te bedélen. Met een dergelijk microkrediet kon iedereen die maar wilde, de weg naar zelfstandigheid vinden, liet Sloet met tal van voorbeelden zien. Een tachtigjarige grijsaard in het bezit van een stenen huisje met twee bunder bebouwde grond vertelde dat hij 'naakt en bloot met vrouw en acht kinderen op diezelfde plek, maar toen geheel verwoest, voor veertig jaren een hut had opgeslagen; dat de watervloed van 1825 hem eenige schade toegebragt had, en dat hij daarvoor eene vergoeding van *f* 75 uit eene liefdadige inzameling bekomen had. Dit kapitaaltje had hem moed gegeven en vooruitgezet, en daaraan schreef hij voornamelijk zijne opkomst toe.'[153] Ook Benjamin Franklin werd door Sloet als aansprekend voorbeeld genoemd. Tijdens de beraadslagingen over de Amerikaanse constitutie had deze geopperd om openbare functies zonder vergoeding te vervullen. Zelf stortte hij daarom zijn bezoldiging in een openbaar fonds waaruit werken van openbaar nut betaald moesten worden. Op de hulpbanken in Ierland, die onder strenge voorwaarden kleine bedragen leenden aan mensen die een zelfstandig bestaan wilden opbouwen, ging hij uitgebreid in. Dergelijke banken, zo was zijn overtuiging, zouden de bedeling en het pauperisme sterk doen afnemen. 'Een stand van menschen, die van geslacht tot geslacht den arbeid verafschuwt, en met lompen bedekt een nutteloos leven voortsleept, met de strekking om zich oneindig te vermenigvuldigen, maakt de schande eener beschaafde en Christelijke maatschappij uit.'[154]

Twee jaar na deze sombere woorden werd in Zwolle, op initiatief van de door Sloet bij tijd en wijle bekritiseerde Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, een Hulpbank opgericht met het doel om, onder zeer strenge voorwaarden, aan 'minvermogende ambachts- en handwerklieden, landbouwers, neringdoende en andere nijvere personen' een voorschot te geven, zodat ze een beroep konden gaan uitoefenen. Het werd een groot succes. Honderden Zwollenaren vonden zo de weg naar een zelfstandige broodwinning.[155] Sloet was hierbij niet betrokken, terwijl het toch de uitvoering was van zijn aansporing 'Schept U zelven eenen werkkring', aan mensen die geen baan konden vinden.[156]

De land- en staathuishoudkundige in Sloet zag ook een doeltreffende remedie in de landbouwkolonies zoals die sinds 1818 op basis van voorstellen van Johannes van den Bosch in Drente waren gesticht. Volgens deze oud-generaal had de bezittende klasse de plicht de arme 'de mogelijkheid te geven om door arbeid zijn bestaan te vinden.' Het was echter geen afdwingbaar recht, maar meer een morele verplichting.[157] Het plan van de landbouwkolonies was mooi, aldus Van Holthoon, 'maar het liep stuk op het feit dat stedelijke paupers slechte landarbeiders zijn.'[158] Sloet zal dat ook hebben geweten. Toch was het voor hem geen reden om dit ideaal op te geven.

'Er is slechts één Koninklijk Besluit noodig, om alle voorgaande Koninklijke Besluiten sinds de wet van 28 November 1818 te vernietigen', verkondigde hij

---

[153] *TSS*-4, 360.
[154] *TSS*-4, 376.
[155] Zie voor deze Hulpbanken, Coster. *Kort Krediet,* 44-52.
[156] *TSS*-4, 86.
[157] Van Eerenbeemt. *Armoede in gedrukte optiek,* 491-492.
[158] Van Holthoon. 'De armenzorg in Nederland', 182.

in 1841 ferm; al gaf hij elf jaar later wel toe dat er 'transitoire maatregelen' nodig waren, aangezien er in sommige provincies reeds een vorm van 'armentax' bestond en veel gemeenten subsidies aan armen gaven.[159] Dat ene KB kwam er evenwel niet, want de Grondwet van 1848 bepaalde dat er een algemene regeling van de armenzorg moest komen. Thorbecke ontwierp daarop een wet die de armenzorg tot onderwerp van een door de regering controleerbare 'publieke dienst' moest maken. Hij sloot daarmee aan bij het beleid van Willem I en diens representant H.W. Tydeman, die tot 1848 de belangrijkste leerstoel der staathuishoudkunde, in Leiden, bekleedde. Begrijpelijkerwijs kwam er fel verzet van Groen van Prinsterer en de zijnen, want de positie van de diakonieën zou ernstig worden aangetast als de wet realiteit zou worden. Op dit front -*bien etonnés de se trouver ensemble*!- vond hij een bondgenoot in Sloet, die een voorstander was van de zelfstandigheid van de diakonieën en aan diakenen adviseerde geen overheidssteun te aanvaarden. 'Een groter tegenstelling dan tussen Groen en Sloet' liet zich nauwelijks denken, concludeert Boschloo terecht, 'maar inzake de armenwet betoogden beiden hetzelfde en werd Sloet in AR-kring met instemming geciteerd.'[160]

Sloet was bij voorbaat tegen alle ontwerpen voor deze nieuwe Armenwet, omdat de nieuwe wettelijke regeling zou leiden tot een recht op bedeling en die gedachte was hem een gruwel. Het 'heirleger armen, dat men kweeken wil', schreef hij in 1853 met vooruitziende blik, zou de gemeentekas tot een armenkas maken. Hij pleitte ook tegen de geboorteplaats als criterium voor het domicilie van onderstand, want, schreef hij met oog voor de dynamiek van de tijd: 'Hoe bedrijviger onze natie wordt, en hoe gemakkelijker en goedkoper de middelen van vervoer worden, hoe meer zich het verschijnsel van tijdelijke verplaatsing zal opdoen.'[161]

Eigenlijk gingen alle oplossingen die hij aandroeg uit van een 'volkomen vrije ontwikkeling'. Voorstanders daarvan hadden, concludeert Boschloo in een pregnante samenvatting, 'dikwijls overspannen verwachtingen van het resultaat, dat enkel het aanleggen van een spoorlijn (weg, waterweg) kon hebben op de vermindering van de armoede. Door de grotere mobiliteit zouden de arbeiders gaan werken waar werk was, de lonen zouden overal gelijke hoogte krijgen, en de prijzen zouden stabieler en doorgaans lager worden. Er zou in totaal meer geproduceerd worden en van de totale productie zou tegelijkertijd meer overblijven door het verminderen van de bedeling en van de improductieve vertering enz.'[162]

Achteraf is het moeilijk te begrijpen, vindt Boschloo, 'dat aanhangers van het *laisser faire* zulke grote verwachtingen hadden van vrije circulatie van arbeid en kapitaal en van het niet ingrijpen van de overheid.'[163] Voor Sloet gold dit zeker en niet alleen op het gebied van de staathuishoudkunde. Als hij eenmaal zijn geloof aan een zaak had gehecht of als hij ergens tegen was -zo bleek uit zijn geschiedenis, ongeveer halverwege zijn leven, en zo zou ook zijn toekomst laten

---

[159] Aldus geciteerd in Boschloo. *De productiemaatschappij,* 114, uit *TSS*-1, 131.
[160] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 72.
[161] Ibidem.
[162] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 114.
[163] Ibidem.

zien- kon eigenlijk niets of niemand hem daar nog vanaf brengen. Tot nu toe is niet gebleken dat hij kennis heeft genomen van het werk van Charles Darwin, wiens klassieke werk over de evolutieleer in 1859 verscheen. Het valt echter moeilijk aan te nemen dat het niet zo zou zijn, maar hij zal er, al valt dit niet met zekerheid te zeggen, net als sommige liberale natuurwetenschappers een uitleg aan hebben gegeven waarin de heerschappij van God over de materie werd opgevat als een rechtvaardiging van 'de politieke dominantie van de liberale, verlichte elite over het onnadenkende volk.'[164]

3.5 Panacee in 1848

Eén van Sloets preoccupaties was de vereenvoudiging van het staatsbestuur en de bezuinigingen die daardoor mogelijk waren. Een gesprek met minister van justitie mr. Dirk Donker Curtius had hem 'moed gegeven', schreef hij op 25 april 1848, om zijn gedachten over dit onderwerp in een memorie neer te leggen en hij verzocht de minister om het stuk namens hem aan diens collega's aan te bieden.[165] Het kwam voort uit een politieke visie, maar zeker ook uit de omstandigheden van 'de zwarte jaren' die velen in of aan de grens van de armoede hadden gebracht.

Er was alle aanleiding tot ongerustheid, vond Sloet, want de heersende 'vrijheidskoorts' zou wel eens kunnen leiden tot 'de ontbinding der geheele burgermaatschappij.' Voor de Europese staten dreigde het gevaar dat ze in hun volle levenskracht ten onder zouden gaan door 'het graauw' dat de numerieke meerderheid had. De eerbied voor het gezag van vorstenhuizen en 'het opzien tegen hoogere standen' was verdwenen en in geheel Europa was een 'sterke afkeer tegen adel en aristocratie' te bespeuren. Ook in Nederland wilde men van geen bevoorrechte standen meer horen. Zelfs het leger zou in de steden machteloos staan als de woede losbarstte, want iedere barricade kon daar een batterij worden en ieder gebouw een fort. Stelselmatig was in Nederland de leer van het communisme en socialisme wel niet gepredikt, schreef Sloet, maar dat kon snel veranderen als de eigendom opnieuw verdeeld moest worden en aan elke arbeider werk en een hoog loon gegarandeerd. Het gevaar was volgens hem niet denkbeeldig, want de lagere klassen in de steden werden gedrukt door hoge belastingen en gebrek aan werk en zij waren nu eenmaal in de meerderheid. Wat te doen?

Hij was van mening dat de regering geen halve maatregelen mocht nemen als het ging om verbetering van de positie van de zo gedrukte mindere standen. Hij stelde een hervorming van het staatsbestuur voor, niet op politiek, maar op economisch vlak. De accijnzen op zout, geslacht, gemaal en turf moesten worden opgeheven. Bij de behoeftige klasse werd de peper als een surrogaat voor zout gebruikt, wist hij. 'De arme man koopt het zout bij enkele centen; als hij voor drie cent koopt, dan betaalt hij twee cent belasting, en hij krijgt voor één cent waarde en zijn geheele dagelijksche verdienste bedraagt niet meer dan 30 tot 60 cent!' Veel werklieden kregen nooit een stukje vlees op tafel en bij de middenstand was het al nauwelijks beter. 'Op een uur afstands van de veenderijen brandt

---

[164] Dudink. *Deugdzaam liberalisme*, 58.

[165] Nationaal Archief, 2de afdeling Justitie, geheim archief inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius.

men heideschollen, ja midden in de veenderijen lijdt men koude.' Aan de accijnzen op de eerste levensbehoeften moest dus een einde komen en in de plaats daarvan konden ze dan worden geheven op tabak, koffie, suiker en thee en de accijns op sterke drank kon worden verhoogd. Het waren immers allemaal producten van weelde, die toch al weinig kostten. En de jenever bracht alleen maar schade aan de gezondheid.[166]

Ook pleitte hij, in navolging van Engeland, voor afschaffing van alle graanrechten. De misoogsten van koren en aardappelen konden zich herhalen, waarschuwde hij, en ook de aanvoer uit gebieden rond de Oostzee en de Zwarte Zee kon stagneren. Het was dus maar beter een flinke graanvoorraad aan te houden. Het zou de regering door de arbeiders en de middenstand in dank worden afgenomen en Nederland zou in het buitenland een goede pers krijgen, als het de invoerrechten op graan afschafte. De regering moest daarvoor de woede van de landbouwers trotseren, vond hij. Om niet direct al te veel tegenstand op te roepen, konden de invoerrechten eventueel voor twee of drie jaar worden afgeschaft.

Zelfs indien het voorstel door het parlement werd verworpen, had de regering met het voorstel toch nog -Sloet aarzelde het te zeggen, waarschijnlijk omdat het een afhankelijkheid suggereerde die hij niet graag zag- 'eene onmisbare populariteit' verworven. De landbouwers moesten inzien dat ook hun belangen gediend waren met de voorgestelde maatregelen, die waren gebaseerd op het principe van wederkerigheid. Zij profiteerden immers sterk van de uitvoer van vee en ook de onbelaste invoer van vee was in hun voordeel; zeker in een tijd waarin de veestapel door de runderpest was uitgedund. De invoer van gerookt en gezouten vlees uit Amerika en Rusland die Sloet voorzag, beschouwde hij als een groot voordeel voor de arbeiders en de middenklasse.

Eenzelfde mechanisme van vrije in- en uitvoer zag hij optreden bij de brandstofvoorziening. Concurrentie wilde hij zien, tussen de leveranciers van steenkool uit het buitenland en de verveners in eigen land. Hij wilde zich ook in dit geval 'door geen provincialisme laten verblinden.' Ook al besefte hij, dat hij zich met zo'n voorstel niet geliefd zou maken bij de grote verveners in de eigen regio. Aan de Dedemsvaart, wist hij te melden, bleven er nog maar een stuk of vijf over. Dankzij hun kapitaal konden zij namelijk nog wel rendabel werken, omdat zij de turf ook konden benutten voor hun winstgevende kalkovens. Zo slokten ze de kleintjes op en konden ze een monopoliepositie innemen, tenzij ze, en daarom ging het Sloet, concurrentie kregen van de steenkool. 'Voorwaar', schreef hij vol overtuiging, 'de afschaffing van den accijns op den turf en de vrije invoer van kolen zoude eene groote weldaad voor het land zijn, onze veenontginning, onze scheepvaart, ons fabriekwezen zoude er onbegrijpelijk veel bij winnen.'

Toch waren hem deze maatregelen nog niet genoeg. Ook aan de kostenkant van de overheid kon het nodige worden gedaan. 'De tijd dringt met een onwederstaanbaar geweld', waarschuwde hij, 'men is heden niet van de gebeurtenissen van morgen verzekerd.' Het staatsbestuur moest dus op zo eenvoudig mogelijke

---

[166] Hij rekende voor dat de veenarbeiders aan de Dedemsvaart jaarlijks 30.000 flessen jenever wegdronken, hetgeen neerkwam op een bedrag van 15.000 gulden. Als het veensteken op zou houden, voorzag hij een toename van 300 bedelaars.

wijze worden ingericht. Het leger aan ambtenaren, in de ogen van Sloet groot genoeg om het gehele Oostenrijkse rijk te besturen, moest stevig worden uitgedund.[167] Hij wilde in de Grondwet bepalingen opnemen, om te voorkomen dat allerlei functies in aantal zouden toenemen en, net als bij de rechterlijke macht, wilde hij ook de bezoldiging bij wet vastleggen. Deze impopulaire maatregelen waren onvermijdelijk, wilde Nederland behouden blijven. 'Het grauw dreigt. Hannibal is niet voor de poorten onzer steden, hij is erin', klonk het dramatisch.

Ook de uitgaven voor het Koninklijk Huis moesten worden beperkt en de vorst deed er in zijn ogen verstandig aan, daartoe zelf het initiatief te nemen. Het zou voorkomen dat er door de volksvertegenwoordigers over gesproken moest worden, wat ook de pers weer aanleiding kon geven er over te schrijven. Ook in dit geval was het dus maar beter, de negatieve berichten voor te zijn. Als het onderhoud van de paleizen, dat nu jaarlijks zo'n 50.000 gulden kostte, werd aanbesteed, kon ook daarop volgens de berekening van Sloet wel de helft worden bespaard.

Hij noemde ook de discussies over het nut van de Eerste Kamer, die hij als een overbodig instituut graag afgeschaft zou zien. Het diende alleen een paar adellijke families zonder politieke invloed en kostte 90.000 gulden per jaar. Gekapitaliseerd tegen een rente van vijf procent kwam dat neer op een bedrag van 1.800.000.[168] Welke openbare werken konden daarmee wel niet worden gefinancierd, vroeg Sloet zich niet voor het laatst af. Het moest in de nieuwe Grondwet dus niet alleen gaan om staatkundige en burgerlijke rechten, maar vooral ook om vereenvoudiging en bezuiniging. De herziening moest 'zoowel de goedkeuring van den staathuishoudkundige, als den staatkundige beoogen.' De reiskostenvergoeding voor leden van de Tweede Kamer kon eveneens geschrapt worden, vond hij, want het was een functie die eer bracht en dit kleine offer zou het volk gunstig stemmen. Op bureaukosten dacht Sloet een half miljoen per jaar te kunnen bezuinigen en nog eens een ton bij gezamenlijke inkoop. In één moeite door omschreef hij de Raad van State als een overbodige instelling die vooral de ministers in de weg zat. De Hoge Raad van Adel zag hij in de (nabije) toekomst als een overbodige staatsinstelling, aangezien de standen waarschijnlijk weg zouden vallen. Als die Raad wel gehandhaafd werd, kon er ook wel een Raad voor de burger- en boerenstand worden ingevoerd, betoogde hij. Wel zag hij in dat er een register moest worden bijgehouden, omdat de adelsverheffing nu eenmaal een koninklijk prerogatief was, maar daarvoor konden desnoods wel ad hoc een paar ambtenaren van binnenlandse zaken worden ingezet.

Behalve in eigen land viel er ook op de uitgaven in het buitenland veel te besparen. Het departement van buitenlandse zaken verslond jaarlijks een bedrag van ruim een half miljoen gulden, waarvan alleen al drie ton door de gezantschappen werd opgesoupeerd en -'dit vergete men niet', benadrukte Sloet- dat bedrag werd in het buitenland besteed. De politieke rol van Nederland was uitgespeeld en dat zou zo blijven, al zou de 'volkstrots' het misschien anders willen.

---

[167] Als een voorbeeld van een overbodige hoofdambtenaar noemde hij de kanselier der orde, die niet veel meer deed dan handtekeningen zetten, wat kon worden overgelaten aan enkele ministers, terwijl de rest van het werk van de gehele kanselarij wel aan één enkele ambtenaar van binnenlandse zaken kon worden overgelaten.

[168] Sloet kwam bij de berekening van 20 x 90.000 abusievelijk tot een bedrag van 180.000 gulden.

Hij zag er het voordeel wel van in, want daarmee werd ook de kans veel kleiner dat Nederland bij politieke verwikkelingen betrokken zou raken. Het ging er in de Nederlandse staatkunde in zijn visie om, zich te concentreren op de ontwikkeling van de binnenlandse welvaart en die 'onzer schoone koloniën'. Alleen zo kon de eigen kracht worden getoond aan het buitenland. 'Diplomatiek praalvertoon' waaraan ook de schamele bewoners uit de achterbuurten in de steden en van de hutten op het platteland moesten meebetalen, moest worden voorkomen. Wel diende er meer aandacht besteed te worden aan de opleiding van diplomaten, die hij meer wilde zien als zaakgelastigden.

Op nog een terrein, dat van justitie, waarbinnen hij zelfs werkzaam was, wilde Sloet ernstig bezuinigen. Op de staatsbegroting stond voor dit departement een bedrag van 2.5 miljoen gulden genoteerd, 'en dat voor een rijk van ongeveer 3 millioen zielen!!' De uitbreiding van hoven, rechtbanken en kantongerechten had echter niet geleid tot een snellere en goedkopere rechtspraak, constateerde Sloet. De beslissing daarover moest dan ook niet worden overgelaten aan het parlement, want dan gingen provinciale belangen de boventoon voeren en dat zou zeker niet leiden tot een afname van het aantal justitiële instellingen, waar bovendien ook nog eens flink kon worden bezuinigd op het personeel. Ook de kostbare en nutteloze betrekking van landsadvocaat diende zonder meer te worden geschrapt, vond hij; die taak kon wel worden overgelaten aan de officier van justitie.

Verder wilde hij dat rechtbanken zelfstandig konden beslissen om bedelaars over te laten brengen naar een rijksarmengesticht. Als ze in de gevangenis werden gezet, konden ze in contact komen met 'met boosdoeners van allerlei slag', maar bovendien was dat veel duurder. Ook hier wilde hij dus meer autonomie voor de regio, want 'de geest van centralisatie' die de door hem zeer bewonderde Van Hogendorp al zo krachtig, maar ook vruchteloos had bestreden, was in alle takken van bestuur doorgedrongen. Hij sprak uit ervaring, sinds hij in 1832 als burgemeester voor het eerst een administratieve betrekking was aangegaan en nadat hij in 1838 rechter was geworden.

> De minister mengt zich, of wordt gemoeid in de kleinste bijzonderheden van de huishouding der gemeenten. Plaatselijke besturen beroepen zich op den gouverneur, het college van gedeputeerde staten en deze weder op den minister, om diens welgevallen te vernemen, ten einde zich jegens de geadministreerden te kunnen dekken; op deze wijze is eene groote omslag in het binnenlandsch bestuur ontstaan. Over het vraagstuk, of een verband door een chirurgijn bij eene aderlating aan eenen vreemdeling gelegd door den staat, de gemeente, of de buitenlandsche mogendheid moet worden betaald?, of een paard wegens den kwaden droes afgemaakt, al dan niet den kwaden droes gehad heeft? (...) wordt tusschen den minister, den gouverneur, het gemeentebestuur, diaconiebestuur, chirurgijn en veearts een jaar lang gecorrespondeerd. Op deze wijze is een talrijk personeel noodzakelijk geworden, zijn de bureaubehoeften in alle afdeelingen van het binnenlandsch bestuur toegenomen, is er eene bekrompene en overmagtige bureaucratie ontstaan, en is, wat welligt de grootste schade van alles uitmaakt, de ontwikkeling van ons provinciaa-l en gemeentewezen in zijn aanvang gesmoord, zoodat men zelfs moeite zal hebben, om mannen te vin-

> den, die in een nieuw organismus van den staat op een andere wijze werkzaam zullen kunnen zijn, dan in het werktuigelijke systeem van regering tot nog toe gevolgd.[169]

Hij zag de staat, de overheid, groeien als een organisme dat werd gestuurd door bijna autonome krachten die het leven, de ontwikkeling, dreigden te verstikken. Met name ageerde hij tegen de rol van de 'gouverneurs', die zich, als 'commissarissen' ofwel vertegenwoordigers van de koning, in zijn ogen te veel bemoeiden met provinciale aangelegenheden. Zij hadden in principe niets anders te doen dan toezicht te houden op de uitvoering van wetten, zoals de Franse prefecten dat deden, maar in de praktijk bemoeiden ze zich met het provinciaal beleid en stemden zij zelfs mee tijdens vergaderingen van staten en gedeputeerden. Zij stelden zich op als koningen in de provincie, hadden net als de koning een eigen Kabinet, lieten zich op de verjaardag van de koning feliciteren, tooiden zich met de titel van 'excellentie' en werden ook nog eens (te) royaal gehonoreerd. 'Men kan de goedgemeente niet laten hongeren, om den gouvernementsaristocratie dinées te laten geven', onderstreepte hij (ook letterlijk) zijn betoog. Ook het aantal gedeputeerden kon in veel gevallen worden verminderd, vond Sloet, evenals dat van de gemeenten. In Overijssel waren er 62 en als dat aantal werd gehalveerd, kon daarmee worden bespaard op de bezoldiging van 31 burgemeesters en secretarissen, de betaling van 31 exemplaren van het Staatsblad, de Staatscourant, de Provinciale Courant en de Provinciale Bladen. Het zou ook vele duizenden nutteloze brieven schelen. Aan de resterende ambtenaren wilde hij dan wel een iets hoger traktement toekennen.

Vervolgens kwam hij met bezuinigingsvoorstellen voor vrijwel alle departementen, maar één sector in het bijzonder haalde hij naar voren, die van de waterstaat. Het ontbrak daar zijns inziens aan kennis en kunde en het corps dwarsboomde 'door eigenwijsheid en traagheid' veel nuttige particuliere werken. Aan de hand van een gedetailleerd schema, waarbij hij en passant ook pleitte voor eigen provinciale diensten voor de waterstaat onder toezicht van een centraal orgaan, liet hij zien waar winst behaald kon worden. Het was een onderwerp waarbij hij zelf, zoals hierna in hoofdstuk 5 zal blijken, nauw betrokken was en waar zijn opvattingen en die van Thorbecke bepaald niet met elkaar strookten.

Ter ondersteuning voegde hij aan het geheel nog een samenvatting toe van zijn 'denkbeelden over eene nieuwe huishouding van staat'. Typerend genoeg ging het hier om de huishouding, de portemonnee in feite, want daarom draaide het bij zijn voorstellen. Het is niet aannemelijk dat hij zich met deze ideeën -die hij ook lanceerde in zijn eigen tijdschrift en in andere bladen, en vanaf 1848 met name in de Tweede Kamer luid verkondigde- populair heeft gemaakt in eigen omgeving. Zeker niet binnen het adellijk milieu en ook niet bij de juristen met wie hij dagelijks verkeerde, of bij bestuurders op alle niveaus van dorp tot Den Haag. 'Het denkbeeld om ten laste van den staat, in plaats van door eigen industrie een bestaan te vinden, is in alle standen der maatschappij doorgedrongen, wat eene der hoofdoorzaken is, dat de ondernemingsgeest in handel en fabrykwezen, welke vroeger onzen landaard boven andere volken onderscheidde, geheel geweken is', schreef hij. 'Met weinige, maar kundige en goed bezoldigde

[169]Nationaal Archief, 2de afdeling Justitie, geheim archief inv.nr. 4672, Sloet aan Donker Curtius.

ambtenaren zal het land het best geregeerd worden.' Maar de uitvoering van die gedachte zou velen bedreigen in hun bestaan en hun status. Het deerde Sloet niet. Aan de osmose van hoge en lage beleidsorganen diende een te eind worden gemaakt, vond hij. Er moest een balans worden gevonden tussen beleid en uitvoering, tussen het creëren van voorwaarden en het grijpen van kansen; binnen de grenzen van het eigen bestaan, maar ook ver daar overheen. In oktober 1848 liet hij dit geluid ook horen in de Tweede Kamer.

> De Nederlandsche natie moet en moet onafgebroken hare handen uitsteken; moet hare dijken in stand houden, hare heidevelden en duinen bebouwen, hare veenen ontginnen, hare handelsbetrekkingen over de geheele aarde uitbreiden; de akker, het scheepsdek, de beurs, ziedaar haar porticus, haar forum! Dààr kan zij alleen, onder eeuwigen worstelstrijd met de natuur, onder onafgebroken inspanning van al hare ziels- en ligchaamskrachten, welvarend, godsdienstig en gelukkig blijven.[170]

'De eenvoudigheid is de ultimo ratio van de regeringskunst', vatte hij bij die gelegenheid zijn visie samen.[171] Zijn panacée was de staathuishoudkunde, die ten tijde van zijn diagnose al een serieuze status had verworven.

3.6 Een basis gelegd

In de loop van de negentiende eeuw konden de disciplines staathuishoudkunde en statistiek zich vestigen. Behalve in het academisch onderwijs kregen zij ook elders een steviger basis, zoals de *Economist* van Mees en het *Tijdschrift* van Sloet en de vertalingen van buitenlandse economische werken lieten zien. Vakgenoten vonden elkaar en gingen discussies aan. Een belangrijke stap werd gezet in 1846 toen vanuit het Utrechtsch Historisch Genootschap een commissie werd opgericht met als doel een nationale statistiek tot stand te brengen. Ackersdijck had zich hier sterk voor gemaakt en werd dus lid van de commissie, samen met De Bosch Kemper, als voorzitter, Mees, Tydeman en Sloet. In hetzelfde jaar 1846 was ook het Landhuishoudkundig Congres opgericht. Toen dit in 1847 voor de tweede maal werd gehouden, spraken vertegenwoordigers van de commissie en van het Congres, met Sloet in een dubbelrol, met elkaar om de wenselijkheid en de mogelijkheid van een Statistisch Genootschap te onderzoeken. In 1848 kwamen zij echter tot de conclusie dat de steun van de regering voor een dergelijk initiatief onvoldoende zou zijn. Toch ging juist in dat jaar op het Departement van Binnenlandse Zaken een statistisch bureau van start onder leiding van E.H. von Baumhauer, een oud-leerling van Ackersdijck. Op hetzelfde Landhuishoudkundig Congres van 1847 kwam W.C.H. Staring, daartoe een jaar eerder uitgenodigd, te spreken over een algehele statistiek van de Nederlandse landbouw. Hij had vele wensen en ideeën. Die bleken nog lang niet allemaal te realiseren, maar het onderwerp kwam wel duidelijk op de agenda te staan, zoals dat ook het geval was met de statistiek als geheel. De staathuishoudkunde, hoe dan ook geheten, was niet meer weg te denken uit het politieke, economische en ook culturele leven van Nederland.

---

[170] HTK 3 oktober 1848.
[171] Ibidem.

Het Nederlands economisch denken tussen 1800 en 1870 werd niet gekenmerkt door originaliteit, maar veeleer door zijn eclectische karakter, concludeerde Hasenberg Butter in 1969 en zij constateerde ook een gebrek aan theoretische onderbouwing.[172] Schoorl en Plasmeijer stelden daar, ruim dertig jaar later en bekend met nieuwe feiten, tegenover dat er al met al een opmerkelijk modern beeld ontstaat, als de gemeenschap van staathuishoudkundigen in de jaren veertig en vijftig van de negentiende eeuw volgens hedendaagse criteria wordt beoordeeld. Een aantal hoogleraren gaf onderwijs, publiceerde en verstrekte beleidsadviezen. Zij spreidden een bewonderenswaardig gevoel voor publieke verantwoordelijkheid tentoon. En daarom verschenen ze in tal van vergaderingen en andere gezelschappen die ten doel hadden actuele problemen als de armenzorg, de modernisering van de landbouw of de financiële toestand van het land op te lossen. Het verzamelen van statistische data in moderne zin -cijfermateriaal- vormde daarbij één van hun eerste prioriteiten. De heren, de dames hadden nog hun hoofdrol in de huishouding van het gezin, vormden met elkaar een rijk gekleurd gezelschap. Voorstanders van overheidsingrijpen en *laisser faire* economen opereerden naast elkaar en ze werkten zonodig samen met doktoren of vertegenwoordigers van de landbouw. De eerste originele Nederlandse tekstboeken rolden van de pers en één van de oudste, nog steeds lopende en tegenwoordig Engelstalige, economische tijdschriften ter wereld, *The Economist,* werd opgericht. Kortom, hier was sprake van een werkelijk moderne gemeenschap.[173]

Kenmerkend voor de Nederlandse staathuishoudkunde was ook, dat zij politiek georiënteerd was en met name gericht op de thema's bevolking en armoede, handelspolitiek, aspecten van banken en geldomloop en openbare financiën.[174] Deze onderwerpen sloten dus aan bij de Nederlandse actualiteit en bij vraagstukken die hiermee waren verbonden. 'De steun van de economische wetenschap aan het liberalisme werd versterkt door het geloof dat de samenleving geordend was volgens vaste principes, wetmatigheden, die de wetenschap kon ontdekken.'[175] J.L. de Bruyn Kops sprak in zijn *Beginselen van staathuishoudkunde* uit 1850 van: 'regels die de Schepper heeft daargesteld, en die de mensch langzamerhand ontdekt.'[176] Een dergelijk begrip van wetmatigheden was ontleend aan de natuurkundige wetenschappen van die dagen, zoals ook bleek bij De Bruyn Kops, die stelde dat uitzonderingen niet bestonden in wiskunde, natuurkunde en scheikunde. Als er iets was dat niet strookte met de regels, dan klopte de regel niet. En dat moest weer een aansporing zijn tot nieuw onderzoek om de 'ééne groote waarheid' te vinden.[177]

De historische kant van het vak werd natuurlijk niet vergeten. Met name Mees en vooral Van Rees richtten zich daarop en ook Sloet kwam regelmatig met een soms ver in de tijd teruggaand exposé. Sommige staathuishoudkundigen maakten zich sterk voor de popularisering van het vak, omdat zij meenden dat

---

[172] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 103. Zie voor een weerlegging van haar mening over de achterlijkheid van de economische wetenschap; Boschloo. *De productiemaatschappij,* 37-44.
[173] Schoorl en Plasmeijer. *Managing Markets and Money,* 25.
[174] Hasenberg Butter. *Academic Economics,* 143.
[175] Boschloo. *De productiemaatschappij*, 47.
[176] De Bruyn Kops. *Beginselen* , 312.
[177] Ibidem. *Beginselen,* 312.

hiermee de vooruitgang zou zijn gediend. Sloet bijvoorbeeld was met Mees, Van Rees en De Bruyn Kops één van degenen die pleitten voor de verspreiding van staathuishoudkundige ideeën vanwege de opvoedende werking die ervan uit zou gaan. Luiheid, drankzucht en spilzucht zouden hierdoor bestreden kunnen worden. Evenals Vissering was ook Sloet ervan overtuigd dat democratisering en de verbreiding van kennis hand in hand moesten gaan en dat het vak staathuishoudkunde moest worden ingevoerd op lagere scholen. Zover kwam het niet, maar wel was het rond het midden van de eeuw algemeen aanvaard en gevestigd, binnen en buiten de universiteiten; hetzelfde gold voor de vaste pendant van de staathuishoudkunde, de statistiek.

3.7 Aandeelhouders

'In zijn tijdschrift lijkt hij vaak ergerlijk beperkt en uiterst conservatief', aldus Boschloo over Sloet, 'maar beziet men de maatschappij vanuit zijn gezichtspunt, dan kan men hem ook consequent en idealistisch noemen. Hij geloofde dat zijn overtuigingen "waar" waren, dat zijn gelijk gesteund werd door een wetenschap die op weg was door empirisch onderzoek de absolute waarheid te vinden.'[178] Die conclusie is juist, maar daaraan moet dan wel Sloets diepgevoeld geloof worden gekoppeld, zoals hij dat in zijn vroege jeugd had meegekregen en dat hem zijn leven lang als leidraad diende. De staathuishoudkunde waarmee hij in een later stadium van zijn leven te maken kreeg, leek bij hem op een 'empirische cyclus van hypothese, toetsing en theorie.'[179] Zijn -door hemzelf overigens nooit expliciet zo geformuleerde- hypothese was, dat het christendom en de staathuishoudkunde, met in het verlengde daarvan de landhuishoudkunde en de statistiek, samen het ware geloof vormen en dat zij kunnen beschikken over twee 'onzichtbare handen' die de welvaart der volkeren bereiden en voorbereiden. Bronnen van zekerheid daarbij vormen de *Katechismus der natuur,* als uitdrukking van het fysico-theologisch gedachtegoed, en het werk van Adam Smith. Diens beginselen werden aanvankelijk, aldus Sloet, ontvangen 'als de hersenschimmen van een Theorist', maar uiteindelijk waren ze over de gehele aarde verspreid geraakt, zonder dat er weerstand aan kon worden geboden.[180]

'Net als bijna alle *laisser faire* economen was Sloet in 1848 waarschijnlijk een Thorbeckiaan', stelt nogmaals Boschloo terecht, maar in de loop der jaren raakte hij steeds meer verwijderd van de hoofdstroom van het liberalisme, omdat die teveel staatsinvloed bracht in zijn ogen.[181] Staatsinvloed bracht aantasting van de regionale autonomie met zich mee en onnodige bureaucratie. Beide waren hem een gruwel. Want waar immers konden beter de eigen belangen worden behartigd dan in de omgeving van de direct betrokkenen? Waarom zouden Haagse ambtenaren moeten ingrijpen in het leven van een Overijsselse boer? 'Vrijheid was voor Sloet het tegenovergestelde van centralisatie.'[182] Dit gold ook voor de verhouding tussen de landelijke overheid en de gemeenten, die in zijn ogen, schreef hij in 1853, waren gedevalueerd tot 'onbezielde fractien' van het centraal

---

[178] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 115-116.
[179] De uitdrukking is ontleend aan A.D. de Groot. *Methodologie.* (1961)
[180] *TSS*-14, 481-482, ook geciteerd in Boschloo. *De productiemaatschappij,* 116.
[181] Boschloo. *De productiemaatschappij,* 116.
[182] Ibidem.

In Sociëteit De Harmonie aan de Grote Markt, hier op een schilderij van stadstekenmeester Adrianus Serné uit 1834, vergaderden de heren van 'Welvaart'. (Historisch Centrum Overijssel)

4

‘Kennis is de ware tooverij’: over kennis, kunde en connecties

Rond het midden van de negentiende eeuw traden er, aldus Auke van der Woud in *Een nieuwe wereld,* zijn boek over het ontstaan van het moderne Nederland, enorme veranderingen op. Getuige vele bronnen uit die tijd werden ze ook door tijdgenoten als heel ingrijpend ervaren. Bij zijn antwoord op de vraag hoe die veranderingen zo snel konden plaatsvinden, noemt Van der Woud de opkomst van ‘systemen’ op allerlei terrein. ‘Het planten- en dierenrijk vormden stelsels, maar ook afzonderlijke planten, dieren en hemellichamen, en onderdelen van planten en dieren, bleken systematisch in elkaar te zitten. Het menselijk lichaam, de organen, de ledematen en de spieren openbaarden zich als stelsels die op hun beurt weer uit andere, kleinere stelsels waren opgebouwd, en datzelfde gold ook voor de techniek, de economie en de regering van een land. De wetenschap ontdekte dat de materiële werkelijkheid logisch en wetmatig in elkaar zat; elke grote wetenschappelijke ontdekking bevestigde de idee dat de werkelijkheid een systematische orde had.’[1]

Nu de mens ‘de fundamentele eigenschappen van de natuur’ beter begon te begrijpen, vervolgt Van der Woud, zou hij ook in staat zijn om zijn materiële omstandigheden te verbeteren. De mens hoefde de toekomst niet meer zoals vroeger af te wachten: de toekomst werd iets om zelf te maken.’[2] Een belangrijk gegeven daarbij was, dat ‘het voertuig der gedachten’ werd omgevormd van ‘een handwerk voor de elite’ tot een industrie gericht op de massa. Want uitvindingen als de steendruk, de snelpers, de stoomkracht -in Nederland alle naar buitenlands voorbeeld, maar betrekkelijk laat, ingevoerd- hadden in de loop van de negentiende eeuw de productiemogelijkheden enorm vergroot.[3]

Voor Sloet kwamen al die veranderingen niet als een verrassing. Integendeel. Hij was immers opgegroeid en opgevoed met de fysico-theologie en de *Katechismus der natuur* van Martinet. De systematische orde van de natuur met al haar rijkdommen en mogelijkheden was voor hem een vaststaand gegeven. Een wonder ook, een mysterie, dat door de wetenschap echter stapje voor stapje kon en moest worden ontrafeld. Niet om de ‘Genius der menschheid’ te demystificeren, maar om zijn grootheid aan te tonen en te laten zien dat er voor diezelfde mensheid een betere toekomst in het verschiet lag. 'Iedere uitvinding, die gedaan

---

[1] Van der Woud. *Een nieuwe wereld,* 12.

[2] Ibidem.

[3] ‘Maatschappijhervormers, wetenschappers, ingenieurs, kunstenaars, onderwijzers en opvoeders hebben de mensheid vanuit de achttiende eeuw via kolossale omwentelingen in geestesgesteldheid en materiële voorzieningen overgeleid naar de twintigste eeuw’, aldus G. Willem Ovink hierover in een publicatie over vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven. Ovink. ‘De opgang’, 83. Zie ook de hoofdstukken over papier, druk en communicatie in: Lintsen. *Geschiedenis van de techniek in Nederland,* deel 2, 175-324.

wordt om de krachten van den mensch te vermeerderen, iedere ontdekking van nieuwe bruikbaarheid der stof, is eene zegepraal van den menschelijken geest op de onbezielde natuur.' Nu de mensheid eenmaal zo ver ontwikkeld was, zou zij zich die verworvenheid niet meer laten ontglippen, schreef hij. De welvaart die hier een gevolg van zou zijn, bevorderde ook de 'inwendige rust' binnen de maatschappij, sprak hij in november 1850 tijdens een jaarvergadering van 'Welvaart'.[4] Vijf jaar later plaatste hij die uitspraak nog eens in een ander, ook internationaal, kader.

> Iedere ontdekking, die het rijk der kennis en der waarheid uitbreidt, bevordert te gelijk de voortbrenging, want de beschaving is één; zij is dubbel heilzaam, omdat zij te gelijk beter en rijker maakt; zij schept nieuwe behoeften, maar veredelt ze tevens. Geen stand is van haar uitgesloten, zij knoopt standen aan standen, staten aan staten.[5]

Als een waar *social engineer* pakte Sloet zijn taak op. Het *noblesse oblige* van zijn stand lag voor hem niet in de uiterlijkheden van titels, eretekens, bals en diners, maar in een innerlijke beschaving die moest bijdragen aan een nieuwe wereld, een betere wereld. De tijd was er rijp voor, vond hij. De 'onverschilligheid' die tot dan toe had geheerst ten opzichte van de wetenschap, was te wijten geweest aan Napoleontische dwingelandij, aan latere regeringen die zich 'schuw voor talenten' hadden getoond, aan monopolies van hoogleraren en nog tal van andere factoren. Er was nu behoefte aan zaken als een rationele, dat wil zeggen wetenschappelijke, landbouw, aan een vorm van handel die meer inhield dan louter boekhouden, aan fabrikanten die luisterden naar wetenschappers. Onder de werkende klasse, die van de 'honingbijen in de maatschappij', moest kennis worden verspreid. Maar dat stadium kon alleen worden bereikt door inspanning én geduld.[6]

> Maar laat ons niet te veel, niet te spoedige uitkomsten en omkeeringen in de geaardheid en zin der menschen verwachten, of wij zouden ons bittere teleurstellingen bereiden! Laat ons bedenken, dat niets, wat goed en nuttig is, anders verkregen wordt, dan onder eenen langen, hardnekkigen strijd, zich ontzwachtelend door de barende kracht des tijds.
>
> Wij willen niet op eens de zon der wetenschap door eene grote krachtsinspanning naar het toppunt van haar baan wentelen; wij zullen ons verblijden, als zij, statig en gestadig voortschrijdende, de valsche schaduwen der onkunde meer en meer doet wijken en ons aan haar licht doet gewennen. 'Het hemellicht van den zon, de zon die ons verwarmt', zeide onze Hemsterhuis, 'is ook niet althoos zoo schoon, zoo blinkend geweest. Bij hare geboorte was zij in eene ondoorschijnende, zwarte, dikke korst gewikkeld. Maar de hevigheid van haren inwendigen vuurgloed en de kracht, die zij in haar binnenste voelde, heeft haar in den loop van tijden en eeuwen van deze korst ontdaan en het heelal ontplooide zich voor haar aangezicht.'[7]

---

[4] JV Welvaart 1850. In zijn *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* werd het hele verhaal nog eens afgedrukt. *TSS*- 6, 311-330.
[5] *TSS*-11, 140.
[6] JV Welvaart 1850, 1.
[7] JV Welvaart 1850, 20.

Het was de plicht én het belang van de beschaafde klassen om kennis en kunde te brengen aan de mindere klassen en ze er op te wijzen dat ook zij, ieder op zijn of haar plaats, een taak in het leven hadden te vervullen. Het voertuig der gedachten, de drukpers, was daarbij een onmisbaar instrument.

Sloet richtte zich vooral op het platteland en dat had alles te maken met zijn Oost-Nederlandse achtergrond en met zijn opvoeding en opleiding waarin de natuur, en daarmee de landbouw, zo'n belangrijke rol had gespeeld. Het waren terreinen die hem vertrouwd waren, waarmee hij zich verbonden voelde en waarvan hij als vanzelfsprekend het belang wilde voorstaan. Een reden temeer was voor hem de invoering van de Gemeentewet van 1851, die plattelandsgemeenten dezelfde rechten had gegeven als de steden, maar nog niet dezelfde mogelijkheden. Om de eeuwenlange achterstand weg te werken, moest dus hard worden gewerkt aan de ontwikkeling van deze gebieden, die zich hadden te weren tegen de centralisatie vanuit Den Haag. Hoewel hij vooral werkte in het oosten van het land -met name in Overijssel en in mindere mate in Gelderland-, richtte Sloet zijn inspanningen ook op andere provincies én op de koloniën. Ook zij moesten in zijn opvatting deel uitmaken van het grote economisch systeem dat de gehele wereld omvatte en dat erop gericht was de mensheid via 'onzichtbare handen' te verbinden.

In dit hoofdstuk gaat het over, zoals ze hier worden genoemd, Sloets publieke en private attributen: bestaande of door hem in het leven geroepen gremia en media. Ze maakten deel uit van zijn sociaal en cultureel kapitaal en dienden als instrumenten ter verwezenlijking van zijn ideaal: de verspreiding van kennis en kunde ter bevordering van de welvaart. Of, naar de titel van één van zijn vroegste lezingen, om het verband tussen 'volksrijkdom, verlichting en beschaving' aan te tonen, te bevorderen en te benutten.[8] De vraag is hier om te beginnen, hoe hij dit aanpakte, wie hij erbij betrok en vervolgens wat de resultaten waren van zijn inspanningen, al ligt het antwoord op die laatste vraag voor een belangrijk deel ook besloten in de volgende hoofdstukken.

4.1 'Welvaart'

Het drietal mr. J.A. Sandberg, G. Luttenberg en D. van Schreven besloot op 13 februari 1838 dat de 'wetenschappelijke cursus' van mr. J. ter Pelkwijk moest worden voortgezet door een 'Wetenschappelijk Genootschap'. Er zouden voorlezingen worden gehouden door dominee G.H. van Senden over de geschiedenis en aanverwante onderwerpen en H. van Blanken ging de natuurkunde behandelen. Aan het eind van de maand hadden zich in Zwolle zo'n negentig deelnemers gemeld. Sandberg werd voorzitter, Van Schreven penningmeester, Luttenberg secretaris en als 'bediende bij het genootschap' werd R. Woelderink aangesteld. Van Senden gaf op 6 maart 1838 een lezing in de bovenzaal van de Harmonie aan de Grote Markt in Zwolle.

Op 11 december 1840 kwam Sloet in beeld toen hij werd benoemd als 'commissaris' in plaats van Sandberg. Tegelijkertijd verving de notaris en vervener mr. I.A. van Roijen de eveneens afgetreden Van Schreven. Luttenberg werd herko-

[8] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 1, 19 februari 1841. Het was de eerste lezing die direct na de vergadering waarin de officiële oprichting van 'Welvaart' een feit was, werd gehouden. (Zie ook noot 10.)

zen. Het drietal kreeg de opdracht een voorstel te doen om de werkzaamheden voort te kunnen zetten.[9] Hun plan werd op 19 februari 1841 gepresenteerd en aangenomen, waarbij het Wetenschappelijk Genootschap een nieuwe naam kreeg: Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van Provinciale Welvaart; kortweg 'Welvaart'. De vergadering werd besloten met een lezing van Sloet 'Over het verband van volksrijkdom, verlichting en beschaving'.[10]

Tijdens de eerste algemene ledenvergadering op 17 november 1841 sloegen de heren spijkers met koppen. Om te beginnen schreven ze drie prijsvragen uit. De eerste vroeg om een volledige beschrijving met tekening en plattegrond van een doelmatig boerenhuis, de tweede om een plan ter verbetering van het Zwolse Diep, een watervlakte aan de monding van de rivier het Zwarte Water. Bij de derde prijsvraag ging het om een plan tot verbetering van de afwatering in een gebied, bijvoorbeeld een dijksdistrict, in Overijssel.[11]

Ter vergadering bleek dat er al 170 leden waren, afkomstig uit verschillende plaatsen in Overijssel. De eerste geschenken waren ook binnen, in de vorm van 'natuurkundige zeldzaamheden', geologische voorwerpen, boeken over natuurkunde en nijverheid en ook waren er enkele 'natuurkundige werktuigen' aangeschaft; de bedoeling was dit geheel uit te breiden tot een volledige verzameling die moest worden ondergebracht in een aparte lokaliteit. Verder spande 'Welvaart' zich in voor een monument ter ere van de Engelse ondernemer Thomas Ainsworth, die voor Overijssel zoveel had betekend en kwam er een plan op tafel voor een statistieke beschrijving van de provincie. Bovendien werd er met de benoeming van vier buitengewone leden, waaronder de gouverneur van de provincie en de burgemeester van Zwolle, aandacht geschonken aan belangrijke connecties.[12]

Buste van W.C.H. Staring (1808-1877), geoloog en landbouwkundige, bij de naar hem genoemde groeve te Losser, waar hij rond 1845 bodemonderzoek deed en tot belangrijke ontdekkingen kwam.
(Foto: Joos Lensink)

---

[9] Notulen van de tussentijdse vergaderingen ontbreken, hoewel er in ieder geval op 18 november 1839 een vergadering moet zijn geweest, waarin de rekening werd opgemaakt.

[10] De tekst van deze lezing is niet bewaard gebleven.

[11] De prijsvragen werden gepubliceerd in de *Overijsselsche Courant* van 25 februari 1842, waarbij ook bleek dat er eerste prijzen waren te verdienen van respectievelijk 100, 250 en nogmaals 100 gulden. De inzenders kregen tot 1 januari 1843 de tijd om met hun plannen te komen.

[12] Op 17 november 1841 werden tot buitengewone leden benoemd: J.D. graaf van Rechteren van Appe;tern, gouverneur van Overijssel, mr. A.J. Vos de Wael, burgemeester van Zwolle, D. van Schreven, commies aan het Provinciaal Gouvernement van Overijssel en dr. J.H. Halbertsma, predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Deventer. Deze informatie is ontleend aan de *Overijsselsche Courant* van vrijdag 25 februari 1842; jaarverslagen over de periode 1842-1843 ontbreken.

In artikel 3 van de statuten stond als doel vermeld: de bevordering van de 'statistieke kennis van Overijssel', de verspreiding van staathuishoudkundige beginselen, de opleiding en aanmoediging van 'industriële talenten' en verder 'alles' wat bevorderlijk kon zijn ter ontwikkeling van de provinciale welvaart. Al spoedig bleek dat het woordje 'alles' niet voor niets was opgenomen, want de taakopvatting was ruim. De contributies zouden niet alleen dienen ter bestrijding van de onkosten, maar ook voor het publiceren van 'nuttige geschriften' op het gebied van staathuishoudkunde en statistiek, de aankoop van kunstvoorwerpen en van landbouw- en andere werktuigen en de bekroning van prijsvragen. Lezingen vormden eveneens een belangrijk onderdeel van de activiteiten, zeker ook voor het onderhouden van de contacten door de leden, waarvan in de praktijk een actieve rol werd verwacht. De bijeenkomsten vonden plaats in zeer wisselende frequentie. Soms werden enkele keren per maand lezingen gehouden, maar het kon ook gebeuren dat de zaak een hele tijd stillag. Zo duurde het bijna een vol jaar, voor er, na het aftreden van de bestuursleden Van Roijen en Van Diggelen, in februari 1854, weer een vergadering werd genotuleerd.[13]

De kosten van het lidmaatschap lagen op vijf gulden per jaar voor inwoners van Zwolle, terwijl buitenleden de helft betaalden. Die bedragen vormden dus een behoorlijke drempel voor bijvoorbeeld een eenvoudige onderwijzer die het met een paar honderd gulden per jaar moest doen. Toch hoefde niemand zich 'door zijn stand' te laten weerhouden om lid te worden, want alleen zo werd 'allengs een nieuwe band tusschen Overijsselsch ingezetenen geboren.' Het werd ditmaal niet met zoveel woorden gezegd, maar ook nu ging het erom standen en klassen met elkaar te verbinden, ieder in zijn eigen rol.

Het bewijs voor deze opvatting, stelde Sloet later, was geleverd door het bestuurslid Gerrit Luttenberg. Van zeer eenvoudige komaf was deze opgeklommen tot stadssecretaris en alom gerespecteerd bestuurder van verschillende instellingen en auteur van juridische werken.[14] Als men het aristocratisch beginsel wil beamen, dat ieder in zijnen stand verblijven moet', sprak Sloet in 1847 naar aanleiding van Luttenbergs vroege dood, 'dan predikt men een doodend beginsel in de burgerlijke zamenleving, een regt Indisch kasten-beginsel.' Wat zou er voor zout in de maatschappij overblijven, vroeg hij zich af, wanneer men 'zoo vele aanzienlijke geslachten als vermolmde boomen in het woud op den stam ziet wegkwijnen, als er in den omtrek, tusschen het rottend loof geene jeugdige telgen opschoten, tot fiere en krachtvolle boomen opgroeijende, waarvan het nageslacht de vruchten trekken moet?'[15] Deze krachtige beeldspraak geeft aan dat de sociale mobiliteit behoorde tot zijn gedachtegoed, maar zal er ook toe hebben bijgedragen dat een enkele 'vermolmde boom' zich van hem afwendde.

In 1853 werd opgemerkt dat er nauwelijks nieuwe leden kwamen vanwege de oprichting van genootschappen in kringen van landbouw en nijverheid en van wetenschappelijke aard. Dit mocht geen reden tot klagen zijn, want het was juist een bewijs voor het levendige karakter van de stad, aldus het jaarverslag.

---

[13] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 1. Sloet bracht toen verslag uit van de activiteiten in het afgelopen jaar, maar wat die inhielden melden de notulen niet. Wel dat er ter vergadering twee nieuwe bestuursleden werden gekozen, namelijk L. Schuurman, die weigerde, en J. Zeehuisen, die wel instemde met zijn benoeming.

[14] Zie voor Luttenberg: *NBWN*- 2, 856; Streng. *Het is thans,* 28; Jansen. *150 jaar,* 31.

[15] JV Welvaart 1847, 23.

Wel werd gedacht over een onderafdeling in Twente, omdat daar geen lezingen werden gehouden en er ook geen museum en geen boekerij waren te vinden. Vrouwen waren ook welkom op de vergaderingen en soms kwamen zij in groten getale. Het bevestigde de mening 'dat liefde voor de wetenschap niet uitsluitend zijnen zetel heeft in hem, die zich zelven gaarne het meesterschap over alles toekent, hoezeer ook de ondervinding dagelijks leert, dat zoodanig denkbeeld slechts een ijdele waan is.'[16] Ballotage werd in 1863 verworpen als 'een isolerend probleem van vorigen tijd'.[17] De teruggang naar 222 leden werd in 1870 geweten aan de opkomst van andere verenigingen, mede onder invloed van 'Welvaart' zelf, dat vroeger immers, 'in een tijdperk van algemeene apathie', had bijgedragen aan de bloei van het verenigingswezen. Er was nog een vorm van concurrentie waarmee ook andere verenigingen en genootschappen te maken hadden. 'De stoom' voerde sprekers aan uit alle streken van het land en die boden zich aan om 'tegen entréegeld in een gehuurd lokaal openbare lezingen te houden.' Men hoefde dus geen lid meer te zijn om zich op een 'keur van wetenschappelijke taal te vergasten.' Bovendien waren er veel meer openbare vermakelijkheden, vooral op het gebied van toneel, voordracht en muziek.[18] Er was, kortom, volop beweging.

4.1.1 Statistiek volgens 'Welvaart'

In de statuten van 'Welvaart' was de statistiek nadrukkelijk als onderwerp opgenomen en dat leidde in 1843 tot het plan om een statistieke plaatsbeschrijving van Overijssel te gaan uitgeven, in samenwerking met de boekhandelaar J.J. Tijl in Zwolle. Het werk moest gaan verschijnen in vijf jaarlijkse afleveringen van elk tien vellen voor de prijs van vijftien cent per stuk. 'De statistiek, wanneer zij niet in lijnen en cijfers ontaardt', zou op zichzelf reeds de belangstelling van 'elken beschaafden mensch' moeten hebben, was te lezen in een door 'Welvaart' uitgegeven brochure. Zeker wanneer dit vakgebied was gericht op 'eigen land of eigen gewest' kreeg het een bijzonder gewicht.

> De statistiek, in hare hoogere beteekenis, heeft het eigenlijke volksleven tot onderwerp. Zij beschouwt een gegeven volk in zijne dagelijksche leefwijze, zeden en gewoonten, in zijnen wetenschappelijken toestand, enz. Zij vorscht na hoe en welke middelen van onderhoud het zich verschaft, hoe het gehuisvest is, hoe het zich voedt, kleedt en verlustigt, en in dit onderzoek omvat zij den bodem zoowel in een geologisch opzigt, als wat deszelfs voortbrengend vermogen en de voortbrengselen zelven betreft; de gesteldheid van den dampkring, - de meeren, rivieren beken enz. Zij treedt in eene beschouwing der onderscheidene takken van nijverheid, handel, landbouw, fabrijk- en trafijkwezen, visscherij, scheepvaart enz. Zij leert de stoffelijke middelen kennen, die de beoefening der wetenschappen bevorderen. En levert in zoo verre hare beoefening de aangenaamstevruchten op, zij wordt van een onberekenbaar nut, wanneer zij, met de onafhankelijkheid der wetenschap eigen, en alzoo warsch van de zucht om volkshoogmoed te vleijen, de algemeene aandacht op heil-

[16] JV Welvaart 1858, 10.
[17] JV Welvaart 1862, 13.
[18] JV Welvaart 1869-1870, 3.

zame verbeteringen, of op nieuwe bronnen van welvaart vestigt, en de middelen aanwijst, om de eersten daar te stellen en de laatsten te doen vloeijen.[19]

Gemeentebesturen kregen intekenlijsten toegezonden, die voor een deel ook werden ingestuurd, maar toch waren er in 1844 nog te weinig reacties binnen gekomen om van start te kunnen gaan.[20] Of dit een kwestie was van onwil, onbegrip of argwaan valt uit die reacties moeilijk af te leiden. Desondanks kwam een Statistiek Bureau tot stand, dat onder andere aan de kunstschilder J. Plugger opdracht gaf afbeeldingen te maken van beroemde mannen die in Overijssel waren geboren of er hadden gewerkt. Ook moest het verleden op oude platen en tekeningen van steden, dorpen en gebouwen worden vastgelegd. 'De moker stoort zich in de hand des slopers niet aan geschiedkundige herinneringen', luidde de duidelijke motivatie. In 1854 legde 'Welvaart' de basis voor een 'statistieke beschrijving van de gemeenten in Overijssel' door het uitgeven van een model om de informatie te verwerken. Een jaar later waren er vijftien vrijwillige medewerkers die elk een gemeente voor hun rekening namen.[21]

4.1.2 Partners, aanwas, dynamiek

Overal in de stad, in de provincie, in het land, in de koloniën, in het buitenland zocht 'Welvaart', Sloet voorop, naar medestanders en partners. De leden werden aangespoord hun contacten aan te boren, vooraanstaande stadgenoten konden bezoek aan huis verwachten, Overijsselse burgemeesters kregen het verzoek als 'correspondent' op te treden en er gingen schrijvens uit naar tal van particulieren, instellingen en overheden. Brieven van en aan onder anderen de meteoroloog Buys Ballot, directeur Westerman van Artis, de geoloog Staring, directeur Temminck van het Rijksmuseum van Oudheden, gouverneurs in Oost en West, Duitse professoren en het Smithsonian Institute in Washington getuigen van de banden die werden aangeknoopt.

Soms leidden de activiteiten ook tot spontane reacties. Zo stelde de Amsterdamse advocaat mr. J. Vizévene in 1859, na een artikel van Sloet in het *Handelsblad*, voor samen een maatschappij tot bevordering van de kunstmatige visteelt op te richten. Het kwam er niet van, al sloot zijn voorstel prima aan bij het streven naar bevordering van de materiële kant van het bestaan. Een verzoek om samenwerking en zelfs een fusie met het Genootschap Kunstoefening werd afgewezen, omdat de doelstellingen van beide instellingen niet voldoende overeenkwamen.[22] Incidenteel was er sprake van samenwerking met het Nut of met de afdeling Zwolle van de Vereeniging tot bevordering van Fabrijk- en Handwerk en Nijverheid. Voortdurend waren er contacten met het onderwijs, waar Sloet als schoolopziener dichtbij de bron zat.

Een belangrijke gebeurtenis was, in oktober 1854, de opname als een zelfstandige afdeling binnen 'Welvaart' van het Natuurkundige Genootschap Physi-

---

[19] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 6.
[20] JV Welvaart 1844, 12-13.
[21] P. de Waal nam het eiland Schokland, toen nog behorend tot Overijssel, voor zijn rekening en burgemeester F.A. Ebbinge Wubben zorgde voor de binnen zijn gemeente gelegen dorpen Staphorst en Rouveen. JV Welvaart 1855.
[22] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 4, 29 januari 1849. D.J. Pruimers stelde een fusie voor.

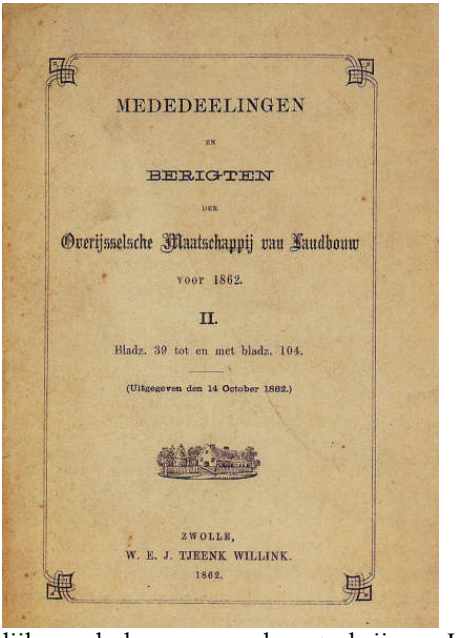
MEDEDEELINGEN
EN
BERIGTEN
DER
Overijsselsche Maatschappij van Landbouw
voor 1862.
II.
Bladz. 39 tot en met bladz. 104.
(Uitgegeven den 14 October 1862.)
ZWOLLE,
W. E. J. TJEENK WILLINK.
1862.

De Overijsselsche Maatschappij ter Bevordering van Landbouw, Tuinbouw en Veeteelt, zoals de naam officieel luidde, had slechts matig succes, ondanks het erelidmaatschap van de heren Staring, Amersfoordt én Sloet. (Historisch Centrum Overijssel)

ca.[23] Het ontbrak in Zwolle nog aan belangstelling voor de 'physica', had het bestuur geconstateerd, maar de samenvoeging zou de zustervereniging extra mogelijkheden bieden. Ter aanmoediging en onder het motto 'eendragt maakt magt' kreeg de nieuwe afdeling een subsidie van 250 gulden voor de aankoop van werktuigen en boeken. Gedurende de wintermaanden zouden de vergaderingen van 'Welvaart' worden opgeluisterd met zes demonstraties. Het was een welkome aanvulling op de activiteiten, want vooral in de winter was het moeilijk om bekwame sprekers te krijgen. Het bestuur sprak daarom de hoop uit, dat snellere middelen van vervoer de stad zouden 'vereenigen met de middelpunten der wetenschappelijke ontwikkeling in ons Vaderland.'[24] Groot was het aantal leden van Physica niet, het schommelde zo tussen de dertig en veertig personen, maar ze vormden weldra binnen 'Welvaart' een belangrijke en actieve poot.

'Welvaart' ontwikkelde zich, om met Van der Woud te spreken, als een 'organisme' en kreeg al spoedig aanwas. Uit haar ontstonden nieuwe organisaties in de vorm van een maatschappij ter verbetering van de vaarweg van Zwolle naar de Zuiderzee, de Landhuishoudkundige Congressen, musea en bibliotheken. Ook het gedrukte woord in al zijn verschijningsvormen, van dagbladpers tot vakboek, droeg bij aan de nieuwe dynamiek die de samenleving in de tweede helft van de negentiende eeuw begon te krijgen.'Welvaart' speelde daar gretig op in.

4.2 Landhuishoudkundige Congressen

Met de Landhuishoudkundige Congressen creëerde Sloet als oprichter 'par excellence' in 1846 vanuit 'Welvaart' een nieuwe organisatie die na het eerste jaar meteen op eigen benen stond.[25]

De Nederlandse landbouw moest meer gebruik maken van wetenschappen als schei-, natuur- en werktuigkunde en geologie, leren van het buitenland en ook de eigen situatie onder ogen zien, vonden Sloet en zijn mede-

[23] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 51a.
[24] HCO. Archief Welvaart, inv.nr 23. *Handelsblad* 2 februari 1859.
[25] Aldus Van der Poel in *De Verslagen*, 9, die ook ook mr. I.A. van Roijen en G. Luttenberg als initiatiefnemers noemt.

initiatiefnemers. Hij was één van die 'vooruitstrevende notabelen, die door het lezen van buitenlandse tijdschriften en reizen in den vreemde tot het besef kwamen, dat een dergelijke situatie niet kon blijven voortduren.'[26] Tijdens de Congressen, zo was de bedoeling, zou worden gesproken over verschillende facetten van de landbouw, maar belangrijk was ook het contact tussen de deelnemers, zodat tussen de beoefenaars van de landhuishoudkunde persoonlijke banden konden ontstaan. In de loop der jaren werd daartoe alle gelegenheid geboden door middel van tentoonstellingen, wedstrijden, diners, voorstellingen en andere festiviteiten. Ook de dames waren volop van de partij, al namen zij, een uitzondering als de weduwe Storm van der Chijs daargelaten, geen deel aan de vergaderingen.

'Zelden zal een vereniging bij haar oprichting zoveel belangstelling genoten (en lange tijd ook behouden) hebben als het Landhuishoudkundig Congres', schrijft Van der Poel in zijn inleiding op het chronologisch overzicht van de behandelde onderwerpen.[27] De tijd was er rijp voor, na een korte periode van belangstelling voor landbouwzaken onder leiding van Jan Kops, rond het begin van de negentiende eeuw. De noodzaak was er ook, omdat de landbouw niet of nauwelijks georganiseerd was, op de kwijnende Commissies van Landbouw na, en dus ook geen spreekbuis had bij de regering. 'Vooral in een tijd, waarin de middelen van verkeer nog gebrekkig waren', concludeert Brugmans in zijn *Paardenkracht en Mensenmacht* onomwonden, 'had een dergelijke uitwisseling van ervaringen en gedachten een onschatbare betekenis.'[28]

In vergelijking met andere takken van nijverheid, stelde Sloet tijdens zijn openingstoespraak in 1846 in Zwolle, bleef de Nederlandse landbouw achter en bracht zij van de ontwikkelingen op het gebied van de hiervoor genoemde wetenschappen nog maar weinig in praktijk. 'De groote verscheidenheid in de geologische en natuurlijke gesteldheid van onzen bodem heeft eene groote verscheidenheid in de wijze van cultuur en de soort van voortbrengselen teweeg gebragt, maar de kennis daarover is verspreid. Nederland loopt achter bij sommige streken in Engeland en Schotland', waarschuwde hij, hoewel de kaas- en botermakerij, de kalvermesterij, de boom- en bloemkwekerij, de warmoezerij, de cultuur van meekrap en koolzaad er in zijn ogen mochten zijn.[29] Hoe dan ook, vroeger werd de landbouw alleen gedreven door lichamelijke kracht, maar nu was er een nieuwe kracht, 'die der wetenschap', waaraan niet straffeloos kon worden voorbij gegaan. 'Al werkte dit Congres niets anders uit dan dat het onderwijs in landbouwkundige wetenschappen op de scholen werd ingevoerd, dan had het reeds eene schoone taak vervuld', sprak hij hoopvol. Ten slotte verzekerde hij nog dat de natie 'hare eigene zaken' ging doen en niet meer 'met slappe handen het flaauwe oog alleen naar den troon' wilde opslaan, alsof van daar alle zegen over het land moest neerdruipen 'als de manna over de hongerige menigte in de woestijn.' [30] Een nieuwe dageraad voor de Nederlandse landbouw zou aanbreken vanaf dit eerste Congres van vaderlandse landbouwkundigen.

---

[26] Van der Poel. *De Verslagen,* 12.
[27] Van der Poel. *De Verslagen,* 11.
[28] Brugmans. *Paardenkracht en Mensenmacht,* 158.
[29] LHC 1846, 4-5.
[30] LHC 1846, 8.

'Practische landbouwers' die problemen hadden met de reiskosten konden daar voorlopig nog niet bij zijn, want een voorstel om hun zonodig een vergoeding te geven, werd door de meerderheid van het Congres afgewezen. Hetgeen 'Welvaart' later niet belette uitverkoren boeren die de Congressen wilden bezoeken, financiële steun te bieden. Wel werd als tijdstip voor het Congres de eerste helft van de maand juni gekozen, omdat dit voor de landbouwers een gunstig tijdstip was, in tegenstelling tot de professoren, die liever augustus hadden gezien. Om de zelfstandigheid te bewaren, zouden geen subsidies worden aangevraagd. Al na enkele jaren kwam men daar echter op terug en werd in de verslagen tevreden melding gemaakt van gemeentelijke of provinciale subsidies.

Er werd overgegaan tot het instellen van (combinaties van) afdelingen voor de verschillende disciplines; veeteelt, bosbouw, koloniale landbouw, staathuishoudkunde, enzovoort. Voor grotere vraagstukken werden meestal commissies ingesteld, die niet zelden werden opgeheven zonder tot iets gekomen te zijn en als de leden het niet met elkaar eens konden worden, deelden zij bijvoorbeeld mee dat er 'geen stellig gevoelen' kon worden uitgesproken. De voorzitters van het Congres waren vaak hoogwaardigheidsbekleders die meer status dan kennis van de landbouw hadden en zich daarom moesten excuseren voor hun onwetendheid en de wens uitspraken dat er 'een ander en meer ervaren en geoefend spreker' ware geweest. Steevast ook bezigden zij frases over de landbouw als een voornaam middel van het volksbestaan of als een onontbeerlijk en onuitputtelijk bedrijf voor de nationale welvaart.

Onomstreden waren de Congressen niet altijd, zoals in 1860 in Amersfoort bleek uit de openingswoorden van mr. H. Verloren, president van de Arrondissementsrechtbank en lid van Provinciale Staten in Utrecht. De vragen in de programma's, zo was diens kritiek, deden vaak niet ter zake, waren te plaatselijk gericht of werden niet of onvoldoende beantwoord, commissies kwamen niet met beloofde rapporten en de feestelijkheden waren te uitgebreid. Hij weet deze situatie in eerste instantie vooral aan onbekendheid met de Congressen, maar gaf toe dat ook een deskundige als Staring met terechte kritiek was gekomen. In 1857 had deze zelfs aangegeven zich te 'bedroeven en schamen' voor het wetenschappelijk peil van het programma, als dit werd vergeleken met dat van de Duitse collega's. De verslagen werden zeer slecht verkocht, maar de prijs lag dan ook bijna twee keer zo hoog als de toegangsprijs. In Amersfoort werd daarom de entree met vijftig cent verhoogd en kregen de deelnemers het verslag later gratis. De oplage kon dus, ook dankzij een ruim aantal presentexemplaren, flink omhoog en in de handel kostten de verslagen daarom nog slechts een vijfde van de oorspronkelijke prijs.[31]

In 1870 beklaagde het bestuur in Arnhem zich over de weinige reacties die binnenkwamen op het verzoek tot invulling van het programma. Begin september 1869 was het uitgegaan naar alle hoogleraren aardkunde, dierkunde, kruidkunde, scheikunde en staathuishoudkunde en naar alle leraren van de Landhuishoudkundige School in Groningen en de Rijks Veeartsenijschool in Utrecht. Medio november waren nog eens 6.000 circulaires verstuurd naar overheden, landbouwmaatschappijen, dag- en weekbladen in binnen- en buitenland en par-

[31] LHC 1860, 37-42.

ticulieren. Eind april gingen 5.500 exemplaren van het programma de deur uit. Om extra bezoekers te lokken werd in de Schouwburg Musis Sacrum een gelegenheidsstuk opgevoerd, omlijst door andere festiviteiten.[32] Succes bleef niet uit, want behalve de 1.723 deelnemers aan het Congres kwamen er ook nog eens 577 personen speciaal voor het bijprogramma. De entreegelden stroomden rijkelijk, maar, moest het bestuur in zijn verslag vaststellen, de belangstelling voor de vergaderingen was beneden alle peil.[33]

Ondanks dergelijke kritische geluiden kon niet worden ontkend, dat de Congressen in een behoefte voorzagen en dus aan hun doel beantwoordden. De landbouw stond op de politieke agenda, er werd over nagedacht en gediscussieerd, ministers en geleerden verschenen regelmatig ten tonele, koning Willem III en zijn oom Frederik gaven meer dan eens acte de présence, men leerde elkaar en het vak kennen, er werden plannen gemaakt en banden gesmeed. Toen in 1860 het voorstel werd gedaan om de naamlijst in de congresverslagen te vervangen door een index van onderwerpen, verklaarde de eminente staathuishoudkundige Ackersdijck, steevast bezoeker en afdelingsvoorzitter, zich daartegen. Je wist met wie je gesproken had, vond hij, en het was ook handig dat de plaatsnamen erbij stonden. Een voorstel om de Congressen eens in de twee jaar te houden haalde het niet. De suggestie om 'praktische landbouwers' een rijksdaalder te geven in plaats van er een te vragen, werd eveneens verworpen.

4.2.1 'De priesteressen van den Nederlandschen landbouw'

Bij de afsluiting van het Congres van 1858 in Nijmegen was geen enkele vrouw meer aanwezig, moest jhr. mr. O.R. Van Andringa de Kempenaer tot zijn leedwezen constateren. En hij was nog wel speciaal een extra trede opgeklommen van de 'estrade' waarop hij was gaan staan teneinde de zaal nog eens te kunnen overzien. De jonkheer schreef dit maar toe aan de muziek die elders in de stad te horen was of aan de onmisbaarheid der dames bij andere gelegenheden.[34]

Vier jaar later in Middelburg was het anders. Sloet kon zich toen richten tot een 'gezelschap van belangstellende en aanzienlijke Zeeuwsche vrouwen' en ook tot zijn eigen echtgenote, die was meegekomen naar Zeeland. Ook naar hen moest geluisterd worden, vond hij, want de dames fleurden het leven op en maakten 'het sieraad' van de vergadering uit. Maar er was meer, want de vrouwen, in alle rangen en standen, konden ook hun productieve bijdrage leveren aan de maatschappij. Hij noemde het voorbeeld van de Engelse 'ladies' die 'de ijdele vermaken van het stadsleven' vaarwel zegden om 'het bestuur eener melkerij of de eene of andere kleine cultuur ter hand te nemen.' Aanvankelijk werden ze uitgelachen door de boeren, tot bleek dat hun methodes zo slecht nog niet waren en dat een goede boekhouding en zindelijkheid vruchten afwierpen bij de zuivelbereiding. Zo werden deze dames 'allengs de welwillende leermees-

---

[32] Het blijspel in vijf bedrijven rond Teunis Geurtsen, 'eigenaar van 4.000 hectaren nieuw ingedijkte en drooggemaakte gronden in de 12e provincie', onder de titel *Een modern landbouw-faillissement* werd opgevoerd door het Kunstlievend Genootschap Eloquentia te Arnhem. De tekstboekjes werden uitgegeven door Is. An. Nijhoff en Zoon te Arnhem.

[33] LHC 1870.

[34] LHC 1858, 119-120.

teressen van den landbouw in haren kleinen omtrek.' Sloet barstte uit in een lofzang op deze vrouwen als 'de priesteressen van den Nederlandschen landbouw.'[35]

Het grote belang dat hij toekende aan de vrouw in de landbouw blijkt ook uit het proefschrift '*Geen tweede boer*' van Margreet van der Burg, die daarin aan hem een aparte paragraaf wijdt.[36] Zij rekent Sloet, met onder anderen Staring en Amersfoordt, tot de belangrijke figuren die in de vrouwengeschiedenis thuishoren.[37]

Tijdens het Congres van 1862 kwam de vraag aan de orde in welke takken van de landbouw de vrouw een onafhankelijk bestaan kon vinden. De aanwezigen opperden naast de zuivelbereiding de mogelijkheden van de warmoezerij of groententeelt en de bloembollenteelt. Sloet meldde zelf, dat in andere landen vrouwen van de 'beschaafde stand' kleine melkerijen en kaasmakerijen hadden opgezet. Hij vertelde ook, dat de boerinnen in Overijssel binnen hun stand 'grooten invloed' hadden.[38] Grote waardering had hij voor de activiteiten van de weduwe A.A.M. Storm-van der Chijs (1814-1895), die hartstochtelijke pleidooien hield voor meisjesvakonderwijs, publiceerde over buitenlandse voorbeelden waarbij vrouwen initiatieven namen tot een bestaan in de landbouw én sprak tijdens de Landhuishoudkundige Congressen. Nadat zij in 1865 in Assen het woord had gevoerd, sprak Sloet de wens uit dat zij 'eene habituée' op de congressen mocht worden.[39]

Storm-van der Chijs had overigens niet direct de bedoeling de vrouw 'te emanciperen', zoals bleek toen het op het Congres in Assen ging over het 'Landontginning in verband met vermeerdering van vrouwelijke werkzaamheden.' Haar doel was 'uitbreiding van den werkkring der vrouw.' Emancipatie achtte zij een dwaasheid en 'zou op het ongeluk der maatschappij en van de vrouw zelve uitloopen.' De man, verkondigde zij, 'moet teruggedrongen worden op de plaats waar hij hoort. Als zwakkere heeft de vrouw veel van het haar door de natuur aangewezen werk moeten afstaan aan den man, tot een voortdurende bron van ongeluk en ellende van haar geslacht. Waar een vrouw behoorde te staan, wordt thans dien plaats door den man ingenomen. Niet alleen is het echter de man, die den werkkring der vrouw heeft ingekort, ook de thans meer en meer gebruikt wordende machines van allerlei aard brengen daartoe het hare bij.' Voor de vrouw was het bijna onmogelijk aan werk te komen en zo kon het gebeuren dat naar een baan die via de *Haarlemsche Courant* werd aangeboden 380 ongehuwde vrouwen hadden gedongen. Waarom werd aan de vrouw ontnomen waarvoor zij door de natuur als het ware was aangewezen? Zij moest meer kansen krijgen en daarom moesten landbouwscholen worden opgericht, waar ook onderwijs aan vrouwen werd geboden.[40] Sloet was het met het laatste eens en betreurde ook dat in de wet op het middelbaar onderwijs niet werd gesproken over de

[35] LHC 1862, 55-56.
[36] Van der Burg. '*Geen tweede boer*', 90-94.
[37] Van der Burg. '*Geen tweede boer*', 308.
[38] LHC 1862, 152.
[39] LHC 1865, 91.
[40] Het voorbeeld van Amerika, waar ook vrouwen een academische studie konden volgen en zelfs promoveren ging haar echter te ver. 'Dit vormen van theoretische geleerden is niet aan te bevelen', vond zij. LHC 1865, 151.

werkkring van de vrouw. 'De natie moet in dezen zich dus zelve helpen, en buiten de wet trachten in het leven te roepen, wat onder de zorg der wet diende gesteld te zijn.[41]

Hij doelde daarmee op verenigingen als 'Welvaart' die onderwijs stimuleerden dat ten doel had eenieder de mogelijkheid op een zelfstandig bestaan te bieden. Het gezinsbedrijf speelde daarbij een centrale rol. Groot hoefden de bedrijven immers niet te zijn, stelde hij nog weer eens in Arnhem in 1870 toen het ging om de vraag of grote dan wel kleine bedrijven voordeliger waren. Het kapitaal behoorde altijd in verhouding te staan tot de grootte van het bedrijf, vond Sloet. Als kapitaal ontbrak, was handenarbeid de bepalende produktiefactor. 'Men is soms wel eens te sterk tegen kleine cultuur ingenomen', constateerde hij. Zelf was hij voorstander van de kleine cultuur, zoals aan de rand van de heidevelden: 'Ontginningen door arme lieden, maar het is hoevebouw; ieder heeft een akker bij zijnen kleine woning en na eenige jaren behoeft de bewoner slechts zelden bij ziekte of winter eenige openbare ondersteuning. Op dergelijke bedrijven was de rol van de vrouw cruciaal.[42]

Voor Sloet ging het niet per definitie om een bepaalde rol voor de man of voor de vrouw, maar om de factor arbeid die door de meest geschikte of voor de hand liggende persoon moest worden ingevuld. Met genoegen maakte hij bijvoorbeeld melding van het feit dat in Staphorst de mannen aan het breien sloegen als dat zo uitkwam. Het was echter niet zozeer een kwestie van emancipatie, in dit geval van de man, maar van het benutten en ontwikkelen van arbeidskracht binnen het kleine of het gezinsbedrijf. De vrouw, óók de vrouw, zag hij in dat verband als een productiefactor én als sturend binnen het gezin.

4.2.2 Nestor

Sloet, het hoeft geen verwondering te wekken, was vanaf het begin positief over zijn geesteskind. Over de landman werd tot voor kort nog gezegd, 'het is maar een boer', sprak hij in Assen in 1854. Maar dat was voorbij en het feit dat koning Willem III het Congres bij had gewoond 'en boeren uit alle oorden des Rijks' aan zijn dis had geroepen moest 'worden opgeteekend in de jaarboeken van den vaderlandschen landbouw'. Hij wees ook op de publikaties die te koop waren. Sommige kostten nog geen dertig cent, maar daarmee konden wel 'beginselen geleerd worden, waarvan de algemeene toepassing het nationaal vermogen jaarlijks met tonnen schats zoude vermeerderen.' (...) 'Men moest zulke boeken uitdeelen aan bekwame boerenknapen, die in hunnen streeken de hervormers van den vaderlandschen landbouw konden worden; dit zou eene schoone vrucht zijn van 't Congres.'[43] Hoewel Nederland geen Arthur Young, geen Aelbroeck of Lavergne kende om de verscheidenheid, de 'veelzijdige voortreffelijkheid' van de landbouw te beschrijven, was die er wel degelijk, stelde hij in 1862 in Middelburg.

---

[41] LHC 1865, 151-152. Mr. L. Oldenhuis Gratama zag er 'iets aandoenlijks in' dat een vrouw op een mannenvergadering voor haar seksegenotes opkwam en vroeg de weduwe of zij ook tijdens de plenaire vergadering wilde spreken.

[42] LHC 1870, 88-89; Zie ook: *TSS* 24-2, 87-96.

[43] LHC 1854, 81-82.

Als een groot belang van de Congressen noemde Sloet naast 'de verzoening van wetenschap en praktijk', in de eerste plaats de vermeerdering van de kameraadschap. Aan 'dat stijve provincialisme van vroegere dagen' was een eind gekomen, want het doel was nu 'de meest mogelijke voortbrenging van den vaderlandschen landbouw' en daarvoor was samenwerking nodig. 'Voortaan kent men uit dit gezigtspunt in de Nederlandsche landhuishouding geen heiboer of kleiboer; geen veeboer of kaasboer; geen Zeeuwschen of Frieschen landbouwer meer; geen Griek of barbaar, en zijn wij allen één en tot één', sprak hij overtuigd.[44] Tegelijkertijd waren er soms stevige meningsverschillen tussen de congresgangers. Zo was Sloet het geheel niet eens met Staring over de duinbeplanting en voerde hij daarover felle discussies met de man die aan 'Welvaart' zoveel te danken had gehad.

Tot zijn dood verzuimde Sloet geen enkele bijeenkomst en steeds werd de 'Vader van het Congres' hier met alle egards behandeld. Tijdens de vijfentwintigste editie in 1871 werd hem als erevoorzitter een herinneringsmedaille aangeboden. In 1873 werd hij als oprichter van het Congres uitgenodigd plaats te nemen aan de bestuurstafel 'in een voor hem gereed staande fauteuil.'[45] De avond tevoren was het voorstel gedaan om hem op iedere afdelings- en openbare vergadering 'een zeer gemakkelijken leunstoel' aan te bieden. Die geste werd beschouwd als 'eene victorie' voor alle voorstanders van de instandhouding van het Congres. Ook in 1882 in Wageningen werd hem eer bewezen. In dichtvorm werd de 'eerwaarde grijsaard' die 'met helder hoofd en warm gemoed' aan alles had deelgenomen, als 'Nestor van 't Congres' bedankt voor zijn leiding en zijn lessen.[46]

Een jaar later in Veendam had hij op uiteenlopende terreinen nog veel te melden. Zo had hij zelf sojabonen uitgezaaid en ze 'beproefd voor de keuken, gestoofd als princesseboonen. Doch ze waren lekker. Groen hebben ze veel loof gegeven, en werden door varkens en schapen met graagte gegeten.' Hij wilde het nog een keer weer proberen, al vond hij het zaad wel te duur, zeker omdat het in Hongarije 'oneindig goedkoper' was te krijgen. Hij had ook nog informatie over de mislukte oesterteelt op de Wadden en suggereerde het daar te proberen met mosselen en zeekrabben, via de commissie voor de zeevisserij. Nogmaals pleitte hij voor een Wet op de markenverdeling (die er in 1886 zou komen) en toonde hij zich tegenstander van een Algemene Landbouw-maatschappij. 'In zijne verbeelding,' aldus het verslag, 'ziet hij reeds een fraai gebouw verrijzen in Den Haag, bestemd voor die Maatschappij. Dan komen er de baantjes bij: een algemeen Secretaris enz. enz. Centralisatie alzoo in de hoogste mate.' Sloet herhaalde dus zijn voorstel voor provinciale organisaties, waarvan de leden werden benoemd door de Staten. Onder luide toejuichingen nam hij afscheid van het Congres, de leden dankend voor hun trouwe opkomst. Voorzitter Antonie

---

[44] LHC 1862, 42-44.

[45] LHC 1873, 86.

[46] LHC 1882, 181-183. In een 'Congres ABC' werd Sloet bezongen in de enigszins kreupele, maar ongetwijfeld welgemeende regels: 'Eerwaarde grijsaard, wakkre Sloet, Gij hebt, van ver gekomen, met helder hoofd en warm gemoed, Aan alles deelgenomen. Waar ooit, o Nestor van 't Congres! Landbouwers zijn te zamen, Dankt elk voor leiding U en les, Die zij van U bekwamen.' De tweede 'S' in deze reeks personalia was gewijd aan M. Salverda (1840-1886). De naam van W.H.C. Staring ontbrak.

Winkler Prins vond hem krachtiger dan het jaar tevoren in Wageningen en hoopte nog op een weerzien in Amersfoort, maar het mocht niet zo zijn.[47]

4.3 Lezingen, leesgezelschappen, bibliotheken

De Landhuishoudkundige Congressen lieten sinds 1846 zien dat overdracht van kennis en informatie voor Sloet een centraal thema was. Tot de belangrijke kanalen hiervoor rekende hij ook de bibliotheken en overal waar hij maar gelegenheid zag, maakte hij zich sterk voor de wereld van het geleende drukwerk. In zijn hoedanigheid als rechter was hij bestuurslid van het Zwolse genootschap Themis, dat een eigen juridische bibliotheek beheerde. Als politicus maakte hij zich sterk voor zowel de bibliotheek als voor de bibliothecarissen van de Tweede Kamer.

Zo hield hij in december 1854 een pleidooi voor een passende salariëring van de drie personeelsleden, één bibliothecaris en twee adjuncten, van de Koninklijke Bibliotheek. De laatsten verzorgden ook de bibliotheek van de Kamer en genoten een traktement van zeshonderd gulden per jaar; tweehonderd minder dan een kamerbewaarder, die bovendien het genot had van 'vrij vuur, licht en inwoning.' 'Die beambten komen dagelijks in aanraking met vele bezoekers uit deze stad en met vreemdelingen', hield Sloet de minister van binnenlandse zaken voor, 'zij moeten zich daarnaar kleeden en iedereen weet hoe duur de kamerhuur en de levenswijze in de residentie is, waaruit genoegzaam volgt dat die beloning uiterst karig en schriel is.' Het loon van deze 'wetenschappelijke menschen' mocht dus beslist niet lager zijn dan dat van een kamerbewaarder of de meesterknecht van een ambachtsbaas, vooral niet, omdat zij ook nog verantwoordelijk waren voor het vervaardigen van de catalogus van de bibliotheek van de Kamer.[48]

Toen het tijdens diezelfde vergadering ging om toevoeging van een afdeling voor taalkunde, letterkunde, geschiedkunde en wijsbegeerte aan de op te richten Koninklijke Akademie van Wetenschappen, keerde Sloet zich daar juist weer fel tegen. De bedoeling was namelijk ook, dat deze Akademie zou gaan fungeren als raadgevend orgaan voor de regering. Als er over wetenschappen van deze nieuwe tak advies nodig was, vond hij, dan waren er in den lande genoeg geleerde genootschappen om daarin te voorzien.

> Men heeft het Friesch genootschap van oudheid en taalkunde; een Groningsch genootschap: Pro excolendo jure patrio; een Utrechtsch provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen; eene Leydsche maatschappij van Nederlandsche letterkunde; een Hollandsche maatschappij voor fraaie kunsten en wetenschappen; eene provinciale Noordbrabantsche maatschappij van kunsten en wetenschappen; eene Zeeuwsche maatschappij van kunsten en wetenschappen.[49]

---

[47] LHC 1883, 81-82.

[48] HTK 6 december 1854.

[49] 'Ik heb nooit eenige lucratieve betrekking bij eenig wetenschappelijk genootschap waargenomen: alleen moet ik jaarlijks eenige offers van mijne zijde brengen aan contributien voor die maatschappijen, die mij de eer hebben aangedaan mij het lidmaatschap op te dragen', meldde hij ook nog. HTK 6 december 1854.

Op het gebied van de wetenschap, en daar niet alleen, toonde Sloet zich zo een voorstander van regionale spreiding boven een centrale aanpak en benadrukte hij het belang van particuliere naast of in plaats van overheidsinstellingen.[50] Bovendien waren er volgens hem voldoende hoogleraren om adviserende taken te vervullen. Aan de Nederlandse wijsgeren -of degenen die zich verbeeldden dit te zijn, voegde hij er vilein aan toe- verzocht hij dringend om de regering voorlopig niet lastig te vallen over filosofische vraagstukken. Eerst moesten de wetten op de nationale militie en schutterijen, op de ministeriële verantwoordelijkheid, op het onderwijs en vooral op de rechterlijke organisatie maar eens tot stand komen. Bovendien was hij van mening dat er na Spinoza in de zeventiende, Hemsterhuis in de achttiende en Kinker in de negentiende eeuw, geen filosofen van voldoende kaliber meer voorhanden waren. Dus wie zou er moeten adviseren? Het leek hem veel beter de beoogde subsidie te verlagen met 6.500 gulden en dat bedrag toe te kennen aan het aloude sterrenkundig observatorium in Leiden, dat dringend geld nodig had.[51] Zijn voorstel werd, met onder de voorstemmers ook Thorbecke, echter verworpen. Belangrijker was, dat Sloet zich met dit optreden in de Kamer onder de wetenschappers waarschijnlijk meer tegenstanders had verworven dan voorstanders onder de bibliothecarissen.[52] Maar tact was dan ook niet zijn meest kenmerkende eigenschap.

Uiteraard kwam Sloet in de Kamer ook op voor het bibliotheekwezen in den lande. Zijn grote voorbeeld was Engeland. Het land liep voorop 'in wat de informatie- en communicatierevolutie van de negentiende eeuw mag worden genoemd: de ontwikkeling van spoorweg, telegraaf, postverkeer', schrijft Paul Schneiders in *Lezen voor iedereen*. 'Als element in deze omwenteling dient zeker de schepping van de moderne openbare bibliotheek te worden genoemd, een geboorte die in 1850 plaatsvond toen het Engelse parlement de *Public Libraries Act* aannam.' Die wet maakte het voor gemeenten mogelijk om een speciale belasting te heffen teneinde openbare bibliotheken te bekostigen.

Sloet was hierover, ondanks het verplichtende karakter en ondanks het feit dat het ging om overheidsgelden, enthousiast en hij heeft 'bibliotheekhistorie gemaakt door als eerste in het Nederlandse parlement er voor te pleiten het Engelse voorbeeld te volgen.'[53] Tijdens de behandeling van de Gemeentewet in de Kamer vroeg hij in 1851 namelijk aan Thorbecke voor te schrijven dat gemeenten verzamelingen van kunsten en wetenschappen en openbare boekerijen zouden oprichten. De minister weigerde echter zover te gaan, want met dergelijke financiële lasten wilde hij de gemeenten niet opzadelen. In andere gevallen had hij deze daar overigens minder moeite mee, zoals hierna zal blijken in het kader van de Onderwijswet van 1857. Particuliere initiatieven zou hij echter toejuichen en ondersteunen, zoals hierna eveneens zal blijken.

---

[50] Ook Thorbecke was tegen centralisatie van de beoefening van kunsten en wetenschappen. 'Men brengt de wetenschappen niet, gelijk verschillende archiefinstellingen, in één middelpunt en onder één beleid. De ondervinding van alle landen, waar dergelijke centralisatie in publieke ligchamen, in ééne soort van generalen staf, werd beproefd, is, geloof ik, eene genoegzame waarschuwing', sprak hij in een reactie op de spreker J. Dirks uit Leeuwarden. HTK 6 december 1854.

[51] Sloet beschuldigde de regering er ook van, dat zij het afgeschafte, en als te duur beschouwde, Koninklijk Instituut uit 1806 via deze subsidie aan de Akademie en de introductie van nieuwe takken, wilde heroprichten.

[52] HTK 6 december 1854.

[53] Schneiders. *Lezen voor iedereen,* 32.

Eén van degenen die bij de Zwolse particuliere initiatieven van Sloet en de zijnen betrokken waren, was de Amsterdamse antiquaar, boekhandelaar en bibliograaf Frederik Muller. Ook hij plaatste de bibliotheken op één lijn met de telegrafie en de spoorwegen en hij was een bewonderaar van het Engelse bibliotheek-systeem, maar net als Thorbecke was hij geen voorstander van gemeentelijke verplichtingen op dit gebied. De acties van Muller en anderen om in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw in Nederland equivalenten van de Engelse *public library* in het leven te roepen, hadden weinig resultaat. Toch waren er uitzonderingen, zoals in Arnhem, waar in 1856 een Openbare Bibliotheek werd geopend, twee maal per week gedurende vier uur, maar alleen voor een 'beschaafd publiek'. De collectie bestond vooral uit wetenschappelijke werken. Het was 'een bewaarplaats van het verleden waarin actuele literatuur buiten de deur gehouden werd.' Jarenlang kwamen er niet meer dan twintig bezoekers per week. Sloet was desondanks enthousiast over deze schepping van het Arnhemse gemeentebestuur, omdat hiermee werd gezorgd voor 'welvaart en beschaving'.[54]

Er waren meer voorbeelden van acties in het parlement waarbij Sloet het belang van bibliotheken benadrukte. Ook in iedere kazerne zou een gezelschapszaal met een boekerij moeten komen, stelde hij in mei 1859, toen het ging om verbetering van het kazernewezen. Op vaste uren moest daar worden voorgelezen uit onderhoudende en nuttige werken, zoals dat in Engeland al gebeurde voor het werkvolk, en daaraan konden dan oefeningen in schermen, zwemmen en gymnastiek worden toegevoegd. Hoe het kon, bewezen volgens hem de matrozenhuizen.[55]

In het verlengde van de bibliotheken maakte hij zich ook sterk voor de positie van archieven. Hij wenste dat alle provinciale archieven door 'eenzelfde verlichte geest bestierd' zouden worden als het Rijksarchief. 'Met enkele is dit het geval nog niet. Men wantrouwt er nog het oog van het publiek, en kan zich nog niet goed aan het denkbeeld wennen, dat die archieven eene *res communis* uitmaken, *quoad usum omnium*.' Ze waren echter nog alleen toegankelijk voor Gedeputeerde Staten en de griffier en niet op vaste uren geopend. 'Men vindt er geene verwarming, geen schrijfmateriaal, geen catalogus, geene bediening en wat het ergst is, men kan geene inzage krijgen, dan op aanvrage bij Gedeputeerde Staten met voorkennis van den griffier, wat voor het groote publiek den toegang afsluit.' Hoewel de provinciale archieven al in 1829 voor het publiek werden opengesteld, waren het in sommige provincies 'nog doode wetenschappelijke kapitalen', klaagde hij. Het stuitte hem tegen de borst, want de stromen der kennis mochten in zijn ogen nu eenmaal niet worden geremd en openbaarheid was hem een groot goed.[56] Ten aanzien van de bibliotheek cum annexis van 'Welvaart' gold dan ook een geheel ander beleid.

---

[54] Schneiders. *Lezen voor iedereen,* 36. Mogelijk betroffen de woorden van Schneiders hier echter het optreden van Sloets broer Ludolf.

[55] HTK 18 mei 1859.

[56] *TSS*-14, 215. De provinciale archieven werden voor het publiek opengesteld bij KB van 4 augustus 1829, no. 137.

4.3.1 De bibliotheek van 'Welvaart'

Vanaf het begin beschikte 'Welvaart' over een eigen bibliotheek. Slechts een gering gedeelte van de werken was aangekocht, want meestal werden de aanwinsten via schenking of ruiling verkregen. In 1853 kreeg de vereniging bijvoorbeeld de boekerij van de in 1851 opgeheven Commissie van landbouw in Overijssel.[57] Sloet bemoeide zich intensief met deze bibliotheek, deed schenkingen en suggesties en kocht soms ook partijen boeken op veilingen. Daarnaast werden ook wel gerichte aankopen gedaan, vooral van natuurkundige werken, nadat in 1854 de bibliotheek van het natuurkundig genootschap Physica aan de collectie was toegevoegd. Acquisitie via schenking of ruiling bleef echter het belangrijkste kanaal. Overijsselse uitgevers als W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle en landelijke als Frederik Muller of Suringar stonden werken af die bij hen waren uitgekomen, de leden van de directie deden dapper mee en ook waren er donateurs. De landelijke overheid bleef niet achter. Zo schonk de minister van koloniën in 1855 een driedelig prachtwerk in folio-formaat over de natuurlijke geschiedenis van de overzeese bezittingen.[58]

In hetzelfde jaar 1854 kwam de landhuishoudkundige J. Wttewaal uit Voorst, een neef van Sloet, met een boekwerk over de geschiedenis van twee eeuwen landbouw en landontginning en werd ook de 268 delen tellende bibliotheek van het Zwolse Onderwijzers-gezelschap aan de collectie toegevoegd, op voorwaarde dat de onderwijzers gratis van de gehele bibliotheek gebruik mochten maken. Die bepaling werd door het bestuur alleen maar toegejuicht, want de 'dikwerf miskende stand der maatschappij, de onderwijzer der jeugd' werd van het hoogste belang geacht. Op dezelfde basis werd de boekerij van de Plaatselijke Geneeskundige Commissie toegevoegd, waardoor de collectie kon worden uitgebreid met 131 boekwerken in 494 delen. Van de totstandkoming van een 'zooveel mogelijk wetenschappelijk ingerigten catalogus' door bibliothecaris Z.W. van Schreven werd in 1857 met voldoening melding gemaakt. Hieruit bleek dat de werken vooral betrekking hadden op 'landbouw, natuurkunde, statistiek, land- volken- en staathuishoudkunde.'[59]

Opvallend waren de ruilingen met instellingen in het buitenland, nadat in Overijssel een sub-commissie was ingesteld van de landelijke Commissie voor de Internationale Ruiling van voorwerpen van kunst- en boekwerken.[60] Vervolgens werden boeken uit deze provincie opgezonden, in de hoop op retourzendingen en die kwamen aanvankelijk ook.[61] Een belangrijke pijler vormde 'The Smithsonian Institution', een grote particuliere instelling in Washington. De wetenschap kende nu eenmaal 'geene grenzen van gewest of land', maar was 'cosmopolitisch'. Resultaten bleven niet uit, want binnen korte tijd kwamen er via agent Frederik Muller twee zendingen uit Amerika. Hij had voor 'Welvaart' zelfs on-

---

[57] HCO. Archief Welvaart, inv. nr. 18, 18 februari 1853.

[58] 'Veltbouw ofte Lantwinninghe door Stevens en Libaut.

[59] Aldus JV Welvaart 1855, 22. De archiefinventaris van 'Welvaart', inv.nr. 80, vermeldt als oudste exemplaar echter alleen een supplement uit 1863.

[60] In 's-Gravenhage zetelde de Commissie voor Internationale Ruiling van boekwerken.

[61] In deze commissie hadden zitting: mr. L.J. Rietberg en J.S. van Deventer (secretaris); W.E.J. Tjeenk Willink en R. Boelens als vertegenwoordigers van de boekhandel; de uitgevers K. van Hulst (Kampen) en J. de Lange (Deventer) als leden-correspondenten en mr. A. van Naamen van Eemnes (voorzitter) namens 'Welvaart'.

gevraagd contact gelegd met vier andere wetenschappelijke instellingen.[62] In 1856 volgden nieuwe zendingen en werd de samenwerking uitgebreid richting Philadelphia. Uiteindelijk vonden ruilingen plaats met 26 verenigingen en maatschappijen, waarvan 21 in Nederland, één op Java en vier in Noord-Amerika.[63] Zo kwam 'een nieuwe wereld' binnen in Zwolle en daarmee op het platteland van Overijssel.

De boekerij van 'Welvaart' bleef groeien, maar te langzaam naar de zin van de directie. Van 'de belangrijke en kostbare werken' die deel uitmaakten van de collectie werd ondertussen echter weinig gebruik gemaakt en dat had veel te maken met een gebrek aan ruimte.[64] Gelukkig waren er nog andere methoden voor de kennisoverdracht. Bij 'Welvaart' gebeurde dat aanvankelijk vooral door het organiseren van lezingen, maar al snel werden er pogingen tot 'leesbevordering' ondernomen. Eerst via de oprichting van leesgezelschappen en daarna door de stichting van bibliotheken ten plattelande.

4.3.2 Lezingen

De lezingen van 'Welvaart' werden gegeven door leden van het bestuur of van de vereniging, maar zo mogelijk werden ook sprekers van buiten de stad aangetrokken; hoewel het tot 1864, het jaar waarin de eerste trein in Zwolle binnenreed, niet meeviel mannen van naam naar de stad te krijgen. Soms werden lezingen gecombineerd met demonstraties van nieuwe producten of vindingen, zoals de gasmicroscoop, die dan op veel bezoek konden rekenen. Regelmatig werd melding gemaakt van de komst van 'de meer lieflijke betrekkingen' der leden. Hoewel dit officieel werd toegejuicht, leek er zo nu en dan toch enige aarzeling te bestaan over de wenselijkheid van deze belangstelling. Zo werd in 1861 in het jaarverslag gemeld dat de wetenschap niet werd geacht 'onder het bereik te zijn van den vrouwelijken geest of althans niet een gebied te zijn, waarop deze verdient rond te waren.'[65]

Toch was het oordeel in 1858 nog anders, want toen werd de komst van 'het geslacht, hetwelk het zwakke pleegt genoemd te worden, doch veeleer den naam van het invloedrijke verdient' nog toegejuicht. De interesse van de dames zou namelijk doorwerken op het gezinsleven en dus op de jeugd. Het verslag over 1859, waarin de hand van Sloet duidelijk zichtbaar is, sprak daarom van een 'innig verband' tussen de beschaving van de vrouw en de ontwikkeling van de maatschappij. Die stelling werd ondersteund door een vergelijking tussen de situatie bij 'de Heidenen, de Mahomedanen en bij de Christenen.' Er werd dan ook naar gestreefd het gehoor van de sprekers, niet van de spreeksters, zo veel mogelijk gemengd te doen zijn.[66]

De lezingen werden ook gezien als een middel om mensen bij elkaar te brengen en te motiveren. Het ware doel was, het publiek aan te zetten tot activiteiten en/of het geleerde in praktijk te brengen. 'Men hoort het in sommige stre-

---

[62] The United State Commission of Patents, the Board of agriculture of Ohio, the State agricultural Society of Michigan en the Wisconsin State agricultural Society.
[63] JV Welvaart 1856, 20.
[64] JV Welvaart 1869-1870.
[65] JV Welvaart 1861, 8.
[66] JV Welvaart 1859, 10.

ken meermalen betreuren, dat de boerenknechts hunnen winter-avonden in de tapperijen doorbrengen of in nuttelooze buurpraatjes verbeuzelen. Op welke wijze zoude men hen nuttig kunnen bezig houden? Zouden hier doelmatig ingerigte avondscholen, zangvereenigingen, voorlezingen bij den haard, het aanleeren van kleine handwerken niet in aanmerking kunnen komen', werd in 1859 gevraagd tijdens een Landhuishoudkundig Congres.[67]

Het idee van de 'wandelleraren' die van het ene naar het andere dorp trokken en lezingen hielden over praktische onderwerpen als veeveredeling, bemesting of het maken van kaas, vond ook bij 'Welvaart' weerklank. Er werd contact gezocht met een bekende wandelleraar, maar die moest wegens ziekte afhaken. 'Hier is het middel voorhanden om landbouwkennis tot in de afgelegendste oorden der provincie te leggen', aldus het jaarverslag van 1875. Ondertussen vond de directie wel, dat er op dit gebied ook een taak lag voor het Provinciebestuur. Het was mede aan de bemoeienissen van 'Welvaart' te danken, dat twee jaar later voor het eerst een bedrag van duizend gulden op de provinciale begroting stond. Zo'n dertig plaatselijke en regionale landbouwverenigingen kregen uit deze pot een subsidie. In 1882 werd het bedrag wegens het toenemend aantal lezingen verhoogd tot 1.500 gulden.[68] Uiteindelijk bleek dit een zeer doeltreffende manier van voorlichting binnen de landbouw, maar dat was nog niet bekend toen rond 1850 een begin werd gemaakt met het oprichten van leesgezelschappen.

4.3.3 Leesgezelschappen

Eén van de middelen om het verband tussen *ver*lichting, in meer concrete zin ook te vertalen als *voor*lichting, en welvaart in praktijk te brengen, was de oprichting van leesgezelschappen. In Zwolle werd in 1850 een 'technologisch leesgezelschap' opgericht, waarbij de leden contributie betaalden en boeken konden lenen als zij minstens vijf jaar lid waren. Er meldden zich 44 'werkbazen' aan, die dus kennis konden nemen van nieuwe ontwikkelingen op het gebied van de techniek.[69] In 1853 richtte het genootschap 'Physica' een leesgezelschap voor Natuurkunde op, dat 45 leden telde. Het had de beschikking over de beste Duitse, Engelse en Franse tijdschriften en tal van werken over natuurkundige onderwerpen en werd door 'Welvaart' van harte aanbevolen. De animo was groot en het ontbrak de leden meer aan tijd dan aan stof om te lezen.

Sloet speelde bij de leesbevordering een dubbelrol als bestuurslid van 'Welvaart' en als schoolopziener in het eerste district van Overijssel. In die laatste hoedanigheid deed hij in 1847 aan een onderwijzer in Bergklooster het voorstel om een leesgezelschap op te richten in Berkum, Haerst en Langenholte, 'ten einde bij de landlieden lust tot lezen op te wekken' en hen door landhuishoudkundige werken of geschriften bekend te maken met middelen, die elders werden ingezet tot verbetering van de landbouw.

Voldoende belangstelling was er zeker, bijvoorbeeld bij enkele inwoners die al waren begonnen met het lezen van twee boeken die in 1842 en 1843 waren ingevoerd in de hoogste klas van de school in Bergklooster. Het ging daarbij om

---

[67] LHC 1859, 48.
[68] Zie voor deze wandelleraren in Overijssel, Coster. *Overijssel op het land,* 32-34.
[69] JV Welvaart 1850, 18.

landbouwkundige werken van Enklaar en Wolda.[70] Ouders hadden hiervoor belangstelling gekregen, nadat ze er hun kinderen over hadden horen praten. En zo kregen twintig 'landlieden' van begin november 1847 tot eind maart 1848 wekelijks een portie landbouwlectuur aangeboden. In dat eerste jaar lazen zij de tiende en (een deel van) de elfde jaargang van Starings *Vriend van den landman*, de *Landhuishoudelijke Courant* en enkele landbouwkundige almanakken. Het jaar daarop kregen zij eerst een leesboek over de landbouw van H. Ponse, *De jonge landman* van L. Koning en Enklaars *De landbouw zoals hij zijn kan* voorgeschoteld. Vervolgens konden zij nog beschikken over een tijdschrift voor land- en tuinbouw van Uilkens en Teenstra, opmerkingen over de appel- en perebomen van Wttewaal, een supplement op de *Vriend van den landman,* de *Landhuishoudelijke Courant* en enige landbouwkundige almanakken.

De lectuur in het tweede jaar viel het best in de smaak, omdat die als eenvoudiger werd ervaren en bovendien meer handelde over verbeteringen die in de vaderlandse landbouw konden worden doorgevoerd. Wanneer de onderwijzer de lectuur bezorgde, kwam het gesprek regelmatig op onderwerpen als 'verbetering der meststoffen, diepere en betere bewerking van den grond' en ook gaven de lezers hun mening over het gebodene. Bovendien, en dat beantwoordde aan het ultieme doel van Sloet, brachten zij het geleerde in praktijk. De 'ontstane wisseling van denkbeelden' leidde er bijvoorbeeld toe dat de bemesting van het land voor aardappelen, boekweit of wortelen door sommigen al in het najaar of in de winter werd verricht. Voorts begon men het land te gieren en werd ook de gier over de mestvaalt gebracht. Hoewel stalvoedering in de betreffende buurschappen niet gebruikelijk was, viel er toch 'meerder lust tot het aankweken van voedergewassen' te bespeuren. Ook ontstond er vraag naar nieuwe gewassen, zoals de lucerne, die door Enklaar was aanbevolen als voedergewas op hoge en droge gronden; maar daarvan was in de nabije omgeving van Zwolle helaas geen zaad te krijgen. De ooftboom- en houtteelt werd uitgebreid.[71]

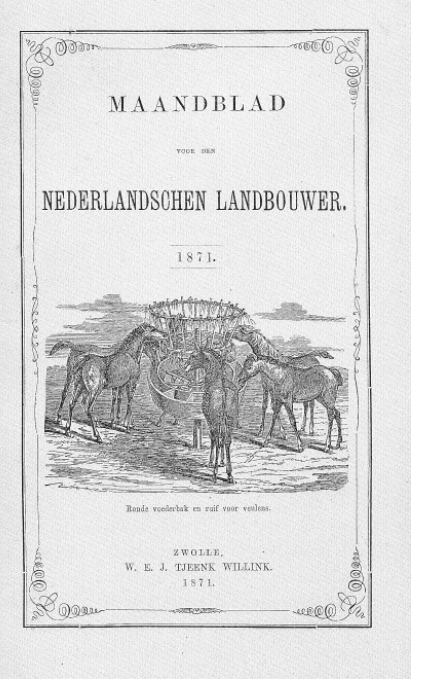
MAANDBLAD
VOOR DEN
NEDERLANDSCHEN LANDBOUWER.
1871.
Ronde voederbak en ruif voor vaalens.
ZWOLLE,
W. E. J. TJEENK WILLINK.
1871.

Leesvoer voor de boer in 1871.
(Historisch Centrum Overijssel)

Uit Avereest kwamen eveneens positieve berichten over de oprichting van een leesgezelschap. Zo werd de landbouw in beweging gebracht, maar daarmee waren de initiatiefnemers nog niet tevreden. Het zou nog veel beter zijn, be-

[70] Enklaar. *Beredeneerde landbouw* en Wolda. *Beknopte schets van den landbouw.*
[71] In 1857 bleek het leesgezelschap te zijn opgeheven. HCO. Archief Welvaart, inv.nr 21, brief van H. Snijder, d.d. 4 mei 1857.

toogde de onderwijzer H. Snijder uit Berkum in een verslag, wanneer de jeugd op dorps- en buurschapsscholen onderwijs kreeg 'in het theoretische en praktische van den landbouw.' Hij maakte zelf al jarenlang gebruik van de boeken van Enklaar en die sloegen aan bij jong en -niet te vergeten- oud. Verder moesten er behalve schooltuinen ook stukken grond komen waarop onderwijzers nieuwe gewassen konden kweken, zoals de Commissie van landbouw ook al had aanbevolen.[72]

Elders in de provincie werden ook leesgezelschappen opgericht. De directie had in 1850 namelijk contact gezocht met de heren A. Höfelt aan de Dedemsvaart, G. ter Horst in Delden, G.J.C. Vidal de St. Germain in Heino, B.J. Dibbetz in Vollenhove en J.H. Stork in Weerselo. Deze waren bereid om het doel te ondersteunen en verzochten om toezending van 'eenige boekgeschenken' en die kregen ze. In totaal maakten er ruim honderd lezers gebruik van. De eerste lectuur waarvan melding werd gemaakt als geschenken waren: de mededelingen van de Gelderse Maatschappij, de almanak van Eekhout, de *Landhuishoudkundige Courant*, de mededelingen van de Hollandsche Maatschappij van landbouw en het jaarboekje van de Hollandsche Maatschappij.[73]

De predikant Stork in Weerselo speelde als correspondent van 'Welvaart' een belangrijke rol. Hij zorgde onder andere voor verspreiding van de *Landhuishoudelijke Courant,* die hier eveneens met graagte werd gelezen, maar wel vaak 'voor een Twentschen boer wat te kras' was. En het bleek toch al zo moeilijk zelfs de beste landbouwer tot iets nieuws te brengen. 'Hij beoefent den landbouw bloot als een handwerk zoo als hem dat door zijn vaar en bestevaar is voorgedaan', schreef Stork in 1849. Het was dus zaak eerst nauw aan te sluiten bij de landbouw van de boer in zijn eigen streek en vervolgens met iets nieuws te komen. De Weerselose predikant had het ondertussen niet gemakkelijk met de nieuwigheden die hij probeerde in te voeren binnen zijn ambtsgebied; evenmin met zijn belangstelling voor de geologie. Hij werd door sommige collega's 'met een medelijdenden glimlach' aangezien, maar liet zich daardoor niet uit het veld slaan. 'Het zijn mannen die zich verre boven alles wat stoffelijk is verheven achten, bastaarden die den zin naar wetenschappelijk onderzoek missen en zich vergenoegen met een soort van godsdienstigheid in 't openbaar ten toon te spreiden en daartoe de kerk als uithangbord gebruiken. Ach, laat ze varen', verzuchtte hij in een brief aan zijn bondgenoot Sloet.[74]

Ook de Enschedeër B. Nijenhuis, die aangaf een bibliotheek van meer dan 25.000 banden te bezitten, zegde zijn medewerking toe en onderstreepte nog eens het belang van de medewerking van onderwijzers, predikanten en pastoors. Hij kwam met de suggestie om een Duits handboek voor de landbouw van J.A. Schlipf te laten vertalen en bewerken door Enklaar, Staring of Wttewaal. In Twente zou daarvoor zeker belangstelling bestaan, gaf hij aan, want sedert 'de verdeeling van de veldgronden' werd daar veel meer werk gemaakt van de landbouw. 'Het is thans een lust te zien, hoedat eene streeks grond tusschen hier en

---

[72] Archief Welvaart, inv.nr. 14. In de correspondentie een verslag van 12 juni 1849 van H. Snijder te Berkum over een leesgezelschap dat op 4 oktober 1847 werd opgericht in de 'buurtschappen' Berkum, Haerste en Langenholte, gemeente Zwollerkerspel.
[73] JV Welvaart 1850, 11-12.
[74] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 14, brief 22 juni 1849.

Glanerbrug (de Pruisische grens) aan weerszijden van den straatweg en bijna 1 uur lang, thans met de heerlijkste vruchten prijkt, die vroeger heide was', schreef hij. Van 'Welvaart' verwachtte hij veel en hij meldde zich dan ook aan als lid.[75] Even bestonden er zelfs plannen om ook in Twente in fabrieksteden technologische leesgezelschappen te stichten en er een afdeling van 'Welvaart' op te richten, maar zover kwam het niet.[76]

Ondanks de aanvankelijk hoopvolle berichten bleef de leesbevordering een moeizame zaak. De boeren moesten de boeken en tijdschriften letterlijk in de hand gedrukt krijgen, pas dan waren ze bereid te lezen. Het leesgezelschap in Bergklooster werd wegens gebrek aan belangstelling opgeheven. Alleen de *Landbouwcourant* werd er zo nu en dan nog gevraagd. Toch namen de kinderen wekelijks tussen de dertig en veertig boeken mee naar huis.[77] In Dedemsvaart werd ook niet meer gelezen. Wel werd in 1857 nog melding gemaakt van nieuwe leesgezelschappen in Avereest en Herxen, terwijl de overige waren blijven bestaan. Vooral de *Landbouwcourant,* die aan sommige leesgezelschappen werd toegezonden, viel ook hier in de smaak.

Om het lezen verder te bevorderen werden een kleine vijftig exemplaren uitgedeeld van het populaire werkje *Het dorp der goudmakers* van Zschokke aan openbare scholen in Ommen, Hardenberg, Den Ham, Vollenhove en Genemuiden. Het boekje werd opgevoerd als voorbeeld van geschikte lectuur die 'niet slechts boeit maar ook tot nadenken brengt, tot onderzoeken en handelen opwekt.' In 1863 kon worden gemeld dat de landbouwleesgezelschappen zich staande hielden, maar dat er geen nieuwe meer bij kwamen. Een nieuwe methode werd gevonden door op marktdagen vanaf een kraam landbouwlectuur aan te bieden, tegelijk met de werktuigen, zaden en dergelijke meer.

'Er wordt nog zeer weinig ten plattenlande over landbouw gelezen', was in 1875 de conclusie, 'maar het beteekent reeds iets, als het tal boeren dat op iederen dag voor de kraam vergadert, kan zien, dat er -en hoeveel er al- over landbouw geschreven wordt; men moet ook hier geene te spoedige uitkomsten verwachten; de tijd dat men op ieder boerenerve eene kleine boekerij van landbouwgeschriften zal aantreffen, ligt nog in een zeer ver verschiet, maar het aanwezen van een enkel landbouwboek in eene boerschap kan er reeds veel nut stichten.'[78] Die conclusie getuigt van het besef dat de weg naar de emancipatie van het platteland nog lang was, maar ook, dat er niet van afgeweken mocht worden.

4.3.4 Bibliotheken ten plattelande

De bibliotheken van 't Nut ontwikkelden zich voorspoedig in de decennia rond het midden van de negentiende eeuw. Tussen 1843 en 1870 groeide hun aantal van 203 naar 310; maar ze bleven relatief klein, met gemiddeld vierhonderd boeken en zeventig leden die ruim achthonderd boeken per jaar leenden. Wel mag worden aangenomen dat het aantal lezers beduidend hoger lag, omdat

[75] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 14, brief 22 juni 1849.
[76] Zie bijvoorbeeld: HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 14, brieven uit Oldenzaal, 16, 18 en 31 december 1849.
[77] HCO. Archief Welvaart, inv. nr. 26, 8 februari 1862.
[78] JV Welvaart 1875, 12.

de boeken vaak werden doorgegeven.[79] Voor Sloet was dit allemaal niet voldoende. Ook in Overijssel viel er het nodige te doen, want daar bestonden op het platteland nog nauwelijks bibliotheken. Zoals hiervoor gezegd, had hij in de Kamer verkondigd, dat het stichten van bibliotheken niet alleen aan het Nut kon worden overgelaten. De overheid in de persoon van Thorbecke gaf op dit gebied echter niet thuis en dat leidde mede tot het besluit, dat 'Welvaart' bibliotheken zou stichten in alle plattelandsgemeenten van Overijssel waar het Nut dit nog niet had gedaan. Er werd echter ook samengewerkt, bijvoorbeeld door het ruilen van boekwerken.

De directie van 'Welvaart' nam geen halve maatregelen om de 'groote gedachte' te realiseren. Op een openbare veiling kocht het bestuur tweehonderd boekdelen die 'goede volkslectuur' boden. Aan de leden werd geen geld, maar een boek gevraagd.[80] Hun gemoed werd danig aangesproken met de vraag of ze boeken wel 'renteloos voor den menschelijken geest' in hun kasten mochten laten staan. 'Moet zelfs niet eene soort van zelfverwijt ontstaan', hield Sloet hun voor, 'dat men daardoor aan de algemeene beschaving te kort doet, waarvoor ieder zijne verpligting heeft?' Ze konden zich die last besparen door gulhartig mee te werken aan 'eene boekencollecte, na voorafgegane aankondiging.' Aan de gemeentebesturen van Hardenberg, Hellendoorn en Ommen werd gevraagd of zij belangstelling hadden voor een volksboekerij van tweehonderd delen. De reacties waren positief en dus konden inwoners van deze gemeenten, evenals die van aangewezen buurgemeenten en de leden van 'Welvaart', gratis boeken lenen; maximaal twee tegelijk voor een periode van drie weken.

De bibliotheek stond onder toezicht van een door de gemeente aangestelde bibliothecaris en diende gedurende twee dagen per week minimaal één uur open te zijn. Op het te laat terugbezorgen stond een boete van vijf cent per dag en bij verlies moest anderhalf maal de inkoopprijs worden betaald. De directie van 'Welvaart' diende jaarlijks nauwkeurig op de hoogte te worden gebracht van het aantal leners en uitleningen en ook van de stand der boeken.[81] Andere plaatsen volgden. Hasselt, Vollenhove en Zwartsluis kregen hun volksbibliotheek, maar het ging te langzaam naar de zin van de directie. 'De tijd waarin wij leven heeft haast, veel haast', aldus Sloet in het jaarverslag van 1869-1870.[82]

Van verschillende bibliotheken is bekend wat en hoeveel er werd gelezen. Te Hasselt bijvoorbeeld werd, vermoedelijk in 1869, een gedrukte catalogus uitgegeven. In totaal stonden daarin 565 titels in vermeld, die waren verdeeld over zeven rubrieken.Opvallend was, dat de rubriek 'Romantiek' veruit het grootste aantal titels telde, hetgeen niet direct aansloot op de verspreiding van kennis voor beroep en bedrijf. Rubriek 1 bevatte welgeteld één boek over staathuishoudkunde.[83] In de derde rubriek was een klassieker te vinden: de aloude *Katechismus der Natuur* in vier delen van J.F. Martinet ![84]

---

[79] Schneiders. *Lezen voor iedereen*, 38. Zie voor het Nut: Mijnhardt en Wichers. *Om het Algemeen Volksgeluk*.

[80] Als het goede voorbeeld diende hierbij de persoon van Benjamin Franklin, die, als hij een boek uit had, op de achterkant ervan schreef dat het vervolgens aan een buurman doorgegeven moest worden.

[81] JV Welvaart 1863. Bijlage B. Reglement voor de volksbibliotheek.

[82] JV Welvaart 1869-1870, 14.

[83] Het betrof E.W. de Rooij. *Geschiedenis der staathuishoudkunde in Europa*. Z.p. z.j.

[84] Achtereenvolgens ging het om, met tussen haakjes de aantallen titels, de rubrieken: 1 Geschiedenis, levensbeschrijvingen en staathuishoudkunde (56); 2 Aardrijkskunde, reizen, land- en volkenkunde (75); 3

Een verhaal op zich vormden de schoolboekerijen. In zijn eigen *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* beschreef Sloet in 1855 het voorbeeld van de schoolboekerijen in de Armeninrichting in Zwolle en vijf 'gehuchten' in Zwollerkerspel: Windesheim, Bergklooster, Westenholte, Genne en Wythmen. Met elkaar vormden zij het eerste gedeelte van het eerste schooldistrict in Overijssel, waarover hij schoolopziener was. Iedere onderwijzer in Zwollerkerpel kreeg per jaar per twintig leerlingen één gulden om boeken aan te schaffen. Ze werden zo goedkoop mogelijk, op veilingen en dergelijke, aangekocht en vervolgens in een netjes geverfde boekenkast met het opschrift 'schoolboekerij' gezet. Er was een catalogus aangelegd en van de uitleningen werd nauwkeurig aantekening gehouden.[85] Al met al bestond er in Zwolle en Zwollerkerspel dus tamelijk veel gelegenheid tot lezen, niet in de laatste plaats dankzij Sloet.

Tot zijn spijt moest hij ondanks alles echter wel constateren, dat in Overijssel 'de slijt van boeken zeer gering' was.[86] Er diende dus iets te gebeuren, had hij al in 1850 in de Kamer als zijn mening gegeven. En daarvoor had hij nog een reden: nu steeds bredere lagen van de bevolking betrokken raakten bij de politiek, moesten deze kennis kunnen verwerven. Niet alleen konden zo de talenten naar voren komen, maar ook konden daarmee opstanden, zoals die in het buitenland te zien waren geweest, worden voorkomen.

> Door de hervorming van ons staatsregt dient eene nieuwe periode van eigenlijke volksbeschaving geopend te worden, en daarom is het noodig, dat ook ten plattenlande meer volksboekerijen worden opgerigt. De Staat is niet verantwoord, wanneer hij dat alleen aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zou willen overlaten. Er bestaat inderdaad ten plattenlande gebrek aan voedsel voor den geest. De werkbazen, de ambachtslieden, de landlieden kunnen zich geen lectuur aanschaffen, ja, wij hebben groote bevolkte dorpen, waar men van alles te koop kan vinden, waar eene meenigte komenijwinkels zijn, maar waar de inwoners niet in staat zijn om zich boeken aan te schaffen of ze tegen een geringe prijs te huren. Naar mate het volk meer aandeel neemt in de behartiging der algemeene belangen, in het eigenlijk bestuur, moet ook de kring van zijne kennis uitgebreid worden. Zien wij het ook niet voorbij, dat de groote mannen, aan wie wij de beschaving van onzen tijd te danken hebben, niet zelden uit den kleinen burgerstand, ja dikwijls uit het slijk der maatschappij zich tot zonnen op de baan der wetenschappen hebben verheven? Wat wij voor de beschaving van het eigenlijke volk zullen doen, dat zal het volk met tiendubbelen,

---

Natuur-, wis- en werktuigkunde (40); 4 Opvoeding en onderwijs (68); 5 Romantiek (201); 6 Vervolgwerken en tijdschriften (63); 7 Letterkunde en gedichten (52). Zie voor de geschiedenis van de vanuit 'Welvaart' gestichte bibliotheken in de hier genoemde plaatsen: W. Massink. *Overijsselse bibliotheken ten plattelande in de negentiende eeuw.* Zwolle 2008. (Werktitel van een doctoraal-scriptie in wording, Open Universiteit 2008.)

[85] *TSS*-11, 424. Sloet gaf een klein statistiekje van de uitleningen in de periode augustus 1853 - augustus 1854 in een gedeelte van Zwolle en Zwollerkerspel. In de Armeninrichting waren 155 boekwerken aanwezig, die in totaal 1450 keer waren uitgeleend aan 103 verschillende lezers. Binnen de vijf gehuchten in Zwollerkerspel bezaten de scholen samen 637 boeken, die door 337 leerlingen werden gelezen. Het best werd er gelezen in Bergklooster: gemiddeld 21 boeken per lezer per jaar, daarna volgden Genne met 19, Wythmen met 17 en de Armeninrichting met 14. Westenholte en Windesheim bleven lelijk achter, want daar kwamen de lezers niet verder dan respectievelijk precies 3 en nog geen 2 boeken per jaar.

[86] *TSS*-13, 105.

> met honderdvoudigen woeker aan de maatschappij vergoeden. Wij zijn het allen eens, dat de uitspattingen der volkswoede in andere landen niet te danken zijn aan overmaat van beschaving, maar aan gebrek aan beschaving.[87]

Het was de plaatselijke overheden dus eigenlijk maar geraden gewoon mee te werken. 'Waartoe kunnen gemeentefondsen beter besteed worden, dan tot de verspreiding van kennis?', vroeg hij zich af. Voor vijftig gulden, waarvan de ene helft voor een kast en de andere voor de eerste collectie, was men al een eind op streek. Als de overheid eenmaal de eerste stoot had gegeven, dan zou 'het volk' vanzelf wel belangstelling tonen en de zaak verder oppakken. Een bijkomend voordeel was, dat op die manier 'ook den gedrukten stand der onderwijzers' een beetje meer aanzien zou krijgen. Sloet rekende niet alleen met middelen, maar ook met mensen.

Voortdurend werd ook de verzameling schoolboeken uitgebreid en wel met een drieledig doel. De collectie moest een bron vormen voor de geschiedenis van het onderwijs, een overzicht bieden van beschikbare onderwijsliteratuur, waardoor scholen betere keuzes konden maken. Bovendien konden zo ook goede boeken 'aan eene onverdiende vergetelheid' worden ontrukt. Ook hier bestond een gezonde samenwerking met 't Nut. Gewestelijke onderwijzers konden de boeken gratis lezen, evenals officieren van het garnizoen dat in Zwolle gelegerd was. 'Al de boekerijen der verschillende genootschappen in ons land moesten voor den stand der onderwijzers open staan' klonk het uitnodigend in het jaarverslag over 1862.[88]

4.4 Op de bres voor het (openbaar) onderwijs

Het onderwijs stond bij Sloet hoog op de agenda en dat bleek niet alleen uit zijn inzet voor de schoolboekerijen. Vanaf het moment dat hij zijn carrière als burgemeester in Hengelo begon, had hij daar alle aandacht voor de bouw van een nieuwe school, de lesmaterialen die gebruikt moesten worden of de schooltuin; ook de positie van de onderwijzer trok hij zich aan. Zijn rol als schoolopziener, vanaf 1838, was geen onlogische stap in zijn met zoveel nevenactiviteiten gelardeerde leven. De gedrevenheid waarmee hij Groen van Prinsterer in 1840 in de Dubbele Kamer attaqueerde tijdens een debat over het onderwijs, getuigde van zijn diepgaande interesse.

Later was het in de Tweede Kamer al niet anders en de aanloop naar de Onderwijswet van 1857 gaf hem daartoe alle aanleiding. Twee zaken stonden daarbij centraal. Ten eerste streed hij vóór het openbaar onderwijs, althans tégen het bijzonder onderwijs. Want Sloet ontkende niet het christelijk karakter van het openbaar onderwijs en benadrukte niet voor niets het 'algemeen christelijke' karakter ervan, waaraan hij zijn normen en waarden ontleende. Ten tweede vond hij dat de staat moest bijdragen in de kosten die gemeenten maakten voor de uitvoering van de nieuwe Onderwijswet, voor zover het ging om 'openbare' scholen.[89]

---

[87] HTK 21 december 1850.

[88] JV Welvaart 1862, 17.

[89] Hij stond op dit gebied dus, zonder dat zelf zo uit te spreken, de lekenmaatschappij voor volgens het Franse systeem, naar het Amerikaanse model zoals dat was gepresenteerd in de Federalist Papers uit 1788, die dienden

In zijn pleidooi voor die financiële steun argumenteerde Sloet dat de gemeenten op het platteland vanaf hun ontstaan tijdens de Bataafs-Franse tijd noodlijdend waren geweest. In Overijssel, Gelderland en Drenthe waren ze ontstaan uit de samenvoeging van 'kerspelen, gehuchten, marken, buurtschappen, dorpen.' Vanaf het begin waren ze, op enkele uitzonderingen na, vrijwel van inkomsten verstoken gebleven, terwijl aan hen wel voortdurend nieuwe taken werden opgelegd. Er moesten gemeentehuizen komen, scholen worden gebouwd, wegen aangelegd, waterlopen gegraven, bruggen gemaakt, er moest een geregelde brandweer worden ingevoerd, enzovoort. Bij gebrek aan openbaarheid en controle konden er grote schuldenlasten ontstaan. Behalve in die gemeenten waar een districts-commissaris had gefunctioneerd, memoreerde hij stilzwijgend zijn vader, die deze functie immers met veel inzet had vervuld

Overijssel kende gemeenten van zes- tot zevenduizend inwoners, waar de hoofdelijke omslag in de hoogste klassen op maar liefst drie- à vierhonderd gulden lag: het jaarsalaris van een eenvoudig onderwijzer. Ook de staat was schuldig aan die toestand, vond Sloet. Hij wees op 'de uitgaven voor de nationale militie, den burgerlijken stand, het kadaster, het transport van misdadigers, vreemdelingen en bedelaars, verplegingskosten, uitgaven voor het *Staatsblad* en provinciale couranten' en wat dies meer zij. Hij wees zelfs op de min of meer gedwongen aanschaf door gemeenten van geschriften met recepten voor schoensmeer. Ten gevolge van dit alles waren veel gemeenten krachteloos geworden, terwijl zij toch eigenlijk de staat vormden waarmee ieder onderdaan dagelijks in aanraking kwam. 'De gemeente is als het ware voor den burger zijn vaderland in het klein', vatte Sloet de zaak samen.[90]

Tegelijkertijd was dit een voorbeeld van de paradoxen waarmee hij te kampen had. Enerzijds was hij een hartstochtelijk voorstander van een wereld zonder grenzen, waarin het economisch leven vrij en ongeremd kon floreren, anderzijds leken de natie met het centrale bestuur en die grote wereld van handel en industrie vijandig aan het hem zo vertrouwde platteland dat hij met alle mogelijke middelen probeerde te beschermen en sterker te maken.

Als de gemeenten de kosten van de nieuwe Onderwijswet inderdaad moesten dragen, gingen zij ten onder, waarschuwde hij. Als voorbeeld noemde hij Zwollerkerspel: de rijkste plattelandsgemeente die hij kende, en 'met uitstekende economie bestuurd.' De extra uitgaven voor de zeven scholen zouden daar 3.350 gulden per jaar bedragen, nog los van de noodzakelijke bouw van vijf onderwijzerswoningen en de kosten voor de onderwijzerspensioenen, die in de praktijk op de gemeenten neerkwamen. Zelfs deze Gemeente, betoogde Sloet, zou in de problemen komen en scholen moeten sluiten. 'Maar hoevele arme gemeenten zijn er niet in Overijssel, hoevele niet in Gelderland, Drenthe, in Noordbrabant, Limburg en elders, welke een even groot, zoo niet een grooter getal scholen bezitten.' Kortom: de staat moest bijspringen.

In totaal ging het bij deze salarisaanvulling om een bedrag van één miljoen gulden. 'Ik zou wel willen voorstellen om dien post met gouden letters op de Staatsbegroting van Nederland te laten prijken', zei hij verderop in het debat.

---

als basis voor de Grondwet.

[90] HTK 13 juli 1857.

Het bedrag was reëel, stelde hij, want de rijksbelastingen brachten ieder jaar meer op, de productie en dus de opbrengst van handelsartikelen in Indië namen toe, de behoeften op de wereldmarkt groeiden, net als de bevolkingsaantallen, nieuwe internationale markten waren door betere transportmogelijkheden bereikbaar geworden. Zelfs als de Nederlandse overheid maar de helft van de jaarweddes van de onderwijzers betaalde, dan nog was dat veel minder dan in Oostenrijk, waar het onderwijs gratis was en alle kosten voor rekening van de staat kwamen. Om de kosten op te brengen, kwam Sloet tevoorschijn met een stokpaardje, moesten er desnoods maar woeste gronden in de Indische Preanger regentschappen worden verkocht. Of anders konden de opbrengsten van staatsdomeinen worden gebruikt, zoals dat ook in Amerika gebeurde. Het zou minder dan vijftig jaar duren, voorspelde hij, of aan de overkant van de Oceaan was men het verouderde Europa in 'volksbeschaving' ver vooruit.[91]

Thorbecke, die in de Kamer zat namens Deventer, maakte korte metten met al deze argumenten. Hij bleef de kosten voor onderwijs een gemeentezaak vinden. Met hetzelfde recht, vond hij, zou men ook andere uitgaven, zoals die voor de burgemeester, voor de helft voor rekening van de staat kunnen brengen. Bovendien konden veel gemeenten de kosten wel degelijk heel goed zelf betalen en dat betekende dat 'uit de beurzen *aller* belastingplichtigen van den Staat de middelen wierden genomen om in de zeer *ongelijke* behoeften der gemeenten te voorzien.' 'Er is geene zelfstandigheid zonder inspanning', prikkelde hij Sloet.[92] Ondertussen vergat Thorbecke dat hij in de discussies rond de Armenwet van 1854 precies andersom had geredeneerd. De zorg voor de armen had hij namelijk wel aan de staat willen opdragen, terwijl ook dan alle belastingplichtigen hadden moeten betalen voor de ongelijke behoeften van de gemeenten. Hoe dit ook zij, ook bij andere al dan niet voormalige politieke vrienden, zoals zijn bondgenoot Van Hoëvell, vond Sloet op dit gebied tot zijn grote teleurstelling weinig of geen steun.[93]

4.4.1 Leerstof

Zoals gezegd was Sloet een fervent tegenstander van het bijzonder onderwijs en hetzelfde gold voor het gebruik van de bijbel als onderdeel van de leerstof op lagere scholen. Hij vond, dat onderwijzers er niet voor waren opgeleid om de jeugd te confronteren met taferelen die 'ons terugplaatsen bij een ander volk, met andere zeden en gewoonten' en die waren geschreven in een voor kinderen onder de twaalf jaar ongeschikte, 'gezwollen, allegorischen, Oosterschen stijl.' In reactie op deze stelling, die getuigt van didactisch inzicht, waren hij en honderdduizenden andere protestanten 'uitgekreten voor ongeloovigen, onverschilligen, ongodisten, materialisten, rationalisten, Arminianen, Arianen, Thorbeckianen, Socianen, Pelagianen en wat al meer van dien aard zij!'

Hij beschouwde die felle reacties als een logisch gevolg van 'den walm der April-beweging' waardoor weldenkende mensen bedwelmd waren geraakt. Zelfs, legde hij in de Kamer omstandig uit, het 'schrander, wiskundig hoofd' van minister G. Simons van Zaken van Hervormde en andere Erediensten. Hij had

[91] Ibidem.
[92] Ibidem.
[93] Zie voor de discussies over de Onderwijswet met name HTK 3, 4, 6, 7 en 13 juli 1857.

deze zoon van zijn geliefde hoogleraar A. Simons dan ook niet willen feliciteren met diens benoeming. 'Liever', dacht hij, 'geen hand dan eene minder opregte hand.' De overtuigingen en opvattingen zaten diep bij Sloet.[94]

Net zomin als het bijbels onderwijs, zag hij iets in het leren van een vreemde taal op de lagere school. Zijn twintigjarige ervaring als schoolopziener had hem ervan overtuigd, dat dit weinig opleverde of zelfs averechts kon werken. Wanneer kinderen met kennis van de Franse taal op de middelbare school kwamen - zo was gebleken, nadat het Frans plotseling populair was geworden- hadden ze meestal een erbarmelijke uitspraak die nauwelijks meer viel af te leren. Maar hij vond het ook weer niet voldoende wanneer lager onderwijs alleen bestond uit het leren lezen, schrijven en rekenen; ook niet 'voor de geringste klassen in ons land.' Het was dus veel beter de kinderen enige kennis bij te brengen van de natuur in de omgeving waarin zij leefden. Op de middelbare scholen zag hij graag het vak scheikunde ingevoerd, mits daarop controle werd uitgeoefend door de schoolopzieners. Bovendien, riep hij: 'Laat ons toch niet alle onderwijs uit de hand der Regering alleen verlangen; laat ons in de verschillende standen der maatschappij er zelven fondsen voor over hebben.' [95] In Engeland waren er kinderen van fabrieksarbeiders die privé-les kregen in de staathuishoudkunde en statistiek, omdat hun ouders daarvoor fondsen bijeen brachten door middel van kleine inhoudingen op hun daglonen.

Bij 'Welvaart' stond het geven van onderwijs op het programma in de vorm van een cursus in de natuurkunde voor onderwijzers en kwekelingen. De ijverige Van Schreven -hij was ook de bibliothecaris van 'Welvaart' en werkte hard aan een catalogus- gaf les aan zeventien hoofdonderwijzers uit Zwolle, zes uit Zwollerkerspel, vijf uit Dalfsen, één uit Hasselt en één uit Genemuiden. Er was bovendien een klas van 32 personen, bestaande uit hulponderwijzers en kwekelingen. In de ruimtes van 'Welvaart' gaf hij tevens les aan de hoogste klas van de Industrieschool. Die cursus bleek een succes. Onderwijzers, ook de 'bedaagde' types onder hen, kwamen van heinde en verre om in Zwolle te vernemen over de wonderen der natuur. [96] Het liet zien waartoe vrijheid van onderwijs in de versie van Sloet kon leiden. Ook de boerenstand zou bewijzen, dat zij 'die weldaad waardig' was. Opnieuw vertaalde hij dus een Engels voorbeeld naar de emancipatie van het Nederlandse platteland. [97]

Tijdens Landhuishoudkundige Congressen maakte hij zich regelmatig sterk voor extra onderwijs aan boerenkinderen en voor de uitgave van goede leerboeken. Hij toonde zich zelfs bereid om een door 'Welvaart' uitgegeven boekje over de mestmakerij in het Fries te laten vertalen. De Friese boer, stelde hij tijdens het Congres van 1852 in Leeuwarden, spreekt en *'denkt'* in de eigen taal, waarnaast de Nederlandse taal slechts de rang van een vreemde, aangeleerde taal bezit. Bovendien, vond hij, zou zo 'een van de oudste Germaansche taaltakken voor de ondergang worden bewaard. Hij kreeg met zijn standpunten de handen van de congresgangers niet op elkaar. Zijn provinciegenoot Zeehuisen, die ook

---

[94] HTK 2 december 1856. Sloets hoop in dit verband, was, reclameerde hij: 'Ut amicitia magis dissoluta quam disrupta videatur'. (Dat de vriendschap eerder losgemaakt dan verbroken schijne.)
[95] LHC 1847, 165.
[96] JV Welvaart 1861 en 1862, 14.
[97] HTK 3 juli 1857.

actief was binnen 'Welvaart', was er juist wel van overtuigd dat de Friese landjeugd het Nederlands prima verstond en vond een vertaling dus niet nodig.[98] Maar deze actie gaf wel aan hoe ver Sloet wilde gaan in zijn pogingen kennis op maat, op niveau en in de juiste taal op het platteland te brengen.

Hij behoorde dan wel tot de 'juristen en andere notabelen' die vonden dat veel boeren 'den ouden slender' bleven volgen', gebrek aan praktische, noch theoretische kennis had hij zeker niet.[99] Hij beheerde immers zelf een boerenbedrijf en, kende het onderwijs van haver tot gort en volgde de internationale vakliteratuur. Hij zag wel degelijk in dat de landbouw niet in een handomdraai te verbeteren was en dat de buitenlandse literatuur niet klakkeloos op de Nederlandse landbouwpraktijk kon worden toegepast. Het moest in een breder kader worden aangepakt en het lager en middelbaar onderwijs dienden daarbij een belangrijke rol te spelen.[100]

In het eigenlijke landbouwkundig onderwijs, moesten de lessen gericht zijn op de kennis 'van grond, lucht en weder, van groeikracht, van bemesting, van gras- en koornsoorten, van veensoorten, van werktuigen, van bewerking des bodems, der voortbrengselen en van de zuivel, en dergelijke.' Het hogere onderwijs was slechts bedoeld om 'onder het bereik der meer beschaafden' te komen, omdat het voor hen beter te bevatten was; of anders onder de meer gegoeden, omdat zij het ook konden betalen. Voor deze groepen was dus de 'diepere kennis' weggelegd, waarbij het ging om 'scheikunde, aardkunde, dierkunde, wiskunde, natuurkunde, werktuigkunde, plantenkunde, administratie, wetgeving, nieuwere talen enz.' Deze verdeling van leerstof leidde weer tot het onderscheid tussen twee soorten landbouwers: de 'boeren', die zelf werkten en geen tijd of middelen hadden om nieuwe zaken te ontwikkelen en de 'heereboeren', de 'gentlemen farmers', die voornamelijk bestuurden, overlegden en verbeterden of althans trachtten te verbeteren.[101]

Goede boeken waren ook bij dit onderwijs van cruciaal belang. 'Men make vooral losse stukjes, naar de zoo verschillende plaatselijke gesteldheden, of naar de zoo verscheidene onderwerpen. Een stukje b.v. over het bouwen op zwaren grond en een ander over die op het zand, een stukje b.v. over het zuivel en een over de bemesting, een boekje over den grond en een boekje over de groeikracht.' Aanpassing aan de plaatselijke situatie bleef, in de traditie van de oude statistiek en de leer van Martinet, het uitgangspunt.[102]

---

[98] LHC 1850, 181.

[99] Zie voor deze opvattingen: Van der Poel. *Het landbouwonderwijs,* 13-14.

[100] LHC 1875, 206. Heerenveen. Hoe moeilijk het was onderwijzers op te leiden, bleek tijdens het Landhuishoudkundig Congres van 1875 in Heerenveen. H. Boom uit Meppel klaagde toen, dat er in Drenthe niet één hoofdonderwijzer was met een aantekening voor het landbouwonderwijs, wel voor gymnastiek. Er kwam een jongen, vertelde hij, om examen te doen maar niemand kon het hem afnemen. 'Wij wisten niet, welke vragen moesten worden gesteld.', 207.

[101] LHC 1849, 53.

[102] Dit bleek bijvoorbeeld uit het leerplan voor het landbouwonderwijs in Brunnepe, een gehucht nabij Kampen. Omdat het de 'groentetuin voor Kampen' was, kreeg de tuinbouw daar voorrang. Er werd één uur plantkunde gegeven, waarbij de lessen bestonden uit: 'a Het kweeken van tuinvruchten, b Het kweeken van landbouwgewassen, c De keuze der gewassen (tuin- en landbouw), d Het zaaizaad en zijne behandeling, e De grondbewerking en bemesting, g De vruchtboomen. Het uur dierkunde bestond uit: a De landbouwdieren, b De veevoedering, c De boter- en kaasbereiding, d Het vetmesten, e De schadelijke landbouwdieren, f De werktuigen (land- en tuinbouw). Het onderwijs werd hier, evenals op het Kampereiland, gegeven van half 7

4.4.2 Onderwijzers en hulponderwijzers

Tijdens de langdurige aanloop naar een nieuwe Onderwijswet, ter vervanging van die uit 1806, leek Sloet in mei 1854 -opvallend genoeg in het licht van zijn streven naar openbaar onderwijs- in de Kamer een lans te breken voor de onderwijzers aan bijzondere scholen der tweede klasse. Zij zouden namelijk zware concurrentie krijgen van de openbare scholen der eerste klasse, omdat die financiële steun van de overheid kregen en daardoor in mooiere gebouwen konden worden gehuisvest. Bovendien zou daar, anders dan op de scholen der tweede klasse, de bijbel gelezen mogen worden. 'Het is niet te ontkennen', stelde Sloet, hoewel hij zelf hiervan een tegenstander was, 'dat een zeer aanzienlijk deel der natie er prijs op stelt, dat de kinderen de heilige schrift reeds op de scholen leren kennen.' Tegen die concurrentie konden de scholen der tweede klasse moeilijk op, betoogde hij, en dat zou de onderwijzers, die voor hun inkomen afhankelijk waren van het aantal leerlingen, financieel te gronde richten. Hij riep de minister dus op de belangen van de scholen der tweede klasse, die zoveel hadden bijgedragen 'tot de vorming van het Nederlandsche volkskarakter en van den goeden geest die deze natie bezielt' ter harte te nemen. [103]

Inderdaad raakten ze in het verdomhoekje. 'Vele dier scholen zijn, hoewel uitmuntend ingerigt en door ijverige brave onderwijzers bekleed, door de nieuwe mededinging geschaad geworden', constateerde Sloet in november 1855 tijdens de begrotingsbehandeling voor het volgende jaar. Toch, en nu kwam de aap uit de mouw, vond hij niet dat de regering hun steun moest bieden, tenzij het openbare scholen werden, zoals hij altijd had gewenst. Hij stemde dus graag in met het voorstel om onderwijzers der tweede klasse van de openbare scholen een kleine toelage van het rijk te geven. Onder hen waren er die niet meer dan tweehonderd à 250 gulden per jaar verdienden en door de sterke stijging van de prijzen voor levensmiddelen waren ze bijna allemaal in een kommervolle toestand geraakt.[104]

De vrijheid van onderwijs werd dus duur betaald, constateerde Groen van Prinsterer direct daarop bitter. Ondanks dat bloeide het bijzonder onderwijs en dat was volgens hem een bewijs 'van de toenemende weêrzin der natie tegen de openbare school, gelijk ze meer en meer ontaardt in eene godsdienstlooze school òf zoodanig algemeen Christelijk onderrigt geeft als bij elke Christelijke gezindheid verdacht is.' [105] Het was duidelijk dat de strijd tussen Sloet en Groen nog niet was gestreden; evenmin als de strijd om bijzonder onderwijs.

Sloet bleef zich sterk maken voor een goede salariëring van de onderwijzers. Hun salaris van vierhonderd gulden per jaar dat tijdens besprekingen over de nieuwe Onderwijswet in 1857 werd voorgesteld, achtte hij veel te gering. Alleen al omdat het overeenkwam met de bezoldiging van een nachtwacht in de steden, want die kon 'zijne taak om den ratel te slaan in éénen nacht leeren', terwijl de onderwijzer zich jarenlang moest inspannen om een akte te halen. Hij moest ook nog eens goed gekleed naar school kunnen gaan, wilde hij tenminste enig gezag kunnen doen gelden. 'De onderwijzer behoort niet, zoo als thans geschiedt, met

---

tot half 9 en was gratis. LHC, 1883, 199-200.

[103] HTK 6 mei 1854.

[104] HTK 30 november 1855.

[105] Ibidem. Zie ook HTK 6 mei 1854.

klompen in de school te komen. Hij moet den naam van een arm man niet hebben, die met zeker medelijden door de inwoners van het gehucht wordt betracht.' Was dus het bedrag van vierhonderd gulden voor een vrijgezel al onvoldoende, voor een man met vrouw en kinderen was dit helemaal het geval. Het kon toch niet de bedoeling van het voorstel zijn 'den regel der contrainte morale van Malthus aan den onderwijzer te willen opleggen.' Omdat Sloet begreep dat niet alle gemeenten de kosten van het lager onderwijs konden betalen, stelde hij voor dat de helft ervan door de staat zou worden gedragen. Verder wilde hij de onderwijzer niet de kans ontnemen op een kleine bijverdienste, bijvoorbeeld door 'des Zondags de kerkklok te trekken.'[106]

Een jaar na de gedeeltelijke invoering in 1857 bekritiseerde hij de nieuwe Onderwijswet, waaraan hij uiteindelijk toch maar zijn stem had gegeven. Ondanks het feit dat zijn 'langdurige ondervinding als burgemeester eener plattelandsgemeente, als lid van een stedelijken raad en als schoolopziener' hem had overtuigd van de onmogelijkheid van deze wet, had hij niet langer willen tegenwerken, om de godsdienstige spanningen na de april-beweging van 1853 niet verder te laten oplopen. Hij betreurde het ten diepste dat de oude wet van 1806 was afgeschaft en gaf nogmaals aan dat ook de onderwijzers en hulponderwijzers op alle mogelijke manieren tekort kwamen bij hun salariëring en soms zelfs werden uitgebuit. De benoeming door de gemeenteraden stuitte hem al evenzeer tegen de borst, want daarbij gebeurde het meermalen dat de godsdienstige gezindheid de doorslag gaf boven de onderwijskundige kwaliteiten van de kandidaten.[107] Hij was voorstander van benoeming der onderwijzers door de koning, om zo gekonkel te voorkomen. Ook was hij tegen voorkeursbenoeming van de jongste kandidaat om pensioengelden uit te kunnen stellen. De beste kandidaat moest worden benoemd stelde hij, geheel terecht.[108] Zijn amendementen hadden echter nauwelijks iets opgeleverd. Het eind van het verhaal was, dat de gemeenten toch -zoals Thorbecke het wilde- moesten opdraaien voor de totale kosten van het onderwijs.

4.5 Verzamelingen, kabinet en musea

Hoewel bevordering van de belangstelling voor het verleden niet in de statuten van 'Welvaart' stond, prijkte dit onderwerp vanaf het begin op de agenda. Het had veel te maken met de oude definitie van statistiek, waarin het belang van de historie immers wel was opgenomen. De oude geschiedenis diende zich dan ook volop aan. De verdelingen van de marken en de daarop volgende ontginningen brachten namelijk voortdurend prehistorische schatten aan het licht. Zo werd in het jaarverslag over 1844 melding gemaakt van de vondst van mesjes van vuursteen, donderbeitels en andere 'voorwerpen van bijgeloof', urnen met as, fossielen en het schouderblad van een walvis.[109] Ook waren een paar oude kruikjes en penningen ontvangen 'als antiquiteiten van eenige waarde.' Ze waren gevonden bij opgravingen achter het oude Zwolse stadhuis. Uit de gemeente

[106] HTK 6 juli 1857.
[107] HTK 6 december 1858.
[108] HTK respectievelijk 7 en 11 juli 1857.
[109] Vooral de predikant Stork uit Weerselo bleek, lieten ook andere jaarverslagen zien, oog te hebben voor oudheidkunde en geologie.

Weerselo werden, dankzij de bemoeienis van de ijverige predikant Stork, een paar stukken blauwe aarde ontvangen die zouden worden onderworpen aan een onderzoek. Er werd gewaarschuwd voor het grote gevaar dat de *'hunen- en wivebelter'* langs de essen liepen en de leden kregen het verzoek de landlieden opmerkzaam te maken op oudheidkundige voorwerpen. Vooral door erop te wijzen dat ze geld waard waren, moest worden voorkomen, dat men dergelijke voorwerpen achteloos in een voor zou werpen. 'Zelfs wat op het oog onbeduidend schijnt, heeft voor het vak der Germaansche oudheidkunde dikwijls eene afzonderlijke waarde', werd eerbiedig gemeld.[110] De archeologie in Overijssel werd hier geboren!

Van de Gemeente Zwolle kreeg 'Welvaart' een zaal in het Reventer of Refter, de voormalige eetzaal van het Bethlehemsklooster. Hier kon de groeiende collectie voorwerpen van Overijssels natuurlijke historie, aardkunde en oudheidkunde worden geëxposeerd.[111]

Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres in juni 1846 werd het museum officieel geopend. Het was een groot succes en ook in de jaren daarna bleef de belangstelling groeien. Sinds de oprichting waren er al 2 270 bezoekers geweest, zo kon het volgende jaar worden gemeld. De collectie breidde zich steeds meer uit en zou worden gesplitst in een gedeelte voor de natuurlijke historie en een deel voor 'oudheden en zeldzaamheden'. Zwolle zou dan dus twee musea hebben, maar dat was niet te veel, aldus het jaarverslag en het streven was om er nog meer te stichten. 'Zulke instellingen zijn in waarheid de kroon van een gewest en eene stad, en wijzen eenigermate het wetenschappelijk standpunt der bevolking aan.'[112]

Teneinde de kennis van de bodem te bevorderen werden kleine verzamelingen van Overijsselse delfstoffen te koop aangeboden. De kistjes waarin de verzamelingen zaten, werden gemaakt van Surinaams meubelhout, 'om zoo tegelijkertijd de kennis aan die houtsoorten te bevorderen.' Vanuit Utrecht stelde C.H.D. Buys Ballot voor om doubletten van geologische en mineralogische voorwerpen te ruilen. Harderwijk bood zelfs de kans om de verzameling voorwerpen van het voormalig Atheneum over te nemen.[113] De collectie van 'Welvaart' had ook praktisch nut, aangezien een directe relatie kon worden gelegd met de nijverheid. Zo was via de gouverneur van Suriname, baron Van Raders, een grote partij Surinaams kopalgum besteld en dit artikel bleek zeer geschikt voor de handel. 'Er is wel is waar een onmetelijke schat van die artikelen in de bosschen van Guyana in te zamelen', schreef de gouverneur, 'maar welke handen zullen dit doen?' Opmerkelijke woorden, aldus het verslag, 'terwijl zoovele duizende handen in het Moederland dagelijks plat uitgestrekt worden, om den aalmoes, het loon en het voedsel der vadzigheid, aan onze deuren af te smeeken.'[114]

---

[110] JV Welvaart 1844, 23-24.
[111] Het was de eerste poot van een museum in Zwolle dat tegenwoordig bestaat onder de naam Ecodrome.
[112] JV Welvaart 1847, 11.
[113] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 11, 29 juni 1846, brief Buys Ballot, de latere stichter van het KNMI.
[114] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 18. Notulen Gemeenteraad, 16 november 1850.

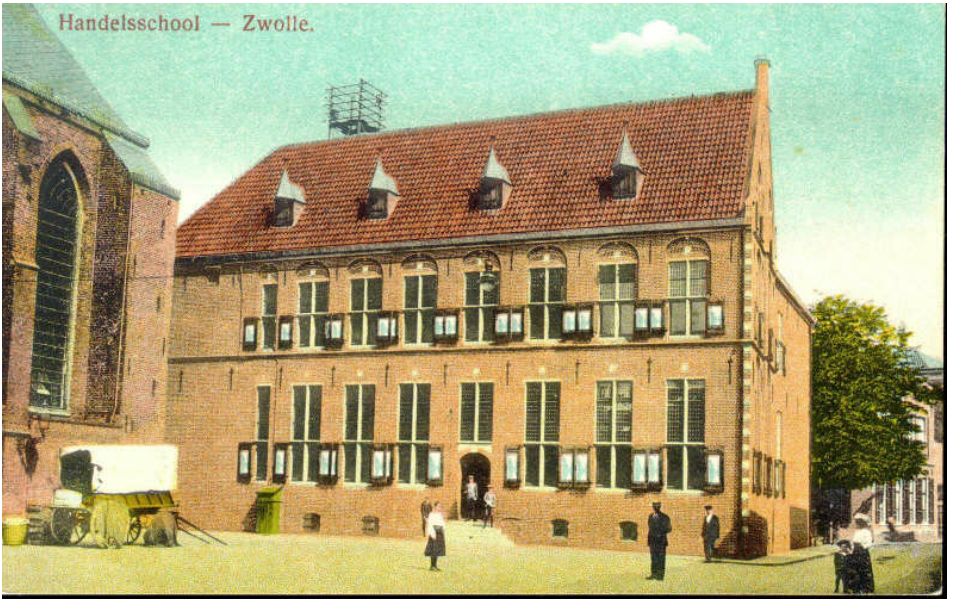

In een gebouw in het centrum van Zwolle, waarin later onder andere een Handelsschool werd gevestigd, stichtte 'Welvaart' in 1846 een museum waar oudheden, geologische en natuurhistorische voorwerpen en ook landbouwwerktuigen tentoon werden gesteld.
(Historisch Centrum Overijssel)

Zo werd hier het principe 'waar een wil is, is werk' naar voren gebracht als argument tegen de bedeling. Het was bovendien een goede aanleiding om nog eens te refereren aan het belang van de band met de koloniën. En die band was, zoals in hoofdstuk 5 zal blijken, weer een reden te meer om de vaarweg van Zwolle naar de zee, en daarmee de wereld, optimaal te benutten. Ook een stuk gum kon dienen om onzichtbare handen speurbaar te doen worden.

Op martkdagen kwamen veel landlieden langs in de musea en het zou dus heel nuttig zijn als er ook landbouwwerktuigen konden worden geëxposeerd. Het goede voorbeeld was rond het begin van de negentiende eeuw al gegeven door Commisaris van de Landbouw, Jan Kops, die een 'Kabinet van landbouwkundige werktuigen' had opgericht. Tijdens de begrotingsbehandelingen voor 1851 riep Sloet in de Kamer op om juist in de landprovincies dergelijke musea te stichten.[115] In Zwolle moest dus een permanent landbouwmuseum komen. Het zou strekken tot algemeen nut en een sieraad voor de stad zijn. 'Welvaart' vroeg daarom de beschikking over nog een gedeelte van het Reventer. Ondanks de voortvarende plannen van Sloet en zijn aandringen vanuit de Gemeenteraad kwam het er niet van.

[115] HTK december 1850.

De Zwolse activiteiten werden ondertussen in Den Haag gewaardeerd. Minister Thorbecke verleende in 1852 zelfs een subsidie van achthonderd gulden om dit particulier initiatief te ondersteunen. Jaar op jaar namen de bezoekersaantallen toe en ook elders wekte dit belangstelling. Tijdens het Landhuishoudkundig Congres in Assen werden in 1854 voorwerpen uit het Museum uitgeleend voor een tentoonstelling van oudheden. Sloet nam de inrichting zelf ter hand en het werd een groot succes. Zo zelfs, dat ook in Assen een museum werd gesticht: de conceptie van het Drents Museum had plaatsgevonden.[116] De groei van de musea van 'Welvaart' zette door. Een derde zaal bleek al in 1854 te klein. Mede door de natuurkundige werktuigen van het met 'Welvaart' gefuseerde genootschap 'Physica', dat ook in het museum vergaderde en daar demonstraties gaf, moest er een nieuwe ruimte komen. Het bezoekersaantal groeide mee, waarbij het bestuur zich afvroeg of dit nu lag aan de grotere bekendheid, of aan de toenemende wetenschappelijke belangstelling.

Dr. C.J. Temminck, directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden, was lovend over de activiteiten en initiatieven van 'Welvaart'. Dit was dé manier om 'onder alle volksklassen eene meer algemeene beschaving te verspreiden', ook in de steden overigens. Want daar waren de bewoners, aldus Temminck, ondanks de mogelijkheden die hun werden geboden, 'geen aasse meer wetenschappelijk gevormd' dan op het platteland. Hij wilde dan ook graag meewerken aan de opbouw van een verzameling van 'natuurvoortbrengsels', maar raadde wel aan eenvoudigweg te beginnen met de inlandse fauna. Hij was bereid zelf een goed betaalbare en 'tamelijk volledige, fraai opgezette en wel geconserveerde inlandsche vogelenverzameling' te leveren en wilde ook wel zorgen voor eventuele latere aanvullingen. In 1855 schonk zijn museum 27 zoogdieren en vogels aan de kleine collega in Zwolle. Ondertussen hield Temminck zich graag aanbevolen voor geologische voorwerpen uit Overijssel.[117] Zo kreeg de wetenschappelijke wereld in Leiden extra publieksbereik in Overijssel, terwijl tegelijkertijd een nieuw acquisitiekanaal werd geopend.

In 1859 deed Sloet iets terug voor Temminck, toen hij in de Tweede Kamer voorstelde, de Leidse directeur en zijn conservator te benoemen tot hoogleraar aan de Academie. De wetenschap vroeg er om, stelde Sloet, want de antieke oudheid was niet meer louter een wetenschap van 'potscherven'. Nederland mocht niet achterblijven op dit gebied en geld behoefde het in dit geval niet te kosten, want het was alleen een kwestie van titulatuur.[118]

Rond 1860 kwamen er in Zwolle al ruim 1.200 bezoekers, waarvan meer dan de helft betalende. Het lage entreegeld van tien cent bevorderde het bezoek, ook van de landlieden, aldus het jaarverslag. Leden van 'Welvaart' hadden gratis toegang. Het museum was tegelijkertijd een werkplaats, want de natuurkundige werktuigen stonden er 'niet ten pronk' maar werden door de jeugd gebruikt. Het zelf nemen van proeven droeg nu eenmaal bij aan het leerproces. Voorwerpen uit de kolonies in Oost en West werden eveneens in de collectie opgenomen. Zo stuurde Sloets broer Ludolf in 1863, nadat hij gouverneur van Nederlandsch-Indië was geworden, een 'anklang of stel van twaalf muziekinstrumenten

[116] JV Welvaart 1854, 8.
[117] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 11, brief van Temminck, 31 januari 1846.
[118] HTK 6 december 1859. Zie ook noot 30.

bij Javanen in gebruik' en een pakket wierook van de hoven van Djocco en Solo.[119]

Steeds meer bezoekers kwamen er, soms wel bijna tweeduizend per jaar. Het grootste probleem was en bleef het ruimtegebrek en dat leidde tot een eindeloos gepalaver met de Hervormde Gemeente, die een deel van een gebouw gebruikte waarop 'Welvaart' aasde. Desondanks bleven de musea gehuisvest in het Reventer. Vanaf 1 januari 1867 hoefde er zelfs geen huur meer betaald te worden. Het was een mooi moment, kort voordat Sloet in september van dat jaar voor de tweede en laatste maal afscheid nam van de Raad.

De collecties groeiden nog steeds, vooral door giften. In 1870 werd onder andere melding gemaakt van het heft van een mes, vermoedelijk een offermes, vol afbeeldingen en Noordse runentekens. Het was gevonden in de Kamperstraat in Zwolle. Er werd een foto van gemaakt die naar de Koninklijke Akademie van Wetenschappen ging, vergezeld van de aanbeveling om dergelijke vondsten, vanuit allerlei plaatsen in Nederland, in één museum bijeen te brengen. Ter bevordering van dit plan werden, ondanks de weinig florissante toestand van de financiën, ook foto's gemaakt van andere belangrijke objecten in het museum. Steeds meer werden de musea pleegkinderen van Sloet, die hij tot het laatst van zijn leven, ondanks zijn tanende krachten, met hart en ziel bleef verzorgen.[120]

4.6 Het gedrukte woord

Voor de negentiende eeuw wordt met betrekking tot het gedrukte woord wel gesproken van een 'informatie- en communicatierevolutie', zeker ook als het gaat om de vakliteratuur, ofwel de lectuur voor beroep en bedrijf. Sloet was daarbij volop betrokken. Bij het thema van het 'het gedrukte woord' gaat het om zijn hiervoor reeds beschreven rol binnen het bibliotheekwezen, zijn visie op pers en publiciteit, zijn betekenis voor de op beroep en bedrijf gerichte uitgeverij en de met dit alles verbonden infrastructuur, waartoe in zijn optiek ook de gedrukte media behoorden. Zij moesten zich kunnen richten tot een zo groot mogelijk publiek, waarbij de overheid vooral niet belemmerend mocht optreden jegens de ondernemers, in dit geval de uitgevers, drukkers en boekhandelaren.

Om 'de vrije circulatie der vruchten van den geest' te bevorderen, wilde Sloet de in-, uit- en doorvoer van boeken vrij zien van alle rechten. In het verlengde daarvan had hij ook geen bezwaar tegen het 'nadrukken', dat wil zeggen het zonder auteursrecht te betalen drukken van Nederlandse werken in het buitenland. Het zou bovendien alleen maar de kennis van de Nederlandse taal ten goede komen en dus de markt weer vergroten.[121] De strijd voor een uniform posttarief ging hij eveneens aan, want ook daardoor werd, met een hedendaagse

---

[119] JV Welvaart 1863, 12.

[120] 'Helaas is er in later jaren niet altijd even zorgvuldig met de collectie omgesprongen', werd in 1996 geconstateerd. Pas vanaf 1967 heeft de Gemeente Zwolle erkend dat 'regionaal natuurhistorisch erfgoed veilig gesteld moest worden.' J.G. (Janneke Groenewold). *Nooter Hof Nieuws. Nieuwsblad van het Milieucentrum Nooterhof,* jrg. 1996, nr. 3, 6-7. Een nauwgezette inventarisatie aan de hand van het archief van 'Welvaart' zou aan het licht kunnen brengen welke schatten er, zeker in de eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog, verloren zijn gegaan.

[121] HTK 26 november 1856.

term, *the free flow of information* bevorderd. Net zoals dat gebeurde dankzij een nieuwe vinding, de telegraaf, en een nog relatief onbekende schrijftechniek, de stenografie. Al deze voorbeelden van modernisering werden door Sloet met warme belangstelling begroet én ondersteund.

4.6.1 'Op de bres voor de pers'[122]

De ideële vrijheid van drukpers die in de Grondwet van 1848 was opgenomen, zorgde voor een grote sprong voorwaarts in het aantal lokale, regionale en nationale dagbladen. In 1850 bestonden er 92 dag-, nieuws- en weekbladen met een totale oplage van 54.000 exemplaren.[123] Nederland kon dus bogen op het bezit van een parlementaire perstribune. Toch kan niet worden ontkend, dat 'over het algemeen de journalistiek hier te lande in de jaren voor 1869 op een laag peil stond', maar dat lag niet alleen aan de redacties. De schuld lag mede bij de regering, die door haar fiscale maatregelen tegen de pers verbetering vrijwel onmogelijk maakte.[124] Bijna de helft van de abonnementsprijzen ging in de vorm van het dagbladzegel naar de fiscus. Een jaarabonnement op de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* kostte vóór de afschaffing van het Dagbladzegel in 1869 een bedrag van 33 gulden, waarvan er vijftien naar deze belasting op lezen gingen.[125]

Sloet maakte bezwaar tegen deze vorm van belasting, die in zijn ogen ook de openbaarheid met betrekking tot het functioneren van de overheid belemmerde. Het waken over de constitutie, benadrukte hij in 1853, was niet alleen het werk van de koning -met zijn ministers die op hun beurt weer een 'heirleger ambtenaren' nodig hadden-, maar ook van de 'publiciteit, het schoone en heilzame beginsel van ons tegenwoordig staatsbestuur.'[126] Vier jaar later zei hij het nog duidelijker. 'Eene tegenwoordige maatschappij zonder dagbladen zoude tot een- en staatkundigen stilstand veroordeeld zijn, die tot eindelijk verval en ondergang moest leiden', schreef hij toen in een artikel over het belang van advertenties in de dagbladen.[127] Hij had hier dus een duidelijk andere opvatting dan Thorbecke, wiens voorstelling van de politiek was gebaseerd op scheiding van sferen: 'scheiding van staat en samenleving, van staat en kerk, van kiezers en gekozenen, van politiek en economie en van publiek en privé.' Een scheiding die ook Groen van Prinsterer, zij het om andere redenen, niet wenselijk achtte.[128]

De financiële toestand van de pers was echter weinig stabiel en dat had veel te maken met de kostenpost van het zegelrecht. Afhankelijk van de grootte, dat wil zeggen de oppervlakte, moest een bepaald bedrag aan het zogeheten zegelrecht worden betaald. Bovendien gold die belasting ook nog eens een keer voor de advertenties. Het zegelrecht werd dan ook spottend wel een 'belasting op kennis' genoemd. Sloet ageerde hiertegen en hij had er ook nog een bijzondere motivering voor. 'Alle nuttige zaken steunen op visioenen', schreef hij in zijn tijd-

---

[122] De titel van deze paragraaf is ontleend aan Hemels. *Op de bres voor de pers.*
[123] Knippenberg en De Pater. *De Eenwording*, 67-68.
[124] Rooij. *Kranten, Dagbladpers en Maatschappij,* 71.
[125] Hemels. *Op de bres voor de pers.*
[126] HTK 20 december 1853.
[127] *TSS*-15, 169.
[128] Janse. *De afschaffers,* 211.

schrift.[129] Ter ondersteuning van deze stelling kwam hij met een verhaal over inwoners van Rio de Janeiro die elkaar per advertentie uitnodigden en zo ook hun boodschappen bestelden. Het sprak hem aan, want op deze manier kon een belangrijke tijdsbesparing worden bereikt. Als de advertenties na verloop van tijd echt goedkoop werden en daarmee voor een veel groter publiek betaalbaar, dan konden ook de eenvoudige ambachtslieden hun diensten en producten per advertentie aanbieden. Dan was het ook rendabel om langs die weg een klein stukje grond te koop aan te bieden. Op die manier ontstond er vraag en aanbod en kwam de handel op gang.[130]

> Wat een prikkel voor den kleermaker, den schrijnwerker, als hij eenige dagen achtereen door de advertentiën zijner klanten besprongen werd om zijn werk af te leveren! Is het te veel gezegd, dat goedkoope advertentiën een nieuw leven in vele bedrijven en dagelijksche zaken zouden brengen? De voordeelen der nijverheid zouden groot daarvan zijn. Alleen de groote fabrijkant of magazijnhouder kan voortdurend zijne waren in de dagbladen aanprijzen; de kleine bekwame werkman, die in eene steeg of op eene vliering zijn bedrijf uitoefent, kan dit niet; zijn talent wordt dikwijls niet gekend en daalt met hem in het graf, zonder hem en de zijnen die genietingen te hebben verschaft, welke hij daardoor had kunnen verwerven. Ach!, hij had geene middelen, zijne waar te adverteeren.[131]

Voor de vakbladen zou afschaffing van het zegelrecht eveneens gunstig zijn, want dan werd het betaalbaar om naast een advertentie een artikel te plaatsen waarin uitleg werd gegeven over het aangeboden product. Dan konden de metselaars bijvoorbeeld eens lezen waarom ze werkten zoals ze deden. Waarom ze kalk met kiezel vermengden, waarom ze de steen eerst in het water doopten, voordat ze die plaatsten en waarom ze niet te veel 'verbindingsstof' moesten gebruiken. Het goede voorbeeld, wist Sloet, bestond al in Amerika, want daar draaide de dagbladpers vooral op inkomsten uit advertenties en de kranten werden er juist vanwege dat onderdeel gretig gelezen. Ieder blad had er al zijn eigen doelgroep en daarmee zijn eigen soort advertenties. De markt was er al gesegmenteerd, maar al die segmenten -standen of vakgebieden- hadden elkaar nodig en dat kon Sloet alleen maar toejuichen.

Nederland kon dus veel leren van het buitenland, constateerde Sloet in een recensie over een bloemlezing van wetenschappelijke bladen. 'Wij Nederlanders, die zoo traag in verbeteringen zijn, wier tobberige aard overal bezwaren ziet, moeten vooral op de hoogte gehouden worden van den maatschappelijken vooruitgang in andere landen.'[132] De rol van middelaar bij de verspreiding van al die kennis nam hij zelf met graagte en vol overtuiging op zich. Het wenkend perspectief voor de pers kwam voor hem uit Amerika, waar de markt werd overspoeld met vakbladen en kranten, 'de voortzetting van het schoolonderwijs; zij versterken de eerste indrukken, die men op school ontvangen heeft en vullen

[129] *TSS*-15, 170.
[130] Ibidem.
[131] *TSS*-15, 172.
[132] *TSS*-15, 181.

aan hetgeen nog aan de kennis ontbrak.'[133] Ook in politieke zin behoorde de pers daar tot de dagelijkse realiteit en gold deze voor de inwoners 'als de beschermster van hunne verstandelijke en stoffelijke belangen.'[134]

> Uit de volkomen kennis van alle zaken ontstaat dat gevoel van veiligheid en vertrouwen, dat in de Vereenigde Staten bij al de klassen der maatschappij is doorgedrongen, en daar aan het leven een kalmte en gemakkelijkheid geeft, welke men in Engeland ter naauwernood en elders in Europa in het geheel niet ontmoet. Ieder weet, dat er niets zal gebeuren, zonder dat hij er onmiddellijk van onderrigt zij, dat de raadslieden van het gouvernement geenerlei denkbeeld zullen omhelzen, geen ontwerp zullen voorstellen of aannemen, waarbij de natie van nabij of van verre belang heeft, zonder dat het vanuit alle gezigtspunten door de drukpers is beschouwd en ontwikkeld. Door deze snelle openbaarheid erlangt men de zekerheid van zijne belangen, wanneer die ergens bedreigd mogten worden, tijdig te kunnen verdedigen en voorstaan.[135]

Zo wilde Sloet het ook in Nederland zien, want de vrije verspreiding van gedachten was niet alleen onmisbaar 'voor de verheffing der volken op zedelijk en verstandelijk gebied', maar bovendien ook 'voor het behoud en de verzorging hunner staatkundige en stoffelijke belangen in den ruimsten zin.'[136] Zijn beschavingsoffensief diende dus een dubbel doel.

Een grote stap naar de ware vrijheid van drukpers werd in 1869 gezet met de afschaffing van het Dagbladzegel. Al snel bleek hoe het zegel de pers had belemmerd. Kranten en vakbladen werden goedkoper en talrijker en de oplages stegen; alleen al de oplagecijfers van kranten namen tot 1871 met vijftig procent toe.[137] De krant waarmee Sloet nauw verbonden was geweest, *Overijssel,* was echter al dertien jaar voordien ter ziele gegaan.

4.6.2 De liberale krant *Overijssel*

Sinds april 1845 verscheen de liberale krant *Overijssel,* waarin Sloet, zoals hiervoor beschreven, prominent figureerde als de ware politicus. Zijn optreden in de Gemeenteraad en later in de Tweede Kamer werd in de krant steeds met instemming gememoreerd. *Overijssel* is praktisch geheel onbekend gebleven in de Nederlandse geschiedschrijving en toch heeft deze krant een belangrijke bijdrage geleverd aan de verandering van het politieke klimaat in de jaren rondom 1848. De regionale actualiteit werd kritisch gevolgd, steeds in het licht van landelijke ontwikkelingen, en als de redactie het nodig vond, werden daarbij man en paard genoemd.

Het voorstel van de Negenmannen tot herziening van de Grondwet dat in 1844 door de Kamer was afgewezen, betekende voor *Overijssel* beslist geen eindpunt. Het was juist eens te meer een signaal, dat de politieke trom veelvuldig en luid geroerd moest worden: op lokaal, regionaal en landelijk niveau. In een in-

---

[133] *TSS*-15, 191.
[134] *TSS*-15, 181-200.
[135] *TSS*-15, 183.
[136] *TSS*-15, 192.
[137] *TSS-14,* 169-175.

gezonden stuk van zaterdag 24 mei 1845 werd gefulmineerd tegen de hernieuwde weigering van de Tweede Kamer om tot een Grondwetsherziening over te gaan. Een meerderheid had zich hier tegen verklaard, hoewel, volgens de briefschrijver, duizenden hierom hadden gesmeekt en er 'honderd duizenden (waren) welk er gaarne om smeeken wilden, indien hun de keel niet op deze of gene wijze toegeknepen werd!'[138] Een commentaar van 28 mei liet evenmin weinig aan duidelijkheid te wensen over. Sommige leden van de Ridderschap werden 'geheel onbekwaam en ongeschikt' geacht, al werden er geen namen genoemd. De vertegenwoordiger van de Stedelijke Stand jonkheer J.A. Sandberg, tevens Gedeputeerde én lid van de Ridderschap, kreeg evenmin een compliment. In een beschouwing over de verkiezingen voor de Provinciale Staten werd ook de onafhankelijkheid van de Commissaris (sic!) als een eis gesteld.

Het was een onderwerp dat ook Sloet in zijn ageren tegen de centralisatie van het landsbestuur aan de orde had gesteld. In het nummer van 31 mei 1845 werd de weigering van de Kamer om de voorstellen tot herziening van de Grondwet zelfs maar in behandeling te nemen, nogmaals ernstig bekritiseerd. 'Wij gelooven,' heette het op 11 juni 1845 onomwonden, 'dat de invoering der directe verkiezingen eene weldaad voor de natie zou zijn.' Maar zover was het nog lang niet en daarover werd, zoals bekend, ook binnen de liberale gelederen verschillend gedacht. Sloet bijvoorbeeld, behoorde zeker niet tot degenen die op dit gebied al te rigoureuze stappen wilden nemen.

Ondertussen moesten de Kiescolleges echter wel hun zelfstandigheid blijven bewaren, stelde *Overijssel,* en niet verworden 'tot doode wapenen in hand der Aristocratie'. Geheimhouding was daarbij een voorwaarde, maar de praktijk leerde anders, illustreerde *Overijssel* met een voorbeeld rond de eerder genoemde Sandberg. Hij was in Zwolle niet herkozen, maar toen dat bekend was, trad zijn zwager in Kampen, Wittewaal tot Stoetwegen, af en stond zijn plaats aan hem af. Sandberg werd vervolgens ook in de Staten gekozen. Daarna ging hij, volgens de omschrijving van *Overijssel,* op toernee door de provincie met de bedoeling om stemmen te winnen voor zijn herverkiezing tot gedeputeerde. Via het feuilleton 'Een verkiezing in V bedrijven' werden de lezers op de hoogte gehouden van deze curieuze zaak.[139]

Eén adagium diende te allen tijde te gelden: niet de voornaamheid, maar de bekwaamheid van volksvertegenwoordigers was bepalend voor de benoeming en verkiezing in welk bestuurscollege dan ook. Al konden die hoedanigheden natuurlijk wel samenvallen. Als voorbeeld noemde *Overijssel*, in een anoniem artikel dat heel wel uit Sloets pen gevloeid kon zijn, de burgemeester van Zwollerkerspel, J.C. Baron van Haersolte. 'De adeldom is bij hem geen vasthoudendheid aan verouderde begrippen en verjaarde rechten.' (...) 'Hij is edelman, en gevoelt dit; doch niet in dien zin, dat hij zich door de natuur bestemd acht om als saletjonker op deze aarde te figureren, om een gouden sleutel ter plaatse te dragen waar zulks betaamt, om voor zijne borst lintjes te bedelen, maar om te ijveriger zijn pligt als burger van den staat te betrachten.'[140] Van Haersolte kreeg dan ook

[138] *Overijssel* 24 mei 1845.
[139] *Overijssel* 5 juli 1845.
[140] *Overijssel* 20 augustus 1845.

een positief stemadvies, toen het in augustus 1845 ging om de verkiezing van een nieuw lid namens de Provincie Overijssel in de Staten Generaal.

De aftredende Cornelissen werd gehuldigd als 'ingezetene van het nederig Steenwijk'. Zijn plaats van herkomst werd genoemd, als een bewijs voor het vertrouwen van de krant in Provinciale Staten die zich hadden onttrokken aan 'den invloed van familie-cotteriën onder de drie voornaamste steden'[141] (...) 'Zij zijn dezulken voorbijgegaan, die zich tot de gewigtige betrekking van Lid der Staten Generaal, even als bij vorige vacatures, al wederom of op onbeschaamde toon opdrongen, of zijdelings met een vriendelijk lachje of suikerzoet praatje de aandacht op hun nietig, glorieus persoontje zochten te vestigen. De gouden eeuw voor de onbeduidendheid heeft uitgebloeid.'[142] Verontwaardigd daarentegen was de reactie, toen bleek dat Thorbecke in Zuid-Holland niet opnieuw was verkozen voor de Tweede Kamer. 'Wij weten wel dat niets ondraaglijker was, en voor het Ministerie, en voor de meerderheid in de Kamer, dan de wetenschappelijkheid (om het zoo te noemen, zij noemen het pedanterie) van de Hr. Thorbecke', aldus de redactie, maar dat mocht geen reden zijn hem buiten de deur te houden.[143]

Een zaak die in het hele land de aandacht trok was die tegen uitgever Karel van Hulst van de liberale *Kamper Courant*. In een extra nummer op oudejaarsdag 1845 bracht *Overijssel* het eerste van een lange reeks verslagen tegen de Kamper geestverwant. Vanwege artikelen in zijn *Utopisch-Politische Snelwagen* werd hij beschuldigd van laster tegen de koning in een commentaar op de Troonrede. Hoewel hij niet de schrijver was van het bewuste artikel, werd Van Hulst als uitgever wel verantwoordelijk gesteld voor de publicatie ervan en aangezien hij weigerde de naam van de auteur te noemen, werd hij aangeklaagd. De zaak, die een pendant had in die van het bekende proces tegen de uitgever C.A. Thieme te Arnhem, hield alom in den lande de gemoederen bezig.[144] Na een schier eindeloos lijkende procedure werd Van Hulst veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar.[145]

Ook het functioneren van ambtenaren in alle geledingen werd nauwlettend gevolgd. Zo vormde het overlijden van een Leidse prostituee, die in gevangenschap na negen dagen de hongersdood was gestorven, aanleiding voor kritische noten. Het waren dan wel lager geplaatsten, zoals door de superieuren ter verontschuldiging werd aangevoerd, die 'de moord' op hun geweten hadden, maar waren die superieuren ook niet zelf verantwoordelijk voor de misdragingen van

---

[141] Ibidem.

[142] In de zitting van 21 augustus werd Van Haersolte inderdaad gekozen met 31 van de 54 stemmen. De tweede kandidaat die door *Overijssel* was aanbevolen, mr. P.A. van Steenbergen uit Twente, kreeg zestien stemmen en Sloet kreeg er één. *Overijssel* 21 augustus 1845.

[143] *Overijssel* 16 juli 1845.

[144] De zaak werd niet behandeld door mr. G. Bruce, die officier was bij de Arrondissementsrechtbank, maar door substituut mr. G.D. Ribbius. Bruce, die ondanks zijn functie als Gouverneur, zelden of nooit verstek liet gaan, gaf ditmaal voorrang aan andere activiteiten en dat kon volgens *Overijssel* geen toeval zijn!

[145] Zie de nummers 84 (31 december1845), 86 (3 januari 1846), 87 (7 januari 1846), 90 (15 januari 1846), 95 (31 januari 1846), 96 (4 februari 1846), 98 (11 februari 1846), 100 (14 februari 1846), 102 (21 februari 1846), 104 (26 februari 1846), 106 (4 maart 1846), 107 (5 maart 1846), 108 (7 maart 1846), 109 (11 maart 1846) en 110 (14 maart 1846). Begin maart 1846, na het sluiten van de zaak, liet advocaat mr. J.H.G. Boissevain weten, dat hij zelf de brochure 'Kritiek der Troonrede' aan zijn appellant had toegezonden.

hun ondergeschikten? Een ander voorbeeld was, dat studenten vaak te licht werden bevonden als ze eenmaal aan een hogere school terecht kwamen, omdat de toelatingseisen in veel gevallen te laag waren. Althans, ze werden niet toegepast. Waren niet ook hier hoger geplaatsten verantwoordelijk voor de slechte opleiding?[146]

In een reactie op een artikel in de *'s-Gravenhaagsche Nieuwsbode,* waarin een weerwoord werd gegeven op de kritiek van *Overijssel*, werd de redactie van het blad *Asmodée* bedankt voor de medewerking. Daarin was namelijk een medestander gevonden toen het erom ging aan te tonen, dat er binnen de Nederlandse bureaucratie sprake was van banenhandel.[147] Eerder al, in maart 1846, had de krant beschuldigingen geuit in de richting van de regering. In een zogeheten 'Zwartboek' zou namelijk aantekening worden gehouden van de politieke denkbeelden van diverse personen en daarmee zou bij benoemingen rekening worden gehouden.[148] Het waren dergelijke zaken die Sloet ook in de Tweede Kamer aan de orde stelde, alles vanuit het ideaal van de openbaarheid die hij nastreefde.

Vanaf het moment waarop Sloets kandidatuur voor de Tweede Kamer duidelijk werd, stond *Overijssel* achter hem. Terecht had hij er volgens de krant over geklaagd, dat er na de Grondwetsherziening nog te veel was overgelaten aan de gewone wetgever. Kritiek was er daarentegen in november 1848 op Thorbecke, die 'direct noch indirect' iets had verricht 'wat tot bevordering van de stoffelijke belangen der natie kon strekken.'[149] Er was behoefte aan 'nieuwe mannen' en daartoe behoorde volgens de krant ook Sloet. Inderdaad werd hij gekozen en wel met een overweldigende meerderheid van 600 der 681 stemmen die in het district Zwolle waren te vergeven. In de stad zelf kreeg hij er 498 van de 564. Thorbecke kreeg slechts één stem. In augustus 1851 was *Overijssel* naar aanleiding van een bezoek dat Thorbecke aan zijn geboortestad bracht juist weer zeer positief over hem. 'Zwolle is er trotsch op het leven te hebben geschonken aan den schepper van zooveel goeds in den staat als Thorbecke reeds heeft daargesteld. De dankbaarheid en de sympathie der bevolking van geheel het vaderland zullen hem voorzeker op zijn verderen reis overal begroeten.'[150] Op 24 augustus 1852 verdedigde de krant hem, op ruim één pagina, nadat er verwijten aan zijn adres hadden geklonken, omdat hij zich als minister geen serenades en audiënties had willen laten welgevallen.

Hoezeer Sloet door *Overijssel* werd gewaardeerd vanwege zijn optreden met betrekking tot Indië bleek, nadat hij in 1852 niet was gekozen als rapporteur in een der secties bij de beraadslagingen over het Reglement op het beleid van de regering in Nederlands-Indië. In zijn plaats werd Godefroi gekozen, geen specialist. '*Men had er den heer Sloet tot Oldhuis!* Men had er den man, die vele jaren met warmte, met ijver en talent voor de belangen der koloniën heeft gestreden, die geacht moest worden van de zaak, die het *hier* gold, juist zoveel *meer* te weten, als men moest onderstellen, dat de Hr. *Godefroi* er weinig van *kon* weten. De

---

[146] *Overijssel* 21 maart 1846.
[147] *Overijssel* 8 april 1846.
[148] *Overijssel* 7 maart 1846.
[149] *Overijssel* 10 november 1848.
[150] *Overijssel* 12 augustus 1851.

tegenpartij heeft dus blijk gegeven, dat zij hare persoonlijke bedoelingen stelt *boven* de belangen van het Vaderland. Men zegge niet: de Hr. *Godefroi* is immers ook een vrijzinnig, onpartijdig man! Het gold hier het toekomstig regeringsstelsel onzer overzeesche bezittingen: en de Hr *Sloet* had, als rapporteur, daarover een licht kunnen verspreiden, dat de partij, die licht schuwt, niet wilde doen schijnen. Men heeft liever de Natie en de Regering willen versteken van de nuttige vruchten eener rijpe en speciale studie, dan den man te kiezen, die gewoon is den toorts der openbaarheid de duistere spelonken der *willekeur* en der *ongeregtigheid* te doorzoeken. Dat is de ware strekking van de *uitsluiting,* van de miskenning, die den heer *Sloet tot Oldhuis* heeft getroffen.'[151]

Het was niet de laatste steunbetuiging van *Overijsse*l waar het ging om acties en standpunten van Sloet. In zijn voortdurende conflicten met Groen van Prinsterer wist hij *Overijssel* eveneens aan zijn zijde. 'Waar zouden wij tegenwoordig zonder de partij Groen toch blijven,' schreef de krant in 1851 spottend naar aanleiding van Groens bezwaren tegen Israëlieten als ambtenaren. Hij wilde 'in beginsel' het staatsburgerrecht alleen aan christenen laten toekomen. In 1854, bij de verkiezing van een kandidaat voor de Tweede Kamer namens het district Zwolle tussen Groen en J.P.P. baron van Zuylen van Nijevelt was het commentaar overduidelijk. 'Groen is een theorist, en zoekt het heil van de burgermaatschappij in afgesleten, half judaïsche begrippen van godgeleerdheid, waarmede de ware godsdienst niets gemeen heeft, en die steeds een bron van tweedragt onder het menschdom geweest zijn.' Van Zuylen van Nijevelt, evenals Sloet een kandidaat van de kiesvereniging 'Vrijheid en Orde,' werd gekozen.

Twee jaar later, toen het ging tussen Sloet en Groen, was het commentaar in *Overijssel* nog uitgebreider. Over de kandidatuur van Sloet werd gezegd, dat hij bekend was 'met de stoffelijke en zedelijke belangen van dit district.' Groen kende die niet en wilde die niet kennen. Sloet was een voorstander van 'gepaste zuinigheid in het beheer van de nationale huishouding.' Groen stemde vóór allerlei verkwistingen, zoals voor het budget van oorlog. Sloet was een verdediger van de scheepvaartwetten, Groen bestrijder. Sloet wilde afschaffing van accijnzen die drukten op de volksvoeding en hij wilde die leggen 'op voorwerpen van weelde.' Sloet zag 'in vele opzigten reeds de zegepraal zijner koloniale staatkunde', terwijl Groen nog steeds gold als 'de lofredenaar van de oude Oost-Indische Compagnie'. Sloet wilde vrede 'in Kerk en Staat' en was een 'voorstander van bijbellectuur, maar op eene gepaste wijze, onder leiding en verklaring van bevoegde leraars.' Hij wilde de bijbel 'niet opdringen aan andere gezindten, maar iedere gezindte in haar regt handhaven.' Sloet werd gekozen met 904 tegen 491 stemmen.[152]

Geen politicus werd in *Overijssel* zoveel geciteerd en besproken als hij. Zijn laatste integrale toespraak die in de krant werd opgenomen, ging over de staatsbegroting van 1857.[153] Drie weken later verscheen de krant voor het laatst, op een moment waarop Sloet mentale steun van het thuisfront goed had kunnen gebruiken. In de Kamer had hij bij de behandeling van de Armenwet van 1854 en de Onderwijswet van 1857 regelmatig bakzeil moeten halen, ook zijn optre-

---

[151] *Overijssel* 9 november 1852.
[152] *Overijssel* 6 juni 1856.
[153] *Overijssel* 5 december 1856.

den tegen het Regeringreglement voor Indië dat in 1856 van kracht werd, had hem een weinig tevreden gevoel opgeleverd (hoofdstuk 7). Bovendien had hij in 1856 een parlementaire enquête -de eerste volledige in de Nederlandse geschiedenis- te verduren gekregen naar aanleiding van verwikkelingen rond het Zwolse Diep (hoofdstuk 5). En er zouden nog een paar grote teleurstellingen volgen.

4.6.3 Uitgaven voor beroep en bedrijf

Aan de boekhandel, hier op te vatten als het traject tussen uitgeverij en winkel, dichtte Sloet een grootse taak toe. Hij noemde degenen die in deze sector werkzaam waren 'de colporteurs van den Vaderlandschen roem, in ruimte en tijds, dat is: in alle landen, en ook voor de toekomst.'[154] Zo'n taak schiep natuurlijk verplichtingen. Het ging hem niet in de eerste plaats om literaire werken, maar veel meer om kennis voor beroep en bedrijf. Al moest een boek wel goed geschreven zijn. Maar, schreef hij vol realiteitszin: 'om goede werken te bekomen is het noodig, dat de schrijvers goed betaald worden.'[155] Hij maakte daarbij wél onderscheid tussen een aristocratisch en een burgerlijk honorarium, want de eer telde nu eenmaal ook. De rol van de uitgever was hoe dan ook cruciaal. Hij kon niet domweg in zijn kantoortje gaan zitten wachten tot er een schrijver 'met opgeblazen eigenwaan of met schuchteren bedeesdheid' voorbij kwam, maar hij moest 'de behoefte van zijnen tijd, den heerschenden smaak raadplegen.' Het kwam dus aan op marktonderzoek.

De vorm was wel degelijk belangrijk, zoals de praktijk had laten zien. In de eerste eeuwen na de uitvinding van de boekdrukkunst verschenen er vooral dikke folianten, maar de Elzeviers hadden begrepen, dat handzame boeken beter voldeden en zij hadden met die aanpak een doorbraak op de boekenmarkt bereikt. Om de prijs van een boek laag te kunnen houden, moesten de uitgevers de oplages zo hoog mogelijk maken en daarvoor waren veel lezers nodig. Die lezers moesten eerst goed onderwijs krijgen en ook de kans om boeken en daarmee kennis te leren waarderen.[156] Sloets pogingen tot leesbevordering, vooral op het platteland, moeten mede in dat licht worden gezien.

Vooral op het gebied van de landbouw viel er voor uitgevers nog veel te doen. De verschijning van nieuwe werken werd via de kanalen waarvan Sloet zich kon bedienen dan ook van harte aanbevolen. Tijdens Landhuishoudkundige Congressen kregen uitgevers de gelegenheid hun laatste werken te presenteren en ter verkoop aan te bieden. Hetzelfde gebeurde via 'Welvaart'. De *Almanak voor den Gelderschen, Overijsselschen en Drentschen Landman* van Staring bijvoorbeeld, uitgegeven door stadgenoot en medelid van 'Welvaart' W.E.J. Tjeenk Willink, werd van harte aanbevolen.[157]

De vereniging begaf zich, gebruik makend van bekende auteurs, zelf eveneens op het uitgeverspad. Baanbrekend waren de uitgaven van Starings onder-

---

[154] *TSS*-13, 101.
[155] *TSS*-13, 102.
[156] *TSS*-13, 101-111.
[157] Zo tijdens het Congres van 1848 in Groningen: W.E.J. Tjeenk Willink (Zwolle). *Grondbeginselen tot den Wetenschappelijken Landbouw;* J.C. Ballot (Utrecht). *Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde,* J.G. Meijer (Arnhem). *Algemeene Landhuishoudelijke Courant;* A.L. Scholtens (Groningen). *Handboekje over het Beklemregt, ten dienste van eigenaars en beklemde Meijers,* door H.O. Feith.

zoeken naar de bodem van Twente, Salland en de Kop van Overijssel, die de landelijke status en bekendheid van de 'vader van de geologie' in Nederland zeer ten goede kwamen. Minder bekend, maar veel gebruikt, was een boekje over de mestmakerij dat in 1853 verscheen, nadat over dit onderwerp een prijsvraag was uitgeschreven. De winnaar was Louis Mulder uit Utrecht, een zoon van de scheikundige dr. G.J. Mulder. Zonder slag of stoot werd zijn inzending echter niet gepubliceerd, want hij kreeg zijn prijs pas nadat hij 'Welvaart' toestemming had gegeven de tekst om te laten werken voor de beoogde doelgroep: de eenvoudige boer. Het eindresultaat viel in goede aarde en er verscheen zelfs een tweede druk. In 1854 kreeg Mulder jr., inmiddels hoogleraar geworden aan het Athaeneum in Deventer, bij wijze van dank het erelidmaatschap van de vereniging aangeboden. Het bekroonde boek bereikte, anders dan het bestuur gehoopt had, echter niet de status van een leesboek voor de jeugd op het platteland. Wel schreef een onderwijzer uit Genemuiden een enthousiaste brief die in extenso achterin het jaarverslag over 1855 werd opgenomen. Hij was blijkbaar een uitzondering, want zijn collega's zagen liever lectuur over de gehele landbouw, in plaats van monografieën.

De heren van 'Welvaart' dachten daar anders over. Zij vreesden dat dergelijke leesboeken te oppervlakkig zouden blijven óf te dik moesten worden, wilden ze enig nut hebben. Bovendien meenden zij dat er voor overzichtswerken nauwelijks auteurs te vinden zouden zijn. Er werd dus een nieuwe prijsvraag uitgeschreven, ditmaal over de aanleg en verbetering van hooi- en weilanden op zand- en zavelgronden in verband met de wisselbouw. Winnende inzendingen kwamen evenwel niet binnen, want de deskundige jury -bestaande uit Staring, de predikant Stork uit Weerselo en C. Römelingh uit Haren- had veel kritische noten te kraken.[158] Toch werd ook deze tekst door een deskundige omgewerkt en daarna uitgegeven.

Een andere uitgave, typerend voor de inzet en de inzichten van Sloet, was een eenvoudig boekwerkje dat in 1855 voor de prijs van vijf cent door 'Welvaart' op de markt werd gebracht. Hij had het onderwerp ook al besproken in zijn *Tijdschrift* en het ter sprake gebracht tijdens een Landhuishoudkundig Congres. De 'beknopte handleiding' begon met een inleiding van vijf pagina's.[159] Het Zuid-Hollandse gehucht Roelofarendsveen met zijn 117 huizen en 1.270 inwoners werd daarin opgevoerd als opwekkend voorbeeld voor de arme bewoners van uitgeveende gebieden.

> Wanneer men nu ziet, hoe in de verveende streken van ons gewest, vooral langs de Noord-Westelijke grenzen, de bevolking uit de diepte der veenplassen den zwarten turfgrond naar boven baggert, en daarmede de rietkraggen overdekt, ten einde op deze wijze land te scheppen, waarop zij nog eenige aardappelen verbouwen kan, dan kan men die menschen niet van gemis aan vlijt beschuldigen, maar men moet hunnen naargeestigheid te gemoet komen; of liever deze helpen bestieren, dat zij daarvan voordeliger uitkomsten verkrijgen. Thans bekomen zij eenen schralen oogst van klei-

[158] JV Welvaart 1855, 11.

[159] Deze *Beknopte handleiding voor de teelt van augurken,* in 1855 door 'Welvaart' uitgegeven en gedrukt bij W.E.J. Tjeenk Willink in Zwolle, werd geschreven door de drie directeuren Sloet, J. Zeehuisen jr. en mr. A. van Naamen van Eemnes.

> ne, waterige aardappelen die spoedig rotten; hoe veel beter zoude hunnen voeding zijn, als zij vruchten konden telen, waarvan de opbrengst hen in staat stelde, om eene gelijke en zelfs grootere hoeveelheid gezonde aardappelen van den zandgrond te kunnen koopen, om in den behoeften van den nijpenden winter te voorzien, wanneer in die streken bijna alle werkzaamheden stil staan? Die vrucht kan de augurk voor hen worden.[160]

De moraal van het verhaal was ook nu, dat er overal en altijd een boterham viel te verdienen. In Roelofarendsveen, werd er voor alle duidelijkheid nog maar eens bij verteld, zag men er 'volstrekt niet tegen op' om dertig bunder augurken zorgvuldig te wieden. De teelt werd daarom in het bijzonder in de belangstelling van 'verlichte Armbesturen' aanbevolen als een 'tegengift tegen het kwaad van de geldelijke bedeeling, die de ouders van de diakoniën verkrijgen, en waardoor de kinderen reeds in de prille jeugd het vertrouwen op eigene kracht verliezen en op de hulp van anderen bouwen'. Met een handvol augurkenzaad was er in vele streken, aldus de laatste zin van de handleiding, meer te doen 'dan met dikke boeken tegen het pauperisme te schrijven.' In een noot werd nog meegedeeld dat 'Welvaart' bereid was aan armbesturen die bedeelde armen een stuk land wilden laten betelen 'de noodige hoeveelheid zaad *kosteloos* te verschaffen.'[161]

Een heel andere vorm van informatie voor beroep en bedrijf kwam aan de orde tijdens het Landhuishoudkundig Congres van 1874 in Zierikzee. Daar werd voorgesteld om de meteorologische mededelingen die de Regering aan 'verschillende zee- en handelsplaatsen' deed, via telegrammen ook aan kleinere lokale kranten te doen toekomen. Op die manier konden de berichten ter kennis van de landbouw worden gebracht, nadat ze eerst kosteloos door gemeentebesturen waren ontvangen. Zij behoefden daarvoor alleen maar een 'aëroclinoscoop met daarbij behoorend glazen kastje of aanplakbord' aan te schaffen. Een lid uit Barneveld merkte op, dat het weer al weer voorbij was als de kranten door de boeren werden gelezen en zag daarom liever de verspreiding van barometers met een passende handleiding.[162] Sloet was het niet geheel met hem eens. In Overijssel, zo vertelde hij, was het *Nieuws van den Dag* in de meeste boerenherbergen wel aan te treffen, met daarin het nieuws dat de boeren interesseerde.

De barometer behoorde in Overijssel echter al tot de uitrusting van menige woning. 'Veelvuldige bezoeken aan de boeren zijner provincie gebragt', moest Sloet bekennen, hadden hem helaas echter tot de overtuiging gebracht, dat het met de barometer bij de boeren precies zo ging als met de klok: 'Zij zijn beiden altijd van streek. De klok moet altijd naar den klokkenmaker.' Hij stelde daarom voor om meteorologische waarnemingen te blijven doen en tegelijkertijd op het gebruik van de barometer aan te dringen. Hij wilde daarbij ook onderwijzers inschakelen.

Congresganger C.J.M. Jongkindt Coninck –sinds 1859 directeur van de Maatschappij van Weldadigheid in Frederiksoord en in 1876 benoemd tot directeur van de Rijkslandbouwschool in Wageningen- was het met de indiener van het voorstel eens en voegde eraan toe, dat de boer ook zonder meteorologische

---

[160] Idem.
[161] Idem.
[162] H.M. Hartog uit Barneveld.

telegrammen wel wist wanneer hij het hooi moest binnenhalen. 'Hij gaat drie maal daags den stand der lucht en rigting der winden na, en dan weet hij zeer goed of onweêrs- en hagelbuien te wachten zijn. De wetenschappelijke meteorologie moge het ver gebragt hebben; zij staat nog eerst op haar eerste trede, en aan eene populaire handleiding voor het gebruik van den barometer heeft de landman meer behoefte dan aan de meteorologische waarnemingen. Zelfs bij meer beschaafden bestaat groote onbekendheid met het gebruik van de barometer.'

Sloet stelde dus voor om aan de deskundige bij uitstek, Buys Ballot in Utrecht, te vragen welke waarnemingen het best bij de landbouw terecht konden komen. Zijn persoonlijke visie, zo moest hij wel toegeven, werd dus niet gedeeld door de vergadering, maar daar had hij in dit geval geen probleem mee. Hij stelde voor, nadat eerst nog enkele deskundigen hun licht over de zaak hadden doen schijnen, Buys Ballot persoonlijk te vragen nadere inlichtingen te verschaffen over de meteorologie en een handleiding voor de barometer te schrijven.[163] Steeds meer werd de natuur ontdekt, de *Katechismus* van Martinet werd ontrafeld, maar het vertrouwen dat ook het weer zich door de nieuwe wetenschap zou laten kennen, laat staan op het gewenste moment, was nog niet alom aanwezig.

Tijdens het Congres in Wageningen in 1882 kwam de meteorologie weer aan de orde. De grootgrondbezitter en pionier J.P. van Amersfoordt deed in de Haarlemmermeer zelf waarnemingen en kon vrij nauwkeurig bepalen wanneer er sprake was een depressie.'Dan komt er regen', wist hij, 'en moeten de stoomgemalen in den polder in gereedheid worden gebracht. Elk vuur, drie in getal, kost plusminus 200 gulden, het is dus eene zaak van 600 telkens'.[164] Berichten waren ook te verkrijgen via het Meteorologisch Instituut van Buys Ballot, maar de kosten van telegram en telegraaf waren te hoog en de berichten kwamen soms te laat.

Niet alle vindingen in de nieuwe wereld waren al efficiënt en rendabel, maar de macht van de massamedia werd sterker en de techniek was daarbij een cruciale factor.

4.6.4 Telegrafie, stenografie en posttarieven

Tot de 'communicatien' waarvoor Sloet zich sterk maakte, behoorde naast de wegen over water en over land en naast de telegrafie en de stenografie ook het postverkeer.[165] Het was immers ook een factor die de spreiding van kennis en kunde kon bevorderen of remmen.

Van zijn belangstelling voor de stenografie, gaf hij in 1849 blijk tijdens debatten over de uitgaven voor de openbaarmaking van het verhandelde in de Tweede Kamer. Hij vergeleek het belang van deze versnelde schrijfwijze met dat van de telegraaf en de stoom, maar het ging hem vooral om de noodzakelijke nauwkeurigheid die hij onmisbaar achtte in een zich ontwikkelend 'volksleven'; waarmee hij ook doelde op de politiek. Ter illustratie haalde hij enkele voorbeelden aan uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, die hem een paar keer fout had geci-

[163] LHC 1874, 45-48.
[164] LHC 1882, 100.
[165] Zie voor de telegrafie, De Wit. 'Telegrafie en telefonie'.

teerd. Zo had deze krant hem abusievelijk laten spreken van een ambtenaar die was binnengedrongen in de harem van een inlands vorst op Java, en gewag gemaakt van 'humor' in plaats van 'humaniteit'.

Sloet pleitte voor een fatsoenlijke beloning van de stenograaf H.L. Tétar van Elven, die een eigen systeem had ontwikkeld en bereid was een nieuwe groep snelschrijvers op te leiden. Hij was ervan overtuigd dat dit vruchten zou afwerpen, ook bij andere gelegenheden, zoals bij de Landhuishoudkundige Congressen waar reeds een stenograaf was opgetreden. 'Predikanten, veedoctors, notarissen, boekdrukkers houden congressen', hield hij zijn mede-parlementariërs voor. De behoefte aan stenografie zou dus alleen maar toenemen en de eerste uitgaven voor de opleiding van een nieuwe groep parlementair stenografen zouden zich in den brede dus ongetwijfeld terugverdienen.[166]

Bij de regeling van het wetsontwerp 'tot regeling der gemeenschap door electro-magnetische telegrafen' pleitte hij in 1852 voor een uitgebreid, door de rijksoverheid aangelegd, net. Via zijn jonge neef Willem Sloet tot Westerholt, die er in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* een artikel over schreef, was hij goed op de hoogte van de grote mogelijkheden van deze nieuwe infrastructurele voorziening.[167] Hij vreesde echter dat de telegraaf, ook vanwege de hoge tarieven, vooral een instrument van de regering zou worden en niet van het volk. De verdere ontwikkeling ervan wilde hij desondanks niet af laten hangen van het particulier initiatief en ook niet van de lagere overheden, omdat hij nauwelijks overtuigd was van de 'geest van vooruitgang' bij de gemeentebesturen en hun ambtenaren. De telegraaf was een publieke zaak, en de aanleg een taak van de overheid, die dit nieuwe medium zoveel mogelijk moest propageren.

Naast technische waren er ook fiscale en formele hindernissen en daaraan wilde hij steeds zo snel mogelijk een eind maken. Zo pleitte hij samen met het kamerlid voor Middelburg, D. van Eck, een voorvechter op dit gebied, voor uitbreiding van het rayon voor het lage posttarief van vijf cent, van een straal van 30 naar 65 kilometer.[168] Daarbuiten mocht dan voorlopig nog wel het oude tarief van tien cent worden gehandhaafd. Binnen de nieuwe rayons moesten in ieder geval de voornaamste steden, de 'middelpunten van nijverheid, koophandel en beschaving', komen te liggen, zodat de communicatie tussen bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam, Groningen en Leeuwarden, Arnhem en Zwolle, Utrecht en de meeste steden in het westen, goedkoper zou worden.

Er waren nog meer verbeteringen nodig, onder andere op het platteland, waar de voorzieningen matig waren, betoogde Sloet, die zijn eigenlijke doel, een uniform tarief voor het hele land, scherp voor ogen hield. De algemene verwachting was, dat zijn voorstel voor de overheid een gemis aan inkomsten zou betekenen, ondanks een toename van het aantal verzonden brieven. Hij kreeg dus te maken met veel tegenstand, niet alleen van de minister van financiën,

---

[166] HTK 12 september 1849.

[167] HTK 24 februari 1852.

[168] Tijdens de beraadslagingen werd door Sloet gesproken over 65 mijlen of 'elf uren gaans'. Zie voor de posterijen en de pers ook Hemels. *Op de bres voor de pers,* 215-224, waarin ook Van Eck wordt opgevoerd als een parlementariër die opkwam voor de belangen van de kleine pers. Hij noemde deze 'de afspiegeling van de natie en de voortzetting van het lager onderwijs.'

maar ook in de Kamer.[169] Zijn gelijk werd bewezen na de aanneming van de nieuwe Postwet van 1870, waarbij ook in Nederland het uniforme posttarief werd ingevoerd. Nadien werd het tarief alleen vastgesteld op basis van gewicht. In het jaarverslag van de posterijen werd uitgelegd, dat de maatregel geen financiële achtergrond had, maar als een sociaal economisch standpunt moest worden beschouwd.

Voor de pers betekende het, in combinatie met de afschaffing van het Dagbladzegel in 1869, dat de abonnementskosten sterk afnamen en dat de tarieven op één of twee cent per krant kwamen te liggen. Het gevolg was, dat de mogelijkheden voor de kranten explosief konden toenemen.

4.7 In 'eene vruchtbaarmakende atmosfeer'

In april 1862, een kleine twee jaar na zijn vertrek uit de Tweede Kamer, legde Sloet in de jaarvergadering van 'Welvaart' in 'de gewone onderhoudstaal' verantwoording af voor het werk van de vereniging. Hij vond dat openheid nodig was en toonde zich tevreden over de uitwisseling van informatie die over en weer in den lande plaatsvond. Op vele gebieden werd gewerkt aan al wat 'goed en nuttig' was, bijvoorbeeld aan de relatie tussen de wetenschap en landbouw en nijverheid. 'Zal zij niet strekken om eenmaal het Godsbegrip onder het menschdom te louteren?', vroeg hij zich hoopvol af; nog geheel in de sfeer van de fysico-theologie. Ondanks zijn verwijzing naar het landelijk toneel beperkte hij zich vooral tot de lokale situatie.[170]

Hij hield het niet bij de kale feiten van het vorige verenigingsjaar, maar begon met een schildering van de situatie der vierde stand in Zwolle en omstreken. De 'zoogenaamde ambachtslieden of werklieden' vormden de meerderheid van de bevolking. 'Wij hebben er allen belang bij, dat het hun zedelijk en stoffelijk goed ga, want er is eene solidariteit tusschen alle standen', hield Sloet zijn gehoor voor. Zonder de vierde stand zou het aards bestaan een stuk minder aangenaam zijn, want dan kon er nog geen spijker in een stuk hout worden geslagen. Het was dus zaak de arbeiders, de boeren, de schippers, de kleine neringdoenden en iedereen die wilde werken voor de kost, ten dienste te zijn. Hij wees in dit verband op het belang van het onderwijs, om te beginnen op de winteravondschool voor volwassenen, waar vaders en zoons soms naast elkaar in de schoolbanken zaten. Vooral de schipperij maakte graag gebruik van dit onderwijs. Het schoolgeld werd naar draagkracht geheven en zonodig was het onderwijs gratis. Er werd niet alleen lesgegeven, maar ook verteld en voorgelezen en de leerlingen konden vragen stellen. 'Uit deze school zijn ook vele varensgezellen ontstaan, die men anders in vadsigheid over de leuningen onzer bruggen zou zien hangen, soms uren en dagen vruchteloos op sjouwerswerk wachtende.' Voor 'de stoffelijke belangen van onzen vierden stand' werd in Zwolle zorg gedragen door de oprichting van een spaarbank, een hulpbank en een spaarkas. Want het streven naar besparing en kapitaalvorming, hoe gering ook, moest hun worden bijgebracht als 'eerste stappen op den weg der volksbeschaving'. Onderwijs was daar-

[169] HTK 22 mei 1855.
[170] JV Welvaart 1862, 1-13.

bij het aangewezen instrument. Er bestonden in Zwolle voldoende mogelijkheden voor.

In de voorsteden waren juist twee lagere scholen gebouwd die vooral kinderen van arbeiders trokken. Ook de Stads-Armeninrichting -een schepping van de inmiddels overleden medeoprichter van 'Welvaart' Gerrit Luttenberg- functioneerde goed. De statistieken van de verdere levensloop van duizenden kinderen die hier onderwijs hadden genoten, lieten zien dat ze waren opgegroeid tot nuttige leden van de maatschappij. Niet alle filantropie was dus ijdel, moest Sloet als verklaard tegenstander van deze aanpak van maatschappelijke problemen toegeven. Een betere manier 'om het proletariaat tot den vierden stand te helpen opleiden' was er niet, stelde hij vast. Opleiden was zeker nodig, want zoals er kistdammen en dijken moesten worden opgeworpen tegen de rivieren, moest ook het proletariaat worden tegengehouden, wilde het niet op een gegeven moment de maatschappij overstromen. Nog steeds had hij de overtuiging als in 1848, toen hij minister Donker Curtius had voorzien van een ongevraagd, uitgebreid advies om bezuinigingen te kunnen realiseren en waarbij de angst voor de eventuele woede van het proletariaat een belangrijke rol had gespeeld.

Zwolle had nog meer te bieden op het gebied van onderwijs: een tekenschool met bijna 250 leerlingen, een industrieschool, gesticht door de vereniging voor Fabrieks- en Handwerksnijverheid, met jaarlijks vijftig tot zestig leerlingen, een bescheiden school voor de stuurmanskunst, een school voor instrumentale muziek en een zangschool. Aan verschillende scholen waren boekerijen voor de jeugd verbonden en van de bibliotheek van het Nut werd goed gebruik gemaakt. De voorbeelden die Sloet noemde, kwamen bijna allemaal voort uit particulier initiatief en hij hoopte dat deze *'vrijheid van ontwikkeling,* eene kostelijke vrijheid, met geen goud te betalen', niet zou worden verstoord door de centrale wetgeving. En passant gaf hij met die opmerking, zonder diens naam te noemen, een sneer aan zijn oude medestander én tegenstander Thorbecke, die juist de Wet op het Middelbaar Onderwijs door de Kamer loodste. De opmerking die de minister van binnenlandse zaken in dat verband in het parlement had gemaakt over 'onze *oude* teekenscholen' was bij Sloet in verkeerde aarde gevallen. 'Al wat oud is, is daarom nog niet verouderd; het is dikwijls door den tijd geijkt', voerde hij aan ter verdediging van de Zwolse tekenschool.

Zelfs openbare volksvermaken zag hij als een middel tot 'volksbeschaving', net als dat ooit het geval was geweest bij de Grieken. 'Het edelste vermaak, dat de nieuwe tijd buiten het genot van fraaije wandelingen voor de massa weet te scheppen, is dat der toonkunst en zoo wordt hier ook door ons stedelijk muzijkkorps openbare muzijk op het marktplein en in stadswandelingen gegeven.' De IJsclub deed haar best 'om eenige afwisseling in het volksleven te brengen', de rederijkerskamer Rhijnvis Feith floreerde. In de winter werden lezingen gehouden, wetenschappelijke voordrachten, concerten, enzovoort. Het was allemaal mooi, maar speciale aandacht verdienden toch de vier 'openbare' boekerijen: de Stadsboekerij of Algemeene Leesbibliotheek, die van het Departement tot Nut van 't Algemeen, die van het rechtskundig genootschap 'Themis' en die van 'Welvaart'.[171] Verder was er een Museum van natuurlijke historie en geologie,

[171] De Algemeene Leesbibliotheek telde volgens de *Naamlijst van boekhandelaren in Nederland* in 1863 zo'n

een verzameling van oudheden en zeldzaamheden en het Kabinet van natuurkundige werktuigen. De *Naamlijst van Boekhandelaren in Nederland* van 1863 liet voor Zwolle, een stad met op dat moment zo' n 19.000 inwoners, dertien namen zien. Er was dus volop gelegenheid tot lezen.[172] *'Het is eene vruchtbaarmakende atmosfeer*, en wij bevinden ons wel te midden van zoo veele stroomen eener zuivere levenslucht', concludeerde Sloet opgewekt.

Op het lokale en regionale niveau was er in zijn ogen veel bereikt en daarover was hij dan ook tevreden. Zelf had hij daarbij een belangrijke rol gespeeld met 'Welvaart' als zijn instrument. Hier kon hij de zaken tot in detail regelen en dat deed hij dus. Hier werd naar hem geluisterd en kreeg hij relatief weinig tegenwind; al vormde -zoals zal blijken in hoofdstuk 5- de situatie rond het Zwolse Diep daarop dé grote uitzondering. Centraal bij zijn activiteiten bleef de verspreiding van kennis als een onmisbare meststof om 'eene vruchtbaarmakende atmosfeer' te creëren.

4.8 'Stichting/volksverlichting'

Het rijmpaar 'stichting/volksverlichting' in zijn *Ode aan de IJssel* is volgens de volkskundige Tjaard de Haan 'uitermate typerend voor Sloets werkzame levenshouding.'[173] Die conclusie is volkomen juist. Hij was één van de 'heren' die het platteland hebben gewekt of hebben willen wekken. Zijn grote kracht was zijn werklust, die werd gevoed door zijn geloof in de maakbaarheid, in ieder geval de verbetering, van de samenleving én in de macht van de wetenschap. 'Kennis is de ware tooverij' was zijn adagium dat hij in 1865 neerschreef in een artikel over het oude bijgeloof in de landbouw.[174] Tegelijkertijd was het een bevestiging van zijn geloof in de goddelijke natuur, die zich door de wetenschap zou laten onthullen. Maar de ontdekkingen van die wetenschap moesten wel worden vertaald naar alle standen van de maatschappij, wilden zij ten goede komen aan de welvaart. Sloet kende zichzelf daarbij vanuit zijn opvatting over het *noblesse oblige* een rol toe als bemiddelaar en regisseur binnen, zoals het tegenwoordig zou heten, 'de kennisinfrastructuur'.

Die infrastructuur laat zich, aldus de techniekhistoricus Harry Lintsen, omschrijven aan de hand van een vijftal samenhangende kenmerken: de kennis en de kennisdragers, de opleidingen en beroepen, de kennisorganisaties, het kennisnetwerk en de kenniscirculatie en tenslotte de coördinatie en de sturing.[175]

Het waren ook precies de kenmerken voor de in dit hoofdstuk omschreven activiteiten van Sloet, die zich daarbij vooral richtte op het hem zo vertrouwde platteland met de landbouw als voornaamste bron van bestaan. Zijn grote verdienste was, dat hij al vroeg, vanaf het begin van de jaren veertig, verband legde tussen de wetenschap en de praktijk. Tussen elite en massa. De oprichting van 'Welvaart' was een eerste voorbeeld van 'volksverlichting'. Bovendien legde hij

---

10.000 delen, de Bibliotheek 'Themis' van de juristen 5.000, de Leesbibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ongeveer 2.000 delen. De bibliotheek van 'Welvaart' bevatte volgens de catalogus enkele duizenden delen; jaarverslag 1863.

[172] Zie voor een onderzoek naar het leesgedrag in Zwolle, Brouwer. *Lezen in de provincie.*

[173] De Haan. 'De sagepoëzie', 105.

[174] *TSS*-25, 298.

[175] Lintsen. *Made in Holland,* 295.

door de stichting van de Landhuishoudkundige Congressen de basis voor landelijke connecties om zo kennis en kunde binnen te halen én te verspreiden, al dan niet in samenhang met zijn eigen medium, het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*. Als liberaal kamerlid zocht hij steun voor zijn visie en voor zijn activiteiten, die waren gericht op de ontwikkeling van het platteland en binnen dat kader in het bijzonder de landbouw.

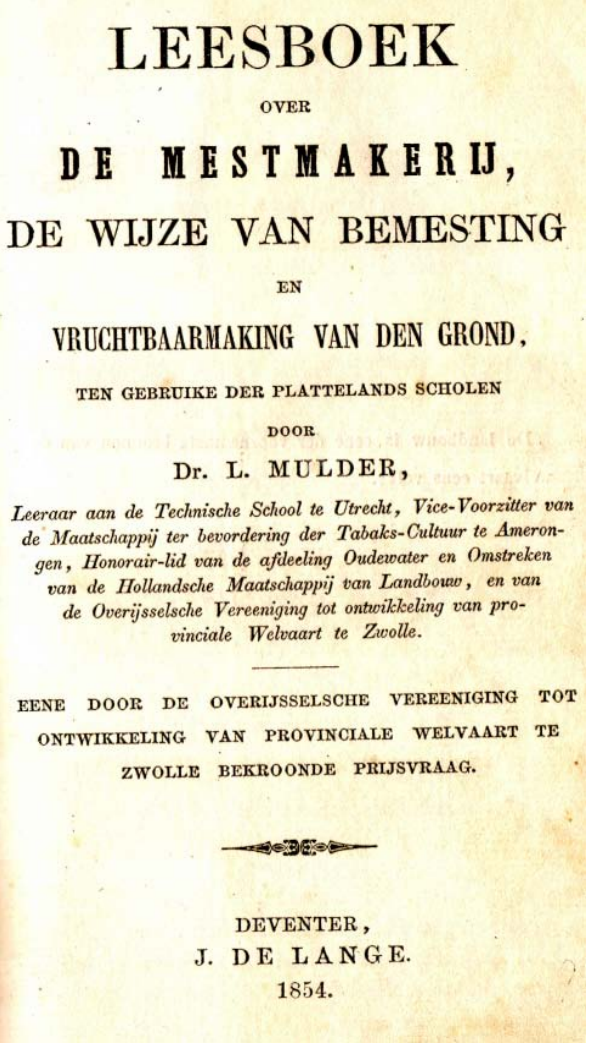

LEESBOEK

OVER

DE MESTMAKERIJ,

DE WIJZE VAN BEMESTING

EN

VRUCHTBAARMAKING VAN DEN GROND,

TEN GEBRUIKE DER PLATTELANDS SCHOLEN

DOOR

Dr. L. MULDER,

Leeraar aan de Technische School te Utrecht, Vice-Voorzitter van de Maatschappij ter bevordering der Tabaks-Cultuur te Amerongen, Honorair-lid van de afdeeling Oudewater en Omstreken van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw, en van de Overijsselsche Vereeniging tot ontwikkeling van provinciale Welvaart te Zwolle.

EENE DOOR DE OVERIJSSELSCHE VEREENIGING TOT ONTWIKKELING VAN PROVINCIALE WELVAART TE ZWOLLE BEKROONDE PRIJSVRAAG.

DEVENTER,
J. DE LANGE.
1854.

'Bij het dorp H. woonde Geert de Lang' begon het Leesboek over de mestmakerij, 'een boer, die in de geheele buurt bekend stond als een kundig landbouwer, die met zijnen tijd medeging en niet steeds aan het oude vasthield. Het gebeurde nu, dat zich op dat dorp een Doctor met der woon vestigde.' De man wist vrij veel van landbouw en kwam in contact met Geert, die zijn opgeschreven verhalen graag aanhoorde. Nadat de 'doctor' eerst eens had 'aangepijpt' begon hij hem avondenlang voor te lezen, waarbij Geert zo nu en dan een vraag kon stellen (zie ook pagina 276). Vanuit dit didactisch concept ontstond een leesboek dat ook kon worden gebruikt op plattelandsscholen. Het vraag en antwoordspel van een meester en zijn leerling doet sterk denken aan de 'zamenspraken' in de Katechismus der Natuur, Sloets geliefde voorbeeld van stichting en volksverlichting. (Particuliere collectie)

Concrete resultaten heeft dit zeker opgeleverd in de vorm van belangwekkende publicaties over landbouw en geologie, de stichting van goed bezochte bibliotheken en, nog steeds bestaande, musea, de leesbevordering op het Over-

ijsselse platteland, uiteenlopend onderzoek naar de toestand van de bodem en daarmee gepaard gaande ontdekkingen en, niet in de laatste plaats, de Landhuishoudkundige Congressen, die meer dan een eeuw hebben gefunctioneerd en zich een belangrijke plaats hebben verworven in de agrarische wereld.

Maar belangrijker dan deze concrete resultaten was misschien wel de democratisering van de kennis die mede dankzij Sloets inspanningen teweeg werd gebracht. Ook in politieke zin moest er volgens hem openheid heersen en hij zag de pers daarbij als een onmisbaar medium. Kennisverwerving was in zijn visie geen geïsoleerde activiteit voor een intellectuele en sociale elite, geen bezigheid voor de studeerkamer alleen, of zelfs juist niet. Het was ook geen instrument om de lagere klassen en standen te modelleren naar de 'zedekundige inzichten', de normen en waarden, van een bovenlaag. Kennis was een grondstof die omgezet moest worden, vertaald naar concrete producten, op maat gesneden, voor uiteenlopende doelgroepen; alles ter bevordering van de welvaart, waar dan ook, tot in de krochten van de steden en de meest afgelegen uithoeken van het platteland. Kennis was 'de ware tooverij'.

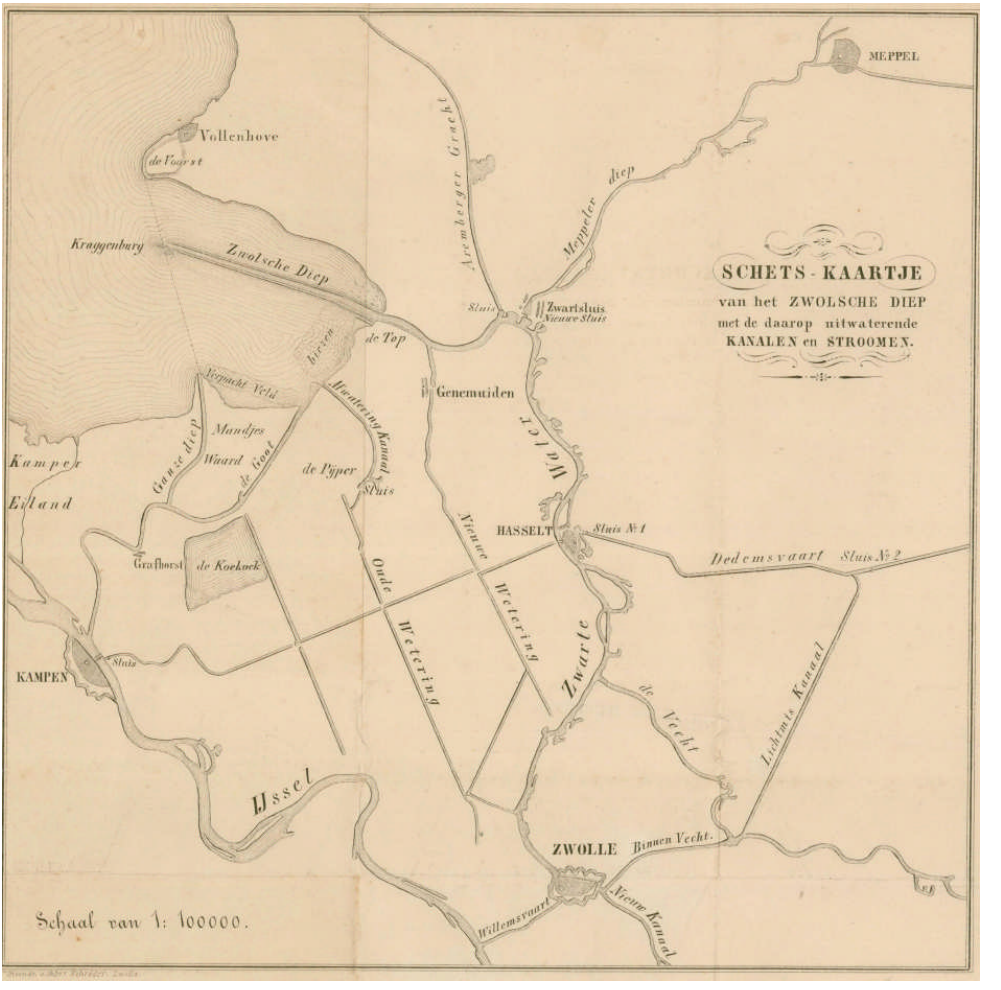

Kaart met de vaarweg van Zwolle naar de Zuiderzee, die via de met leidammen verlengde rivier het Zwarte Water, dóór het Zwolse Diep naar de nieuw aangelegde haven Kraggenburg liep. De kaart werd gepubliceerd bij een artikel van Sloet, dat in 1856 verscheen in zijn 'Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek'. Hij verdedigde hierin, vlak voordat een parlementaire enquête over de gang van zaken rond dit project zou worden gehouden, de handelswijze van de 'Naamlooze Maatschappij ter verbetering van den Handelsweg over het Zwolsche Diep, mede door middel van landaanwinning'. (Collectie Historisch Centrum Overijssel)

5

'Wegen te water en te land': voor communicatie en handel

'Onder de voorname verpligtingen van elke regering rangschikt men thans de zorg voor de openbare wegen', schreef Sloet in 1846. Hij roemde koning Lodewijk Napoleon, die in de jaren 1806-1810 'den ijverigen bevorderaar van nuttige openbare werken' was geweest. Ook koning Willem I, die het bestraten van wegen groots had aangepakt, 'wat op het binnenlandsch vertier en de bebouwing van den bodem eenen zeer weldadigen invloed uitgeoefend heeft', kreeg in dit verband een compliment.[1] Zo konden immers ook schijnbaar onrendabele gebieden bij de natie worden betrokken, kon arbeid en daarmee welvaart worden gecreëerd en ook het volk rustig worden gehouden, was het geluid dat Sloet ook elders liet horen.

> Openbare werken, als vaarten en wegen, zijn eene wezenlijke behoefte van den tijd en ons land. Zij kweeken algemeene welvaart, die de eenige steun van ons finantiewezen uitmaakt. De staatsschuld is te groot, dan dat men met bezuiniging, hoe wenschelijk ook in velerlei opzigten, den druk der belastingen voelbaar verminderen kan; alleen meerdere welvaart zal ze dragelijk doen maken. Bestaande vaarten en wegen doen er nieuwe ontstaan; hoeveel oer- en grindwegen zijn er niet alleen in Overijssel aangelegd, om op de straatwegen uit te loopen, sinds die zijn aangelegd. Alle hoofdvaarten in Overijssel, Groningen en Drenthe die door de hooge veenen loopen, veroorzaken eene voortdurende kanalisatie van zijdwijken, waarlangs zich menschen nederzetten om den afgeveenden grond te bebouwen. Zoo ontstaat er eene onophoudelijke bron van arbeid voor de behoeftige klasse, en zoo lang zij voordeeligen arbeid vindt, zal zij zich van staatkundige woelingen onderhouden. De natie zelve zal daardoor van scolastieke, ijdele theoriën van staatsregt en godsdienst, waaruit zooveel kwaad, zooveel onrust ontspruit, worden afgeleid; zij zal haren bodem te meer liefhebben, naarmate zij die door arbeidzaamheid, de groote bron van huiselijke en maatschappelijke deugden, meer productief gemaakt zal hebben.[2]

Met voldoening kon hij constateren, dat over het gehele land een fraai net van grond-, oer-, gruis- en schelpenwegen was ontstaan, waarmee al deze zaken waren gediend. Maar, waarschuwde hij, hun functie voor de handel zou wel eens beperkt kunnen worden. 'Thans komen de spoorwegen aan de beurt, en dreigen aan vele der straat- en andere wegen hunnen handelsbestemming te benemen, om ze voortaan slechts dienstig voor de landbouw te laten.' Natuurlijk

---

[1] *TSS*-3, 453.
[2] *TSS*-6, 248.

behoorden de ijzeren verbindingen tussen Engeland en Indië en tussen Noord- en Zuid-Europa ook Nederland te kruisen, maar dat betekende niet, dat andere onderdelen van het binnenlandse wegennet mochten worden verwaarloosd. Noch de straatwegen, noch de waterwegen, noch de 'voetpaden der natie'.[3]

Sloet wees zijn lezers in dit verband op hun eigen verantwoordelijkheid. Zij konden niet eenvoudigweg stil blijven staan bij de herinnering aan de tijd waarin zij -in ieder geval hij en zijn broer- als knaapjes langs nederige paadjes trokken om korenbloemen en klaprozen te zoeken. Zij mochten de economische waarde van dergelijke verbindingen niet uit het oog verliezen en moesten die beschermen. 'De Commissarissen des Konings, doorgaans slechte voetgangers', merkte hij schamper op over deze vertegenwoordigers van de rijksoverheid, 'leeren de Provinciën aan hunne leiding toevertrouwd, meestal uit hun britska kennen, en zullen in het vervolg die kennis alleen uit den wagon opdoen. Het laatste voetpad zoude opgeheven kunnen worden, zonder dat men in een Provinciaal Bureau iets daarvan bespeurde.'[4]

Rivieren en kanalen, schreef hij in 1859 in een commentaar op het regeringsverslag over de openbare werken, bestreken meestal een groot gebied en reikten soms zelfs tot over de grens. Het onderhoud of de verbetering daarvan was dus niet in de eerste plaats een zaak van particulier, maar van nationaal belang. Want hoe zouden bijvoorbeeld de scheepstimmerwerven in Groningen van hout kunnen worden voorzien als de Rijn en de IJssel onvoldoende water hadden, waardoor houtvlotten uit de hogere delen van Duitsland niet in het noorden van ons land konden komen? Hoe moest Amsterdam de koloniale waren dan in Duitsland krijgen? 'Men behoort daarom elkander geene openbare werken te benijden, die op den algemeenen voorspoed grooten invloed uitoefenen', was zijn conclusie.[5] Daarmee zat hij midden in de discussie over particulier en algemeen belang, die met de uitbouw van de infrastructuur actueler dan ooit was geworden.

In dit hoofdstuk over de 'wegen te water en te land' wordt bezien hoe Sloet invulling gaf aan zijn ideeën over de infrastructuur: in de politiek, in de pers, in de praktijk.[6] Welke doelen stelde hij zich? Wie waren zijn medestanders, wie zijn tegenstanders in het grensgebied tussen private en publieke belangen? Welke effecten hebben zijn inspanningen gehad? Het accent bij de praktijk ligt ook hier op Sloets activiteiten in Overijssel, met name op zijn streven om van de provinciale hoofdstad een echte zeehaven te maken. Tamelijk uitvoerig wordt ingegaan op zijn spraakmakende pogingen om verbeteringen tot stand te brengen aan 'de vaarweg van Zwolle naar de zee', de route via het Zwarte Water en het Zwolse Diep.[7] Deze zaak zette namelijk de politieke en persoonlijke verhoudingen op scherp en laat het nodige zien van Sloets karakter en daarmee ook van zijn politieke stijl. Bovendien leidden de perikelen rond dit voor Overijssel cruciale on-

---

[3] *TSS*-3, 454.
[4] *TSS*-3, 454.
[5] *TSS*-18, 338-339.
[6] De uitdrukking 'wegen te water en te land' is ontleend aan een zinsnede uit een redevoering van Sloet tijdens een kamerdebat over de Rhijnspoorweg-maatschappij, HTK 24 mei 1852.
[7] Deze titel is ontleend aan Pol en Van Hezel, *Kraggenburg*.

derdeel van de infrastructuur tot een noviteit in de Nederlandse politiek: de eerste volledige parlementaire enquête in 1856.[8]

5.1 In het algemeen belang

In zijn twee boeken over de wording van Nederland in de negentiende eeuw besteedt Auke van der Woud ruime aandacht aan de ontwikkeling van rivieren, kanalen, vaarten, havens, landwegen en spoorwegen.[9] Hij heeft het daarbij onder andere over technische ontwikkelingen, over ingenieurs en andere deskundigen die greep trachtten te krijgen op natuurlijke situaties en tegelijkertijd scheppend bezig waren, maar ook over publieke en private belangen, initiatief en ondernemingszin, gevolgen van de toenemende mobiliteit voor de beschaving én effecten van de infrastructuur op de handel. Het zijn allemaal aspecten waarop Sloet zijn visie had.

> Nu eenmaal de aarde ééne markt geworden is, dankzij stoom en electriciteit! waarvan de uiterste deelen zich in eene versnelde gemeenschap gesteld hebben, moet ieder volk er op uit zijn, om eene binnenlandsche gemeenschap onophoudelijk en onvermoeid te verbeteren, of het loopt gevaar allengs aan eene industriële tering weg te kwijnen, die, aanvankelijk weinig gevoeld, spoedig kan toenemen. De prijzen der goederen worden door de handelsjournalistiek van algemeene bekendheid en tot in de afgeleegenste hoeken bespied; daarom moet men op alle omstandigheden letten, die zelfs den geringsten invloed op de prijzen uitoefenen. Binnenlandsche tollen, waag- en kadegelden komen hier inzonderheid in aanmerking. De mededinging vordert, dat ons geheele volk voortdurend denke, om zijne voortbrenging zoo goedkoop mogelijk te maken.[10]

Men zou verwachten, schreef hij in 1859, dat het nut van openbare werken gezien zou worden als 'een middel om onze nationaliteit te verlengen'. De praktijk was anders, constateerde hij en dat was al zo sinds de dagen van Leeghwater, toen West-Friese boeren klaagden over de droogmaking van de binnenmeren, omdat ze daardoor beroofd werden van de eieren van eenden en andere watervogels. Aan 'den nog half wilden' West-Friese boer uit de zeventiende eeuw wilde hij diens bekrompen verstand nog wel vergeven, maar de leden van de Leidse Raad en Vroedschap hadden toch beter moeten weten, toen zij rond het eind van de achttiende eeuw bij het aanvaarden van hun functie een geheime eed aflegden, waarin zij verklaarden dat ze zich zouden verzetten tegen elke droogmaking van de Haarlemmermeer. In zijn tijd was het nog niet veel beter geworden, sprak Sloet deels uit eigen bittere ervaring. 'Wie herinnert zich niet den tegenstand, welken de Dedemsvaart, de werken van het Zwolsche Diep, het

---

[8] De enquête over de Zoutwet van 1853 betrof slechts een gedeelte van de procedure in het kader van een parlemetaire enquête.

[9] In *Het lege land* passeren achtereenvolgens 'rivieren' (95-107), 'waterwegen', waaronder worden begrepen kanalen, vaarten en havens (108-140), ' landwegen' (141-169) en 'spoorwegen' (170-194) de revue. In *Een nieuwe wereld* worden deze onderdelen onder afwijkende titels respectievelijk behandeld in de hoofdstukken 11 (197-232), 12 (233-282), 15 (367-409) en 13 (283-336).

[10] *TSS*-18, 136.

Griftkanaal, de Drentsche kanalen, enz. ondervonden en welke thans weder het lot van de spoorwegen is?'[11]

In zijn diagnose noemde hij als eerste oorzaak een *'gemis aan genoegzame beschaving'* en wel in de ruimste zin van het woord. Kennis alleen of een goed verstand was niet voldoende, het ging ook om een juiste mentaliteit, vooral in de hogere standen waar immers de verleiding tot 'lediggang' op de loer lag, hetgeen weer de afgunst op kon wekken van anderen. Niet zonder reden had hij aan zijn artikel de titel 'zielkundige beschouwingen over den tegenstand tegen openbare werken' meegegeven.[12]

> Wie eenmaal gewend zijn om niets te doen, dulden ook geene werkzaamheid in het algemeen belang bij anderen; zij hebben geen begrip, dat anderen de levenstaak uit een hooger oogpunt beschouwen dan zij zelven; iedere krachtsinspanning, die een algemeen doel voor oogen heeft, komt hun bespottelijk voor, als zij die al niet aan valsche eerzucht toeschrijven, zonder in te zien, dat, als in het oog des wijsgeers ééne soort van eerzucht geoorloofd is, zij het is, die den mensch aanspoort om een nut te stichten, dat tijden en geslachten omvat. (…) Zij zijn er op bedacht, als het ware, instinctmatig om van stonde af, als er sprake van eene nuttige onderneming is, die te bezwalken, meest in algemeene bewoordingen, welke op velen meer kracht uitoefenen dan logisch betoog. Men schermt met de woorden van plannemakerij, theoriën, utopiën en wat al niet meer, en zoo werken zij mede om van meet af ieder nuttig plan in de algemeene denkwijze te schaden, wat men hun maar al te dikwerf ziet gelukken.[13]

Afgunst tussen de standen kon leiden tot partijgeest. Wanneer die zich niet beperkte tot koffiehuizen en sociëteiten, maar ook 's lands vergaderzalen bereikte, werd zij tot 'een verraad aan het algemeen belang'. Het kon zelfs gebeuren dat daardoor een ministerie viel, waarmee dan ook een zaak van algemeen belang verdween.[14] Een andere, niet minder nadelige, vorm van afgunst was te vinden op lokaal niveau als 'een zuurdesem van de oude stedelijke aristocratie'. Steden en provincies misgunden elkaar soms een kanaal, straat of spoorweg, zonder te bedenken dat de bloei van een buurland kon leiden tot eigen welvaart. Degenen die zich aan deze staathuishoudkundige misvatting bezondigden, gedroegen zich als leden van 'wilde stammen' en dat kwam dus neer op een 'gemis aan ware beschaving'.[15]

De aanleg van openbare werken raakte niet zelden aan particuliere belangen en de stem van de tegenstanders was meestal luider dan die van de voorstanders. Soms moesten offers worden gebracht ten behoeve van het algemeen belang, sprak Sloet, die bij andere gelegenheden toch zo'n nadrukkelijk pleitbezorger van de eigendom was. De schijnbare paradox loste zich bij hem, onder aanroeping van Cicero, op in het appelleren aan 'den waren publieken geest'. Ten voorbeeld haalde hij een Engelse lord aan, die geheel vrijwillig afstand had ge-

---

[11] *TSS*-18, 138.
[12] *TSS*-18, 140.
[13] Ibidem.
[14] Ibidem.
[15] *TSS*-18, 141.

daan van een stuk grond dat nodig was voor de aanleg van een spoorlijn, omdat de rest van zijn landgoed door die aanleg meer waard zou worden. Tegelijkertijd was daarmee het algemeen belang gediend.

Een dergelijke benadering, vond Sloet, bracht meer tot stand dan een Onteigeningswet die per definitie onpraktisch was. Of, zoals hij het bij een andere gelegenheid zei: 'Hoe beter de menschen worden, hoe minder tegenstand het nuttige ondervinden zal.'[16] Het waren gedachten die hij ook in zijn proefschrift naar voren had gebracht, toen hij sprak over het sociaal pact en de overeenstemming over recht en gemeenschappelijk nut en over de staat die vergeleken kon worden met een gezin, vol van vanzelfsprekendheden. Niet het recht van de sterkste van Von Haller moest gelden, had Sloet ook in zijn proefschrift gepropageerd, maar het gemeenschappelijk belang.

Op de morele plicht tot ontwikkeling en op de praktische mogelijkheden die zich daartoe aandienden kon niet vroeg genoeg worden gewezen. Aan de jeugd van Nederland moest dus worden ingeprent wat er nog drooggemalen en ontgonnen kon worden, hoe nuttige grond kon worden aangewend voor de stoffelijke welvaart. 'Men wijze de kinderen op het noodzakelijke van de kennis der natuur om dit doel te bereiken', herinnerde hij zich de onderwijzers en de godsdienstlessen uit zijn jeugd, 'en zij zullen dieper eerbied voor den oorsprong van de krachten der natuur bekomen, die den mensch zoo veel hulp in zijn stoffelijke bedrijf verschaffen, ja zonder welke hij daarin niets vermag.' Maar voldoende was dit nog niet. 'Een onderwijs in deze rigting, nog verder voortgezet en ontwikkeld op middelbare scholen en hoogescholen, zou gewis gezegende vruchten dragen.'[17]

De meeste voorbeelden van nuttige werken zag Sloet in Groot-Brittannië en in de Verenigde Staten van Noord-Amerika, want dáár heerste de ware vrijheid en het was aan Nederland om die status ook te bereiken. Het was echter niet alleen een kwestie van onderwijs, maar ook van initiatieven en het bedrijven van de juiste politiek. Die politiek diende aandacht te hebben voor het grote én het kleine belang, voor belangen die elkaar voedden als in één grote bloedsomloop. Naast projecten die waren gericht op modernisering en op de internationale wereld, diende er dus ook aandacht te blijven bestaan voor het kleine, het oude en vertrouwde, dicht bij huis, bijvoorbeeld voor de 'voetpaden der natie'.

5.1.1 Voor marskramers en rondventers

'De land- en waterwegen werden in de loop van de eeuw sterk verbeterd, de primaire in de eerste helft van de eeuw, de secundaire en de tertiaire volgden in de tweede. Het belang daarvan voor de toenmalige samenleving kan moeilijk worden overschat', aldus Van der Woud.[18] Sloet zou het ruim anderhalve eeuw eerder volkomen met hem eens zijn geweest. In het artikel onder de titel 'voetpaden der natie' waaruit in het begin van dit hoofdstuk werd geciteerd, wees hij in 1846 immers nadrukkelijk op het vérreikende en verrijkende belang van de oeroude kerk- en molenpaden en, van recentere datum, de schoolpaden. 'Elk

[16] *TSS*-18.
[17] *TSS*-18, 147.
[18] Van der Woud. 'De ruimtelijke orde', 101.

weet, waar 't Almsche kerkje staat, en kent den weg, die derwaarts gaat', citeerde hij de Gelderse dichter A.C.W. Staring (de vader van de landbouwkundige en geoloog Winand Carel Hugo, met wie hij via 'Welvaart' veel samenwerkte). Het was een schoonheid die Hollandse critici niet zagen, meende Sloet, omdat voetgangers in het westen vooral van de grote wegen gebruik maakten. Tegelijkertijd waren die idyllische en soms onherkenbare voetpaden onmisbaar in het dagelijks verkeer en daarmee voor de economie.[19]

> Wij aarzelen niet aan onze voetpaden een hooger handelsbelang dan aan onze spoorwegen, wat den binnenlandschen handel betreft, toe te schrijven; honderdduizende balen koloniale waren worden jaarlijks daarlangs vervoerd, doch wat van zelfs spreekt, in graauw papieren peperhuisjes met hoeveelheden van eenigen oncen, maar deze handelsbeweging grijpt gezet alle weken, ja zelfs dagelijks plaats, en is daarom van zoo uiterst veel gewigt. Zulks geldt evenzeer omtrent allerlei soorten van manufacturen, en de voortbrengselen van stedelijke kunstvlijt. Begeef U op eenen marktdag in deze of gene stad tegen het middaguur in eene afgelegene herberg, waar de marktgangers gewoon zijn uit te rusten, zijt dan niet te kiesch om in de mand van boerinnetjes, waarmede zij huiswaarts keeren, uw oogen te slaan, om de verscheidenheid en belangrijkheid van dien handel tusschen het platteland en de steeden te leeren kennen, die alleen aan den arm, op den rug, of op den kruiwagen gedreven wordt. De voetpaden zijn bij uitsluiting de handelswegen voor den marskramer en rondventer, welke nuttige menschen men even onbillijk als dwaas bij voorkeur en ter liefde van eenige aristocratische winkels in het patentwezen knijpt.[20]

Ze werden echter meer en meer bedreigd, omdat menige grondeigenaar weigerde ze nog langer voor algemeen gebruik af te staan. Sloet vond dus dat ze rechtsbescherming verdienden: 'De voetpaden van algemeen gebruik zijn zonder tegenspraak het eigendom van het algemeen.' Hij stelde daarom voor dat plaatselijke besturen ten plattenlande een lijst van openbare voetpaden zouden opmaken. 'Hiertoe konde men in de eerste plaats de kerk-, school-, molen- en marktpaden brengen, en welke de gemeenschap tusschen gehuchten, dorpen en steden daarstellen.' Vervolgens moesten ze in eigendom van de staat of van de gemeenten komen en worden onderworpen aan reglementen tot onderhoud. 'Ook voor de buurt- en andere landhuishoudelijke wegen worden nieuwe wetsbepalingen om dezelfde redenen eene wezenlijke behoefte', besloot hij zijn artikel.[21]

Over enige vorm van schadevergoeding voor deze aantasting van de eigendom sprak hij opvallend genoeg helemaal niet. Zozeer verbond hij wegen, in welke vorm dan ook, met het algemeen belang. Wat Sloet gewenst had gebeurde, want na 1850 werd de overheid verplicht de algemene middelen aan te spreken voor alle openbare wegen en ook daarvoor het onderhoud op zich te nemen. 'Het vraagstuk van de openbare weg werd pas een probleem toen de maatschappelijke mobiliteit groter was geworden, en het algemeen belang dientenge

---

[19] *TSS*-3, 456-457.
[20] Ibidem.
[21] Ibidem, zie ook: *TSS*-1-4, 70-77.

volge ook anders, in wijder termen omschreven moest worden. De uitbreiding van het algemene belang vereiste het evenredig terugtreden van het bijzondere'.[22] Sloet zag het als een van de eersten.

5.1.2 In de Kamer

Tot de terreinen waarop Sloet de strijd voor 'zijn' algemeen belang uitvocht, behoorde natuurlijk ook de arena van de landelijke politiek. Tijdens een debat in de Kamer in december 1850 toonde hij zich een voorstander van 'openbare werken van algemeen nut', bedoeld voor hele streken of voor de bloei van verschillende standen in de maatschappij. Zulke werken, verklaarde hij, niet voor het eerst en niet voor het laatst, zouden immers nog steeds hun vruchten afwerpen, wanneer de laatste galmen van de politieke en theologische geschillen uit zijn tijd al lang zouden zijn vervlogen.[23] Aan de dergelijke geschillen, wilde hij maar zeggen, kon hij zijn kostbare tijd niet verdoen.

Bij de behandeling van de begroting voor 1852 toonde hij zijn ingenomenheid met de bedragen die waren uitgetrokken voor de verbeteringen van de rivieren en de zeehavens. Ook de aanstaande verlenging van de Rhijn-spoorweg, die naar schatting één miljoen gulden zou kosten, de droogmaking van de Haarlemmermeer en de aanleg van een telegrafienet zouden de schatkist leger maken. Aangezien het echter in alle gevallen ging om 'productieve uitgaven' kon Sloet er zeer wel mee leven. De zeehavens behoorden in zijn visie tot de nuttigste openbare werken van Nederland, het waren 'de trechters van onze welvaart' en als ze werden verwaarloosd, zou dat tot diep in de landprovincies voelbaar zijn. Hij prees minister Thorbecke voor de ondersteuning van deze projecten.

Tegelijkertijd wees hij op het belang van de kleinere havens aan de Zuiderzee, zoals het hem uit zijn jeugd niet onbekende Elburg en ook Vollenhove. De visserij en de scheepvaart op de Zuiderzee namen voortdurend toe, stelde hij, en ze vormden een zaak van algemeen belang. Hij vond daarom dat het herstel van die havens niet alleen uit de provinciale fondsen van Friesland, Overijssel en Gelderland behoefde te worden bekostigd. Vollenhove, waarvan de haven vrijwel volledig was dichtgeslibd, achtte hij ook van belang voor Drenthe en hij steunde dus het rekest aan de regering om financiële steun voor het herstel van de haven in dit Overijsselse plaatsje aan de Zuiderzee.[24]

Toen in mei 1852 werd gesproken over subsidie in verband met de aansluiting van de Rhijnspoorweg-maatschappij op het Duitse net, reageerde Sloet enthousiast op de visie die hij zag in het wetsvoorstel van Thorbecke. Hij meende een regeringsbeginsel aan te treffen, waaruit het algemeen belang sprak en de bereidheid van de staat om in te springen als de individuele kracht niet toereikend was voor de realisatie van nuttige werken. Het zou zelfs de roeping van de overheid moeten zijn, vond hij, want de internationale concurrentie eiste dat de productiekosten zo laag mogelijk bleven. Goede verbindingen, in het binnen-

---

[22] Van der Woud. *Het lege land,* 160.
[23] HTK 21 december 1850.
[24] Respectievelijk 437.382 en 481.000 gulden.

land en met het buitenland, vormden daarbij een noodzaak. Zo niet, dan was automatisch sprake van stilstand en vervolgens achteruitgang.

Sloet koppelde de plannen voor de nieuwe verbinding met het buitenland meteen aan een binnenlands net via het water, waarvoor hij, met betrekking tot het oosten en het noorden van het land, een compleet programma opsomde. Het 'algemeen belang' vroeg daar volgens hem om en bovendien betaalden ook andere provincies dan Holland en Gelderland voor de aanpassingen bij de Rhijnspoorweg-maatschappij. Groningen, Friesland, Drenthe en de Veluwe moesten dus ook worden aangesloten op het nieuwe net. Niet alleen voor het personenvervoer, maar vooral met het oog op de uitbreiding van de handelsbetrekkingen met het hart van Duitsland. Hij wilde daarom een verbinding tussen de haven van Delfzijl en de IJssel en de Rijn. Er moesten nieuwe kanalen komen van Delfzijl over Groningen en Assen en via het Meppeler Diep, dat kon worden verbreed, naar het Zwarte Water. Het Veluwse Griftkanaal moest worden doorgetrokken naar de Rijn.[25]

> En brengt men dan in zijne gedachten hiermede in verband de Overijsselse kanalen naar Twente, die dagelijks vorderen, de verlenging van de Hoogeveensche vaart, de ontworpen verbinding van de Dedemsvaart met de Eems, dan zou men een net van waterwegen daarstellen, zoo als men nergens elders op het vasteland zou aantreffen. Toeneming op groote schaal van landontginning, verveening en binnenlandschen handel zoude hiervan het gevolg worden; en wij willen toch aan onze nakomelingen ook nog andere herinneringen achterlaten, dan die van den schuldenlast![26]

Hij vond dat de gebieden in het oosten en het noorden nu eindelijk wel eens aan de beurt waren en herinnerde aan de totstandkoming van het Noord-Hollands kanaal, het kanaal van Voorne en de droogmaking van de Haarlemmermeer. Ook de calamiteuse polders in Zeeland en het onderhoud van de Hollandse en Zeeuwse havens werden mede betaald door de provincies 'aan gene zijde der Zuiderzee'. Het was allemaal redelijk en begrijpelijk, betoogde Sloet, want Nederland vormde nu eenmaal 'een enkel groot gezin, dat lusten en lasten, lief en leed' gewillig deelde, maar de behoeftes van de landprovincies, die voor een belangrijk gedeelte nog 'in een hoogst achterlijke en verwaarloosde' toestand verkeerden, mochten daarbij niet uit het oog worden verloren.

Er was echter nog een reden om aan te dringen op het belang van publieke werken. Een groot deel van de natie had ook om staatkundige veranderingen gevraagd, omdat dit de materiële welvaart ten goede zou komen en die was weer in belangrijke mate afhankelijk van wegen te water en te land. Als er niet meer werd gedaan dan tot dusverre, ondanks de rivierverbeteringen en de plannen voor de telegrafie, dan zou dat leiden tot twijfel bij de bevolking. Bovendien was een staatsvorm slechts een tijdelijk fenomeen. Maar uit de Romeinse tijd daterende werken als de grachten van Drusus en Corbulo bijvoorbeeld, behoorden

[25] HTK 24 mei 1852. Tussen Assen en Meppel lag al de Smildervaart. Het Griftkanaal, ook wel Apeldoorns kanaal genoemd, liep van Hattem naar Apeldoorn.
[26] HTK 24 mei 1852.

nog steeds tot 'de hartaderen van binnenlandschen bloei en welvaart'. Op die manier kon dus werkelijk iets worden nagelaten aan het nageslacht.[27]

> Publieke geest wordt dan eerst heilzaam voor een volk, wanneer hij zich in nuttige zaken vertoont. Ongelukkig als wij het anders begrijpen! Ik zeg dit niet tot opwekking van de Regering: ik geloof niet dat men de Regering en inzonderheid den Minister van Binnenlandsche Zaken daartoe behoeft op te wekken. Wij weten het nu eenmaal dat, waar algemeen belang bestaat, waar particuliere kracht ontoereikend is, de Staat dáár is en dat hij tevens bereid is om te hulp te komen; maar ik zeg het om, ware het mogelijk, ook door deze weinige woorden iets bij te dragen om alom de overtuiging te doen ontstaan, dat nuttige openbare werken eene behoefte van onzen tijd zijn, eene gewenschte toekomst voor ons land kunnen scheppen, de massa nationalen arbeid voor de mindere klassen vermeerderen, en strekken zullen om den nieuwe staatsvorm wortelen te doen vatten in de genegenheid des Volks.[28]

Thorbecke reageerde uitvoerig op Sloets opmerkingen. Hij wilde graag toezeggen dat de landprovincies niet zouden worden verwaarloosd, maar trachtte ook de schijn te vermijden dat Holland vroeger zonder meer werd bevoordeeld. De reden was er volgens hem in gelegen dat dit gedeelte van het land verder was in zijn ontwikkeling en juist daarom gesteund moest worden. 'Die ontwikkeling zien wij nu ook in de landprovinciën, die dus op zoodanige ondersteuning, waar die noodig is, gelijke aanspraak zullen verwerven', verzekerde hij. Maar dan moest op locaal of provinciaal niveau wel eerst het goede voorbeeld gegeven worden. Hij ging daarbij in op het voorbeeld van de brug over de IJssel. 'Wanneer daar zal zijn geschied hetgeen men van degenen die het meest onmiddellijk belang hebben, mag verwachten', voegde hij er veelbetekenend aan toe, 'dan zal de tijd gekomen zijn om te beoordeelen wat, zoo die middelen mogten te kort schieten, van regeringswege zal behooren te geschieden.'[29] In dat geval zou hij zich zeker welwillend opstellen. Met andere woorden: de steun van de overheid aan een regio kon pas worden verdiend, nadat men daar eerst zelf de handen uit de mouwen had gestoken.

Hoe sterk Sloet, de volbloed liberaal, in sommige gevallen toch de nadruk legde op de rol van de overheid, bleek nog eens toen in november 1857 de amortisatie van de staatsschuld op de agenda stond. 'Amortiseren, en wederom amortiseren, en niets dan amortiseren', het was een parlementaire leus die hij vergeleek met een manie, waar een groot deel van de natie echter niet in mee wilde gaan. Het was een last die een bestaande generatie niet had gecreëerd, betoogde hij, en die toekomstige generaties vanwege inflatie, toenemende welvaart en groeiende bevolking gemakkelijk konden aflossen. Hij concludeerde dat het geld beter kon worden besteed. Het gemis aan spoorwegen leverde reeds veel schade op, zoals in het noorden waar de aloude transito-handel op Noord-Duitsland verloren ging.

---

[27] Ibidem.
[28] Ibidem.
[29] Ibidem.

Op dat moment werd nog slechts gewerkt aan een kanaal tussen Assen en Groningen, terwijl ook vele woeste streken nog wachtten op verbindingen. Sloet wilde een subsidie van twintig miljoen gulden, het dubbele van het door de regering voorgestelde bedrag, voor het spoorwegnet: tien voor de noordelijke spoorwegen en tien voor een spoorweg van Vlissingen naar Duitsland. Aan de amortisatie wilde hij alleen meewerken, maakte hij plotseling een zijsprong, wanneer de rentebesparing op de staatsschuld zou worden besteed aan de afschaffing van de accijns op vlees.[30] In de optiek van Sloet had alles altijd met alles te maken en dat kon niet genoeg worden benadrukt.

5.1.3 'De heeren in de zwarte rokken'

Als het op de uitvoering van de verschillende werken aankwam, vertrouwde Sloet -anders dan Thorbecke, die deze afdeling van november 1849 tot april 1853 als minister in portefeuille had- beslist niet op Waterstaat. Ook de Overijsselse boeren zagen 'de heeren in de zwarte rokken' niet graag op de dijken, wist hij te melden. Ter illustratie van hun onkunde haalde hij het voorbeeld aan van de slechte kwaliteit van de cement van de Utrechtse fabrikant Cazius, die bij Waterstaat blijkbaar een monopolie had. De werken die met deze producten waren aangelegd, hadden de staat miljoenen gekost, hoewel 'iedere boerenmetselaar toch wel wist van welk gehalte dat cement was.'

Zulke mededelingen werden hem door Thorbecke, en in het parlement, laat staan door de ingenieurs van Waterstaat, bepaald niet in dank afgenomen. Maar, stelde Sloet: 'Ik heb één streven in mijn leven, dat al mijn doen en laten beheerscht, dat is het streven naar waarheid; ik mag zeggen dat dit de essence van mijne ziel uitmaakt: daarom schroom ik dan ook niet om haar uit te spreken als ik meen haar gevonden te hebben; maar dan moet men mij ook niet verkeerd verstaan.' Hij wilde nog wel toegeven dat er in Nederland bij de Waterstaat beslist bekwame mensen werkzaam waren, maar het corps had ook zijn 'eigenaardige fouten, of liever hebbelijkheden.'[31]

Van een overheidsorganisatie die meende eenvoudigweg aan eeuwenoude locale en regionale kennis, ervaringen en inzichten voorbij te kunnen gaan, kon Sloet weinig accepteren. Centralistische neigingen leidden bij hem nu eenmaal onvermijdelijk tot allergische reacties, waarvoor nauwelijks een medicijn beschikbaar was.

Zijn aversie tegen Waterstaat, een organisatie van het Rijk, leek ondertussen steeds groter te worden. In december 1857 noemde hij 'eenige dier heeren' als een obstakel bij de aanvraag van concessies. De conservatieve minister A.G.A. van Rappard van binnenlandse zaken verweet hem daarop dat hij het hele corps had bedoeld, maar Sloet haalde er het kamerverslag bij en kon in de tweede vergadering van die dag melden wat hij precies had gezegd. 'Door de bekwaamheid en vaardigheid van onze heeren stenographen, die', merkte hij met graagte op, 'tot model voor vele heeren van den Waterstaat zouden kunnen strekken, ben ik in staat thans reeds *voor te lezen* wat ik zoo even gezegd heb.' Uit de tekst bleek dat hij wel degelijk hulde had gebracht aan een deel van het corps. Maar

[30] HTK 20 november 1857.
[31] HTK 29 november 1851.

sommige leden daarvan waren vooringenomen en hardnekkig gekant tegen particuliere initiatieven. Zij hielden stukken onder zich en maakten allerlei bezwaren.

Bureaucratie en eigenzinnige ambtenaren, Sloet had er een broertje dood aan! Ter onderstreping van zijn gelijk haalde hij nog diverse voorbeelden aan waaruit het falen van de heren van Waterstaat moest blijken. Een brug die al jaren wachtte op onderhoud, waardoor een levensgevaarlijke situatie was ontstaan; het dichten van een mond van de IJssel, wat volgens Waterstaat eerst als wijsheid gold en daarna als de grootste dwaasheid; een eilandje dat op kosten van de staat met de wal was verbonden, nadat dit eerst aan de eigenaar was verboden … Moeiteloos schakelde hij van het lokale naar het nationale niveau en nooit schroomde hij om in de landelijke politieke arena zaken uit de praktijk aan de orde te stellen waarvoor de meeste kamerleden geen belangstelling leken te hebben. Indien nodig sprak hij er een minister rechtstreeks op aan, zoals hij dat ooit als eenvoudig burgemeester te Hengelo al had gedaan om Twente zijn kanalen te bezorgen.

Het zal hem menige vijand hebben opgeleverd. In ieder geval ook de toorn van Thorbecke, die, zoals gezegd, ook Waterstaat onder zich had en de dienst juist roemde. Als er kritiek op kwam, mocht die ook hém worden aangerekend, liet hij weten. Hier lag voor beide mannen een steen des aanstoots die onwrikbaar bleek, als een basaltblok. Voor Sloet leek de uitdaging daardoor alleen maar groter te worden. Onverdroten ging hij door met zijn kritiek en zijn aansporingen. Ook in de richting van zijn medeparlementariërs.'Met zoetsappige praatjes over het nut der spoorwegen en het belang, dat men er in zegt te stellen, kunnen wij ons niet langer tevreden houden. (…) Er zijn scherper prikkels noodig', hield hij hun voor.[32]

5.1.4 Afzonderlijke lijnen of een algemeen net

Met Thorbecke verschilde Sloet niet alleen van mening over het functioneren van Waterstaat, maar ook over de aanpak van de spoorwegaanleg. Zijn opponent was namelijk geen voorstander van een spoorweg*net*, maar voelde veel meer voor afzonderlijke lijnen, waarbij de staat zich terughoudend zou opstellen. 'Zonder aanvang is er geen vervolg. Hij die *handelen* wil, moet het doel niet al te ver stellen', poneerde Thorbecke in 1858. 'Door het voorstel van een algemeen *net* brengt men alle *plaatselijke* belangen te gelijk in het spel, en niets is, zo men met gevolg wil handelen, schadelijker.' Hij zou bij de aanleg liever het voorbeeld van Engeland en Noord-Amerika volgen, in plaats van Frankrijk, want daar had de regering reeds '*te veel* gedaan en *te weinig laten doen'*.[33] Hij diende dus een motie in, om het spoorwegnet volgens afzonderlijke lijnen verder aan te leggen.

---

[32] HTK 20 november 1857. Bij de financiering van de spoorwegplannen dacht hij ook aan de belangen van het leger. Hierbij moest de Nederlandse situatie niet worden vergeleken met die van grote en machtige staten als Frankrijk of Pruisen, maar met die van een vergelijkbaar klein land als Zwitserland, dat als het nodig was binnen de kortste keren een leger van 100.000 man op de been kon brengen, waarmee 'zelfs aan Pruissen ontzag werd ingeboezemd', HTK 12 december 1858.

[33] HTK 18 februari 1858.

Sloet zag er niets in. Iedereen wilde spoorwegen, reageerde hij, de koning, het parlement, maar ondertussen gebeurde er niets. Er ging alleen een subsidie van 60.000 gulden naar Waterstaat om onderzoek te doen. Als voorbeeld noemde hij de lijn van Driebergen naar Zwolle, waarover hij al eerder vragen had gesteld en waarvoor al drie jaar eerder een concessie was aangevraagd. Want daarmee kon de kortste verbinding tussen oost en west en tussen Amsterdam en Rotterdam en Noord-Duitsland worden gerealiseerd. Zijn oude wens -zoals hij die ook rond 1845 al had geuit in zijn pogingen om een Zuiderzeespoorlijn te bewerkstelligen- leefde bij hem dus nog steeds. Bij de aanvraag was ook gewezen op de bevoorrading van Amsterdam, dat runderen uit Friesland, varkens uit Drenthe en gemeste kalveren en schapen van de Veluwe kreeg, 'en dat oneindig meer van de Veluwe zou kunnen trekken en daaraan teruggeven.' Ook de visserij in Amersfoort, Harderwijk, Elburg en Kampen zou er belang bij hebben.

Bij diezelfde gelegenheid klaagde Sloet en passant en opnieuw over de alsmaar uitgestelde verlenging van het Griftkanaal van Apeldoorn naar de Rijn. Het plan was midden jaren veertig al opgevat onder minister Schimmelpenninck, Sloets Gelderse oud-buurman, en had inmiddels ook steun gekregen van koning Willem III. De Staten van Gelderland hadden al sinds jaar en dag 100.000 gulden voor de uitvoering op de begroting staan. Op een vraag van het kamerlid Van Deinse of het hier wel ging om een 'algemeen belang', reageerde Sloet met een keur van bekend klinkende argumenten. De scheepvaart zou profiteren van het vervoer van bomen, er zouden meer bossen worden aangelegd, de Veluwe bood ruimte voor binnenlandse kolonisatie en voor wel 150 fabrieken langs het kanaal! Zo was dit provinciale belang ook een algemeen belang.[34]

> Of staat de welvaart van zulk eene aanzienlijke streek als de Veluwe op zich zelve? Is niet de welvaart van Holland eene gelukkige omstandigheid voor die van Gelderland en de welvaart van Gelderland eene gelukkige omstandigheid voor die van Holland? Op dit oogenblik zijn er aanzienlijke ruilingen tusschen de Veluwe en de hoofdstad van ons Rijk. Men ziet toch dat de Veluwe hout, schors, rogge boekweit, aardappelen, heede, grind, varkens, kalveren, wol schapenvellen en nog andere waren aan Amsterdam levert en wederom van Amsterdam zijne grossiers- en koloniale waren ontvangt.[35] Geen wonder, dat Rotterdam hier in concurrentie met Amsterdam treedt, zoodat dit kanaal, zoover het nu bestaat, zoowel door een Rotterdamsch als Amsterdammer beurtschip bevaren wordt. Hier ziet men dus niet enkel een provinciaal, maar in wezenlijkheid een wederzijdsch belang tusschen de twee grootste koopsteden van het Rijk en de Veluwe. [….] De scheepvaart, die op dit oogenblik op het Griftkanaal bestaat, wordt niet uitgeoefend door Veluwsche schippers, maar door schippers uit Overijssel, Groningen, Drenthe en Friesland. In zooverre geldt ook hier in waarheid een algemeen scheepvaartsbelang. Het Griftkanaal staat in onmiddellijke verbinding met de Willemsvaart en daardoor met de nieuwe vaart van Assen naar Groningen. (…) Al onze veenkoloniën hebben een uitnemend belang bij de voortzetting van het kanaal. De verlenging van het Griftkanaal is noodig om de

[34] Ibidem.

[35] 'Heede', hede: 'de grove, bij het hekelen afgescheiden hennep- en vlasvezels, die tot grof touw versponnen worden of als werk worden gebruikt.' (Van Dale)

> verbinding van de Zuiderzee, de IJssel, de Rhijn, de Almelosche vaart en al de veenkanalen te voltooijen, maar welke verbinding thans tusschen Apeldoorn en Dieren afgebroken is; en wat spreekt men ons dan nog van provinciaal belang?[36]

Maar hij had hier de schijn tegen, zoals bleek uit een reactie van zijn collega jhr. mr. D. van Akerlaken uit Hoorn, niet onbekend met zaken van landbouw en waterstaat en in zijn studietijd te Leiden leerling van Thorbecke. Hij schreef Sloets ijver toe aan het feit dat diens vader J.A.J. Sloet tot Oldhuis als districtscommissaris van de Veluwe de eigenlijke ontwerper van het plan zou zijn geweest.[37] Hier werd duidelijk op de man gespeeld!

Hoe dan ook: particulier belang, algemeen belang, het bleven moeilijke begrippen; zeker in de Kamer, waar de door Sloet niet ten onrechte gesignaleerde lokale belangen en die van de natie elkaar kruisten en doorkruisten. Voor hem was de gedachte aan het algemeen en daarmee het nationaal belang een constante, wat echter niet wil zeggen dat hij niet óók primair de belangen zag van de regio waarin hij woonde en werkte. Maar steeds hanteerde hij daarbij het argument van het grotere, het nationale geheel. Vervolgens herhaalde deze figuur zich: ook naties moesten met elkaar worden verbonden. Ook zij hadden hun eigen belangen, maar ook zij konden niet zonder de ander en niet zonder de wereld.

De *Katechismus der Natuur* en de *Wealth of Nations* hadden het hem voorgezegd, zoals ook blijkt uit het artikel over de handel en de handelswegen in Overijssel, dat hij al had gepubliceerd tijdens zijn burgemeesterschap van Hengelo.[38]

5.2 In Overijssel

Waar hij zich op nationaal niveau moest beperken tot het gesproken en geschreven woord, kwam Sloet in de regionale context tot andere acties. In 1836, nog tijdens zijn burgemeesterschap van Hengelo had hij, mede vanuit lokale ervaring, zijn visie neergelegd in een artikel onder de titel 'Vlugtige beschouwing van den handel in Overijssel'.[39] In dit stuk over de handel en het belang van 'communicatien' begon Sloet met een uitgebreide inventarisatie van de bestaande 'handelswegen'. Uiteraard ontbrak het in zijn verhaal over rivieren, vaarten, kanalen, vervoersmiddelen en plannen voor nieuwe verbindingen aan kritiek, noch suggesties van zijn kant. Essentieel was ook de toevoeging van het adjectief 'handels' aan het woord wegen. Een goed functionerend stelsel van wegen te water en te land, stelde Sloet ook hier, was nu eenmaal onmisbaar voor de handel en daarmee ook voor de 'verbroedering van het menschdom'. Want door de handel leerden de verschillende naties, en dus ook individuen, elkaar kennen en waarderen, terwijl uit de wederzijdse behoeften de noodzakelijkheid ontstond, 'om zich naar elkanders zeden en denkwijzen te voegen.' Elke fysieke, fiscale of formele hindernis die daarbij een stremming kan veroorzaken, diende dus uit de weg te worden geruimd. Sterker nog, er moesten voortdurend nieu-

---

[36] HTK 18 februari 1858. Zie ook: Vedder. *Apeldoorns Kanaal.*
[37] Ibidem.
[38] Sloet. 'Vlugtige beschouwing'.
[39] Het stuk werd echter gepubliceerd in het *Jaarboekje Overijssel* van 1838.

we verbindingsmogelijkheden worden gecreëerd. Zo vooral konden 'de ware beginselen der staathuishoudkunde' worden getoetst en in praktijk gebracht.[40]

Een Enterse zomp op de Regge, de belangrijkste vaarverbinding tussen Salland en Twente. Sloet schreef in 1836 in zijn 'Vlugtige beschouwing van den handel in Overijssel' met begrip en compassie over de uiterst moeizame wijze waarop hier de 'communicatie te water' moest worden onderhouden. (TwentseWelle Enschede)

In zekere zin wilde hij terug naar de situatie waarin Overijssel vóór 1800 had verkeerd, toen er nog sprake was van een uitgebreide transitohandel. Die was echter, onder andere door de slechte bevaarbaarheid van de Vecht en hoge in- en uitvoerrechten, verloren gegaan. In de Bataafs-Franse tijd was er door het afsluiten van de zeehandel nog een opleving geweest, maar daaraan was na het vertrek van de Fransen al spoedig een eind gekomen. De Conventie van Mainz van 1831 noemde hij nadelig voor Overijssel. Het transito-verkeer op Rijn en Waal werd als gevolg van deze overeenkomst aan een vast recht onderworpen en van lastige formaliteiten ontdaan en daarvan konden vooral Amsterdam, Rotterdam en Dordrecht profiteren. Overijssel miste de boot en dat had alles te maken met het feit dat de IJssel niet werd opgenomen in het waterwegenstelsel van de

[40] Idem, 49.

Rijnstroom. 'Wij aarzelen niet', schreef de sociaal-geograaf Van Vuuren ruim honderd jaar later, 'te stellen dat indien de Geldersche IJssel met evenveel zorgen als Waal en Rijn tot een internationalen vaarweg gemaakt was, daardoor de IJsselsteden zeker een groter aandeel van den Rijnvaart hadden kunnen behouden. (…) In 1838 was deze, eens zoo bloeiende handel, alleen nog van beteekenis voor den doorvoer van granen, eieren en andere agrarische producten.'[41]

Niet ten onrechte wees Sloet op de slechte toestand van de IJssel. De zeilvaart verliep er vanwege de vele bochten, verzandingen en ondiepten en het ontbreken van een jaagpad uiterst moeizaam. De rivier moest daarom plaatselijk worden uitgediept en voorzien van een geschikt jaagpad langs de oevers, want zware schepen met twee of drie masten konden slechts met de grootste moeite tot bij Zwolle komen. Gouverneur J.H. van Rechteren van Appeltern had in de jaren dertig 'het onmogelijke beproefd' om een dergelijk jaagpad aan te laten leggen, maar het bleek lastig om de benodigde grond te onteigenen. De situatie elders in de provincie en in de directe omgeving liet eveneens veel te wensen over.

De monding van het Zwarte Water - de zeeweg van Zwolle naar de Zuiderzee bij het zogeheten Zwolse Diep, waarover hierna meer- was ernstig verzand. De plannen voor een rechtstreekse verbinding van Zwolle met de Dedemsvaart en van deze vaart met de Vecht waren ook nog niet gerealiseerd. Voor de aanleg van een kanaal van Steenwijk via Frederiksoord en verder naar Groningen appelleerde Sloet aan de 'verlichte staatsman' generaal Van den Bosch. De stichter van de Maatschappij van Weldadigheid in het zuidwesten van Drenthe nam in het staatsbestuur namelijk 'eene aanzienlijke plaats' in. Hij zou daar - als gunsteling van koning Willem I- zijn invloed wel kunnen doen gelden 'in het belang zijner schepping' en dat van Overijssel. Als het zo uitkwam, mocht de achterkamer in de politiek dus wèl worden bezocht …

In het zuiden van Overijssel had het bevaarbaar maken van de Schipbeek de aandacht van de gouverneur en dat gold ook voor de Regge. Bovendien waren vele plaatsen per schip of schuit in het geheel niet bereikbaar.[42] De aanleg van nieuwe waterwegen ten behoeve van fabrikant, landbouwer en handelaar was vooral noodzakelijk in Twente, dat door de natuur niet van goed bevaarbare wateren was voorzien. Kleine schippers op de Vecht, de Regge, de Almelose Aa of andere stroompjes moesten vaak het onmogelijke ondernemen, om te varen waar geen water was.

> Het moge al aan sommigen eene kluchtige zaak toeschijnen, dat de schippers op deze stroompjes met eene spade in de hand in hunne schuiten, stroom op en af, gestadig worstelen; terwijl zij hier en daar uit hunne vaartuigen in de rivier stappen, om eenen dam van aarde op te werpen, die het water schutten moet, dat langzaam om hunne voeten komt aansijpelen, waarna zij met het grootste geduld in bijgelegene herbergen hunnen intrek gaan nemen, tot tijd en wijle dat het water genoegzaam opgeloopen zal zijn, om hunnen natuurlijke schutsluis door te steken, welk bedrijf van afstand tot afstand herhaald wordt; men moge wrevelig worden over eene handelswijze welke

[41] Van Vuuren. *Rapport,* 20. Hij baseerde zich hierbij op Sloets 'Vlugtige beschouwing'.

[42] In 1838 betrof het nog gouverneur J.H. van Rechteren Appeltern, die in 1840 plotseling aan de kant werd gezet en vervangen door zijn broer J.D. van Rechteren tot Ahnem. Zie voor de geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930: Schutten. *Varen waar geen water is*.

> het vaarwater meer en meer bederven moet, wij echter zien in deze onvermoeide pogingen, om te varen, waar geen water is, eenen geest van volharding, welke alleszins verdiende om te gemoet gekomen te worden. Hoe gaarne zouden wij aan deze nijvere lieden een goed vaarwater gunnen![43]

Gelukkig, beklemtoonde Sloet, waren er soms 'wakkere lieden' die nieuwe mogelijkheden signaleerden en actie ondernamen. Zo verscheen in 1836 'op het onverwacht eene stoomboot' op de IJssel.[44] Het vaartuig dat vanaf de Rijn was gekomen zou via de Zuiderzee en de Waddenzee verder gaan naar de Weser. Voor gouverneur Van Rechteren en het duo Westenenk en Budde in Deventer was dit het bewijs, dat hun ideeën voor een stoombootdienst kans van slagen moesten hebben. Zij hadden gehoord, dat op Franse binnenwateren en Zwitserse meren ijzeren stoomboten met een geringe diepgang voeren. Voor de IJssel leek dit dé oplossing.[45] Budde reisde naar Zwitserland om de zaak in ogenschouw te nemen. Zijn verhalen klonken positief en de gouverneur ging zich uitvoerig met de zaak bemoeien. Van de stad Kampen wist hij al vast een toezegging van 50.000 gulden los te krijgen voor een op te richten Maatschappij.[46] Handelaren en 'onderscheidene aanzienlijke ingezetenen van Gelderland en Overijssel' namen er in deel. De inspanningen hadden snel resultaat, want al in 1838 begonnen de diensten van de Rhijn- en IJssel-Stoomboot- Maatschappij.[47]

Twee ijzeren boten werden in de vaart gebracht. Op 16 en 17 augustus maakte de 'Admiraal van Kinsbergen', een naam die Sloet als muziek in de oren moet hebben geklonken, een proefvaart van Kampen naar Amsterdam en vice versa. De heenweg duurde zes uur en de terugweg een half uur meer, maar later werden de tochten in vijf uur volbracht. Een tweede boot, de 'Drusus' maakte eind augustus een proefvaart van Kampen naar Keulen. Uiteraard was Van Rechteren aan boord om de tocht mee te maken en in Arnhem stapte zijn Gelderse collega Van Heeckeren van Kell nog even op. Ook prins Wilhelm, de tweede zoon van de koning van Pruisen, en tal van Duitse notabelen kwamen aan boord. Onderweg werden gelegenheidsgedichten gedeclameerd, die later, evenals de dienstregeling van de Drusus, in kranten en jaarboekjes integraal werden geciteerd bij het verslag van de reis.[48] Kortom: de publiciteit was goed verzorgd en dat was in de ogen van Sloet in deze vorm en met dit doel een groot goed.

---

43 Sloet. 'Vlugtige beschouwing', 38-39. Schutten. *Varen waar geen water is,* ontleende aan deze passage de titel van zijn in noot 42 genoemde boek .

44 Sloet. 'Vlugtige beschouwing', 35-36. Ook, tenzij anders aangegeven, voor het navolgende over de stoomboten.

45 Onderzoek had uitgewezen, dat de IJssel in de zomermaanden op de hoogste zandplaten nog een diepte had van 2.75 oude voeten (circa 82 cm), terwijl de stoomboten een diepgang hadden van twee à drie voet (60 à 90 cm).

46 Van Rechteren was grootgrondbezitter in Kamperveen en zijn beide pleegzoons, de gebroeders Van Hasselt, waren directeur van de Rhijn- en IJssel Stoombootmaatschappij.

47 In 1844 werd de zetel van de RIJS verplaatst naar Kampen, VGS 1844, 17.

48 Van het dichtstuk van P.R. Feith, 'Aan Drusus' werd een met goud ('geen stofgoud') gedrukt exemplaar aangeboden aan de, en passant, bejubelde koning Willem I. De bekende Zwolse dominee G.H. van Senden scheidde ook een dichtwerk af, dat 'geëncadreerd' en wel een plaatsje kreeg aan boord van de Drusus. Zie voor de volledige teksten; Jaarboekje voor Overijssel voor het jaar 1839. Zwolle (1838).

Natuurlijk hadden ook de stoomschepen wel te lijden van de lage waterstanden, zoals in 1839, maar desalniettemin zorgden ze voor veel bedrijvigheid. Velen vonden in de toenemende mobiliteit reden om een concessie aan te vragen voor diligence-diensten, vracht- of postwagens, waar mogelijk in aansluiting op de stoombootdiensten. Zo kreeg L. Massier uit Meppel in 1844 een concessie om een postwagendienst tussen Meppel, Zwartsluis en Genemuiden te openen, in verband met de stoombootdienst van Zwolle op Amsterdam. In 1840 kreeg ook de 'Zwolsche Stoomboot-Maatschappij' een concessie voor een dienst tussen Amsterdam en Zwolle. In 1842 begon de vaart, maar de dienst ondervond nog veel moeilijkheden vanwege aflandige oostenwinden, waardoor het Zwolse Diep droogviel.[49]

Het voorbeeld van de stoomboot had dus al snel navolging gevonden. De brug over het Zwarte Water bij Hasselt werd in 1840 zelfs vernieuwd om de doortocht van stoomschepen en grote stoomslepers mogelijk te maken.[50] In hoog tempo ontstonden aansluitingen met andere middelen van vervoer. Diligences, trekschuiten, beurt- en postdiensten: de reiziger had volop keus. In Zwolle moest zelfs een verkeersreglement worden ingevoerd, omdat de dilligences te hard reden en elkaar in de stad inhaalden.[51] Belangrijk was ondertussen ook, dat, vooral vanwege de toenemende verkeersstromen, de landwegen hier en daar sterk werden verbeterd. De nieuwe procedure van het 'macadamiseren' werd daarbij veel toegepast. Het was een uitvinding van de Schotse ingenieur MacAdam, die stukgeslagen veldkeien liet gebruiken om de wegen te verharden. Het verzamelen en verpulveren van die keien bood menigeen werk en inkomen. Voor Sloet waren het evenzovele bewijzen dat het ene goede werk het andere met zich meebracht. Het beeld dat hij met dit verhaal creëerde was dat van een tijd en een land vol dynamiek en vol van kansen, die alleen maar gegrepen hoefden te worden. Het hele verhaal klonk ook als een opmaat voor zijn pogingen, vanaf 1841, om van Zwolle een echte zeehaven te maken. Het geloof dat het moest en moest kunnen, zat er bij hem diep in.

In datzelfde jaar 1841 sprak mr. I.A. van Roijen tijdens een vergadering van 'Welvaart' over het 'voortbrengend vermogen van Overijssel' en de relatie met de handel en de verkeerssituatie.[52] De ligging van Overijssel was ideaal, stelde hij, want de provincie was vanuit alle windrichtingen centraal gesitueerd. Binnen de nationale verhoudingen lagen Groningen, Friesland en Drenthe aan de ene en

---

49 VGS, 1839-1842.

50 Maar dit kon niet voorkomen, dat één der boten van de ZSM in maart 1846 bij Hasselt tegen de brug botste. De krant *Overijssel* meldde op 18 maart echter met nadruk, dat er slechts sprake was van lichte schade en dat de dienst normaal zou worden voortgezet.

51 HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 14. Notulen gemeenteraad 20 juni 1846. Ook de jaarlijkse 'Verslagen van Gedeputeerden aan de Staten' boden een beeld dat duidde op ontwikkeling. 'De expeditie en scheepvaart nemen in levendigheid toe; vooral is dit het geval met de buitenlandsche scheepvaart', schreven de heren in 1839. In Zwolle kwamen in dat jaar 35 zeeschepen binnen en voeren er 76 uit. Op de IJssel was een derde stoomboot in de vaart gebracht en voor de Zwolsche Reederij Maatschappij waren drie kofschepen gebouwd, allemaal bestemd voor de vaart op Hull. De Rhijn- en IJssel Stoombootmaatschappij vervoerde in 1840 vele goederen en 'veroorzaakte te Deventer en te Kampen veel bedrijvigheid.' Ook het jaar daarop nam de buitenlandse handel, vooral de zeehandel en ook de scheepvaart, sterk toe; niet alleen in Zwolle, maar ook in Kampen. In die laatste plaats bestonden ook plannen voor een geregelde vaart op Hull.

52 HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 1. Zie ook pagina's 209-211

de overige gewesten aan de andere kant. Internationaal gezien was Duitsland in het noordwesten bereikbaar via handelswegen over water en over land en in het midden via de IJssel en de Rijn. De ligging aan de Zuiderzee bood volop perspectieven, 'zelfs voor den wereldhandel'. Want voeren niet reeds Overijsselse kielen op Oost- en West-Indië en op havens in het zuiden en noorden van Europa? Over het feit dat de Zuiderzee via de Willemsvaart en de IJssel of via het Zwarte Water vaak moeilijk te bereiken was, in ieder geval voor grotere schepen, had hij het nog niet. Wel ging hij uitgebreid in op het stelsel van beken, rivieren en (nog uit te breiden) kanalen, dat, met gebruikmaking van de hoogteverschillen van oost naar west voor Overijssel ideale kansen bood voor het vervoer te water. Maar om die te benutten, moest wel het nodige gebeuren. 'Welvaart' nam het voortouw; om te beginnen werd de situatie rond de rivier het Zwarte Water aangepakt, een rivier die van oudsher van groot belang was geweest voor de stad Zwolle.

5.3 Zwolle aan zee

Pas in 1819 kreeg Zwolle via de Willemsvaart -na eeuwenlange strijd met de beide steden Deventer en Kampen die geen nieuwe concurrent duldden- een rechtstreekse verbinding met de IJssel.[53] De verbinding met de Zuiderzee liep via het Zwarte Water, aan de monding waarvan een watervlakte lag, het Zwolse Diep. Die naam was volgens Sloet om twee redenen onjuist. 'Overijsselsch-Drentsch Diep zoude eene gepastere benaming zijn', vond hij. Zwolle lag immers op enige uren gaans en andere plaatsen in Overijssel en Drenthe hadden eveneens belang bij deze 'handelsweg'. De aanduiding 'diep' klopte evenmin, want vroeger plachten de schippers spottend te spreken over 'het Zwolsche Ondiep'.[54] De rivier vormde, in de woorden van Sloet, een verbindingsweg tussen 'Holland, Vriesland en andere gewesten van ons land' en 'met alle veen-koloniën en handelsplaatsen in Drenthe, met de Smilde, het Hoogeveen, de nieuwe ontginningen aan het schoone Oranjekanaal, met Meppel, welks handel in belang schijnt toe te nemen, met Assen, enz., met de Dedemsvaart en alle plaatsen langs de Vecht en de Regge en door de nieuwe kanalisatie met Nijverdal, Vriezenveen, Almelo enz.'[55] Het Zwarte Water was dus een levensader voor het oosten van het land, maar die was verstopt geraakt door het Zwolse Diep, een inham van de Zuiderzee met een oppervlakte van ongeveer 3.000 bunder. Een chirurgische ingreep was daarom dringend noodzakelijk.

Sloet memoreerde in 1856, toen de vaarweg voor hem inmiddels al een lijdensweg was geworden, hoe het bestuur van 'Welvaart' in 1842 een tochtje had gemaakt naar de Zuiderzeehaven Vollenhove.[56] Grote en kleine schepen zaten daar toen op het droge. 'De kinderen liepen van het ééne schip naar het andere

---

[53] *TSS-13,* 21-62. Zie voor de geschiedenis van het Zwolse Diep: Pol en Van Hezel, *Kraggenburg* en Beens, *Schakels in de tijd,* 107-120.

[54] Hij ging ook uitvoerig in op het vruchtbare slib dat werd aangevoerd door het Zwarte Water en door twee zijtakken van de IJssel, de Goot en het Ganzediep. Het uit Zwitserland afkomstige erosiemateriaal bood namelijk uitstekende mogelijkheden tot landaanwinning en daarmee de teelt van biezen, die de grondstof vormden voor de mattenvlechterij in Genemuiden.

[55] *TSS*-13, 228.

[56] Sloet sprak van 1843.

en klommen tegen de kiel op.' Om zijn betoog kracht bij te zetten, schilderde hij uitvoerig de moeilijkheden die de schepen ondervonden bij het laveren en tijdens stormachtig weer. Daar tegenover plaatste hij de 'zee- en aanzienlijke binnenhandel, de uitgebreide buiten- en binnenlandsche expeditie' veroorzaakt door de bloeiende fabrieken en trafieken van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Bij hoge uitzondering was hij deze keer positief over de NHM, waartegen hij bij andere gelegenheden fel ageerde, wegens haar monopoliepositie. Hoe dan ook, het had in het begin van de jaren veertig volgens hem weinig zin om de uitmonding van het Zwarte Water uit te diepen, zolang de rivier zélf slecht bevaarbaar was, vooral op de plaats waar de Overijsselse Vecht erin uitstroomde.

Zwolle had al tal van verbeteringen gerealiseerd door betonningen aan te brengen, de bodem los te laten woelen en het jaagpad te onderhouden. Ook de biescultuur en de verpachting van de visserij had de stad aan zich getrokken. Het gevolg van dit alles was geweest, dat men het Zwarte Water 'van lieverlede als eenen Zwolschen stroom begon te beschouwen, waarmede de Staat zich niet hoefde te bemoeijen, zooals deze dan ook niet deed.' Volgens Sloet was de toenemende handel van Zwolle één van de voornaamste aanleidingen geweest voor het feit dat vooral van de zijde van de schipperij werd aangedrongen op verbetering van de uitmonding.

Ook de stoomvaart vroeg om actie. En, benadrukte hij nog eens en niet zonder reden, 'niet bloot tot gerief van Zwolle en de Zwartewater-steden, maar ook van Drenthe.' Zo was er in aansluiting op de Stoombootdienst zelfs een aparte wagendienst ingesteld tussen Zwartsluis en Meppel, Drenthes poort naar het noorden. De vaartuigen van de Zwolsche Stoomboot Maatschappij ondervonden echter regelmatig hinder door de onbevaarbaarheid van het Zwolsche Diep. Aan 'den wakkeren Gouverneur van Overijssel, den Graaf J.H. van Rechteren' was dit niet ontgaan. Hij kwam met het plan om net boven Zwolle vanuit het Zwarte Water dwars door de Mastenbroeker polder een kanaal naar Kampen te graven. Een kapitale schutsluis moest de vaart afsluiten, waardoor ook het water in de grachten van Zwolle op peil zou worden gehouden. Op het eerste gezicht was dit een goed plan, maar Sloet dacht daar toch anders over. Het leek weliswaar meer 'algemeen', omdat de specifieke belangen van de aloude concurrenten Kampen en Zwolle ermee werden gecombineerd, maar het Drentse plaatsje Meppel, de veenkoloniën van Smilde, Hoogeveen en de Dedemsvaart, het Land van Vollenhove, Genemuiden, Zwartsluis en Hasselt en de daarmee verbonden plaatsen zouden er niet mee zijn gediend. De beoogde verbinding zou voor hen namelijk een omweg betekenen. [57]

'Welvaart' presenteerde daarom een geheel ander, spectaculair plan, dat het resultaat was van een prijsvraag die in 1843 werd uitgeschreven.[58] De winnaar werd bekend gemaakt op 20 juni van dat jaar. Het was de ingenieur van Water-

[57] Sloet sprak van Zwartsluis als een der 'steden', maar de plaats bereikte nimmer die status. JV Welvaart 1844, 37.

[58] Uitgangspunt daarbij was de vraag: 'Door welke verdere of andere middelen, dan welke thans door de stad Zwolle worden in het werk gesteld, kan het Zwolsche Diep verbeterd worden. Zoodanig dat hetzelve, bij dagelijks water, in het vaarwater eene diepte hebbe van 2.5 Nederlandsche ellen? HCO. Archief Zwolsche Diep, inv.nrs. 1 en 2.

staat B.P.G. van Diggelen, mede-oprichter van de vereniging en een bekend figuur op zijn vakgebied. Niet geheel gespeend van eigendunk liet hij zich de geldprijs van 250 gulden, op zijn verzoek, uitreiken op een zilveren schenkblad. Zwolse zeereders en kooplieden hadden daarvoor honderd gulden bijdragen.[59] Het waren dus niet alleen de kleine schippers die belang hadden, of geacht werden te hebben, bij de verbetering van de vaarweg!

Een opvallend onderdeel van het plan van Van Diggelen was de aanleg van twee leidammen waardoor het Zwarte Water als het ware werd verlengd en dus verderop in de Zuiderzee zou uitmonden. Op die plaats zou een haven komen. De natuurlijke werking van het water moest de vaargeul verder uitdiepen. Tussen de zuidelijke dam en de kust kon landaanwinning plaatsvinden en dat gebied zou geschikt zijn voor de biezenteelt, waarmee een deel van de inwoners van Genemuiden de kost verdiende. Zijn oplossing was technisch gezien nieuw en daardoor riskant en bovendien prijzig.[60] Het bleef ook onduidelijk wat de gevolgen voor de scheepvaart zouden zijn. Kon er nog wel goed gelaveerd worden en was het wel zo gemakkelijk om bij aflandige wind tussen de kribben te komen? De antwoorden op dergelijke vragen kwamen pas later. Te laat. 'Welvaart', in casu Sloet, wilde in 1843 volle kracht vooruit, maar dat werd niet door iedereen gewaardeerd.

Gouverneur J.D. van Rechteren Ahnem, broer en sinds 1840 opvolger van graaf J.H. van Rechteren Appeltern, liet in november 1843 in een brief aan de directie van 'Welvaart' kritische geluiden horen. Ook hij vond dat het Zwolse Diep verbeterd moest worden en hij had dan ook toegezegd dat hij 'zoo veel mogelijk zoude medewerken' aan de plannen, maar met de procedure was hij het niet geheel eens. Al in een heel vroeg stadium was 'Welvaart' begonnen aan de oprichting van een naamloze maatschappij. Volgens Van Rechteren was het 'doeltreffend en beter geweest' eerst aan de koning om voorlopige toestemming te vragen. Het ging per slot van rekening om een openbaar vaarwater en de zeggenschap daarover lag bij de regering en niet bij 'eigenlijk gezegde particulieren'. Hij had weinig vertrouwen in een goede financiële afloop en zag nog niet hoe een bedrag van 175.000 gulden, de helft van de geraamde kosten, dat nodig was voor de voorlopige wettiging, bijeen gebracht kon worden.

De gouverneur zag veel meer in beheer door de stad Zwolle, in zijn ogen de onderhoudplichtige 'en hoofdzakelijk belanghebbende wegens handel, scheepvaart en nijverheid van deszelver ingezeten.' Ook tekende hij bezwaar aan tegen het feit dat de drie directeuren van 'Welvaart' in het aanvankelijk tienkoppige bestuur van de op te richten maatschappij zouden komen, want ze hadden dan al een derde van de stemmen en samen met de burgemeesters van Zwolle en Genemuiden, medestanders, meer dan de helft. Was het immers niet zo dat iedereen die inschrijvingsgeld en jaarlijks contributie betaalde lid kon worden van 'Welvaart?' Wie kon dus garanderen dat de directie zou blijven bestaan 'uit

---

[59] Het naambriefje werd geopend tijdens een bijeenkomst van 'Welvaart' op 20 juni 1843. De prijs werd uitgereikt op 4 juli 1843. Pol en Van Hezel. *Kraggenburg*. 18.

[60] Van der Woud, *Het lege land,* voert de oplossing van Van Diggelen aan als een voorbeeld van een louter intuïtieve benadering en daarmee een illustratie van het feit, dat de kennis van natuurlijk stromend water op dat moment nog niet veel groter was dan die rond 1800. Zie voor dit plan ook Pol en Van Hezel, *Kraggenbrug* 16-18.

mannen die steeds het algemeen welzijn beamen?' Voor alle duidelijkheid gaf Van Rechteren wel aan dat de zittende directie van 'Welvaart' in zijn ogen wel tot die categorie behoorde. Hun pogingen inzake de verbetering van de situatie rond het Zwolse Diep, waarbij het eigenlijk verantwoordelijke openbaar bestuur dus nalatig was geweest, vormden daarvan het bewijs. Maar hoe dan ook vond hij, dat dit werk een taak moest zijn van 'instellingen die blijven, en niet van personen die voorbijgaan.'

Hij had ook bezwaar tegen de bijdrage van vijf procent uit de verwachte jaarlijkse winsten aan 'Welvaart' en vond bovendien dat de hele onderneming niet mocht steunen op het plan van Van Diggelen alleen. Van een kritisch onderzoek door 'eenen bevoegden waterbouwkundigen' was hem namelijk niets gebleken. Ondanks al deze en andere kritische noten was Van Rechteren toch bereid zijn naam te zetten op de Lijst van Inteekenaren. Hij besloot met een woord van dank aan degenen die wilden proberen 'de welvaart der ingezetenen van een gedeelte deze provincie te verhoogen.'[61] Het was voor 'Welvaart' een aansporing te meer.

De kosten van het gehele project bedroegen maar liefst 350.000 gulden, bijna het dubbele van de totale begroting van de Gemeente Zwolle voor 1843. Om aan de benodigde gelden te komen, werd in 1845 de 'Naamloze Maatschappij tot verbetering van de handelsweg over het Zwolsche Diep, mede door landaanwinning' gesticht, waarvoor op 18 november 1844 de ontwerp-akte bij KB was goedgekeurd. Nog diezelfde maand besloten de Staten van Overijssel om de Maatschappij een subsidie te verlenen van 1.800 gulden per jaar tot een totaalbedrag van 36.000 gulden. Zwolle tekende in voor honderd aandelen en Genemuiden deed, met het oog op de nieuwe biesvelden en het voorziene werk aan de leidammen, mee voor eenzelfde aantal.[62] Het feit dat burgemeester Zeehuisen actief lid was van 'Welvaart', zal dit besluit zeker positief hebben beïnvloed.

Teneinde het volledige bedrag bij elkaar te krijgen werden niet alleen in Overijssel, maar alom in den lande connecties van de heren van 'Welvaart' aangesproken. Leden gingen persoonlijk met een lijst rond en niet zonder succes. Tot de intekenaars behoorden naast koning Willem II en zijn broer prins Frederik, voor respectievelijk 28 aandelen van vijfhonderd gulden. De contacten lagen er blijkbaar. Begin 1844 deed Sloet aan de leden van 'Welvaart' uitvoerig verslag van de pogingen om de concessie die voor de werken nodig was, te verkrijgen. De voltallige directie was, samen met Van Diggelen, naar 's-Gravenhage getrokken en was daar al spoedig ter audiëntie toegelaten tot de koning. Willem II had zijn instemming met de onderneming betuigd en een ruime begunstiging toegezegd. De minister van binnenlandse zaken en financiën hadden ook hun medewerking toegezegd.'[63] De laatste, mr. F.A. van Hall, tekende persoonlijk zelfs in voor twee aandelen, evenals mr. J.R. Thorbecke ('Hoogleraar') en -nota bene!- de heren W.J en H. Schuttevaêr. Van Diggelen zelf nam drie aandelen, Sloet hield het bij twee stuks. Burgemeester Van Setten van Zwartsluis ondervond

---

[61] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 7, brief van 2 november 1843.

[62] 'Al in de zestiende eeuw oogstten de bewoners in deze omgeving biezen en russen voor het maken van matten. De groei van de mattenbies was gebonden aan een zoet tot zwak-brak milieu.' Pol en Van Hezel. *Kraggenburg,* 18. Beens. *Schakels in de tijd,* 157.

[63] HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 1, 26 januari 1844. Pol en Van Hezel. *Kraggenburg,* 21-22.

echter, dat er bij de notabelen, laat staan de kleine schipperij ter plaatse, weinig of geen belangstelling bestond.[64]

5.3.1 Rimpelingen

Hoewel de vaart erin zat, verscheen begin 1845 na de kritische noten van Van Rechteren opnieuw een rimpeling aan de oppervlakte. Op 15 februari verzocht de Maatschappij aan minister van binnenlandse zaken Schimmelpenninck van der Oijen om aan Van Diggelen verlof te verlenen, zodat deze zich kon richten op het werk aan het Zwolse Diep. Maar dan wel met behoud van tractement en opklimming in rang naar anciënniteit. Een kopie van het schrijven ging naar de koning. De aanvang van de werkzaamheden was geheel afhankelijk van het besluit van de minister, meldde de auteur, Sloet, voor alle duidelijkheid nog. Maar Schimmelpenninck liet zich door hem niet onder druk zetten. Integendeel.

'Daargelaten de waarde van den eigen lof die de heeren zich toezwaaijen', schreef hij al op 18 februari, 'is de gevoerde toon van zoodanigen aard (…) dat ik niet verder in pennestijd zal treden.' Hij vatte de brief op als een poging om de regering 'als het ware vrees aan te jagen' en daarvan was hij niet gediend. Hij wees het verzoek dus 'eenvoudig' van de hand. Een dag later liet hij nog een brief uitgaan, waarin de aanwijzing werd gemotiveerd op grond van het feit, dat er geen geld beschikbaar was of beschikbaar kon worden gesteld. Daarmee leek de zaak te zijn afgedaan en dat betekende dat de Maatschappij met een serieus probleem zat, want zonder Van Diggelen kon men niet werken. Gerrit Luttenberg informeerde meteen de Amsterdamse commissionair in effecten L. Langenhuijsen, lid van de Raad van Administratie. Deze was met de toon van de brief aan Schimmelpennick beslist niet gelukkig, liet hij aan de bestuurders weten. Als het aan hem had gelegen, was de brief nooit uitgegaan. 'Ik behoef niet te herinneren hoe men bij die groote Heeren minder met bedaarde standvastigheid en inschikkelijkheid, dan met drift wint', schreef hij. Zijn Amsterdamse collega, de puissant rijke H. Warnsinck, die ook had ingetekend op de aandelen, was het helemaal met hem eens. Langenhuijsen greep persoonlijk in en dat leidde tot een fraai staaltje lobbyen anno 1845.

De geprikkelde commissionair reisde spoorslags naar Den Haag om daar met de ministers Schimmelpenninck en Van Hall te gaan praten. Bij de laatste had hij binnen een uur 'een zeer vriendschappelijk discours'. De minister van financiën raadde hem aan zich bij Schimmelpenninck te presenteren als vertegenwoordiger van de Amsterdamse aandeelhouders. Schimmelpenninck wilde echter 'au fond' niet eens over de zaak spreken. Hij wilde eerst 'amende honorable' ofwel eerherstel van de kant van zijn vriend Sloet, wiens stijl hij in de brief had herkend. Het speet hém ook dat het allemaal zo was gelopen, want hij was 'volstrekt niet tegen het plan'. Bovendien, was de indruk van Langenhuijsen, had 'het invloeijen eeniger belangrijke namen onzer Amsterdamsche deelnemers' een gunstig effect op de minister. Schimmelpennick trok bij en het kwam er uiteindelijk op neer dat het voorstel nog een keer moest worden ingediend.

---

[64] HCO. Archief Zwolsche Diep, inv.nr. 4. Lijst van aandelen.

Al op 24 maart ging namens het Zwolse Diep een brief uit, die blijkens de vele doorhalingen in het concept, niet zonder moeite tot stand was gekomen. Het ging niet om het algemeen belang, heette het, maar om dat 'der arbeidende volksklasse en van den handelsstand'. Het ging bovendien om een onderneming die nauw verbonden was met de welvaart van Overijssel 'en daarom ook van het Vaderland in het algemeen.' Met veel omhaal van woorden werd de gehechtheid aan de koning en de eerbied voor de regering benadrukt. Een openlijke verontschuldiging aan Schimmelpenninck is er overigens niet in terug te vinden! Ook gouverneur Van Rechteren deed zijn invloed gelden en het resultaat was, dat Van Diggelen voor drie jaar werd vrijgesteld. Zijn tractement als ingenieur van Waterstaat zou worden stopgezet, maar aan de Maatschappij werd gedurende die periode een bedrag van duizend gulden uit de fondsen van Waterstaat toegekend.

Zo werd de driftige Sloet gered door zijn meer bedaarde en tactvolle collega's van het Zwolse Diep en een paar vermogende Amsterdammers, die er als investeerders alle belang bij hadden dat de plannen doorgang konden vinden.[65]

5.3.2 Op weg naar Kraggenburg

Tijdens de vergadering van 'Welvaart' op 9 juli 1845 was een 'aanzienlijk aantal' statenleden aanwezig, om nog eens te onderstrepen dat de Provincie Overijssel het belang inzag van de verbetering van de handelsweg over het Zwolse Diep. Het maatschappelijk kapitaal was voltekend en Van Diggelen, de indiener van het plan, had voor een periode van drie jaar verlof gekregen om de directie te kunnen voeren over de uitvoering van de werken. Er waren positieve berichten. De prijzen voor puin, steen, grint, rijswaard en andere bouwmaterialen waren binnen de raming gebleven en het gebruik van kraggen, die afkomstig waren uit het Land van Vollenhove, had belangrijke besparingen opgeleverd. Van Diggelen had dit materiaal ontdekt, of eigenlijk uitgevonden, nadat bij zijn eigen polder in Blokzijl een soort rietzoden was komen aandrijven. Die hadden zich vastgewoeld in het strand en waren vervolgens met oeverzand overdekt, waarna zich in het voorjaar rietpollen hadden ontwikkeld.

De kraggen bleken uitstekend geschikt ter aanvulling op de takkenbossen tussen de basaltstenen, want ze gaven de werken meer stevigheid. Bovendien waren ze veel goedkoper dan rijshout. Vanuit de haven van Zwartsluis werden de kraggen over het Zwarte Water 'als groene en drijvende landtongen, achter aan kleine vaartuigen gehecht' en naar de werken gevoerd. Ze waren alleen onder water te gebruiken, maar voor de bedijking van de Zuiderzeekust was dat geen bezwaar. Zo was een nieuw en goedkoop bouwmateriaal ontdekt, dat er bovendien voor zorgde dat de bodem in de arme veenkwartieren in waarde toenam. Al dergelijke zaken pasten geheel in het beeld dat Sloet van de onderneming had: een project dat vele andere nuttige zaken zou genereren.

Omdat zoveel kosten waren bespaard, had de Raad van Administratie besloten om de aanleg van de dammen voor eigen rekening te laten uitvoeren. Er was nog meer goed nieuws. Een ongevraagde testcase, in de vorm van een stevige

---

[65] Zie voor deze paragraaf Pol en Van Hezel. *Kraggenburg,* 24-25. HCO. Archief Zwolsche Diep, inv.nr. 10, brieven van 18, 23 en 24 februari en 11 maart 1845.

storm op 25 juni 1845, had laten zien dat het reeds aangelegde deel van de dammen uitstekend bestand was tegen dergelijke omstandigheden. De uitgebaggerde specie uit de vaargeul bleek, eenmaal gehard, prima geschikt als bindmiddel tussen de stenen. De keet voor Van Diggelen en zijn medewerkers was zo gebouwd, dat hij daarna kon dienen als woning voor de ontvanger, opzichter en lichtopsteker bij de haven aan het einde van de kribben. Met het waterschap Mastenbroek, dat ten dele grensde aan het Zwarte Water, was een overeenkomst getroffen om de afwatering te regelen en zelfs te bevorderen. Hoe noodzakelijk de nieuwe vaargeul zou zijn, was in het voorjaar nog eens gebleken toen daar door een aflandige wind 'een gansche vloot van schepen zoowel turfpramen van de kleinste soort, als de beurtschepen' wekenlang op het droge kwam te liggen en ook de stoomboot op Hull niet kon varen. De zuidelijke leidam zou hoog en breed genoeg worden gemaakt om te kunnen dienen als jaagpad en dat had veel van de onwil bij de kleine schipperij weggenomen. Aldus, het zeer positief gestelde jaarverslag van 'Welvaart' over 1845, waarin ook gewag werd gemaakt van de landaanwinning die door de uitvoering van de werken werd bevorderd, evenals de biezenteelt in de buurt van Genemuiden. Het werkvolk daar onderscheidde zich gunstig en gebruikte zelfs nauwelijks drank; dankbaar als het was voor de geboden werkgelegenheid, leek het verslag te suggereren, net zoals dat gold voor de kleine schipperij en 'de geringe klasse onzer medeburgers'.[66]

De werkzaamheden bleven gestaag vorderen, vooral door een goede arbeidsverdeling, het principe van stukwerk en het opzichterschap van Van Diggelen. Zo'n 130 à 140 arbeiders uit de streek konden dankzij het project aan de slag. De vaargeul was door natuurlijke werking verdiept met 0.8 tot 1.2 palmen (8 à 12 cm). Een baggermachine die met zeven tot negen emmers tegelijk werkte, kon ook zware klei ophalen. Zwolle wilde nog eens een extra geldlening van 16.000 gulden aangaan om het Zwarte Water te laten uitdiepen. In 1848 werd het werk voltooid met de aanleg van de haven Kraggenburg. De naam was gekozen vanwege de kraggen, die de leidammen verstevigden.

5.3.3 Naar diepgang of tonneninhoud

In 1846 was een concept-tarief vastgesteld voor een tol 'bij den tonneninhoud' op het Zwarte Water, waartegen echter al spoedig verzet rees. De kleine schippers meenden namelijk, dat een tol naar diepgang voor hen veel voordeliger zou uitpakken. Nog voor de concessie werd verleend, hadden 88 Meppeler schippers al een verzoek ingediend om hun belangen en die van honderden andere schippers op de Zuiderzee te erkennen. Ze zochten daarvoor in eerste instantie tevergeefs steun bij gedeputeerde staten van Drenthe. Een bezending van schippers diende bij minister van binnenlandse zaken, de Gelderse graaf Lodewijk Napoleon van Randwijck, een protest in, dat ook weinig uithaalde. Bij KB van 4 juli 1848 werd een tarief vastgesteld, dat per 1 januari 1849 zou ingaan. Alles leek nu voor 'Welvaart' in kannen en kruiken, maar de realiteit was anders.

De schippers lieten het er niet bij zitten. Onder aanvoering van hun voorman Willem Jan Schuttevâer en voorzien van juridische bijstand van de liberaal mr. L. Oldenhuis Gratama uit Assen trokken zij ten strijde. Een lange reeks van pam-

[66] JV Welvaart 1845. Pol en Van Hezel. *Kraggenburg.*,

fletten, brochures en boekjes volgde.[67] Oldenhuis Gratama publiceerde in 1848 een boekje over 'De Tolkwestie', waarin hij tot de conclusie kwam, dat de regering, ten koste van de schippers en de veerlieden te veel was meegegaan met 'het eigenaardig toegepast nijverheidsbelang van Zwolle'.[68] Ook vanuit andere kringen ontstonden protesten tegen de werken op het Zwarte Water. De besturen van het 1e en 2e Dijksdistrict in Overijssel hadden geconstateerd, dat het waterafvoerend vermogen vanuit de gronden langs de rivier was afgenomen. Alle protesten bij elkaar konden echter niet voorkomen, dat de tol toch inging per 1 januari 1849. Maar het laatste woord daarover was gesproken, noch geschreven.

Twee oorspronkelijke aandeelhouders van de Maatschappij, Willem Jan Schuttevâer, schipper, koopman en lid van de Gemeenteraad in Zwolle, en Thorbecke, sinds eind 1849 minister van binnenlandse zaken, speelden een belangrijke rol in het scenario dat zich vanaf dat jaar ontvouwde.[69] Tijdens een vergadering van 'Welvaart' stelde Sloet in 1850 nog opgewekt vast, dat 'het groote werk' van het Zwolse Diep, ondanks 'velerlei tegenkanting', geheel was voltooid. De diepgang van het vaarwater en de mogelijkheden om te laveren waren sterk verbeterd en de jaagpaden verkeerden in uitstekende toestand. Geen enkel schip had vastgezeten. De tegenstand van de schippers zou dus wel verminderen, zo was aanvankelijk zijn verwachting. Het tegendeel bleek waar.

Er was, constateerde Sloet in het jaarverslag, veel tegenwerking van lieden die niet uitgingen van het 'maatschappelijk belang' en die vergaten dat veranderingen ook beoordeeld moesten worden in het licht van het nut voor de volgende generatie, voor 'onze kinderen'. Gelukkig stonden de Staten van Overijssel eensgezind achter de oprichting. Alleen burgemeester Van Setten van Zwartsluis was tegen, hetgeen niet verwonderlijk was, want in zijn dorp leefden de meeste bezwaren. Velen vonden er namelijk een bestaan in het lichten van de schepen op de Zuiderzee en bovendien leverde de haven Kraggenburg concurrentie voor de nering van de Sluzigers. De problemen ontstonden ook door de inspraak, aldus het jaarverslag, waarbij 'alle mogelijke besturen en collegiën' hun zegje konden doen. Met anonieme drukwerken werd opgeroepen te ageren tegen de tol en zo ontstond een beeld alsof alleen Zwolle belang zou hebben bij de zeehaven. Het werd een strijd van 'de *groote* Heeren' tegen 'de *arme* schipperij'; een denkbeeld dat niet geheel vrij was van 'socialistische strekking'. Het klonk voor de heren van 'Welvaart' als een vloek in de kerk.[70]

Ook werd het een strijd van Overijssel tegen Drenthe, temeer daar het provinciaal bestuur van de buurprovincie verzoekschriften naar de regering stuurde, waardoor het protest 'eene kleur van wettigheid bekwam.'[71] Een goede relatie van Sloet, de Leeuwarder archivaris Wopke Eekhoff, schreef in 1851, dat het soms wel leek alsof de Drenten beducht waren voor een verbinding met een

---

[67] Pol en Van Hezel noemen zestien brochures van de kant van de schippers en hun medestanders en vier van de Maatschappij (Ir. B.P.G. van Diggelen, J.C. van Haersolte, I.J. de Bruijn en Sloet zelf.), *Kraggenburg,* 181-182.
[68] Gratama. 'De Tolquestie',
[69] Zie ook: Verkade. *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot,* 261-270.
[70] JV Welvaart 1850.
[71] JV Welvaart 1852.

andere provincie, 'alsof men daarvoor huiverde.'[72] In dit geval zat er echter weinig anders op. Wellicht werden de protesten ook nog ingegeven door oude Drentse ressentimenten jegens Overijssel, dat al eeuwenlang de weg naar zee versperde; een situatie waar de landdrost in 1809 door een grenswijziging tevergeefs verandering in had proberen te brengen.[73] Voor de beleggers maakte dit allemaal geen verschil, want hun aandelen leverden vrijwel geen cent dividend op, omdat de tolgelden ondanks soepele regelingen bijna geheel oninbaar waren. Bij wijze van troost kon in 1853, toen in het geheel geen dividend werd uitgekeerd, worden gemeld, dat opnieuw geen enkel schip had vastgezeten en dat ook 's nachts kon worden gevaren. Van de haven in Kraggenburg hadden in dat jaar 373 schepen gebruik gemaakt, waarvan er 337 niets hadden betaald. De havengelden hadden het schamele bedrag van 11 gulden opgeleverd, terwijl de aanleg 50.000 gulden had gekost en het jaarlijks onderhoud aanzienlijke sommen kostte.[74] Het nam allemaal niet weg, dat de protesten van de schippers en hun vertegenwoordigers bleven komen en dat het onderwerp ook in Den Haag te berde werd gebracht.

Al op 26 juli 1849 was in de Tweede Kamer een rekest besproken van H.J. de Vries en 336 andere binnenlandse of kleine schippers uit Overijssel en Drenthe. Zij protesteerden daarin tegen de tol die ze moesten betalen als ze het Zwolse Diep wilden passeren.Volgens de rekwestranten werd die tol ten onrechte en onwettelijk geheven. Zij stelden dat zij als kleine schippers geen direct belang hadden bij de uitdieping van deze vaarweg. De veengraverij en de turfhandel in Overijssel en Drenthe hadden juist zwaar te lijden onder de nieuwe tolheffing en zouden eraan ten gronde gaan. En dat, terwijl de Maatschappij alleen maar in het leven was geroepen om ervoor te zorgen dat schepen met een grotere diepgang Zwolle konden bereiken.

In de Tweede Kamer ontspon zich al direct een levendige discussie. Het verzoekschrift kwam eigenlijk neer op de aanvraag voor een parlementaire enquête, maar de wet die dit mogelijk moest maken was op dat moment nog niet gereed. Sloet stond er desondanks wel voor open en hij wilde er zelfs vóór stemmen. Graag gaf hij toe dat zijn betrokkenheid bij de zaak niet alleen bleek uit het feit dat hij namens 'Welvaart' in de Raad van Administratie van de NV zat, maar ook uit zijn twee aandelen à 500 gulden. Het was een daad van 'vaderlandsliefde' en hij sprak dan ook niet '*pro domo*', maar '*pro patria*'. Het kostte hem niet alleen geld, maar ook veel tijd en energie en het was alles met elkaar bijna te veel gevraagd, ware het niet, verzuchtte hij, dat 'het de roeping is van alle menschen, die zekeren stand in de maatschappij bekleeden, om voor het welzijn van die maatschappij, niet met het oog op de menschen, maar met het oog op God, te werken.' Daarvan konden de directeuren van de Maatschappij getuigen, want zij

---

[72] Van der Woud. *Het lege land,* 123, geciteerd uit: W. Eekhoff. *Beknopte geschiedenis van Friesland in hoofdtrekken; bevattende een Overzigt van de lotgevallen der Friezen en van de voornaamste gebeurtenissen, gedurende bijna tweeduizend jaar in dit land voorgevallen,* Leeuwarden 1851.

[73] Ook zou de provincie er dan een flink stuk vruchtbare kleigrond bij hebben gekregen, maar het gebeurde niet, ook niet bij de Grondwetswijziging van 1815. Via Friesland lukte het evenmin. Van der Woud. *Het lege land,* 63 en 121.

[74] In 1850 liepen er in Kraggenburg 180 schepen binnen, in 1851 295, in 1852 243 en in 1853 373, waarvan er 337 niets hadden betaald. JV Welvaart 1853.

voerden 'een strijd tegen bekrompenheid van denkbeelden, tegen logen en laster, tegen communisme en provincialisme, een strijd tegen alle geestelijke boosheden in de lucht.'

Sloet was verontwaardigd over het gedrag van de schippers die drie jaar lang hadden verdiend aan de aanleg van de werken voor het Zwolse Diep en nu konden varen waar en wanneer dat vroeger niet kon. Ook voor de klacht van Provinciale Staten van Drenthe dat zij na de verlening van de concessie niet verder bij de activiteiten waren betrokken, had hij weinig of geen begrip.[75]

> Niet dat het Zwolsche Diep in Drenthe ligt, neen Mijne Heeren, het ligt in Overijssel, maar er varen Drentsche schepen op, even als er schepen op varen van Holland, Gelderland, Zeeland, van al de provincien die maar schepen bezitten. Er varen ook schepen op naar Riga, naar Archangel enz.; want het is een vaarwater van belang, daar 20.000 schepen 's jaars op passeren, Mijne Heeren! Op welken grond men nu kan hebben beweerd dat Drenthe miskend is, omdat men het niet heeft gehoord, begrijp ik niet; alle provincien zouden dezelfde klagte hebben.[76]

Nog een tegenstander hadden Sloet en de heren van de 'Maatschappij', cq. 'Welvaart': Thorbecke, wiens naam toch had geprijkt op de lijst van intekenaren uit 1843. Sinds eind 1849 minister van binnenlandse zaken, zorgde hij er bij KB van 23 december 1850 voor, dat het toltarief werd verlaagd. Protesten van de directie mochten niet baten. In plaats daarvan honoreerde de minister een andere wens van de schippers. Hij liet de ingenieurs Van Gend, Ferrand en Staring (W.C.H.!) een rapport uitbrengen over het onderhoud van de werken. Het pakte wederom ongunstig uit voor Sloet c.s. 'Wanneer thans, zooals de maatschappij schijnt te verlangen, het onderhoud door een subsidie van Rijkswege wordt bestreden, dan zou de schatkist eigenlijk de rente der aandeelhouders betalen', was de conclusie.[77]

En er was nog een derde slag die Thorbecke toebracht aan de Maatschappij. Hij zette de parlementaire enquête door, waarbij in september 1856 het reilen en zeilen rond het Zwolse Diep uitvoerig ter discussie werd gesteld. Geheel toevallig was het dan ook niet, dat Sloets artikel over dit vaarwater in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, met het karakter van een pleitstuk, juist in dat jaar verscheen.[78]

5.3.4 Een parlementaire enquête

Op 14 december 1855, zes jaar na zijn naamgenoot uit 1849, diende de Drentse parlementariër mr. P. van der Veen bij de Tweede Kamer een voorstel in 'tot het houden eener enquete omtrent de uitvoering van de concessie tot landaanwinning en verdieping van het vaarwater op het Zwolsche Diep'. In april 1856 ontving de Kamer een adres dat was ondertekend door 156 schippers en nog diezelfde maand werd besloten tot het houden van een parlementair onderzoek. Tussen 21 juli en 13 september 1856 werden in deze eerste volledige par-

[75] HTK 26 juli 1849.
[76] Ibidem.
[77] Verkade. *Thorbecke,* 266.
[78] *TSS*-13, 21-62.

lementaire enquête uit de Nederlandse geschiedenis in totaal 29 personen ondervraagd door een Kamercommissie onder voorzitterschap van mr. J.K. baron van Goltstein.[79] Voor- en tegenstanders kregen het woord en zo verschenen bestuurders en aandeelhouders van de Maatschappij, een tolgaarder, ingenieurs van diverse rang en stand, ambtenaren, burgemeesters, gemeenteraadsleden, waterschapbestuurders, kooplieden, handelaren, verveners en andere ondernemers, een particuliere, beurt- en turfschippers en een kapitein voor de vijfkoppige commissie; soms in meerdere hoedanigheden.[80]

Tot de voorstanders van tolheffing behoorde, het zal geen verbazing wekken, de president van de Maatschappij, Johan Christiaan van Haersolte van Haerst, burgemeester van Zwollerkerspel. Hij bestreed ten stelligste, dat de Maatschappij verplicht zou zijn het vaarwater op een diepte van 2.20 m te brengen en haalde ook een gesprek aan met Schuttevâer, waaruit moest blijken dat de tol niet te hoog was in verhouding tot de gewonnen dagen. De haven van Kraggenburg voldeed in zijn ogen zeer goed. Hij zei verheugd te zijn over de enquête, omdat de uitslag de waarde van de Maatschappij zou doen toenemen. 'De schrijvers, zoowel voor als tegen de Maatschappij, hebben beiden overdreven, en men moet niet voorbij zien, dat een onberaden vriend evenveel kwaad kan doen als de hevigste vijand.'

Johannes Zeehuizen jr., burgemeester van Genemuiden, aandeelhouder en actief lid van 'Welvaart', was eveneens lovend over de situatie. Hij noemde de toestand van het Zwolse Diep, 'een van de treurigste dingen, die in Overijssel en Drenthe voor handel en scheepvaart bekend waren.' Uit zijn jeugd herinnerde hij zich, hoe kinderen van het ene naar het andere aan de grond zittende schip klommen om te spelen, terwijl er ladingen aan boord waren die eigenlijk naar Amsterdam of elders moesten. De schipperij die in 1856 had geklaagd over de tol, vroeg toen juist om verbetering van het vaarwater! De schepen hadden volgens hem voordeel bij de werken, ook bij de haven van Kraggenburg, die in tijden van nood zelfs 'Klein Schokland' werd genoemd. Als oorzaak voor het niet functioneren van het jaagpad noemde hij het geringe gebruik, waardoor het niet rendabel was voor de Maatschappij.

Toen aan Van Diggelen werd gevraagd naar de kwaliteit van het jaagpad, dat niet geschikt zou zijn voor paarden, vertelde hij, dat hij op een gegeven moment de paarden van zijn eigen rijtuigen had laten uitspannen, er op was gaan zitten en zo een kofschip naar Kraggenburg had getrokken, hoewel de schipper had gezegd, dat het jaagpad niet te gebruiken was. Hij bood aan het kunststukje desgewenst te herhalen.

De tegenstanders kwamen met heel andere verhalen. Willem Jan Schuttevâer noemde tal van voorbeelden -ook uit zijn jeugd, waarin hij met zijn ouders voer- om te illustreren, dat de verbeteringen weinig effect hadden gehad, zeker

---

[79] De overige leden waren J.P. Delprat, jhr. C.M. Storm van 's Gravezande, mr. J. Heemskerk Bzn en mr. W. Wintgens. 'De commissie zou onderzoek moeten doen naar de feiten met betrekking tot de aan de Maatschappij verleende concessie en de verdieping van het Zwolsche Diep. Verder diende zij te onderzoeken of ten gevolge van die feiten de afwatering van Drenthe was bemoeilijkt en of aan de scheepvaart en handel schade was toegebracht.' Pol en Van Hezel. *Kraggenburg,* 196. De enquête werd opgenomen in de Bijlagen van de HTK 1856, XXVIII.

[80] Pol en Van Hezel. *Kraggenburg,* 180.

bij aflandige oostenwind in de winter. Ook de haven van Kraggenbrug stond dan volgens hem nagenoeg droog. Bovendien zouden de schepen veel last hebben ondervonden bij het laveren en hij noemde daarvan enkele voorbeelden. Een andere tegenstander, Johannes van Setten -burgemeester van Zwartsluis en tevens opgeroepen als waterschapsbestuurder en kenner van de schippersstand- beweerde dat het water als resultaat van de werken van de Maatschappij slechts één Amsterdamse voet (circa 28 cm) dieper was geworden. Kraggenburg achtte hij geen goede ligplaats voor de schepen, zeker niet in de winter en het jaagpad vond hij ongeschikt voor paarden. Alleen de schepen met meer dan vijf voet diepgang konden volgens Van Setten verplicht worden een matige tol te betalen, maar dan naar diepgang. Voor de kleinere wogen de voordelen niet op tegen de kosten. De schepen op het Meppeler Diep die vanaf de Smilde en de Hoogeveense vaart kwamen, hadden hoogst zelden een diepgang van meer dan 4.50 voet en zouden er dus buiten vallen. De afwatering van de Staphorster polder had in zijn ogen sterk te lijden van de verhoogde waterstanden op het Zwarte Water.

Rudolf Albertus Kerkhoven, vervener aan de Dedemsvaart, rekende voor dat de schipper van een turfpraam van gemiddeld 65 ton na aftrek van alle kosten ongeveer 400 gulden per jaar overhield. Als hij jaarlijks ongeveer twintig reizen over de Zuiderzee maakte, was hij, als hij leeg terugkwam, ondanks de verlaging van het tarief in 1851 nog steeds ongeveer 26 gulden per jaar kwijt voor de tol. Volgens Kerkhoven in verhouding 'eene zeer aanzienlijke uitgave'. Antonius Petrus Gerhardus Hens, wijnkoper en 'zeehandelaar' en tevens directeur van de Stoomboot-maatschappij te Zwolle, vond dat de tol vooral op de handel drukte, omdat de schippers de tol- en bruggelden doorberekenden. Schippers die later spraken ontkenden dit echter, omdat ze het zich vanwege de concurrentie niet konden permitteren.

De eerste schipper die zelf aan het woord kwam, Pieter van Herwaarden, klaagde vooral over de moeilijkheden bij het laveren. 'Als men tusschen de kribben regt tegen den wind in moet laveren, dan is dat zeer lastig', vond hij. 'Wij verslijten meer zeilen tusschen de kribben dan in zee; dat kleine eind tusschen de kribben kost ons aan zeilen en tuigaadje met slecht weer meer dan de reis van Schokland naar Amsterdam.' Zijn collega's hadden soortgelijke klachten en meldden dat ze weinig of geen profijt hadden van de grotere diepgang en dat de tol een grote aanslag betekende op hun inkomen. Van het jaagpad maakten zij geen gebruik. Kapitein Wessel Meeter van de Zwolse stoomboot daarentegen was graag bereid tol de betalen, want de schepen van zijn maatschappij konden blijven varen, omdat het water dieper was geworden. Anders was de maatschappij opgehouden te bestaan.

Het resultaat van alle ondervragingen leidde uiteindelijk tot een rapport van 224 pagina's, dat op 13 september 1856 door de commissie van onderzoek werd uitgebracht.[81] Ondanks alle inspanningen bleven de nodige vragen bestaan. Zo was bijvoorbeeld niet duidelijk geworden hoe nu precies de diepte van het vaarwater was geweest vóór aanvang van de werken. Alleen Van Diggelen had onderzoek laten doen, maar de resultaten daarvan leidden in 1856 niet tot een

[81] Zie ook: HCO. Archief Zwolsche Diep, inv.nr. 8.

eensluidend antwoord. Ook bleef er verschil van mening bestaan over de vraag hoe diep het water volgens de concessie van 1844 had moeten worden. Wel leek iedereen het erover eens, dat de diepte iets was toegenomen. 'Ten gevolge van den hoogeren waterstand, die thans op het Zwolsche Diep wordt aangetroffen', stelde de commissie vast, 'die niet enkel het gevolg is der verdieping, maar ook van de meerdere opstuwing van water, is de vaart voor zeeschepen veel gemakkelijker geworden.' De kofschepen konden ook verder doorvaren en hoefden minder te worden gelicht. Voor de beurt- en vrachtschippers die geen eigen handel dreven, vormde de tol daarentegen een behoorlijke aanslag op hun inkomen die voor hen de concurrentie met de stoomboten zwaarder maakte. De hogere waterstanden op het Zwarte Water als gevolg van opstuwing tussen de leidammen werden eveneens als een probleem erkend.

De uitslag van de enquête kan moeilijk als positief voor de Maatschappij worden beschouwd, ook omdat de commissie het voorstel deed de tolheffing op basis van de tonnage te vervangen door een tol naar de diepgang, hetgeen een teruggang in de inkomsten zou betekenen.

5.3.5 Bittere teleurstelling

Voor Sloet moet de uitslag van de ênquete een bittere teleurstelling zijn geweest, maar zijn strijdbaarheid leed er niet onder. Tijdens de enquête was hij zelf niet aan het woord geweest, maar hij greep wel de pen voor een reeks brochures en het hiervoor aangehaalde artikel in zijn tijdschrift.[82] Hij schetste daarin ook de staatkundige toestand in het begin van de jaren veertig, noemde de berooide schatkist waarmee Willem II de regering moest aanvaarden, het misbruik van geheime fondsen, de 'slaperige nijverheid', de zware belastingen en de geluiden over een staatsbankroet. Verder -hij kon het niet laten- had hij geen goed woord over voor de toen nog geldende graanwetten, de differentiële rechten op de scheepvaart, de in zijn ogen hoge invoerrechten en tarieven voor de brievenport en de premies op uitvoer en visserij.

Hij hekelde ook het gebrek aan 'publiciteit', te vertalen als 'openbaarheid', en het 'ambtsbejag' waardoor de kosten voor de staatshuishouding onnodig hoog opliepen. Koning Willem I prees hij om diens inspanningen voor de openbare werken. Het gevolg was echter wel geweest, dat men dergelijke initiatieven als een regeringstaak was gaan beschouwen. 'De zin van het volk was daardoor niet opgewekt, maar veeleer onderdrukt.' Werkloosheid en pauperisme vormden ondertussen een gevaar voor de stabiliteit van de staat en de Grondwet was 'tot een schild voor grove en velerlei misbruiken geworden'.[83] Het was voor Sloet en de zijnen, in casu 'Welvaart', reden genoeg geweest om zelf aan de slag te gaan, met het goede voorbeeld van Amerika voor ogen. Daar immers werden 'de grootste werken' door het volk tot stand gebracht, zelfs in concurrentie met de regering. Het is opvallend dat hij hier een ander geluid liet horen, dan in de Kamer, waar hij zich tezelfder tijd juist sterk maakte voor een actievere overheid als het ging om de aanleg van openbare werken. Het zal de geloofwaardigheid van zijn betoog niet hebben vergroot.

---

[82] *TSS*-13, 21-62.
[83] *TSS*-13, 35.

Na deze uitvoerige inleiding gaf Sloet zijn visie op de reactie van de kleine schippers die tot 'verklaarde vijanden' van de Maatschappij waren geworden. Toch had hij daarvoor wel begrip en hij kwam zelfs met argumenten die hij ontleende aan de 'rationele statistiek'. Het ging daarin immers -in de opvatting zoals die door hem en door 'Welvaart' werd uitgedragen- niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats om cijfers, maar ook om de 'kennis der standen'. Ook daarbinnen bestonden weer de nodige verschillen, wist hij. Zo kende de hoogst nuttige en onontbeerlijke schippersstand 'eene zekere aristocratie', die van generatie op generatie het beroep van schipper had uitgeoefend. In zijn kwalificatie waren dit meestal 'deftige, gemoedelijke, en min of meer gegoede lieden', die het vertrouwen bij het publiek als het ware erfelijk bezaten. 'Wij behoeven niet te zeggen, dat deze menschen onder onze beste staatsburgers te rangschikken zijn', concludeerde hij. Hun stem werd niet vernomen en van hen had de Maatschappij (en de maatschappij) geen last. Alleen 'de misnoegden' lieten zich horen, want hun groep was te snel gegroeid als gevolg van de op zich positieve toename van de binnenlandse scheepvaart, die weer voortkwam uit de verbetering en uitbreiding van de waterwegen. 'Vele arme en geringe varensgezellen wilden schipper worden, en wel verre van hier iets laakbaars te vinden, zien wij gaarne dien industriëlen moed, dat streven om alle nieuwe wegen, die tot welvaart leiden, in te slaan.' Er waren echter ook schaduwkanten.

Meestal ontbrak het die nieuwe ondernemers aan kapitaal en gingen zij met de scheepstimmerlieden een soort huurkoop aan, om hun 'drijvende woning' te kunnen bekostigen, hetgeen vaak leidde tot allerlei juridische perikelen. Ze verkeerden dus in een kwetsbare positie en waren daardoor licht ontvankelijk voor 'minder maatschappelijke denkbeelden', te meer, omdat ze vaak verstoken bleven van onderwijs. Ook hier was kennis 'de ware tooverij'.

> Niet allen hunner kunnen lezen of schrijven, wat echter tot geen verwijt mag strekken, omdat het een gevolg van hun bedrijf is. Wanneer men zulke menschen, wien het overigens niet aan nijverheid ontbreekt, en die werkelijk hunnen bete broods zuur verdienen, diets wil maken, dat de rijken zich te hunnen koste door eenen hoogen en tevens onwettigen tol zoeken te verrijken, is het gemakkelijk hen tot gewelddadig verzet tegen het openbaar gezag te brengen, zoo als de ondervinding dan ook geleerd heeft.[84]

Gelukkig waren er ook uitzonderingen, zoals de kleine schipperij van Blokzijl, die nijver had meegewerkt aan de totstandkoming van de leidammen in het Zwolse Diep. Hij ging ook in op het verslag van de staatscommissie, die had aangenomen dat de achterstallige tolgelden nog wel zouden worden geïnd en dat behalve de steden Zwolle, Genemuiden en Hasselt alleen vermogende Zwolse kooplieden en andere inwoners aandelen hadden genomen. Ondanks het uitblijven van tolgelden zouden er wel opbrengsten komen uit de landaanwinning, had de commissie gemeend. Sloet bestreed deze woorden en meldde dat er ook intekenaars waren uit Amsterdam. Aan sommigen met een 'klein burgerfortuin' zou het gemis van intrest van hun kapitaal zwaar vallen, wist hij. Voor de rol van de

---

[84] *TSS*-13, 43.

Drentse Staten, die hadden gehandeld uit een misplaatst gevoel van 'provincialismus' had hij geen goed woord over. Hun verhalen over de doodsteek voor de nijverheid van Drenthe naar aanleiding van het tolbesluit van 1848 hadden gezorgd voor veel olie op het vuur. Jegens zijn collega-jurist Oldenhuis Gratama, die de Maatschappij met tal van pamfletten had bestreden, was hij echter opvallend mild, want de advocaat van de schipperij had zich volgens Sloet gebaseerd op verkeerde feiten. Haatdragend was hij dus niet, maar hardnekkig des te meer. Hij bleef volharden in zijn standpunt, zonder veel begrip op te kunnen brengen voor de kleine schippers, waarvan toch wel duidelijk was geworden dat zij bij de werken van het Zwolse Diep bepaald niet wel waren gevaren.

Nadat de Kamer in mei 1857 de conclusies van de enquête aan de regering had aangeboden, voerde de schipperij de druk op. Eind 1858 richtten 178 schippers zich tot de Tweede Kamer, aangezien de regering nog steeds geen standpunt had ingenomen. Thorbecke, sinds april 1853 weer kamerlid, verweet zijn collega's dat zij een te afwachtende houding aannamen en drong bij de regering verschillende keren aan op antwoord. Willem Jan Schuttevaêr informeerde het publiek in november 1860 via de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* over de parlementaire voortgang.[85] Sloet maakte dat als kamerlid al niet meer mee, want hij was in de zomer van dat jaar niet herkozen.

Hij zocht de politiek weer dichter bij huis, in de Zwolse Raad. In augustus 1860 werd daar een discussie gevoerd over de vraag waarom grote havensteden landinwaarts en niet direct aan de kust moesten liggen. Het antwoord was, dat het vervoer overzee goedkoper was dan in binnenwateren en dat schepen daarvan zo lang mogelijk moesten kunnen profiteren. Zwolle lag dus gunstig voor de verbinding naar Duitsland, maar de handel werd bedreigd, omdat er verbeteringen waren aangebracht aan de monden van de Elbe, de Wezer en de Eems en ook de aanleg van spoorwegen tot ver in het binnenland van Duitsland was ongunstig. Nu ging de handel aan Zwolle en aan Nederland voorbij, want Leer, Bremen en Hamburg kwamen op. Zwolle moest dus iets doen en, zo was de teneur van de besprekingen, het had recht op hulp van de overheid, want het Zwarte Water vormde het stroomgebied voor een oppervlakte van zo'n 500.000 hectare. Ook de Vecht en de Regge behoorden daartoe en het Meppeler Diep, dat in onderhoud was genomen door het Rijk, kwam eveneens uit in het Zwarte Water. De schattingen voor de kosten van de verbetering, die tot een diepte van ongeveer 2.50 m moest leiden, varieerden van 150.000 tot 400.000 gulden. Voor het Rijk, vond men in Zwolle, waren dat geringe bedragen, maar voor een gemeente van 19.000 inwoners lag dit geheel anders. Amsterdam en Rotterdam kregen ondertussen wel steun. En dat stak![86] Misschien vormden deze geluiden in de Zwolse Raad voor Sloet een aansporing te meer om zich na een twaalfjarig verblijf in de Tweede Kamer weer te gaan roeren in de lokale politiek.

Hoe dit ook zij, op 15 oktober 1860 werd hij opnieuw benoemd als raadslid. Hij viel dus middenin de discussies over het Zwarte Water en het Zwolse Diep. Helemaal toen minister van binnenlandse zaken Heemskerk eind 1861 opdracht gaf om een plan en een begroting te maken voor de verbetering van het Zwarte Water

---

[85] *POZC* november 1860.

[86] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 29. Notulen Gemeenteraad, 4 augustus 1860.

en de leidammen. Snel kwam Sloet in actie. In maart 1862 stelde hij aan de regering voor om subsidie voor deze plannen te verstrekken, aangezien er op dat moment ook werd gesproken over verbindingen van Rotterdam en Amsterdam met de Noordzee. Het zou immers kunnen betekenen dat het geld op was, voordat Zwolle aan de beurt was![87]

Opnieuw, maar nu vanaf het locale niveau, kreeg hij te maken met Thorbecke, wiens tweede ministerie in januari 1862 'met de spade op de schouder' was aangetreden. De hernieuwde kennismaking pakte bepaald niet gelukkig uit!

5.3.6 Dieptepunt

Op 25 mei 1862 werd bij Koninklijk Besluit plotseling bepaald, dat de tol op het Zwolse Diep voortaan niet meer naar de tonnenmaat, maar naar de diepgang van de schepen zou worden geheven. Het nieuwe tarief stelde de Maatschappij voor grote problemen, want de inkomsten zouden hierdoor sterk gaan dalen. Willem Jan Schuttevaêr had bij die beslissing een voorname rol gespeeld. In het begin van de jaren vijftig had hij zijn voormalige stad- en zelfs buurtgenoot al eens aangesproken op het financiële nadeel dat de kleine schippers ondervonden door tolheffing bij de tonnenmaat. Toen Thorbecke opnieuw minister werd, was Schuttevaêr er als de kippen bij om hem te feliciteren. Tegelijkertijd herinnerde hij hem aan de wenselijkheid van een tolheffing bij de diepgang. Korte tijd later kreeg hij het verzoek zich te melden bij de Commissaris des Konings, die van de minister een brief had gekregen over de kwestie. Schuttevaêr adviseerde om schepen tot een diepgang van 1.40 meter tolvrij te laten varen. Tijdens een tweede bezoek aan Thorbecke bracht hij dat cijfer, na protesten van de heren van de Maatschappij, die uit wilden gaan van een diepgang van 1.12 m, terug tot 1.30 m. Hij nam aan dat de meeste kleine schepen dan nog wel tolvrij konden varen en besefte, dat een andere minister dan Thorbecke hem wel eens minder gunstig gezind kon zijn. De protesten van de Raad van Administratie van de Maatschappij haalden niets uit en de tol ging per 1 augustus 1862 in.[88]

'De heren van Welvaart konden Thorbecke's bloed wel drinken en vroegen zich af of hij stapel was geworden!'[89] Hoe de relatie tussen 'Welvaart' en Thorbecke was, valt ook af te leiden uit een relaas van Schuttevaêr, die schreef dat de heren Thorbecke met alle genoegen naar Suriname zouden hebben geëxpedieerd om er bomen te hakken of naar Losser, om daar in de steengroeve te gaan werken.[90] Het jaarverslag van 'Welvaart' over 1862 spreekt eveneens boekdelen. De 'animositeit' van de minister, zo werd geconcludeerd, had gezorgd voor het verlies van een maatschappelijk kapitaal van 350.000 gulden, dat moest worden gedragen door de aandeelhouders. Enig dividend werd niet meer uitgekeerd. De suggestie was dat deze gang van zaken wel eens nadelige gevolgen kunnen hebben voor de 'geest van onderneming en associatie' ten aanzien van andere plannen, zoals die van het Noord-Hollands kanaal. Aan de aandeelhouders in dit project was bij de concessieverlening namelijk ook een '*redelijke* tol' toegezegd. De invoering van de tol bij de diepgang werd omschreven als een 'staathuis-

[87] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 29. Notulen Gemeenteraad, 10 maart 1862.
[88] Pol en Van Hezel. *Kraggenburg*, 78-80.
[89] Aldus Verkade. *Thorbecke*, 268, die Schuttevaêrs nazaat H. Schuttevaêr citeert in: *Willem Jan Schuttevaêr,* 46.
[90] Schuttevaêr. *Willem Jan Schuttevaêr,* 47-48.

houdkundige curiositeit', omdat een lading katoen, katoenen garen, manufacturen of koloniale waren geheel tolvrij zou zijn, terwijl veel zwaardere ladingen met steenkolen, tichelstenen, pannen, mest en schelpen wel belast zouden worden. In de praktijk zou de heffing echter zodanige moeilijkheden opleveren -die moest bijvoorbeeld bij stil water geschieden- dat het maar beter bleek geheel van de heffing af te zien.[91]

De Zwolse Raad leek de koers na dit besluit van 1862 al snel te willen wijzigen. In januari 1863 werd het oude plan voor een kanaal door de polder Mastenbroek uit de lade gehaald en daarvoor werd een opgave van kosten gevraagd. Sloet liet aantekenen dat hij het er niet mee eens was.[92] Veel gebeurde er vervolgens niet. Wel adviseerde de Kamer van Koophandel in oktober 1864, naar aanleiding van de vraag of de voorkeur bij verbetering van de vaarweg naar de Zuiderzee uit moest gaan naar het Zwarte Water en het Zwolse Diep of naar de Willemsvaart en de IJssel, tot het eerste. In 1865 vroeg de Raad, onder aanvoering van Sloet, nadrukkelijk aan het Rijk om het Zwolse Diep in bevaarbare staat te houden. Het was per slot van rekening een rijksvaarwater en de Maatschappij kon het onderhoud niet meer betalen. Thorbecke liet hierop weten, dat de toestand zo ernstig niet was en dat de Maatschappij haar verplichtingen niet nakwam. Het bleef bij verzoeken en verwijten over en weer. Uiteindelijk, Thorbecke was inmiddels overleden, nam het Rijk bij overeenkomst van 26 en 29 januari 1875 de werken van de Maatschappij voor het Zwolse Diep en alles wat er bij hoorde over. Het doel en de naam werden veranderd in 'Maatschappij ter bevordering van landaanwinning op de vlakte van het Zwolsche Diep'.

Voor Sloet was het Zwolse Diep zo een dieptepunt geworden. Bij veel van de gebeurtenissen die zich in de loop van ruim dertig jaar rond dit project hadden afgespeeld voelde hij zich, ook nu, ernstig in de steek gelaten door 'verscheidene vroegere staatkundige vrienden.'[93]

Meer tevreden kon hij zijn over de aanleg van spoorwegen; al kreeg hij aanvankelijk ook daarbij de nodige teleurstellingen te slikken.

5.4 Over een 'spoorlinie'

Het verhaal over de aanleg van spoorwegen in Nederland is bekend. Toen er hier nog niet of nauwelijks aan werd gedacht, kenden Engeland en Frankrijk, maar ook de kleine buurlanden in het zuiden en het oosten al hun ijzeren wegen; ieder op zijn manier. In Engeland werd al in 1825 een spoorweg voor het openbare vervoer geopend. De tractie werd verzorgd door paarden, vaste stoommachines en stoom-locomotieven. Van een nationaal net was aanvankelijk geen sprake, honderden lijnen bestonden naast elkaar en de rol van de overheid was beperkt. In het staatkundig versplinterde Duitsland met zijn vele kleine deelstaatjes was het al niet anders. In Frankrijk daarentegen was er wel een nationaal net, met Parijs als centrum. In Nederland kwam omstreeks 1830 de mogelijkheid van spoorwegaanleg aan de orde, waarbij het vooral ging over het vervoer van goederen. Over personen werd nog niet of nauwelijks gerept.

---

[91] JV Welvaart, 1862-18.
[92] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 13. Notulen Gemeenteraad, 8 november 1845.
[93] *Amersfoortse Courant* 23 juli 1884.

Voorstanders noemden als voordelen de mindere afhankelijkheid van seizoensinvloeden, de lagere tarieven, de mogelijkheden om Belgische concurrentie het hoofd te kunnen bieden en de aantrekkelijke dividenden. Tegenstanders betoogden dat de spoorwegen een onzeker alternatief vormden en dat het beter was te investeren in stoomschepen, vooral op de Rijn.[94] Ondanks deze bezwaren werd in 1839 de lijn Amsterdam-Haarlem geopend en nadien waren er 'nauwelijks nog "echte" spoorwegtegenstanders over.'[95] In het westen én in het oosten van het land werden initiatieven genomen om dit voorbeeld na te volgen. Vier jaar later was het traject Amsterdam-Utrecht voltooid en in 1845 werd Arnhem bereikt. De kans dat ook Overijssel via het spoor ontsloten zou worden, leek reëel aanwezig.[96]

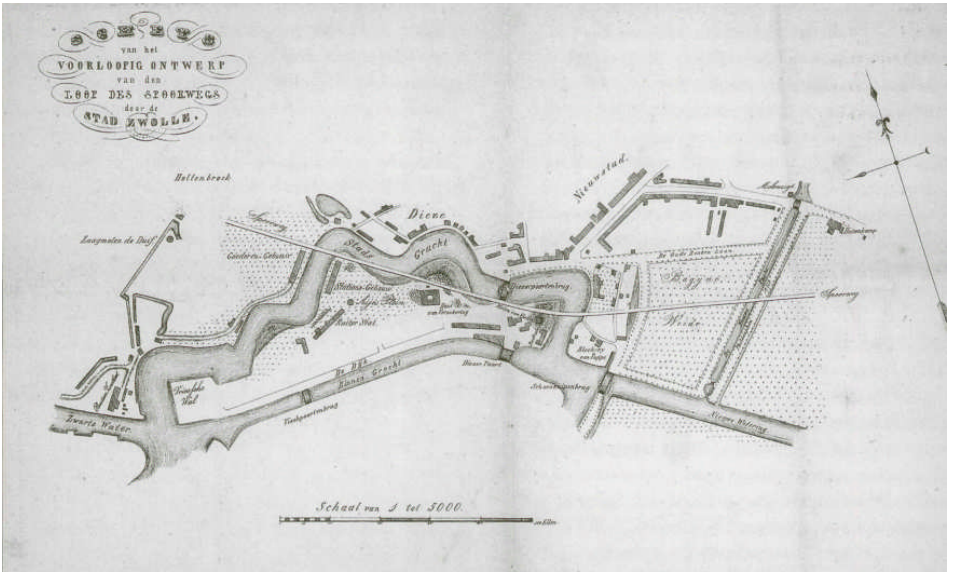

Een schetsontwerp uit circa 1845 laat zien, dat de beoogde spoorlijn van de Overijsselsche Spoorweg Maatschappij langs de noordkant van Zwolle zou lopen. Het bleef bij plannen. (Historisch Centrum Overijssel)

---

[94] Directeur C.M. Roentgen van de Nederlandsche Stoomboot Maatschappij in Rotterdam noemde de spoorwegen als voorbeeld van een onvaderlandslievende gezindheid, zeker als die werden aangelegd langs de Rijn, want dan werd voorbijgegaan aan 'het bevaarbaarste gedeelte van de bevaarbaarste rivier van Europa'. Van den Broeke. 'Het spoor terug gevolgd', 17.

[95] Van den Broeke. 'Het spoor terug gevolgd', 18. Als misvattingen over de late aanleg van de spoorwegen in Nederland noemt deze auteur het feit dat men hier de beschikking had over een net van goede waterwegen, dat de financiering geschiedde door buitenlandse investeerders, omdat Nederlandse vermogensbezitters dit niet aandurfden en dat de Indische baten in belangrijke mate hebben bijgedragen aan de aanlegkosten van het spoorwegnet.

[96] Zie hiervoor ook: Hartgerink-Koomans. 'Handelsbetrekkingen en spoorwegverbindingen', met name 34-38. Over de activiteiten namens Zwolle van Sloet wordt hier geen melding gemaakt.

5.4.1 Langs de Zuiderzee

Sloet speelde in de jaren veertig een actieve rol bij plannen om het spoorwegnet verder naar het oosten uit te breiden. In november 1845 hield hij in de Zwolse Raad een voordracht over een 'spoorweglinie langs de Zuiderzee'. Hij stelde daarbij voor om de ondernemers die hiervoor een concessie hadden gevraagd te steunen, aangezien de regering de gevraagde toestemming niet had verleend. Er bestonden op dat moment ook plannen voor een veel langere lijn vanaf Utrecht via Arnhem naar Zwolle en verder naar Noord-Duitsland. In december 1845 kreeg Sloet opdracht de zaak te onderzoeken, nadat was gebleken dat het Gemeentebestuur van Harderwijk voorstander was van een Zuiderzeelijn en hij probeerde daarvoor medestanders te vinden. Vervolgens bleef het bijna een jaar stil, afgezien van de mededeling dat Sloet en Van Roijen een bespreking hadden gehad met de Kamer van Koophandel in Zwolle. In oktober 1846 kwam hij met zijn bevindingen naar buiten.[97]

Hij had er geen half werk van gemaakt en letterlijk *en passant* ook nog de nodige informatie opgedaan over andere spoorwegplannen. Eerst was hij naar de burgemeester van Utrecht geweest, die zelf geen stappen wilde nemen, maar, net als de gemeenteraad in de Domstad, wel positief stond tegenover de idee van een Zuiderzeespoorweg; zeker nadat Sloet hem had gewezen op het nut voor de Universiteit.[98] Het gesprek met de gouverneur van Utrecht pakte prima uit, vooral omdat de man het belang van zijn eigen geboortestad Amersfoort heel goed inzag. De voorzitter van de Kamer van Koophandel in Amsterdam daarentegen had op Sloet een allesbehalve positieve indruk achtergelaten, want de man wist nauwelijks waar Overijssel lag en had dus ook niet de directe relatie tot Duitsland gezien. In Den Haag had Sloet een bezoek gebracht aan minister van financiën mr. F.A. baron van Hall, die geheel met hem mee kon gaan en adviseerde tot een adres aan de koning. Van minister van binnenlandse zaken W.A. Schimmelpenninck van der Oye, zijn oude buurman uit Voorst, kreeg Sloet echter te horen, dat de aanvragers van de concessie niet solide genoeg waren.[99]

Desondanks leidden deze eerste besprekingen en de correspondentie met de Kamer van Koophandel in Harderwijk tot een conferentie op 6 juli in Harderwijk met commissies uit de gemeenteraden van Amersfoort en Harderwijk, de Kamers van Koophandel van Harderwijk en Zwolle, burgemeester Vitringa van Nunspeet en ten slotte de gemeenteraad van Zwolle, in de persoon van Sloet.[100] Alle vertegenwoordigers waren het er over eens, dat er een Zuiderzeespoorlijn moest komen en ze dienden gezamenlijk een rekest in bij de koning. Het liefst hadden ze dit persoonlijk gedaan, maar de koning, wist Sloet, was moeilijk te bereiken en dat zou alleen maar extra reis- en verblijfkosten geven. Ook nu probeerde hij elke, in zijn ogen, onnodige uitgave van overheidsgelden te voorkomen. Het rekest werd dus

---

[97] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 14. Notulen Gemeenteraad, 8 november 1845, 6 december 1845, 27 juni 1846, 8 en 17 oktober 1846.

[98] De universiteit werd hier nog aangeduid als Academie.

[99] Sloet moet Van Hall al op of voor 15 februari 1846 hebben gesproken, aangezien deze op die datum aftrad. De minister van financiën raadde Sloet namelijk aan een adres aan de koning te richten, maar dan wel, nadat Schimmelpenninck was afgetreden, hetgeen op 15 februari 1846 inderdaad gebeurde. Waarom Van Hall dit advies gaf, blijkt niet uit het verslag van Sloet.

[100] Van Roijen zat ook in de commissie, maar was wegens ziekte niet aanwezig. 101

gewoon per post verzonden. 'Mijn individueel gevoelen zoude zijn', schreef Sloet, 'dat men niet genoegzaam verantwoord wezen zoude, indien men niet deze of dergelijke poging aanwendde, in eene zaak waarbij onze handelsstand en geheel onze burgerij in zoo hooge mate geïnteresseerd is.' Hij deed er ook een toelichting van in totaal zes pagina's namens het stadsbestuur bij en noemde daarin het spoorwegstelsel 'het vehikel van welvaart en beschaving.'

De Zuiderzeelijn zou een kortere verbinding tussen de Hanzesteden en het gehele noorden van Nederland en Noord-Duitsland met Holland en de residentie opleveren dan een lijn via Arnhem. Voor Sloet was dit een zeer belangrijk, want geheel Europa zou door 'ijzeren banen' worden verbonden. Teneinde in het sterk veranderende internationale transitoverkeer een optimale positie te kunnen verwerven, moesten in Nederland de kortst mogelijke verbindingen tot stand worden gebracht. De beoogde lijn van Utrecht naar Zwolle voorzag daarin en bovendien zou de aanwezigheid van zo'n 90.000 bewoners in dit gebied het rendement behoorlijk vergroten. Een vaste brug tussen de beide IJsseloevers was in dit verband absoluut noodzakelijk. Een dergelijke verbinding zou ook weer de ontginning van de Veluwe bevorderen, want daarmee konden de boeren hun producten gemakkelijker en goedkoper op de markt in Zwolle brengen.

In zijn tijdschrift waarschuwde hij ook, dat de bestaande verbindingen niet mochten worden verontachtzaamd.

> Thans komen de spoorwegen aan de beurt, en dreigen aan vele der straat- en andere wegen hunnen handelsbestemming te benemen, om ze voortaan slechts dienstig voor de landbouw te laten. Hoewel wij dit middel van gemeenschap niet kunnen missen, als wij ons niet buiten gemeenschap met andere landen willen stellen, en hoewel de ijzeren wegen, die Engeland met Indië en Zuidelijk met Noordelijk Europa verbinden zullen, zich op ons grondgebeid behooren te kruissen, zoo moeten wij toch ernstig waarschuwen, om de overige middelen niet te verwaarloozen, of geheel uit het oog te verliezen, wat reeds werkelijk met onze voetpaden het geval is, ja die met eene geheele opheffing bedreigd worden.[101]

Ondertussen bestonden er ook plannen voor een Overijsselsche Spoorwegmaatschappij (OSM), maar daarvoor leek Sloet nauwelijks interesse te hebben.[102] In tegenstelling tot bestuurders en ondernemers in de drie noordelijke provincies, die gezamenlijk plannen ontwikkelden om te kunnen aansluiten bij het initiatief van de twee Almelose fabrikanten G. en H. Salomonsen en de Amsterdamse bankier L.R. Bisschoffsheim. In ieder geval spande hij zich daarvoor niet in. Misschien had dit te maken met een mededeling van Van Hall, die hem had laten weten niet te geloven in de plannen voor de OSM. De koninklijke belofte aan de concessionarissen had volgens de minister geen verbindende kracht. Het zou ook kunnen zijn, dat Sloet hem niet wilde bruskeren, want Van Hall was aandeelhouder van de Zwolse Diepmaatschappij en een machtige steun bij de werving van deelnemers, die juist in die tijd speelde. Of misschien voelde hij meer voor de verbetering van de verbindingen

---

[101] *TSS-3,* 454.

[102] Zie voor de OSM: Van den Broeke. 'De Overijsselsche Spoorwegmaatschappij'; Veen. *Rails rondom de Peperbus*, 16-19; Van der Woud. *Het lege land*, 186.

te water, waarvoor hij zich al eerder sterk had gemaakt. In ieder geval fnuikten de plannen voor een OSM in 1847, nadat de Engelse kapitaalstroom plotseling was opgedroogd. De aandeelhouders waren de 500.000 gulden die zij hadden gestort als waarborg kwijt. Het bedrag werd geïnvesteerd in de aanleg van kanalen.[103]

Over de plannen voor een Zuiderzeelijn werd evenmin nog veel vernomen. In februari 1847 kreeg Sloet de reiskosten terug die hij had gemaakt 'ter bevordering van handel en welvaart'.[104] Een kortere samenvatting van het doel van zijn missie dan op deze nota is moeilijk te geven. In diezelfde maand werd nog gesproken over het station, percelen en bijbehorende tekeningen, maar daarna bleef het lange tijd stil. Eén onderdeel van het plan uit de jaren veertig, een brug over de IJssel, keerde echter eerder terug.

5.4.2 Een brug over de IJssel

Nog een reden waarom Sloet zich sterk maakte voor de Zuiderzeespoorlijn zal hebben gelegen in de beoogde aanleg van een vaste brug over de IJssel, zoals die door 'Welvaart' en ook in de krant *Overijssel* werd gepromoot. Reeds kort na de oprichting van de vereniging bestonden de plannen voor een brug, maar in verband met de aanleg van de spoorlijn van Amsterdam naar Zwolle leek het verstandig daarmee voorlopig te wachten. De brug kon immers worden verbreed en zou dan ook geschikt zijn voor het normale wegverkeer.[105] Ter stimulering was in augustus 1845 in *Overijssel* een vinnig anoniem artikel verschenen. 'Midden in een beschaafd land, door een der rijkste volkeren van Europa bewoond, dat trotsch is op zijn reusachtige dijken en waterwerken', begon het stuk dat echter de pen van Sloet verraadt, 'heeft zich reeds eeuwen der barbaarschheid getroost, om een beuzelachtig riviertje met een pont en een schuit te passeren, en al het oponthoud en ongemak te ondervinden die van zulk een passage afhankelijk zijn.'[106] Met kracht werd daarom gepleit voor een vaste oeververbinding en dat bleef zo, ook nadat de eerste spoorwegplannen waren afgeblazen.

In juli 1850 hield Sloet in de Raad een pleidooi voor een vaste brug over de IJssel bij het Katerveer. Samen met een wethouder en een raadslid nam hij daarop zitting in een commissie ter advies en voor het maken van een adres aan de regering.[107] De grote rijksweg langs de Zuiderzee, heette het daarin, werd onderbroken door de pont over de IJssel en dat kostte veel tijd. Bij hoge waterstanden was de verbinding geheel verbroken, ook als men via Kampen en Deventer wilde reizen. Bij ijsgang was de situatie levensgevaarlijk. Het noorden was dan geheel afgesloten van de rest van het land. In ieder geval konden de landbouwers uit Gelderland niet naar de markt in Zwolle, omdat dit met paard en wagen een veel te dure en moeizame aangelegenheid was. De slechte toestand van de landerijen was een rechtstreeks gevolg van het ontbreken van een brug. Er kon namelijk ook geen mestspecie uit de Overijsselse steden en het Mastenbroek, de polder tussen Zwolle en Kampen, worden aangevoerd. De waarde van de landerijen zou met een derde

---

[103] Zie hiervoor: Smolders. *Overijsselse kanalen*.
[104] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr, 14. Notulen Gemeenteraad, 27 februari 1847.
[105] *Overijssel* 28 maart en 1 april 1846.
[106] *Overijssel* 30 augustus 1845. Zie voor dit onderwerp ook Edel en Ooms, 'Een brug tekort', die het genoemde artikel eveneens citeren.
[107] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 18. Notulen Gemeenteraad , 27 juli 1850. Zie ook 12 oktober 1850.

stijgen en de landontginning op de Veluwe zou op gang komen als die brug er wel kwam. De stad Zwolle verdiende goed aan het veer, maar wilde de jaarlijkse revenuen graag afstaan, verzekerde Sloet. Als het verkeer toenam, zouden ook de tollen meer opbrengen, hetgeen weer ten goede kwam aan de Gelderse gemeenten, die nu hoge personele omslagen moesten opleggen voor het onderhoud van de wegen. Een ander punt dat hij terloops aanroerde, was de aanleg van een zijkanaal vanaf een plaats bij Zwolle over de Veluwe. Op die manier zou ook de ijsgang beter zijn te leiden. Het plan verdween in de bureaulade.[108]

Ook als Kamerlid hamerde Sloet ondertussen op het belang van de brug. Zo schilderde hij in december 1850 aan zijn medeparlementariërs, hoe hij ondanks de hoge waterstand op de IJssel, bijna met gevaar voor eigen leven, toch aan de overkant van de IJssel was geraakt om de reis naar 's Gravenhage te kunnen maken en toonde hij zich dankbaar, dat andere afgevaardigden uit het noorden eveneens veilig waren gearriveerd.[109] De IJssel moest, vertelde hij in mei 1852, bij het Katerveer nog op dezelfde wijze worden gepasseerd als in de Romeinse en Frankische tijd en dat kon 'in het winterseizoen dikwijls of in het geheel niet, of met levensgevaar.'[110] Tijdens Sloets tweede zittingsperiode in de Raad stond de brug opnieuw op de agenda. In januari 1861 werd meegedeeld, hoe hij met de burgemeester, inmiddels De Vos van Steenwijk, bij de minister van binnenlandse zaken was geweest, om daar een adres voor een vaste verbinding over de IJssel aan te bieden.[111] In januari 1862 gaf deze minister, baron Schelto van Heemstra, te kennen dat hij wilde meebetalen voor een nieuwe schipbrug, kosten 100.000 gulden, als Zwolle dat ook deed. Nog steeds stonden de plannen voor een vaste brug op de agenda, ditmaal op initiatief van het op de Gelderse IJsseloever gelegen Hattem. Daar wilde men een verbinding waarover niet alleen de trein, maar ook 'het algemeen verkeer' kon gaan. De Zwolse Raad achtte dit niet wenselijk, opteerde voor een schipbrug, en weigerde het Hattemse voorstel te steunen. Een gemiste kans, die pas zeventig jaar later kon worden goedgemaakt!

5.4.3 Eindelijk sporen in Overijssel

De aanleg van spoorlijnen of een spoorwegnet bleef in de jaren vijftig een punt van veel discussie. Voorstanders van aanleg door de staat, zoals Van Hall, en tegenstanders van een beperkte staatsinvloed, Thorbecke voorop, kwamen in 1859 lijnrecht tegenover elkaar te staan. Het leek er uiteindelijk op dat een spoorwegwet tot stand zou komen voor de aanleg van een zuider- en een noordernet; door particulieren, maar onder leiding van de staat. In februari 1860 werd deze wet echter door de Eerste Kamer verworpen. De regering trad af en een nieuw kabinet onder leiding van Van Hall, die zelf financiën nam, trad aan. De andere naamgever van het kabinet, Van Heemstra, kwam op binnenlandse zaken. Dit kabinet deed 'de vaste belofte de spoorwegkwestie, waar iedereen in den lande zo langzamerhand meer dan genoeg van had, tot een goede en defini-

---

[108] Waarschijnlijk was hij toen al bekend met plannen die zijn vader, J.A.J. Sloet, als District-Commissaris van de Veluwe voor dit doel had ontworpen en die in 1861 in zijn tijdschrift werden gepubliceerd. *TSS*-20, 276-284.

[109] Zie bijvoorbeeld ook Kikkert. *De zedeloosheid van Den Haag*, 172-180, over de moeizame reis vanuit het noorden naar Den Haag van Sloets mede-parlementariër Jan Freerks Zijlker uit Nieuw-Beerta.

[110] HTK 24 mei 1852.

[111] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 30. Notulen Gemeenteraad, 2 januari 1861.

tieve oplossing te brengen.'[112] Binnen twee maanden diende de regering een ambitieus plan in om voor rekening van de staat negen lijnen aan te leggen. Het eerste artikel van de wet bevatte de bepaling, dat tien jaar lang tien miljoen gulden zou worden uitgetrokken voor de aanleg. Op 27 juli 1860 werd de wet met 49 stemmen, waaronder die van Sloet, vóór en 23 tegen, aangenomen. [113] Op 17 augustus ging ook de Eerste Kamer akkoord.

Tot dan hadden Amsterdam en het westen het spoorweginitiatief volledig naar zich toe weten te trekken, terwijl in Friesland, Groningen, Drenthe noch Overijssel niet één tracé was opgemeten. 'Wanneer een lid uit de noordelijke of noord-oostelijke provincien van ons land in deze vergadering opstaat om het woord over spoorwegen te voeren', aldus de afgevaardigde van het kiesdistrict Sneek, 'dan ziet men zoo hier en daar dezen en genen onwillekeurig glimlachen en misschien elkander toefluistern: "Al weder eene *oratio pro domo.*"'[114] Sloet was ook een van degenen die bij dergelijke gelegenheden opstonden. Zo maakte hij zich in juli 1860 sterk voor 'nog een half uur spoorweg meer' in Overijssel, namelijk van Zwolle naar Kampen, omdat deze plaats 'vergeten' zou zijn. Ook Genemuiden en Hasselt, net als Zwartsluis gelegen aan het Zwarte Water, gunde hij een spoorlijn. Hij hoopte echter wel, dat de aanleg van de beoogde staatsspoorwegen niet zou leiden tot te veel concurrentie voor de private ondernemingen.[115]

De spoorwegwet van Van Hall betekende dat Zwolle zou worden opgenomen in het traject Arnhem-Zutphen-Deventer-Zwolle-Meppel-Heerenveen-Leeuwarden. Bij deze lijnen zat echter niet de Zuiderzeelijn waarover in de jaren veertig was gesproken. Toch kwam die er, want in 1858 was hiervoor een particuliere concessie verleend aan de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCS). De minister was ook 'de zaak van de spoorweg Utrecht - Zwolle zeer genegen', maar hoewel de concessie al in 1858 was verleend had de NCS daarvoor nog geen plannen ingediend. Voor de staat had de spoorlijn over de dunbevolkte Veluwe geen prioriteit en Zwolle was dus dankbaar voor deze extra mogelijkheid. Helaas voor de stad, en voor Sloet die een spoorlijn in dergelijke gebieden juist zag als een stimulans voor de economie, stuitte de verkrijging van het benodigde kapitaal op moeilijkheden. 'Hoewel de Zwollenaren sinds het debacle met de OSM huiverig stonden tegenover nieuwe investeringen in het spoor, nam de gemeente - gezien het grote belang van een rechtstreekse treinverbinding met het westen- toch voor 200.000 gulden in de onderneming deel.'[116] Maar dividend kon de NCS niet uitkeren en Zwolle overwoog daarop zelfs om de eigen aandelen van de hand te doen als de koers weer wat zou zijn gestegen.[117] Zover kwam het niet, want de spoorlijn langs de Zuiderzee kwam in 1864 gereed en op 4 juni van dat jaar reed de eerste trein binnen in Zwolle. De eerste steen voor de spoorbrug was al op 7 oktober 1862 gelegd door: minister Thorbecke.

---

[112] Veenendaal. *Spoorwegen in Nederland,* 102.
[113] HTK 27 juli 1860.
[114] Van der Woud. *Een nieuwe wereld,* 301.
[115] HTK 21 juli 1860.
[116] Ten Hove. *Geschiedenis van Zwolle,* 444-445.
[117] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 31. Notulen Gemeenteraad , 26 november 1862.

De aanleg van deze spoorbrug bood de gelegenheid het bouwwerk voor een relatief gering bedrag tevens in te richten voor de passage van voertuigen en voetgangers. Het gemeentebestuur weigerde echter mee te betalen aan een gecombineerde trein- en verkeersbrug, deels omdat zij door de geringe betekenis van het wegtransport een vaste oeververbinding niet zo urgent achtte. Daarnaast wilden de lokale gezagsdragers liever een aparte, beter op de bestaande infrastructuur toegesneden rijbrug bij het Katerveer. 'Achteraf werd duidelijk', zoals ook hiervoor gezegd, 'dat de stad een unieke kans had gemist.'[118] Jammer dus, dat de stadgenoten niet beter hadden geluisterd naar Sloet en naar de mannen van 'Welvaart'!

Hij pleitte er tijdens discussies over de plaats voor het nieuwe station voor de lijnen van de NCS en de Staatsspoorwegen (SS) op elkaar te laten aansluiten.[119] Mede vanwege een lijn naar Almelo, waarvoor de NCS ook een concessie had gekregen. Tot aanleg van die lijn leek het, vanwege de slechte financiële toestand van de maatschappij, voorlopig echter niet te komen. Sloet betreurde het dan ook, dat die concessie was verleend, want daarmee werden de plannen van andere kandidaten gedwarsboomd. De minister van binnenlandse zaken, inmiddels weer Thorbecke, had gezegd dat er voldoende kapitaal was, 'maar behalve de Minister, zal dit wel niemand gelooven,' sneerde hij in oktober 1866 in de Raad. Hij spoorde zijn gehoor aan, 'niet te verflaauwen', maar 'zich er met dubbele kracht voor in te zetten dat tussen Zwolle en Almelo een spoorlijn zou worden aangelegd.' [120] De geschatte kosten voor die lijn lagen op 50.000 gulden per mijl, ofwel twee miljoen gulden in totaal. De zuivere opbrengst zou 1.830 gulden per mijl moeten bedragen, hetgeen overeenkwam met een rente van 3.5 procent. De Kamers van Koophandel en Fabrieken van Zwolle en Kampen stelden voor, dat hun gemeentes die 'rentegarantie' zouden geven. De aanleg van zo'n lijn was vroeger ook al aan de orde geweest, lieten de Kamers van Koophandel nog maar eens weten. Het was een noodzakelijke verbinding tussen Zwolle en de wegen die van Hengelo naar de grenzen van Hannover en Pruisen leidden. Deze lijn bood tevens een rechtstreekse verbinding van de haven van Zwolle en Kampen met het achterland.[121]

Het duurde echter nog tot 1880 voor de felbegeerde verbinding met Twente werd gerealiseerd. De regering hechtte ook hieraan minder belang, maar in de aanvullende spoorwegwet van 1875 werd alsnog opgenomen dat de lijn Zwolle-Almelo van staatswege zou worden aangelegd. Tot grote teleurstelling van de belanghebbenden in Salland en Twente behandelde de SS het tracé echter als een regionaal lijntje en kreeg het geen goede verbinding met het Duitse achterland. Wel was Zwolle in 1880 een echt spoorwegknooppunt geworden met verbindingen in inmiddels vijf richtingen: naar Amersfoort, Kampen, Meppel, Almelo en Deventer. Sloet kon het allemaal nog net meemaken, zij het in de laatste jaren vanaf de zijlijn.

5.5 Wegen gewogen

In dezelfde tijd waarin Sloet zich, kort voor het midden van de negentiende eeuw, inspande voor de realisatie van de vaarweg van Zwolle naar de zee en

---

[118] Ten Hove. *Geschiedenis van Zwolle,* 445.
[119] HCO. Archief Gemeente Zwolle, inv.nr. 35. Notulen Gemeenteraad, 11 januari 1866.
[120] HCO. Gedrukte Verslagen Gemeenteraad Zwolle. Notulen 15 oktober 1866.
[121] HCO. Gedrukte Verslagen Gemeenteraad Zwolle. Notulen 12 november 1866.

voor de eerste spoorwegen naar en in Overijssel, wees hij ook op het belang van 'de voetpaden der natie'; de onmisbare en onmiskenbare kronkels in het landschap die in de moderne tijd letterlijk ondergespit dreigden te raken. Hij waardeerde ze enerzijds om hun arcadisch karakter, maar anderzijds ook en vooral om hun economische waarde.[122] Modernisering, zo was de moraal van zijn verhaal, was nuttig en nodig, maar het kind moest vooral niet met het badwater worden weggegooid. Het oude had ook zijn recht en zijn functie en kon niet zo maar terzijde worden geschoven. De infrastructuur was voor Sloet als een bloedsomloop, een geheel waarin elk adertje zijn functie had; zowel voor het afzonderlijke lichaamsdeel als voor het totale lichaam. Zonder wegen, hoe klein ook, geen handel, en zonder handel geen ontwikkeling was nu eenmaal de boodschap die hij had meegekregen van Martinet en Adam Smith.

De idee van een natiestaat moest nog vorm krijgen toen hij sprak over het regionale belang dat ook een nationaal belang was; of toen hij een particuliere maatschappij oprichtte die zowel publieke doelen als het algemeen belang moest dienen. Hij zag standen en beroepsgroepen, net als geloofsrichtingen, niet tegenover, maar naast elkaar staan, ieder met een eigen functie voor het algemeen nut. Het was een visie, die niet zonder tegenspraak bleef. De kleine schippers die moesten vechten voor hun dagelijks brood, dachten daar bijvoorbeeld geheel anders over. Voor Sloet was het echter moeilijk zich in hun denkwereld, hun rekensommen en hun dagelijkse beslommeringen te verplaatsen. Hij stond dichter bij een kleine boer dan bij een schipper. Als hij eenmaal gegrepen was door een bepaald plan, aarzelde hij niet tot actie over te gaan. Dat hij daarbij ook wel eens op ministeriële tenen trapte, leek hem niet te deren. Het bracht zijn doelen echter niet dichterbij.

Ook nadat uit de parlementaire enquête van 1856 een beeld naar voren was gekomen waaruit bleek dat de tol op het Zwolse Diep het bestaan van de kleine varenslieden, maar ook dat van de stoombootmaatschappijen, drukte, bleef hij volharden in zijn standpunten. Hij negeerde ook de opvattingen van zijn geziene plaatsgenoot Schuttevaêr, een voorman van de schippers die ook nog eens dichtbij Thorbecke stond. Hij betaalde daarvoor de tol van de hoogmoed. De inzichten van ingenieur Van Diggelen daarentegen, hoewel niet onomstreden, stelde hij nooit ter discussie.

Sloets wegen, zo pretendeerde hij, liepen niet via achterkamers, maar via de openbaarheid van politiek en publiciteit. Vaak was dat ook het geval. Maar bij de verkrijging van de concessie voor het Zwolse Diep week hij toch enigszins van dat principe af. Het was dan ook zijn voornaamste 'eigen' project inzake de infrastructuur, dat tot zijn grote frustratie uitdraaide op een faliekante mislukking. Het kostte hem, afgezien van een bedrag van duizend gulden voor zijn twee aandelen, veel tijd, energie en prestige. Aan dit alles lag van zijn kant een gebrek aan technische kennis ten grondslag, waardoor hij sterk afhankelijk was van de informatie van derden. Belangrijker was echter zijn verkeerde inschatting van politieke verhoudingen en sentimenten.[123] Het ging daarbij om een combinatie van factoren: Drentse frustraties over de aloude Overijsselse geografische

---

[122] *TSS*-3, 454.

[123] Van der Woud. *Het lege land, 139.*

machtspositie, gesymboliseerd door 'de heren van Welvaart'; de georganiseerde macht van een beroepsgroep die zich in haar bestaan bedreigd voelde; een gebrek aan juridische middelen voor de Maatschappij; de groeiende aversie tussen Sloet en Thorbecke, waarvan Willem Jan Schuttevâer handig gebruik maakte. Daarbij had Sloet ook nog eens de pech, dat sterke medestanders als Van Roijen en Van Diggelen in de jaren vijftig uit Overijssel vertrokken.

Ten aanzien van de spoorwegen mocht hij het genoegen smaken, dat in 1860, net in de tijd waarin hij de Tweede Kamer verliet, een spoorwegwet werd aangenomen die de geest ademde van een nationale aanpak en die ook de landprovincies bediende; al liet de praktijk vervolgens zien, dat het westen toch weer het initiatief, én de Staatsspoorwegen, naar zich toetrok. Het particulier initiatief zorgde ervoor dat in 1864 ook de Zuiderzeelijn, waarvoor Sloet zich al in de jaren veertig zeer had ingespannen, tot stand kwam. Hij was zijn tijd toen twintig jaar vooruit geweest. Dat de eerste steen voor de spoorbrug over de IJssel in 1862 juist door Thorbecke werd gelegd, moest hij op de koop toe nemen. Maar voordien had zijn geluid in ieder geval bijgedragen aan de ontwikkeling van 'een redelijk samenhangend netwerk van transport- en communicatielijnen' en daarmee aan één van de 'noodzakelijke voorwaarden voor ruimtelijke integratie.'[124] Een proces dat Sloet zijn leven lang heeft bevorderd, ten dienste van het algemeen belang.

[124] Knippenberg en De Pater. *Eenwording,* 43.

Een boerderij in de tweede helft van de negentiende eeuw in de Zwolse wijk Assendorp, op een potloodtekening van Joan Willem Meijer (1840-1928). Dit boerenbedrijf, waar Sloet mogelijk met welgevallen naar heeft gekeken, stond niet ver van zijn woning aan de Eekwal. (Stedelijk Museum Zwolle)

6

Baron op klompen: landbouw, landhuishoudkunde, landleven

Sloet groeide op 'in een atmosfeer die naar hooilucht rook en waarin de roep van een late vogel klonk.'[1] Landbouw en natuur maakten in zijn beleving en in zijn denken deel uit van één groot systeem dat -in die volgorde- gerespecteerd, geëxploreerd en geëxploiteerd diende te worden. Hij stond dicht bij het boerenleven. Het bezit van boerderijen en landbouwgrond in de Achterhoek, op de Veluwe en in verschillende plaatsen in Overijssel bracht hem ook bij de praktijk. De tuinbouw had eveneens zijn belangstelling en hij experimenteerde graag met oude en nieuwe gewassen, vooral bij zijn huis in Zwolle. Gezien zijn familierelaties en de kringen waarin hij opgroeide, moet ook de landhuishoudkunde al in zijn jonge leven onderwerp van gesprek zijn geweest. Ook in zijn letterkundig en volkskundig werk getuigde hij van zijn kennis van en liefde voor de meest uiteenlopende facetten van het leven op het platteland.

Het accent bij de ontwikkelingen op het Nederlandse platteland zal in dit hoofdstuk liggen op de landbouw in Oost-Nederland, meer in het bijzonder in Overijssel, omdat Sloet hier woonde en werkte nadat hij in 1832 burgemeester van Hengelo was geworden. Enerzijds zal het daarbij gaan om direct aan de landbouw gerelateerde onderwerpen, zoals de verdeling van de marken, de strijd om de afschaffing van de tienden, de introductie van nieuwe rassen, gewassen en technieken of het benutten van de mest. Varianten van landbouw, zoals de eendenkooien, en de visserij worden eveneens behandeld. In de paragraaf onder de titel 'landleven' komen andere, veel minder bekende, kanten van zijn gerichtheid op het platteland naar voren. Steeds ging het er hem om 'de natuurlijke bestemming' van de bodem optimaal te benutten, om zo de welvaart te bevorderen. Natuurlijk worden de nationale en internationale verhoudingen niet uit het oog verloren; het zou bij een figuur als Sloet ook niet anders kunnen.

Het hoofdstuk begint met een korte schets van de Overijsselse landbouw in de negentiende eeuw. Later wordt hierop uitvoeriger ingegaan. Eerste vraag in dit verband is, hoe Sloet de situatie en de ontwikkelingen in de Nederlandse, en in het bijzonder de Overijsselse, landbouw taxeerde. In het verlengde daarvan ligt een tweede vraag, namelijk of hij argumenten aandroeg voor verschillende visies in dit verband. Een derde vraag is, welke bijdrage hij heeft geleverd aan de Nederlandse en, opnieuw, in het bijzonder de Overijsselse landbouw. Een vierde vraag is ten slotte, of hij kan gelden als representant van een bepaalde groep of dat hij binnen de Nederlandse landbouw van zijn tijd een eigen positie heeft ingenomen.

---

[1] Het citaat is ontleend aan Van der Woud. *Een nieuwe wereld*, 78, als deze spreekt over de wetenschap in de oude wereld en refereert aan Johan Huizinga, overigens zonder specifieke verwijzing.

6.1 De Overijsselse landbouw in de negentiende eeuw

Gedurende de negentiende eeuw maakte de Nederlandse landbouw ingrijpende veranderingen door, vooral die op de zandgronden van Oost-Nederland, dat wil zeggen in Drenthe, Overijssel en Gelderland. Over de beginsituatie bestaan verschillende opvattingen. Voor dit deel van de zogeheten landprovincies spreekt Jan Luiten van Zanden van een rond 1800 nog min of meer 'peasanteske' economie, waarbij relatief kleine en weinig vercommercialiseerde boeren in hoofdzaak voor de consumptie van het eigen huishouden produceerden en nog vrijwel uitsluitend gebruik maakten van gezinsarbeid. In de kustprovincies daarentegen was al sprake van een moderne vorm van landbouw. Gedurende de jaren 1810-1850 viel volgens Van Zanden in Oost-Nederland een sterke toename van de productie en de productiviteit waar te nemen.[2] R.T. Griffith stelt in *Achterlijk, achter of anders* zelfs dat de landbouw al in het begin van de negentiende eeuw als een moderne sector kon gelden.[3]

Volgens Jan Bieleman echter, was de sterke productiviteitsgroei waarover Van Zanden sprak in feite pas mogelijk in het tijdperk van de 'technologische' landbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw.[4] Tegelijkertijd zegt hij, op basis van zijn proefschrift over de zandboeren in Drenthe, dat er in ieder geval in die provincie al in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van een proces van intensivering als gevolg van bevolkingstoename, evenals een gerichtheid op de markt, en dus niet van een star en primitief landbouwsysteem.[5] Van Zanden constateert, samen met Cor Trompetter, in zijn kritiek op B.H. Slicher van Bath en diens *Samenleving onder spanning*, dat ook in Overijssel al in de zeventiende en achttiende eeuw sprake was van dynamiek en uitbreiding van het landbouwareaal, zowel in Twente als op de Sallandse zandgronden.[6] Over het feit van de dynamiek op zich verschillen Van Zanden en Trompetter enerzijds en Bieleman anderzijds dus niet, wel over het tempo van produktie en produktiviteit in de eerste helft van de negentiende eeuw.[7]

Duidelijk is in ieder geval, dat de negentiende eeuw ook in agrarisch opzicht enorme omwentelingen heeft gekend, waarbij het land letterlijk en figuurlijk op de kop stond. Verschillende historici hebben over deze en deze periode en over de voorafgaande eeuwen hun licht doen schijnen. In 1957 publiceerde Slicher van Bath *Een samenleving onder spanning*, een studie die lange tijd de inzichten

---

[2] Van Zanden. *De economische ontwikkeling*.

[3] Griffiths. *Achterlijk, achter of anders*, 20.

[4] Volgens Bieleman. 'Boeren en rekenmeesters', 221, maakt Van Zanden niet waar 'hoe de boeren de fenomenale opbrengstvermeerdering, die hij ziet, zouden hebben moeten realiseren. De toename in de produktiviteit van het bouwland in een dermate korte periode, die hij voorstelt, is niet ingebed in veranderingen in de bedrijfsvoering die deze mogelijk zouden moeten maken en moet dan ook "fysiek" onmogelijk worden geacht. Ze zou daarmee de effecten die de invoering van de kunstmest had op de produktiviteit, geëvenaard of zelfs overtroffen hebben.'

[5] Zie voor deze discussie naar aanleiding van Bieleman. *Boeren op het Drentse zand* en Van Zanden. *De economische ontwikkeling:* Van Zanden. 'De landbouw', Bieleman. 'Boeren en rekenmeesters' en Van Zanden. 'Dupliek'.

[6] In de bundel *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel* stellen zij in 2001 van elf eerder verschenen studies van hun hand, dat de plattelandssamenleving in het algemeen, en de landbouw in het bijzonder, veel dynamischer was dan Slicher van Bath in zijn in 1957 in *Een samenleving onder spanning* had gesteld.

[7] Zie voor een samenvatting van de discussie tussen Van Zanden en Bieleman, ook in relatie tot Slicher van Bath, Van Cruyningen. 'Dutch rural history', 296-297.

domineerde en waarbij de relatie tussen de groei van het aantal mensen dat werk moest vinden en de grenzen aan de groei centraal stond. In de laatste decennia kwamen met name Van Zanden, gedeeltelijk samen met Trompetter en Bieleman met nieuwe informatie en daardoor nieuwe inzichten.[8]

6.1.1 Het land op de kop

Volgens Slicher van Bath nam in Overijssel het areaal aan bouwland tussen 1812 en 1885 toe van ruim 23.000 tot ruim 59.000 hectare en dat van het weide- en hooiland van ruim 53.000 tot ruim 102.000 hectare. De omvang van de bosgrond kende bijna een vervijfvoudiging, alleen de tuinbouw vertoonde een lichte daling.[9] In de eerste 21 jaar van de negentiende eeuw nam hij een sterke stijging waar, bijna een verdubbeling of nog veel meer, van de bestaande arealen. Alleen de toch al geringe omvang van de tuinbouw nam in die periode sterk af, maar bereikte in de halve eeuw na 1833 bijna weer het oude peil.[10] Slicher van Bath stelt dat er na 1812 sprake was van een plotselinge versnelling van de uitbreiding van het landbouwareaal.

Van Zanden en Trompetter komen in een studie over de geschiedenis van het platteland in Overijssel in de periode 1500-1850 echter tot andere cijfers en stellen niet alleen, dat 'de afname van de spanning tussen bevolking en bestaan' al zijn wortels had in de periode vóór 1800, maar ook, dat het platteland van Overijssel daarna 'in een stroomversnelling geraakte'.[11] De overgang van 'een eerste fase van transformatie naar een tweede fase van tragere, maar voortgaande groei', speelde zich volgens hen in dit deel van Nederland af in de periode tussen 1845 en 1860.[12] Want toen nam het proces van economische groei in de landbouw hier een zekere wending, door 'specialisatie en een stilaan ontluikende technische ontwikkeling'.[13] Van Zanden verklaart de transformatie tijdens de 'klassieke agrarische revolutie' in die eerste fase aan de hand van het model van de ontwikkelingseconome Ester Boserup. Daarbij wordt ervan uitgegaan, dat een groeiende landbouwbevolking met behulp van nieuwe technieken en andere middelen zoals 'nieuwe' gewassen en 'nieuwe' typen van vruchtopvolging, altijd in staat is het grondgebruik te intensiveren en zo de landbouwproductie op te voeren.[14] Boserup zag, in de woorden van Bieleman, 'bevolkingstoename niet als het gevolg van een toegenomen agrarische productie, maar juist als oorzaak.'[15]

---

[8] Zie de noten 5-7.

[9] Slicher van Bath. 'Van vrije naar gebonden economie', 195.

[10] *Oppervlakte woeste grond en cultuurgrond in hectares in Overijssel in de jaren 1812-1885.*

Jaar	Woeste gr.	Bouwland	Wei- en hooiland	Tuinbouw	Bossen
1812	237.290	23.024	53.687	2.333	3.459
1833	153.756	53.631	102.515	1.381	10.464
1885	112.819	59.065	124.999	2.308	16.758

'Wellicht is het cijfer voor 1833 iets geflatteerd, doordat hierbij ook de met veenboekweit beteelde landen zijn geteld, maar volgens de "Staten van de gewassen" uit de jaren 1842-1850 varieerde het areaal hiervan tussen 1.500 en 1.860 hectare. Veel verschil maakt dit dus niet uit.' Slicher van Bath. *Van vrije naar gebonden economie,* 195-196. De afname van het areaal aan woeste grond correspondeert niet geheel met die van de totale toename aan cultuurgronden, maar dat kan een gevolg zijn van andere bestemmingen voor deze gronden.

[11] Trompetter en Van Zanden. 'De discussie', 13.

[12] Van Zanden. *De economische ontwikkeling,* 185.

[13] Van Zanden. *De economische ontwikkeling,* 198.

[14] Van Zanden. *De economische ontwikkeling*, 197. Gedurende de jaren 1815-1851 leverde de landbouw in zijn

De bevolkingscijfers in de jaren 1815-1880 laten voor Nederland en Overijssel het volgende beeld zien.

Tabel 6.1 Bevolking in Nederland/Overijssel in de periode 1815-1889 op basis van volkstellinggegevens in absolute aantallen[16]

Jaar	Nederland	Overijssel	Jaar	Nederland	Overijssel
1815	2.202.191	147.229	1859	3.309.128	235.155
1830	2.631.487	178.895	1869	3.579.529	254.051
1839	2.860.559	197.694	1879	4.012.693	274.136
1849	3.056.879	215.763	1889	4.511.415	295.445

Omstreeks 1840 begonnen de landbouwprijzen in Nederland te stijgen. De oorzaak hiervan lag in de eerste plaats in een toenemende vraag als gevolg van een snel groeiend bevolkingsaantal, dat tussen 1815 en 1850 steeg van ruim 2.2 naar iets meer dan 3 miljoen.[17] Daarbij kwam dat de economie in de sterk industrialiserende buurlanden zich voorspoedig ontwikkelde, wat de vraag deed toenemen. De Britse overheid herzag de tarievenpolitiek ten aanzien van de buitenlandse handel om daarmee eventuele binnenlandse tekorten te voorkomen. In 1846 werden de *Corn Laws* -een serie van importheffingen in Groot-Britannië en Ierland waarmee vooral grote Engelse landeigenaren werden beschermd tegen goedkope buitenlandse graanimporten- ingetrokken en korte tijd later werd ook de invoer van landbouwproducten als vee en vlees vrijgesteld van invoerrechten. Andere landen volgden en zo kreeg na 1850 overal in Europa het vrijhandelsbeginsel vrij baan.[18] De Nederlandse export van vee en vlees, maar ook die van andere producten uit de landbouw en vooral uit de sector van de tuinbouw, vertoonde dientengevolge een sterke groei.

Het belang van de landbouw als geheel nam tussen 1850 en 1870 licht toe ten opzichte van zowel industrie als diensten.[19] 'Dat de Nederlandse landbouw zich in deze periode tot een export-landbouw bij uitstek ontwikkelde, wordt wel gezien als één van de oorzaken van het feit dat onze economie, niettegenstaande haar moderne karakter, lange tijd zo sterk agrarisch van statuur bleef, hetgeen tot uitdrukking kwam in het relatief hoge aandeel van de beroepsbevolking dat in de landbouw werkzaam was.'[20]

geheel een gemiddeld aandeel van 26.7% in het BBP, de industrie 30.8 en de diensten 42.5, Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 153. Het percentage van 0.2% voor de visserij is hier door de auteur (C.) bij de landbouw opgeteld, om voor de vergelijking met 1850 en 1870 gelijksoortige sectoren te hebben. Boserup, *The conditions*.

[15] Bieleman. *Boeren in Nederland,* 21.

[16] Van der Woude. 'Bevolking en gezin', 22.

[17] Van der Woude. 'Bevolking en gezin in Nederland', 22.

[18] Zie voor deze ontwikkeling: Bieleman. *Boeren in Nederland,* 276-277.

[19] In 1850 lagen de percentages van het BBP voor landbouw, industrie en diensten op respectievelijk 26, 26 en 48 en in 1870 op 30, 24 en 46%.Van Zanden, Van Riel, *Nederland 1870-1914*, 244.

[20] Bieleman. *Geschiedenis van de landbouw*, 214.

6.1.2 Omstreeks 1880

De basisstructuur van de economie als geheel en ook van de landbouw in Oost-Nederland, stelt Van Zanden, was omstreeks 1880 ingrijpend veranderd. Als stuwende krachten daarbij noemt hij:

- een sterke groei van de bevolking op het platteland, die weer zorgde voor druk op de grond en dientengevolge intensivering van de landbouw;
- verbeteringen in de infrastructuur, die vóór 1860 vooral bestonden uit de aanleg van verharde wegen en kanalen en daarna van spoorwegen;
- de ontplooiing van twee bedrijfstakken, te weten de verveningen en de textielnijverheid, met daarbij, in het verlengde van de verbeteringen in de infrastructuur, het transport ;
- veranderingen in het staatsapparaat en opvattingen over wat een natie-staat behoorde te zijn, die leidden tot meer aandacht van de overheid voor het platteland en dientengevolge de landbouw.

Een kapitalistische geest was op het Oost-Nederlandse platteland allerminst algemeen geworden; onder grote delen van de bevolking bleven nog 'peasanteske' elementen bestaan en de sociale structuur veranderde slechts geleidelijk, maar toch was rond 1880 van een 'peasant-economy' geen sprake meer.[21] En passant stelt Van Zanden tevens vast, dat zeker tot omstreeks 1880 de invloed van 'instituties', organisaties en instellingen, op het eigenlijke landbouwbedrijf gering was.

Hij baseert zich hierbij echter op oudere literatuur over de ontwikkeling van landbouworganisaties, de landbouwpolitiek van de overheid, het landbouwonderwijs, enzovoort. De meest recente publicatie die hij noemt, dateert van 1966; de andere titels zijn van 1952 en eerder. Maar hij gaat bijvoorbeeld voorbij aan het uit 1953 daterende werk van Van der Poel over de Landhuishoudkundige Congressen en daarmee ook aan deze organisatie zelf. Wel noemt hij met name Staring als één van de 'heren' die met graagte schreven en spraken over hun eigen rol en daarbij niet werden gehinderd door een al te grote bescheidenheid.

Een auteur in een handboek uit 1943 zegt het anders, maar niet minder stellig en betrekt ook Sloet in zijn oordeel.'Het ontbrak ons aan groote figuren, die, met vooruitzienden blik, in het dagelijksch leven hun ideeën konden realiseren en die in boerenhoofden en -harten de gedachten omtrent de noodzaak van verantwoordelijke, aan de practijk getoetste ervaring en gedegen kennis konden wekken. Zeker, W.C.H. Staring en Sloet tot Oldhuis waren verdienstelijke figuren. De een was een knap geoloog, de andere een oorspronkelijk econoom; beiden hadden een trek naar het organisatorische, met een warme liefde voor het platteland, doch beiden misten zij de bezieling om hun gedachten over te dragen op den Nederlandschen boer.'[22]

Op deze apodictische uitspraken en ook die van Van Zanden over de instituties valt echter, zoals ook dit hoofdstuk wil laten zien, zeker wat betreft Sloet het nodige af te dingen.

---

[21] Van Zanden. *De economische ontwikkeling,* 199.

[22] Van der Wielen. 'Sociale toestanden ten plattelande', 438.

6.2 De 'natuurlijke bestemming' van de bodem

Als Nederland 'niet eenmaal de rijkst bebouwde en meest vruchtgevende hof van Europa' zou worden, schreef Sloet in 1848, dan gold dat als een bewijs voor het gebrek aan veerkracht en volharding van de natie. De 'kleipolders, rivier- en zeeaanslibbing, zavelgronden, heidegronden, duinen, veenen enz.', varieerde hij weer eens op het thema van de grote verscheidenheid van de Nederlandse bodem, vereisten weliswaar stuk voor stuk een andere cultuur, maar dat leverde wel een dubbel voordeel op. Ten eerste hoefde zo niet te worden gevreesd voor het mislukken van een gehele oogst en ten tweede werden 'de ruilingen van veldvruchten en gewassen hierdoor aanmerkelijk bevorderd.'[23] De adstructie ontbrak ook nu niet.

> Vele onzer aanzienlijke boerderijen in Noord-Holland, Vriesland, het Mastenbroek, Kampereiland en elders bestaan geheel van de veeteelt. De hooi- en kaasboer, de vetweider worden daardoor afhankelijk van den graanboer, die op zijne beurt zich voor zijn vee bij hen van hooi voorzien moet; weinige boerenerven zoude men in Nederland kunnen aanwijzen, die uitsluitend van eigen geteelde vruchten en gewassen kunnen bestaan. Hoe jammer zoude het zijn, indien zij zulks vermogten, want wij behoeven niet nader te ontvouwen, dat het juist deze omstandigheid is, dat iedere streek en dikwijls iedere hoeve aan eene bijzondere voortbrenging van deze of gene gewassen gebonden is, die den landbouw de grootste vorderingen doet maken.[24]

Er moest, vond Sloet, in de landbouw worden gekozen voor specialisatie in directe relatie tot de aard van de bodem. De 'natuurlijke bestemming' van die bodem werd in zijn ogen echter nog te weinig benut en hij zette zich er dus voor in de Nederlandse landbouw te ontwikkelen. Wat hem betrof, kon en moest daarbij ook gebruik worden gemaakt van buitenlandse investeringen. 'Men ziet voorbij, dat het om het even is, wie de eerste ondernemers of oprigters van maatschappijen zijn, als de aandeelen aan toonders worden uitgegeven', schreef hij in 1846 in zijn tijdschrift. Ook zou hij graag zien dat Engelse investeerders 'volgens de lessen van den vergevorderden Engelschen landbouw' Nederlandse heidegronden gingen exploiteren.[25] Daarbij konden dan meststoffen uit eigen land, bijvoorbeeld afkomstig uit de steden, worden gebruikt.

Een eerste vereiste was echter, dat de toestand van de natuurlijke omgeving in kaart werd gebracht. De statistieke beschrijving was daarbij een onmisbaar hulpmiddel om de productiemogelijkheden, anders gezegd het voortbrengend vermogen, in kaart te brengen. Een lezing voor 'Welvaart' van Van Roijen in 1841 sloot hier nauw op aan.[26] Staathuishoudkunde, landhuishoudkunde en een

---

[23] *TSS*-4, 5-6.

[24] 'En waaraan men moet toeschrijven', ging het voorbeeld verder, 'de voortreffelijkheid van onze tabaksteelt in de omstreken van Amersfoort, van meiknollen in den omtrek van Hoorn, van de druiven en velerlei moesgroenten in het Westland, van de meekrap in Zeeland, van de kaasmakerijen in Holland, Utrecht en Groningen, van de houtteelt in Gelderland, van de kalvermesterij op de Veluwe'. *TSS*- 4, 5.

[25] *TSS*-3, 255.

[26] De *Redevoering over het voortbrengend vermogen der provincie Overijssel door mr. I.A. van Roijen. Uitgesproken in de vergadering der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, op den 7 april 1841* verscheen in 1842 in druk bij J.J. Tijl te Zwolle.

visie op het burgerschap werden daarbij door Sloets medebestuurslid aaneengesmeed tot één waar actieprogramma.

6.2.1 Het 'voortbrengend vermogen' van Overijssel

Van Roijen begon zijn rede over 'het voortbrengend vermogen van Overijssel' met een betoog over 'de gehechtheid aan en de liefde tot den geboortegrond.' Iedere aardbewoner kende dat gevoel, wist hij, maar toch moest 'die algemeene trek' nader worden ontleed. Het was in zijn ogen onjuist, om bijvoorbeeld de liefde van de Eskimo voor de sneeuw- en ijsvelden te vergelijken met die van 'de Nederlander aan zijne welige landsdouwen'. De liefde van de Poolbewoner was, net als die van de ijsbeer, een gevolg van 'de smaak in traan'. Die van 'de beschaafde mensch' daarentegen, was 'van edeler aard', grotendeels uit de arbeid geboren als het resultaat van 'de vlijt zijner voorvaderen'. Het zelf verworven bezit, verkondigde hij een ook door Sloet beleden opvatting, was de basis voor de 'volkswelvaart' en daarmee voor 'het volksgeluk'. Armoede was de bron van alle kwaad. 'Waar armoede het gebied voert, dáár kwijnt de godsdienst, dáár daalt de zedelijkheid, dáár sterft de wetenschap. Gelooft niet te veel aan de deugd in de hutten! De veldpolicie zoude u beter inlichten.' Soortgelijke toestanden waren ook aan te treffen in de stegen en achterbuurten der steden.

Van Roijen schetste een situatie in het Friese dorp Noordwolde, waar veel schapen werden gestolen. Bij onderzoek bleken ze geslacht en wel te zijn afgevoerd naar naburige Drentse heidevelden. Daar woonden tientallen gezinnen in ondergrondse hutten, zonder voldoende middelen van bestaan; zij waren dus wel gedwongen om op rooftocht te gaan. De moraal van zijn verhaal was, dat de natuurlijke mogelijkheden hier nog lang niet optimaal waren benut, ook omdat er nooit onderzoek naar was gedaan. Hij presenteerde daarom een schema dat bestond uit zes onderdelen en dat uiteraard ook elders kon worden toegepast:

- De dampkring. Hiermee werd het klimaat bedoeld, maar ook milieuomstandigheden als de nevels uit sloten, moerassen en lage gronden of 'de veenrook' en de gevolgen daarvan.
- De ligging en de natuurlijke gesteldheid. Het ging hier in feite om de infrastructuur te water en het belang daarvan voor de nationale en internationale handel. Ook 'de middelen tot verbetering' en de kosten dienden bekend te zijn.
- De bodem. De geologische toestand van de Overijsselse bodem, en dus de mogelijkheid tot exploitatie, was onvoldoende bekend. De natuurlijke rijkdommen zouden vermoedelijk bestaan uit turf, oer, oker, klei, leem, zandgrond, keien en andere steensoorten en grind.
- De landbouw. Hierbij werd uitgegaan van een 'achterlijke' toestand, waarvoor ook al de oorzaken werden aangegeven, namelijk: de onverdeelde gronden, de belasting van de dode hand, het gebrek aan bemesting, waterafleiding en het gebrek aan wetenschappelijke kennis.
- Fabriek- en trafiekwezen. De relatie tussen de bestaande fabrieken, trafieken, handwerken en ambachten en andere takken van bestaan moest nader worden onderzocht, evenals de eventuele geschiktheid van bepaalde streken voor specifieke takken van het fabriekwezen. Bij de 'hinderpalen' werd onderscheid

gemaakt tussen 'natuurlijke' en 'onnatuurlijke' ofwel 'maatschappelijke' oorzaken; tot het laatste werden het belastingstelsel en het 'onvrij territoir' gerekend.
- Handel. Hier werden in zekere zin de eerste punten gecombineerd in de vraag hoe bestaande situaties konden worden verbeterd ten behoeve van de handel. Daarbij werden 'de ontginning onzer veenen door middel van kanalen, die tevens als handelswegen dienen' en de opneming van Overijssel in een Europees spoorwegnet expliciet genoemd.

Na een verdere beschrijving van de provincie kwam Van Roijen tot een lyrische conclusie: 'Wanneer wij ons dan Overijssel in zijn geheel voorstellen met al zijne stroomen, in zijne helling en ligging, dan is het alsof de hemel dezen plek gronds voor den mensch heeft geschapen, om er alles van te maken, wat hij verkiest, dan breidt zich deszelfs voortbrengend vermogen in het oneindige uit.' In plaats van tweehonderdduizend mensen zou Overijssel er wel twee miljoen kunnen voeden, ware het niet, dat het grootste deel van de provincie verkeerde in een verwaarloosde en achterlijke toestand.

Behalve door vervening, waarover hierna meer, konden de natuurlijke rijkdommen van de bodem ook op andere manieren beter worden geëxploiteerd. Door de winning van 'oer' bijvoorbeeld, een vorm van ijzererts die als gruis in de bodem zat en voor de landbouw funest was, maar als bouwstof voor muren en (met grind vermengd) als wegbedekking zeer geschikt.[27] Gewone veldkeien waren goed te gebruiken bij de aanleg van straatwegen, waar het procedé van het 'macademiseren' ingang begon te vinden. De oker in de bodem kon eveneens worden benut. In Deventer was daarvoor zelfs een verffabriekje opgericht. Het water van de rivieren kon dienen om periodiek de bodem mee te bevloeien, waarna de vruchtbare bestanddelen als meststoffen achterbleven. De grote verscheidenheid aan grondsoorten kon zorgen voor 'eene evenredige verscheidenheid van voortbrengselen', waardoor weer het ruilverkeer werd bevorderd.

Op de landbouw ging Van Roijen, sprekend over de 'kunstmatige voortbrengselen van den bodem', gedetailleerd in. Hij besprak welke gewassen werden verbouwd en waar, wat er werd in- en uitgevoerd, waar vandaan en waar naartoe, hij deed suggesties om de hout- en fruitcultuur aan te vatten. Natuurlijk kwam hij ook op de 'hinderpalen' die de economische ontwikkeling in de weg stonden. Ten eerste waren daar de gemeenschappelijke, vrijwel geheel woeste markegronden, die vanwege juridische formaliteiten zeer moeilijk waren te verdelen. Een wet op de markeverdeling zou de staat, aldus Van Roijen, 'zonder nadeel van eenigen individu, groote en nieuwe inkomsten verzekeren' en dat was te verkiezen boven verhoging van de belastingen. Als derde punt ter verbetering van de landbouw noemde hij het tekort aan 'mestspecie' dat zich in de gehele provincie voordeed.

In de landbouw viel dus veel te verbeteren, maar van belang was ook, dat voorname Overijsselse families zich niet opstelden, 'als of het uitoefenen van eenigen tak van Nijverheid zoude zijn beneden hun stand en strijdig met hun-

[27] Dat er ook in de Overijsselse bodem grind te vinden was, meldde Van Roijen, bleek na een wolkbreuk die een gedeelte van de Lemelerberg had weggeslagen.

nen maatschappelijken rang!' Veel belangrijker was het, op eigen kracht en naar eigen keuze een zelfstandig bestaan te leiden, 'dan door ambtsbejag en kuiperij uitsluitend naar posten te streven.' Nuttige arbeid mocht dan misschien geen ridderlint verschaffen, het zou de persoon in kwestie wel 'eene burgerkroon waardig maken'.

Sloet had het niet beter kunnen zeggen! Indachtig de reden waarom de vereniging was opgericht, voegde hij met 'Welvaart' de daden bij de woorden van Van Roijen. Punt voor punt werden de zaken aangepakt. Om te beginnen werd de situatie in Overijssel nauwkeurig geïnventariseerd aan de hand van het model van Van Roijen en daarbij hoorde ook een onderzoek naar de toestand van de bodem. Het werd een baanbrekend project, vooral dankzij het werk van een man die met geologisch onderzoek al enige ervaring had opgedaan in Gelderland: Staring.

6.2.2 'Aardkunde'

Winand Carel Hugo Staring werd in 1808 geboren op kasteel De Wildenborch in het Gelderse Vorden, als derde zoon van de dichter A.C.W. Staring. Sloet zal vader Staring, met wiens poëzie de zijne wel wordt vergeleken, hebben gekend en wellicht ook al vroeg hebben vernomen van het werk van diens zoon. Op vijfentwintigjarige leeftijd promoveerde Staring jr. in Leiden op een proefschrift over de vaderlandse bodem. In 1837 kreeg hij van Provinciale Staten van Gelderland opdracht een onderzoek in te stellen naar -miljoenen jaren oude- tertiaire lagen in de omgeving van Eibergen en Winterswijk. In een publicatie over dit geologisch onderzoek gaf hij ook een beknopte landbouwkundige beschrijving van het gebied en wees hij op mogelijkheden tot verbetering.[28]

Voor Sloet bestond er dus alle aanleiding om Staring uit te nodigen om een lezing te houden voor 'Welvaart'.[29] In 1844, toen hij in Zwolle sprak over 'De Aardkunde en den landbouw van Nederland', was het zover. Staring gaf bij die gelegenheid een beknopt overzicht van de geologische tijdvakken en van de feiten die op dat moment bekend waren over de Nederlandse bodem. Ook leverde hij een beschrijving van de belangrijkste bedrijfstypen, waaronder de landbouw op de zandgronden van Drenthe, Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant. Zijn verhaal leidde tot het verzoek van 'Welvaart' om een onderzoek in te stellen naar de 'aardkunde' van Twente, het Land van Vollenhove en Salland.

Nog hetzelfde jaar en het jaar daarop bezocht Staring deze gebieden. Hij stelde een intensief onderzoek in naar bouwplannen en andere bedrijfsgegevens en probeerde verband te leggen tussen de toestand van de bodem en de landbouw. Uitvoerig deelde hij mee, welke bijzonderheden hij waarnam (zoals bijvoorbeeld de noordoostelijk-zuidwestelijke ligging van de Overijsselse heuvels), hoe de samenstelling van de venen was, waar zwerfstenen te vinden waren en waar leemlagen met typerende versteningen. 'De voortdurende roggeteelt der Twentenaren verklaarde hij uit de dicht onder de oppervlakte voorkomende leemlagen, terwijl men door het ontbreken hiervan in Salland het bekende drieslagstelsel der zandgronden, tweemaal rogge en daarna boekweit, volgde.'[30] Zijn

[28] Veldink. *Staring,* 58.
[29] Veldink. *Staring,* 61.
[30] Ibidem.

onderzoekingen resulteerden in twee belangwekkende boeken over de geologie van Overijssel: *De Aardkunde van Twenthe* en *De Aardkunde van het land van Vollenhove en Salland*. 'Dit onderzoek was voor de verdere loopbaan van Staring van grote invloed, het vormde tevens de basis voor zijn latere geologische studies.'[31]

Maar toch, er bestond weerstand tegen deze tak van wetenschap, schreef Sloet in het jaarverslag van 'Welvaart' over 1846. De beoefening van 'geologie en geognosie' in Nederland, laat staan in Overijssel, werd zelfs door degenen die er al mee bekend waren, 'ongepast' geacht. De studie van dit vakgebied diende zich, zo werd gezegd, te richten op bergachtige landen. Maar, pareerde hij de kritiek, de Overijsselse bodem bood een geologische verscheidenheid die in weinig andere landen was te vinden. Hij vertelde het publiek van 'Welvaart' als een waar geoloog over de secundaire en tertiaire steenlagen, over de betekenis van het diluvium, het ontstaan van heidevelden en veengebieden, enzovoort. Ondertussen vergat hij niet te spreken over 'het praktisch nut van deze wetenschap' door te wijzen op de ontdekking van het Bentheimer zandsteen bij Losser.

Nadat Staring de gehele provincie Overijssel had beschreven, bleef hij in contact met 'Welvaart'. Regelmatig hield hij voordrachten, zat hij in commissies of verschenen van zijn hand publicaties. Hij droeg zijn *Voormaals en thans,* een in 1858 verschenen serie opstellen over de bodem van Nederland, op aan 'Welvaart'. Want deze vereniging had hem -in een tijd waarin 'nog slechts enkelen begrepen, dat de ware en eenige wijze om tot de juiste kennis van onzen bodem te geraken, in plaatselijk onderzoek bestond- opdracht gegeven bouwstoffen te verzamelen over de toestand van de bodem in Nederland.

Staring had echter nog meer reden tot dankbaarheid. Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres in 1846 had Sloet gewezen op nut en noodzaak 'eener aardkundige beschrijving van Nederland', waarbij hij kon wijzen op de zojuist verschenen publicaties over Overijssel. Hij deed de aanwezigen de suggestie dit goede voorbeeld te volgen en zei erop te rekenen dat een van de aanwezige geologen daartoe wel een voor stel zou doen. De Leidse hoogleraar Van Breda, promotor van Staring en directeur van Teylers Museum in Haarlem, noemde de grote

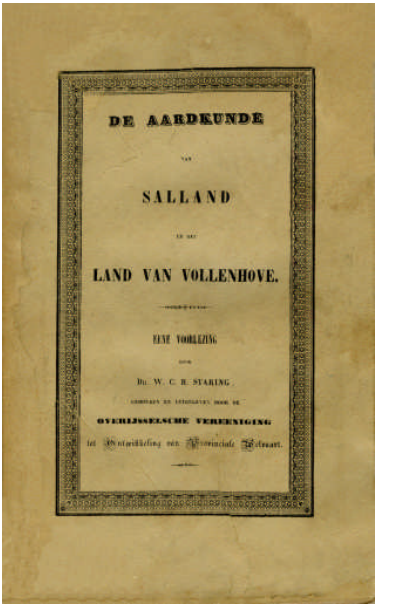

Met zijn publicatie over de aardkunde van Salland en het Land van Vollenhove (Noord-West Overijssel) zette W.C.H. Staring zichzelf en opdrachtgever 'Welvaart' nadrukkelijk op de kaart. Ook de bodem van Twente beschreef hij in opdracht van deze Zwolse vereniging, die op geheel Overijssel was gericht.(Historisch Centrum Overijssel)

[31] Ibidem.

moeilijkheden die verbonden zouden zijn aan een werk over de geologie van Nederland en stelde voor binnen het Congres een commissie te benoemen. Die kwam er, met Van Breda zelf als voorzitter en onder anderen Staring als lid.[32] Op instigatie van de Gelderse grootgrondbezitter dr. A. Brants, een zwager van Staring, zouden ook de plantensoorten die op verschillende geologische formaties groeiden, worden gedetermineerd. Een voorstel om de gronden ook aan een chemisch onderzoek te onderwerpen, haalde het niet. Het onderwerp geologie stond echter definitief op de agenda. Om te beginnen van de Landhuishoudkundige Congressen, maar daarna ook van achtereenvolgende ministers van binnenlandse zaken.

In 1851 verklaarde Thorbecke -die, zoals hiervoor gemeld, ook het Museum van 'Welvaart' in Zwolle al terwille was geweest- zichbereid een bedrag van tienduizend gulden op de begroting voor het volgende jaar op te nemen. Het diende ter bestrijding van de kosten voor de vervaardiging van een geologische kaart van Nederland. Een waar netwerk van deskundigen werd benoemd om het werk van de Geologische Hoofdcommissie, waarvan Staring secretaris werd, uit te voeren. Hij verhuisde in verband met deze functie naar Haarlem. Alleereerst pakte hij een onderzoek op waarmee hij in verband met de Aardkunde van Twente was begonnen. Het gehele project leidde uiteindelijk, na zeer vele moeilijkheden en onderlinge strijd, tot de uitgave van de *Geologische kaart van Nederland.* [33] Sloet was lid van de commissie die deze uitgave moest voorbereiden.[34]

De geologie was voor Sloet, vooral in relatie tot de landbouw, een onderwerp dat zijn belangstelling bleef houden, zoals hiervoor ook al bleek uit zijn vergaande inzet voor het museum in Zwolle. Belangrijker was echter, zij het niet voor hem persoonlijk, dat de ontwikkeling van het vak geologie, dankzij de initiatieven van 'Welvaart' en het Landhuishoudkundig Congres, een enorme impuls had gekregen. Starings landelijke naam en positie kunnen dan ook niet los worden gezien van de bodem van Overijssel en de kansen die hij kreeg via de Overijsselse vereniging.

Ondanks hun gemeenschappelijke belangstelling voor de 'aardkunde' en de sterke relatie die zij beiden zagen met de landbouw, verschilden Sloet en Staring toch in diverse gevallen van mening, bijvoorbeeld ten aanzien van het agrarisch onderwijs en de aanleg van bossen. Een onderwerp waarover zij duidelijk ook een verschillende visie hadden, was dat van een eventuele toekomstige energieschaarste. Dit kwam in 1856 tot uiting naar aanleiding van een artikel van de hand van Sloet in het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek.* Hij toonde zich hierin ongerust over de nog resterende voorraad te verturven hoogveen en

---

[32] Naast Van Breda en Staring hadden hierin zitting: dr. A. Brants, grondeigenaar te Gorssel; L. Ali Cohen, Med. Doct. Te Groningen; Dr. J.C. Ballot te Utrecht; J.J. Bruinsma te Leeuwarden en, op voorstel van de vergadering G. Acker Stratingh, Med. Doct. te Groningen en R. Westerhoff, Med. Doct. te Warffum. Verslag LHC 1846; ook genoemd in: Veldink, *Staring,* 63.

[33] Zie voor een overzicht van het werk, de instelling, de werkzaamheden, de moeilijkheden en de ontbinding van deze commissie en de uiteindelijke totstandkoming van *De bodemkaart van Nederland:* Veldink. *Staring,* 62-82.

[34] Zie Bijlage I. Familiearchieven Zwolle, inv.nr. 122. Naast Staring en Sloet behoorden ook J.G.S. van Breda, Fr. A.W. Miquel, G. Simons en D. Urbach tot de leden van deze commissie.

voorspelde, dat die binnen drie generaties zou zijn verdwenen.[35] De energievoorziening in Nederland zou volgens hem dus ernstig in gevaar komen. Hij was overigens de eerste niet die dit probleem aan de orde stelde.

Volgens Sloet had Karel V al in de zestiende eeuw de uitvoer van turf uit Overijssel verboden. Maar, schreef hij, dat was nogal overdreven, want de bevolkingsomvang was in die tijd veel geringer en de hoeveelheid turf nog oneindig veel groter. Bovendien konden alleen de meer gegoeden het zich toen permitteren om turf te stoken. De gewone man op het platteland bediende zich nog van het ruim voorhanden zijnde hout en van schadden (zoden van veenachtige heidegrond die gedroogd als brandstof werden gebruikt). Binnen de marken was alles streng gereglementeerd en had ieder zijn rechten en plichten ten aanzien van de woeste gronden, dus daarmee was ook de energievoorziening op langere termijn gegarandeerd.

In 1856 was de situatie echter heel anders geworden, vond Sloet. De marken waren of werden opgeheven, de venen waren toegankelijk geworden door kanalen en wegen en ze werden in hoog tempo ontgonnen. De bevolking in Nederland was in het begin van de jaren vijftig volgens zijn informatie steeds met 30.000 zielen per jaar toegenomen.[36] Hij voorspelde, dat de omvang van de Nederlandse bevolking binnen honderd jaar zou zijn verdubbeld, van drie naar zes miljoen mensen, en dat zou weer betekenen, dat ook het energieverbruik navenant zou toenemen. Maar dat was nog niet alles, want ook de industrie ging steeds meer turf eisen; alleen al de steenbakkerijen vroegen om een enorme hoeveelheid turf. Hoe groot de totale voorraad hoogveen was durfde hij niet te zeggen en dat was ook moeilijk, omdat er nog nauwelijks onderzoek naar was gedaan. Nu bestonden er andere brandstoffen, hout en steenkool, maar ook daarmee waren er problemen. Op het hout werd net als op de turf roofbouw gepleegd. Het werd wel gekapt, maar er was nauwelijks nieuwe aanplant, want de graanprijzen waren hoog en de domeinbossen werden juist verkocht. De steenkolen moesten uit het buitenland komen. Al leken die voorraden onuitputtelijk, als de aanvoer stagneerde, zat Nederland in de kou. Daarom, schreef Sloet, 'houden wij ieder, die bij ons een boom plant, voor een weldoener van het volgende geslacht.'[37]

Hij leek dus iets te hebben verloren van zijn onvoorwaardelijk geloof in de mechanismes van de handel in een vrije markt. Het kan echter ook een gevolg zijn geweest van de praktijk die de juist in die tijd woedende Krimoorlog liet zien en waardoor de aanvoer van graan uit gebieden in Oost-Europa stagneerde. Hoe dan ook: Sloets laatste zin getuigt van verantwoordelijkheidsgevoel en een sterke notie, *avant la lettre,* van het begrip duurzaamheid.

Een paar afleveringen later volgde een reactie en wel van Staring. Volgens hem was het probleem veel minder groot dan Sloet wilde doen voorkomen. Eigenlijk zag hij alleen maar kansen, ondanks de problemen om de omvang van de veenvoorraad vast te stellen. De diktes liepen namelijk zeer uiteen en er zou heel wat kostbare ambtenarij aan te pas moeten komen om alles uit te rekenen.

---

[35] *TSS*-13, 81-85.

[36] Tussen 1849 en 1859 nam het bevolkingsaantal van Nederland toe van 3. 056. 879 naar 3. 309. 128, gemiddeld dus met ruim 25.000 per jaar. Van der Woude, 'Bevolking en gezin', 22.

[37] *TSS*-13, 85.

Hij vond het ook helemaal niet nodig, en misschien zelfs niet wenselijk, om de voorraden te meten, want als bekend zou worden dat er schaarste ging optreden, dan zou het tempo van de vervening worden verlaagd. Hier reageerde Sloet met een redactioneel voetnootje, want hij kon het gevoelen van zijn 'geachten Vriend' niet delen. Om te beginnen was het altijd beter de waarheid te kennen en verder kon hij zich niet voorstellen, dat de schaarste van de veengronden zou leiden tot een vertraging in de afgraving. Integendeel. Schaarste zou leiden tot hogere prijzen en dus tot versnelde afgraving.

Staring durfde te stellen, dat de turfvoorraden tegen het einde van de negentiende eeuw zouden zijn uitgeput als men in het bestaande tempo voort zou gaan. Hij vond het desondanks prima om de venen zo snel mogelijk af te graven en was dus -net als Sloet, die daarvoor echter andere redenen had- voorstander van afschaffing van de accijns op turf. Over het gebrek aan energie, ofwel 'brand', hoefde men zich geen enkele zorg te maken, vond hij. Want de handel zou zorgen voor wederzijdse internationale afhankelijkheid, predikte hij de leer waarin ook Sloet geloofde. De steenkool uit Engeland en Schotland, de Rijnlanden, Hannover, Noord-Amerika en zelfs Groenland zou immers kunnen worden betaald met landbouwprodukten uit de voormalige venen. Bovendien bestond die wederzijdse afhankelijkheid al. De stoomboten, de spoorwegen, de industrie waren al sterk afhankelijk van de steenkool. Het gas, dat in die tijd nog alleen voor de hogere kringen beschikbaar was, zou ook onder de lagere standen gemeengoed worden, als de prijzen maar daalden.[38] Over de aanwas van produktiebos of 'kunstbosch' was Staring optimistisch, in tegenstelling tot Sloet, die constateerde dat het lang niet overal tot nieuwe aanplant kwam. Staring leek onvoorwaardelijk te geloven in het voortschrijden van de moderne technische mogelijkheden. Ter illustratie noemde hij de stoomkracht, die al met een derde van de vroegere capaciteit kon worden opgewekt. Hij voorzag ook, dat één enkele stoommachine alle keukens van een stad van gloeiende platen kon voorzien, 'waarop zonder vuur de inwoners hunne potten koken; en wat al besparingen meer, die thans nog schouderophalend als luchtkasteelen worden aangezien.'[39]

Sloet was óók een voorstander van modernisering, van de invoering van nieuwe methoden en technieken en had óók grote visioenen, maar voor hem gingen deze aantasting van de natuurlijke omgeving en de sterk groeiende betekenis van de industrie blijkbaar toch te snel. Hij zocht het niet in de eerste plaats in volume en in de, mogelijk onbeheersbare, massaliteit van mensen en middelen, maar in een wereld waarin ieder zijn rol kon spelen, zijn deel kon krijgen, zijn eigen verantwoordelijkheid kende of althans zou moeten kennen; langs wegen der geleidelijkheid. Eén enkele stoommachine waarvan duizenden of zelfs tienduizenden stedelingen afhankelijk zouden zijn, dat ging hem een stap te ver. Hij hield het bij de twee onzichtbare handen die zijn wereldbeeld en daarmee zijn leven bepaalden. Maar leiding van hoger hand, in dit geval van hoger stand, was daarbij wel noodzakelijk.

---

[38] Staring doelde op het gas dat vrijkwam bij de verwerking van steenkool.

[39] *TSS*-13, 347. Zie voor deze discussie: *TSS-13,* 81-85, 343-347.

6.2.3 Ten voeten uit

In de landbouw viel nog veel te doen, vond Sloet, want de grond werd nog lang niet optimaal benut, aangezien er geen of onvoldoende arbeid aan werd toegevoegd en ook omdat er sprake was van louter *'gemeen goed'*. In Algerije en Arabië, wist hij te melden, ging het nog net zo toe als in de bijbelse tijden van Abraham en Lot en later bij de Hunnen, de Turken en de Mongolen. Bij de Germanen was de situatie al niet veel anders geweest. Zij waren halve nomaden, die de grond per stam verdeelden en nog geen particulier grondbezit kenden. Tot zijn spijt moest hij constateren dat er zelfs in Overijssel nog gebieden waren, waar men nog niet veel verder was gekomen. Hij had het met eigen ogen gezien, toen hij eens een voettocht maakte van Zwolle naar 'de Koloniën van Weldadigheid' in het net over de grens met Drenthe gelegen Frederiksoord.

In 1846 wandelde Sloet van Zwolle naar de Drentse plaats Frederiksoord. Vanaf zijn huis aan de Stadsgracht, iets ten zuiden van de plaats waar het Zwarte Water de stad verliet, begaf hij zich in noordoostelijke richting. Buiten Zwolle trof hij eerst nog redelijk gecultiveerde landen, maar daarna trok hij door verwaarloosde en ontontgonnen gebieden, die hem menige verzuchting deden slaken. (Historisch Centrum Overijssel)

Op een half uur gaans van zijn woonplaats zag hij in de vroege herfst van 1846 uitgebreide hooilanden, die hij kwalificeerde als 'een verwaarloosde vlakte'

> Hier heeft de menschelijke vlijt sinds eeuwen nog niets verbeterd. Daarachter breidt zich de Rozergaarder marke uit, en vind men zich plotselings in de oude Germaansche herdersperiode terug verplaatst; eenige weinige honderde magere beestjes, zoo

> als Tacitus ons die reeds beschreef, dwalen op deze marke en het Nieuwe Leusensche uren in het ronde, om een schraal voeder te gaarderen. (…) Is men de Dedemsvaart over, dan vindt men ter linkerzijde het Staphorster veld, in eenen toestand bijna ongelooflijk te midden van eene nijvere bevolking; onregelmatige verveening, wild opslaand elzen- en waardhout, en eene geregelde onderwaterzetting door het overloopen van de kaden der Dedemsvaart en het Meppeler Diep, en het afstroomend water van de hooge oostelijke streken. Eerst dicht bij Meppel vangt de bebouwing van den grond weder aan.[40]

Uitvoerig verhaalde hij over van alles wat hij had gezien en over de mensen die hij had gesproken tijdens zijn wandeling richting Steenwijk. Het was een treurig beeld, maar toch waren er ook lichtpuntjes. Zo was hij bij 'IJsveen', waarmee het gehucht Eesveen onder Steenwijk werd bedoeld, een boer tegengekomen die hem had verteld over zijn bedrijf en hem had uitgenodigd 'om aan zijnen disch aan te zitten.' De boer had hem ook zijn huis laten zien en dat had Sloets verwachtingen verre overtroffen.

> In het achterhuis een ruim korenmagazijn, waaronder warme stallen voor de paarden, in de rondte grupstallen voor het vee, een afzonderlijke stal om het jonge vee in te laten loopen, een koele en zindelijke boterkelder, een graanzolder, waarvan het dak met eiken planken tegen vocht en vuilnis beschooten was. Zoo vond ik ook hier wederom vrij wat op de algemeene beschuldiging tegen onzen landbouwenden stand af te dingen, dat deze onbepaald aan het oude gehecht zoude zijn. Men hechte maar niet te veel aan dit oude denkbeeld zelf.[41]

Tijdens een late avondwandeling in Frederiksoord, waar hij een arbeidzame en tevreden bevolking had gezien, overdacht hij, 'terwijl het maanlicht door de eikenboomen en op de kleine hoeven viel', nog eens wat hij tussen Zwolle en Frederiksoord zoal had waargenomen. 'Hoeveel moeite kost het den mensch niet', tekende hij in zijn dagboek op, 'om uit het ééne tijdvak der ontwikkeling van zijnen arbeid in het andere over te gaan! Hoeveel eeuwen zijn er niet noodig om de sporen van de eerste tijdvakken geheel weg te vagen!' Aan de andere kant signaleerde Sloet ook de gehechtheid van de boer aan het oude, vertrouwde, zag hij het belang van oude waarden en tradities en besefte hij terdege dat niet elke verandering per definitie een verbetering behoefde te zijn.

> Nog vindt hier geen grooter aantal runderen hun voedsel dan toen eerst de ééne of andere halfnomadische stam, het voorttrekken moede, in deze streken vaste woonplaatsen vestigde; maar als deze landerijen eenmaal verdeeld waren, het overtollig water konde afgeleid worden, als hier kleine inpolderingen geschiedden, en onze zoo eenvoudige als doelmatige watermolentjes daarop geplaatst werden, als de waterleidingen te gelijk tot landbouwende kanaaltjes werden ingerigt, waar de mestsompen en hooischuiten konden varen, welk dubbel doel even gemakkelijk te bereiken is, als hetzelve doorgaans over het hoofd gezien wordt; als eindelijk eenig kapitaal aan de

---

[40] *TSS*-3, 283. Dit verhaal vormde onderdeel van de serie 'Grondtrekken der staathuishoudkunde'. Theorie en praktijk gingen hier dus vloeiend in elkaar over.
[41] *TSS*-3, 287.

> ontginning van deze streken werd besteed, hoeveel boerenerven zouden hier kunnen ontstaan, hoevele katersteden daarneven! Hoeveel duizende menschen zouden werk kunnen vinden tusschen Zwolle en Frederiksoord. Welk een veestapel zoude hier kunnen tieren! Wat al voortbrenging van boter en kaas zoude hier kunnen plaats grijpen! Hoeveel hooi zoude hier gewonnen, hoeveel brandstof gedolven kunnen worden! Hoeveel hout kunnen groeijen! Welk eene uitbreiding konde de binnenlandsche scheepvaart hier deelachtig worden! Kende men de zuivere opbrengst van al deze vlakten, die ons zoo levendig de herdersperiode voor den geest terugbragten, en ons aan de vordering van den tijd schier deden twijfelen, dan zoude deze zich tot eenige weinige duizende guldens beperken; maar ook hier zoude het voortbrengend vermogen van den grond tot eene jaarlijksche opbrengst van tonnen gouds op te voeren zijn, en dit oord, dat wij beschouwden, heet nog wel een gecultiveerde streek, en is dit ook nog werkelijk in vergelijking van vele andere streken in ons vaderland. Kunnen wij het kapitaal niet vinden om onze staatsschuld af te lossen, het staat aan ons, aan onze eigene vlijt, onzen ondernemingsgeest, en ons doorzigt, om den druk der rentebetaling door vermeerderde voortbrenging aanmerkelijk te verminderen.[42]

Maar toch: het optimisme, het ideaal van ontwikkeling en van de maakbaarheid van de toekomst, het was Sloet, al wandelend, ten voeten uit!

6.3 Hoeder, wekker, minnaar van het platteland

Vanuit verschillende rollen richtte Sloet zich op het platteland: als politicus, als bestuurder, als econoom, als man van de landbouw of in een combinatie van deze hoedanigheden, maar zijn hart sprak ook als hoeder, wekker, minnaar van de groene ruimte en de mensen die er hun bestaan moesten vinden.

Zo pleitte hij in 1853 tijdens een discussie in de Tweede Kamer voor een nieuwe regeling van de geneeskundige politie, onder andere om de kwakzalverij tegen te gaan. Vol afkeuring en afkeer noemde hij in dat verband de naam van de Engelsman Thomas Holloway, die met zijn pillen en zalf als geneesmiddel voor van alles en nog wat ook in Nederland een groot publiek wist te bereiken. Met lede ogen constateerde Sloet hoe Holloway een 'belasting' hief op lichtgelovigheid van de landlieden, die zijn pillen en smeersels beschouwden als een '*remedium universale*'. Hij noemde het voorbeeld van een boer die voor 75 gulden aan pillen had ingeslagen om de winter mee door te komen. Als de cholera nog weer eens zou uitbreken, vreesde hij terecht, zou de kwakzalverij er alleen maar wel bij varen.[43]

Het was één van de vele gelegenheden waarbij hij in het geweer kwam tegen de achterlijkheid van het platteland, zoals hij ook het bijgeloof en de sleur die daar in zijn ogen heersten, aan de kaak stelde. Hij verbaasde zich over het verzet tegen inentingen, omdat boeren bang waren dat van hun dieren de staarten zouden afvallen. Met de kistjes voor het transport van boter die Sloet wilde invoeren, kwam het ook niet goed omdat niemand de eerste wilde zijn en waardoor

---

[42] *TSS*-3, 288-289.
[43] HTK 30 november 1853.

hij bleef zitten met een compleet onverkochte partij, die hij zelf had laten maken.[44]

Betrokkenheid, bezorgdheid wellicht, sprak ook uit zijn woorden over de boerenzonen die noodgedwongen ongehuwd op het vaderlijk erf bij elkaar bleven, omdat er een tekort was aan boerderijen.[45] Groot hoefden die bedrijven niet te zijn, vond Sloet, als het beschikbare kapitaal maar in verhouding stond tot de grootte van het bedrijf. Indien het geld ontbrak, moest handenarbeid de bepalende productiefactor zijn. Ook moest de landeigenaar meer direct contact zoeken met zijn arbeiders en hen met raad en daad bijstaan. 'Wanneer men met vermijding van eene lastige bemoeizucht hier menschkundig te werk gaat, kan men veel heilzaams uitwerken. Slechte kleederen verhinderen dikwijls den arme daglooner naar de kerk te gaan; het beestenhoeden aan zijne kinderen ter school te gaan; welk een werkkring staat hier niet voor den praktische geestelijke en den naauwgezetten onderwijzer open!'[46] De kleine herdertjes en ook hun ouders, wilde hij hiermee in feite zeggen, moesten zelf worden gehoed.

Vol liefde, fijngevoeligheid en inlevingsvermogen sprak Sloet ook in dichterlijke taal over het platteland. Omstreeks 1860 maakte hij, volgens Tjaard de Haan, in zijn literaire leven 'een welbewuste ommekeer' mee naar een meer regionale invalshoek, die ruimte gaf aan 'het intieme van eigen hart en de specifieke sfeer van Gelderland-Overijssel.'[47] Het was in de tijd waarin hij teleurgesteld vertrok uit de Tweede Kamer en in Zwolle zijn plaats in de Raad weer innam. Door zijn economische bril zag hij beelden die hem aanspoorden tot handelen, teneinde de Oost-Nederlandse boeren op te wekken om de sfeer van 'het herdersleven' of de 'nomadie' te verlaten. In zijn 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' en andere publicaties had hij de economische theorie besproken, gelardeerd met voorbeelden uit de praktijk, zoals die welke hij ontleende aan de hiervoor beschreven wandeling van Zwolle naar Steenwijk in 1846.

6.3.1 Tegen ongewenste bemoeienissen

Voor Sloet gold het eigendomsrecht als een *conditio sine qua non* voor het optimaal gebruik van de grond. 'Het eigendomsrecht behoort in Nederland heilig te zijn: het dient in de verte zelfs niet geschokt te worden', sprak hij in de Kamer'[48] 'De hut van de heidebewoner, de vliering van den ambachtsman is even onschendbaar als het stedelijk paleis of het landhuis van den rijke', riep hij een jaar later toen het ging om een wetsontwerp voor de uitvoering van plaatselijke verordeningen. Op het platteland was volgens hem haat en verbittering ontstaan 'tegen den accijns op het geslagt van schapen en varkens, omdat die

---

[44] LHC 1862, 164.

[45] *TSS*-15, 234, gememoreerd in De Jonge. *Industrialisatie,* 266, die daarbij tevens opmerkt dat Sloet in zijn tijd 'het economische en sociale leven met belangstelling en kennis van zaken waarnam.'

[46] LHC 1870, 88.

[47] De Haan. 'Sagepoëzie', 107. Ter illustratie noemt hij een gedicht dat Sloet in die tijd wijdde aan Jozef Israëls en waarin hij zinspeelde op drie schetsen van de schilder, 'die in Zandvoort de definitieve overgang maakte van deftig-akademisch naar simpel-volksaardig: een herder slapend tegen een oude tronk, een mantelmeeuw vissend in de op het strand aanrollende golven, een zonnebloem in een tuintje bij een visserswoning.' In zijn tijschrift schreef Sloet tegelijkertijd een uitvoerige 'Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoord'. *TSS*-18, 255-295.

[48] HTK 17 februari 1852.

accijns onophoudelijk huiszoeking tot gevolg had, en het volk daardoor onaangename reminiscenties kreeg van Fransche kelderrotten.' [49] Hij leefde zich blijkbaar dermate in, dat hij over de 'ratten' sprak in de dialectvorm 'rotten'.

Vanuit dezelfde afkeer van Haagse pottenkijkerij kwam hij op voor de landeigenaar die op zijn eigen grondgebied het jachtgeweer wilde hanteren. In de meeste landhuizen stond immers wel een dergelijk wapen in de gang of in het voorhuis en het behoorde in zijn ogen tot 'de kleine onschuldige vermaken' om een roofvogel op een tak in de buurt van het woonhuis 'meester te worden'. Ook tegen het verbod om buiten de jachttijd op eigen grond een hond mee te nemen in het veld, had hij bezwaar. Alleen al, omdat door 'de maatschappelijke stand van den landeigenaar' niet gevreesd hoefde te worden dat deze zich aan stroperij schuldig zou maken, aangezien hij het zich nu eenmaal niet kon permitteren 'met wild te huis keeren zonder zijn goeden naam eenigermate afhankelijk te stellen van de discretie zijner dienstboden.' Het ging hem allemaal te ver. 'Permissie hiervoor, permissie daarvoor, permissie voor alles wat onschadelijk en onschuldig is, dit komt mij voor weinig te strooken met de bevordering van de vrijheid in Nederland.'[50]

Hoe sterk zijn aversie tegen het centraal gezag kon zijn, bleek nog eens uit een uitvoerig pleidooi tegen de rijksveldwacht, die in zijn ogen het platteland bijkans onleefbaar maakte. Vijf kolommen van de Handelingen waren nodig om een tirade in de Kamer, waarschijnlijk ook gevoed door zijn ervaringen als president van de rechtbank, te kunnen weergeven. Sloet wilde nog wel toegeven dat de rijksveldwacht in een enkel geval -zoals bij de beteugeling van de bedelarij in de provincie Utrecht- goede diensten kon bewijzen aan de collega's van de gemeentelijke veldpolitie, maar daar hield het ook mee op. De rijksveldwachters waren er in zijn ogen alleen maar op uit de gewone plattelanders het leven zuur te maken. Als bijvoorbeeld de veehandelaren met dertig of veertig koeien onderweg waren vanaf de markt en deze beesten even van de weg afraakten, konden de eigenaren rekenen op een boete van de veldwachters die er tuk op waren dergelijke transporten te begeleiden. In de polder Mastenbroek, waar het gras langs de wegen jaarlijks voor 2.500 gulden werd verpacht, was er natuurlijk toezicht nodig op het laten lopen of weiden van runderen en paarden. 'Maar wat moet men er wel van zeggen', vroeg hij zich af, 'wanneer in onze veenkoloniën een oude knol van een paard, wiens lotsbestemming is eene trekschuit voort te trekken, zijn magere hals naar een enkel meelspiertje, dat er nog op dien turfbodem groeit, uitstrekt, dat er dan onmiddellijk proces-verbaal wordt opgemaakt?' Ook drongen de rijksveldwachters te pas en te onpas boerenwoningen binnen om de maten en gewichten te controleren op de ijk. Of zij controleerden of er niet op zondag een builtje koffie werd verkocht. 'Het ware beter dat die rijksveldwacht 's zondags in de kerk ware dan er buiten', sneerde Sloet.[51]

Behoefte aan toezicht was er ondertussen duidelijk wel, zoals bleek uit de rapportage van de 'Commissie voor de Veld-Policie' die in 1847 in Arnhem verslag uitbracht aan het Landhuishoudkundig Congres.[52] Het platteland werd

[49] HTK 23 juli 1853
[50] HTK 3 februari 1852.
[51] HTK 29 november 1858.
[52] LHC-1847, 83-89. De Commissie voor de Veld-Policie bestond uit F.A.S.A. van Ittersum (Hattem), J.N.J.

gestadig met een zwerm van dieven, landlopers en bedelaars overdekt. De gemeentelijke veldwachters konden het werk niet aan en de meeste korpsen bestonden uit slecht betaalde gehuwden met nevenarbeid in de akkerbouw. Ook zagen zij zich regelmatig gedwongen 'meer gegoeden naar de ogen te zien.' Bovendien werden zij door de burgemeesters, 'zoo al niet voor zich in hunnen huisselijke behoeften', dan wel als 'boodschappenloopers of tot behoud van orde en rust bij openbare verkoopingen, godsdienstoefeningen, kermissen, in herbergen of kroegen' ingezet. Ze waren onvoldoende bewapend, maar liepen wel, zoals in Gelderland, rond in kleding, 'zoodanig schitterend en afstekend' dat iedere boosdoener hen al van verre kon zien aankomen.

Een staatje met het werkgebied per aantal bunders dat de veldwachters in negen provincies -Noord-Brabant en Limburg ontbraken in de opsomming- onder zich hadden, werd gepresenteerd tijdens het Landhuishoudkundig Congres van 1847. Het liet zien, dat de koddebeiers in achtereenvolgens Drenthe, Overijssel, Friesland, Groningen en Gelderland de meeste (vierkante) kilometers hadden te belopen. De verschillen waren dus groot en de landprovincies verkeerden volgens deze criteria overwegend in een ongunstige positie.

Tabel 6.2 Oppervlakte van negen provincies, aantallen gemeenten met hun veldwachters en gemiddeld aantal veldwachters per hectare in 1847[53]

Provincies	Bunders	Gemeenten	Veldwachters	Ha. per veldwachter
Drenthe	266.278	33	33	8.070
Overijssel	332.109	62	75	4.428
Friesland	327.054	43	80	4.088
Groningen	234.146	57	74	3.164
Gelderland	508.751	118	183	2.780
Zeeland	178.750	116	80	2.234
Utrecht	138.437	91	62	2.233
Noord-Holland	247.937	147	144	1.722
Zuid-Holland	303.541	221	191	1.589

Wanneer wordt gekeken naar het aantal inwoners per veldwachter ontstaat echter een geheel ander, bijna omgekeerd, beeld.[54] Ook ontbrak een correlatie met het aantal misdrijven of overtredingen, maar de aldus gepresenteerde cijfers moesten, gevoegd bij de beeldrijke taal van Sloet, leiden tot de dwingende conclusie dat het platteland meer geld nodig had om de eigen bescherming te kunnen financieren.

Heerkens (Zwolle) en W.G. Hovy (Zwolle), die allen de situatie, als landeigenaar of als jurist, van nabij kenden.

[53] LHC 1847, 87-88.

[54] Op basis van de volkstelling van 1849 ontstaat dan het volgende beeld, met eerst het aantal inwoners en dan tussen haakjes het gemiddelde aantal inwoners per veldwachter: Zeeland 160 295 (2003); Gelderland 370 716 (2025); Utrecht 149 380 (2409); Drenthe 82 738 (2 507); Groningen 188 442 (2 546); Overijssel 215 703 (2 876); Friesland 247 360 (3 092); Zuid-Holland 563 425 (2949); Noord-Holland 477 079 (3313).

6.3.2 'Al te goed is buurmans gek'

Tot 1849 was er geen vreemdelingenbeleid in Nederland. In principe kon iedereen zich hier vestigen. Voornamelijk Duitsers en Belgen kwamen naar Nederland om te werken. Het betekende echter niet, dat zij hier te lande gelijke rechten hadden als de autochtone bevolking, want desgewenst werden ze zonder pardon en op basis van locale of regionale bepalingen weer over de grens gezet. Tijdens een discussie over de op handen zijnde nieuwe Vreemdelingenwet, probeerde Sloet in 1849 een evenwicht te vinden tussen de beginselen van 'nationale gastvrijheid', 'staatkundige rust' en 'inwendige veiligheid' van personen en goederen. Hij greep daarbij, als bij hem gebruikelijk, terug op de geschiedenis en beoordeelde de 'gastvrijheid' van de voorouders.

Om te beginnen stelde hij vast, dat degenen die zich hier vrij mochten vestigen met even groot gemak weer over de grens van stad of land konden worden gezet; of ze nu waren gekleed 'in een zwarten rok' of in 'een blaauw linnen kiel of Duitsche pij'. De lectuur van oude landrechten en resoluties van de ridderschappen stemde hem weinig vrolijk, waar het ging om de bepalingen die waren gericht tegen 'vagebonden' ofwel 'heerlooze knechten, gasten, netteboeven, rabauen, schuimers en schooiers' en anderen die van voormalig minister van justitie mr. D. Donker Curtius de betiteling 'schorriemorrie' hadden meegekregen.[55]

> Men had in de landsprovinciën politie-ambtenaren onder den naam van armenjagers. Dat was eene zeer juiste benaming, want zij jaagden de vreemde armen op, ze verjaagden hen van de eene plek naar de andere plek, totdat zij geen plek meer hadden om het hoofd neer te leggen. Op last van den souverein in de provincien, van de ridderschappen en de steden werden armenjagten uitgeschreven. De landlieden wapenden zich met gaffels en hooivorken, met alles waarmede men treffen en kwetsen kon. Er ging nog veel meer in die dagen om. Men verklaarde van regeringswege de vagebonden vogelvrij. Dit was onder andere in Overijssel het geval met de zoogenaamde Zigeuners of Heidens. Het is bekend, dat de laatste Zigeuner in Overijssel, in het laatste gedeelte der vorige eeuw, een oud onschuldig man, baldadig doodgeschoten werd door een boerenzoon. Maar de boerenzoon beging hier geen moord in de zin der wet, want hij deed het op uitnoodiging van eene resolutie van de ridderschap en de steden, waarbij alle vagebonden in Overijssel verklaard werden hun leven verbeurd te hebben.[56]

Zo repressief als de voorouders wilde Sloet niet te werk gaan, hun staatkunde wekte juist zijn verontwaardiging op, maar hij vond wel, dat tegen vreemdelingen preventieve maatregelen moesten worden genomen. 'Men zegge dan ook niet, dat wij de eer der nationale gastvrijheid als een erfdeel onzer voorouders schenden, wanneer wij, door vreedzame en zachte middelen bij de wet vast te stellen, onzen bodem zoeken te zuiveren van woelgeesten en vagebonden.' Liever zag hij dat Nederland als 'het meest ongastvrije land van de wereld' werd betiteld, dan dat het 'een toevlugtsoord voor de Proudhons en Louis Blancs en

[55] Mr. D. Donker Curtius, tijdelijk minister van justitie, van 19 maart 1848 tot 21 november 1848 en minister van justitie van 21 november 1848 tot 4 juni 1849. HTK 18 juli 1849.
[56] HTK 18 juli 1849.

andere vijanden van de maatschappij' zou worden. Dergelijke socialistisch georienteerde figuren pasten nu eenmaal niet in zijn wereldbeeld. Ten aanzien van de 'vagebonden' die het 'op den zak en de private eigendommen der goede Nederlanders' gemunt hadden, nam hij echter een sterk afwerende houding aan.[57]

> Men sla eens de registers van ons strafrecht op, om te zien hoeveel crimineel veroordeelden daarop voorkomen. Men raadplege eens de ondervinding in de grensprovincien, welk een geweldigen overlast men daar heeft van die vreemde indringers en vagebonden; een last die des daags en des nachts gevoeld wordt, maar vooral des nachts teregt drukkend kan genoemd worden. Men vrage eens hoe of onze armbesturen gedrukt worden door het onderhoud van vreemdelingen, van Duitschers die zich na zes jaren in het land hebben weten staande te houden. Men vrage eens aan de gemeentebesturen tot welk eene correspondentie, tot welke onkosten en uitgaven het vervoer van vreemdelingen, die over de grenzen moeten gebragt worden, aanleiding geeft, omdat men ze niet dadelijk aan de grenzen konde weren.[58]

Hij wees ook op praktijken in het Koninkrijk Hannover, die hij had meegemaakt als burgemeester van Hengelo. In dit buurland werden gevangenen vroegtijdig ontslagen als ze bereid waren om naar Nederland te vertrekken. Omgekeerd weigerde Hannover Nederlandse vagebonden over de grens te laten, tenzij ze geld bij zich hadden. In Pruisen was het nog erger; daar zag men er niet tegenop Nederlandse gezinnen die dreigden te verarmen, 'met pak en zak op eene kar te laden en die aan deze zijde der grenzen te ontlasten', ook wanneer ze er al twintig jaar hadden gewoond. *'Al te goed is buurmans gek',* was Sloets conclusie.[59]

De vrees voor dergelijke acties was niet zonder reden, want de verwachting in die tijd was, dat 'Nederland in toenemende mate afhankelijk zou worden van de buitenlandse arbeidsmarkt om haar groeiende bevolking aan werk te helpen.'[60] Duitsland speelde in dit verband een belangrijke rol, want in 1850 woonde daar één op de vijf Nederlandse emigranten.[61] De liberaal Donker Curtius - inmiddels minister van justitie af en volksvertegenwoordiger namens Almelo- had in een eerdere zitting het belang van de staat boven beginselen gesteld, maar daar kon Sloet het niet geheel mee eens zijn.

Tussen de 'nationale gastvrijheid' en het streven naar veiligheid en staatkundige rust, vond hij, moest een 'harmonie' worden gevonden en die kon worden bereikt door goede wetgeving. Het was vervolgens aan het parlement -met als instrumenten de openbaarheid, de vrije drukpers en het principe van de ministeriële verantwoordelijkheid- om erop toe te zien dat de regering deze wet op een correcte wijze zou toepassen. Zijn ervaringen als burgemeester op het platteland en als rechter hadden hem -in combinatie met zijn liberale ideeën over de rol van de staat, die in zijn visie primair had te zorgen voor orde en veiligheid en 'harmonie'- bevestigd in de overtuiging dat er een Vreemdelingenwet moest

---

[57] Ibidem.
[58] Ibidem.
[59] Deze conclusie van Sloet leidde ook tot de titel van een boek over het Nederlandse vreemdelingenbeleid tussen 1840-1940 van Corrie van Eijl, *'Al te goed is buurmans gek'*.
[60] Van Eijl. '*Al te goed is buurmans gek',* 2.
[61] Ibidem. In 1910 was het aantal emigranten naar Duitsland ten opzichte van 1850 verdubbeld.

komen. Hij stemde daarom, ondanks bezwaren tegen enkele artikelen, vóór invoering van de wet die uiteindelijk op 13 augustus 1849 werd vastgesteld.[62]

6.3.3 Om het belang der vogelen

In zijn oratie bij het aanvaarden van de leerstoel `Geschiedenis van de maatschappelijke verhoudingen' aan de Universiteit Utrecht stelde Jan Luiten van Zanden in 1993, dat Nederlanders zo'n anderhalve eeuw geleden 'haast zonder morele beperkingen de natuur ten eigen bate exploiteerden.' Als één van degenen die daartoe het slechte voorbeeld gaven, noemde hij Sloet, die, liberaal econoom bij uitstek, zou hebben geleefd onder het dictaat, 'dat de mens zich meester diende te maken van de natuur.' Hij beschreef, in de optiek van Van Zanden, 'dan ook met veel bewondering de vele manieren waarop de bevolking erin slaagde om profijt te trekken van de vogelvervolging.' Ten bewijze van deze stelling noemt hij een artikel van Sloet uit diens *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* over het eieren zoeken als één van de 'kleine bestaansmiddelen, die altijd een bewijs voor den nijveren zin der inwoners opleveren.'[63]

Inderdaad schonk Sloet veel aandacht aan 'die kleine takken van nijverheid' die volgens hem altijd en overal te vinden waren, door het plukken van wilde bessen voor de jam, het trekken van aardakers, het verzamelen van veldkeien die als wegbedekking konden dienen of het vinden van eieren. Maar hij was niet louter de roofgierige imperialist, die overal in de natuur binnendrong om er voordeel te behalen. Respecteren, exploreren, exploiteren: dat was bij Sloet de volgorde. Wel zag hij deze door de natuur geboden middelen van bestaan als gerechtigde mogelijkheden voor de kleine man of de pauper om zich een boterham te verwerven. Het belang, de variatie en de schoonheid van, zoals in dit geval, de vogels verloor hij daarbij niet uit het oog.

Typerend voor zijn statistieke plaatsbeschrijving is ook het begin van het artikel, waarin hij specifiek ingaat op de relatie tussen de bodem en de vogelpopulatie. 'De diluviale grond levert meer wormen en insecten tot voedsel op dan de formatie van thonschiefer', meldt hij ter duiding van het gering aantal vogels in soort en getal na een bezoek aan het Duitse Nassau.[64] Het kweken van hoenders en kalkoenen op de Betuwe verklaart hij door de lage en vette kleigrond die 'zooveel gewormte oplevert, dat bijna alle vetmesting overtollig wordt.'[65]

In het door Van Zanden aangehaalde artikel uit 1851 benadrukte Sloet ook, net als zo'n dertig jaar later de vroege vogelbeschermers, de functie van de wilde vogels binnen de landbouw als insectenverdelgers.

---

[62] HTK 18 juli 1849. De conservatief- liberaal J.P.P. van Zuylen van Nijevelt formuleerde het zo: 'Wij zijn gastvrij door de vreemdelingen, *die het ons behaagt te ontvangen,* op gelijken voet met de ingezetenen te stellen, door hun de voorregten deelachtig te maken welke wij zelven genieten. Maar die gastvrijheid kan zeer goed gepaard gaan met het stellen van eenige voorwaarden, met het opleggen van eenige verpligtingen'. Het was een formulering die in feite ook de mening van Sloet goed weergaf. De wet uit 1849 hield 116 jaar stand, want deze werd, na de nodige aanpassingen, pas in 1965 vervangen.

[63] *TSS*-6, 331-342. Van Zanden. *Vogels, mensen en geschiedenis,* die hier, pagina 23 noot 13 en 24 noot 20, het artikel 'Het Eijeren zoeken' opvoert, TSS-6, 331-343.

[64] *TSS*-6, 332.

[65] Ibidem.

> Die vogelen zijn bij ons de beschermers van landbouw en boschteelt: want wat zoude er van onze veldvruchten worden, als de vogelen niet medewerkten tot vernietiging der kevers, torren, slakken en aardvlooijen? De kleine koolmees beschut onze dennenbosschen door die van den dennenplager, de aanzienlijke aanplantingen van den Canadeschen populier door die van de maskers der boktorren te zuiveren; de roek of gezelschapskraai vernielt niet alleen de keverwormen, maar ook de schadelijke veldmuizen, en als de zomerhitte gansche zwermen insecten uit onzen drassigen bodem doet ontwikkelen, dan verlaat ook het gevlerkte zoogdier, de vleermuis, zijne donkere schuilhoeken om in den nacht de lucht daarvan te zuiveren.[66]

Hun eieren, niet alleen de op en om het erf geproduceerde, maar ook die in de natuur waren eveneens zeer nuttig. In Friesland, zo had Sloet horen verluiden, werd jaarlijks voor twintigduizend gulden aan kievitseieren gevonden, waarbij de prijzen door uitvoer naar Engeland stegen tot wel 25 cent per stuk. Voor de armen bood het eieren zoeken daarmee een aantrekkelijke bron van inkomsten. 'In eene beredeneerde statistiek van ons pauperismus', vond hij dan ook, kwam deze manier om de kost te verdienen zeker 'eene nederige, maar toch belangrijke plaats toe.' Hetzelfde gold voor 'het vinken en lijsteren'. Met instemming citeerde hij De la Court toen die in zijn *Politique gronden en maximen* sprak over 'Hollands natuurlijke vruchten en voordeelen' en daarbij ook de eieren van de wilde vogels noemde. Bij de beschrijving van de vogelstand op Rottum refereerde Sloet -toen hij het had over de kleine stern of visdief die daar veel voorkwam, maar 'op zijne beurt door de iksterns' werd verjaagd- aan zijn eigen proefschrift. 'Wat zoude Von Haller in deze vogelenhuishouding op Rottum een aantal bewijzen voor zijn *regt van den sterkste* kunnen vinden!'[67]

Bijna 25 jaar later, in een tijd waarin hij terug begon te kijken op zijn leven en ook de dichtkunst bij hem weer een prominente plaats innam, leek zijn liefde voor de vogelwereld te prevaleren boven het nut ervan, al verloor hij dat niet uit het oog. Ook sprak hij in een jaarverslag van 'Welvaart' over 'toestellen voor vogelnesten, als voor spreeuwen, musschen, bijmeezen en roodstaartjes' aan de marktkramen.[68] Eén eigenaar van een stadstuin had zelfs 25 exemplaren gekocht. Hij werd niet bij naam genoemd, maar niet uitgesloten mag worden, dat het Sloet is geweest. Tijdens het Landhuishoudkundig Congres in Heerenveen had hij in de strijd tegen de dennenrups namelijk de spreeuw aanbevolen en de suggestie gedaan daar kunstmatige nesten voor aan te leggen. 'Mijn tuin in Zwolle is geheel met dusdanige nesten behangen en uit dankbaarheid daarvoor hebben de vogels mij geheel van rupsen verlost', vertelde hij met kennelijk genoegen. 'Het idée, om in de steden zorg te doen dragen voor de uitbroeiing van zulke vogels, komt mij voor te zijn een rationeel denkbeeld. De stedelingen toch moeten uit den omtrek voorzien worden van fruit en groenten. Het is daarom wenschelijk, dat zij voor den landbouwer de vogels aankweeken om hen te bevrijden van de schadelijke insecten.'[69]

---

[66] Ibidem.
[67] *TSS*-6, 340.
[68] De wijdte van de opening van de uitgeholde tronken bepaalde de bestemming, aldus het jaarverslag van 'Welvaart'. JW, 1875, 12.
[69] LHC 1875, 172.

Eigenlijk, aldus de dringende aanbeveling, mochten dergelijke apparaten in geen enkele stadstuin ontbreken. 'Behalve het nut, dat de vogelen doen, geven zij eene grote levendigheid aan de tuinen door hun gezang, het aanvoeren van bouwmateriaal, het voederen der jongen, het zuiveren der nesten, het springen der jonge vogelen op de takken.' Sloet eindigde zijn lyrische beschrijving van de vogelwereld toch weer in termen van nuttigheid. 'Er is geen stedelijk gezin, hoe gering ook, dat er geen belang bij heeft, dat in den stedelijken omtrek de moesgroenten en ooftboomen van rupsen, aardvlooien, zwarte vlieg en menigte andere insecten gezuiverd worden. Het ware te wensen, dat meer en meer het denkbeeld veld won, om de steden tot kweekerijen van het kleine nuttige gevogelte voor het platte land te maken.'

In Heerenveen -waar hij voorzitter was van de tweede afdeling, met het onderdeel 'natuurkennis'- roemde hij ook het in Overijssel veelgelezen boekje van Gogel *Kleine vrienden van den landbouwer.*[70] In de buurt van Zwolle, vertelde hij, was een school waar de kinderen interesse werd bijgebracht voor het nut van de vogels. En 'opmerkelijk is het, dat het daar de boerenjongens zijn, die zich zelf met de bescherming der vogelnesten belasten. Willen de stadsjongens ze uithalen, dan worden zij door de boerenjongens verjaagd.' Sloet pleitte ervoor dat op het platteland boekjes als dat van Gogel zouden worden ingevoerd, ofschoon, stelde hij opvallend genoeg, 'hierbij altijd een beginsel voorop staat, dat mij minder bevalt namelijk het utiliteitsbeginsel.'

> Men zegt: een vogel vernielt zooveel rupsen en daarom is het wenschelijk die vogels te beschermen. Maar als de jongens nu eens vragen: als de vogels die rupsen niet vernielen, zou men ze dan niet mogen verjagen of dooden, dan wordt de beantwoording zeer moeilijk. Er moet in het gemoed der jeugd dit groote beginsel geprent worden, dat men de dieren niet mag vervolgen uit eerbied voor het leven, en het verwondert mij zeer, dat dit zoo weinig bij de jeugd wordt aangekweekt. Ik sprak eens een man van 84 jaren. 'Zie', zeide hij, 'ik ben nu 80 jaren en ik ben voor iederen worm uit de weg gegaan.' Dat was schoon gezegd. Maar hoe weinig ziet men hier naar handelen. Men vernielt de insecten zonder eenig nadenken; het is alsof de jongens een genot hebben in dat vernielen. Het tweede beginsel moet zijn, dat dieren ook schepselen zijn van de Almachtige even als de menschen. Wil men de hoogmoed der menschen fnuiken, dan moet men ze er steeds op wijzen, dat wij ook dieren zijn met gelijke hartstochten. In de derde plaats wordt te weinig gelet op het groot genot, wanneer men zich in de bezielde natuur beweegt. Wij letten alleen op onze huisdieren, maar niet op, hetgeen ik zou noemen, buitendieren. Wordt er eenmaal een schoolboek samengesteld omtrent de bescherming der vogels, dan is het noodig, dat daarbij deze door mij geschetste beginselen op den voorgrond worden gesteld.[71]

Op de vraag welke vogels nuttig zijn, kon en wilde hij dus geen antwoord geven. Wel stelde hij na verdere discussie voor, bij de regering de wenselijkheid te betogen 'om op de scholen den kinderen ook liefde voor al het geschapene in te

[70] Tot de tweede afdeling behoorden in Heerenveen in 1875 naast de natuurkennis ook de houtteelt, de tuinbouw en de land- en volkshuishoudkunde.
[71] LHC 1875, 177.

boezemen.' Het voorstel kwam er niet door, maar wel nam de tweede afdeling – in 1875!- een voorstel aan om bij de regering aan te dringen op 'het in het leven roepen eener wet tot bescherming van dieren.'

Zwaluwstaartend sloten zo de consumptie van een ei en Sloets liefde voor de gevleugelde wereld aan op zijn wereldbeeld, met Martinets *Katechismus der Natuur* aan de ene einder en *The Wealth of Nations* van Adam Smith aan de andere.

6.3.4 Door een literaire bril

'Een wetenschappelijke vader wees ons, in 's levens morgenkrieken, op het schoone onzer letterkunde, eene gevoelvolle moeder op het schoone der natuur', bekende Sloet in 1854 in zijn tijdschrift.[72] 'Van kindbeen af' had hij daarom een grote liefde gevoeld voor de vaderlandse 'bodem' en de vaderlandse 'poëzij'. Hij pleitte om die reden nadrukkelijk voor de poëzie die was gewijd aan 'onze natuur, haren rijkdom, haar schoon en hare eigenaardigheden.'[73] Het resulteerde niet alleen in talloze natuurgedichten van zijn hand, maar ook in uitgebreide letterkundige besprekingen en bovenal in een literaire bril, die hij bij tijd en wijle opzette. Soms onverwacht. Voor de vijf artikelen, in totaal bijna honderddertig pagina's, over arcadia's in zijn eigen *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*, had hij echter goede argumenten.[74]

Arcadia's, 'verhalen over geschiedenis en oudheden, maar ook beschrijvingen in dichtmaat of dichterlijk proza van de steden en dorpen in ons land', waren volgens Sloet uitstekend geschikt 'om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven.' [75] Deze literaire variant op de plaatsbeschrijvingen kwam in Nederland, in navolging van buitenlandse voorbeelden, in de zeventiende eeuw in zwang door toedoen van de rechtsgeleerde Johan van Heemskerk. Diens *Batavische Arcadia* werd nog circa tien keer herdrukt en bleef tot ver in de negentiende eeuw populair.[76] De arcadia's staan altijd vol topografische en (natuur)historische wetenswaardigheden en doen ons, aldus Sloet, 'de statistiek dier dagen kennen welke wij anders zouden missen.' Hij vond dan ook dat ze prima konden worden opgenomen in een wetenschappelijk tijdschrift als het zijne. De afwisseling tussen pittoreske duinen, vreedzame valleien, groenende weilanden met vee, bloeiende steden en dorpen, vaarten met schepen vol rijke vrachten gaf het Nederlandse landschap, vond hij, 'eene ongemeene lieflijkheid.'[77]

Sloet vergaf het de vertegenwoordigers van het voorgeslacht graag, dat zij 'hunnen plaatsbeschrijvingen den wijdschen naam van Arcadia's gaven' en dat zij

---

[72] *TSS*-15, 107.
[73] *TSS*-14, 450.
[74] *TSS*-14, 367-384, *TSS*-14, 433-468, *TSS*-15, 1-22 en *TSS*-15, 79-107. *TSS*-16, 121-136.
[75] *TSS*-14, 26.
[76] Sloet waardeerde Heemskerk (1597-1656), 'die raadsheer in den hove van Holland was', maar schatte de 'statistieke waarde' van zijn werk niet hoog in. 'Heemskerk bedoelde meer het oudheidkundige dan het tegenwoordige te schetsen.' De waardering van Sloet gold meer de juridische kant van de schijver. 'Hij ijverde, als de Bentham van zijne eeuw, voor de zuivering en verbetering van het regtswezen en bestreed de heksenprocessen, de pijnbank, de verbeurdverklaring der goederen, de lankwijligheid der regtspleging, en opperde daaromtrent verlichte denkbeelden, die voor de meeste zijner tijdgenooten de kleur der nieuwheid bezaten'. *TSS*-14, 369.
[77] *TSS*-14, 367-368. De regels zijn van de Utrechtse hoogleraar en dichter A. Simons, die een literaire kring vormde, waartoe ook Sloet in zijn studententijd behoorde.

daarin ook 'de schepping van des menschen hand' opnamen. 'Want die bebouwde oevers waren eenmaal verzuurde gronden, waarover de vlugten watervogels zwierden.' Of het nu in de Beemster was, in Broek in Waterland, De Rijp, Jisp of Wormer, Zaandam of een andere plaats, steeds viel er iets te leren, over de natuur, de gewassen, de zeden en gewoonten, de middelen van bestaan, de arbeidsdeling of wat dan ook.

De literaire waarde stond niet voorop bij deze toegepaste literatuur, maar toch haalde Sloet in zijn beschrijving van de arcadia's *en passant* en met veel genoegen zijn tweede schoonvader, de dichter mr. H.A. Spandaw, aan, toen die de lof der aalbes zong. 'Zijn lied is een juweel van onze letterkunde', riep hij verrukt. Het voorbeeld van de aalbes liet zien, 'hoe een dichter, als Spandaw, een klein onderwerp op echt vaderlandsche wijze weet te bezingen.' Bovendien leende het voorbeeld zich om te illustreren hoe een uiterst eenvoudig en klein middel van bestaan toch heel waardevol kon zijn. Sloet zág het en wilde het láten zien: de aalbes als bestaansmiddel, als 'sieraad van der burg'ren disch' én als metafoor voor de bescheiden, noeste werker die zich bewust is van zijn positie in het maatschappelijk bestel en zich daar naar weet te gedragen.[78]

De arcadia's hadden een nuttige functie. 'Zij kregen bij ons van lieverlede een praktische, statistieke, oud- en geschiedkundige strekking, en vormden daardoor een oorspronkelijk vak onzer letterkunde, zoo als men bij geen ander volk aantreft.'[79] Sloet waardeerde de vaderlandse versie zeer, maar had in inhoudelijke zin wel een wens, die weer aansloot bij zijn liefde voor de natuur. 'Liever zien wij in de Arcadia's benevens de statistiek, de natuurlijke geschiedenis dan de oudheid behandeld; daardoor krijgt het meer leven en frischheid; immers heeft het ook meer waarde om de natuur, die ons omgeeft, den spiegel, waarin zich de scheppende almagt zoo wijs, zoo liefderijk vertoont, te leeren kennen, dan de bouwvallen van het werk der menschenhand, die er de broosheid van aantoonen.'[80] Maar, ging hij verder: 'Onze bloeijende koolzaad-, aardappelen- en boekweitvelden, niet minder onze bloeijende appelen- en kersenboomgaarden, bieden de aangenaamste tafereelen voor een Nederlandsch Arcadia aan.' Ook daarom leende het genre van de Arcadia's zich ervoor 'om op eene bevallige wijze onzen bodem te beschrijven; het is de romantische vorm der statistiek, die zich aan de dichtkunst huwen laat. Het is een eigenaardige Nederlandsche vorm.'[81]

6.3.5 Dichter van het landleven

Als dichter heeft Sloet een omvangrijk oeuvre nagelaten, maar tijdens zijn leven heeft hij daarmee nooit op de voorgrond gestaan of willen staan. Net als die andere Gelderse dichter en landbouwvoortrekker A.C.W. Staring (1767-1840), de vader van Winand Carel Hugo Staring, koos hij, zoals hiervoor aangegeven, in zijn literaire werk regelmatig voor natuurbeschrijvingen, waaronder hier ook de landbouw wordt gerekend. Starings 'Sikkels klinken, sikkels blinken, ruischend valt het graan' had ook uit de pen van Sloet kunnen vloeien.

---

[78] *TSS*-14, 449. *Gedichten van mr. H.A. Spandaw.* 1ste deel, Nieuwe uitgave.
[79] *TSS*-14, 99-100.
[80] *TSS*-15, 101.
[81] *TSS*-15, 107.

De volkskundige Tjaard de Haan biedt een uitgebreide analyse van Sloets sagepoëzie, maar gaat daarbij ook in op diens andere werk. Hij begint zijn artikel met een als motto bedoeld citaat uit overzichtswerk van de Nederlandse literatuur uit 1912. 'Er is slechts één Nederlandsch dichter van dezen tijd, wiens natuurpoëzie die van Sloet tot Oldhuis overtreft: Gezelle, eveneens lang onopgemerkt gebleven.'[82] Deze tekst geeft aan dat Sloets literaire werk, hoewel relatief onbekend gebleven, wel degelijk kwaliteit had. In meer dan één gedicht is zijn 'schoon-geschakeerde geboorte-omgeving op een ontroerende wijze terug te vinden', vindt De Haan, die ten voorbeeld een fragment aanhaalt uit de 'Ode aan de IJssel'.

Nog groent de boom, wiens dak van blad'ren
Me als knaapje vaak tot schuilplaats was,
Waar ik de glorie onzer Vadren,
Mijn Helmers!, in Uw zangen las,
En waar de merel vol vertrouwen,
Niet schuw meer haren gast te aanschouwen,
Uw toonen in het loof verving.
Nog suist de wind in 't zestal berken,
Waar, zonder 't iemand konde merken,
Ik de avondzon bespieden ging.[83]

Ook in het aan zijn vriend J.H. Burlage opgedragen 'Op eene beek bij Elburg' komt de relatie tussen Sloets jeugd en de natuur terug.[84]

'k Werd weer knaapjen, en daar midden
In den tempel der Natuur
Vouwde ik in dat zalig uur
Beide handen zaam tot bidden;
Maar ik stond er roerloos, stom
In Gods groenend heiligdom.

In de *Zangen bij de opening van het XIV^de^ Landhuishoudkundig Congres te Winschoten* in juni 1859 komt de landbouw naar voren en zingt een koor van kinderen 'den lof onzer beemden en dreven' en wordt vervolgens 'Neerlands bodem' bezongen, vol van 'zuivel, graan en vrucht en fruit', alles 'in de weligste overdaad'. Het lied eindigt met de staathuishoudkundige wens dat Neerlands landbouw moch t gaan bloeien: 'vrij van allen last en druk!'[85] In 'Met de holters' bezingt

[82] Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde,* VII, 519, geciteerd in De Haan, 'Sagepoëzie', 103.
[83] De Haan. 'Sagepoëzie', 103-104, dertiende strofe uit de *Ode aan de IJssel.* Dit lange dichtwerk is afkomstig uit de bundel *Uit mijn dichterlijk leven*, 121-129. Het is ook opgenomen in J.P. de Keyser. *Neerlands letterkunde in de negentiende eeuw,* deel II (poëzie), 674-675 en Streng. *Het schoonste gezicht van de wereldt,* 132-136.
[84] *Uit mijn dichterlijk leven*, 196-200. De vriend in kwestie antwoordde met het gedicht 'Weerklank', dat begint met de woorden: *'Wondre dweeper! Die ge zijt, Met de schuldelooze jaren,Uit den lang vervlogen tijd, Toen we beiden kind'ren waren'.*
[85] Sloet. *Uit mijn dichterlijk leven,* 130-134.

Sloet de holters, de Veluwse eekschillers, en geeft hij hun een praktische en op duurzaamheid gerichte raad.

Goede Holters! Denkt er aan!
Laat het heele bosch niet vallen!
Kiest den gaafsten stam van allen,
Die als Meiboom blijve staan!
Want dit werd van ouds gedaan.
Hangt er schors en rijzen bosschen,
Hangt er schelhout, groene tossen,
Met wat pinksterbloemen aan.
Zonder Meiboom zou ik duchten,
Dat bij koude voorjaarsluchten
De oude stobbe niet meer bot
Met een sterk en welig lot! [86]

In 'Onder het hooijen' spreekt hij, 'midden in het stadsgerommel', een oude boer aan met de vraag 'wat het zoo al buijten gaf'.

"t Gras," zoo sprak hij, "is er af,
Morgen aan het oppers strooijen!
Heerschap wat ik nog maar verg,
Laat het nog een dagje hooijen,
En mijn hooij is in den berg."

Terug in zijn studeerkamer, komt hij tot overpeinzingen.

Op mijn lessenaar gebogen,
Dreef een floers voorbij mijne oogen,
En ik zag mijn boeken aan;
'k Zag nog liever, vreemd bewogen,
't Geurend hooi aan oppers staan;
En ik liep weer in de weiden,
Of ik weer een jongen was,
'k Zag de zeissen in het gras
En het gras op 't land verspreiden. [87]

In 'Zondagmorgen op het land' drukt hij zijn liefde voor landbouw en natuur uit in een helder couplet, om dan de overgang te maken naar zijn godsgeloof.

'k Min de drukten op den akker,
Als in vroegen morgentijd
Kar en paard wordt aangespannen,
Of de ploeg de kluiten snijdt;

---

[86] Sloet. *Herfstdraden,* 164-169.
[87] Sloet. *Herfstdraden,* 175-179.

'k Zie met lust het land bezaaijen
Of de blanke sikkel zwaaijen.

Maar die ernst, die 't landschap predikt
In den Zondagmorgenstond,
Stemt mijn geest tot reiner weelde;
't Is een wijding van den grond,
Om in 't hart zijn God te prijzen
Zonder klanken, zonder wijzen.[88]

Pas na zijn zestigste levensjaar begon Sloet in zijn literaire productie het kaf van het koren te scheiden en te bundelen in een drietal uitgaven, alle voorzien van het predikaat 'buiten den handel'. Achtereenvolgens kwamen de eerder genoemde uitgaven *Uit mijn dichterlijk leven (*1869), *Herfstdraden* (1873) en *Winteravondrood* (1876) tot stand. De 'Saksische laatbloeier' kwam volgens De Haan pas in de beide laatste bundels 'tot zijn volle wasdom, met de stemmige weergave van volksmotieven en natuurtaferelen in een vaak enigszins regionaal-gekleurd Nederlands, stoelend op een brede erudutie en een wijs overdenken van àl wat menselijk is.'[89]

6.4 Eigendom en oude rechten

In de hiervoor uitvoerig beschreven rede over het voortbrengend vermogen van Overijssel werd de eigendom genoemd als de basis voor 'de volkswelvaart'. Tot de hindernissen die Sloet bij de ontwikkeling van de eigendom zag, behoorde ook het voortbestaan van oude instellingen als de marken en de tienden. Deze opvatting had alles te maken met de vorm die de eigendom, en zeker de grond, in zijn ogen diende te hebben, namelijk die van een 'zelfverworven' bezit.

Hij verwierp dus ten stelligste het gemeenschappelijk bezit, zoals dat was verbonden met het bestaan van de marken en soortgelijke, vaak eeuwenoude instellingen. Hetzelfde gold voor 'de gevaarlijke pogingen van eenen St. Simon, Fourrier, Kopp en Owen' die de negentiende eeuw te zien had gegeven en alle toekomstige acties om te komen tot gemeenschappelijk bezit. Het was aan de staathuishoudkunde, betoogde hij in zijn 'Grondtrekken', om de ongewenstheid en de onmogelijkheid daarvan aan te tonen. Alleen de eigendom die door arbeid was verworven kon gelden als basis voor 'den algemeenen rijkdom'. Tegelijkertijd vonden zo ook de arme en de rijke elkaar in hun belang bij een maatschappelijke orde die hun toestond in rust en harmonie te werken aan de vermeerdering van de rijkdom, ofwel het vergroten van de welvaart.

Zonder het eigendomsrecht zouden de waardijen geene kapitalen vormen, omdat niemand boven zijn nooddruftig verbruik zoude voortbrengen; maar wij zagen, dat de kapitalen in de voortbrenging van waarde eene beduidende rol spelen; de vermeerdering van kapitalen leidt tot vermeerdering van de hoeveelheid der waardijen, en maakt het

[88] Sloet. *Winteravondrood,* 121-123.
[89] De Haan. 'Sagepoëzie', 106.

daardoor gemakkelijker voor den minder gegoeden mensch, om eenig aandeel daarvan te verkrijgen, terwijl ook zijn arbeid in de steeds vernieuwende voortbrenging gevorderd wordt; en heeft ook hij, die met weinig goederen gezegend is, niet hetzelfde belang als de rijke, om alle geoorloofd gebruik van het zijne te maken? Ook hij die, die niets bezit, zal niet meer voortbrengen dan zijn behoeften verlangen, indien hem geen eigendom van de overschietende vruchten van zijnen arbeid verzekerd is. Zoo zien wij, dat arme en rijke beiden hetzelfde belang hebben bij de maatschappelijke orde, die den eigendom waarborgt.[90]

Aan de andere kant was het ook zo, dat noch een staat, noch een vorst, noch een andere instelling of persoon mocht worden beschouwd als enig eigenaar van alle grond. Een twee pagina's lange opsomming van buitenlandse voorbeelden die lieten zien hoe het allemaal fout kon gaan, moest zijn betoog ondersteunen. Elke vorm van monopolie was uit den boze. Sloet noemde daarbij ook de procureurs wier rol en positie in de rechtspraak volgens hem nadeliger was 'dan eenig ander monopolie, dat men ooit in de burgermaatschappij had kunnen invoeren.'[91] Als rechter en later als president van de rechtbank schuwde hij dus niet de strijd met zijn beroepsgenoten. De goede zaak ging voor!

Bescherming van de eigendom was eveneens een belangrijk punt, maar op dit gebied bleef er nog veel te wensen over. Zowel in de juridische sfeer, wist hij uit ervaring, als op het gebied van de politie.

> Wij kennen nog oorden in ons Vaderland, waar de aanplanting van boomgewas achterwege gelaten wordt, omdat men het jeugdig plantsoen niet tegen schennis beveiligen kan; kwaadwilligheid heeft nog in de laatste jaren niet bloot in de woningen en de voorraadschuren van den landman, maar ook in de dennenbosschen op onze heiden maar al te dikwijls den brand gestoken, en dit is te nadeeliger, omdat ons klimaat, de inriging onzer woningen en trafijken, onze bruggen, onze scheepvaart een groot gebruik van hout ten gevolge hebben, terwijl een aanzienlijk gedeelte van onzen bodem, dat thans in onvoortbrengenden toestand verkeert, voor de houtteelt benuttigd konde worden. [92]

Een taak van de overheid was wel, bij alle vrije beschikking over de eigendom door de onderdanen, om te zorgen voor bescherming van het algemeen belang als het ging om zaken als veiligheid, verdediging, waterstaat, gezondheid, verkeer en vervoer. Zelfs onteigening kon wenselijk zijn, maar dan wel op voorwaarde dat het ging om 'nuttige ondernemingen'. Ook in het internationale recht diende de eigendom beschermd te worden en het was dan ook schandelijk, vond hij, dat er nog kaperbrieven werden afgegeven. Het was onvoordelig bovendien, want leerde niet de staathuishoudkunde dat volkeren er het grootste belang bij hadden goederen te kunnen ruilen? Eigendom in de vorm van slavernij, 'door onzen Ackersdijck een *groot kwaad* geheten', achtte ook Sloet verwerpelijk, zowel uit godsdienstig als uit staathuishoudkundig oogpunt.

---

[90] *TSS*-2, 142-143.
[91] *TSS*-2, 147.
[92] *TSS*-2, 147-148.

Op twee onderwerpen richtte Sloet zijn aandacht in het bijzonder en ze lagen beide op het terrein van de landbouw: de marken en de tienden. Bij de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 waren ze beschouwd als 'oude zakelijke rechten'. Ze werden geëerbiedigd als 'verkregen rechten', die uit 'waardeering van het oude als recht' niet zonder meer spoorloos mochten verdwijnen. Toch werd dat oude recht vaak beschouwd als iets 'van lager orde' en wanneer het waarderingspeil van zo'n rechtsinstituut nog verder begon te zakken, werd het 'afkoopbaar gesteld en tenslotte afgeschaft.'[93] Het laatste gebeurde met de tienden, maar niet zonder strijd. Van de markerechten 'is het langzaam verdwijnen door de wetgever bevorderd', maar ook dit ging lang niet altijd van harte. Sloet benaderde beide onderwerpen vanuit een staathuishoudkundig standpunt en dat betekende dat de mogelijkheid én het recht van exploitatie ofwel het voortbrengend vermogen, bij hem centraal stonden.[94]

6.4.1 Marken

In zijn klassieke werk over de geschiedenis van het platteland in Oost-Nederland heeft Slicher van Bath laten zien, dat in de loop van de hoge en late Middeleeuwen de zogeheten markegenootschappen zijn ontstaan.[95] Ze kunnen worden omschreven als corporaties van grondeigenaren in één en soms meer buurschappen, die probeerden exclusieve rechten te vestigen op het gebruik van de uitgebreide woeste gronden. 'In zekere zin was de middeleeuwse marke een verbond van de grondeigenaren -vooral kerkelijke instituten, burgers uit de grote steden en adellijke grootgrondbezitters, naast een enkele eigenerfde boertegen de groeiende groep van bijna bezitlozen die zich op de woeste gronden wilden vestigen om daar een keuterbedrijfje te beginnen.'[96] De marken ontstonden in reactie op een toename van de bevolking in bepaalde gebieden, waardoor de woeste gronden schaars dreigden te worden. Dit kon weer leiden tot aantasting van de rechten van de oorspronkelijke grondgebruikers, vanwege de steeds groter wordende groep van kleine boeren, de keuters.

Sloet situeerde het ontstaan van de marken -ten onrechte, zoals blijkt uit het hiervoor genoemde onderzoek van Slicher van Bath- in de tijd der Germanen. 'Wel geene instelling heeft meer het character van den voortijd behouden' en daarmee ook 'den geest en vorm der oudheid', poneerde hij in een artikel over de marke van Woolde.[97] Hij noemde de marke daarin ook 'eene instelling, wier ontstaan in het duistere schuilt, maar waarin de eerste beginselen van het maatschappelijk leven onzer voorouders nog met duidelijke en sprekende trekken zigtbaar zijn'. De marke had Wodan en Donar, de Spanjaarden, 'de dwingelandij der vrijheid en gelijkheid' en ook nog Napoleon, die 'alles te centraliseren, dat is, naar zich toe te halen zocht', overleefd. Hij hekelde de praktijk van de markevergaderingen, de zogeheten holtingen, 'waarop men met gloeijende aangezig-

---

[93] L.J. Hijmans van den Bergh. *Opeenvolgen van rechtsregels.* Utrecht 1928, 197, geciteerd in: Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 3.
[94] Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 3.
[95] Slicher van Bath. *Mensch en land in de Middeleeuwen.* Zie voor de geschiedenis van de markeverdelingen vooral: Demoed. *Mandegoed Schandegoed* . Ook: Engelen van der Veen. 'Marken in Overijssel'.
[96] Van Zanden. 'De opheffing', 146.
[97] Sloet. 'Woolde', *136.*

ten, onder wolken tabaksrook, besluiten neemt, om ze nooit uit te voeren, want hier is eene wetgevende zonder uitvoerende magt voor handen.' Ondertussen diende wel de verponding betaald te worden, maar de kas van de meeste marken was leeg, zodat er woeste grond verkocht moest worden om de lasten te kunnen betalen. En dat kon volgens hem niet de bedoeling zijn, want op die manier werden de gegoede markegenoten gedwongen hun eigendom te kopen, terwijl de 'geringeren' geen middelen hadden om enig stukje grond en daarmee een middel van bestaan te verwerven.[98]

De praktijk was dus, dat de kotters meestal illegaal, maar noodgedwongen, stukjes land ontgonnen. Sloet was daarom een voorstander van verdeling van de grond waarbij ook zij mee konden delen. Het was in zijn ogen een vergissing te denken, dat de opbrengst van de grond bij gemeenschappelijk bezit aan meer personen ten goede zou komen. Bij verdeling en daarmee versnippering zou het aantal eigenaren namelijk toenemen en dientengevolge de opbrengst. 'Er ontstaat gelegenheid om nieuwe woningen te stichten en de gezinnen gaan uitéén. De nieuwe ontginning vordert meerderen handarbeid, maar ook meer kapitaal, de opbrengst wordt aanzienlijk groter en een grooter getal personen deelt er onderling die vermeerderde opbrengst.'[99] Het laatste wilden de middeleeuwse oprichters van de marken nu juist voorkomen.

Pogingen om tot definitieve afschaffing van de marken te komen, waren vóór het optreden van de liberale hervormers in de negentiende eeuw wel al eerder gedaan. In 1809 en 1810 waren daartoe door Lodewijk Napoleon wetten uitgevaardigd, maar die hadden tot het midden van de jaren dertig slechts weinig werking gehad. Wel hadden in Gelderland en Overijssel enkele verdelingen plaatsgevonden, maar steeds op vrijwillige basis. In Overijssel, zo bleek uit het Verslag van Gedeputeerden over 1830, werden de verdelingen door het provinciebestuur toegejuicht. Ook, aldus het Verslag, omdat 'de kapitalisten' zo in de gelegenheid werden gesteld, 'hunne gelden op eene voor het algemeen hoogst doelmatige en voor hun zekere wijze te plaatsen.'[100] Mede op aandringen van de Commissie van Landbouw in Overijssel kwam er weer schot in de zaak. Van de kant van de landelijke overheid werden eveneens initiatieven ontplooid. Bij besluit van 24 juni 1837 kregen de gouverneurs in de provincies opgedragen de bepalingen van 1809 en 1810 'stiptelijk' in acht te nemen.

Gouverneur J.H. graaf van Rechteren van Appeltern gaf daaraan graag gehoor, want hij was nauw betrokken geweest bij de totstandkoming van deze wet. Zo had hij in juli 1837 in een brief aan koning Willem I, die in juni nog in Overijssel op bezoek was geweest om onder andere de toestand op het platteland in ogenschouw te nemen, nog eens het belang van de verdelingen benadrukt.[101] Volgens hem had dit steeds tot gevolg, dat binnen enkele jaren de gronden die daarvoor geschikt waren, in cultuur werden gebracht. Hij was van oordeel dat het besluit van 24 juni 1837 de zaak een stevige impuls zou geven. De welvaart zou toenemen en de schatkist zou door verkoop- en successierechten zoveel

---

[98] *OAOL,* 'Woolde', 185.
[99] *TSS*-12, 118.
[100] VGS 1830.
[101] Demoed. *Mandegoed Schandegoed,* 63, die refereert aan de *Overijsselsche Courant* van 9 juni 1837.

extra inkomsten krijgen, dat de hoogte van de beloofde belastingvrijstellingen erbij in het niet zouden vallen.'[102]

Het waren woorden die vijf jaar later werden bewaarheid in een verslag van gedeputeerden aan de Staten van Overijssel. Er waren toen weer drie marken tot verdeling gekomen en daarmee was het totale aantal te verdelen of reeds verdeelde marken op 22 gekomen.[103] Ze hadden met elkaar een oppervlakte van zo'n 25. 000 'bunder', ofwel hectare. Gedeputeerden noemden dit in hun verslag, 'vooral bij de vermeerdering der bevolking, de zorgwekkende toeneming der armoede en den minder gunstigen staat van het fabrijkwezen', van het grootste belang. 'De ontginning der gronden', lieten zij weten, 'verschaft aan een belangrijk aantal personen werk, heeft het bouwen van nieuwe woningen ten gevolge, vermeerdert de productie, bevordert eene betere maatschappelijke toestand, en verhoogt onze nationale rijkdom, door aan een nagenoeg dood kapitaal, de bestemming te geven waartoe hetzelve bestaat, en alzoo rentegevend te doen worden. Vooroordelen, misbruiken, en hier en daar ook kwade wil en kwetsbaar eigenbelang, staan het werk nog wel op sommige punten in den weg, doch de voordelen zijn overduidelijk. Men ga de streken bezoeken, waar men sedert weinige jaren de deeling is begonnen, en men zal daar welig houtgewas en goede graslanden of graanbouw aantreffen, waar nog zoo kort geleden, moerassige gronden of dorre heiden aanwezig waren.' Het provinciebestuur steunde ook de 'minvermogende gebruikers der markegronden.'[104] Sloet zal die woorden met veel genoegen en grote instemming hebben gelezen.

Als burgemeester van Hengelo was hij al nauw betrokken geweest bij de discussies en de praktische uitwerking van dit verhaal. Het 'Gewestelijk Bestuur', vond hij, moest het 'oppertoezicht' op de marken terugkrijgen. Weliswaar was er dan sprake van 'centralisatie', in zijn ogen een 'overblijfsel der Franse tijrannij', maar dat was hier hard nodig. Want nu de burgerlijke gemeenten de taken van de marken hadden overgenomen, waar het ging om zaken als het onderhoud van bruggen, wegen en waterwegen, en ook van onderwijs, waren de oude instellingen niet meer dan losse omhulsels. Teneinde te voorkomen, dat de burgerlijke gemeenten werden opgezadeld met 'eene nieuwe bijdrage tot het armwezen van ons land', was het maar beter de potentiële armen te laten meedelen in de bezittingen van de marken.[105] Ook al hadden zij geen politieke rechten, daarom verdienden zij het, vond Sloet, nog wel het recht hun eigen brood te kunnen verdienen. Tegelijkertijd, wist ook Sloet,droeg dit ertoe bij dat grote maatschappelijke onrust kon worden voorkomen.[106]

---

[102] Demoed. *Mandegoed Schandegoed,* 63. Bij wet van 6 juni 1840 zou vrijdom van lasten inzake landontginning en landverbetering worden gegeven.

[103] Demoed. *Mandegoed Schandegoed,* 97-98, telde er tussen 1819 en 1842 achttien.

[104] VGS 1842.

[105] Sloet. 'Woolde', 131.

[106] Zie ook Spoormans. '*Met uitsluiting van voorrecht*' VI. Deze stelt, dat politieke gelijkheid niet in strijd hoeft te zijn met economische ongelijkheid en dat deze 'dissonant' bij Thorbecke wordt ' "opgelost" in een "sociaal evenwicht" tussen de grote maatschappelijke belangen, dat weliswaar ruimte laat voor geleidelijke hervormingen, maar dat radicale veranderingen in de sociale en politieke verhoudingen uitsluit.' Wat hier wordt toegeschreven aan Thorbecke, geldt ook voor Sloet, die het overigens meer te doen was om economische vooruitgang dan om verandering in de maatschappelijke en politieke verhoudingen.

De hiervoor genoemde marke Woolde bevond zich binnen Sloets gemeente Hengelo, waarvan het gelijknamige dorp van circa 3.200 inwoners het centrum vormde. Van de '1.478 bunderen gronds' lagen er volgens zijn opgave nog 795 woest en dat was hem een doorn in het oog.[107] *Qualitate qua* was hij één van de twee assessoren in de Commissie van verdeling die op 31 juli 1837 vergaderde. Oude rechten zouden terzijde worden gesteld, aldus de voorstellen, om ook de 'mingegoeden te gerieven.' Bovendien zouden niet alleen de 'ongewaarden', maar zelfs de 'onberegtigden' mee moeten delen.[108] Of Sloet de *auctor intellectualis* van deze bepalingen was, blijkt niet uit de notulen, maar ze komen wel overeen met hetgeen hij in 1837 schreef in zijn artikel over de marke Woolde.

In het juridisch dispuut over de vraag of de 'gewaarde' (rechthebbende) markegenoten nu golden als eigenaars dan wel beheerders van de gemeenschappelijke gronden, stelde hij zich op het laatste standpunt. De jurisprudentie gaf in dit opzicht echter geen duidelijkheid. De Rechtbank van Eerste Aanleg in Zutphen nam het eerste standpunt in, die in Almelo het tweede. Sloet gaf toe, dat de uitspraak in Zutphen aansloot bij de publieke opinie. Maar, vervolgde hij, zich bewust van de rol die hij zichzelf toekende, 'de geringeren zijn ook niet in de gelegenheid, om hunne stem te verheffen, of kennen deels hun regt niet. Ook de algemeene denkwijze kan eene algemeene dwaling zijn, en niet zelden moet de waarheid, door de menigte verstooten, bij weinigen hare schuilplaats zoeken.'[109] Het was een opvatting die hij niet alleen in dit verband huldigde en die liet zien, dat hij, als het ging om de landbouw, oog had voor de kleine man.

Sloet, en vele liberalen met hem, hadden grote moeite met de marken, omdat ze de individuele beschikkingsmacht over het gebruik van grond, arbeid en kapitaal beperkten en daarmee de mogelijkheden van exploitatie. 'Hoe meer monopoliën, hoe meer gevaar voor gewelddadige invoering van een communisme', waarschuwde hij in 1837. 'Het gemeenschappelijk grondbezit steunt op dit gevoel, want er is iets gemoedelijks, iets aartsvaderlijks in gelegen, wat ons aantrekt, dat bijvoorbeeld ieder lid der burgerij, groot en klein, op den stedelijken marsch, ieder boer en daglooner op gemeenschappelijke broeklanden zijn koebeest kan drijven, en hierin schuilt de zielkundige grond, dat men zoolang aan het gemeenschappelijk grondbezit gehecht blijft.'[110]

---

[107] Behalve Woolde lagen binnen Hengelo ook nog de marken Oele en Beckum (tevens gelegen binnen het kerspel en richterambt van Delden), Kleine Driene en Hasselo (tevens gelegen binnen het kerspel en richterambt van Oldenzaal), alsmede Groot Driene en Twekkelo (tevens gelegen binnen het kerspel en richterambt Enschede).

[108] HCO. Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, inv.nr. 18.203.

[109] VGS 1838, 32. In 1838 verkreeg het plan tot verdeling van de marke Woolde koninklijke goedkeuring, maar het zou nog tot 1841 duren voor de verdeling volledig was uitgevoerd.

[110] *TSS*-12, 117-118. Deze verzuchting weerhield hem echter niet van de voetnoot op pagina 135, waarin hij stelde: 'De oude markeboeken verdienen alleszins voor de taalstudie beoefend te worden, zij bevatten bovendien eene volledige geschiedenis van het platte land, die men wel nergens elders zal vinden, waaruit men de opkomst en uitbreiding der cultuur en vele andere bijzonderheden kan leeren kennen. Bij eene statistieke beschrijving dezer Provincie (die alsnog ontbreekt), zou men deze bronnen niet mogen voorbijgaan, en ik uit hier den wensch, dat als de markenverdeelingen nog eenmaal tot stand mogten komen, in het belang der wetenschappen, de markeboeken mogen verzameld en in de eene of andere openbare boekerij geplaatst worden.' De hartewens van Sloet werd in de loop van de twintigste eeuw ten dele vervuld met het verzamelen van oude markearchieven op het Rijksarchief in Overijssel, thans onderdeel van het HCO: Mensema. *Archieven Marken in Overijssel*.

Het gaandeweg ontstane principe van de '*moral economy*' -die was gebaseerd op vertrouwen, rechtvaardigheid en goede wil en waarbij ook keuters hun eeuwenoude rechten tot gebruik van de gemene gronden konden doen geldenschoof hij daarmee gemakkelijk terzijde. Opvallend, want in zijn proefschrift had hij juist gewezen op het grote belang van loyaliteit en gemeenschapszin. Aan de andere kant, en dat kan daarvoor een verklaring zijn, kende hij uit eigen ervaring de praktijk van de marken. Het was volgens hem zeer problematisch een algemene markevergadering tot een besluit te dwingen, omdat die nauwelijks bij elkaar was te krijgen en steevast gepaard ging met allerlei 'tegenkantingen' en 'tegenstribbelingen'. Bovendien was het bijna onmogelijk om van een boer een handtekening te krijgen. 'Ik heb meer dan eene vergadering van de marken bijgewoond', vertelde hij, 'en gezien dat wanneer de vergadering met vrij algemeene stemmen tot iets besloten had, de boeren tegen den tijd dat het markebesluit geteekend zou worden, de een na den ander wegdropen om niet in de verpligting te zijn van hun naam te teekenen.'[111]

Sloets visie op het belang van de markeverdeling werd, zoals hiervoor aangegeven, ook onder de nieuwe gouverneur J.D. graaf van Rechteren van Ahnem, die zijn broer in 1840 was opgevolgd, volkomen gedeeld door het Overijsselse provinciebestuur, getuige een verslag van gedeputeerden aan de Staten uit 1842. In 1840 was bij wet de lang verhoopte vrijdom van lasten bij landontginning en landverbetering gegeven en de 52 aanvragen die daarop werden ingediend waren alle gehonoreerd.[112] Het was al met al bepaald niet verwonderlijk dat de afschaffing van de marken hoog op de agenda prijkte van de Landhuishoudkundige Congressen.

De vorderingen in de landbouw en de behoeften van een toenemende bevolking waren geheel in strijd met het markewezen, aldus het voorstel dat Sloet en Van Roijen in 1846 indienden. Zij wilden een commissie in het leven roepen, die moest onderzoeken welke bezwaren er nog kleefden aan de bestaande wetgeving en hoe die konden worden verholpen. Op voorstel van mr. F.A.S.A. baron van Ittersum uit Hattem, werden aan het voorstel de woorden *'en verdere gronden, die in gemeenschap bezeten worden'* toegevoegd. Sloet, en de vergadering met hem, kon er van harte mee instemmen en zo werden ook erfgenamengronden, meenten enzovoort bij het voorstel betrokken. Samen met mr. P.A. van Steenbergen, raadsheer in het Provinciaal Gerechtshof en als advocaat bekend met de materie, dr. S. Sarphati uit Amsterdam en professor Von Baumhauer uit Maastricht vormde Sloet zelf de commissie.[113]

Het duurde twee jaar voordat deze met een voorstel kwam in de vorm van een, door alle aanwezigen ondersteund, rekest aan de koning, dat op 21 juni 1848 werd verstuurd. In Overijssel en Gelderland, zo werd aangegeven, hadden al veel markendelingen plaatsgevonden, maar die konden worden gerealiseerd dankzij gunstige plaatselijke omstandigheden. In andere delen van het land, zouden in de bestaande situatie echter gedurende honderden jaren nog duizenden

---

[111] HTK 30 januari 1852. Hij noemde ook het voorbeeld van een boer die een zaak met een houtvester liever liet voorkomen met alle proceskosten die erbij kwamen, dan zijn handtekening te zetten en er met een kleine boete voor een overtreding vanaf te komen.

[112] De wet dateert van 6 juni 1840. Informatie over de verdeling: VGS 1842, 17-18.

[113] LHC-1846, 20-21, 30-31.

bunders markegrond onverdeeld en in woeste toestand blijven. De markegenoten konden onder die omstandigheden niet naar believen van hun eigendomsrecht gebruik maken en dus kwam het er in feite op neer, dat de bepaling in het Burgerlijk Wetboek dat iedereen over zijn eigendom moest kunnen beschikken als niet geschreven kon worden beschouwd.

> Immers is eene markeverdeling bij regterlijk vonnis haast niet denkbaar en kan door chicanes en onwil van enkele geregtigden in de marke in het oneindige worden opgehouden, zooal niet geheel verijdeld. Men behoeft hierbij slechts te denken aan de bepalingen, die in het Burgerlijk Wetboek omtrent de minderjarigen voorkomen; aan de vraag, in hoeverre de wet van Koning Lodewijk, op de verdeeling van marken alsnog van toepassing is? In hoeverre de marken als dan niet als zedelijke ligchamen kunnen worden beschouwd? Welke maatstaf moet worden aangenomen, om de regten der gewaarden, kotters, steden, dorpen, geestelijke gestichten enz. in de marken te bepalen, waaromtrent geene beginselen voor den wetgever aan de hand zijn gegeven? En aan vele andere moeijelijkheden en vraagpunten, die afzonderlijke wetsbepalingen vorderen.[114]

In het rekest, dat in 1848 werd verstuurd aan koning Willem II, werden Overijssel en Gelderland genoemd als voorbeelden om de gunstige effecten van de markeverdeling te laten zien (al bestonden daar ook minder florissante situaties).[115]

> In korte tijd zijn duizende bunders heidegrond in bouwland en bosch, en uitgestrekte broek- en groenlanden in weidelanden herschapen. Duizende arme plattelandsbewoners hebben daardoor werk gevonden en zijn daardoor in staat gesteld om in hun eigen onderhoud te voorzien, terwijl zij anderszins zich in voorsteden en achterbuurten onzer groote steden zouden gevestigd hebben, om aldaar den kanker van het pauperisme meer en meer te verergeren. Het kadaster zoude kunnen uitwijzen, hoe aanzienlijk het getal woningen is, die gedurende de laatste jaren in de verdeelde marken zijn daargesteld geworden. Op deze wijze, Sire!, zal het voortbrengend vermogen van het platteland, in de betrokkene provinciën jaar op jaar toenemen; de verarmde bevolking onzer steden zal gelegenheid vinden, om zich van lieverlede meer op het platte land te gaan vestigen en van luije en verkwijnende menschen, die zij zijn, tot werkzame burgers en krachtvolle verdedigers van den staat op te groeijen.[116]

---

[114] LHC-1848, 31-32.

[115] De plaatsen Genemuiden (Overijssel) en Hattem (Gelderland) lieten volgens het rekest zien hoe funest het bezit van de gemeenschappelijke marsen kon zijn. 'Genemuiden telt slechts 1845 inwoners, welke met elkander in onverdeelden eigendom bezitten meer dan 1,000 bunders uiterwaarden, die per bunder tegen den laagsten koopprijs f 1,500 waard zijn, wat alzoo een gemeenschappelijk kapitaal van ruim f 1,700,000 voor 1845 inwoners uitmaakt: en deze menschen verkeeren op enkele gezinnen na, die zich waarschijnlijk tot een zestal bepalen, allen in den diepst armoedigen toestand, en moeten zich kommerlijk generen door het fabrikaat van matten, terwijl het stedelijk bestuur zich voor eenige jaren genoodzaakt heeft gezien, om een kostbaar en uitgebreid armhuis op te rigten.' In Hattem kwijnde de bevolking weg 'in werkeloosheid, vadsigheid, in armoede en al het zedelijk kwaad daaraan verbonden.' Aan de poorten van de stad verkeerden 450 bunder grond al sinds de vijftiende eeuw in dezelfde toestand, terwijl ze bij verdeling 'werkzaamheid en voorspoed' konden bieden, maar 'de bekrompen zin van eenige ingezetenen heeft het nuttig werk der verdeeling tot nog toe weten op te houden.' LHC-1848, 33.

[116] LHC-1848, 32.

Het boerenbedrijf in de negentiende eeuw.(Particuliere collectie)

De markeverdeling, zo was de boodschap, zou de samenstellende delen van het land sterker maken en daarmee ook de staat. Vanwege dat belang en 'om den bodem van Nederland tot de hoogstmogelijkste productie op te voeren', verzochten de rekwestranten de koning dus om 'eene wet op de verdeling van de markegenootschappen en soortgelijke van ouds bij sommige corporatiën in gemeenschap bezeten zijnde gronden' aan de volksvertegenwoordiging te willen voordragen.

Na dit initiatief in Groningen bleef het vervolgens op de Congressen lang stil rond het onderwerp van de markeverdelingen. Er was op dat moment dan ook sprake van een teruglopend aantal delingen, nadat in Overijssel in de jaren vijftig nog 31 marken waren verdeeld.[117] Pas in 1865 kwam het onderwerp in Assen opnieuw ter sprake en nu klonk er een heel ander geluid uit de mond van Sloet. Hij meldde tijdens een discussie over de aanleg van bossen op markegronden dat er in Overijssel al sinds honderd jaar marken werden verdeeld, maar dat vele gronden bleven zoals ze waren, 'woest en onbebouwd'.[118]

De verdelingen leidden inderdaad niet, stelt Van Zanden, tot een snelle ontginning van de woeste gronden in Oost-Nederland zoals de liberale hervormers hadden gehoopt en verwacht. Want hoewel de wetgeving na 1837 de verdelingen had vergemakkelijkt, nam de omvang van het areaal in verhouding tot de jaren voordien niet zo sterk toe, als op grond van de toegenomen technische en economische mogelijkheden mocht worden verwacht. Van Zanden geeft daarvoor als verklaring om te beginnen, dat ook onder het bestuur van de marken al ontginningen plaatsvonden. 'Vele marken waren voor hun inkomsten afhankelijk van de periodieke verkoop of verpachting van markegronden voor ontginning. In vrijwel alle marken bestonden er regelingen die het keuters en boeren mogelijk maakten om stukken woeste grond aan te graven tegen een geringe betaling.'[119] De sterke groei van de productivi-

[117] Demoed. *Mandegoed Schandegoed, 65.*

[118] Van 1819 tot en met 1837 werden in Twente en Salland respectievelijk drie en zes marken verdeeld. Tussen 1838 en 1875 ging het om 56 en 35 verdelingen. Tussen 1875 en 1886 vonden er in Overijssel geen verdelingen meer plaats, terwijl ook in Gelderland en Drenthe het aantal delingen met vier en zes in die periode sterk achterbleef.

[119] Van Zanden. 'De opheffing', 153.

teit van de landbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw zal daar zeker mee te maken hebben gehad.

'Het lage tempo van de ontginningen werd vooral veroorzaakt', aldus nogmaals Van Zanden, 'door de hoge kosten aan mest en arbeid die hiervoor op de arme zandgronden moesten worden gemaakt en door de lage opbrengsten ervan.'[120] Het was juist om die reden dat Sloet, zoals hierna zal blijken, sterk aandrong op het beter benutten van de mogelijkheden tot mestwinning. De noodzakelijke inzet van veel arbeid om de productiviteit te verhogen, zag hij daarbij niet als een nadeel, maar, gezien de grote beschikbaarheid ervan, juist als een positieve factor. Zo kon ieder met eerlijk werk zijn bezit vermeerderen, hetgeen tegelijkertijd een bijdrage was aan de welvaart van de natie.[121]

Op sommige stukken grond, vond hij, stond echter een rem op de ontwikkeling en ook dit had te maken met de handhaving van oude rechten.

6.4.2 Tienden

Op november 1856 kwamen in de Tweede Kamer zeven adressen aan de orde van landbouwers uit Noord-Holland en Zeeland, ter ondersteuning van een voorstel van Sloet om tienden om te zetten in grondrenten.[122] Hiermee zou een uit de Middeleeuwen daterend recht moeten verdwijnen uit de Nederlandse landbouw.

Het tiendrecht was een oud-vaderlands zakelijk recht om een evenredig deel -meestal een tiende- te heffen van de gewassen, gegroeid op grond bij een ander in gebruik, of van jongen van dieren op die grond geworpen. Oorspronkelijk kwamen de tienden toe aan de Kerk, maar later bleken ook wereldlijke machthebbers hierover te kunnen beschikken. Na de inlijving bij Frankrijk werd bij keizerlijk decreet van 18 oktober 1810 bepaald dat tienden overeenkomstig de bestaande wetten geïnd zouden blijven worden en dat nadere bepalingen over de bevoegdheid tot afkoop zouden volgen. Bij decreet van 22 januari 1813 werd een systeem van afkoopbaarheid ingevoerd voor alle ingelijfde landen waar nog tienden bestonden. Daarbij zou het tiendrecht worden gekapitaliseerd en had de tiendplichtige de mogelijkheid om het betreffende kapitaal af te lossen óf aan de rechthebbende vijf procent rente te betalen.[123] Bij Soeverein Besluit van 22 oktober werd het keizerlijk decreet van 1813 echter weer ingetrokken. De commissie die was belast met het ontwerpen van een Burgerlijk Wetboek kreeg opdracht in het bijzonder aandacht aan de tienden te schenken.

Toen het BW in 1838 werd ingevoerd, kwamen daarin wel bepalingen voor over vestiging en afschaffing van tiendrechten, maar die golden uitdrukkelijk niet voor de tienden die bij de invoering van dit wetboek al bestonden. Vooral in Zeeland, waar veel gronden aan de tiendplicht waren onderworpen, leidde dit tot grote teleurstelling én tot actie van onder andere de Zeeuwse Commissie van

---

[120] Van Zanden. 'De opheffing', 153.

[121] Demoed. 'Verzet', 92, noemde het passief verzet tegen de markedelingen echter een vorm van zelfbehoud. 'Zonder woeste gronden was het instandhouden van bouwlanden en daarmee het voortbestaan van de boeren onmogelijk.'

[122] HTK 18 november 1856.

[123] 'Tot zekerheid voor kapitaal en rente zou de rechthebbende op het tiendplichtige land een wettelijk privilege hebben', Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 48.

landbouw. Vervolgens werden wel verschillende regelingen getroffen, maar het 'tiendvraagstuk' was nog geenszins opgelost.[124] Tot de beloofde algemene regeling kwam het ondanks aandrang vanuit de Staten-Generaal en vooral van daarbuiten echter niet. Sloet werd de 'aanvoerder van de beweging tot bevrijding van de landbouw van de tienden'.[125]

Al in 1843 had hij -op verzoek- het rekest gepubliceerd dat een groep Zuid-Bevelandse landbouwers in 1839 had ingediend bij de regering, samen met het advies dat de Zeeuwse Commissie van landbouw daarover had uitgebracht.[126] In een noot sprak hij de hoop uit op een spoedige nieuwe wetgeving voor de tienden, omdat die 'eene wezenlijke belemmering voor de noodige ontwikkeling van den landbouw' vormden.[127] Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres in 1846 stelde Sloet samen met Van Roijen de kwestie aan de orde. Er werd een commissie benoemd bestaande uit: J.G.J. van den Bosch, directeur van de Wilhelminapolder bij Goes, 'die zich de afschaffing der tienden tot eene levenskwestie' had gemaakt en ook de opsteller was van het rekest van de Zuidbevelandse boeren; de Zwolse advocaat mr. J.D. van Ketwich Verschuur, die reeds het nodige over de afschaffing van de tienden had gepubliceerd; mr. J.J.P. baron van Zuylen van Nijevelt, de latere minister van buitenlandse zaken tijdens het eerste ministerie Thorbecke en 'één van de beste vrienden van Sloet'.[128] Het volgend jaar kwam dit drietal in Arnhem met een gedetailleerd voorstel tot afschaffing van de tienden.[129]

Deze rechten, betoogden de commissieleden nog maar eens, brachten de landbouw in een staat van onbeweeglijkheid of zelfs achteruitgang. Om te beginnen vormden ze een belasting die drukte op de 'onzuivere' opbrengst van de landerijen. De heren ruimden het misverstand uit de weg dat het slechts om tien procent van de winst ging, want de tienden werden geheven van het bruto-product, nog zonder dat de netto-opbrengst bekend was en bovendien belastten ze de arbeid. In vroeger tijden, toen de akkerbouw nog alleen in vruchtbare streken plaatsvond en gronden uitsluitend onder voorwaarde van tiendplichtigheid werden uitgegeven, leverde de geïnvesteerde arbeid genoeg op. Naarmate de hoeveelheid cultuurgrond zich uitbreidde en er ook slechtere gronden in gebruik werden genomen, waardoor de inzet van arbeid en kapitaal noodzakelij-

---

[124] 'Naar aanleiding van een rekest uit Twenthe werd bij KB van 14 maart 1839 de tiendplicht jegens het staatsdomein afkoopbaar gesteld volgens de maatstaf van de artt. 799-800 BW. Het volgend jaar werd de vrijdom van novale tienden van ontgonnen woeste gronden enz., onder Lodewijk Napoleon voor een termijn van vijftig jaar verleend, bij de wet opnieuw geregeld. De staat zag voor de toekomst af van novale tienden van in ontginning genomen woeste gronden en drooggemaakte broeklanden, moerassen, meren enz. Voor ingedijkte buitengronden, zoals uiterwaarden, kwelders en aanwassen, werd voor de tijd van twintig jaar na de indijking vrijdom van novale tienden verleend. De aan anderen dan de staat toekomende novale tienden van woeste gronden die vóór 1840 nimmer bebouwd waren of die vroeger ontgonnen geweest zijnde, sedert vijftien jaar of langer woest gelegen hadden, werden geconverteerd in aflosbare grondrenten.' Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 82.

[125] Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 82.

[126] *TSS*-2, 15-34. Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* verwijst ook naar P.J. Bouman. *Geschiedenis van den Zeeuwschen landbouw in de negentiende en twintigste eeuw en van de Zeeuwsche Landbouw-Maatschappij,* 1843-1943, Wageningen 1946, 157-158 en 391.

[127] *TSS*-2, 15.

[128] LHC-1846, 22; Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 83; Verkade. *Thorbecke,* 283.

[129] Zie voor een overzicht van strijdpunten en stelsels, Ketelaar. *Oude zakelijke rechten*, 88-91.

kerwijs toe- en de productiviteit afnam, werd het voor de tiendplichtige steeds onrendabeler om te investeren. Ondanks de afnemende meeropbrengst moest deze namelijk wel de volle tien procent blijven betalen over de 'onzuivere opbrengst'.

Ter illustratie werd een voorbeeld opgevoerd van drie akkers van ongelijke vruchtbaarheid. De eerste gaf veertig, de tweede twintig en de derde tien procent winst van het geïnvesteerde kapitaal. De ruwe opbrengsten kwamen dus op respectievelijk de factoren 140, 120 en 110, waarvan als tienden veertien, twaalf en tien procent moesten worden betaald. Voor de eerste resteerde dus een 'zuiver overschot' ofwel een 'netto winst' van 40 – 14 = 26 %, voor de tweede van 20 – 12 = 8 % en voor de derde een verlies van 10 - 11 = min 1 %. 'Men ziet hoe de tiend allengs drukkender wordt, was de conclusie, 'want de gradatiën van vruchtbaarheid, die wij hier tot drie terug bragten, zijn oneindig in getal. Men ziet tevens, hoe de tiend eindelijk de kultuur onmogelijk maakt van gronden, welke buitendien eene overvloedige winst zouden afwerpen. Die winst, die rijkdom is voor de maatschappij verloren.'[130] Hetzelfde probleem zou zich voordoen wanneer men bestaande gronden door verbetering productiever wilde maken. Bij een akker die dertig mud koren kon opbrengen, zouden de laatste tien meer arbeid en kosten vragen dan de eerste, terwijl de tiend voor beide hetzelfde bedroeg. 'Men heeft wel eens en niet ten onregte beweerd', aldus de commissieleden, 'dat vele tiendpligtige bouwlieden zich zouden bevoordeelen door *minder* te verbouwen, wijl zij daarvoor, door het mindere bedrag der tiend, meer dan schadeloos gesteld zouden worden.'[131] Verder wezen zij op allerlei mogelijke malversaties rond de heffing van de tienden en benadrukten zij dat dit oude recht overal in het buitenland werd afgeschaft.

Principiële bezwaren tegen de afschaffing werden in feite niet gehoord tijdens de vergadering, al vroeg jhr. mr. L.C.J. van Nispen uit 's-Heerenberg zich af, of het Congres wel bevoegd was zich rechtstreeks tot de regering te wenden en of het niet beter zou zijn de Commissies van Landbouw in de verschillende provincies hierbij te betrekken. Maar daar kon Van Roijen het niet mee eens zijn. 'Dit zoude gelijk staan met de zaak in den doofpot te stoppen', stelde hij kordaat. De tijd van louter *'spreken'* was voorbij, het kwam er nu op aan te gaan *'handelen'*.[132] Van Nispen sputterde nog wat tegen, maar kreeg geen medestanders, terwijl Van Roijen aandrong op uitvoering van zijn voorstel om een verzoekschrift bij de koning in te dienen, met de handtekeningen van leden van het Congres. Zo gebeurde het ook. De volgende morgen werd het stuk ondertekend door ruim zeventig van de circa 250 afgevaardigden. Vervolgens kwam het onderwerp van de tienden op de Landhuishoudkundige Congressen vrijwel jaarlijks aan de orde.[133]

---

[130] LHC-1847, 34-35.

[131] LHC-1847, 36.

[132] LHC-1847, 79-80.

[133] Ook in de jaren na de eerste behandeling in de Kamer bleven de tienden op de agenda van de Congressen staan. Van der Poel en Wessels. *Congres,* noemen (met tussen haakjes het nummer per jaar van het stuk in hun register)*: 1846* Voorstel tot instelling Commissie voor afschaffing van de tienden (6); *1847* Rapport met wetsontwerp (7); Adres aan de koning over het afschaffen van de tienden (15); *1848* Bespreking van een tweede adres aan de koning voor afschaffing van de tienden (25); *1849* Adressen aan de Tweede Kamer (14); *1851* De afschaffing van de tienden (21); *1853* De afschaffing van de tienden (31); *1854* De afschaffing der

Bij de Grondwetsherziening van 1848 werd eveneens aangedrongen op een wet tot afkoopbaarstelling van de tienden. Een interpellatie in de Tweede Kamer leidde in 1849 tot een kamercommissie met Thorbecke als voorzitter. Nadat hij minister was geworden verklaarde hij eenvoudigweg dat de commissie kon worden ontbonden, omdat het initiatief bij de regering was komen te liggen. Tot een wetsontwerp kwam het evenwel niet.[134]

Ondertussen liet Sloet zich er ook over horen in de Kamer. Bij zijn hiervoor genoemde voorstel uit november 1856 maakte hij gebruik van het initiatiefrecht op basis van het ontwerp dat in 1847 op het Landhuishoudkundig Congres was besproken. Hoge prioriteit had het voorstel in het parlement blijkbaar niet, want een maand later, bij het sluiten van de Kamer tot 17 februari 1857, moest hij nog eens herinneren aan de behandeling van zijn stuk. Een meerderheid bleek niet voor conversie in grondrenten te zijn, maar zag liever een afkoopbaarstelling, zoals die in het keizerlijk decreet van 1813 was geregeld. Sloet wijzigde daarop zijn ontwerp, door naast de verwisseling in grondrenten ook de mogelijkheid tot afkoop op te nemen. Met dit gewijzigde ontwerp kwam hij tegemoet aan de bezwaren die tegen conversie waren ingediend, maar blijkbaar nog onvoldoende.

Op 10 november 1858 -op een week na twee jaar later dus- waren de voorbereidingen volgens hem wel zover gevorderd, dat de discussie in de Kamer gemakkelijk binnen één of twee dagen zou kunnen worden afgerond. Zijn voorstel tot behandeling werd met 48 tegen tien stemmen aangenomen en op 19 november kwam het er dan eindelijk van. Thorbecke was ook nu voorzitter van de commissie die de afkoopbaarheid der tienden behandelde en daarbij een aantal voorstellen tot wijziging indiende; onder andere om strijdigheid met het Burgerlijk Wetboek te voorkomen. De bezwaren van de tegenstanders richtten zich vooral tegen de, zoals zij het zagen, aantasting van het eigendomsrecht. Ook voor Sloet een groot goed, maar anders dan bij het kamerlid Luyben was er in dit geval bij hem geen sprake van 'gewetensbezwaar'.

Onder aanroeping van buitenlandse voorbeelden als de Engelse staatslieden sir Robert Peel en lord Russell die in Engeland de tienden hadden afgeschaft, begon hij zijn verdediging. Net als bij de slavernij, vond hij, was ook bij de tienden sprake van 'een hooger beginsel van regtvaardigheid, een hooger zedelijk en maatschappelijk beginsel.' Hij noemde de tienden 'het arsenicum van den landbouw, dat de levensvonken en kiemen van ontwikkeling in onzen bodem uitbluscht en doodt.' Zijn grote bezwaar was, dat de tiendheffer, zonder dat hij

---

tienden (14); *1855* De afkoopbaarheid van de tienden (17, 42); *1856* De afschaffing van de tienden (12), Adres aan de Tweede Kamer over de tienden (30); *1857* Adres aan de Tweede Kamer over de tienden (53); *1858* Ontginning van gronden, waarvan de tienden aan de domeinen komen (24), Adres aan de koning over de tienden (25); *1860* Adres over het uitlokken van een proefproces over het Keizerlijk Decreet van 1813 (48), Adres aan de Tweede Kamer (49), De op de bijenteelt drukkende tienden (120); *1861* De afschaffing van de tienden (45); *1862* De oprichting van het Tiendverbond (17), De verwisselingen van tienden in grondrenten (30), Tienden in Nederlandsch Oost-Indie/op Java (53); *1863* Adres over registratierechten bij afkoop van de tienden (11); *1864* Verslag over de conversie van tienden in grondrenten op voorstel Tiendverbond (4); *1865* De afschaffing en onteigening van tienden (3); *1867* De afschaffing van de tienden etc. (18); *1868* De afschaffing van de tienden (27); *1870* De afschaffing en afkoopbaarstelling van de tienden (7); *1871* De afschaffing van de tienden (4); *1873* De afkoop van de tienden (10); *1874* De afkoop van slapende tienden (19); *1879;* De afschaffing der tienden (10); *1884* De afschaffing der tienden (15).

[134] Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 84.

daarvoor iets hoefde te verrichten, mee kon profiteren van investeringen die door de tiendplichtige werden gedaan. 'Is er een grooter schennis van eigendomsregt denkbaar', riep hij uit, 'dan dat men de vruchten trekt van eens anders vlijt en overleg, van eens anders arbeid en kapitaal?'[135]

Sloet wist zich, terwijl hij deze woorden uitsprak, gesteund door zijn vroegere Gelderse streekgenoot baron Schimmelpenninck van der Oije die ook in de Kamer zijn buurman was. De 'bête noire van de liberalen' F.A. van Hall, die enige tijd eerder opnieuw voorzitter van de Hollandsche Maatschapij van Landbouw was geworden, verliet op dat moment de zaal. Sloet riep hem nog na dat er in het geheel geen sprake was van 'spoliatie van den tiendheffer'. Deze woorden, waarmee Van Hall eerder had gewezen op het 'te kwader trouw onttrekken van goederen of aanspraken', hadden de kamerleden de voormalige minister van financiën namelijk kunnen 'hooren uitgalmen'. Toen Van Hall de zaal uit was, legde Sloet de geschiedenis van de rechten van de tiendheffer nog maar eens uit.

Hij ging meer dan elf eeuwen terug in de tijd. De Frankische heersers Karel Martel en Pepijn van Herstal, hield hij zijn gehoor voor, 'hebben nooit een woord horen reppen van *guano,* van *Bing's* mest, van *draineerbuizen*, van extirpators, ondergrondsploegen en zoo vele andere nieuwe werktuigen, en zooveel andere uitvindingen van den laatsten tijd.' Dezelfde gronden die nu twee oogsten in één jaar opleverden, betoogde hij, moesten toen jaren achter elkaar braak liggen. De waarde van de grond was dus gestegen, maar de tiendheffers hadden volgens hem zelf nooit een tiende bijgedragen aan de verbetering van die gronden. Het was dus beslist niet onbillijk om die rechten af te kopen tegen een waarde die in de laatste tijd tot stand was gebracht. Het was 'een beneveling van het helder menschenverstand', kwam hij op dreef, als met de eigendom werd gedweept op een manier die de vooruitgang in gevaar bracht.

Hiermee week hij, ten gunste van zijn geloof in de vooruitgang, of, zoals hij het zelf formuleerde, 'de vorderingen van de beschaving en van de landbouw', dus af van één van zijn rotsvaste juridische en economische uitgangspunten. Over de juridische verwikkelingen stapte hij vrij gemakkelijk heen. Wel stelde hij voor om de betaling voor zegel en registratie, die een belangrijk deel van de overdrachtskosten uitmaakte, af te schaffen. Belangrijker dan de juridische perikelen vond hij de economische voordelen, die aan de afkoop verbonden waren. Oók voor eigenaren van de tiendrechten. 'Wij, voorstanders van de afschaffing van de tienden, zijn de ware beschermers van den eigendom!,' riep hij uit.

Hij had daarvoor een aantal argumenten. Vanwege de toenemende aanvoer op de wereldmarkt zouden de prijzen in de toekomst alleen maar dalen, voorspelde hij; nog niet wetend dat hij juist daarmee de oorzaak noemde van de grote agrarische crisis in het laatste kwart van de negentiende eeuw. De fabelachtige voorraden van de korenmagazijnen in Chicago, de opkomst van Hongarije met zijn onmetelijke steppes, de verbindingen over de Donau en via de spoorwegen met graanlanden rond de Zwarte Zee waren volgens Sloet verantwoordelijk voor het dalen van de graanprijzen. 'Stelt u eene handelsvloot, zoo groot als gij wilt, in de haven van Odessa voor bij ledige magazijnen, en in weinige dagen zou men uit het steppenland op een telegrafisch berigt genoegzame hoeveelhe-

[135] HTK 19 november 1858.

den voor de bevrachting kunnen bekomen.' Ook de uitvoer van Egypte en zelfs die van 'Barbarijsche Staten' mocht niet worden onderschat, evenmin als het toenemend gebruik van rijst in de Europese landen.

Tegenover de dalende graanprijzen zag hij stijgende prijzen van vee, boter en kaas ontstaan, omdat het bij de zuivellanden slechts ging om Ierland, Denemarken, Sleeswijk-Holstein, de alluviale strook langs de Noordzee en de valleien van Zwitserland. Sloet voorzag een landbouwstelsel waarbij de 'kleilanden' zouden worden omgezet in weilanden en de hoge zandgronden werden ingericht voor de verbouw van voedergewassen. 'Wij worden van landbouwers veetelers.' De landbouwers in Zeeland adviseerde hij, om zo snel mogelijk over te schakelen op veeteelt, gezien de goede Nederlandse veerassen en de nabijheid van de Engelse, Franse en Duitse markt. Over een jaar of vijfentwintig, hield hij de tiendheffers voor, zou er dus van de waarde van de tienden weinig meer over zijn. Zij moesten daarom juist dankbaar zijn voor het feit, dat hij het voorstel tot afschaffing had gedaan.

Hij trok zijn redeneringen en waarschuwingen echter niet door naar de conclusie, dat aan de belemmerende werking van de tiendrechten dus vanzelf een keer een eind zou komen. Wel waarschuwde hij voor de publieke opinie, die zich volgens hem tegen de tiendheffers aan het keren was én voor gevaarlijke politieke hartstochten in het buitenland, die zo maar, 'als een lavastroom of een tropische boschbrand' over de grens konden komen. Van de tiendrechten zou dan niet veel meer overblijven, voegde hij er veelbetekenend aan toe. Bovendien vond Sloet het een schande, dat Nederland, samen met Marokko, behoorde tot de twee enige 'gevestigde staten' ter wereld waar de tiendrechten nog niet waren afgeschaft.[136] Het werd, kortom, hoog tijd voor de 'emancipatie' van de Nederlandse grond.

De volgende dagen werden de discussies verder gevoerd. Ze gingen inmiddels niet meer, zo concludeerde Thorbecke op 20 november 1858, over de rechtvaardigheid van het beginsel van afkoopbaarheid. 'Wij bevinden ons nu op een terrein van discussie, waar het regt van afkoop van de zijde van den tiendpligtige hoegenaamd niet meer wordt betwist. Eene groote schrede voorwaarts.' Deze fundamentele slag was door Sloet en de zijnen dus gewonnen, maar aan de schermutselingen over het *hoe* van de afschaffing was nog lang geen einde gekomen. Integendeel. De juridische haarkloverijen begonnen nu pas goed op gang te komen.

Per artikel volgden uitgebreide juridische en taalkundige discussies en dat kwam de snelheid van handelen, waarvoor Sloet juist had gepleit, beslist niet ten goede. Hij deed er zelf overigens ijverig aan mee. Zo stelde hij, op verzoek van het kamerlid Van Asch van Wijck, voor om in artikel 5 het woord 'gedurende' te vervangen door 'in'. Daarmee kon Thorbecke echter niet akkoord gaan, aangezien het artikel was ontleend aan het Burgerlijk Wetboek en daarin was nu eenmaal sprake van 'gedurende'. Nadat er over was gestemd werd toch het woord 'in' opgenomen. Daarmee leek het artikel aangenomen; tot bleek, dat Sloet ook nog ergens de woorden 'in geval van verschil' had toegevoegd. En

[136] Ibidem.

daarmee barstte een nieuwe discussie los, met wederom Sloet en Thorbecke in de hoofdrollen.

Het voorstel van de laatste om de betreffende woorden er weer uit te lichten, werd aangenomen met dertig stemmen vóór en 26 tegen. Het eind van het verhaal was, dat het artikel in de oorspronkelijk door Sloet voorgestelde vorm en zonder hoofdelijke stemming werd aangenomen. En zo ging het verder, maar niet naar de zin van Sloet. 'Amendement na amendement moest hij overnemen om zijn voorstel te redden. Daarbij ondervond hij op pijnlijke wijze het meesterschap van Thorbecke.'[137] Op 23 november 1858 werd het wetsvoorstel van Sloet uiteindelijk in zijn geheel in stemming gebracht en met 42 tegen negentien stemmen aangenomen. Het ontwerp, dat inmiddels sterk het stempel van Thorbecke had gekregen, werd echter door de Eerste Kamer verworpen.

Op 24 juli 1860, vlak voor het zomerreces, vroeg Sloet aan de Kamer om zijn herziene en door de Eerste Kamer afgewezen wetsvoorstel nogmaals te bespreken. Het werd voor hem een pijnlijke persoonlijke ervaring. Eerst moest namelijk worden gestemd over de vraag of ten dien einde de beraadslagingen over een wijziging van de rechterlijke organisatie konden worden verplaatst. Kamervoorzitter Van Goltstein wilde er wel in meegaan, maar het voorstel werd afgestemd met 37 tegen dertig stemmen. Tot de tegenstemmers behoorden onder anderen Van Zuylen van Nijevelt, Van Hoëvell, Schimmelpennink en Van Diggelen; mannen die in andere tijden en andere situaties aan de zijde van Sloet hadden gestaan, maar die hem nu -op de valreep van zijn politieke carrière in het parlement en op een moment dat hij hun morele steun bitter hard nodig had- ronduit in de kou lieten staan. Toch kwam de kwestie nog voor het reces opnieuw in behandeling.

Het kamerlid Van Eck begon met een lofprijzing aan het adres van Sloet. 'Wordt hetgeen hij zich voorstelt tot stand gebragt, dan zal hij eene groote weldaad bewezen hebben aan Nederland en eene vlek uit onze staatsinstellingen hebben weggenomen. Hij kan, Mijne Heeren, naar huis gaan met de overtuiging dat hij een groot werk heeft verrigt.'[138] Van Eck vond ook dat de regering zich niet genoeg had ingespannen bij de presentatie van het voorstel aan de Eerste Kamer. Bij de beraadslagingen mocht Sloet nog meer complimenten voor zijn noeste arbeid in ontvangst nemen, maar juist nu hij zich inschikkelijker toonde dan ooit, waar het ging om opmerkingen en wensen van zijn opponenten, moest hij keer op keer bakzeil halen. Want iedere wijziging kon tegenstanders tot voorstanders maken én omgekeerd. Hij moet zich hebben gevoeld als een dompteur in een vlooiencircus met te veel en te eigenzinnige vlooien. Hoewel ook in de Eerste Kamer de afschaffing geen tegenspraak meer ondervond, werd het ontwerp hier toch afgestemd, omdat het recht van wederkerigheid niet was geregeld. De principiële instemming van de Eerste Kamer was voor Sloet een winstpunt, waaraan hij zelf het zijne had bijgedragen. In de praktijk bracht het hem echter weinig.

De acties rond het tiendvraagstuk waren echter nog niet afgelopen. In talloze pamfletten, artikelen en andere publicaties werden verschillende varianten van de

---

[137] Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 85.
[138] HTK, 30 juli 1860.

afschaffing besproken. Ook tijdens de Landhuishoudkundige Congressen stond het onderwerp voortdurend op de agenda en werd het aan de Kamer of de Regering geadresseerd. In juni 1862, tijdens het Congres in Middelburg, memoreerde Sloet hoe zeventien jaar eerder de zaak van de tienden ter sprake was gebracht en 'hoe de bijl, eenmaal aan den wortel zijnde gelegd, men was blijven hakken' en de boom reeds begon te 'waggelen'. Het nieuwe kabinet, Thorbecke II, was in zijn ogen wel genoodzaakt een nieuw wetsvoorstel tot afkoop van de tienden voor te dragen. Sloet hield de vergadering nogmaals voor, dat zijn oorspronkelijke voorstel om de tienden om te zetten in grondrentes het beste was.

'Het gezond verstand van den eenvoudigsten boer geeft dit middel gereedelijk aan de hand', hield hij zijn gehoor voor. 'Vraagt aan de landbouwers: Hoe komt gij van den tienlast af? En het antwoord zal zijn: laat de tienden kapitaliseren tegen 4 à 5 pCt.'[139] De Kamer was volgens hem kopschuw gemaakt, omdat de rapporteurs de zaak verkeerd hadden voorgesteld en gesuggereerd dat er grote bezwaren tegen deze omzetting bestonden.[140] Hij achtte grondrenten een veiliger bezit dan staatspapier, omdat ze nu eenmaal waren gebonden aan de grond. Ook was de inning veel minder kostbaar dan de heffing in natura van de tienden en voordeliger voor de tiendheffer, omdat die dan niet afhankelijk was van slechte oogsten of een andere bestemming van de grond. Sloet was ook vóór grondrente, omdat de boeren lang niet altijd aan geld konden komen voor het afkopen van de tienden. Een redelijke grondrente konden ze, uit de opbrengsten van de oogst, echter wel betalen. In dat geval was het ook mogelijk beide partijen het initiatief te gunnen, zoals dat in Schotland al sinds het begin van de achttiende eeuw gebruikelijk was.

Tijdens de vergadering in Middelburg kwam het ook tot de oprichting van een Tiendverbond, dat adressen bleef zenden, aandrong op taxatie van de tienden die in de eerste plaats de aan de staat behoorden en zich, geheel in de lijn van Sloet, voorstander toonde van de conversie in grondrenten. Het opperde tevens, dat de staat alle tienden voor zijn rekening zou nemen om dan in het vervolg een bedrag als grondbelasting te innen.[141] Het gebeurde niet, maar er kwam wel een nieuw wetsvoorstel af, waarin onder andere een bepaling was opgenomen over de afschaffing van alle eerdere verordeningen inzake afkoop van de tienden. Het was vooral bedoeld om een einde te maken aan de discussies over het al dan niet geldig zijn van het keizerlijk decreet uit 1813.

In 1865 kwam wel een wet tot stand die de afkoop van de tienden van de kroondomeinen regelde, maar de algehele wet was opnieuw door de Eerste Kamer afgewezen. Nog twee voorstellen sneuvelden, tot dan eindelijk onder het derde ministerie Thorbecke een wet tot stand kwam, die op 13 april 1872, kort voor de dood van de minister-president, in het Staatsblad kwam. Ook deze wet regelde echter niet alles. Pas in 1907 werden alle tienden bij de zogeheten Tiendwet per 1 januari 1909 opgeheven verklaard.[142] De voormalige tiendgerechtigden kregen van de Staat de gekapitaliseerde waarde van de tienden uitbe-

---

[139] LHC-1862, 139.

[140] Volgens Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* noot 66, pagina 85, wordt deze opvatting niet gestaafd door de bewaard gebleven stukken.

[141] Samenvatting op basis van Ketelaar. *Oude zakelijke rechten,* 86.

[142] Wet van 16 juli 1907, Staatsblad nr. 222.

taald en de fiscus belastte daarop de tiendplichtige gronden met een opslag op de grondbelasting gedurende dertig jaar. Op de Landhuishoudkundige Congressen was aan de hele kwestie al sinds 1897 geen aandacht meer besteed. De afronding ervan, die voor Sloet van zo'n principieel belang was geweest, voltrok zich uiteindelijk in alle beslotenheid.

In de Kamer behaalde Sloet niet zijn grootste successen, althans niet de successen die nog tijdens zijn leven op hem afstraalden. In de grote politiek werd hij weliswaar en gehoord en gezien, niemand kon om hem heen, maar lang niet altijd werd naar hem geluisterd. Anders was dat, wat het laatste betrof, in kringen van de landbouw waar hij groot gezag genoot en concrete resultaten neer kon zetten.

6.5 Techniek, mest, ras en gewas

Tijdens een reisje naar Losser -waar de groeve werd bezichtigd die was ontstaan tijdens het onderzoek naar het vermeende Bentheimer zandsteen- maakte de directie van 'Welvaart' in 1846 van de gelegenheid gebruik om onderweg ook de toestand der landbouw in ogenschouw te nemen. Het oordeel was weinig positief. De uitgestrekte heidevelden tussen Raalte, Rijssen, Markelo en Holten leenden zich uitstekend voor ontginning. In de buurt van Haarle lagen talloze bronnen die honderden bunders heidegrond konden bevloeien en in weiland doen veranderen. Maar het enige wat er gebeurde, was dat de rijweg onder water kwam te staan en dat het water via een bermsloot nutteloos wegliep. Langs de Holterberg, die nog rijkere bronnen bevatte, was het al niet anders. Aan de groenlanden bij Rijssen werd ook niets gedaan. Tussen deze plaats en Den Ham, Ommen en Hardenberg was de toestand eveneens treurig. 'Het was ons een stuitend gezigt de verarmde ingezetenen te Vriezenveen op eene kar met eene magere koe bespannen, de ellendige heischollen naar hunne woningen te zien voeren, te midden van een onontgonnen rijkdom van de uitmuntendste veenen, die millioenen schats bevatten; zulk een toestand, wij mogen het niet ontveinzen, getuigt nog tegen onze natie', aldus het jaarverslag.[143] Er werd hevig geklaagd over de wateroverlast, maar er gebeurde niets, terwijl het probleem door een kanaal vanaf de Dedemsvaart richting Almelo gemakkelijk te verhinderen was geweest. De kosten zouden volgens schattingen van deskundigen niet meer dan 100.000 gulden bedragen, werd in het jaarverslag luchtig opgemerkt.

Gelukkig vielen over Twente ook positieve zaken te melden, vooral in Oldenzaal. 'Daar verlustigde zich het oog in het aanschouwen van heerlijk weideland door het vloeijingenstelsel gevormd; wij zagen er doeltreffende waterleidingen door takkebossen onder den grond aangelegd; men mestte er met lompen, in de aalt geweekt; men zaaide er op rijen.'[144] Ook de toestand van de vruchtbomen en de cultuur van de *rutabaga* en de *turnips,* koolraap en raapsteel, nieuwe voedergewassen die echter ook door de mens werden geconsumeerd, stemde tot tevredenheid. Tijdens de 'zwarte jaren', die nog zouden duren tot 1850, werd de landbouw namelijk geteisterd door de aardappelziekte. De hiervoor genoemde gewassen, die in Engeland en Schotland al bekend waren, dienden ter vervan-

[143] JV Welvaart 1846, 32.
[144] Ibidem.

ging van het knolgewas. Ze waren in Overijssel door 'Welvaart' in 41 gemeenten geïntroduceerd. Niet overal werden dergelijke nieuwigheden positief ontvangen.[145] Het kon het bestuur en de actieve leden van 'Welvaart' echter niet verhinderen zich met hart en ziel in te zetten voor de landbouw in Overijssel.

6.5.1 'Met geringe middelen uit te voeren'

Bij verbeteringen en ontwikkelingen in de landbouw hoefde het niet altijd te gaan om grote zaken die de aandacht trokken, werd in 1860 gesteld in het jaarverslag van 'Welvaart'. De nieuwigheden hoefden ook niet altijd uit het buitenland te komen. Juist verbeteringen die met geringe middelen waren uit te voeren, verdienden waardering. Zo had het de aandacht getrokken dat in Overijssel de distels, een plaag op de groenlanden, alleen maar werden afgemaaid, waarbij de wortels en een deel van de stengels bleven zitten. In Zuid-Holland werd het echter anders aangepakt, want daar werd de disteltrekker gehanteerd, een eenvoudig, maar doeltreffend werktuig. Burgemeester Nicolaas IJzendoorn van Gouda had er zes, in drie soorten, opgestuurd naar 'Welvaart'.[146] Ze werden bij de smid Buisman tentoongesteld en deze wilde ze voor de prijs van respectievelijk 55, 60 en 70 cent, wel namaken. Het volgende jaar begonnen de modellen 'de aandacht te trekken' en werden ze verkocht.

Een ander voorbeeld vormden de Friese botermanden die dankzij bemiddeling van de parlementariër, en in die zin collega van Sloet, J. Dirks uit Leeuwarden in het museum van 'Welvaart' terechtkwamen. Daar konden ze worden bezichtigd. Voor de Overijsselse boerinnen, die, zo werd opgemerkt, hun zogeheten 'ponden boter' op minder hygiënische wijze en vaak niet afgescheiden van andere producten ter markt brachten, zouden de Friese manden het goede voorbeeld kunnen vormen. Dergelijke materialen werden ook tentoongesteld in het eigen museum van 'Welvaart'. Er zou worden gewerkt met schaalmodellen, zodat jeugdige schrijnwerkers en timmermansgezellen die in de winter na konden maken. Musea van hogescholen konden daarvoor, net als de hoogleraar Bergsma in Utrecht al had gedaan, materiaal beschikbaar stellen.[147] Maar veel succes hadden 'de boterkistjes' niet, zoals hiervoor al werd gememoreerd, want Sloet bleef zitten met een hele partij die hij voor eigen rekening had laten maken.

Tijdens de Landhuishoudkundige Congressen werd eveneens aandacht geschonken aan nieuwe werktuigen. Meestal waren er bij die gelegenheden wel tentoonstellingen te zien, waarover ook recensies verschenen.[148] Een enkele keer

---

[145] Gelukkig, zo constateerde de directie, had het provinciebestuur wel oog voor de stoffelijke welvaart van Overijssel, zoals ook was gebleken door de aankoop van de Dedemsvaart, een onderzoek naar de toestand van de watergangen in de provincie en het project rond de aanleg van een kanaal van de Dedemsvaart naar Koevorden.

[146] JV Welvaart 1860, 18.

[147] JV Welvaart 1850.

[148] Bij het Congres in Amersfoort bijvoorbeeld was een tentoonstelling van landbouwwerktuigen waarover F.A. Enklaar een recensie schreef. Het bestuur had zich veel moeite getroost om een zo groot mogelijk aantal inzendingen te krijgen. Uit Engeland kwam echter minder dan toegezegd, omdat de vraag daar al dermate groot was, dat fabrikanten er nauwelijks aan konden voldoen. Zo was er geen stoommachine van Fowler aanwezig, hoewel het bestuur had aangeboden alle kosten voor transport, reis en verblijf te vergoeden. Enklaar besprak alles en had daarvoor liefst vijftig pagina's van het verslag nodig. Er waren 404 inzendingen in de

werd actief geparticipeerd in de introductie van nieuwe landbouwwerktuigen. Baron F.A.S.A. van Ittersum stelde in 1849 bijvoorbeeld een zaaimachine, geschikt voor de rijenteelt, beschikbaar aan een boer in de omgeving van Zwolle.

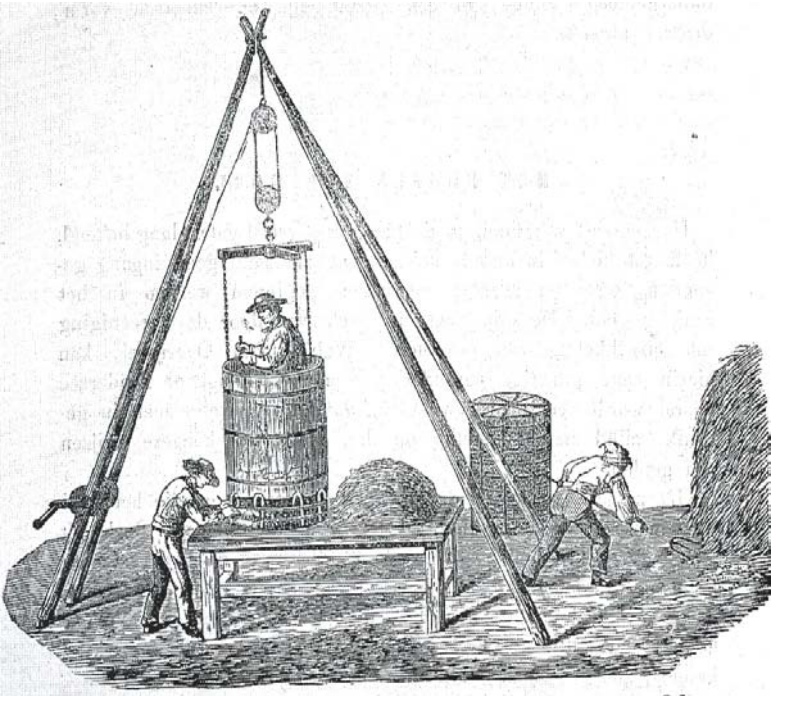

Het model van een hooipers, die al in 1830 functioneerde in Odessa, diende als inspirerend voorbeeld bij een prijsvraag van 'Welvaart' voor een nieuw ontwerp. (Historisch Centrum Overijssel)

Rond 1855 werden proeven gedaan met een hooipers. Met behulp van dit werktuig drukten twee arbeiders het hooi door middel van een paar hefbomen ineen. Zij konden op die manier vijfhonderd Nederlandse ponden tot één kubieke el samenpersen, waardoor de transportmogelijkheden verbeterden en de waarde van het hooi toenam. De export naar verre buitenlanden werd hierdoor rendabel. Zo werden de paarden van de geallieerden tijdens de Krim-oorlog

volgende 35 rubrieken: 1 Ploegen; 2 Hakploegen (Extirpators); 3 Ondergrond-woelers; 4 Eggen; 5 Mes-eggen of scarificators; 6 Landrollen; 7 Molborden; 8 Weidesleep; 9 Zaaiwerktuigen; 10 Meststrooiers; 11 Marquers of vorentrekkers; 12 Rijenschoffels (cultivators); 13 Aanaardploegn; 14 Maaiwerktuigen; 15 Hooimakers; 16 Paardenharken; 17 Dorswerktuigen; 18 Maïsontkorrelaars; 19 Kaf- of wanmolens; 20 Graansorteerders; 21 Boekweitschoners en garstkorters; 22 Stroosnijders; 23 Knol- en wortelsnijders; 24 Wortel- en aardappelwassers; 25 Werktuigen tot het malen, breken en peltten van graan en bonen; 26 Koekbrekers; 27 Toestellen tot het stomen van veevoeder; 28 Stoomwerktuigen; 29 Paardenmolens; 30 Karnen; 31 Boterkneders; 32 Kaaspersen; 33 Dzieronse bijenkasten; 34 Korven; 35 Gereedschap voor bijenteelt. LHC 1860, 322-372.

(1854-1856) gevoed met hooi dat afkomstig was uit de Langstraat in Noord-Brabant.

Maar ook Overijsselse streken profiteerden van deze vinding. Uit Blokzijl, Genemuiden, Hasselt, Kampen, Kuinre en de Mastenbroekerpolder werden rond 1855 jaarlijks tien miljoen pond hooi uitgevoerd. De directie van 'Welvaart' volgde de ontwikkelingen op het gebied van de hooipers op de voet en deed daarvan mededeling aan de leden. Ter gelegenheid van het Landhuishoudkundig Congres van 1858 in Kampen schreef 'Welvaart', samen met de gemeentebesturen van Kampen, Genemuiden en Kuinre, een prijsvraag uit voor verbetering van de hooipers. Het beste ontwerp zou worden beloond met een bedrag van honderdvijftig gulden, maar de initiatiefnemers konden het geld in de knip houden, want er kwamen geen inzendingen binnen. Zij gaven echter niet op. Omdat de prijs als te gering werd beschouwd, ging deze omhoog tot vierhonderd gulden. Dit bedrag werd opgebracht door 'Welvaart' en de gemeenten Kampen en Kuinre, nadat Genemuiden was afgehaakt.[149] Inzendingen kwamen er ook nu niet binnen, maar nog in 1858 nam de fabrikant van ijzerwaren G.J. Wispelweij te Zwolle, lid van 'Welvaart', een hooipers in productie die hij verkocht in Genemuiden, Kampen en Zwolle.[150]

Sloet zelf stelde in 1860 voor geheel andere werktuigen, namelijk vervoerbare stoomgemalen, te gaan produceren. Het was één van de weinige gelegenheden, waarbij hij het gebruik van stoom propageerde. De aanleiding kwam uit zijn eigen praktijk als landheer. Hij bezat bij Doesburg een boerenplaats met 'met zeer groote weilanden, die bij hoog water zodanig onder liepen, dat men er wel met een schip over kon zeilen.' Hij had er molens op laten zetten, om het water uit te malen, en dat voorbeeld had navolging gevonden, maar over de soort molens was men het niet eens geworden. 'De een wenschte deze, de ander weder eene andere soort van molentje; dit geschil nu ware op te lossen door een werktuig met stoomvermogen' van twaalf of veertien pk, waarmee de ondergelopen polders in korte tijd van het water konden worden bevrijd.' Het feit dat de molentjes vervoerbaar waren, maakte ze volgens hem ook verhuurbaar, maar de geluiden over dit plan verstomden.[151]

Natuurlijk kon ook de introductie van een nieuw gewas tot vooruitgang leiden. Vanwege de aardappelziekte werden, zoals hiervoor aangegeven, in 1846 in 41 gemeenten de *rutabaga* en de *turnips* geïntroduceerd, die in Engeland en Schotland als voedergewassen in gebruik waren, maar hier ook dienden als voedsel voor de mens. Sloets vader J.A.J. Sloet tot Oldhuis stelde een partijtje Syrische gerst, afkomstig uit de Voorster kleipolder, ter beschikking aan zestien Sallandse landbouwers. De resultaten waren niet geweldig. De Canadese rogge daarentegen bleek het, zelfs tijdens een slechte zomer, bijzonder goed te doen op de zandgronden en iets minder, maar nog steeds voldoende, op de klei.

Directeur J. van Konijnenburg van de Kolonie van Weldadigheid had aan 'Welvaart' een paar mud van deze rogge beschikbaar gesteld. Ze werden in de

---

[149] JV Welvaart 1859, 17.

[150] Waarschijnlijk gaat het hier om het Kamper exemplaar dat door Van der Poel wordt genoemd in zijn boek over honderd jaar landbouwmechanisatie, maar door hem wordt gedateerd in 1860. Van der Poel. *Landbouwmechanisatie*, 168.

[151] LHC 1860.

herfst van 1860 uitgezet bij landbouwers in Hellendoorn, Wijhe en Zwollerkerspel en later ook in Raalte, waar baron Bentinck tot Schoonheeten, lid van 'Welvaart', met redelijk goed gevolg proeven liet doen.[152] De boeren deden volgens de directie liever proeven met 'betere zaden' dan met nieuwe werktuigen en daarom werd in 1867 een paar pond zaad van de reuzenspurrie uitgegeven. Het was een ontdekking van H.C. van Hall, die in 1828 tijdens een voetreis door Friesland tussen Ferwerd en Holwerd deze plant in een akker vlas had gezien. Hij had een paar zaadkorrels meegenomen en die uitgezaaid in de Academische plantentuin in Groningen. Het voedergewas, ook gebruikt als groenbemester, vond daarna snel toepassing op de zandgronden. 'De Whitingtonsche tarwe werd op gelijke wijze door een Engelschman in eene Zwitsersche valei gevonden', aldus het jaarverslag van 'Welvaart' over 1866 en 1867. Deze feiten werden óók gememoreerd om er nog eens op te wijzen, dat de natuur zelf variëteiten aanbood, die de mens ten nutte konden zijn. 'Het is de taak van de onderwijzers der plattelands scholen, om de jeugd met een vorschend oog de natuur te leeren opmerken', was de dwingende conclusie.

Met de botterbenne vanuit Staphorst en Rouveen naar Meppel in 1848. (Collectie auteur)

De uitgegeven spurrie was terecht gekomen bij boeren in Dalfsen, die er, ondanks het ongunstige najaar, zeer tevreden over waren en er ook in waren geslaagd zelf 'belangrijke hoeveelheden nieuw zaad' te winnen. Deze ontwikkeling paste, aldus nog steeds het jaarverslag, helemaal in de trend van de laatste tijd, omdat er in de toekomst niet meer gerekend kon worden op goede graanprijzen. In Overijssel werd immers al graan aangevoerd uit Hongarije, 'met dan waggon zonder overlading'. Men ging zich daarom meer op de botermakerij toeleggen, terwijl de veestapel -zoals Sloet een kleine tien jaar eerder al had voorspeld- werd uitgebreid en bouwland werd omgezet in weiland. Maar dat was niet voldoende; het bouwland moest ook worden benut voor de teelt van voedergewas-

[152] JV Welvaart 1860, 19.

sen en bovendien kon het gebeuren, dat het vee in droge jaren in het weiland onvoldoende voedsel vond.

Op dezelfde manier werd de teelt van de *serradella,* een groenbemester die in Brabant en Gelderland opgang maakte, bevorderd. Aan een boer in de buurschap Emmen, nabij Dalfsen, waren in 1868 een paar pond van het zaad van dit voedergewas verstrekt en omdat hij het had uitgezaaid op beschaduwd en vochtig land, had de proef bij hem 'de beste uitkomsten opgeleverd.' 'Welvaart' had hem het jaar daarop in staat gesteld een klein stukje land te pachten om de proef uit te breiden. Het zaad werd onder garst en haver uitgezaaid en na het maaien daarvan had de ondergrond zich bedekt met een vlies *serradella,* die tweemaal gemaaid was. Het motto *'leeringen wekken, maar voorbeelden trekken'* was dus volkomen bewaarheid. Vervolgens werden proeven gedaan met de *bokara* of 'reuzenklaver' en de *lucerne* of 'eeuwige klee'; met minder succes weliswaar, maar de voorbeelden bleven trekken. [153]

De bestuurders van 'Welvaart' vonden het ondertussen niet pleiten voor een stad als Zwolle, 'de hoofdstad van een landbouwend gewest', dat daar nog geen agentschap was gevestigd van een groothandel in landbouwzaden. Want dan zouden boeren daar zelfstandig en uit eigen beweging zaden kunnen kopen. Het plaatsen van een schriftelijke bestelling ging nog te ver, had de ervaring geleerd. Ten behoeve van de warmoezerij was in 1869 een nog onbekende koolsoort, de stekkool, ingevoerd uit de omgeving van Aken. Ondanks de rupsen, die in één late herfstnacht bijna alle proefplanten hadden opgevreten, zag het er hoopvol uit voor tuinlieden die met deze smakelijke moesgroente, die de vorst kon doorstaan en jaren hield, aan de slag wilden. Zij konden van 'Welvaart' desgewenst enige exemplaren krijgen, want de vereniging was graag bereid 'eene nieuwe kwaliteit stekken uit Aken te ontbieden.' [154]

6.5.2 'Het oude Germaansche huisdier'

Bijzondere aandacht was er voor het varken, 'het oude Germaansche huisdier' dat, aldus Sloet, in afgelegen buurschappen nog deel uitmaakte van het huisgezin en dat zovele mogelijkheden bood. Tijdens het eerste Landhuishoudkundig Congres hield hij een lezing over de teelt der varkens en de verbetering van het varkensras in Overijssel. Elke boer in de landprovincies hield er wel een varken op na, want het kostte weinig onderhoud, zijn mest was waardevol, zelfs de handel in varkenshaar zorgde voor veel omzet en het vlees was betaalbaar voor de kleine man. Toch was Sloet geen voorstander van uitbreiding van het aantal varkens, want ook zij, stelde hij, 'gehoorzamen aan de wetten der bevolking door Malthus ontdekt: hun getal staat althans in verband met de hoeveelheid aanwezige voedingsmiddelen.' Het zou daarom dwaas zijn de varkensteelt aan te moedigen, want dit ging weer ten koste van andere vormen van veeteelt. Om te bepalen hoeveel varkens een land aankon, was het alleen maar nodig de in- en uitvoer vrij te laten. 'De formules, die de natuur aan de hand geeft, zijn eenvoudig, en de volkeren bezuren het erg, dat hun besturen ze voorbij zien.' [155]

---

[153] JV Welvaart 1866-1867, 4-5.
[154] JV Welvaart 1869-1870, 11-12.
[155] LHC 1846, 33-46.

Ook ten aanzien van de varkens, wilde hij in feite zeggen, werkten de onzichtbare handen.

Bood verhoging van de kwantiteit dus geen soelaas, anders lag het bij de kwaliteit. Aan rasverbetering van paarden, runderen en schapen werd veel gedaan. Het varken kwam daarbij nog niet in beeld. Tot de Engelse ondernemer Thomas Ainsworth, die in de Twentse textielnijverheid ook de snelspoel had geïntroduceerd, omstreeks 1840 uit zijn vaderland een paar varkens van gemengd Chinees en Engels ras naar Overijssel liet komen om die te kruisen met de Overijsselse bastaardrassen. Burgemeester Campbell van Nijverdal, actief lid van 'Welvaart', importeerde rechtstreeks van Java een beer die ook uitstekende nakomelingen opleverde bij Overijsselse bastaarden. Alom op de varkensmarkten in de provincie waren de resultaten van de experimenten te bewonderen. Zelfs in Engeland werden ze, volgens berichten die 'Welvaart' uit Manchester had ontvangen, gewaardeerd. In de omgeving van Wijhe, waar veel slagerijen te vinden waren, werden bijna geen andere varkens dan die van het gemengde ras meer geteeld.

Het was allemaal te danken, maakte Sloet een uitstapje terug in de tijd, aan een Duitser die omstreeks 1760 in deze plaats aan de IJssel was gearriveerd en 'wiens geheel kapitaal bestond in een recept om worst te maken', waarmee hij de grondslag had gelegd voor de welvaart van Wijhe. 'Wij zouden ons minder beklagen, als wij de namen van een dozijn kamergeleerden uit vorige eeuwen misten, maar verheugen ons dubbel als den naam van dezen worstenfabrijkant te kunnen opgeven Harm Koeleman, wiens achterkleinzoon, nogmaals een Harm Koeleman, heden in deze plaats het voorouderlijke bedrijf uitoefent.' Wijhe behoorde tot de mooiste en welvarendste dorpen van Overijssel, besloot Sloet zijn verhaal over het nut der varkens. De huizen waren er netjes geverfd, de straten verkeerden er in uitmuntende toestand en waren schoon, de landbouw werd er met zorg gedreven, ook dankzij de zorg van burgemeester Schouten, 'maar de aanleiding en de hefboom (!. C.) van dit alles zit in het recept van Harm Koeleman.'[156]

Voor 'Welvaart' hadden deze ontwikkelingen mede de aanleiding gevormd om het varken op de activiteitenlijst te zetten. Ook via de vereniging werden bij boeren beren geplaatst, zoals in 1850 toen er, dankzij bemiddeling van Staring, drie van het Berkshirese ras terecht kwamen in Staphorst, Rouveen en Steenwijkerwold. Gemeenten kregen het advies om dit voorbeeld na te volgen; en de regering om, net als in België, varkens te schenken aan de provincies. Ook in dit verband werd gewezen op het belang van goede verbindingen, want de beren konden vanwege slechte of geheel ontbrekende wegen nog lang niet overal in de provincie worden geplaatst.[157]

Een nevenproduct van het varken stond eveneens hoog op de lijst.

6.5.3 Mest, 'de goudmijn van den landbouw'

Altijd was de beschikbaarheid van mest een factor geweest die de landbouw kon maken of breken. In de negentiende eeuw ontstonden er, na de afschaffing

[156] LHC 1846, 44.
[157] JV Welvaart 1850.

van grote schaapskudden als gevolg van de verdeling van de markegronden, nieuwe problemen bij de mestwinning. Boeren waren dus gedwongen op andere manieren aan de benodigde hoeveelheden mest te komen. Zij konden bijvoorbeeld de mestwinning van het rundvee uitbreiden en intensiveren, door het vee langer op stal te houden of meer strooisel toe te voegen.[158] Maar ook buiten de landbouw lagen er oplossingen, zoals in 1846 bleek toen burgemeester C.W.E. Kijmmel van Smilde tijdens het Landhuishoudkundig Congres van dat jaar aandacht vroeg voor de mogelijkheden om stadsmest beter te benutten.

Het kwam er in zijn opvatting vooral op neer, dat deze mest gescheiden moest worden ingezameld; zo, dat de verschillende componenten van het straatvuil 'rotbaar' waren, want dan ontstond er een mestsoort die door geen dierlijke mest, guano of kunstmest te vervangen was. De praktijk in veel steden leerde anders, ook waar het menselijke uitwerpselen betrof, want die kwamen vaak rechtstreeks terecht in de stadsgrachten. 'Behalve het stuitende der onreinheid, het ongezonde voor de inwoners, en den soms onverdragelijken stank in sommige buurten of wijken van vele steden, gaat hierdoor veel nuttig voedsel voor den landbouw verloren', aldus Kijmmel, die ook sprak vanuit zijn eigen ervaring als groot vervener in het Drentse land. Hij kwam dus met een aantal nuttige wenken om beter in de behoefte aan mest, 'de goudmijn van den landbouw', te kunnen voorzien.[159]

Kijmmels aanbevelingen pasten geheel in het straatje van Sloet. In zijn tijdschrift wees hij in 1850 nogmaals op de mestproblematiek en de noodzaak van de uitbreiding van de mesthandel, die beide door de toename van het aantal ontginningen en verveningen steeds actueler werden.[160] Tegelijkertijd zag hij daarmee nieuwe mogelijkheden voor 'het vervoerwezen te water en te lande' en voor 'duizende gezinnen van de armoedigste klasse' om een middel van bestaan te vinden.

> Letten wij hier toch op Overijssel, dan worden in onze steden jaarlijks duizende tonnen menschenmest in de grachten gestulpt, en in geheel Mastenbroek in de sloten geloosd; de koemest wordt met lagen riet daartusschen gedroogd, en vervolgens als brandstof gebezigd; eene menigte begroeide sloten worden nooit gerooid, welk eene schat van vergane plantaardige deelen zij bevatten; de uitwerpselen van de waterleidingen blijven gewoonlijk op de wallen liggen, tot dat zij in de lucht verteeren; de vette baggeraarde laat men ongeroerd op den bodem van menigvuldige grachten en stille wateren; hoeveel stratendrek laten de karlieden niet in de voorsteden en stegen onzer steden achter; al de dierlijke uitwerpselen op onze straatwegen, ook nadat er drokke veemarkten plaats gegrepen hebben, blijven liggen, of worden door den wegwerker op den berm geharkt; indien nu alle deze verschillende mestspeciën, die

[158] Trompetter en Van Zanden. 'De opheffing', 152.
[159] LHC 1846, 60-64.
[160] *TSS*-5, 348. In zijn artikel over 'De uitbreiding van onzen mesthandel' sprak hij ook over een eerdere bijdrage in zijn tijdschrift, 'in het eerste deel, derde stuk', maar daarin is een dergelijk onderwerp niet aan de orde. Bovendien verscheen het derde deel pas in 1846, terwijl minister Schimmelpenninck refereert aan 'het derde deel (eerste stuk)' dat volgens hem verscheen in 1845, maar dat in werkelijkheid dateert van 1846. De tekst hierna is mede gebaseerd op het door Sloet in zijn stuk uit 1850 weer geciteerde eerdere artikel uit, al dan niet, 1845.

> voor een groot gedeelte naar zee spoelen, met die zorgvuldigheid bijeen vergaderd werden, welk artikel dit verdient, hoevele onzer heidevelden, die soms twee voeten teelaarde hebben, zouden hiermede in bouwland, hoevele onzer lage broekgronden en marschen in weidelanden van de uitmuntendste hoedanigheid veranderd kunnen worden.[161]

Sloet vond, dat in alle Nederlandse steden het ophalen van de mest vrijgelaten moest worden, als een vorm van nijverheid die alleen de armen toekwam. Zijn principes die het vestigen van een monopolie niet toestonden, liet hij in dit geval dus varen ten gunste van de productiviteit. Landeigenaren en schippers zouden de armen dan wel aansporen om mest te leveren, waardoor als vanzelf een levendige handel ontstond. Minister Schimmelpenninck van binnenlandse zaken had in 1845 in eerdere aanbevelingen van Sloet al aanleiding gezien, om de Commissarissen des Konings te vragen bij plaatselijke besturen en de Commissien van Landbouw de aandacht te vestigen op de mesthandel.[162] Sloet zelf had een reactie gekregen van een ambtenaar uit Rotterdam en van de ondernemer Thooft uit die stad. Het stadsbestuur wilde aanvankelijk een stelsel van riolen en vergaarbakken aan laten leggen, maar zag daar vanwege de kosten toch vanaf. Na overleg met Sloet pakte Thooft de plannen op en legde voor eigen rekening wél een rioolstelsel aan, waardoor hij 'de weldoener van zijne arme stadgenooten geworden is.'[163]

Ook de Amsterdamse medicus Sarphati nam met Sloet contact op, waarna in de hoofdstad in 1848 een maatschappij voor de mesthandel werd opgericht, die zeer succesvol bleek te zijn. De maatschappij had agenten in Den Helder, Haarlem, Zaandam en Kampen en hield vierhonderd man en tachtig paarden aan het werk met het verzamelen van meststoffen. Die werden afgezet in Nederland, onder andere in Drenthe en Overijssel, maar vooral in België. Vanuit andere plaatsen in het land werd ook mest uitgevoerd naar Frankrijk, Duitsland en Engeland. 'Wanneer wij Nederlanders nu eens genoeg landbouw-kennis gehad hadden om zelven die meststoffen te gebruiken, en in de vooronderstelling dat voor *f* 70 daarvan gemiddeld een bunder bemest zoude kunnen worden, dan waren er in 1846', berekende Sloet zuchtend, '8.151 bunders van mest voorzien geweest!'

Toch kwam een groot deel van de mest wel degelijk dichterbij huis terecht. In Zwolle bijvoorbeeld waren de aanbevelingen van Kijmmel overgenomen en werd het inzamelen van straatvuil verpacht, terwijl dit voorheen nog een behoorlijke som geld had gekost. In de voorsteden woonden 'kleine bewoners' die meststoffen verzamelden, om ze te verkopen aan schippers op de Dedemsvaart. Sloet voorzag voor de Amsterdamse maatschappij, die immers een agentschap had in Kampen, goede mogelijkheden als de kanalisatie in Overijssel eenmaal goed op gang was gekomen, want dan zouden de ontginningen als vanzelf toenemen.

---

[161] *TSS*-5, 349.
[162] Aldus *TSS-5,* 348, waarin deze mededeling wordt toegeschreven aan een missieve van 13 augustus 1845, no 144, 9de afdeling.
[163] *TSS*-5, 351.

Ook wees hij nog eens op het leesboekje voor de mestmakerij en bemesting, waarvoor 'Welvaart' een prijsvraag had uitgeschreven.[164] Deze eenvoudige uitgave moest een opgave bevatten van alle vormen van dierlijke, plantaardige en delfstoffelijke mestsoorten die al in gebruik waren of gebruikt konden worden en van de verschillende wijzen van bevruchting en vruchtbaarmaking van weide- en grasland. Verder diende een goed ingerichte mestvaalt of meststal te worden beschreven, evenals de bewerking die de mest moest ondergaan, en werd van de inzenders ook nog verwacht dat zij aangaven welke mest voor welke gewassen het meest geschikt was en welke variatie daarbij kon worden aangebracht. Het voor scholen bestemde leesboekje moest 'in eenen bevattelijken kindertoon opgesteld, in leeslesjes ingedeeld zijn, en niet meer dan zes vullen druks beslaan.' Geen wonder, dat slechts een enkeling zich waagde aan de samenstelling van een dergelijk didactisch mirakel. Dat het uiteindelijk toch tot de uitgave van het beoogde boekje kwam, zegt iets over de inzet van de auteur, van de bewerker en van de directie van 'Welvaart'.

Er was Sloet dan ook veel aan gelegen de mest, de brandstof voor de landbouw, te kunnen brengen waar ze nodig was. Nieuwe ontwikkelingen hield hij ook op dit gebied nauwkeurig in de gaten. Voor het Congres van Alkmaar bracht hij in 1853 persoonlijk twee kistjes met 'kunstmest' mee, 'bestaande uit eene veenstof, verzadigd met de stikstof en phosphorus houdende bestanddeelen van *Urine'* en ook had hij artikelen bij zich uit een Engels tijdschrift.[165] Geen druppel, geen spat mocht verloren gaan. In 1866 diende hij in Zwolle bij de Gemeenteraad zelfs een voorstel in om de bestaande verordening op de openbare reinheid te wijzigen, in die zin dat kippen voortaan weer op straat mochten lopen. Minder waarschijnlijk is, dat het hem hier ging om het welzijn van de kip. Het voorstel werd met zeven tegen zes stemmen afgewezen.[166]

Opvallend genoeg had hij drie jaar eerder in de Raad óók voorgesteld de inzameling van het straatvuil weer in gemeentelijke handen te brengen, omdat dit meer op zou brengen. Het feit dat dit dan ten koste zou gaan van het door hem zo bewierookte vrije ondernemerschap, nam hij blijkbaar op de koop toe. Aan het voorbeeld in Groningen had hij dan ook gezien, hoe hiermee het welzijn van de burger en de welvaart van de stad hand in hand gingen. Zijn voorstel werd echter niet aangenomen. Per 1 april 1863 werd de pacht van de 'asch- en stratendrek' voor een periode van zes jaren gegund aan de Dedemsvaartse ondernemer Arend Berends. Aan het eind van die periode nam de Gemeente Zwolle echter alsnog het reinigen van riolen, straten, pleinen en straatgoten, het ophalen van as, vuilnis en puin en het ruimen van secreten en putten in eigen beheer. Sloet had toen de Zwolse Gemeenteraad al verlaten, maar ook zijn voormalige collega's 'realiseerden zich heel goed dat zij met de vorming van een stedelijke reinigingsdienst ook een economische factor van belang onder hun eigen beheer hadden gebracht.'[167]

---

[164] Zie voor dit onderwerp en voor de aanpak in Zwolle ook: Looper. *Traditie in innovatie*.

[165] LHC 1853, 234. Het tijdschrift was *The Patent Journal and Inventor's Magazine of November 8, 1851*.

[166] HCO. Gedrukte Notulen Gemeenteraad Zwolle, 29 januari 1866. Sloet had eerder al voorgesteld om de verordening op de openbare reinheid van 28 juni 1855 te wijzigen, in die zin, dat kippen weer op straat mochten lopen.

[167] HCO. Gedrukte Notulen Gemeenteraad Zwolle, 31 januari 1863. Looper. *Traditie in innovatie,* 41-42.

6.6 Varianten

In zijn pogingen om het platteland vooruit te brengen, was Sloet niet alleen onophoudelijk alert op verbetering van bestaande technieken, rassen en gewassen, hij zocht ook naar varianten in de land- en tuinbouw, én de visserij, en wees daarbij op het belang van in zijn ogen onderschatte middelen van bestaan. De 'natuurlijke bestemming' van de bodem, de mogelijkheden om arbeid in te zetten en de kansen om de handel te bevorderen of op gang te brengen, vormden ook hierbij zijn leidraden. Het betekende niet, dat hij zonder meer elke kans wilde aangrijpen. Tijdens de Landhuishoudkundige Congressen in de jaren 1860-1870 verzette hij zich bijvoorbeeld, gelijk andere 'mannen met klinkende namen', zoals Ackersdijck en Von Baumhauer, tegen de opkomst van de suikerbiet. Volgens hem moest Indië de (riet)suiker leveren en was bovendien de Nederlandse beetwortel niet meer dan een slecht surrogaat.[168] Al in 1836 had hij de vrees uitgesproken, dat de beetwortelensuiker het tropische product eenmaal zou kunnen verdringen.[169] Hij zag genoeg alternatieven: te land, te water én in de lucht. Het leidde tot tal van nieuwe activiteiten van, vooral, 'Welvaart' en tot een lange reeks van geïnspireerde en inspirerende artikelen en spreekbeurten.

6.6.1 Visserij en visteelt

In een paragraaf over de kleine visserij begon Sloet in zijn 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' met een lange inleiding over: de walvis. (!) Het was één van die dieren die langzamerhand dienstbaar werden geworden aan de mensheid, 'hetzij om onzen arbeid te verligten, hetzij om ons voedsel en andere goederen te verschaffen.' In de Oudheid had men nog nauwelijks enig benul van 'dit zeegedrocht', maar langzamerhand nam het inzicht in de mogelijkheden ervan toe. De traan werd ontdekt als grondstof voor de zeepziederij, als hulpmiddel bij de leerlooierij; ook de geringste voerman kon haar 'tot het smeren van het ijzer aan zijn voertuig niet ontberen'. Van het balein werden 'zonne- en regenschermen, gordels, draagbanden, doozen, rottingen, kunstbloemen' en nog veel meer gemaakt; de grote omzet op de wereldmarkt aan spermaceti bewees het nut van deze grondstof. Meer nog dan de Europeanen hadden echter de Japanners de walvis tot en met het bot ontleed, zoals Sloet met smaak citeerde uit een eeuwenoud boek van de Duitser Engelbert Kaempfer over de geschiedenis van Japan.

> Van al de verscheidene soorten van walvisschen wordt niets als nutteloos weggeworpen dan alleenlijk de groote schouderbeenderen. De huid, die in de meeste soorten zwart is, het vleesch, dat rood is, en naar het rundvleesch gelijkt, de darmen, welke om hunnen uitnemende lengte genoemd worden Fiakfiro, dat is honderd vademen lang, en al de ingewanden worden gegeten, ingezult, gekookt, gebraden of gefruit. Het vet wordt gekookt tot traan, en het bezinksel zelfs van de tweede kooking gegeten. De beenderen, die als kraakbeenig zijn, worden versch zijnde gekookt en gegeten of afgeschrapt; gezuiverd, en gedroogd, om in den keuken te gebruiken. Uit de zenuwachtige en peesachtige deelen, zoo witte als geele, maken zij touwen en koor-

[168] De Jonge. *Industrialisatie*, 42, die zich baseert op *De Economist,* 1874, 881.
[169] Sloet. 'Handel in Overijssel', 61-62.

> den, voornamelijk tot hun katoenfabrijken, gelijk mede voor hun muzijkinstrumenten. De karwei of het ingewand zelf wordt niet weggeworpen, maar tot eenig gebruik in de keuken bewaard. Verscheidene kleinigheden worden gemaakt van de kakebeenen, de vinnen en andere beenen, dewelke van een veel vaster stof zijn; inzonderheid hunnen fijne schaaltjes, om goud en zilver daarmede te wegen, worden hiervan gemaakt en hebben hieraan hunnen naam ontleend.[170]

Ook hier was weer de moraal van zijn verhaal dat armoede te vermijden was indien de mens maar zocht naar de ultieme mogelijkheden om zich een bestaan te verwerven. 'De toenemende behoefte der op elkander gedrongen menschenmassa's' zou daar als vanzelf toe leiden. 'Zoo worden wij ook hier, als wij ons al te zeer over der volkeren toekomstig lot bekommeren, op eene herstellende hand gewezen, op eene orde in het stoffelijke als het zedelijke gebied.'[171] Als ware de walvis ontleed door 'tweemaal een onzichtbare hand'. Maar ook aan Indië dacht hij, want daar had men de walvissen voor het uitzoeken. Hij wilde de vangst van deze zoogdieren daarom koppelen aan de kolonisatie van verschillende punten in de Indische archipel en de oprichting van een nieuwe of de uitbreiding van een bestaande maatschappij voor de walvisvangst.

Met dergelijke bespiegelingen hield Sloet de lezers, zwevend door de tijd en zwervend over alle wereldzeeën, tien pagina's lang bezig. Ten slotte kwam hij uit bij de conclusie dat er ook voor de haringvissers in Overijssel kansen lagen. 'Waarom zouden er uit Zwolle, dat met alle krachtinspanning de uitmonding van zijn vaarwater naar zee verbetert', schreef hij in 1846, toen net de concessie voor de verbetering van het Zwolse Diep was afgekomen, 'waarom uit Kampen, dat thans reeds eene goede uitmonding bezit, geene haringbuizen, of schepen ter kabeljaauwvangst naar Labrador kunnen uitloopen?'[172]

De visserij in de ruimste zin, met bijvoorbeeld ook de oesterteelt, bleef hem bezighouden.[173] Toen in 1857 in de Kamer werd gesproken over een 'College voor de zeevisserij', stelde hij voor dit ook te laten fungeren voor de rivieren en binnenwateren. Ook voor Nederland dacht hij aan de *piscicultura*, de kunstmatige visteelt, vooral van zalm, die in Engeland en Frankrijk succes had. Verder wilde hij 'een bekwaam naturalist' aan het College toevoegen, om ook in de wetenschappelijke kant van het werk te kunnen voorzien. Er moest onderzoek worden gedaan naar nieuwe vismethoden, viswerktuigen en afzetmogelijkheden in het buitenland. De jeugd in de vissersdorpen moest al tijdens de schooljaren een opleiding krijgen die was gericht op het toekomstig beroep en ondernemingszin. Regering en Kamer dienden jaarlijks een statistisch verslag van de visserij te ontvangen.

Het voorbeeld van de Fransen, die overal ter wereld onderzoek lieten doen naar nuttige en opvallende zaken, sprak hem aan en hij noemde daarbij het voorbeeld van het kamerlid Westerhoff uit Warffum over de zeevisserij, die in het Frans was vertaald. Tot slot vroeg Sloet zich af, waarom Overijssel ondanks

---

[170] *TSS*-3, 129-130, ontleend aan Engelbert Kaempfer (1651-1716). *De beschrijving en geschiedenis van Japan,* 96.
[171] *TSS*-3, 130.
[172] *TSS*-3, 137.
[173] HTK 6 december 1859. Voor deze tak van nijverheid wilde hij een subsidie van 1 000 gulden verstrekken om nieuwe oesterbanken op de Zuiderzee en de Noordzee te doen ontstaan.

zijn bloeiende zeevisserij 'aan de Kuinre, te Blokzijl, Vollenhoven, Genemuiden, Kampen en Schokland' en de uitstekende mogelijkheden voor de vishandel met de Rijnstreken, Hannover en Westfalen niet vertegenwoordigd was in het beoogde College. De minister van binnenlandse zaken, het was inmiddels Van Rappard, verzekerde hem echter dat de belangen van Overijssel niet verontachtzaamd zouden worden.[174]

Sloet wilde daar blijkbaar niet op wachten. Hij kwam zelf tot daden om de vissers en de visserij nieuwe vangsten te bieden. Maar eerst waren er nog de woorden. In 1859 schreef hij in het *Algemeen Handelsblad* een artikel over de kunstmatige visteelt.[175] Het leidde tot het voorstel van een Amsterdamse advocaat om met dat doel een maatschappij op te richten, maar Sloet vond een meer directe weg: via Artis. Met directeur G.F. Westerman van dit 'zoölogisch genootschap' dat er volgens het jaarverslag van 'Welvaart' meer en meer op gericht was 'om nuttig naar buiten te werken', onderhield Sloet intensieve contacten. Ze leidden ertoe dat Artis op 18 april 1862 ongeveer 5.000 jonge Rijnzalmen en St. Jacobszalmen naar Zwolle stuurde, die -in aanwezigheid van een provinciaal gedeputeerde en de burgemeesters van Zwolle, Zwollerkerspel en Hattem, vissers en andere belangstellenden- bij het Katerveer werden uitgezet in de IJssel.[176] Ze waren gekweekt onder toezicht van 'den vader der kunstmatige vischteelt in Nederland', M.J. de Bont.[177] De geschiedenis had geleerd dat er vroeger in de Overijsselse wateren veel zalm voorkwam en de combinatie van de voedselrijkdom van de IJssel en de nabijheid van de Zuiderzee, waar de vis bij de zandbanken in het oostelijk deel goed kon paaien, leek ook nu prima kansen te bieden. Wat ook de uitkomsten zouden zijn, aldus het jaarverslag, dergelijke proeven mochten niet achterwege blijven.

Al spoedig werden goed gegroeide zalmpjes gevangen die door de vissers voorlopig, zo was althans de opzet, werden teruggezet om door te kunnen groeien. Het volgende jaar werden 6.200 zalmen van verschillende soort gepoot in het Zwarte Water en opnieuw bij het Katerveer. In Zwartsluis werd door het Gemeentebestuur 'een regt feestelijk aanzien aan de pooting gegeven.'[178] De directie van 'Welvaart' zocht ook contact met het centrum van de kunstmatige visteelt in het Franse Hüningen, van waaruit de tot rijpheid gebrachte viskuit werd geëxporteerd. Sloet ging op bezoek bij de directeur van dit bedrijf in Straatsburg en de secretaris bezocht het bedrijf op de grens met Zwitserland. Het resultaat was, dat er het volgend jaar 50.000 eieren van de *fera*, een op de houting gelijkende vissoort, konden worden gepoot in de IJssel. In 1864 waren er in totaal al ruim 22.000 zalmen gepoot, tot vreugde van de vissers. In de Vecht bij Dalfsen werd een zalmforel van zes pond gevangen, hetgeen heel uitzonderlijk heette te zijn. Als dank voor hun inspanningen werden de heren Westerman en

---

[174] HTK 24 november 1857.

[175] *Algemeen Handelsblad* 2 februari 1859. Informatie ontleend aan: HCO. Archief Welvaart, inv.nr. 23.

[176] JV Welvaart 1862 en 1871-1872.

[177] Hoezeer de samenwerking door Sloet werd gewaardeerd, bleek, toen, dankzij de bemiddeling van zijn broer Ludolf, die in 1861 Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië was geworden, Artis werd verrast met een Aziatische olifant.

[178] De poting vond plaats op 23 april 1863. Het ging om 1 400 Rijnzalmen in Zwartsluis, 3.000 Rijnzalmen, 1.000 *ombre chevalier* en 800 zalmforellen bij het Katerveer in Zwolle. De beide laatste zalmsoorten waren afkomstig uit Zwitserland.

De Bont, die belangeloos doorgingen met hun werk voor 'Welvaart', benoemd tot erelid.[179]

De zalmvisserij bleef goed verlopen, want in het Zwarte Water, het Zwolse Diep, de Vecht en in de IJssel bij Kampen, Deventer en Hattem en zelfs in andere Gelderse IJsselsteden als Zutphen en Doesburg werd de vis gevangen. Sloet en de zijnen hoopten grotere pootvissen te krijgen, want de zeer kleine werden opgevreten door de talrijke stekelbaarsjes, 'eenen geduchten vijand'. Een groot probleem was wel de overbevissing, evenals het feit dat de vissers, ondanks de afspraken, te kleine exemplaren meestal niet terugzetten. Bovendien werd de kuit vernield bij het schoonmaken van de sloten en ook door de stoomboten die met hun golfslag de kuit op de oever wierpen. 'De kuit moet daarom, evenals te Hüningen, worden ingezameld en wederom in manden te water gelaten, om daarin uit te komen, waarna men den vischjes onmiddellijk de vrijheid kan geven. Op die wijze wordt de kuit tevens voor de aal, watervogels en insecten bewaard', aldus Sloet, die in dit geval de onzichtbare handen der natuur dus graag een mensenhandje wilde helpen. 'Aan de oprigting van een établissement van kunstmatige vischteelt is wel niet te denken', stelde hij vast, maar een oplossing had hij ook. De vijvers van het Nieuwe of Engelse Werk, een voormalig verdedigingswerk, stonden in verbinding met de stadsgrachten en konden prima dienen voor de kunstmatige visteelt.[180]

Het ontbrak de directie van 'Welvaart' aan tijd, schreef Sloet in 1868, en dus hoopte hij dat een der leden een afdeling voor de visserij zou oprichten, 'tevens met het doel, om onze visscherij meer statistisch te behandelen en de natuurlijke geschiedenis der visschen meer algemeen te maken.' Het zou er niet van komen. Wel ging het uitzetten van pootvis door. In 1869 werden weer 20.000 potelingen uitgezet bij het Katerveer. Op de reis vanuit Amsterdam was er geen enkele doodgegaan, want ze werden met zorg in blikken bussen, die rondom met ijs waren ingepakt, vervoerd. Voor de riviervissers was het al met al een aantrekkelijke zaak, want de zalm deed omstreeks 1870 ongeveer vijf gulden het Nederlands pond. Zij kregen het advies om te kleine exemplaren terug te zetten en het op rustige plaatsen te proberen met de vangst. Voor de Kampenaren waren dat bijvoorbeeld het Ganzediep en de Goot. De vissen bleken namelijk deze kortere en stillere wegen naar de Zuiderzee te verkiezen boven de Ketel, een andere uitmonding van de IJssel. De hoop bestond, dat de zalm zich uiteindelijk op natuurlijke wijze voort zou planten, in kleine en rustige zijstroompjes langs de Overijsselse en Gelderse wateren en zelfs, via het Meppeler Diep, in Drenthe.[181]

'De beplanting van de rivier den IJssel met zalm kan men voor voldongen houden', meldde het jaarverslag van 1875 opgewekt. 'In de twee laatste jaren zijn op alle punten, waar gevischt wordt, zalmen van aanzienlijke grootte gevangen, wat voor sommige arme visschers eene bijzondere rijke buit opgeleverd heeft. Het getal is te groot, en de plaatsen van vangst te veel, om daarvan voor het vervolg juiste opgaven te verstrekken.'[182] Vanuit Artis zou het poten van

[179] JV Welvaart 1864.
[180] JV Welvaart.
[181] Via dit water was waarschijnlijk ook de zalm 'van beduidende grootte' gekomen, die in een sloot in Drente was gevangen, aldus het jaarverslag over 1869-1870.
[182] JV Welvaart 1875.

zalmpjes op de IJssel worden voortgezet. 'Welvaart' zelf ging door op de Vecht en zou proeven gaan doen met een eenvoudig vierkanten kistje van ijzergaas, met daarin waterplanten vol kuit, waarop de hom van rijpe vissen werd uitgedrukt. De pachter van de visserij in De Koekoek, een binnenmeer van de Mastenbroekerpolder, had hiermee proeven gedaan. Sloet was er enthousiast over en had contact gezocht met de betreffende visser. Hij zag mogelijkheden voor snoek, karper, blei, zeelt, voorn en meun en later ook de elft, waarmee dan de Vecht bevolkt kon worden. Wanneer de proef mocht lukken, keek hij als gebruikelijk vol verwachting vooruit, 'dan zoude deze kweekerij tevens tot eene leerschool van kunstmatige vischteelt voor Nederland kunnen worden. Wij hopen haar daartoe eenmaal te verheffen.'[183]

Mensenhand noch natuur wist echter te bereiken, dat de zalm zich blijvend in de Overijsselse wateren ging vestigen en ook de modelkwekerij in De Koekoek kwam er niet. Desondanks hadden de pogingen van 'Welvaart' laten zien, welke mogelijkheden ter verbetering van het bestaan er lagen en het inkomen van een enkele visser was, zij het voor korte tijd, omhoog gebracht.[184]

6.6.2 Tuinbouw en fruitteelt

In 1855 schreef Sloet in zijn tijdschrift een artikel over 'Boomkweekerijen bij de scholen ten platten lande'.[185] In Gelderland, constateerde hij, waren bij bijna ieder daglonershuisje wel een paar vruchtbomen te vinden, terwijl dat in Twente nauwelijks het geval was. Als eerste reden daarvoor noemde hij de vroegere afwezigheid van straatwegen, waardoor het ooft niet vervoerd kon worden. Bovendien hadden de doopsgezinden, 'de eerste beschavers van Twente, die het comfortabele, het stoffelijk levensgenot met eenvoudigheid van zeden en spaarzaamheid vereenigden', er in de steden hun eigen tuinen met vruchtbomen. 'Het ontbrak dus ook aan locale verbruikers.'[186] De groei en bloei van de bevolking in Twente hadden echter ook de behoefte aan meer en beter fruit doen ontstaan.

Tijdens zijn burgemeesterschap in Hengelo had Sloet gezien hoe de onderwijzer Nunnink bij zijn school in de buurschap Beckum korrels was gaan zaaien, waaruit in de loop der tijd al meer dan tweeduizend appel- en perenbomen waren gegroeid om te worden verkocht. In de kwekerij werden ook walnoten, pruimen en perziken geteeld. Bovendien hadden de meeste boerenzoons in Beckum geleerd hun eigen wildstammen te enten. Toen er in 1837 in Hengelo een nieuwe dorpsschool werd gebouwd en de onderwijzer Van Benthem vroeg om een stuk grond voor de aanleg van een kweektuin, werd hem dat door het Gemeentebestuur, in casu Sloet, dan ook 'gretig' toegestaan. Bijna twintig jaar later was er een echte kwekerij ontstaan, waaruit stammetjes voor dertig cent per stuk werden verkocht. Vooral de schooljeugd hield zich volgens Sloet graag bezig met het veredelen. In 1834 had het Gemeentebestuur ook al een kwekerij

---

[183] JV Welvaart 1875.

[184] JV Welvaart 1871-1872. Toen de IJssel als viswater werd verpacht door het Rijk, constateerde Sloet dat dit voor de kleine vissers uit de streek niet te betalen was. Nieuwkomers namen de zaak over en dat was mogelijk de oorzaak van het feit, dat 'Welvaart' stopte met het poten van vis.

[185] *TSS*-11, 417-421.

[186] *TSS*-11, 416.

voor Canadese populieren en eiken aangelegd en daaruit werden nog jaarlijks, kon hij in 1855 melden, de bermen langs de gemeentewegen beplant.

De Hengelose initiatieven vonden navolging in andere Twentse plaatsen - Delden, Haaksbergen, Lonneker, Weerselo- vooral dankzij verschillende dorpsonderwijzers en onder aanmoediging van de schoolopziener in dit gebied. Deze kwekerijen hadden ook de onderlinge band tussen de onderwijzers verstevigd en bovendien hun invloed op de boerenstand vergroot. Ook menig hutbewoner stuurde zijn kinderen 'te liever naar school in het vooruitzigt, om ook eenige vruchtboompjes van den onderwijzer te ontvangen.'[187] De lust om te planten was bij de boerenstand, mede door een dergelijke premie, sterk toegenomen en de vruchten werden al in Almelo en Enschede naar de markt gebracht. In Hengelo kwamen opkopers naar de boerenerven, net zoals dat in Gelderland gebeurde. Nederland, beklemtoonde de schoolopziener Sloet niet ten onrechte, zou van zijn onderwijzers in materieel en zedelijk opzicht veel beter profijt kunnen trekken, als ze maar meer werden gewaardeerd.

> Den onderwijzer, na het grootste gedeelte van den dag zijne schoone, maar geest vermoeijende taak in de school vervuld te hebben, daar in den laten lente-avondstond het eenzame heidepad te zien bewandelen, om op het afgelegen erve den boerenknaap zijne wildstammen te leeren griffelen, en zoo mede te werken tot de welvaart van een toekomstig geslacht, zonder eenig vooruitzigt op dankbaarbaarheid, met het bewustzijn, dat niemand hem gadeslaat, hoe steekt dit af bij die ongeregelde jagt op valsche glorie, bij dat togtig hunkeren naar ijdele titels en rangen (...) wat men in de hoogere sfeeren der maatschappij tot walgens toe waarneemt![188]

Sloet vroeg zich in 1855 ook af, of er in de nieuwe Onderwijswet, die aanstaande was, geen bepaling moest worden opgenomen over de aanleg van kweektuinen bij scholen 'voor die streken, waar dit zoo heilzaam wezen kon.'[189]

Hoe de verspreiding van de fruitteelt kon worden bevorderd, had 'Welvaart' al meer dan tien jaar lang laten zien. In de herfst van 1843 waren er op initiatief van de vereniging door ervaren tuinlieden 3.000 vruchtbomen geplant, waarvan er 1.150 gratis waren uitgereikt aan arme hutbewoners. De resultaten in Ambt Vollenhove, Hellendoorn, Hengelo, Markelo en Zwollerkerspel waren zeer hoopgevend en verschillende gemeenten toonden belangstelling voor dit project. De handelingsvoorschriften van 'Welvaart' werden als lesmateriaal op scholen verspreid. 'Wij leven in een tijd van industriële wonderen', aldus het jaarverslag, waarin vervolgens werd geopperd dat de producten van deze vruchtbomen over enkele jaren via het spoor naar Noord-Duitsland of Moskou getransporteerd zouden worden. Of zelfs -in gedroogde vorm danwel als appel- en perenwijn- met Overijsselse West-Indiëvaarders naar andere werelddelen.

Het voorbeeld van de Engelse cider die via de markten van Londen en Bristol naar West-Indië werd vervoerd, liet zien dat het kon.[190] Aan 'Welvaart' zou het niet liggen, want, zoals hiervoor reeds werd aangetoond, ook de bevordering

---

[187] *TSS*-11, 419.
[188] *TSS*-11, 420.
[189] *TSS*-11, 421.
[190] JV Welvaart 1844.

van het vervoer te water en te land behoorde tot de doelstellingen van de vereniging. De koloniën werden daarbij niet vergeten. Maar ook zonder deze perspectieven was er voldoende reden om de vruchtbomen op de agenda te houden. In 1846 waren er al 7.017 uitgegeven, waarvan 1.956 gratis.[191] De belangstelling bleef groot. 'Het hangt toch van eenen krachtigen wil en volharding af, om binnen een menschen leeftijd Overijssel tot de meest ooftrijke provincie van ons Vaderland te verheffen, zonder dat aan eenige andere cultuur daardoor nadeel behoeft toegebragt te worden', werd in het jaarverslag over 1847 gesteld.[192]

Sterk gestegen drukkosten voor de bekendmakingen, de omslachtige administratie en moeilijkheden rond het vervoer van de stammetjes dwongen het bestuur echter tot beperkingen. Naast de gratis stammetjes werden daarom tegen betaling alleen nog partijen van vijftig stuks en meer ten verkoop aangeboden. Hoe groot de belangstelling was, bleek in Dedemsvaart waar in 1849 door het actieve lid Höfelt 'bij kerkespraak', vanaf de kansel dus, nieuwe uitdelingen werden aangekondigd. Alleen kleine ontginners die een bewijs van goed gedrag en van de eigendom van een stuk grond konden overleggen, kwamen in aanmerking, maar hun aantal was zo groot, 'dat velen onbevredigd weggezonden moesten worden.'

De ervaring had ondertussen geleerd dat de bomen het in afgeveende gronden bijzonder goed deden. Het voorbeeld werkte inspirerend, want hoewel door 'Welvaart' al duizenden gratis boompjes waren verstrekt, trok ook de verkoop aan particulieren aan. In 1853 waren in totaal al 12.000 stuks uitgedeeld. Voor de export, zo luidde het dringende advies, was kwaliteit nodig. De appels moesten worden gedroogd en niet gewoon bij de bakker in de oven gegooid, waardoor ze 'zoo hard als zoolleer' werden of half verbrandden. Voor de Amerikaanse en Duitse markt waren ze dan niet meer geschikt.[193] In 1854 waren weer 425 gratis appelbomen uitgedeeld aan 'behoeftige, doch eigen geërfde bewoners van het platteland' in diverse gemeenten en buurschappen, terwijl de berichten over eerder voorziene plaatsen gunstig waren. Oude en nieuwe bezitters van vruchtbomen kregen de aansporing zich te gaan richten op de uitvoer naar het buitenland, zoals dat reeds gebeurde op de Betuwe, in Utrecht en in Noord- en Zuid-Holland. Er lagen grote mogelijkheden, zeker in de richting van 'het alverslindende Albion'.[194]

Voortdurend werden nieuwe plaatsen toegevoegd aan het rijtje van uitdelingen. In 1856 waren er in totaal bijna 14.000 appel- en perenbomen uitgegeven. Nadien werd de uitgifte op relatief bescheiden schaal voortgezet en konden kandidaten per plaats nog slechts 25 stammetjes in ontvangst nemen uit handen van een burgemeester, een hoofdonderwijzer, een brugwachter of andere centrale figuren. De verdeling van de Rozegaardermarke bij Dalfsen leidde tot de nodige ontginningen en de bouw van vele kleine woningen voor landbouwers en dat bracht met zich mee, dat er in verhouding veel vruchtbomen werden uitgedeeld in het gehucht Ankum. Tegelijkertijd werden hier enkele nieuw variëteiten, de winterjan en de winterkleipeer, uitgeprobeerd. Ze bleken het later goed te doen

[191] JV Welvaart 1846.
[192] JV Welvaart 1847, 20.
[193] JV Welvaart 1853, 11.
[194] JV Welvaart 1854, 10.

op de schrale zandgronden en waren daarom veelgevraagd.[195] Bovendien werd extra aandacht besteed aan het poten, omdat de aanplant op enkele plaatsen was mislukt.[196]

Tabel 6.3 Overzicht van Overijsselse plaatsen met jaren in de periode 1843 – 1869 waarin door 'Welvaart' frtuitbomen werden uitgedeeld. (Niet van alle plaatsen zijn de jaren bekend; van enkele plaatsen ontbreken de jaren geheel.)

Plaats	Jaren									
Ambt Vollenhove	1843									
Ankum							1858	1859	1860	
Avereest							1858			
Dalfsen			1854		1856	1857				
Dalmsholte						1857	1858	1859		
Dedemsvaart		1849	1854	1855						
Genemuiden			1854	1855						
Grafhorst			1854	1855						
Hardenberg								1859		
Hattem (Gld)										
Heino				1855	1856					
Hellendoorn	1843		1854	1855		1857		1859		
Hengelo	1843									
Herxen			1854							
Hessum										1869
Goor			1854							
Lenthe				1855						
Lutten								1859		
Markelo	1843		1854	1855						
Nieuwleusen				1855	1856					
Oldenzaal						1857		1859		
Ommen					1856		1858			
Oudleusen				1855	1856	1857				
Raalte				1855						1869
Vollenhove										
Westenholte				1855						
Zalk										
Zwolle				1855						
Zwollerkerspel	1843									1869[197]

Bron: jaarverslagen ' Welvaart'.

Ook de productie van aalbessen werd aanbevolen, omdat in Holland was gebleken dat export naar Engeland rendabel was. Het ondernemende lid J. Klaasens uit Steenwijk liet 3.100 bessen- en nog eens tweehonderd frambozenstruiken aanplanten en nam ook een proef met twee pond augurkenzaad.[198] Ook bij de verspreiding van de *Cucumis sativus* was 'Welvaart' actief.

[195] JV Welvaart 1862.
[196] JV Welvaart 1860.
[197] 'Onder de boerschap Hessum' en in Raalte werden zestig stuks uitgedeeld. In Zwollerkerspel 150, onder toezicht en op advies van mevrouw Van der Ketten, geboren baronesse Von Martels, burgemeester mr. Vos de Wael en baron Van Haersolte van Haerst.
[198] JV Welvaart 1855. Op het Nederlandsch Mettray werd ook een bessengaarde aangelegd.

Armbesturen konden, zoals hiervoor beschreven, gratis augurkenzaad krijgen, maar van dat aanbod werd geen gebruik gemaakt. 'Dit moet echter geene verwondering wekken', werd in het jaarverslag over 1855 ietwat zurig opgemerkt, 'want al wat nieuw is, zelfs wanneer het proefondervindelijk goed en voordelig is, vindt hier te lande slechts zeer langzaam zijnen weg.' Toch werd er niet aan getwijfeld dat ook in de Overijsselse lage veenstreken en daarmee verwante gronden 'groote welvaart' zou kunnen gaan heersen door dergelijke nieuwe gewassen te introduceren in de warmoezerij.[199] 'Hoeveel verscheidenheid heeft de wijze Voorzienigheid niet ook daarin aangewezen, zoodat men voor elke grondsoort zijne eigenaardige, meest voortbrengende vruchten vinden kan, zoo men slechts zoeken wil?' klonk ook hier de echo van de *Katechismus der Natuur*.[200]

Tijdens het Landhuishoudkundig Congres in 1854 toonde Sloet, samen met de geleerde Ackersdijck die blijkbaar óók de praktijk van de keuken niet schuwde, aan de aanwezigen een potje appelsiroop of -gelei. Deze stroop zou, naar Limburgs voorbeeld, boter kunnen vervangen. Sloet wees ook op het land van Cuijck waar 'de boeren uit wortelen gezonde en smakelijke siroop maakten.' Hij hoopte dat dit ook in de noordelijke provincies zou gaan gebeuren en publiceerde daarom een recept in zijn tijdschrift. 'Wij hopen', excuseerde hij zich bij die gelegenheid, 'dat deze kleine bijdrage tot de volksvoeding niet ongepast zal worden geacht in een tijdschrift, aan de statistiek gewijd, en waarin wij ons tot doel stellen om het volksleven in zijne kleine bijzonderheden te doen kennen.'[201] Een jaar later, tijdens het Congres in 's-Hertogenbosch bracht Sloet naar voren, dat er ook in een provincie als Noord Brabant volop mogelijkheden lagen voor houders van vruchtbomen. Hij had die provincie nader leren kennen tijdens zijn deelname aan de Tiendaagse Veldtocht van 1831 en vernomen dat er in de afgelegen buurten bijna geen vruchtbomen te vinden waren, hetgeen werd geweten aan de slechte middelen van vervoer. Een kwart eeuw later bezat deze provincie echter uitstekende verbindingen met Antwerpen en met Rotterdam en dat was volgens hem reden genoeg om de teelt van ooft te bevorderen.

Behalve voor deze provincie en voor Overijssel, zag hij ook goede mogelijkheden in Drenthe en in Gelderland. [202] Aan het Congres vroeg hij daarom de wens uit te spreken dat bij plattelandsscholen kwekerijen van ooftbomen zouden worden aangelegd en hij hoopte dat de minister van binnenlandse zaken daarin aanleiding zou zien een bepaling dienaangaande in de nieuwe Onderwijswet op te nemen. Het voorbeeld was al te vinden in Duitsland en die had in Westfalen

---

[199] JV Welvaart 1855, 14.

[200] JV Welvaart 1854, 10.

[201] *TSS*-9, 426-428. Het recept uit het land van Cuijck: 'Men wasch de wortelen, en ontdoet hen van de loofkruinen; zij worden fijn gestooten, of gekneusd, en in een pot of ketel gekookt met zuiver water, dan in een sterke pers uitgedrukt, en het sap laat men zoolang koken, tot dat het zijne dikte als siroop heeft. In het algemeen berekent men, dat men van de 500 Ned.pd. wortelen 30 tot 35 Ned.pd. siroop bekomt. Men bezigt tot dit voortbrengsel zowel witte als gele wortelen; terwijl de gele eene grootere hoeveelheid siroop uitleveren, is de siroop van witte wortelen helderder. Meestal vervaardigt men haar in de maanden November, December, Januarij en in het begin van Februarij. Later beschouwt men de voortbrenging als minder voordeelig.'

[202] Het voorbeeld van 'Welvaart' vond onder andere navolging in Gelderland, waar de afdeling Over-Veluwe van de Geldersche Maatschappij van landbouw vruchtbomen uitdeelde aan onderwijzers op het platteland. LHC 1860, 169.

geleid tot een landschap dat was overdekt met vruchtbomen. Sloet wilde niet rechtstreeks aan de regering vragen om de teelt van fruitbomen te bevorderen, omdat het dan zou lijken 'alsof het Congres zou willen mede-regeren.'[203] Zijn voorstel werd aangenomen.

'Welvaart' ging door met het uitdelen van vruchtbomen. Volgens een opgave van Sloet tijdens het Congres in Leeuwarden waren er in 1863 'reeds 25 à 26 duizend stuks uitgedeeld, en wel om niet, aan kleine boeren en arbeiders.'[204] Gezien andere berichten over beperking van het aantal uit te delen stammetjes lijkt die opgave aan de ruime kant, maar omwille van het goede beeld keek Sloet blijkbaar niet op een extra appel of peer.

6.6.3 'Het gevleugeld vee'

Tijdens een discussie op het Landhuishoudkundig Congres over de bijenteelt wees Sloet op de economische potentie van de was- en honingproductie. 'Wij hebben ook stapels gevleugeld vee', introduceerde hij in 1848 de imkerij als een tak van veeteelt, 'dat in millioenen over onze akkerlanden vliegt, om daar den honing en het was te verzamelen.' Maar de bijenteelt verkeerde over het algemeen in een achterlijke staat, in ieder geval in Overijssel. Groningen vormde een uitzondering dankzij de inspanningen van H.C. van Hall, die in de Hortus van de Academie proeven had gedaan met nieuwe bijenkorven. Sloet wilde op volgende Congressen de bijenteelt opnieuw aan de orde laten komen, en dat gebeurde ook.[205]

Een andere vorm van landbouw, en tegelijkertijd een ander voorbeeld van gevleugeld vee, waarnaar de aandacht diende uit te gaan, schreef hij in zijn tijdschrift, was de jacht. De Nederlandse bodem zou volgens hem wegens zijn verscheidenheid altijd veel wild blijven opleveren. Het belang daarvan zou voortdurend toenemen, omdat in andere landen het wild steeds meer werd uitgeroeid en de transportmiddelen verbeterden. Het jachtrecht diende dus niet te worden beschouwd als een feodaal overblijfsel, maar als een 'niet onbelangrijk middel van volksbestaan' en moest in overeenstemming worden gebracht met de grondeigendom.[206] Oude rechten en gewoonten, mochten ook hierbij, net als dat het geval was bij de marken en de tienden, de exploitatie van de rijkdom der natuur niet in de weg staan.

Een gebied dat zich bij uitstek leende voor een bijzondere vorm van de jacht was het laaggelegen Staphorsterveld.[207] Een goede eendenkooi leverde daar in vroegere topjaren wel zeven- à achthonderd gulden op, maar die tijd was voorbij na de aanleg van de Dedemsvaart, zoals ook op andere plaatsen de stilte en daar-

---

[203] LHC 1855, 135.
[204] LHC 1863, 123.
[205] LHC 1848, 101.
[206] *TSS*-5, 417.
[207] 'Nergens in den omtrek vindt men zoo vele Eendekooijen als te dezer plaatse', schreef de ook om zijn belangstelling voor de statistiek zeer gewaardeerde burgemeester F.A. Ebbinge Wubben van Staphorst in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*. (*TSS*-5, 418-426). In het Staphorsterveld telde hij er dertien, plus nog een aantal verlaten kooien, waarvan sommige wel weer in gebruik genomen zouden worden als de wet dat niet tegen zou houden. In grote gemeente Zwollerkerspel waren er in totaal vijf, in Giethoorn en Wanneperveen vier; Nieuwleusen en Zwartsluis en telden er elk één. Zie ook Sloets artikel over het Staphorsterveld, *TSS*-17, 258-271.

mee de vangst was verstoord door de aanleg van wegen en kanalen.[208] De vangst van ganzen, het zogeheten 'toukeren', kon eveneens rendabel zijn, want het vanggerei kostte zo'n veertig gulden, een gans bracht ongeveer vijftig cent op en het gemiddelde aantal gevangen exemplaren lag op 350 à 400, hoewel er gevallen van meer dan 600 stuks bekend waren. Ook onder Foxhol, Haren en Hoogezand en onder Abcoude en Eemnes werden ganzen gevangen. Poeliers in het westen, maar ook in Engeland namen het gevleugelde vee, geplukt of ongeplukt, graag af; net als de vinken en lijsters. Kievitseieren, die wel 25 cent per stuk konden opleveren en zo in heel Friesland soms een opbrengst van twintigduizend gulden per jaar kenden, waren geliefd bij consumenten én vinders.[209] Zij illustreerden de overtuiging van Sloet dat, voor wie het zag en bereid was de handen uit de mouwen te steken, de middelen van bestaan letterlijk voor het oprapen lagen.

Ook het register dat hij in 1862 maakte op de inhoud van de eerste twintig jaargangen van zijn tijdschrift laat dat nog eens zien: van a tot z.

6.6.4 Van aardaker tot zijderups

Sloets register op het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en statistiek* begon met de 'a' van 'aardakers'. Negen jaar eerder had hij een paar bladzijden gewijd aan de teelt van deze noten, die wel bekend stonden als 'Flakkeesche truffels'.[210] Het onderwerp, hoe petieterig ook, laat precies zijn preoccupaties, zijn bevlogenheid en zijn redeneertrant zien. Hij noemde de aardaker als één van de natuurlijke gewassen die, mits kunstmatig gekweekt en veredeld, een bron van inkomsten konden vormen. Alvorens nader in te gaan op de grote mogelijkheden van deze plant -die bijna overal op de Nederlandse kleigronden werd aangetroffen, behalve in Groningen en Friesland- noemde hij eerst nog enkele soortgelijke nuttige 'natuurlijke voortbrengselen' van de bodem. Want die gelegenheid mocht hij vanzelfsprekend niet voorbij laten gaan!

> Wij denken hierbij aan de hop, die voor het hakhout schadelijke slingerplant; de aspergie, die op sommige diluviale gronden en ook hier en daar in onze duinen in het wild voorkomt, en, in onze tuinen veredeld, de kunstmatig gekweekte aspersies in de wijnbergen van Frankrijk verre overtreft; de veldsalade of vettik, die op sommige zavelgronden en ook langs de dijken in sommige kleipolders groeit en in onze tuinen gezaaid wordt; den hondenbloem, of zoo als men in het Noorden van ons land zegt, den hondentong, welke plant overal voorkomt, en hoezeer door de geneeskundigen uit éénen mond aanbevolen, nog slechts op enkele buitenplaatsen door de kunst in broeibakken aan gekweekt wordt, wat ook met de champignons het geval is; en eindelijk de wilde zuring.[211]

---

[208] Honderd eenden konden 35 tot veertig gulden opleveren en de vangst per kooi kon wel oplopen tot tweeduizend exemplaren.
[209] Zie Sloets artikel 'Het eijerenzoeken', *TSS*-6, 331-342, waaraan van Zanden, *Vogels, mensen en geschiedenis,* 23-24, refereert.
[210] *TSS*-8, 96-99.
[211] *TSS*-8, 96.

Ook roemde hij in een arcadisch getoonzette alinea de fraaie, violetkleurige bloem van de plant, die tijdens een zomerse wandeling 'door afwisselende korenvelden in de welige landsdouwen onzer polders' zo'n aangenaam gezicht kon bieden, naast de blauwe korenbloem en de klaproos in het tarweveld. De landman keek er echter met andere ogen naar, wist Sloet, want de aardakers namen veel voedsel uit de grond en slingerden zich om de korenhalmen. Gelukkig boden deze noten na de oogst nog een schamel inkomen voor de armen, die ze, hoewel met veel moeite, soms wel een paar voet diep uit de klei wisten te halen. De noten werden verkocht aan fruiteniers in de steden en de meeste aardakerstekers hadden hun vaste klanten 'aan sommige heerenhuizen in den omtrek', waar de vruchten meestal rijkelijk werden betaald, 'als eenige der weinige onschadelijke aalmoezen.' Zo werden de rijken en de armen met elkaar verbonden. Sloet kon dat alleen maar toejuichen, want dit was veel beter dan hen tegen elkaar op te zetten of 'verpligte liefdadigheid' te betrachten. Het ging hem echter óók om de mogelijkheden tot kunstmatige teelt van dit gewas.

Hij had een deskundige zegsman geraadpleegd, een man van de praktijk, 'de Flakkeesche notenboer G. Joppe', die hem om te beginnen had verteld dat er gebruik gemaakt moest worden van 'kloeken grond'. Op basis van diens mededelingen volgde een programma voor de teelt.[212]

> De akker wordt niet gemest. De pootakers of kweeken, waartoe men bij voorkeur de kleine ronden neemt, worden achter den ploeg in de voren gestrooid, op een afstand van 10 Ned. duim van elkander en ter diepte van 4 Ned. duim. Men draagt zorg voor eene goede en herhaalde wieding, wat op de meerdere of mindere voortbrenging grooten invloed uitoefent. Een veld aardakers in bloei levert een heerlijk gezigt op. Zij worden gerooid in november en december, ja, den geheelen winter door, en zelfs in maart, omdat zij den vorst kunnen doorstaan. Dit is een voordeel van dit verbouw, omdat men daartoe den geschiktsten ledigen tijd kan nemen, wat met andere veldvruchten niet het geval is, en die, tot eenen staat van rijpheid gekomen, dadelijk geoogst moeten worden. Het delven geschiedt voetstoots; daarna worden de akers met een mesje gekniptst (sic! C.) en gereinigd, dat is: van de ruigte der staarten en draden ontdaan.[213]

Iedere kleiboer die maar wilde, kon dus zonder problemen aan de slag. Ter inspiratie volgde nog informatie over de opbrengsten. Bruto lagen die op 300 gulden per hectare en na aftrek van de kosten voor poten, wieden en rooien, bleef er gemiddeld 190 gulden over. Sloet zag, dicht bij huis blijvend, duidelijk mogelijkheden om ook in de Gelders-Overijsselse polders langs de IJssel de braak te vervangen door de aardakerteelt. 'Welke plaats zij in de vruchtopvolging diende te beslaan, zou een waardig onderzoek voor onze landbouwkundige genootschappen uitmaken.' Een ander punt was de afzet, de 'slijt'. De Zeeuwse noten verdwenen voor een groot deel in Zeeuwse magen wist hij, al werd een deel ervan in Rotterdam verkocht. Maar Sloet zag exportmogelijkheden via Keulen, Londen en andere markten die door de 'stoom' waren te bereiken. De vrucht

---

[212] *TSS*-8, 97-98.
[213] Ibidem.

kon gemakkelijk worden bewaard in tonnen of in Keulse potten als die met droog, wit zand werden gevuld. Dan bleven ze twee jaar goed. 'Voor den handel moet men vooral op eene nauwkeurige sortering letten', gaf hij nog een dringend advies. Een groot voordeel was bovendien dat voor aardakers nog nergens beschermende rechten golden.

'Inmiddels raden wij den noteboeren aan', besloot Sloet zijn pleidooi voor de aardaker, 'dat zij niet verzuimen om op de Nederlandsche tentoonstellingen van landbouw eene keurige verzameling van aardakers ten toon te spreiden.' Want ook deze kennis moest worden verspreid.

Bij het laatste item onder de 'z', dat ging over de ontdekking van een nieuw soort zijdeworm in Australië, memoreerde hij met instemming dat een fabrikant uit Glasgow al een partij van die zijde had besteld en de kwaliteit ervan had geroemd. 'Hoe lang is men in Nederland reeds bekend met de plantaardige zijde in Suriname, het bromeliavlas', vroeg hij zich af, 'zonder dat onze nijverheid er eenige partij van trekt?'[214] Ook de koloniën hadden immers zijn warme belangstelling en het bromeliavlas was al in Overijssel geïntroduceerd door 'Welvaart'. Maar ook de agar-agar was de moeite waard, of de bast van de lindeboom, zoals was gebleken in Rusland, de cassis rubra, de croepie-olie, de ding-ding, de schildpad, het elpenbeen, de kapok … En zo ging het maar door.

6.7 Observaties

Vóór in het verslag van het Landhuishoudkundig Congres van 1862 in Middelburg werd een gelithografeerd portret van Sloet opgenomen. Behalve als algemeen voorzitter trad hij, als opvolger van wijlen zijn 'onvergetelijke vriend' Ackersdijck, bij die gelegenheid ook op als leider van de derde afdeling voor 'Land- en staathuishoudkunde, Statistiek, Volkenkunde en Natuurwetenschappen in verband tot den landbouw'. Hij benadrukte nog eens, dat op de Congressen niet 'dat stijve provincialisme van vroegere dagen' moest heersen, maar dat het te doen was om 'de meest mogelijke voortbrenging van den vaderlandschen landbouw.' Alles en iedereen moest daartoe samenwerken. 'Voortaan kent men uit dit gezigtspunt in de Nederlandsche landhuishouding geen heiboer of kleiboer; geen veeboer of kaasboer; geen Zeeuwschen of Frieschen landbouwer meer; geen Griek of baarbaar, en zijn wij allen één en tot één', verordonneerde hij. Het duurde vervolgens niet lang of hij barstte uit in een lofzang op de Nederlandse landbouw, maar vijf bladzijden later bekende hij zijn gehoor, dat deze desondanks nog 'in de kinderzwachtels gewikkeld was.'[215]

Er waren nog te veel bruine heidegronden, afgeveende en onbenutte zavelgronden, duinpannen die om de spade vroegen, plassen en moerassen die drooggelegd en schorren en kwelders die omdijkt konden worden. Nog steeds kon iedere stad 'de algemeene mestvaalt in eene goudmijn veranderen.' De riolen liepen meestal nog in de stadsgrachten uit en waar de vuilnis niet naar de wijde zee werd afgevoerd, ontstonden schadelijke *miasmen,* die de gemiddelde leeftijd tot een bedenkelijk peil deden zinken. 'Is de klagte over gebrek aan meststoffen nog aan te hooren, als het leven van den mensch door de onbenuttigde meststof

[214] *TSS*-19, 103-104.
[215] LHC 1862, 42-52.

wordt verkort?', vroeg hij retorisch. 'De opbrengst van den accijns op het bier en den azijn is niet geëvenredigd aan de waarde van de jaarlijks verwaarloosde meststoffen', stelde hij vervolgens vast. Het was een verhaal dat Sloet typeerde. Enerzijds de opsomming van alles wat er was bereikt, maar anderzijds de vaststelling dat het allemaal nog lang niet genoeg was en dat de vervolmaking nog in een ver verschiet lag. In de jaarverslagen van 'Welvaart' was het al niet anders. Ze boden één continue stroom van informatie over ontwikkelingen en visies op het platteland. Ze gingen over, soms tijdelijke, successen en succesjes, terugkerende problemen, de tijd die haast had, de plaats die Overijssel innam of zou moeten innemen binnen de wordende natiestaat en binnen de internationale context. Opnieuw bleef er echter veel te wensen over.

In het begin van de jaren zeventig, dertig jaar na de oprichting van 'Welvaart', trok Sloet een nogal sombere conclusie ten aanzien van de Overijsselse landbouw. Want daarin viel nog steeds geen 'algemeene beweging' waar te nemen. Veel was bij het oude gebleven. Oude weilanden bijvoorbeeld, waarin lang levende planten woekerden, werden nog slechts zelden gescheurd, laat staan dat de ondergrond werd omgezet en bemest. Meestal volstond de Overijsselse boer met enige bovenbemesting, waardoor overal grote oppervlaktes aan slechte weilanden bleven bestaan. Kunstmest werd nog weinig gestrooid, anders dan in Noord-Brabant, waar de boeren veelvuldig gebruik maakten van kalk en guano. In Mastenbroek en op het Kampereiland, toch hooigebieden bij uitstek, was de hooischudder rond 1870 nog schier onbekend.[216] De teelt van de reuzenspurrie, de *serradella*, de *lucerne,* maar ook de verbouw van *turnips* en *rutabaga*, elders succesvol en in Overijssel door 'Welvaart' met zoveel inzet aangeboden, het was praktisch allemaal op niets uitgelopen. Weliswaar kwam een toenemend aantal meststallen in gebruik, nam de productie van zoetemelkse kaas toe, werd de afwatering bevorderd door de oerdelving, raakte het gebruik van suikerpenen als voedergewas alom in zwang, waren betere methodes voor het snoeien van vruchtbomen in gebruik gekomen en dorsmachines en hakselsnijders ingevoerd, vond hier en daar bemesting met wollen lompen en guano plaats, maar toch, er viel nog veel te veranderen en te verbeteren.

> De gierwagen doet nog slechts op weinige plekken haar wonderen op de grasproductie; eene menigte weidelanden op het zand, waaraan nooit iets gedaan is, en waarvan de bodem door het vast trappen der beesten, wat jaren, ja dikwijls eeuwen zoo voortgegaan is, verhard geworden is, vertoonen allerlei onnutte planten, die er het gras schier verdringen; de welbekende slijkbemesting in de provincie Groningen vindt hier geen de minste navolging, ofschoon de uitmondingen onzer rivieren genoegzaam slijk bevatten om er geheel onze veenkoloniën of sommige lage polders als die van Staphorst mede vruchtbaar te maken. Hoe wel de toevoer van water naar de lagere gedeelten van Overijssel door de ontginningen in Hanover en Twente bij verbeterde waterleiding jaar op jaar toeneemt en zelfs bedenkelijk wordt, hoort men nog van geene inpoldering en oprigting van stoomgemaal in zooveel streken, waar dit hoog noodig was. Aan goede dekhengsten en stieren blijft men voorts op alle punten behoefte gevoelen, in weerwil van den hoogen prijs van paarden en vee.

[216] JV Welvaart 1869-1870.

> Aan den roggebouw op groote schaal wordt nog hardnekkig vastgehouden, hoewel de prijs der rogge weinig kans tot stijgen oplevert en hoe langer hoe minder de mededinging met de rogge der Donaulanden en Rusland zal kunnen volhouden. Bemesting met kalk, gips, beendermeel, grondvermenging en rijenteelt zijn nog schier onbekende zaken. In de vruchtwisseling, hoe gebrekkig ook, bespeurt men geene verandering, en om dat weinig bemoedigend tafereel, waaraan nog andere zwarte tinten toe te voegen zijn, te besluiten, in weerwil van den slechten toestand van zoo menig weideland in de onmiddelijke nabijheid van Overijssels hoofdstad, in weerwil dat zij een middelpunt is van waterwegen naar onze veenkoloniën en hooger liggende zandgronden, wordt de stadsmest, welke door uitnemende zorg van de daarover gestelde commissie uit den stedelijken raad eene hooge innerlijke waarde verkregen heeft, grootendeels naar de provincie Groningen verzonden, en vindt er in weerwil van de kosten van vervoer en de winst der opkoopers nog een gereeden aftrek. Terwijl handel en fabrieknijverheid door hun kamers vertegenwoordig worden, mist de landbouw nog eene officiële instelling om zich in betrekking met de regering en de provinciale besturen te stellen. Kamers van landbouw mogen niet langer uitblijven.[217]

Soortgelijke of zelfs nog somberder geluiden klonken in 1881 uit zijn mond over de toestand van de Nederlandse landbouw als geheel. Hij maakte zich zorgen over de achteruitgang van de boerenstand. Veel kleine boeren of pachters, van oud tot jong, vertrokken als landverhuizers, vooral de pioniers op de Veluwe, maar ook op de zandgronden in Drenthe en in Limburg. Als oorzaken noemde hij het verdwijnen van de kleine schapenteelt, omdat de heidevelden werden ontgonnen; een paar koebeesten konden een kudde schapen nu eenmaal niet vervangen. Jaarlijkse pachten en kredieten brachten het kleine boertje eronder. Ook directe belastingen en hoge rechten van registratie bij de verdeling van een boerderij drukten het boerenbestaan. De Jachtwet belemmerde het jachtbedrijf, waardoor er te veel konijnen waren. Varkens- en aardappelziekte woedden. De spoorwegen telden te weinig kleine haltes voor het transport van hout, mest en bouwmaterialen. Sloets remedies waren duidelijk: verbetering van bestaande toestanden, maar ook de aanleg van tramwegen met steun van de staat, een vaste brug over de IJssel, droogmaking van de Zuiderzee, verbetering van het onderwijs, vooral het landbouwonderwijs, en de landbouwmaatschappijen moesten zich meer richten op de kleine boerenstand.

Toen in 1882 de vraag aan de orde kwam of er aan het ministerie van waterstaat, handel en nijverheid niet een deskundige voor de landbouw moest worden toegevoegd, bepleitte Sloet de toevoeging van het woord 'Landbouw' aan de naam. Sinds de afschaffing van de Commissies van Landbouw waren er geen vertegenwoordigers van de sector meer geweest in Den Haag. Ze hadden een slechte naam, omdat ze alleen de belangen van de grondeigenaars zouden vertegenwoordigen. In Overijssel, vertelde hij, dacht men zelfs dat de Commissie er was om te zorgen dat de boeren geen nieuwigheden zouden invoeren. In Gelderland en Zeeland hadden ze echter nuttig werk gedaan (waarbij hij zal hebben gedacht aan hun steun bij zijn pogingen tot de afschaffing van de tienden); in Gelderland was dankzij Staring een statistieke beschrijving van de provincie tot

[217] JV Welvaart 1871-1872, 9-10.

stand gekomen. In Groningen had H. C. van Hall in 1840 de eerste Landbouwschool gesticht, die echter in 1870 weer werd gesloten.

Sloet wilde de Commissies van Landbouw dus weer in het leven roepen, waarbij de leden zouden moeten worden benoemd op voordracht van Provinciale Staten.[218] In 1883, toen hij zich ondanks zijn wankele gezondheid toch nog naar het Congres in Veendam had gesleept, noemde hij zich 'een vijand van ééne Algemeene Landbouw-maatschappij.' In zijn verbeelding zag hij voor die maatschappij reeds een fraai gebouw verrijzen in Den Haag, met baantjes voor een algemeen secretaris, enzovoort, 'centralisatie alzoo in de hoogste mate.' Hij herhaalde nog maar weer eens zijn voorstel tot de heroprichting van provinciale Commissies van Landbouw.'[219] Maar zijn tijd was geweest.

6.8 Ecologie en economie

De voorgaande 'observaties' willen ook een antwoord geven op de eerste onderzoeksvraag, namelijk hoe Sloet de situatie in de Nederlandse en in het bijzonder de Overijsselse landbouw taxeerde, en op de tweede of hij argumenten aandroeg voor de verschillende visies daarop. Het antwoord op beide vragen is tweeledig: een verhaal van enerzijds en anderzijds.

Hij zag de grote potenties voor verschillende takken binnen de landbouw en hij zag ook wat er was bereikt, maar dit laatste mocht vooral geen reden zijn om genoegzaam achterover te leunen. Want de nieuwe situaties boden ook weer nieuwe kansen en die moesten worden benut. De grote opdracht bleef, de rijke schatten die in de natuur via de landbouw, en uiteraard ook op andere wijzes, beschikbaar konden komen, te exploreren en te exploiteren. De boeren hadden daarbij hun specifieke en voorname rol.

Voor Oost-Nederland, met zijn eigen agrarische kenmerken, zag Sloet het meest in de ontwikkeling van het kleine gezinsbedrijf. In zekere zin en *avant la lettre* past zijn manier van denken binnen de theorie van Ester Boserup, die spreekt over 'de relatie tussen de bevolkingsgroei in een bepaald ecologisch systeem en de veranderingen in de landbouw, in het bijzonder intensivering, die hiervan het gevolg zijn.'[220] Ook voor hem gingen ecologie en economie hand in hand en werden ontwikkelingen in het agrarisch productieproces bepaald door de natuurlijke omstandigheden. Maar het was ook aan de mens om die omstandigheden te zien, te benutten én te verbeteren. Pas dan kon en mocht bevolkingsgroei plaatsvinden.

De natuurlijke 'grenzen aan de groei' van Slicher van Bath zag ook Sloet. Hij zag daarbij echter ook de middelen -de middelen van zijn tijd- om die grenzen te verleggen. Tegelijkertijd stelde hij andere grenzen. Want wie niet bereid was zijn eigen brood te verdienen en mee te gaan in de vaart der volkeren kon in feite geen deel uitmaken van het grote en uitdijende 'gezin der natie'. Zelfs al zou de staat, of de natie, de bevolkingsgroei wel kunnen opvangen, als daar geen individuele inzet tegenover stond, was die groei ongewenst! Over de vraag hoe te handelen ten opzichte van degenen die niet kónden presteren, liet Sloet zich -

[218] LHC 1882, 39 en 109.

[219] LHC 1882, 95. Zelf was hij overigens nooit lid geweest van de in 1851 ter ziele gegane Commissie van Landbouw in Overijssel.

[220] Aldus weergegeven in Van Zanden. *De economische ontwikkeling,* 11.

het moet gezegd- niet direct uit. Zijn benadering van 'het vraagstuk der armoede' spreekt in dit verband echter boekdelen.

Er moest werkgelegenheid worden gecreëerd, vond hij, en het platteland bood daartoe volop mogelijkheden. Overijssel kon in plaats van 200.000 wel 2.000.000 inwoners herbergen en voeden, berekende hij, mits aan de juiste voorwaarden, ook de mentale, was voldaan. Het platteland, van oudsher achtergebleven, moest dus worden geëmancipeerd door kennisverbreiding, ontginningen, verbetering van de infrastructuur, nieuwe technieken, nieuwe gewassen of hoe dan ook. Die emancipatie moest ook leiden tot een bestaansverbetering van de kleine boer, wat uiteindelijk weer de gehele natie ten goede zou komen.[221] Sloet zag in dit verband een aardaker, een handvol augurkenzaad of een eenvoudig recept om worst te maken als een directer middel dan de introductie van een grote dorsmachine die normaliter in de eerste plaats aan een grote boer ten goede zou komen. Bij de modernisering van de landbouw richtte hij zich daarom vooral op het als 'peasantesk' te omschrijven kleine gezinsbedrijf. Tegelijkertijd koerste hij op de handel, waarbij hij nadrukkelijk verder keek dan de grenzen van eigen streek of land.

Over maaimachines, maaidorsers, dorsmachines, stoomploegen en wat dies meer schreef hij niet of nauwelijks en voor de introductie van dergelijke werktuigen hoefde in het algemeen dan ook niet te worden gerekend op zijn inzet. Liever dan de mechanische zag hij op het Oost-Nederlandse platteland de menselijke arbeidskracht ingezet als middel om de productiviteit te verhogen.

Zoals hierna in hoofdstuk 7 zal blijken, betrok hij ook de Nederlandse koloniën, als gelijkwaardige provincies met hun eigen specifieke mogelijkheden, in zijn gedachtegang. Grote en kostbare werktuigen hadden niet zijn eerste prioriteit. Als het gaat om de tweede vraag -over de verschillende visies op de productieontwikkeling in de landbouw- moet eenvoudigweg worden volstaan met de constatering dat Sloet, ondanks zijn verwoede pogingen om statistische informatie bijeen te doen brengen, hier geen cijfermatige onderbouwing kon bieden. Wel zag ook hij de sterke groei van de bevolking, de druk op de grond, de daardoor noodzakelijke intensivering van de landbouw en de al even noodzakelijke verbeteringen van de infrastructuur en natuurlijk de kansen die door dit alles ontstonden.

De stelling van Van Zanden dat tot omstreeks 1880 'instituties', organisaties en instellingen, slechts een geringe invloed hebben gehad op het eigenlijke landbouwbedrijf vraagt in dit verband om een reactie. Aan het bestaan en het belang van zeker een tiental landbouworganisaties voor 1870 kan immers moeilijk voorbij worden gegaan en dat geldt zeker ook voor de Landhuishoudkundige Congressen en, wat Overijssel betreft, voor 'Welvaart'.[222] Buiten deze direct op de landbouw gerichte organisaties hebben vertegenwoordigers van de landbouw onder andere in gemeenteraden, provinciale besturen, marken en waterschappen of in de landelijke politiek eveneens hun stem laten horen; vaak werden zij daar-

---

[221] Zie voor zijn observaties in Overijssel, samen met zijn mede-bestuurslid van 'Welvaart' ook: Van Zanden. 'De zedelijke en materiële toestand', 11 e.v.

[222] Zie voor een overzicht van landbouworganisaties in deze en andere periodes, Smits. *Boeren met Beleid,* 314-315.

bij gevoed door geluiden vanuit die door mensen gevormde instituties. 'Mensen maken verschil' en Sloet was daarvan een levend bewijs.

Hiermee is tevens een begin van het antwoord gegeven op de derde onderzoeksvraag, welke bijdrage hij heeft geleverd aan de Nederlandse en in het bijzonder de Overijsselse landbouw. Met zijn ontelbare contacten via de politiek, de Landhuishoudkundige Congressen, de mannen der wetenschap of de boeren in de praktijk, met zijn kennis van de nationale en internationale (vak-)literatuur en, niet in de laatste plaats, op basis van eigen waarneming, was hij de schijnbaar onvermoeibare stimulator achter kleine, maar vele en onmisbare rukjes aan de hefboom tot welvaart. Met bescheiden middelen en een omgekeerd evenredige inzet bleven bestuurders en leden van 'Welvaart' onder zijn leiding bezig om de Overijsselse land- en tuinbouw, en ook de visserij, vooruit te brengen. Steeds werd de aandacht gericht op de mogelijkheden van de eigen omgeving, maar wel in de context van de nationale en internationale ontwikkelingen. De natuur was rijk en bood alle kansen, maar het moest allemaal wél worden gezien en begrepen en daarvoor waren kennis en kunde onontbeerlijk. Het waren kwaliteiten waarover Sloet in ruime mate beschikte en die hij, ook dankzij zijn connecties, volop wist in te zetten. Zo leverde hij een aanzienlijke bijdrage aan de ontwikkeling van de landbouw en daarmee van het platteland in de negentiende eeuw.

Van zijn tomeloze inzet hebben ongetwijfeld vele kleine boeren en boerinnen, maar ook vissers, landarbeiders en anderen direct kunnen profiteren. De materiële toestand van menigeen verbeterde door de schenking van een vruchtboom, de mogelijkheid een eenvoudig werktuig aan te schaffen, een advies om de mest beter te benutten, de vangst van een forse zalm of hoe dan ook. 'Welvaart' heeft het platteland ook doen lezen, doen leren, doen ontdekken.

Sloets inspanningen voor de afschaffing van de marken moeten tijdgenoten inzicht hebben verschaft in de remmende werking van deze instellingen. Belangrijker is hier evenwel zijn streven om de oplossing van een vraagstuk niet over te laten gaan in een nieuw probleem, namelijk dat van een schare bezitlozen. Voor Sloet hoorden ook de 'ongewaarden', de niet-gerechtigden in een marke, bij degenen die recht hadden op een deel van de gemeenschappelijk gebruikte gronden. Takt en raffinement behoorden niet tot zijn grootste kwaliteiten, volhardendheid wel. Maar die karaktereigenschap kon gemakkelijk overgaan in een koppigheid die hem meer dan eens parten speelde. Zo kostte zijn strijd voor de afschaffing van de tienden hem veel tijd en energie en hield hij er ook de nodige frustraties aan over. En dat, terwijl hij als één van de argumenten voor de omzetting in grondrenten juist opvoerde, dat internationale economische ontwikkelingen de tienden op den duur tot een waardeloos bezit voor de landeigenaren zouden maken. Pas ruim twintig jaar na zijn dood kwam het, in 1907, tot de definitieve afschaffing van de tienden.

Bijzondere aandacht verdient zijn belangstelling voor de geologie. Waar Staring de man was die naam maakte op dit gebied, was Sloet de initiator die hem via 'Welvaart' de kans bood op pad te gaan en de bodem van Overijssel te onderzoeken en te beschrijven. De overtuiging dat er een directe relatie bestond tussen de geologie en de landbouw was ook bij Sloet sterk aanwezig en bracht nieuwe inzichten.

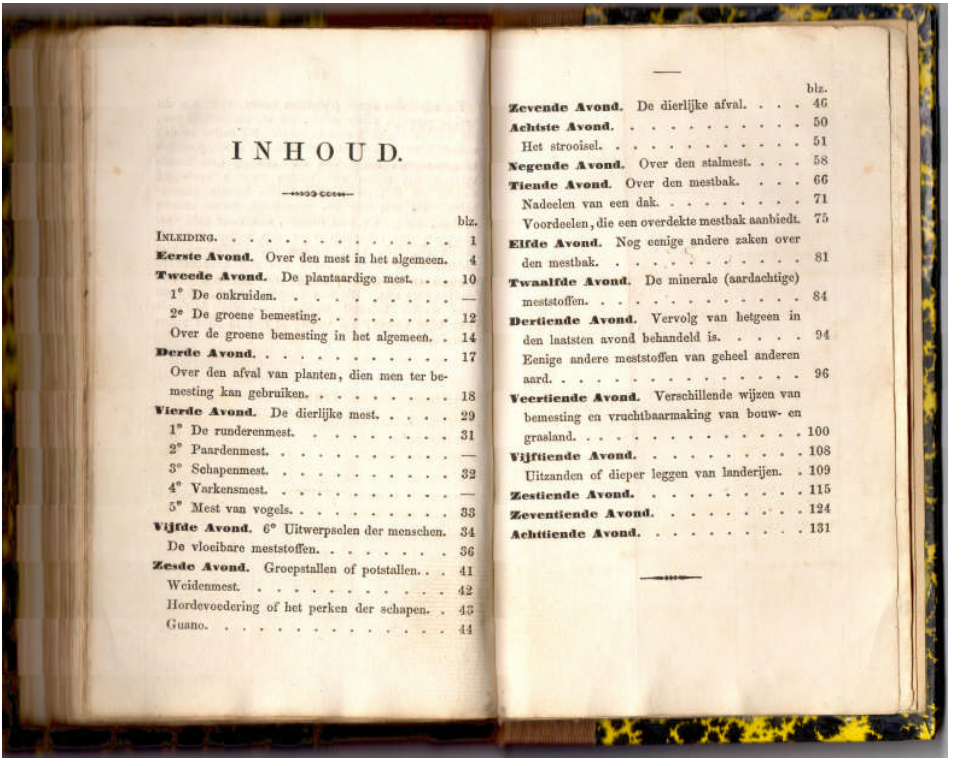

INHOUD.

blz.
INLEIDING. 1
Eerste Avond. Over den mest in het algemeen. 4
Tweede Avond. De plantaardige mest. . . 10
1° De onkruiden. . . . . —
2° De groene bemesting. 12
Over de groene bemesting in het algemeen. . 14
Derde Avond. 17
Over den afval van planten, dien men ter bemesting kan gebruiken. 18
Vierde Avond. De dierlijke mest. 29
1° De runderenmest. 31
2° Paardenmest. . . . . —
3° Schapenmest. 32
4° Varkensmest. . . . . —
5° Mest van vogels. 33
Vijfde Avond. 6° Uitwerpselen der menschen. 34
De vloeibare meststoffen. 36
Zesde Avond. Groepstallen of potstallen. . . 41
Weidenmest. 42
Hordevoedering of het perken der schapen. . 43
Guano. 44

blz.
Zevende Avond. De dierlijke afval. 46
Achtste Avond. 50
Het strooisel. 51
Negende Avond. Over den stalmest. . . . 58
Tiende Avond. Over den mestbak. . . . 66
Nadeelen van een dak. 71
Voordeelen, die een overdekte mestbak aanbiedt. 75
Elfde Avond. Nog eenige andere zaken over den mestbak. 81
Twaalfde Avond. De minerale (aardachtige) meststoffen. 84
Dertiende Avond. Vervolg van hetgeen in den laatsten avond behandeld is. 94
Eenige andere meststoffen van geheel anderen aard. 96
Veertiende Avond. Verschillende wijzen van bemesting en vruchtbaarmaking van bouw- en grasland. 100
Vijftiende Avond. 108
Uitzanden of dieper leggen van landerijen. . 109
Zestiende Avond. 115
Zeventiende Avond. 124
Achttiende Avond. 131

Met behulp van het Leesboek over de mestmakerij van dr. L. Mulder (zie pagina 156) konden leerlingen van plattelandsscholen achttien avonden (!) lang worden beziggehouden. Aan het eind van de tweede avond bijvoorbeeld moesten zij antwoord kunnen geven op de volgende vragen: '1. Wat is plantaardige mest en noemt mij eens eenige soorten op. 2 Waarom moet men braakliggend land dikwijls omploegen? 3 Wat is groene bemesting? 4 Welke planten gebruikt men daartoe? 5 Wat is beter: aan dieren planten te geven en den mest dier dieren te gebruiken, of die planten onder te ploegen?' Zo gingen ook hier ecologie en economie hand in hand. (Particuliere collectie)

Tot slot de vierde vraag, in hoeverre hij bij dit alles een eigen positie heeft ingenomen. Het antwoord daarop houdt nauw verband met zijn afkomst en de streek waarin hij opgroeide. Zijn jeugd in Gelderland gaf hem richting, maakte hem, in het spoor van zijn vader en moeder, tot een instrument van de vooruitgang op het platteland en tot de vertolker van het landleven. Niet om zelf de 'heer' te zijn of die rol te spelen, maar uit liefde voor de omgeving en de mensen waarmee hij zich verbonden voelde, van jongs af aan, vanaf de tijd waarin hij optrok met de Voorster dorpsjeugd en wandelde met zijn vrienden op het Internaat Van Kinsbergen. Primair richtte hij zich op de belangen van de kleine plattelanders: de boeren, de warmoezeniers, de binnenvissers, de schippers en al die anderen die met eenvoudige middelen hun brood moesten verdienen. Hij luisterde ook daadwerkelijk naar hen, zoals nog eens bleek in een discussie met Sta-

ring, waarbij hij een voorstel verwierp omdat het was gebaseerd op de mening van slechts enkele geleerden en hij de voorkeur gaf aan 'het empirisch gevoel van de boeren.'[223] Zijn literaire werk getuigt van zijn grote liefde voor landbouw en natuur en doet sterk vermoeden dat het hem meer erkenning had kunnen brengen dan alleen in beperkte kring of door de postume lof van een enkele recensent of bloemlezer. Ook zijn volkskundige beschouwingen van het platteland verdienen hernieuwde aandacht.

Zijn scherpe oog voor de kringloop der natuur laat, het zij nogmaals gezegd, zien dat bij hem economie en ecologie onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. In zijn ogen werden ze beide geleid door een 'onzichtbare hand', waaraan de mens geen hindernissen in de weg mocht leggen. Zo konden zijn fysico-theologische opvoeding, zijn godsvertrouwen en zijn onvoorwaardelijke geloof in het vrije spel der krachten elkaar vinden. In de afzonderlijke componenten van zijn veelzijdige leven en werken is hij -afgezien van het adellijk milieu waarvan hij in zijn uiterlijke vormen duidelijk afstand nam- steeds in meer of mindere mate representatief voor een bepaalde groep geweest. In zijn fysico-theologisch denken, als liberaal politicus en econoom, bestuurder, emancipator van het platteland, literator en volkskundige is hij onlosmakelijk verbonden met de Nederlandse landbouw en in het bijzonder het Oost-Nederlandse, in zijn woorden het Saksische, platteland. Alles bij elkaar ontstaat zo een origineel personage met een geheel eigen coloriet.

In zekere zin werd Sloet geboren in het verkeerde milieu. Hij was anders, hij was een baron op klompen. Maar als boer op klompen had hij voor de Nederlandse landbouw niet kunnen zijn, wie en wat hij tot zijn laatste snik is geweest.

[223] LHC 1862, 164.

Het leven in Indië, verbeeld op een 'tjap', hier van het textielbedrijf van H.P. Gelderman & Zonen uit Oldenzaal. Deze fabrieksmerken werden in Twente vanaf 1850 - 1860 aangebracht op cambrics, onbedrukte witkatoenen doeken die naar de Indische batikkerijen werden verscheept. De batikkers konden door de tjaps onmiddellijk de herkomst en de kwaliteit van het doek vaststellen. (Historisch Centrum Overijssel)

7

Provincies overzee: koloniën in de Oost en in de West

Sloet had grote belangstelling voor de koloniën in de Oost en in de West, ofwel de overzeese gebiedsdelen. Waaruit zijn interesse voortkwam, is niet zonder meer duidelijk. Mogelijk heeft de, aanvankelijk, innige vriendschap met E.W. van Dam van Isselt, die later, in 1845, in de Kamer wees op de morele belangen van Indië, daarbij een rol gespeeld.[1] Een andere reden kan zijn, dat hij vanaf het begin van de jaren veertig contacten onderhield met de invloedrijke minister van koloniën Jean Chrétien Baud over een kolonisatieproject in Suriname. Wellicht ook, waren het zijn contacten met Wolter Robert baron van Hoëvell. Deze predikant richtte in 1841 het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* op, dat in Nederland via W.E.J. Tjeenk Willink te Zwolle, ook de uitgever van Sloets tijdschrift, op de markt werd gebracht.[2] Van Hoëvell was jarenlang voorzitter van het Bataviaasch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, waarvan Sloet in 1842 lid werd.[3] De uit Deventer afkomstige voorvechter van de belangen der inlanders hoopte dat Nederland en Indië zich tot een twee-eenheid zouden samenvoegen, 'verenigd in christendom en economisch belang.'[4] Het waren precies de twee pijlers waarop het vooruitgangsoptimisme van Sloet was gebaseerd.

Zijn betrokkenheid hing nauw samen met de overtuiging dat het economisch belang van de koloniën vooral niet mocht worden onderschat, zoals ook Adam Smith had geponeerd. Deze had gepleit voor liberalisering van de Britse koloniale handel, omdat die zowel het moederland als de koloniën, waaronder ook Java, ten goede zou komen. Smith zag het niet in exploitatie, maar in 'opvoering van de welvaart der koloniën en vrijheid van den overzeesche handel.'[5] Als het voordeel van de een ten koste gaat van de ander, redeneerde hij, is er per saldo geen winst geboekt. Sloet volgde hem volkomen in dit onderscheid tussen relatieve en absolute welvaart.

Met de naam van Adam Smith is waarschijnlijk ook de meest directe verklaring voor zijn koloniale belangstelling genoemd. Een bevestiging van deze gedachte is te vinden in de woorden van J.C. Kielstra in een artikel uit de *Economist* in 1923: 'Gelijk in Engeland mannen als Robert Peel, Ricardo en Cobden, staande op den door Smith gelegden bodem, de vaders en verdedigers waren van de aan de nieuwe handel- en scheepvaartwetgeving ten grondslag strekkende

---

[1] De Jong. *Van batig slot,* 33.

[2] Van Hoëvell werd op 15 juli 1812 in Deventer geboren als telg van een oude adellijke familie. Van moederszijde stamde hij uit het geslacht Van der Capellen, waaruit ook een gouverneur-generaal van Indië afkomstig was.

[3] Sloet werd lid per 25 mei 1842. Familiearchieven Sloet Zwolle, inv.nr. 122.

[4] Kossmann. *De Lage Landen,* 223.

[5] Zie hiervoor Kielstra: 'Adam Smith en de Koloniën', in een special van *De Economist*, die is gewijd aan Adam Smith, ter gelegenheid van diens tweehonderdste geboortedag.

gedachte, zoo waren het ook in Nederland de staathuishoudkundigen, die in zijne school waren gevormd, Sloet tot Oldhuis en de Bruyn Kops, die afschaffing van differentiële rechten, vrijheid van den handel en de scheepvaart ook op de koloniën verdedigden.'[6]

Daarbij gold voor Sloet het adagium dat ontwikkeling van achtergebleven gebieden ten gunste van de bevolking een morele plicht was van degenen die daartoe in staat waren, of in staat werden geacht.[7] Uiteindelijk zou dit als vanzelf weer ten goede komen aan het Rijk als geheel, aan de natie dus. In de ogen van Sloet boden de koloniën een vrijwel ideale situatie. Het klimaat, de bodem en de bodemrijkdommen aan beide kanten van de wereld verschaften ongekende mogelijkheden én: er was ruimte. De oorspronkelijke bewoners hoefden slechts geleid en versterkt te worden vanuit Nederland om dit grenzenloze potentieel te kunnen benutten. Van slavernij hoefde dan geen sprake meer te zijn.

Verreweg de meeste aandacht met betrekking tot de koloniën ging logischerwijs ook bij Sloet uit naar de Oost, maar hij zag de West niet over het hoofd. De Handelingen getuigen ervan dat hij gedurende de twaalf jaar waarin hij in de Tweede Kamer zat, één van de meest op de voorgrond tredende sprekers was als het ging om koloniale onderwerpen. De lengte van zijn vele toespraken was, overigens niet alleen op dit gebied, soms opvallend. Zelfs voor de vuist weg zag hij er niet tegenop een half uur het woord te voeren, daarbij het wetenschappelijk en historisch excurs, noch actuele kwesties schuwend, zoals hij dat ook in geschrifte niet deed. Ook buiten het parlement greep hij elke gelegenheid aan om het belang en de belangen van de koloniën voor het voetlicht te brengen.

In zijn *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* verschenen in de periode 1841-1875 tientallen artikelen en boekbesprekingen over koloniale onderwerpen.[8] Bij en via 'Welvaart' werden deskundigen uitgenodigd of werden experimenten met tropische gewassen in gang gezet. Op 17 maart 1848 sprak bijvoorbeeld de oud-gouverneur van de Molukken, G. de Serière, over 'de hulpbronnen voor nationale welvaart in den Molukschen archipel'. Hij roemde het beleid van de vereniging, dat erop was gericht de koloniën en het moederland in hun economische activiteit te verbinden. Hij roemde ook de stapel van het 'kostbaar

---

[6] Kielstra. *Adam Smith over de koloniën,* 460. Kielstra was in 1923 hoogleraar in Wageningen en werd daarnaast vanaf 1926 bijzonder hoogleraar tropische staathuishoudkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

[7] Een dergelijk geluid had ook Dirk van Hogendorp (1761-1822), een broer van de door Sloet zeer gewaardeerde Gijsbert Karel, al laten horen. Ook de slavernij vervloekte hij hartgrondig. Vanvugt. *Nestbevuilers,* 79-81.

[8] Hiervan als voornaamste, met telkens de beginpagina: *TSS*-1: 89, 136; 2-75, (107), 155, 256, 291, 354, 443; 3-90, 102, 113, 140, 190, 205, 231, 265, 485, 530, 540; 4- 150, 170, 226, 391, 394, 405, 464, 506; 5-37, (84), 98, 100, 145, (287), 379, 488; 6-(14), 37, 80, 82, 89, 93, (101), (201), 250, (274), 343, 348, (368), 461; 7-(21), (148), (164), 173, (307), 379, 389, (411), 441, 520, 522; 8- (20), (100), (104), (136), (221), 212, 224, 333, 463; 9-(40), (45), (103), 169, (179), 179, 105, 106, 271, 363, (378), 442; 10-(273), 293, (324); 11-52, 313, 243, 252, 275, (312), 427; 12-132, 259, 263, 264, (337); 13-(86), 131, 138, 219, 223, 355, 369, (425), (428), 433;14- 69, (107), 116, 236, 240, 241, 248, 275, 311, (351), 355, 357, 385, 393; 15-73, 130, (131), (132), 134, 135, 136, 138, (166), (177), 250, 300, 302, 304, 377, 385, 514, 517; 16- (42), 53, 178, (255), 287, 355, 421; 17-(109), (115), 220, 296, 481; 18- 55, 56, (439), (393); 19-104, 109, 225, 292, 301, 306, 387, 399, (402); 20-38, (43), 44, 344, 346, (406), 467; 21-99; 22-28, 129, 185, 325, 361, 466; 23-28, 57, 376; 24-25, 154; 25-43, 175; 26-342, 426; 27-107, 448; 28-14, 85, 232, 287, 309.

Surinaamsch meubelhout' die in Zwolle door 'Welvaart' was gevestigd.[9] Tijdens Landhuishoudkundige Congressen was sinds 1859 sprake van een Koloniale Sectie, met Sloet als voorzitter. Bij zijn tijdgenoten stond hij desondanks niet bekend als een 'specialiteit' inzake de koloniën. Wel, zeker in de Kamer en bij de Regering, als een man met gevaarlijke en eigenzinnige opvattingen. Het feit dat hij nooit in de koloniën was geweest, werd hem door zijn tegenstrevers dan ook veelvuldig voor de voeten geworpen.

In kringen van historici geldt Sloet ook niet direct als toonaangevend inzake de koloniale politiek, al worden zijn woorden wel regelmatig geciteerd. Zoals door Fasseur, die hem echter niet noemt in het rijtje van vooraanstaande koloniale politici uit de jaren 1840-1860, waarin wel tegenstrevers en medestanders als Baud, Duymaer van Twist, Fransen van de Putte, Pahud, Rochussen en, niet te vergeten, Van Hoëvell figureren. Sloet was in de woorden van Fasseur te veel een man van de studeerkamer en te hoogdravend. Wel gunt hij hem de eer, de eerste te zijn geweest die Nederland in de Tweede Kamer voorhield, dat het bezit van Indië aan het moederland niet alleen rechten gaf, maar ook verplichtingen oplegde.[10] Een uitspraak die nadere uitwerking verdient en hier ook zal krijgen.

De bedoeling van dit hoofdstuk is, te bezien hoe en met welke ideeën Sloet zich in het publieke domein manifesteerde als het ging om de koloniën, welke reacties hij daarmee opriep bij tijdgenoten en hoe zijn inzet en inzichten zijn te waarderen vanuit een later perspectief. Zijn optreden wordt vooral belicht aan de hand van zijn rol in de Tweede Kamer. Centraal daarbij staan zijn interpellaties over diverse onderwerpen en over enkele bijzondere items: een kolonisatieproject in Suriname, zijn voorstel uit 1849 tot grondverkoop op Java, het Cultuurstelsel en het Regeringsreglement voor Nederlands-Indië dat in 1854 van kracht werd. Ook zijn houding jegens de Nederlandsche Handel-Maatschappij en zijn visie op de slavernij komen in dit verband aan de orde. Telkens wordt daarbij stilzwijgend de eerder gestelde vraag herhaald of hij met zijn optredens in woord en geschrift een bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van de politieke cultuur na 1848.

7.1 In de Oost en in de West

In 1815 sprak koning Willem I de verwachting uit, dat de koloniën van Nederland 'eerlang' de welvaart van het moederland zouden vergroten. De Oost, de West en de West-Afrikaanse bezittingen dienden een bijdrage te leveren aan de schatkist. Zeker gezien de slechte toestand van de economie en de hoge staatsschuld na de Franse tijd. De koning en de handelaren hoopten de positie van Amsterdam als stapelplaats voor de Europese en overzeese handel te kunnen herstellen en de koloniën zouden daarbij -via een gecentraliseerd bestuur en een actieve staatsbemoeienis- een belangrijke rol moeten spelen. Het was een nieuwe situatie, want 'feitelijk bestond er geen Nederlandse koloniale politiek vòòr de negentiende eeuw.'[11]

---

[9] *TSS*-4, 150.
[10] Fasseur. *Kultuurstelsel,* 81.
[11] De Jong. *Van batig slot,* 13.

Artikel 60 van de Grondwet van 1815 bepaalde dat het opperbestuur over de 'volksplantingen en bezittingen van het Rijk in andere werelddelen' uitsluitend bij de koning berustte. De volksvertegenwoordiging kreeg geen inzage in de koloniale financiën en had er dus ook geen zeggenschap over. Rond 1830 werd duidelijk, dat van de verhoopte voordelen van de koloniën weinig was terecht gekomen. In de Oost en in de West waren de kosten voor de staat hoger dan de opbrengsten: het economisch roer moest om en over de staatkundige relatie met de koloniën ontstonden discussies.

Als antwoord op de vraag hoe het 'opperbestuur' moest worden geregeld, kwamen conservatieven en (doctrinair-)liberalen met geheel verschillende oplossingen. De tegenstellingen spitsten zich toe op Indië. De conservatief J.C. Baud, die gold als de grootste Indische 'specialiteit' van zijn tijd, vond de toepassing van constitutionele begrippen op het kolonialisme ronduit gevaarlijk. De liberaal Thorbecke daarentegen was van mening dat de wetgevende macht in het moederland haar functie ook voor het bestuur van de koloniën moest vervullen. Hij stelde het Rijk boven alles, ook boven de overzeese gebiedsdelen, precies zoals het ook boven de provincies stond. Thorbecke kreeg in 1848 gedeeltelijk zijn zin.[12] De nieuwe Grondwet beperkte voortaan de invloed van de vorst, die het koloniale opperbestuur niet meer 'bij uitsluiting' zou uitoefenen. Voorts werd bepaald dat de minister van koloniën door het parlement zou worden gecontroleerd. Toch bleef er nog het nodige te regelen, zoals het Regeringsreglement voor Indië, dat in 1854, na veel parlementaire strijd tot stand zou komen.

Het nieuwe beleid ten aanzien van de koloniën lag in principe zeer in de lijn van Sloet, die immers de openbaarheid van bestuur hoog in het vaandel had staan. In de Kamer, in zijn tijdschrift, tijdens de Landhuishoudkundige Congressen en namens 'Welvaart' gaf hij blijk van zijn onbewimpelde belangstelling voor de koloniën. Toch speelden de overzeese gebiedsdelen in brede zin tijdens de jaren 1848-1860 waarin Sloet in de Tweede Kamer zat nog slechts een geringe rol. Zeker over de West werd niet of nauwelijks gesproken en Nederlands-Indïe, in feite Java, stond vooral in het teken van het batig slot dat niet ter discussie mocht worden gesteld. Ondertussen groeide in Nederland en Indië wel het aantal tijdschriften en instellingen dat zich bezighield met de Indische politiek en Indische aangelegenheden.[13] Desondanks bleef de ethische kant van de koloniale politiek in 's lands vergaderzaal nog vrijwel onbesproken, al klonken er daarbuiten en daarvoor wel kritische geluiden, zoals van Dirk van Hogendorp (1761-1822).[14]

De belangen van de overheerste volkeren zouden pas na Sloets afscheid van de Kamer een belangrijk politiek item gaan vormen. Niet in de laatste plaats door de verschijning in 1860 van een boek dat Indië in een geheel ander licht

---

[12] Zie voor deze discussie, Alberts. *Baud en Thorbecke.*

[13] Zie voor een overzicht: De Jong. *Van batig slot,* 34-36. In het bijzonder voor de kranten en tijdschriften, Termorshuizen. *Journalisten en heethoofden.*

[14] 'Met Dirk van Hogendorp 1761-1822 begint de roep om een rechtvaardig en beschavend bestuur in Indië dat "niet uitsluitend te rade gaat met geldeijke eischen van het moederland, maar voornamelijk de welvaart en het geluk van Indië's ingezetenen beoogt". Hij heeft de koloniale politiek een ethische richting gegeven.' Vanvugt, *Nestbevuilers,* 81. Die citeert uit J.E. Stokvis. *Van wingewest naar zelfbestuur in Nederlandsch-Indië* [z.p] 1922, 19. Hem komt dus een deel van de eer toe, die door Fasseur, zie hiervoor [pagina in proef aangeven] aan Sloet wordt gegund.

zette: de *Max Havelaar* van Multatuli. Andere onderwerpen -zoals het tot stand brengen van Gemeentewet, Provinciewet en Kieswet en later de wetten op het gebied van de armenzorg, het onderwijs en de belastingen en de aanleg van spoorwegen- hadden eerst de aandacht gevraagd van de politiek en bovendien waren de kabinetten in de periode van 1853 tot 1862 meestal moderaat of conservatief van oriëntatie, 'niet direct de politieke richtingen waarvan hervormingen op koloniaal gebied te verwachten vielen.'[15] En bovendien: 'Ook van de critici van het kultuurstelsel werd niet een pleidooi voor de afschaffing van de batige sloten vernomen. Het argument dat Nederland natuurlijk op humanitair vlak meer voor Indië zou doen als de staatskas minder afhankelijk van de baten was geworden, suste menig geweten.'[16] Niet echter dat van Sloet.

Toch zag hij de humanitaire of ethische kant van de koloniale politiek niet los van de economische belangen. Ook hier waren er twee onzichtbare handen die hun werk deden, of zouden kunnen doen, als zij maar niet werden gehinderd door stelsels, formaliteiten of behoudzucht en als betrokkenen - politici niet in de laatste plaats- maar de moed hadden tot nieuwe initiatieven te komen.

Sloets eerste actieve bemoeienis in verband met de koloniën was echter gericht op de West.

7.2 In de West

Suriname, van oudsher een westerse plantagekolonie, liet zien hoe profijtelijk een tropische exportkolonie -met koffie en suiker als voornaamste producten- kon zijn en heeft tot op zekere hoogte model gestaan bij de invoering van het in de volgende paragraaf te bespreken Cultuurstelsel. Johannes van den Bosch, de geestelijk vader van dit systeem, die in de jaren 1827-1828 als commissaris-generaal West-Indië bezocht, wees bij die gelegenheid op het grote belang van Suriname als landbouwkolonie. De economische betekenis van Suriname voor Nederland was tussen 1816 en 1830 dan ook ongeveer gelijk aan die van het honderd maal dichter bevolkte Java. Ook in de decennia nadien leverde de kolonie nog honderden miljoenen op.[17] Toch was er in die tijd al sprake van een 'onomkeerbaar proces' van neergang, nadat de Engelsen in 1807 de slavenhandel op hun koloniën, waaronder toen nog Suriname, hadden verboden. Ook nadat Suriname in 1814 bij het Traktaat van Londen weer Nederlands was geworden, bleef dit verbod onder druk van de Engelsen gehandhaafd. De omvang van de slavenbevolking nam daarna, niet in de laatste plaats vanwege de zware arbeids- en leefomstandigheden, langzamerhand af van 50.725 in 1811 tot 36.484 in 1863, het jaar van de emancipatie.[18]

---

[15] De Jong. *Van batig slot*, 34.

[16] De Jong. *Van batig slot,* 36.

[17] Van Stipriaan. *Surinaams Contrast*, 42: 'Tussen 1750 en 1863 genereerde deze plantage-economie voor een waarde van op zijn minst 600 miljoen gulden aan exportprodukten voor de Nederlandse markt. Daarnaast zorgde de plantage-economie voor economische 'spin-off' in Nederland. De tientallen schepen die ieder jaar heen en weer voeren zullen de Nederlandse werven flink wat werk opgeleverd hebben. En zeker in kringen van assuradeurs, slavenhandelaren, reders, suikerraffinadeurs, koffiebranderrs en leveranciers van plantage-benodigheden moeten aantrekkelijke omzetten gemaakt zijn.'

[18] Deze alinea is, evenals de volgende, voornamelijk gebaseerd op, Fasseur. 'Suriname'. Zie ook: Goslinga. *A short history*, 153-166.

Tot afschaffing van de slavernij kwam het hier vooralsnog niet, ondanks een kritische opstelling in de publieke opinie in Nederland en het feit dat de Engelsen en de Fransen dit al in respectievelijk 1834 en 1848 hadden gedaan. De grote vraag voor de plantagehouders was, hoe zij na de afschaffing aan de noodzakelijke arbeidskracht konden komen. Want hoe zou het gaan als de vrijverklaarde negerslaven de plantages verlieten en, in de woorden uit 1842 van minister van koloniën Baud, niet bereid waren meer te werken dan noodzakelijk was voor de vervulling van hun 'dierlijke' behoeftes?'[19] Een commissie die onder zijn leiding voorstellen moest doen inzake de afschaffing van de slavernij, stelde een overgangsmaatregel voor. De vrij te laten slaven moesten daarbij worden verplicht zich in dienst van suikercontractanten te stellen, om zo de kosten van hun vrijlating te verdienen. Het voorstel haalde het niet, maar volgens sommigen, waaronder Sloet, waren er ook andere mogelijkheden om deze kolonie in de West voor verval te behoeden.

7.2.1 'Europesche Colonisatie'

Op 25 januari 1843 viel het Koninklijk Besluit om in Nederlands Guyana (Suriname) over te gaan tot een vorm van kolonisatie door Nederlanders. Het was niet de eerste keer dat werd geprobeerd voor een groep blanken een vestigingsplaats te creëren in dit tropische gebied.[20]

Hoewel het land arm was aan edelmetalen, waren de bodem en het klimaat uitermate geschikt voor de productie van handelsgewassen zoals cacao, koffie, suiker en tabak, die werden verbouwd op plantages. Aan de bloei van de Surinaamse suikerplantages was in het begin van de negentiende echter een eind gekomen door de concurrentie van de Aziatische rietsuiker, de opkomst van de Europese bietsuiker en technologische vernieuwingen op Cuba.

Eén van de suikerplantages die werden verlaten, was Voorzorg, gelegen aan de rivier de Saramacca. De omgeving ervan werd uitgekozen voor een Europese landbouwkolonisatie met Nederlandse boeren, op initiatief van de predikant A. van den Brandhofff uit Elst, die daarvoor de steun had gekregen van minister Baud van koloniën.[21] Baud op zijn beurt had Sloet gevraagd om zijn departement te adviseren bij de verdere voortgang van deze 'Proeve' en dat resulteerde uiteindelijk in de benoeming van de laatste tot begeleider van het project.[22]

Het contact was mogelijk gelegd door Sloet zelf, toen hij namens 'Welvaart' de hulp van de minister inriep om de Overijsselse handelsbetrekkingen te bevorderen. Het doel was -als eenmaal de werken tot verbetering van het Zwolse Diep waren uitgevoerd en Zwolle een echte zeehaven was geworden- een vaste vaart op de West-Indische koloniën tot stand te brengen. Sloet hoopte dat daardoor, tegelijk met het herstel van de 'onvervreemdbare regten van menschen', dus met de afschaffing van de slavernij, ook gunstiger handelsbetrekkingen tot

---

[19] Fasseur. 'Suriname', 375.

[20] Zie voor een overzicht: Verkade-Cartier van Dissel. *De mogelijkheid,* 41-48, die melding maakt van Labadisten in 1684, Duitsers in 1739, Paltzers in 1747 en Zwitsers in 1748.

[21] Erdin. *De Europesche Colonisatie,* 13, 19-20.

[22] Hamburger-Wolterbeek Muller, KITLV, Inventaris van den Brandhoff, waarin wordt gemeld dat de benoeming plaatsvond bij KB, d.d. 21 februari 1845, nr. 54, waarbij de predikanten Van den Brandhoff en Copijn werden benoemd als 'bestuurder en herder' van de eerste vijftig uit te zenden gezinnen.

stand zouden komen. De minister had volop zijn medewerking verleend en zelfs diplomaten ingeschakeld -ook elders op de wereld, zoals op de Azoren, de Canarische en Kaapverdische Eilanden- om de handelsmogelijkheden in kaart te brengen. En daarbij was het niet gebleven, aldus het jaarverslag van 'Welvaart' over 1844.[23]

> Zijne Excellentie is verder gegaan, en heeft ons verscheidene monsters van houtsoorten uit Nederlandsch Guijana doen toekomen, die door Zwolsche schrijnwerkers bewerkt, schier alle van eene uitmuntende hoedanigheid voor meubelhout bevonden zijn; wij hebben op een onzer winter-vergaderingen deze bewerkte monsters ter bezigtiging aan onze medeleden gesteld, en een dubbel daarvan aan het Ministerie opgezonden, wat wederom ten gevolge heeft gehad eene toezegging van Z. Exc. Den Minister, om uit eene ons toegezondene lijst van 72 Surinaamsche houtsoorten eenige blokken van de voornaamste soorten aan de Overijsselsche Vereeniging opvolgends te verschaffen, en wel van die grootte, dat daaruit meubelstukken van eenigen omvang vervaardigd kunnen worden, welke wij van voornemens zijn daarna op tentoonstellingen van provinciale en volksnijverheid aan het algemeen ter bezigtiging te geven.
> Om het vellen der boomen in de bosschen van Guijana, waaraan voor als nog vele moeite en kosten verbonden zijn, gemakkelijk te maken, heeft onze kundige schrijnwerker Worst een werktuig, dat door lastdieren bewogen wordt, uitgevonden, waarmede hij zich voorstelt, dat de zwaarste locustboom, die dikwijls 9 tot 10 voeten middellijn bereikt, en een uitmuntend meubelhout oplevert, in eenige uuren geveld zal kunnen worden. De proeven, welke de genoemde schrijnwerker op eene onzer laatste vergaderingen met een modelwerktuigje genomen heeft, heeft de deugdelijkheid van zijne uitvinding boven allen twijfel gesteld. Eene tekening van dit eenvoudig maar vernuftig werktuig is aan den Heeren Bestuurderen van de kolonisatie aan de Saramacca medegeven.[24]

De verwachtingen ten aanzien van de volksplanting waren hooggespannen. De meubelbewerking zou tot bloei komen, het bromelia vlas werd al beproefd door Twentse textielfabrikanten en er zou zout geïmporteerd kunnen worden van Curaçao en Bonaire. Ook bij het laatste was de minister behulpzaam geweest door scheikundige monsters te laten nemen en prijsopgaves te laten verrichten. Het kon bijna niet mis gaan. Maar zelfs als dat wel het geval zou zijn, dan nog was alleen al het feit, dat 'het streven des volks naar stoffelijken vooruitgang door het hooger bestuur begrepen en vooruitgeholpen' werd, van onschatbare waarde. Overijssel, zou 'voor zulke gewigtige diensten, zoo welwillend bewezen, zich dankbaar jegens dien Staatsman betoonen, die', citeerde Sloet een ongenoemde dichter, 'zorght, en waekt, en slaeft, en ploeght, en zwoegt, en zweet, ten oirbaer van het lant een statigh ampt bekleet.'[25] Hoe anders zouden de verhoudingen tussen Sloet en Baud nog komen te liggen!

---

[23] JV Welvaart 1844, 10-11.
[24] Ibidem.
[25] JV Welvaart 1844, 12.

Mogelijk ook was het contact met de minister gelegd door Van den Brandhoff, met wie Sloet bevriend was.[26] Deze Geldersman was één van de drie predikanten van wie het initiatief tot de kolonisatie was uitgegaan. De heren hadden op 23 juni 1842 aan de minister een plan aangeboden om op 's lands kosten een Europese kolonisatie in Suriname uit te proberen. Ze gingen ervan uit, dat er mogelijkheden lagen voor ongeveer 200 gezinnen. De minister voelde er wel voor, maar wilde eerst meer gegevens en daarom werd afgesproken, dat dominee Betting samen met drie boeren vooruit zou reizen. Aldus geschiedde.

Sloet deed later in zijn *Tijdschrift* verslag van hun bevindingen en van de eerste ervaringen van de kolonisten.[27] Al in de zomer van 1843 waren de dominee en drie landbouwers in Paramaribo aangekomen. Zij richtten zich op een gebied aan de rivier de Saramacca, nabij de hoofdplaats en militaire post Groningen, waar al enkele Nederlanders zaten. 'Er is ruimte voor 50.000 kolonisten; men is niet ten eenenmale van menschen verwijderd, en kan in één tijd (6 uren) naar de stad roeijen, en daar een goed debiet vinden', schreef Betting hoopvol gestemd. De eerste uitverkoren kolonisten, zo was de bedoeling, zouden afkomstig zijn van het platteland en worden aangevuld met ambachtslieden. Bestuurlijk gezien moesten de kolonisten volgens Sloet vrijheid krijgen 'om zich naar eigen keuze en onbelemmerd te kunnen ontwikkelen.' Nederland zou daarmee ook kunnen laten zien dat het afzag van 'het oud koloniale stelsel, hetwelk een gedwongen band tusschen het moederland en de volksplantingen daarstelde en de laatste aan het eerste opofferde.' Het wilde niet zeggen, dat de kolonisten hun 'oud Hollandsche deugden', met name 'de lust tot arbeid en spaarzaamheid' maar in het vaderland moesten achterlaten. Het waren kwaliteiten die ze in de tropen hard nodig zouden hebben bij het opbouwen van een klein gezinsbedrijf.[28]

> De kolonisten, welke nog in het moederland verwijlen, zullen wel doen, om voor het vertrek hunne kinderen nog zoo veel mogelijk onderrigt te verschaffen in het netten breiden, het vlechten van stroohoeden, het vervaardigen van manden, borstels, touwwerk, cigaren, enz. dewijl men er niet genoeg op bedacht zal kunnen zijn, om de jeugd in de nieuwe volkplanting spoedig tot kleine voortbrengers te vormen, en haar vroegtijdig de lust tot arbeid en spaarzaamheid in te prenten. Vele eerste gerieflijkheden des levens zijn duur te Suriname.
> Het godsdienstig en maatschappelijk onderwijs dient eene bepaalde en aanhoudende strekking te hebben, om deze oud Hollandsche deugden aan de oevers der Saramacca over te planten en te ontwikkelen, ten einde een tegenwigt daar te stellen tegen den invloed van het klimaat, en het voorbeeld der overige bevolking. In de schaduw der Pinabladen kunnen reeds de kinderen ligte werkzaamheden verrigten, en het inkomen van het koloniale gezin helpen stijven.[29]

---

[26] Van Barneveld, De Jong. *De lotgevallen,* 59, 62-64.

[27] Deze paragraaf is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op *TSS*-2, 354-376; *TSS*-3, 102-108 en 190-204. Zie voor een uitvoerige beschrijving van het kolonisatieproject in Suriname ook en vooral: Erdin. *De Europesche Colonisatie*. Verder: Van Raders. *Geschiedkundige aanteekeningen*; Gemmink. *De kolonisatie* van 1845

[28] *TSS*-2, 354-376.

[29] *TSS*-2, 363.

Onder leiding van de vooralsnog in Nederland gebleven predikanten Copijn en Van den Brandhoff werden inderdaad mensen gevonden voor deze boerenkolonisatie en in mei 1845 vertrokken de eerste 300 kolonisten. Daarbij waren ook negen meisjes en een hoofd-onderwijzer uit Zwolle. 'Bij het verlaten van Hollands kusten', lieten zij in de krant aan Sloet en drie anderen een groet brengen, 'weinig bevroedende, welk lot zoo velen hunner in het nieuwe vaderland te gemoet gingen.'[30] Van de Regering zouden ze een jaarwedde van 150 gulden krijgen en in geval van een huwelijk (er waren niet voor niets 'veertig jongelieden van beiderlei kunne toegevoegd') nog eens vijftig gulden voor de opzet van de huishouding.[31] Met de kennis en de kunde van de toekomstige kolonisten, hun kapitaal in de vorm van meegenomen werktuigen, zaden en dergelijke, de juiste mentaliteit, ingegeven door het Christelijk geloof, en natuurlijk de steun van minister Baud, móest deze kolonisatie eenvoudigweg wel slagen. Zeker als ook nog eens formele hindernissen uit de weg werden geruimd.

De 'volksplanting' diende fiscaal gezien, vond Sloet, te worden beschouwd als een provincie van het moederland. Van in- en uitgaande rechten, 'een overblijfsel van het oude koloniale stelsel', mocht dus geen sprake meer zijn. Dergelijke ideeën zou hij enige jaren later ook verkondigen ten aanzien van Indië. Wilde 'het grote gezin der staat' zich krachtig en als een eenheid kunnen ontwikkelen, dan moesten wél aan alle onderdelen de noodzakelijke kansen worden geboden. De noodzaak daartoe, vond Sloet, werd des te meer actueel door de economische situatie in de tweede helft van de jaren veertig.

In Nederland braken in 1845 de 'zwarte jaren' aan, vol van sociale ellende. 'Hoe ellendiger de maatschappij in het moederland wordt', schreef hij in juli 1847 aan Van den Brandhoff, die inmiddels was gearriveerd in Suriname, des te meer behagen hij er in zou scheppen om zich in de toekomst een gelukkige bevolking aan de Saramacca voor te stellen.[32]

> Het ziet er in het moederland in velen opzigt dierlijk uit. Er wordt tot dit ogenblik in den waren zin des woords nog hongersnood geleden. Het is ongelooflijk met welk ellendig voedsel zich de menschen in dezen winter al hebben moeten behelpen. Ik wil hier niet in veel details treden. Genoeg dat men te Zwolle de aardappelschillen uit de goten op straat heeft zien zoeken, en dat ik onlangs in een buurschap was, waar huis voor huis geen ander voedsel gebruikt werd dan zoogenaamde luizemelde en brandnetelen, waarvan men soep kookte.[33]

Er was alle reden de armoede en ellende in het moederland tegemoet te treden en mensen in den vreemde nieuwe toekomstperspectieven te bieden. Suriname was daarvoor in de ogen van Sloet een ideale plaats. Hij sprak in zijn brief aan Van den Brandhoff ook van 'eene lange briefwisseling met den Minister' en over uitbreiding van de kolonisatie. Baud was volgens zijn informatie van plan om een 'Maatschappij tot Kolonisatie' op te richten die op grote schaal zou gaan opereren. Hij was tevens van mening, dat de kolonisten zich niet als 'landskinde-

---

[30] *POZC,* 16 mei 1845.
[31] *TSS*-3, 108.
[32] Van Barneveld, De Jong. *De lotgevallen,* 62.
[33] Ibidem

ren' moesten beschouwen, maar op eigen kracht dienden te vertrouwen. Sloet was het daarmee eens, maar vond wel dat de overtocht op kosten van de overheid moest kunnen plaatsvinden en dat de huizen aan de kolonisten 'bij voorschot' dienden te worden gegeven. De eerste stap moest wel gezet kunnen worden. In het kader van deze plannen had hij bij de minister 'eene wijdloopige memorie' ingediend, met het advies om op vier plaatsen, waaronder de omgeving van Paramaribo, een kolonisatie met honderd huisgezinnen te beginnen. Gouverneur baron R.F. van Raders had namelijk ook plannen om daar te gaan koloniseren.[34]

In zijn antwoord had de minister gezegd, dat van verlaten plantages gebruik gemaakt kon worden, maar die waren volgens hem te ongezond. Sloet dacht daar geheel anders over. Hij raadde de predikant zelfs aan, om het 'vooroordeel' van de minister in een 'particuliere briefwisseling en door verklaringen van geneeskundigen' weg te nemen. Wanneer alles volgens plan verliep, zou de kolonisatie, volgens het voorstel van Sloet, onder het bestuur van Van den Brandhoff kunnen komen. Hij opperde nog een mogelijkheid: de dominee zou moeten proberen een groot stuk grond in de buurt van de plaats Groningen in eigendom te krijgen om dit voor eigen rekening te kunnen koloniseren. De kolonisten zouden hun huizen met een voorschot gefinancierd kunnen krijgen, om het daarna zelf te bouwen. Of zij konden het huren. Het zou Van den Brandhoff 'een enorm fonds' voor zijn nakomelingen (zijn gezin was talrijk) kunnen opleveren. Dat was immers ook het geval geweest 'voor de Hollandsche familie Renselaar te New-York, die in de vorige eeuw aldaar voor een spotprijs uitgebreide boschgronden gekocht heeft en ze vervolgens tegen grondrechten en erfpachten uitgegeven heeft.'

Sloet raadde Van den Brandhoff verder aan, zich met de zoon van Van Raders of met een ander invloedrijk persoon te associëren om het benodigde kapitaal bijeen te krijgen. Minister Baud had deze aanpak, die bekend stond als 'het Noord-Amerikaansche stelsel', ook zeer aanbevolen en het leek Sloet dus nuttig dat Van den Brandhoff deze term, mocht hij ervoor voelen, dikwijls zou noemen. Kolonisten waren er genoeg, want 'de zucht tot landverhuizing in het moederland' hield aan en Duitsers waren ook 'in overvloed' te krijgen. Baud kwam zelf met nóg een ander plan. Hij wilde een aantal kolonisten promoveren tot 'groot-boeren' en hun krediet verlenen, zodat zij voor eigen rekening arme landgenoten konden laten overkomen. Door zijn aftreden in november 1848 kon dit idee echter niet worden gerealiseerd.[35]

Bauds opvolger als minister van koloniën, de vice-admiraal J.C. Rijk -een man naar Sloets hart, die gouverneur in Suriname was geweest- had van vele Duitsers het verzoek gekregen om tegen vergoeding van de oversteekkosten te mogen emigreren naar Suriname.[36] Sloet adviseerde om dergelijke verzoeken -

---

[34] Ibidem.

[35] Van Barneveld, De Jong. *De lotgevallen*, 62-64.

[36] 'Johan Constantijn Rijk, die in 1839 aan 't bestuur kwam, was geen vreemdeling in de Kolonie; in 1803 had hij reeds als lichtmatroos de Kolonie bezocht en sedert een voorliefde voor zijne bevolking gekregen. Spoedig won hij veler harten. Aan ingebrachte klachten verleende hij een open oor. Groot voorstander van het volksonderwijs zijnde, bezocht hij dikwijls de scholen en moedigde door woord en daad (het uitdeelen van prijzen) de leerlust der leerlingen aan. Tot directeur der Marine benoemd, vertrok *Rijk* den 7en juli 1842 naar het Moederland terug', Wolff. *Historisch overzicht over Suriname*, 30.

'geheele dorpen in Hannover waren bereid om naar Suriname te vertrekken' - vooral te honoreren. De ministerraad keurde het plan echter af. Rijk kreeg het verwijt dat hij de plaatsen van Nederlandse kolonisten aan Duitsers wilde afstaan en dat hij een voorliefde voor hen zou hebben boven zijn eigen landgenoten. Hij wilde ze echter, verzekerde hij de Kamer, een plaats bieden náást Nederlanders. In Suriname was immers aan ruimte en werk geen gebrek. Zijn animo voor de oosterburen nam nog toe, toen hij vernam dat er op plantages op de Antillen duizenden Duitsers waren die meer dan tien uur per dag konden werken: dat was pas het goede voorbeeld![37]

Helaas verging het de nieuwe kolonisten geheel anders dan verwacht, want voor hen was 'hoegenaamd geen zorg gedragen.' De dominee had meer belangstelling voor het goede leven in Parimaribo en voor de negerin die optrad als min voor zijn vrouw dan voor de toekomstige kolonisatie en had min of meer de boel de boel gelaten. Het gevolg was, dat pas na aankomst van de kolonisten in allerijl huisjes en hutten werden opgetrokken. Bovendien bleek de verlaten plantage Voorzorg een moerassig en buitengewoon ongezond oord. Weldra waren besmettelijke ziektes uitgebroken en van de 300 eerstelingen hadden er binnen de kortste keren meer dan 200, waaronder dominee Copijn die was meegekomen uit het moederland, de dood gevonden. In de pers ontstond later de indruk, dat het hele plan van Sloet was uitgegaan. Ten onrechte, maakte hij in de Kamer duidelijk, nadat er vragen waren gerezen over de wenselijkheid van deze onderneming. Onder de kolonisten had zich volgens hem 'een minder goede geest' geopenbaard en daardoor was het project op een mislukking uitgelopen.

De remedie die Sloet had voorgestaan was het 'onophoudelijk aanvoeren van nieuwe kolonisten', maar dit was niet gebeurd. Hoewel er onder de nieuwkomers een opstand was uitgebroken en sommigen uit onvrede naar elders waren vertrokken, was dat voor hem juist een reden te meer om nieuwe mensen te sturen. Zeker ook gezien de ellendige toestand in Nederland. Voor 3.000 gulden konden vijftig kolonisten worden getransporteerd en op zo'n luttel bedrag mocht de onderneming volgens hem niet stuklopen. Honderden gezinnen die op het punt stonden om tot de staat van armoede te vervallen, waren, zo verzekerde Sloet aan de Kamer, bereid naar Suriname te vertrekken. Ook voor de Duitsers brak hij nogmaals een lans en hij noemde nóg een reden tot grootscheepse emigratie. De emancipatie der slaven zou volgens hem leiden tot een grote behoefte aan nieuwe arbeidskrachten, want hij verwachtte daarvan een ineenstorting van de cultuur van koffie, suiker, katoen en andere producten. De gebeurtenissen in de Franse koloniën, waar de slavernij in 1848 vrij onverwacht was afgeschaft, sterkten hem in die gedachte.[38]

Hoewel het oorspronkelijke plan was uitgelopen op een complete mislukking en aan vele honderden kolonisten het leven had gekost, bleef Sloet met koppige volhardendheid zoeken naar wegen om de mogelijkheden in Suriname te benutten. Zo ook tijdens de Landhuishoudkundige Congressen. In 1848 was in Groningen een commissie ingesteld om de landverhuizing buiten Europa te onder-

[37] HTK 19 december 1849.
[38] HTK 19 mei 1849.

zoeken. Het volgend jaar werd deze al weer ontbonden, maar Sloet gaf niet op. Toen in 1852 in Leeuwarden werd gevraagd of kolonisatie, 'inzonderheid naar Suriname', niet wenselijk was voor sommige streken in Friesland, waar sprake zou zijn van overbevolking, antwoordde hij als voorzitter van de derde afdeling bevestigend. 'Het is bewezen', liet hij de toehoorders weten, 'dat onze landbouwers onder de keerkringen met behoud van hunne gezondheid veldarbeid verrigten kunnen.' Over het nog vers in het geheugen liggende echec van de kolonisatie sprak hij niet. Hij vond het belangrijker te kunnen melden dat Suriname geschikt was bevonden voor de veeteelt, dat de grond er potentiële handelsgewassen opleverde en dat er gebrek aan arbeidskrachten bestond. Vroeger, meldde hij ook nog, had hij de minister van koloniën voorgesteld het gewestelijk bestuur van Friesland te bewegen tot de oprichting van een eigen Friese kolonisatie aan de Saramacca. Een aantal huisgezinnen had hem toen gevraagd bij de Regering te bemiddelen om voor rekening van de overheid naar Suriname mogen verhuizen. De minister 'lachte het denkbeeld toe', maar de Friese bestuurders hadden er niet voor gevoeld en de zaak was niet doorgegaan.

Waarom niet geprobeerd, stelde Sloet voor, nog dat jaar een klein aantal Friese gezinnen naar Groningen aan de Saramacca te sturen! De kosten van vervoer bedroegen immers nog steeds niet meer dan zestig gulden per persoon en kinderen beneden de twaalf jaar konden zelfs voor half geld reizen. Het waren bovendien slechts eenmalige kosten. 'Kon men van lieverlede eene Friesche kolonisatie tot stand brengen, dan zouden hieruit in het vervolg van tijd, belangrijke handelsbetrekkingen voor Friesland met de tropische landen geboren kunnen worden.' Wat in Overijssel kon, moest ook in de buurprovincie mogelijk zijn. Belangrijker was echter nog, dat op die manier ook een eind kon worden gemaakt aan de armenbelasting, die 'met eene looden zwaarte' drukte op de Friese landbouw. Al was het maar voor een bepaalde tijd, dan nóg zou het de moeite lonen. 'Kolonisatie schijnt het enig rationeel middel, om in Friesland tot de zoo gewenschte afschaffing der wettelijke liefdadigheid te geraken', besloot Sloet. [39] Met voorbijgaan aan de ellende van de kolonisten die mede dankzij zijn inzet hun noodlot tegemoet waren gegaan. De afkeer tegen de bedeling zat nu eenmaal diep bij hem.

De kolonisatie kwam tijdens de Landhuishoudkundige Congressen voorlopig niet meer ter sprake, tot er in 1859 een nieuwe afdeling werd ingesteld, die van de Koloniale Landbouw, met Sloet als voorzitter. Toen het in dat verband ging over kolonisatie door Chinezen, toonde hij zich hiervan een tegenstander, gezien de volgens hem natuurlijke afkeer van Chinezen van loonarbeid. Anderen zagen voor deze 'nijvere natie' echter grote mogelijkheden als plantagehouders, als houthakkers, als warmoezeniers of in de rijstcultuur. De hoogleraar Ackersdijck daarentegen waarschuwde voor het feit dat de Chinezen geen vrouwen uit hun land mochten meenemen en dat 'de negerinnen en kleurlingmeisjes' er bang voor waren. Hij adviseerde overal de vestiging van Chinezen tegen te houden. De ook aanwezige Marten Douwes Teenstra, die ervaring had in Suriname en

[39] LHC 1852, 183-184.

ook de situatie in Indië kende, waarschuwde eveneens met klem tegen de Chinezen.[40]

De noodzaak tot het vinden van nieuwe arbeidskrachten was er ondertussen wel degelijk, want de afschaffing van de slavernij in Suriname was aanstaande.

7.2.2 Afschaffing van de slavernij

Het probleem van de arbeidskrachten werd nog actueler toen het Nederlandse parlement in 1860, juist in het jaar waarin Sloet werd gedwongen de Kamer te verlaten, besloot om de slavernij in de West-Indische koloniën af te schaffen en daarvoor twaalf miljoen gulden reserveerde ter compensatie voor de slaveneigenaren. Dat was geen onaanzienlijk bedrag, want in 1860 bedroegen de totale staatsuitgaven 78 miljoen. De inkomsten uit Nederlands Indië lagen in dat jaar echter op veertig miljoen, zodat de Surinaamse en Antilliaanse slaven daarmee wel drie maal vrijgekocht hadden kunnen worden. Sloet zag de vrijlating, 'hoewel door de menschelijkheid en het standpunt der algemeene beschaving geboden', met zorg tegemoet. Hij voorspelde een hevige schok voor de West-Indische bezittingen en een moeilijke overgangsperiode en verwachtte niet dat de productie van handelsgewassen op peil zou kunnen blijven. De voormalige negerslaven zouden zich volgens hem óf niet in loondienst van de blanke willen begeven óf 'onmaatige loonen eischen.' De natuurlijke aanleg van de neger was, betoogde Sloet, zich toe te leggen op de kleine landbouw voor eigen onderhoud, aangevuld met enige visvangst.[41]

De kwestie van de slavernij had hij al in 1842 uitvoerig aan de orde gesteld in zijn tijdschrift, toen hij een boek van M.D. Teenstra over de negerslaven in Suriname besprak.[42] Hij kende deze geboren Groninger op dat moment nog niet, maar zijn introductie van de schrijver doet vermoeden dat hij in hem een geestverwant zag. [43]

> Wanneer wij met Buffon aannemen: 'le style cést l'homme', dan zouden wij uit den stijl opmaken, dat de schrijver een man moet zijn, wiens hart met warmte klopt voor alles, wat zijn verstand als waarheid heeft leeren beschouwen, die den moed bezit, om zijne waarheden niet bloot den individu, maar een gansche bevolking in het aangezigt te werpen, maar die tevens, met eene sterke verbeelding gewapend, gevaar loopt tot uitersten te vervallen; voegt men daar eenen geest van sarcasme, hem eigen, bij, dan moet de man op zijn levensweg wel vele vijanden tegen zich hebben verwekt.[44]

Teenstra was vóór de uitbreiding van het Christendom, maar moest constateren dat de verspreiding van de bijbel werd geweerd, omdat hierdoor 'de zucht naar

---

[40] LHC 1859, 262.
[41] LHC 1859, 259-260.
[42] *TSS*-2, 256-266. In het boek *De negerslaven in de kolonie Suriname en de uitbreiding van het christendom onder de heidensche bevolking* gaf Teenstra vooral voorbeelden uit de jaren twintig of daarvoor. 'In die tijd leek het graf voor de slaven een weldaad. Teenstra: "Men kan gerust zeggen: de beste negerhuizen in de kolonie vindt men vier voet onder de grond." Aldus geciteerd in Vanvugt. *Nestbevuilers*, 86.
[43] *TSS*-2, 256.
[44] *TSS*-2, 257.

vrijheid onder de slaven opgewekt zoude worden.' Maar juist die vrijheid, die hun door de blanken wederrechtelijk was ontnomen, vond hij, moest aan de negers teruggegeven worden om hun achting en vertrouwen te winnen.

Die blanken -'een zamenmengsel van natien, kleur, taal, godsdienst, zeden en gewoonten', waardoor er in Suriname 'gebrek aan nationaliteit bestond'- gedroegen zich allerminst christelijk in de behandeling van hun slaven. Meestal woonden de grondeigenaren ver weg van de kolonie en lieten zij de zaken, tegen een beloning van tien procent van de bruto opbrengst en nog het nodige in natura, over aan een administrateur. Het onderwijs was gebrekkig, er gingen in de gehele kolonie nog geen 600 kinderen naar school, bibliotheken en leesgezelschappen bestonden er niet. De slaven waren geheel rechteloos en als een plantage werd opgeheven, werden ze 'geheel willekeurig voor altoos gescheiden, en onder de geleiders verdeeld, evenals het vee op eenen boeldag hier te lande.' De negers werden met de zweep, met stokken en met de Spaanse bok in toom gehouden. Het kostte Sloet moeite alle zonden te refereren en hij wilde eigenlijk graag aannemen dat Teenstra de zaken te bitter voorstelde, maar het algehele beeld, moest hij tot zijn spijt vaststellen, viel niet te loochenen. Er moest dus iets gebeuren, want anders zou het allemaal eindigen in moord en brand of zou de kolonie geheel en al wegkwijnen. Toch was dat zeker niet zijn enige motief om te ageren tegen de slavernij, want ook met betrekking tot dit onderwerp stond zijn staathuishoudkundige visie centraal.

Hij kwam met zijn vaste remedie van het kleine bedrijf, waarop een gezin een bestaan kon vinden en waarbij handarbeid centraal stond; een oplossing die hij ook had gepropageerd in verband met de opheffing van de marken. Het was dus zaak de neger op nieuwe wegen te brengen, bijvoorbeeld op de teelt van de bromelia-hennep, een vezelstof waarvan 'een schoon zijdeachtig linnen' was te weven. 'Door deze stof te benuttigen zouden onze kwijnende pellen-fabrijken welligt weder het hoofd omhoog kunnen beuren.' Ook voor de touwslagerijen zou de bromelia een goede grondstof kunnen zijn. Bij 'Welvaart' waren stalen van deze stof aanwezig en fabrikanten konden die toegezonden krijgen. Andere producten waarmee Sloet de neger aan de slag hoopte te krijgen waren de pijlwortel ('arrowroot'), de koffieheester en de tabak en verder kon er van alles worden verzameld, zoals gommen en harsen. In de achttiende eeuw, zo wist hij (met productiecijfers erbij) te melden, was het met de tabak, de gommen en de harsen ook goed gegaan.[45]

De oorzaak van de slavernij, zoveel wilde Sloet zeggen, was gelegen in een verkeerde staathuishoudkunde en dat leidde als vanzelf ook weer tot een onchristelijke benadering van de medemens.

7.2.3 Weinig reden tot tevredenheid

Kolonisatie leek nog steeds een middel om de vaart er weer in te brengen in Suriname, maar de resultaten van het project uit de jaren veertig nodigden er niet toe uit, daarmee verder te gaan. Toch werd in verslagen van de Landhuishoudkundige Congressen tijdens de jaren vijftig melding gemaakt van boeren die uiteindelijk in Suriname wél hun weg hadden gevonden. Zij bleven echter uit-

[45] LHC 1859, 259-260.

zonderingen. Tijdens het Congres van 1861 in Dordrecht kwam de kolonisatie opnieuw ter sprake. 'De bevolking van Suriname met Nederlandsche landbouwers is tot nog toe met geen gunstigen uitslag bekroond', luidde daar de, terechte, stelling. 'Men vraagt langs welke middelen zoude deze zoo belangrijke aangelegenheid kunnen bevorderd en bereikt worden?' Zelf sprak Sloet bij de beantwoording van die vraag niet, maar hij vond wel medestanders voor zijn oude streven.

Baron Van Raders, die, zoals hiervoor beschreven, in 1847 als Gouverneur van Suriname zélf plannen had gehad voor het opzetten van een kolonisatie, bepleitte de ontginning van een gebied 'achter Paramaribo' waar zich dan Nederlandse boeren konden vestigen. 'Aan een goed ter navolging geschikt begin is, vooral in opzigt tot het welslagen eener volkplanting van Nederlanders in Suriname, alles gelegen', wist hij, omdat hij uit eigen ervaring het omgekeerde had meegemaakt. Een schriftelijke reactie van een zekere Slengaarde ging vergezeld van een -anders dan in de stelling werd verwoord- uitgebreid en positief gesteld overzicht van de toestand der Europese kolonisten. Diens advies was ook het onderwijs, de medische zorg en de waterstaatkundige toestand te verbeteren én de kolonisatie stapsgewijs voort te zetten. Door de zittende boeren zouden nieuwe kolonisten met open armen worden verwelkomd, wist de schrijver. De immigratie diende dus niet beperkt blijven tot Nederlanders, maar het moest gaan om een Europese immigratie. Precies zoals ook Sloet al eerder had gepropageerd![46]

Van zijn belangstelling voor Suriname was daarna echter weinig meer te merken, afgezien van een enkele actie via 'Welvaart' om bepaalde gewassen of houtsoorten te introduceren op de Nederlandse markt. Zijn inspanningen voor de West hadden Sloet al met al weinig reden tot tevredenheid gebracht. Wel hadden ze laten zien dat hij zich door tegenslagen noch tegenstand af liet brengen van zijn vooruitgangsgeloof, óók nadat was gebleken dat honderden mensenlevens waren geofferd voor een economisch ideaal. Van de schone plannen om Zwolle en Suriname met elkaar te verbinden, bleek rond 1860, was nauwelijks iets terecht gekomen. Het Zwarte Water, de vaarweg van Zwolle naar de zee en naar de grote wereld, was -door andere oorzaken, zoals beschreven in hoofdstuk 5- een rivier gebleven waar kleinere stoomschepen, vrachtschepen en turfschepen hun weg vonden; maar richting Suriname koersten zij niet of nauwelijks. De steven van Sloet raakte ook daarom afgewend van deze kolonie, waarvan hij toch zulke hoge verwachtingen had gehad.

7.3 In de Oost

In maart 1849 presenteerde Sloet een nota waarin hij het grote gebrek aan openbaarheid van de 'Indische huishouding' ter discussie stelde. 'Ons koloniaal stelsel is tot nog toe op geheimhouding gevestigd; tegenspraak zoude hier de kleur van kwade trouw aannemen', hield hij de Kamer, en vooral de pas aangetreden minister van koloniën G.L. Baud, voor. In de Nederlandse koloniën bestond, anders dan in de Engelse, 'geen flaauwe zweem van vrijheid van drukpers.' Iedere openbaarmaking van een stuk van het Gouvernement was verbo-

[46] LHC 1861, 233-234.

den, volgens een publicatie van 19 mei 1844. Elk zelfstandig handelen, elk ondernemerschap van Nederlanders in Indië, werd zoveel mogelijk belemmerd. Kennis over het gebied bleef voorbehouden aan de koning en zijn minister van koloniën. Zelfs de werking van het Cultuurstelsel bleef verborgen 'achter den sluijer der geheimhouding.' En dat, terwijl de verbeteringen die hierin waren aangebracht volgens de minister een jaarlijkse opbrengst van meer 33 miljoen gulden zouden garanderen, nagenoeg het equivalent van de jaarlijkse rente op de staatsschuld. In dat geval, stelde Sloet met schijnbare vreugde vast, zou een nieuwe Gouden Eeuw voor Nederland zijn aangebroken; dan konden de accijnzen en andere lasten worden afgeschaft en zou Nederland weer een belangrijke rol kunnen gaan spelen in de wereldhandel.

Hij geloofde echter niet in een stelsel dat de Javaan aanzette tot gedwongen arbeid. Hij was voorstander van vrije cultures, waarbij het ondernemerschap alle kansen kreeg en die in zijn optiek ook de Javaan ten goede zouden komen. Om zijn gelijk aan te tonen liet hij berekeningen zien van de situatie vóór de invoering van het Cultuurstelsel. Alleen al de kostbare Java-oorlog, die duurde van 1825 tot 1830 en waarbij Nederland een felle strijd moest voeren om zijn bewind in Nederlands-Indie te vestigen, had kapitalen gekost en dat stelde de toenmalige opbrengsten uit Indië, en daarmee het vrije ondernemerschap, in een negatief daglicht. [47] Maar hij stond hier vrijwel alleen met zijn standpunt.

Het ging radicaal in tegen de geest van de tijd en tegen het systeem dat was ontworpen door generaal Johannes van den Bosch (1780-1844). Een man met een rijke carrière, initiatiefnemer van de Maatschappij van Weldadigheid in Overijssel en Drenthe en in 1827 door koning Willem I benoemd tot commissaris-generaal voor West-Indië met de opdracht het bestuur te hervormen en het land tot welvaart te brengen. In 1829 had hij van de koning de opdracht gekregen ervoor te zorgen, dat de verbouw van Indische producten ten gunste van de Nederlandse staat kon worden aangewend. Voor zijn vertrek naar Indië bestudeerde Van den Bosch het kolonisatierapport van gouverneur-generaal Du Bus, 'een blauwdruk van een klassiek liberaal programma. Het Europese kapitaal zou in Indië de vrije hand moeten worden gegeven waardoor de landbouw zich zou ontwikkelen en produkten voor de wereldmarkt werden verkregen.'[48] De meningen over dit rapport waren verdeeld en het werd door Van den Bosch niet overgenomen. Hij adviseerde de koning juist over te gaan tot staatsexploitatie en hij kreeg daarvoor een uitgebreide volmacht. Zo ontstond het Cultuurstelsel.[49]

7.3.1 Het Cultuurstelsel

Bij het Cultuurstelsel nam het koloniale bestuur de leiding bij de exploitatie van de grond en van de inheemse bevolking.[50] Deze werd verplicht voor de Europese markt tropische exportgewassen te verbouwen, tegen een door het Nederlandse bestuur eenzijdig vastgesteld, laag plantloon. Daarbij moesten onder

---

[47] HTK 14 maart 1849.

[48] De Jong. *Van batig slot*, 22. Zie voor het kolonisatierapport van Du Bus -dat in feite geschreven werd door Willem van Hogendorp, een zoon van Gijsbert Karel- en de reactie hierop door Van den Bosch, De Prins. *Voor keizer en koning,* 153-158.

[49] Zie hiervoor onder andere, Fasseur. *Kultuurstelsel;* De Jong. *Van batig slot*; Reinsma. *Het verval.*

[50] Zie voor een kort historiografisch overzicht: Van Niel. *Java under the cultivation system,* 204-207.

andere suiker, koffie, thee, tabak, peper en indigo worden geleverd, ook vanuit gebieden en op gronden waar deze gewassen voordien niet of nauwelijks werden verbouwd. De Nederlandse bestuursambtenaren en de Javaanse hoofden, die fungeerden als intermediair naar de dorpsbewoners, kregen op hun traktementen toeslagen (cultuurprocenten) die werden berekend naar de opbrengst van de producten die onder hun toezicht werden verbouwd. Via de veilingen van de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel-Maatschappij werden de Indische producten in Amsterdam op de markt gebracht.[51] De prijs die de producenten kregen voor hun arbeid (het plantloon) stond daar los van. In financieel opzicht werd het stelsel van Van den Bosch een groot succes. Indië werd, naar de bekende uitdrukking van Baud, de kurk waarop Nederland dreef; al gold dit in feite voor Java.

De invoering van het Cultuurstelsel in 1830 maakte een eind aan de liberale politiek van handelsvrijheid en niet-inmenging in de landbouwproductie, zoals die in Indië sinds 1808 vorm had gekregen onder de achtereenvolgende gouverneurs-generaal H.W. Daendels (1808-1811), T.S. Raffles (1811-1 816, onder Britse heerschappij), G.A.G.P. baron Van der Capellen (1816-1826) en L.P.J. burggraaf Du Bus de Gisignies (1826-1830). Het wilde echter niet zeggen, dat het particulier ondernemerschap zonder meer terzijde werd geschoven of kon worden geschoven. Het beeld van het Cultuurstelsel als een staatsmonopolie dat geen het particulier ondernemerschap toeliet, is, aldus de historicus Ulbe Bosma, 'inmiddels genuanceerd, zo niet als onjuist afgedaan.'[52] Het perspectief op het tijdperk tussen het oude kolonialisme blijft echter, aldus nogmaals Bosma, sterk gekleurd door de tegenstelling 'gouvernement-particulier'. Politieke gebeurtenissen en ideologische posities hebben volgens hem het geschiedbeeld bepaald.[53] Dat moge waar zijn, ook het beeld van tijdgenoten werd door deze tegenstelling bepaald. Hoe de zaken in de praktijk reilden en zeilden, bleef een open vraag en met dat gegeven wenste Sloet geen genoegen te nemen.

De Grondwetsherziening van 1848 bracht in principe meer openbaarheid inzake de Indische politiek en opende daarmee de mogelijkheid tot politieke discussie over het functioneren van het Cultuurstelsel. Maar die weg werd, op dat moment, nog door slechts weinigen gewenst. De meeste liberalen en de conservatieven vonden elkaar in de conclusie, dat de Indische baten onmisbaar waren voor het evenwicht in de overheidsfinanciën. Voor 1850 maakten deze gemiddeld negentien procent uit van de totale ontvangsten (dus met inbegrip van de Indische bijdrage zelf) en in de jaren 1851-1860 gemiddeld 31 procent. In concrete bedragen ging het tussen 1841 en 1850 om 141 miljoen gulden en in de topjaren tussen 1851 en 1860 om 267 miljoen gulden. [54] 'Liberaal in Nederland, conservatief in de koloniën' was het spreekwoordelijk gezegde over de

---

[51] 'Dit lichaam zorgde voor de afvoer van 90 procent van de onder dit stelsel geteelde producten naar Nederland om de bekende katoentjes mee terug te nemen', Bosma. 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 5.

[52] Bosma. 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 4. Bosma noemt, ten bewijze van zijn stelling, de ook hier aangehaalde studie van Fasseur. 'Kultuurstelsel', en voorts onder andere de hier buiten beschouwing gebleven studies van G.R. Knight. *Colonial production in provincial Java. The sugar industry in Pekalongan-Tegal 1800-1942* Amsterdam.

[53] Ibidem.

[54] Fasseur. 'Nederland en Nederlands-Indië', 363.

liberalen. Het gold niet voor Sloet. Aan de zijde van Van Hoëvell bracht hij zijn onorthodoxe opvattingen op een soortgelijke wijze naar voren. Het feit dat deze twee mannen de Indische politiek zelfs maar ter sprake brachten, er discussie over wilden voeren, was op zich al ongewoon. Centraal in de discussie stond bij Sloet, het hoeft geen verwondering te wekken, de werking van het Cultuurstelsel. Of, zoals hij het noemde, het koloniaal stelsel.

Bij zijn kritiek op het Cultuurstelsel moet Sloet zich volop bewust zijn geweest van het eensgezinde verbond dat hij tegenover zich zou aantreffen. Slechts de figuur van Van Hoëvell bevond zich, zo leek het vanuit zijn positie, onophoudelijk en onvoorwaardelijk naast hem aan het front. Van Hoëvell wordt door Fasseur echter een veel beter pleitbezorger van de Indische belangen genoemd. Sloet miste volgens hem 'met al zijn goede bedoelingen overtuigingskracht. Zijn redevoeringen waren te hoogdravend en roken te veel naar de studeerkamer.' [55] Die conclusie is te snel getrokken. Hoewel hij Indië nooit bezocht, was Sloet via literatuur en zegslieden goed op de hoogte van de toestand aldaar en zocht hij langs verschillende wegen naar manieren om de situatie van de inlandse bevolking te verbeteren en de bodem optimaal te doen exploiteren. In het Cultuurstelsel zag hij daarbij niet de meest aangewezen weg. Aan hem kan dus postuum de vraag worden gesteld, die volgens Van Zanden en Van Riel nog steeds niet afdoende is beantwoord, namelijk: 'waarom een zo succesvol systeem, dat enorme baten opleverde voor de Nederlandse economie en in het bijzonder de schatkist, toch werd afgeschaft.'[56] De beide auteurs onderscheiden in de literatuur bij de beantwoording van deze vraag drie interpretaties.

Bij de eerste wordt volgens hen de nadruk gelegd op ideologische gronden. In een periode waarin onder de Nederlandse burgerij het klassiek liberalisme gemeengoed begon te worden, was het Cultuurstelsel met zijn gedwongen arbeid en de monopoliepositie van de NHM op den duur niet meer acceptabel. De kritiek van links-liberale zijde leidde tot aanpassingen en veranderingen, die 'het systeem steeds meer uitholden en stap voor stap ontmantelden.' Het debat daarover voltrok zich in de jaren vijftig en zestig van de negentiende eeuw, toen in het parlement de beslissingen werden genomen die leidden tot de afschaffing.

Bij de tweede interpretatie, die van Fasseur, ligt het accent op de hervormingen die al in de jaren veertig en vijftig werden doorgevoerd door bestuursambtenaren op Java. Zij wilden de druk op de bevolking doen afnemen, door het systeem efficiënter te maken. Mindere teelten als die van indigo, thee of peper werden daarbij geleidelijk afgeschaft. Met deze aanpassingen zouden verdergaande hervormingen vanuit Nederland zijn voorbereid.

Volgens een derde interpretatie stonden economische belangen voorop. In Indië waren door de exportlandbouw groepen ondernemers ontstaan, die over het nodige vakmanschap en kapitaal beschikten. Daardoor was het mogelijk geworden het Cultuurstelsel geleidelijk om te zetten in een op westers ondernemerschap en vrije arbeid gebaseerd systeem, waarvan in de voorafgaande periode ook sprake was geweest, maar dat niet had geleid tot goede resultaten.[57]

---

[55] Fasseur. *Kultuurstelsel,* 81
[56] Van Zanden, Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 225.
[57] Van Zanden, Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 226.

In een artikel van de historicus Ulbe Bosma komt de conclusie naar voren dat het Cultuurstelsel door de Europese migratie eerder werd bevorderd dan geremd. 'De pioniers in handel en cultures bleven bovendien tot ongeveer 1860 een uitgesproken multinationaal gezelschap.'[58] Bosma refereert ook aan publicaties van Roger Knight die de klassieke tegenstelling gouvernement-particulier - en daarmee de periodisering van het Cultuurstelsel (1830-1870) naar de liberale periode- ter discussie heeft gesteld.[59]

Ook voor Sloet was die verhouding er niet per definitie een van tegenstellingen. Al gold zijn kritiek vooral het beleid van het Gouvernement en zag hij de mogelijkheden tot een beter renderen van de grond in de eerste plaats in de particuliere sector. Elke kans om dat duidelijk te maken, greep hij aan.

7.3.2 De grond in geboord

Begin 1849 diende Sloet bij de Tweede Kamer een nota in, waarin hij adviseerde om, tot dekking van het staatstekort over 1848 en 1849, gronden op Java te verkopen. Reeds vóór de indiening had hij zijn stuk laten drukken, zodat het snel onder de kamerleden kon worden verspreid. Zijn plan was overigens niet geheel oorspronkelijk, want nog in 1848 hadden voor- en tegenstanders van een dergelijke verkoop elkaar per brochure bestookt.[60] Het lag ook in de lijn van het hiervoor genoemde kolonisatierapport dat -op naam staand van gouverneur-generaal Du Bus, in feite was geschreven door Willem van Hogedorp - eind jaren twintig was opgesteld in opdracht van koning Willem I. Het is een stem 'in de volheid van zijn optimisme; de elementen van de typisch koloniaal-liberale gedachtengang', aldus W.F. Prins in 1949 in *De Gids*, 'zijn in de nota reeds alle aanwezig'.

Hij noemt daarbij als eerste 'de overtuiging, dat bij goede wil alle bezwaren tegen het particuliere landbezit zullen versmelten', maar ook de geringe bereidheid om zich te verplaatsen in argumenten van tegenstanders en, waar het gaat om Sloet, diens geringe moeite 'om zich in het rechtsstelsel van de Inlandse bevolking in te denken.' Daarentegen was Sloet wel bereid het Romeinse recht terzijde te stellen, omdat het de rechtstoestand van Java's bodem betrof. Hij vond dus dat hier het Javaanse recht, het adat, moest gelden, zonder dat hij daarvan overigens voldoende kennis bezat.[61] Nieuw en opzienbarend was ondertussen wel, dat Sloet zijn voorstel niet alleen publiceerde in de *Amsterdamsche Courant* - merkwaardig genoeg niet in zijn eigen tijdschrift- maar het tevens presenteerde in het parlement.[62]

---

[58] Bosma. 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 4.

[59] Bosma.'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 7, waarbij de auteur verwijst naar G.R. Knight. 'John Palmer and plantation development in Western Java during the earlier nineteenth century', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde,* 31 (1975) 330-331.

[60] Zie bijvoorbeeld *de Nieuwe bedenkingen tegen den verkoop van landerijen op Java van mr. J.F.W. van Nes, oud Raad van Indië; opgelost door F.C.J. van Swieten, luitenant kolonel van het Indisch leger, ridder der militaire Willemsorde derde klasse,* Zaltbommel 1848.

[61] Prins. Sloet tot Oldhuis, 27-28. Hij refereert daarbij ook aan een artikel van Logeman in het *Indisch Tijdschrift van het recht* 125, 386.

[62] De citaten zijn ontleend aan de reactie in de Kamer van minister G.L. Baud op 14 maart 1849 en aan : J.F.W. van Nes, oud-raad van Indië enz. *Over grondeigendom en landverkoop. Naar aanleiding van de Nota van den Heer Mr. Sloet van Oldhuys* [sic!] *en de beantwoording daarvan door Z. Exc. Den Minister van Kolonien.* 's-

Hij had het onderwerp naar eigen zeggen bekeken vanuit rechtskundig, staatkundig en staathuishoudkundig oogpunt. In 22 paragrafen somde hij zijn argumenten op. Allereerst maakte hij onderscheid tussen bevolkte en onbevolkte streken. Driekwart van Java lag nog woest, 'zonder bevolking, geheel improductief voor het moederland, en onbenuttigd door den Javaan die geen nomadisch, doch alleen akkerbouwend bedrijf kent.' De ondergrond van natuurbossen of glagavelden bezat, vooral bij eerste ontginning, echter 'eenen verbazenden grond van vruchtbaarheid', die de kosten van ontginning ruimschoots zouden vergoeden.

Zoals hij in Nederland pleitte voor de opheffing van de marken om een meer efficiënte en rendabele ontginning van de woeste gronden mogelijk te maken en de (voormalige) gezamenlijke eigenaren daartoe te motiveren, wilde hij ook in Indië het particulier initiatief stimuleren. Het leek hem goed voor de aanwijzing van verkoopbare gronden een speciale commissie in te stellen. Hij noemde alvast een aantal voorbeelden van geslaagde onteigeningen: de zuidkust van Bantam, verschillende delen van de Preanger- regentschappen en van Krawang, Dajahoelaer, Kediri, Rembang, Madion en Banjoewangi. 'Aan genoegzame handen tot deze ontginningen' zou het niet ontbreken, want vele dessa's op Java waren overbevolkt. Bovendien nam de bevolking snel toe en desgewenst kon de emigratie van Indiërs uit naburige landen en van Europeanen nog worden bevorderd. Verder zouden twee- à drieduizend bannelingen op de Molukken in huur kunnen worden afgestaan aan de Nederlandse grondbezitters.

Tegen verkoop van bevolkte gronden bestonden volgens Sloet geen echte bezwaren, omdat bij islamitische Aziatische volkeren de Souverein als enig grondeigenaar werd beschouwd en met hém zou de overheid zaken doen. Van bezwaren van de zijde der bevolking was in dit verband nog nooit iets gebleken, want individueel grond*eigendom* had zich bij de Javanen nog niet ontwikkeld. Wel was er bij de dessa's sprake van een gemeenschappelijk grond*gebruik,* namelijk van de sawa's of rijstvelden die jaarlijks door de dorpshoofden werden verdeeld. Bij verkoop van bevolkte gronden zouden die echter niet in eigendom aan de koper overgaan. Aan de grond gebonden personen mochten evenmin worden verkocht, maar de koper zou wel het halve recht van de souverein op tweevijfde van de producten en bepaalde diensten of dagen arbeid moeten kunnen krijgen.

Ten aanzien van de woeste, bij een dessa behorende, gronden zou *in loco* moeten worden bepaald welke hoeveelheid tot het gebruik der dessa's en welke tot nieuwe ontginningen voor de eigenaren moesten worden bestemd. Ook in bevolkte steden had de regering het recht om gouvernementslanden te verkopen. Verkoop aan particulieren was door de regering al ter hand genomen in de residentie Buitenzorg en andere uitgestrekte bezittingen. Bij de productie op landgoederen in bezit van Europeanen -zo voerde Sloet in paragraaf 16 van zijn nota een staathuishoudkundig argument aan- was sprake van 'eenen verbazenden

---

Gravenhage 1849. In de Handelingen van de Tweede Kamer is de nota niet opgenomen, daar zij, meldt ook Prins, *Sloet tot Oldhuis,* 28, gelijk de commissie van rapporteurs enigszszins spijtig constateert, 'reeds dadelijk door de zorg van de geachte voorsteller zelven gedrukt en aan de leden rondgedeeld was geworden.' (HTK 1849, 267). Het stuk werd in zijn geheel gepubliceerd in de *Amsterdamsche Courant* van 9 maart 1849.

aanwas' die de productie van de gouvernementslanden verre overtrof, waardoor de waarde in korte tijd verdubbelde, of zelfs verdrievoudigde. Daar kwam bij dat het lot van de Javaanse bevolking onder de Europese heren gewoonlijk aanmerkelijk verbeterde. Inlandse hoofden waren onontbeerlijk voor de Nederlandse particuliere landheren, maar de laatsten zorgden er in de bedoelde gebieden wél voor 'geschikte en eerlijke personen te kiezen, die zich niet aan de verregaande knevelarijen der dessa-bewoners' schuldig maakten, zoals dat in de gouvernementslanden gebeurde. Een ander argument was, dat 'jongelieden' uit het moederland die nog geen werk hadden gevonden op de nieuwe landgoederen als opzichters, landmeters enzovoort konden worden geplaatst. Ook voor ambachtsgezellen die in Nederland, 'bij den kwijnenden toestand van schier alle beroepen en bedrijven' geen werk konden vinden, lagen er volop mogelijkheden.

Minister van koloniën G.L. Baud (een neef van zijn voorganger J.C. Baud) reageerde snel en afwijzend. In een speciale zitting in maart 1849 sprak hij de Kamer uitvoerig toe.[63] De Regering, zo liet de minister weten, wenste direct, 'ter zooveel mogelijke inlichting van de Kamer, tegen zoodanigen maatregel bedenkingen in het midden te brengen.' Ter eerste verdediging van het Cultuurstelsel begon hij, weinig verbazingwekkend, met een financieel argument. 'Van 1816 tot 1830 waren de Oost-Indische bezittingen posten, aan welke de natie zich zeer weinig liet gelegen liggen.' De directe en indirecte voordelen daarvan waren gering. In 1824 bedroegen de ontvangsten ongeveer 27 en de uitgaven ruim 26 miljoen. Een kleine kwarteeuw later lagen de cijfers beduidend anders. De uitvoer van hoofdproducten als koffie, rijst en suiker was in 1847 respectievelijk vijf, vijftien en 37 keer toegenomen, terwijl de indigo (in 1824 met 13 pikol, dus in totaal iets meer dan 800 kilo, nog nauwelijks een uitvoerproduct) een cijfer liet zien van 1.777.000 pond. Het resultaat van dit alles was, dat de Indische kas jaarlijks aan het moederland ongeveer veertien miljoen gulden uitkeerde, 'ongerekend', merkte de minister met gevoel voor staathuishoudkunde op, 'de millioenen indirecte voordeelen, welke aan de Nederlandsche bevolking, ten gevolge eener zoo ontzettende uitbreiding van productie, handel en scheepvaart ten deel vallen.' De ongunstige gevolgen voor de opbrengsten van de hiervoor genoemde Java-oorlog liet hij gemakshalve maar buiten beschouwing.

In 1848 konden de cijfers van het voorafgaande jaar niet worden gehaald, maar dat was het gevolg van een samenloop van omstandigheden, aldus Baud. 'Wie denkt niet met erkentelijkheid aan den stichter van het cultuurstelsel, en wat zal de nakomelingschap zeggen van hem' -het was een rechtstreekse aanval op de indiener van het voorstel- 'die direct of indirect, op eene onvoorzigtige wijze, de hand leent om dat gesticht weder te slopen?' Hij wenste daar zelf in geen geval aan mee te werken. Mocht zijn visie niet worden gedeeld, dan zou hij zijn portefeuille ter beschikking stellen. Verkoop van land, ging hij door, zou weliswaar enig direct voordeel opleveren, maar op termijn 'zeer wrange vruchten' afwerpen. Wat hij daarmee bedoelde, legde hij niet uit. Hij stelde wel enige verbeteringen van het Cultuurstelsel voor, die ook Sloet moeten hebben aangesproken.

---

[63] HTK 14 maart 1849. Bijlagen HTK februari-september 1849, 235-239.

Allereerst diende er in Indië meer Europees personeel te worden aangesteld en ook moesten 'de beginselen der regering naar de behoeften gewijzigd worden.' Op de aard van de beginselen, noch de behoeften ging hij nader in. Het resultaat moest echter zijn, dat de productie zou toenemen, 'aangezien de bevolking, naar behooren beschermd, en de onbelemmerde beschikking der vruchten van haren handenarbeid erlangende', veel meer werk kon en zou verrichten. Ook noemde hij de veredeling van de producten, een betere bemesting van de velden, verbetering van de transportwegen en middelen van vervoer, de aanleg van waterleidingen en daarmee de mogelijkheid om woeste gronden in cultuur te brengen. Verder zou de bevolking meer lijnwaden en andere artikelen van Europese oorsprong moeten consumeren en het geld leren gebruiken waarvoor het was bedoeld, 'te weten om twee transactien, koop en verkoop, te sluiten.' Ook moesten de gronden worden opgenomen en opgemeten, ter verbetering van het belastingstelsel en de cultuur. Het was volgens Baud slechts een kwestie van aanpassen en verbeteren van de bestaande grondslagen. 'Tot het leggen eener behoorlijke fundering, tot meerder beschaving en trapsgewijze ontwikkeling der Indische bevolking', verzekerde hij zijn gehoor, 'is de Regering volkomen genegen, doch dezelve zal tot het nemen van voortijdige maatregelen daarentegen ook de hand niet leenen.' Eén zaak ter verbetering noemde hij met name: het willekeurige van het gezag van de '*eigene hoofden*' en 'de niet minder willekeurige handelingen van Chinesche pachters.'

Vervolgens kwam Baud met een aantal berekeningen die moesten bewijzen, welke mogelijkheden er in Indië bij verbetering van het bestaande systeem lagen. 'En die voordeelen nu zou men opofferen, om iets geheel onzekers in de plaats te stellen! Neen, ik mag niet gelooven, dat zulks ernstig gemeend is, en hoop dan ook, dat het voorstel, hoe verleidelijk misschien ook, geenen bijval zal vinden.' Hij bestreed bovendien dat de Regering gerechtigd zou zijn gronden op Java te verkopen. De velden op Java waren volgens hem namelijk òf eigendom van de inlander, òf het waren 'gemeente-gronden'. Het recht van de souverein of van het Gouvernement was volgens hem beperkt tot het heffen van een belasting ('grondlast') of het doen planten van bepaalde producten en dan nog alleen, wanneer dit met de dessa's of dorpen op vrijwillige basis kon worden overeen gekomen. En ook al wás de voormalige souverein eigenaar van de grond geweest, dan nog zou de nieuwe eigenaar, het Gouvernement, niet moeten volharden in het bezit van de bevolking, want dat zou neerkomen op slavernij. Sloets argument dat de Souvereinen krachtens teksten in de Koran eigenaar waren, vond Baud bepaald niet sterk. 'Is het rationeel, dat men ten deze den Koran wil toepassen op eene bevolking, die men voor den zegen van het Christendom wil voorbereiden?', vroeg hij smalend.

Over de gevolgen voor de bevolking in geval van verkoop toonde hij zich weinig optimistisch. De kopers zouden zich niet willen beperken tot 'de heffing eener belasting; zij verlangen werkvolk, zij verlangen gezag over de bevolking uit te oefenen en in allen geval geeft het Gouvernement, bij verkoop van landen, tot ten eeuwigen dage het regt uit handen, om des verkiezende later den vollen eigendom van den grond aan de opgezetenen te kunnen schenken of overdoen.' De bevolking breidde zich snel uit en de grond zou ter beschikking van de Javaan moeten blijven, maar vooralsnog was het volgens de minister nog maar de

vraag of voor de woeste gronden in particuliere handen voldoende mensen konden worden gevonden. De ervaring (het gebeurde dus wel) had namelijk anders geleerd.

De herhaalde conclusie van Baud was, dat het resultaat treurig zou zijn. In het begin was er wellicht nog sprake van enige verbeterde resultaten der opbrengst, maar op termijn zou de Javaan de dupe worden. Nederlanders en buitenlanders, machtige en rijke landheren of 'associatien', hooggeplaatste ambtenaren en anderen zouden proberen meer dan een graantje mee te pikken en uiteindelijk zou er een situatie ontstaan, zoals zich die op dat moment voordeed in de West-Indische bezittingen. 'De 10.000.000 Javanen -eindelijk het geweld der blanken, welke niet zelden zullen bestaan uit personen, ruw en opvliegend, vreemd aan taal gewoonte en karakter derzelven, moede- zullen hen allen tot op den laatsten toe vermoorden en vernietigen.' Opvallend was, dat Baud besloot met de suggestie dat er over verkoop van ondernemingen *buiten Java* wel viel te praten. Daarover werd met de Indische regering zelfs al gesproken. 'Voor het tegenwoordige is echter ten deze, in geen geval, op eenige directe bijdrage van wege de overzeesche bezittingen ten behoeve van de geldmiddelen van het moederland te rekenen.'[64]

Sloet stond in de Kamer alleen met zijn voorstel, dat ook daarbuiten veel kritiek ontmoette. Hij kreeg het verwijt dat dit een wel erg populaire manier was om te ontkomen aan een belastingwet die de inkomsten van iedereen zou drukken, 'van den rentenier en van den landeigenaar, van den ambtenaar en den neringdoende.'[65] In het parlement was de landverkoop na de toespraak van Baud en de reactie van Sloet daarop geen onderwerp meer en daarmee was een parlementaire discussie in de kiem gesmoord. De verdienste van Sloet was echter, dat hij een minister van koloniën tot een uitvoerige reactie had gebracht, die nieuwe inzichten bood en aanknopingspunten voor de toekomst. Aan zijn reputatie in de Kamer had het voorstel desondanks geen goed gedaan, terwijl ook het echec van het project rond de boerenkolonisatie in Suriname nog actueel was. Andere optredens inzake de koloniën waren -in zijn tijd- evenmin bevorderlijk voor het imago van Sloet.

7.3.3 Interpellaties en suggesties

Over de koloniën moest in alle openheid gesproken kunnen worden, vond Sloet. Zij hoorden bij het Koninkrijk en het was niet zo, dat zij 'eigenlijk de Natie zelve niet betroffen en derhalve, als eene soort van kroondomein, buiten den kring harer kennisneming behoorden te liggen.'[66] Het was een rake typering, maar de representant bij uitstek van dit beleid, J.C. Baud, inmiddels kamerlid, dacht er heel anders over. Het leek, zo sprak hij in de Kamer, alsof de koloniën zich bevonden 'in een glazen huis, van alle kanten voor den voorbijganger aanschouwelijk.'[67] Sloet zat met zijn opmerking dichter bij de waarheid, aldus Fasseur in zijn boek over Cultuurstelsel en koloniale baten.[68]

---

[64] Bijlagen HTK februari-september 1849, 235-239.

[65] Zie bijvoorbeeld een artikel in het *Handelsblad* van 6 februari 1849, van de hand van 'L' (Lauts), aangetroffen in het Archief van het ministerie van Koloniën (Nationaal Archief, toegang 2.10.01, inv.nr. 3212).

[66] Bijlagen HTK februari-september 1849, 91; ook geciteerd door Fasseur. *Kultuurstelsel*, 2.

[67] Aldus geciteerd door Fasseur. *Kultuurstelsel,* 2, op basis van HTK 22 juni 1844, dus in de periode waarin

Om vragen en suggesties bij zijn interpellaties zat Sloet bepaald niet verlegen. Artikel 60 van de Grondwet bepaalde, dat de koning jaarlijks aan de Staten-Generaal '*een omstandig verslag*' zou doen van het beheer der koloniën en bezittingen en de staat waarin deze zich bevonden. Voor het verslag over 1849, het eerste, waarnaar hij met grote belangstelling zei uit te kijken, kwam Sloet in mei 1849 met een twintigtal vragen, voornamelijk over zaken van financiën en handel. Hij vroeg of de Regering overwoog de bazar-verpachting -waarvan de Indiers veel te lijden hadden aangezien de Chinezen soms grof misbruik maakten van de rechten die zij langs deze weg wisten te verwerven- af te schaffen. Ook wees hij op de grote macht die het Wetboek van koophandel gaf aan de gouverneur-generaal.[69]

In diezelfde zitting kwam hij nog met een ander stokpaardje: de bestrijding van de monopolies van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Naar aanleiding van het wetsontwerp tot regeling van het gebruik van het koloniaal batig slot over 1847 reageerde hij op de paragraaf waarin toekomstige overeenkomsten met de NHM werden aangesneden. Die vormden volgens deze paragraaf een punt van overweging bij de Regering, maar Sloet stelde dat ze óók de Kamer aangingen. 'Het is toch waarlijk niet denkbaar, dat zulke hoogst belangrijke financiële aangelegenheden zonder de tusschenkomst der Volksvertegenwoordiging behandeld kunnen worden, waarmede millioenen schats gemoeid zijn', sprak hij gedecideerd. De NHM, oordeelde hij naar aanleiding van het artikel over de assurantie van goederen, kon zich beter richten op haar oorspronkelijke taak: handel drijven. De vracht van producten van en naar Indië kon zij beter aanbesteden bij de reders. 'Mijne grieve tegen de Handel-maatschappij is juist', luchtte hij zijn hart, 'dat zij *geenen* handel drijft, namelijk niet in verhouding tot haar enorm kapitaal, en zich tot werk vernedert, dat ieder bekwaam makelaar in Amsterdam of Rotterdam even goed verrigten kan. Laat zij ophouden te verassureren en te bevrachten en zij zal gedwongen worden om handel te drijven.'[70]

In september 1849 was de NHM opnieuw onderwerp van zijn kritiek, toen hij protest aantekende tegen de bescherming van reders die werkten voor deze maatschappij. Binnen de kortste keren zouden ook de landbouwers om beschermende graanwetten vragen en de fabrikanten om verhoging van de invoerrechten, vreesde Sloet. 'Bescherming is de schoone naam van een dwaaze en onregtvaardige handeling', betoogde hij, geheel in de lijn van zijn staathuishoudkundige principes. Privileges en monopolies onderscheidden zich volgens hem alleen van de cholera en de typhus door het tempo waarin zij een crisis naderbij brachten. Alleen vrije mededinging zou leiden tot natuurlijke prijzen en de staat mocht geen andere betalen, ook niet aan de NHM, want daarmee werden alleen de belangen van bepaalde reders gediend. De concurrentiepositie van Nederlandse ondernemers zou verslechteren door de hoge vrachtprijs van 148 gulden per last, die de Regering aan de NHM betaalde. Ook aan de verzekering van vrachten schortte het nodige. Weliswaar verzekerde de Staat nu zelf, maar het aan premies betaalde bedrag over de afgelopen tien jaar lag meer dan drie maal

---

Baud nog fungeerde als minister van koloniën.

[68] Ibidem.

[69] HTK 19 mei 1849.

[70] Ibidem.

zo hoog als de schade en dat was Sloet een doorn in het oog. Het stuitte hem helemaal tegen de borst, dat het de Staat in de eerstvolgende vijf jaren verboden zou zijn een gedeelte van de producten op de Oosterse markt te verkopen, terwijl daarmee toch vele kosten (zoals die van transport en verzekering) waren te vermijden. Hij gaf een aantal voorbeelden, ook ontleend aan krantenberichten, dat het allemaal veel goedkoper kon.

De NHM had ook zeggenschap over de tinmijnen van Banka en Billiton en de tin mocht niet naar Nederland worden geconsigneerd zonder haar tussenkomst. Sloet kon er met zijn verstand niet bij. De Staat zou zich, als het aan de NHM lag, verplichten aan de Maatschappij gedurende 25 jaar een garantie te geven vanwege een schuld van tien miljoen, door de koning aangegaan zonder voorkennis van de Staten-Generaal. En de Regering zou die toestand willen laten voortbestaan. Sloet zag het als 'eene bestendiging van ons koloniaal stelsel', waardoor in handel en nijverheid geen wijzigingen konden worden aangebracht. Het was hem er niet per sé om te doen de NHM te liquideren, maar wel dat de Maatschappij langzamerhand 'tot redelijker voorwaarden' zou overgaan. Langzamerhand, want hij verklaarde zich 'een vijand van schielijken overgang, zoowel in het staatkundige als op het gebied der nijverheid.'[71]

Over de natuurlijke rijkdom van de 'gezegende eilanden' der Molukken, omspoeld door visrijke zeeën, waar helaas de walvissen werden weggevangen door Fransen en Amerikanen, sprak hij in termen van spijt, schuld en mededogen. De eens zo welvarende bevolking, die de gehele Indische archipel bevoer, had in de zeventiende eeuw de Nederlanders met open armen ontvangen om aan de Portugese onderdrukkers te ontkomen, maar 'wij werden op onze beurt nog erger onderdrukkers', verzuchtte hij.[72]

> Wat is er thans van die bloeijende scheepvaart, van die rijke steden, van de algemeene cultuur geworden? Ach, dat die schuld op mijne natie drukt! Alles, alles is verdwenen; wij hebben het gezegende Banda ontvolkt; wij hebben den kruidnagelboom, den notenmuscaatboom, die God hun gegeven had, het voorname middel van bestaan op de meeste eilanden, door dezelfde handen laten vernielen, die ze geplant hadden. Onder ons monopolie-stelsel kwijnen die volkeren in bittere armoede weg, en toch zijn die goede, zachtaardige volkeren, die zooveel aanleg tot nijverheid bezitten, getrouw aan den Nederlandschen naam gebleven.[73]

Het resultaat van het door de Nederlanders ingevoerde monopolie-stelsel was geweest, dat de buitengewesten zich hadden ontwikkeld tot een 'lastpost' voor de Nederlandse staat en dat zij gesloten bleven voor de vaderlandse industrie, terwijl de NHM er alleen wat calicots kon afzetten. 'Zie, daar bestaat zedelijke en stoffelijke behoefte, om dat monopolie op te heffen; wij moeten de schuld der vaderen verzoenen, als al dat roemen op den godsdienstigen zin dezer natie, op haar gezond verstand, geen ijdel gesnork, geene verschrikkelijke hypocrisie zal zijn.' Sloet wenste daarom in de Grondwet een bepaling te zien opgenomen, waarbij het monopolie-stelsel in de Molukken zou worden opgeheven. Hij vlei-

[71] HTK 7 september 1849.
[72] HTK 5 oktober 1848.
[73] Ibidem.

de zich met de gedachte, dat zijn woorden, uitgesproken op duizenden uren afstand van de anderhalf miljoen Molukkers, hun uitwerking niet zouden missen. 'Er is immers niets meer toe noodig', besloot hij, 'dan dat dit mijn woord ingang vinde in het hart van den regtschapen zeeman, die thans aan het hoofd van het koloniaal ministerie staat', de vice-admiraal J.C. Rijk, 'en dat bij hem plotseling de gedachte ontwake, om onder een tijdelijk bewind eene weldaad voor eeuwen aan millioenen zijner natuurgenooten te bewijzen.'[74]

Deze woorden hadden in ieder geval niet tot gevolg, dat er haast werd gemaakt met de Indische wetten. Om te beginnen lagen er voor de Kamer andere legislatieve taken zoals de vaststelling van de Gemeentewet, de Provinciewet en de Kieswet. Maar het ontbrak de leden ook 'aan de meest elementaire kennis van den toestand en de behoeften der overzeesche bezittingen.'[75] Net als Sloet was ook de overgrote meerderheid van de Kamer nog nooit in Indië geweest. Slechts enkelen, zoals Baud, Rochussen, Van Hoëvell en de Amsterdamse Indisch-gast Stolte hadden in die zin ervaring. Het belette Sloet niet zijn ongezouten kritiek te blijven leveren en waar mogelijk zijn eigen inzichten te presenteren. Kleinschalige, soms particuliere, zaken stelde hij eveneens aan de orde.

Zo sprak hij de minister aan op een gebeurtenis rond een procureur, die een frauderende bank had aangeklaagd en door de rechterlijke macht in het gelijk was gesteld. Het resultaat voor de procureur was geweest, dat hij het land werd uitgezet. Toen hij vervolgens in Nederland verhaal wilde halen, kreeg hij geen antwoord. Ook 'een zeer geacht protestantsch geestelijke', het moet Van Hoëvell zijn geweest, zag zijn loopbaan afgebroken, omdat hij ervan werd beschuldigd oorzaak te zijn van onlusten die in 1848 op Java hadden plaatsgevonden. Op zijn beurt was gouverneur-generaal J.J. Rochussen door deze geestelijke zelf als oorzaak van de onlusten genoemd. Naar deze zaak diende de minister een onderzoek in te stellen en wel zo spoedig mogelijk.

Een ander feit dat hij onder de aandacht bracht, had betrekking op een zaak van de advocaat Themmen die in 1845 een klacht wegens meineed en ontrouw had ingediend tegen de president van het Hooggerechtshof, de procureur-generaal en een lid van het Hof. Hij wilde zijn beschuldigingen staven door het horen van negentig getuigen en het overleggen van authentieke geschriften, maar kreeg daartoe niet de kans: hij werd eerst in hechtenis gezet, medisch onderzocht en, omdat hij weigerde nog op enige vraag antwoord te geven, uiteindelijk krankzinnig verklaard. Uit medelijden werd hij niet in een gesticht, maar in een hospitaal geplaatst, waar hij in mei 1849 nóg zat. Over dit geval was het nodige gepubliceerd in dagbladen en vlugschriften, maar toch zei de minister van koloniën, dat hem van het hele geval niets bekend was, hoewel hij in de tijd dat het speelde in Indië was geweest. Sloet hielp hem uit de droom. Hij wees de minister erop, dat over dit geval al in 1846 was geschreven in de *Indische Regtsbedeeling* en nog eerder, op 31 oktober 1845, in de *Arnhemsche Courant* waarin een brief over deze zaak was gepubliceerd.[76]

Dergelijke kamervragen avant la lettre waren op zich al ongewoon, maar nu ze de koloniën betroffen, en daarmee het batig slot, kregen ze een lading die in

[74] Ibidem.
[75] Aldus Buys. Studiën I, 386, geciteerd in Fasseur. *Kultuurstelsel,* 78.
[76] HTK 21 mei 1849.

het parlement als uiterst ongewenst werd ervaren. Maar Sloet ging onverdroten verder.

Ook in zijn tijdschrift bracht hij suggesties naar voren. Zo kwam hij in 1846, nog onbekend met het Surinaamse echec rond de boerenkolonie, met het voorstel om in Indië visserskolonies te stichten. Ze zouden aanvankelijk moeten bestaan uit vijftig tot honderd Nederlandse huisgezinnen, voor de ene helft afkomstig uit de verarmde vissersstand en voor de andere uit landbouwers en handwerkslieden. 'Hun behoefden slechts een geestelijke, een geneesheer en een onderwijzer der jeugd toegevoegd te worden. Gedurende de eerste jaren zouden de volksplantingen door eene kleine bezetting tegen den overval van zeerovers beveiligd moeten worden.'[77] Het was wel zaak daarmee de Engelsen voor te zijn en handelsbetrekkingen aan te knopen met naburige kleine rijken om daarmee ook traktaten te kunnen sluiten. De nieuw te stichten steden moesten handelsvrijheid krijgen en ook ondernemende Chinese landverhuizers aantrekken, zoals dat ook bij de stichting van Batavia en Singapore was gebeurd. Het zou dan niet lang meer duren of zij overtroffen zelfs de bloei van Singapore. Opvallend was, dat Sloet hier wél Chinezen wil toelaten, waar hij anders zeer kritisch was op deze ondernemende bevolkingsgroep, die zo'n slechte reputatie had in de omgang met de autochtone bevolking.

En passant besprak hij ook de potentie van het eiland Celebes, waar de landbouw goede omstandigheden kende en de Hollandse invloed via de Christelijke godsdienst, de Nederlandse taal en betere werktuigen 'een ware zegen, een middel tot beschaving, een hefboom tot welvaart' -daar was de uitdrukking weerzou brengen.[78] Op Timor zag hij eveneens goede kansen. Net als op de Bandaeilanden waar Europeanen al hadden bewezen dat ze het er generaties lang konden volhouden, al waren het wel luie en wellustige mensen geworden, 'een onvermijdelijk gevolg van hunne betrekking met de slaven, die hunnen perken of nageltuinen bewerkten, en, tevens van gebrek aan goed godsdienstig en maatschappelijk onderwijs.' Gelukkig bestonden er kansen op verbetering, want, sprak hij in zijn de serie 'Grondtrekken' in zijn tijdschrift, 'wie zou er aan twijfelen, dat uit eene vermenging van onze visschersknapen met Indische meisjes, die men bij voorkeur uit de zendelingsscholen zoude kunnen nemen, niet binnen weinige jaren een menschenras zoude ontspruiten, dat in geregelde werkzaamheid den invloed van de luchtstreek het hoofd zoude kunnen bieden?'[79] Ook voor de buitengewesten zag hij dus grote mogelijkheden en ze verdienden daarom in zijn ogen alle aandacht van het moederland.

Maar voor moeilijkheden sloot hij de ogen evenmin.

7.3.4 Hongersnood op Java

'De Voorzienigheid', stelde Sloet in maart 1850 in een lange toespraak tot de Kamer, had de Javanen onder het Nederlands gezag geplaatst. Niet alleen om voor deze natie handelsproducten te telen, maar ook om hen te laten delen 'in de voorregten eener ware beschaving', hen te beschermen tegen hun inlandse hoofden en hen veilig en vredig voort te leiden 'op de baan der ontwikkeling,

[77] *TSS*-3, 140.
[78] *TSS*-3, 143.
[79] *TSS*-3, 148.

om hen voor te bereiden tot de omhelzing van die godsdienst, waarin de eenige troost voor de menschdom gelegen is, de eenige duurzame waarborg van maatschappelijke rust.' Ook degenen 'wier hart tot nog toe koud en gesloten' was gebleven voor dergelijke gevoelens, zouden wel tot andere gedachten komen, wanneer zij zich realiseerden dat de miljoenen die jaarlijks dankzij de arbeid van de Javaan in de schatkist werden gestort, spoedig zouden opdrogen.

Hij richtte zich met zijn vragen over 'de oorzaken van het gebrek in de gouvernements-landen op Java' speciaal tot minister van koloniën Ch. F. Pahud. De combinatie van voedselschaarste, prijsverhogingen en epidemische ziekten vormde geen incident, verzekerde Sloet, en evenmin was dit louter het gevolg van aanhoudende droogte of misgewas, zoals de *NRC* van 12 september 1848 had beweerd. Het was ook opmerkelijk, dat het rijstgebrek het grootst was in die residenties waar het Cultuurstelsel het meest in werking was getreden, terwijl dat veel minder het geval was in plaatsen als Batavia en Buitenzorg, waar de landerijen overwegend in handen waren van particulieren. Hij pleitte ervoor het Indische bestuur te machtigen zelf, 'des noods onder latere goedkeuring van de Regering in het moederland', tijdelijke hervormingen door te voeren, teneinde aan de noodsituatie een eind te kunnen maken.

Op basis van informatie uit brieven deed hij verslag van hongersnoden in de gouvernementslanden waarvan tienduizenden Javanen slachtoffer waren geworden. De situatie had zelfs 'het medelijden van hunne hardvochtige onderdrukkers, de Chinezen', opgewekt, die spontaan een collecte hadden gehouden, terwijl ook Europeanen geld bijeen hadden gebracht. De *Staatscourant* schreef de ramp toe aan een insectenplaag. Sloet bestreed deze opvatting. Het was volgens hem geen incident, maar een structurele zaak. Op particuliere landen, die hij met name noemde, viel 'geen zweem van gebrek onder de Javanen' te constateren en verder was de prijs van rijst daar zeer matig. De bevolking van Damak en Grobogan had zich gedwongen gezien alle gereedschap en ook de buffels voor spotprijzen van de hand te doen en was nu geheel desolaat. Alle particuliere berichten stemden overeen in de mededelingen dat de ramp moest worden toegeschreven aan 'verarming en uitputting van de gouvernements-bevolking' ten gevolge van te hoog opgevoerde landrenten en herendiensten.

Teneinde zijn mede-kamerleden duidelijk te maken wat er op Java aan de hand was, paste Sloet de Indische huishouding toe op een gedeelte van Nederland. Het kwam er op neer, dat 'fiscale Chinezen' op basis van de bazarrechten dan bijvoorbeeld in 's- Gravenhage voor alles wat daar werd aangevoerd gebracht hoge marktgelden van de landlieden in de omtrek konden heffen, 'dat te Loosduinen, te Voorburg, te Rijswijk, te Monster, te Wateringen, Chinezen geposteerd stonden, Chinezen bij alle bruggen en overvaarten, Chinezen aan alle ingangen dezer schoone stad, Chinezen op alle hoeken der straten, die op de markt uitkomen, en dat ieder der Chinezen van de granen, het fruit, de boter, de melk, de eijeren, de hoenders, en van alles wat de landman aanvoert, naar willekeur een gedeelte afneemt, zoodat de landman, op de markt zelve aangekomen, soms geen twintigste deel meer bezit van hetgeen hij ter markt aanbrengt.' En zo ging het nog een halve kolom door, over het tabaks-monopolie, het zoutmonopolie, de verplichte hand- en spandiensten … Het werd -dus- tijd om de

volksvertegenwoordiging, die krachtens de Grondwet was geroepen tot de koloniale wetgeving, met die toestand bekend te maken.

Aan het slot van zijn redevoering, bedoeld als een interpellatie, kwam Sloet tot zijn eigenlijke vragen. Welke berichten er bij het ministerie waren binnengekomen, wilde hij weten, welke middelen waren aangewend om de ellende te verminderen en wat er nog zou worden gedaan, hoeveel mensen er aan het trekken waren geslagen, waar de epidemische ziekten zich hadden verspreid, of er ook elders gevaar voor nood bestond, of de verpachtingen op Java over 1850 minder hadden opgebracht dan over 1849.[80] Het waren bepaald geen vragen van een rechter wiens aandacht louter ging 'naar de juridische aspecten van de materie.' [81] Sloet was hét voorbeeld van de door Kossmann zo gemiste politicus die een beleid durfde aan te vallen of een standpunt te verdedigen. Hij tilde de politieke discussie naar een hoger niveau.

De eerste reactie kwam niet van de minister, maar van het kamerlid Van Dam van Isselt, die de interpellatie van 'een vriend mijner jeugd' met gekrulde tenen had aangehoord. Niet, omdat het verhaal meer leek op 'een cursus over verschillende vakken van wetenschap', maar omdat de woorden van Sloet voor onrust zouden kunnen zorgen en de Javaan vijandschap konden inboezemen jegens het Gouvernement. Beter ware het in zijn ogen geweest 'al die bestaande gebreken in Indië op te geven aan den Minister.'

Pahud, de minister in kwestie, sloot zich bij die laatste woorden graag aan. 'Men vergete toch niet, dat op Java eenige duizende Europeanen tegenover miljoenen inboorlingen staan, die wel is waar, een goed en lijdelijk volk zijn, maar daarom niet minder vatbaar voor inblazingen en influentien, die allernadeligst op de algemeene belangen van de Staat zouden kunnen inwerken.' Over de oorzaken van de ramp, die hij niet ontkende, had hij een geheel andere mening dan Sloet: het waren de insecten, de overstromingen, wellicht misbruik van enige mindere ambtenaren en de 'zorgeloosheid' der bevolking. Toch trok hij zich de woorden van Sloet wel aan en hij beloofde dan ook het Indisch bestuur opmerkzaam te maken op diens suggesties en waar mogelijk misbruiken tegen te gaan. Voorts zou hij laten onderzoeken of er misschien ook aan de zijde van het Europees plaatselijk bestuur fouten waren gemaakt. Van Hoëvell zag de toespraak van Sloet als een nuttige exercitie. Hij was er, net als Van Dam van Isselt, van overtuigd, dat de berichten uit de Kamer Indië zouden bereiken, maar verbond daaraan een tegenovergestelde conclusie: de Javaanse hoofden wisten daardoor dat er acht op hen werd geslagen en dat zou 'een zeer gewenschten indruk' maken.[82]

De rampen die de Indische bevolking overkwamen, stelde Sloet in december opnieuw vast, waren te wijten aan een reeks van factoren. Hij noemde de 'overdrijving' van de cultures, de landrenten en de herendiensten, de onkunde van de residenten met de tropische landbouw, de 'knevelarijen' van de inlandse hoofden, die in sommige gebieden zelfs het gezag van de resident ondermijnden, en de onderdrukking door Chinezen. Hij citeerde uit een memorie van 180 blad-

---

[80] HTK, 4 maart 1850. In een bespreking van een werk van D.C. Steijn Parvé claimde Sloet zijn gelijk. De hongersnoden in Demak en Grobogan noemde hij 'feiten die de valsche voorstellingen omtrent de toestand der Javaansche bevolking op eene huiveringwekkende wijze kwamen logenstraffen.' *TSS*-6, 51.

[81] Vergelijk Kossmann. *De Lage Landen,* 104 en De Haan en Te Velde. *Vormen van politiek,* 170.

[82] HTK 4 maart 1850.

zijden die hem was toegezonden in reactie op een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*. Een resident had daarin een rooskleurig beeld geschetst 'van den gelukstaat waarin Java verkeeren zou.' Ruim twee kolommen in het Bijblad werden gevuld met de kritische noten die Sloet overnam uit het verslag van de zegsman, die hij niet bij naam wilde noemen, maar die naar zijn zeggen gold als een gerespecteerd insider. 'In Japara is een district bijna geheel uitgestorven, ten gevolge van gebrek aan voedsel', klonk het uit zijn mond. 'In Samarang, Demak en Grobogan heeft eene afgrijsselijke verwoesting plaats gevonden onder de bevolking ten gevolge van hetzelfde gebrek.' Het was ontstaan, luidde de beschuldiging, door een langzame en -het woord was goed gekozen- stelselmatige, uitputting ten gevolge van het bestaande bestuurssysteem. De Europese ambtenaren en de Chinezen voor het Gouvernement en de inlandse ambtenaren voor zichzelf hadden de landbouwers dermate geplunderd, dat er na het mislukken van éénderde van de padie-oogst (rijst te velde) een algehele verlamming was ontstaan, waardoor er geen tweede gewas was aangekweekt en meer dan 50.000 mensen de hongerdood waren gestorven. De regering had moeten weten, of wist zelfs, wat er aan de hand was en had hulp moeten sturen. Het plaatselijk bestuur mocht zich vooral niet beroepen op de actie die was ondernomen, want daardoor waren de mensen juist eerder gestorven. Sloet citeerde nogmaals uitvoerig zijn zegsman.[83]

> Ik zal hier niet beschrijven welke gruwelen er geschied zijn, hoe dat dozijnen lijken gedurende een tijdperk van eenige maanden dag aan dag de rivieren zijn afgedreven, zoodat de ledematen van kinderen door de visschen in onze keukens teruggebragt zijn; van de menigte die langs de wegen den dood gevonden hebben; van de levenden die schijndood begraven zijn worden, en van de velen die men nog levende met stroppen om den hals voortgesleept heeft om hun de rest te geven en van hen ontslagen te zijn; ook niet van de schandtoonelen die door den strijd van vogels en honden over menschen-lijken op de velden aan onze oogen vertoond zijn; want velen weten dit alles en hebben het berigt.[84]

In verschillende gebieden waren schrijnende toestanden waargenomen. De handel was door dit alles sterk afgenomen. 'Ik meen u te hebben doen zien', hield Sloet zijn gehoor voor, 'dat het uit een financieel oogpunt misschien weinig raadzaam is om te veel vertrouwen te hechten aan het toekomstig saldo uit Indië.' Maar als het toch mocht gelukken wél een batig saldo op de begroting te brengen, 'door den Javaan te blijven drukken', riep hij op tot een ethisch bewustzijn, 'zou zulks aan eene menschlievende, zedelijke, godsdienstige natie als wij zijn ongeoorloofd wezen.'

De reacties op deze voor de Kamer ongebruikelijke toespraak bleven niet uit. Oud-minister van koloniën Baud beschuldigde Sloet, die hem inzake het kolonisatie-project in Suriname nog had gediend als adviseur, ervan een agitateur te zijn en de zaken alleen aan de orde te stellen om naam te maken, te meer omdat hij de identiteit van zijn zegsman niet bekend wilde maken. Hij kreeg lik op

---

[83] HTK 23 december 1850.
[84] Ibidem.

stuk. Want het was Baud zelf geweest, memoreerde Sloet, die als minister in de jaren veertig de pers in Indië aan banden had gelegd, waardoor het wel zeer riskant werd om bronnen te noemen. Het gevolg van die beknotting der persvrijheid was óók, dat in Indië misstanden niet aan de kaak konden worden gesteld. In Nederland werd van kritiek in de pers al snel gesteld dat die uit de pen vloeide van 'eerzuchtigen, van baatzuchtigen, van teleurgestelden, van menschen die suiker- of tabakscontracten willen aangaan en niet krijgen kunnen, en wat dies meer zij.'

In de Kamer werd bij kritiek al snel gewezen op de gevaren. Sloet hechtte zich echter aan het voorbeeld van Edmund Burke, de Britse conservatief die in 1782 'zijne stem donderend verhief, en met gloeijende kleuren de gruwelen schetste, welke het Engelsch bestuur de Hindoe's aandeed' en zich niet liet weerhouden 'de regten der menscheid' te bepleiten. 'Mijne Heeren', riep hij uit, 'ik vertegenwoordig hier niet alleen het Nederlandsche volk, ik begrijp dat ik hier ook sta als vertegenwoordiger van de regten der Indische bevolking, van de arme Javanen, die, ofschoon Aziaten, er toch regt op hebben, dat hier in deze vergadering ook hunnen belangen worden behartigd.' Als de rampen van Tagal en Japara, van Bagelen, van Demak en Grobagan in Overijssel hadden plaatsgevonden, dan had hij ook de Regering aangeklaagd en had hij ook niet, zoals deze zou willen, in het geheim met de minister 'een zoetsappig praatje' aangeknoopt.

> Daarom, Mijne Heeren, wat men ook aanwende, om mij van mijn pligt van volksvertegenwoordiger, zoo als ik dien begrijp, door hoon, door smaad, door ironie, af te brengen: het zal vergeefsche moeite zijn. Ik zal, des noods, op de daken der huizen prediken, hetgeen ik hier heb gezegd, dat het der geheele beschaafde wereld in de ooren mooge klinken, hoe het Nederlandsche volk het Javaansche volk behandelt, en mogt ik op die wijze het schaamtegevoel der Nederlandsche Natie opwekken, ja, dan zal ik het niet tot een verwijt rekenen, een agitateur genoemd te worden; dan zal ik dien naam als mijnen grootsten eeretitel beschouwen, o, dan hoop ik, dat men het woord 'agitateur' op mijne grafzerk beitele!!
> Mijne Heeren, vele levensstormen zijn over mijn hoofd heengewaaid; veel zieleleed was mij beschoren, maar eene groote vrucht heeft God in zijne liefde mij daaruit laten trekken: het is, dat ik de verguizing der menschen niet meer vrees, dat ik hunne vereering niet meer zoek, dat ik geenen naam bij menschen verlang. Maar wanneer ik hier sta, om dit plegtig oogenblik de belangen van die rampzalige Javaansche bevolking te verdedigen en mijne woorden de bedoelde werking mogen doen, dan hoop ik eenen naam te verwerven, geschreven in dat groote Boek des Levens, waarin alle onze daden en gezegden worden opgeteekend.[85]

Opnieuw waren de reacties op deze rampverhalen uitgesproken negatief. Als eerste was het oud-minister van financiën mr. F.A. van Hall die verklaarde, dat de woorden van Sloet hem eens temeer hadden overtuigd van de gedachte, dat het gevaarlijk was in de Kamer op een dergelijke manier over Indië te spreken. Groen van Prinsterer sprak eveneens afkeurend over de rede van Sloet, maar die

[85] Ibidem.

was daarvan niet onder de indruk. Wanneer Groen de functie van Romeins censor zou hebben, spotte hij, dan bleef deze waarschijnlijk met niet meer dan twee of drie van zijn hooggeachte vrienden, en misschien nog een paar minder hooggeachten, in de Kamer over. 'Overigens hoop ik', besloot hij cynisch, 'dat mijn voorstel tot landverkoop in Indië de Natie niet meer in rep en roer zal hebben gebragt dan die afgevaardigde door zijne theologisch-staatkundige geschillen.'[86]

Waarschijnlijk maakten de woorden van Sloet -net als die van Van Hoëvell die ook uitvoerig over de ramp had gesproken- de meeste indruk op Baud. Een jaar later kwam hij erop terug. Tijdens de algemene beraadslagingen over de begroting voor 1852 legde hij een lange verantwoording af voor het beleid dat hij als minister had voorgestaan. Het 'stelsel van industrie' in Indië was die ochtend 'veroordeeld' en hij voelde zich geroepen om de indruk die kon zijn ontstaan door de woorden van Sloet, uit te wissen. Hij nam de hele geschiedenis door vanaf 1811, toen Java en de andere Indische bezittingen in handen waren gevallen van de Engelsen, die een systeem van vrije arbeid, vrije handel en afschaffing van de herendiensten afkondigden. Het werd overgenomen door het Nederlands bestuur dat in 1816 de touwtjes weer in handen kreeg. Baud had dit toegejuicht, maar de praktijk had laten zien, dat de productie sindsdien omlaag was gegaan. Eenmaal minister geworden had hij zich gevoegd in het nieuwe stelsel, zonder de ogen te sluiten voor de machtsmisbruiken die zich in bepaalde gevallen voordeden. De berichten over hongersnoden in sommige delen van Java hadden hem ervan overtuigd, dat het stelsel 'in zijne grondslagen' herzien moest worden, 'met het denkbeeld van behoud, niet van omverwerping.' Baud herinnerde aan 'de warme woordenwisseling' van 23 december 1850 die de 'vriendschappelijke verhouding' met Sloet 'voor een oogenblik' had gestoord. Hij moest echter toegeven, dat 'er eenige waarheid kon gelegen zijn in het gezegde van dat geachte lid' en daarom had hij de Regering aangeboden zelf op Java een onderzoek in te stellen, 'zonder belooning uit 's Rijks schatkist.' Hij wilde daarom de nieuwe gouverneur-generaal -A.J. Duymaer van Twist, die korte tijd later in functie zou treden- naar Indië vergezellen om een onderzoek te doen naar de oorzaken van de verkeerde werking van het Cultuurstelsel.

Het aanbod werd, onder druk van minister Thorbecke, echter afgewezen. Baud zei echter nog meer. Zodra de omstandigheden van het moederland het mochten toelaten, zou hij 'zonder eenig voorbehoud' willen terugkeren tot het stelsel, dat hij ooit slechts gedeeltelijk had zien toepassen, namelijk dat 'van volkomen vrijheid van cultuur en industrie: met één woord, tot een stelsel overeenkomende met Europeesche begrippen van vrijgevigheid.' Daarbij achtte hij ook andere liberale 'instellingen' mogelijk. Maar het moederland kon vooralsnog niet zonder de 'aanzienlijke remises'; het verlaten van het Cultuurstelsel zou leiden tot een staatsbankroet.[87]

Sloet kon zich erop beroepen dat hij de Indische politiek behoorlijk had opgeschud, maar leek dat niet te beseffen. Te druk was hij met zijn ageren tegen

---

[86] Ibidem.

[87] Zie Baud. *Briefwisseling,* Fasseur. *Kultuurstelsel e.a.*

het Cultuurstelsel en tegen het nieuwe Regeringsreglement voor Nederlands-Indië.

7.3.5 Naar een nieuw Regeringsreglement

Aangezien in de Grondwet van 1848 de staatsrechtelijke verhouding met de rijksdelen overzee opnieuw werd geregeld, moest ook een nieuw Regeringsreglement voor Indië tot stand worden gebracht. Het zou in de plaats komen van de regeling uit 1836, die was ingevoerd na de introductie van het Cultuurstelsel. Sloet wilde, zo liet hij -nog als buitengewoon lid van de Tweede Kamer tijdens de behandeling van de Grondwetsherziening in oktober 1848- weten, alle zaken met betrekking tot het Regeringsreglement in één keer geregeld zien. Hij wilde niet per onderdeel afwachten, tot, zoals het voorstel aangaf, de behoefte daaraan zou blijken te bestaan. Hij vroeg zich af wat er zou gebeuren als die behoefte aan 'een milder bestuur' alleen werd gevoeld door de volkeren die aan het Nederlands gezag waren onderworpen, zonder dat deze in Den Haag een eigen 'orgaan' hadden.

'De geschiedenis der kolonien leert', verduidelijkte hij zijn woorden, 'dat eene onderdrukking van minder beschaafde volkeren eeuwen achtereen kan duren, zonder dat zich uit den boezem der beschaving zelve eene enkele stem daartegen verheft.' Hij noemde enkele voorbeelden, zoals dat van de Preanger Regentschappen op Java, waar een bevolking van ruim 700.000 zielen gebukt ging 'onder het onlijdelijk dwangbevel van de oude Oost-Indische Compagnie', terwijl het 'het zedelijk en christelijk standpunt der Nederlandsche natie' erom vroeg, dat ook 'aldaar op billijke en juiste grondslagen het stelsel der cultures en landrente' dat in de overige gedeelten van het eiland bestond, zou worden ingevoerd. Maar, concludeerde hij: 'Die 700.000 Javanen zijn er sinds eeuwen aan gewend, zij werken en lijden voort, en geene stem der klagenden wordt gehoord.'[88]

Uiteindelijk werd op 29 oktober 1851 bij de Tweede Kamer een wetsontwerp ingediend voor het nieuwe Regeringsreglement. Het zou echter nog ruim drie jaar op zich laten wachten. Minister Pahud van koloniën had de hulp ingeroepen van een van zijn voorgangers: de blijkbaar onvermijdelijke J.C. Baud. Deze adviseur zou een zwaar stempel drukken op het uiteindelijke reglement. Hij maakte deel uit van een commissie van rapporteurs die een omvangrijk voorlopig rapport uitbracht en schreef de memorie van antwoord op het wetsontwerp dat op 15 december 1853 aan de Kamer werd toegezonden. Hij beheerste het debat tijdens de openbare beraadslagingen die begonnen op 17 juli 1854. Thorbecke, die zich, aldus Fasseur, tijdens zijn eerste ministerie maar weinig met de koloniale politiek had bemoeid, trok bij de behandeling één lijn met Van Hoëvell, al viel hij hem niet bij in diens felle veroordeling van de batig-slot politiek. Hij vond, dat het wel degelijk samen kon gaan met 'het belang van de Indische bevolking, onder voorwaarde eener behoorlijke regeling van dat stelsel en van ons bestuur.'[89] Sloet echter, behoorde, met Van Hoëvell, tot de grootste

[88] HTK 5 oktober 1848.
[89] Fasseur. *Kultuurstelsel,* 115.

tegenstrevers van minister Pahud, die het reglement door de Kamer moest zien te loodsen.

Al bij voorbaat voorspelde hij bij de behandeling 'een geduchte nederlaag' voor de koloniale oppositie, omdat het ontwerp volgens hem weinig verschilde van het oude reglement uit 1836. Nog steeds draaide alles om het batig-slot en voor de Indische bevolking was weinig of niets gedaan; aan de verbetering van de infrastructuur evenmin. In de woorden van Van Hoëvell, reagerend op de conservatief Stolte, die het reglement en het beleid verdedigd had met een beroep op het totaal bedrag van 240 miljoen aan batige sloten: 'Ik had gewenscht, dat hij niet tevens vergeten had, wat in Indië, door het opbrengen van die millioenen is verwaarloosd.' Het kamerlid Aeneas Mackay stemde van harte in met de stellingname van Sloet en Van Hoëvell. 'Men moet niet langer vasthouden aan het egoïschtisch denkbeeld, dat kennis en wetenschap alleen *ons* eigendom moet zijn, men moet Indië niet langer beschouwen als eene geld- en goudmijn. Daardoor zou men niet alleen de kolonien, maar ook het moederland te gronde rigten.'[90] Voorzichtig begon het tij te keren!

Minister Pahud bewaarde in zijn reactie op de algemene beschouwingen de toespraak van Sloet tot het laatst. Diens verwijt dat de Regering het voorstel met een zekere 'gejaagdheid' in de Kamer had gebracht, noemde hij weinig betamelijk. De zaak liep al sinds 1848 en verder was de normale procedure gevolgd. Een ander argument van Sloet, die had gewaagd van een 'verontrustende' rust op Java, maakte evenmin veel indruk op de minister. Die vond het maar een gevaarlijk verhaal, dat weinig bevorderlijk was voor het vertrouwen tussen Nederland en Indië. De woorden van Sloet, zo was de weinig verrassende strekking van het betoog van de minister, brachten grote risico's met zich mee, omdat ze degenen die weinig of niets over Indië wisten in verwarring konden brengen. Het verwijt over het ontbreken van spoorwegen op Java pareerde Pahud met de opmerking dat het beleid hier net zo was als in Nederland, waar de aanleg werd overgelaten 'aan de ondernemingsgeest van particulieren.' De logica van het verband tussen de 240 miljoen aan batig-slot dankzij het Cultuurstelsel en het uitbreken van hongersnood en typhus op Java ontging de minister ten enenmale. Het kamerlid Rochussen had immers aangetoond dat dit verband niet bestond. Gemakshalve vergat Pahud dat deze oud-gouverneur-generaal zelf in deze functie actief was geweest gedurende de jaren 1845-1851, dus juist in de periode waarin de ramp zich voordeed, en dat zijn woorden daarom extra kritisch gewogen dienden te worden. Pahud beschouwde dit 'als van Hoogerhand geslagen' rampen, waarvoor de regering niet verantwoordelijk kon worden gesteld. 'Men heeft ook hier te lande de aardappelziekte, de longziekte onder het vee, de cholera en andere epidemien gehad, maar is dit ooit geweten aan het stelsel van bestuur in Nederland? Ik geloof niet, dat dit in iemands brein zou opkomen.'[91] Bij die conclusie mogen echter vraagtekens worden gezet.

In artikel 62 werd de bepaling opgenomen, dat het de gouverneur-generaal verboden was gronden te vervreemden en daarmee werd definitief de pas afgesneden aan het voorstel, dat Sloet in zijn nota van 1849 had gedaan. Het werd

---

[90] HTK 14 juli 1854.
[91] HTK 18 juli 1854.

met algemene stemmen aangenomen: op die van Sloet na. Eén van zijn herhaalde kritiekpunten in het verleden was het stelsel van de bazaar-verpachting, waardoor de Javanen waren onderworpen aan 'de dagelijksche knevelarijen van den onmeêdogenden en sluwen Chineschen pachter.' Eerder al had hij zich afgevraagd, wanneer hier 'de zedelijke en de stoffelijke behoefte' zou worden gevoeld, om deze belasting door een andere te vervangen. Het antwoord kwam via de in 1851 aangestelde gouverneur-generaal Duymaer van Twist, die het systeem, zonder machtiging uit Nederland, afgeschafte. Het KB volgde in 1853. In het nieuwe Regeringsreglement werd de wederinvoering van deze belasting uitdrukkelijk verboden. Het was een winstpunt dat niet in de laatste plaats op het conto van Sloet kon worden geschreven, want hij had er regelmatig tegen geageerd. Maar niemand die hem daarom prees en zelf liet hij na dit punt te incasseren. Het lag nu eenmaal niet in zijn aard zichzelf op de borst te slaan.

Ook ten aanzien van een ander principieel punt liet hij zijn stem horen. 'Het was symptomatisch, dat een van de weinige artikelen waarin een knoop werd doorgehakt -namelijk artikel 115, dat bepaalde dat uiterlijk op 1 januari 1860 de slavernij in Ned. Indië moest zijn afgeschaft- bij amendement werd ingevoegd.'[92] Het was te danken aan Van Hoëvell, die daarbij van harte werd gesteund door Sloet.

> Nadat de zaak van de afschaffing der slavernij in deze vergadering van alle zijden door koele redenen van het verstand is beschouwd geworden, waag ik het een enkel woord in het midden te brengen uit het hart, dat ook zijne rechten heeft. De slavernij is eene onnatuurlijke zaak; een zedelijke wanorde in de maatschappij; maar wanneer zij eeuwen heeft bestaan, dan is zij ingeworteld in de denkwijze der menschen; dan wordt zij als het ware in het begrip eene natuurlijke zaak; dan is zij ingeweven in het huisselijk leven, in alle bedrijven des levens, in de staatsinstellingen. Wat zoudt gij, Mijne Heeren, nu willen? Zoudt gij willen dat iets dergelijks zonder moeijelijkheid, zonder eenig bezwaar wierd afgeschaft? Dan zoudt gij het onbereikbare willen bereiken.[93]

Natuurlijk waren er allerlei praktische bezwaren, zoals bijvoorbeeld de lopende contracten met de perkeniers op Banda, maar er waren wel anderen manieren te vinden om de cultuur van noten aldaar in stand te houden. Men zou deze Molukse planters van muskaatnootbomen bijvoorbeeld, stelde Sloet zelf voor, kunnen koloniseren; net zoals dat was gebeurd met de dwangarbeiders, de kettinggangers.

> Bij eene zaak zoals ons thans bezighoudt, moeten wij ook geloof hebben. Ik geloof namelijk dat te Batavia en op geheel Nederlandsch-Indië vele goedgezinde Christelijke mensen zijn, vooral deugdzame vrouwen, van wie ik in dit opzicht het meest verwacht. Ik houd mij ervan overtuigd, dat zij de krachtige medewerking van den tegenwoordigen landvoogd tot zulk een edel doel zullen ondervinden. Laat ons dus heenstappen over die bezwaren. Het is zoo, deze Kamer is verdeeld in staatkundige

[92] Fasseur. *Kultuurstelsel,* 113.
[93] HTK 7 augustus 1854.

> partijen. Men zou drie partijen in deze Kamer kunnen opnoemen, die elk eene sterk staatkundige overtuiging hebben; die elkander zelden op eenig punt een concessie doen. Maar laat dit ten minste van deze Kamer gezegd worden, dat al hare leden het eens waren waar het gold de handhaving van een groot beginsel van menschelijkheid.[94]

De afschaffing van de slavernij kwam erdoor en ging in per 1 januari 1860, zij het niet met instemming van alle kamerleden. Van Hoëvell had in totaal elf amendementen ingediend op het Regeringsreglement en dat over de slavernij was het enige van de elf dat, mede dankzij de actieve steun van Sloet, én Thorbecke, niet werd afgestemd. [95]

'Niettegenstaande de scherpe politieke tegenstellingen was het eerste bij de wet en met medewerking van de Staten-Generaal vastgestelde Regeringsreglement, stelt Fasseur, 'toch een verrassend neutraal stuk. Dit kwam doordat de conservatieve meerderheid, geleid door Baud, zoals Van Hoëvell zelf later in het voorwoord van zijn gebundelde parlementaire redevoeringen erkende, op vele punten een grote "toegevendheid" aan de dag legde.'[96] Het mag zeker niet worden uitgesloten dat het tromgeroffel van Sloet, gevoegd bij de vroegere contacten met Baud, zo vol van wederzijdse waardering, daarbij een belangrijke rol hebben gespeeld.

Toch was Sloet een andere mening toegedaan. Hij had een volledige eensgezindheid willen zien nu het ging om een zaak van zo'n principieel belang. Maar eigenlijk wilde hij dat bijna altijd, overtuigd als hij was van zijn gelijk. Zo stak het politiek bedrijf, ook toen, echter niet elkaar. Zijn bij tijd en wijle blinde volhardendheid bracht hem meer dan eens grote ontevredenheid. In dit geval deed hij er de koloniale oppositie, en dus ook zichzelf, mee tekort. Veel tekort, want de koerswijziging was ingezet. Ook ten aanzien van het Cultuurstelsel. Het doel van de liberale oppositie werd, tot ver in de jaren zestig, 'stroomlijning van het stelsel, teneinde de meest ernstige uitwassen tegen te gaan en de baten ervan op te voeren -want nog steeds bleef er veel aan de strijkstok van reder, suikercontractant en NHM hangen.'[97] Sloet behoorde na zijn vertrek uit de Kamer in 1860 echter niet meer tot die liberale oppositie. Hij moest opereren vanaf de zijlijn, in zijn tijdschrift en tijdens de Landhuishuishoudkundige Congressen, al kon hij nu via zijn broer Ludolf wel direct op de hoogte blijven van de actuele situatie in Indië.

L.A.J.W. Sloet van de Beele leverde als gouverneur-generaal van Nederlands-Indië tussen 1861 en 1866 een actieve bijdrage aan de nieuwe benadering van de koloniën. Onder zijn bewind hadden tal van expedities plaats, zoals die naar Celebes, Nias, de oostkust van Sumatra en Ceram. In Amboina werd de verplichte levering van kruidnagelen afgeschaft, op Java die van kaneel- en indigocultuur.[98] Het resultaat van het liberale offensief onder aanvoering van Van Hoëvell en Sloet, was, dat het veranderend beleid met betrekking tot Nederlands

---

[94] Ibidem.
[95] Fasseur. *Kultuurstelsel,* 112.
[96] Ibidem.
[97] Van Zanden, Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 221.
[98] Gongryp. *Encylopedie Nederlandsch Indië,* 1305.

Indië uiteindelijk werd gevat in wettelijke kaders. De liberale minister van koloniën I.D. Fransen van de Putte (1863-1866) trachtte in 1866 zijn Cultuurwet door de Kamer te krijgen. Hierdoor zou de Javaan, grotendeels ontslagen van alle verplichte arbeid, zich onder bepaalde voorwaarden als eigenaar van de grond mogen beschouwen. Maar deze voorstellen gingen toen nog te ver. Conservatieven verzetten zich tegen deze jonge liberale minister die het Cultuurstelsel in verhoogd tempo wilde afschaffen en aan de Europese ondernemers in Oost-Indië veel ruimer mogelijkheden wilde geven. Het leverde hem, net als Sloet vóór hem, ook de haat op van velen die hun belangen in Indië zagen aangetast of die van mening waren dat de Javaan uiteindelijk de dupe zou worden van hun ondernemerschap.

De conservatieven wilden, zo brachten zij een ethisch argument naar voren, de organisch gegroeide Oosterse maatschappij beschermen tegen de Westerse exploitatiezucht. Maar uiteraard zagen zij ook de batige sloten, net als menig liberaal; Thorbecke niet in de laatste plaats. Hij 'wond er geen doekjes om', dat Indië voor hem een 'wingewest' was.[99] De gewezen planter Van de Putte wist echter wél de liberalisering van de handel van de kolonie en de beëindiging van het monopolie van de NHM te realiseren. In 1870 slaagde de eveneens liberale minister van koloniën E. de Waal erin Java via zijn Agrarische Wet vrijwel geheel open te stellen voor het particulier initiatief. Met de Suikerwet werd in datzelfde jaar ook de gedwongen gouvernementscultuur van dit product afgeschaft.[100] Er zouden geen nieuwe producten meer bij komen, maar koffie en thee bleven gehandhaafd.

Zo werd binnen een tijdsbestek van ruim twintig jaar vrijwel geheel een eind gemaakt aan een systeem, dat in diezelfde periode ruim vijfhonderd miljoen gulden in de staatskas had gebracht, ofwel ongeveer de helft van het belastinginkomen van de centrale overheid. [101]

7.4 Gepeperde politiek

Ten aanzien van het onderwerp 'koloniën' droeg Sloet bij aan een klimaatverandering in de Nederlandse politiek en publieke opinie. Hij zag de overzeese gebiedsdelen als waardevolle en volwaardige onderdelen van het Rijk en wilde daarin investeren; ook met behulp van buitenlanders en buitenlands kapitaal, wanneer dit de betreffende gebieden ten goede kon komen. Hij legde daarbij ook een zwaar accent op de belangen van de inlandse bevolking.

Aan zijn pleidooien voor afschaffing van de slavernij in beide windstreken lagen dan ook zeker humane motieven ten grondslag, maar de economische kant van het verhaal verloor hij nimmer uit het oog. Hij kreeg stormen over zich heen en dat bezorgde hem -in een tijd waarin de koloniale politiek zich, naar

---

[99] Van den Doel. *De waaier van het fortuin,* 274.

[100] Het leverde hen beiden de haat op van Conrad Busken Huet, van 1868-1878 journalist in Nederlands-Indië, die, bij zijn komst in Indië nog als liberaal ingeschat, zich al snel manifesteerde als conservatief. Over Fransen van de Putte schreef hij, dat voor hem het liberalisme niets anders was 'als een hefboom om zich en de zijnen naar boven te werken.' Ook Sloets broer moest het bij Huet ontgelden, als president van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, in welke hoedanigheid hij hem afschilderde als een literator van geringe rang én als een 'slappe' gouverneur-generaal. Praamstra. *Busken-Huet,* 511-513 en 537.

[101] Zie voor een overzicht van schattingen van de omvang en samenstelling van het batig slot in de periode 1831-1870, met correcties op de officiële opgaven, Van Zanden, Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 223.

een uitspraak van minister Baud, nog in een 'glazen huis' bevond- veel imagoschade. Zelf kon Sloet daaraan weinig repareren, laat staan dat hij nog kon oogsten van hetgeen hij had geprobeerd te zaaien. Maar de klimaatverandering waaraan hij had bijgedragen, zorgde wel voor vruchten in de toekomst, verdeeld over verschillende windstreken.

Zijn pogingen om in en met de West nieuwe kansen te creëren leden grotendeels schipbreuk door het falen van anderen, maar ook door verkeerde inschattingen van zijn kant. Met het simpelweg verplaatsen van mensen dacht hij ook de problemen rond de armenzorg, in ieder geval ten dele, de wereld uit te kunnen helpen, maar hij hield onvoldoende rekening met de specifieke moeilijkheden van de situatie in Suriname. Te graag wilde hij afgaan op de positieve berichten die hem bereikten en hij dacht het project te kunnen redden met het 'onophoudelijk aanvoeren van nieuwe kolonisten.' Met de kwantiteit van de mensen was echter niet hun kwaliteit gegarandeerd. Niet iedere pionier was voldoende gemotiveerd of geschikt voor het boerenleven en zeker niet onder de moeilijke omstandigheden in dit gebied rond de keerkring. Sloet was zo verstandig het onderwerp Suriname langzamerhand van zijn agenda te laten verdwijnen, maar het had ondertussen wel laten zien dat daar niet de juiste middelen waren gevonden. Toch kwam ook hier, tot vreugde van Sloet die echter wel de problemen rond de afschaffing benoemde en vreesde, de slavernij ten einde. Hij was één van degenen die daarvoor, en met nadruk, de koers hadden aangegeven.

Ten aanzien van de Oost bereikte Sloet meer dan hij zichzelf zal hebben gerealiseerd. De interpretaties met betrekking tot de afschaffing van het Cultuurstelsel die door Van Zanden en Van Riel worden genoemd, sluiten alle drie in meerdere of mindere mate aan bij hetgeen Sloet voorstond.

Ten eerste streed hij als een klassiek liberaal tegen gedwongen arbeid en het monopolie van de koloniale overheid en vooral de NHM. Hij waagde het ook, al in 1849, in de Kamer tal van kwesties aan de orde te stellen, waarbij misstanden aan het licht kwamen die op dat moment in deze arena nog niet bespreekbaar waren. En: hij betrok nadrukkelijk de belangen van de inlanders in het verhaal. De aanpassingen en veranderingen, als gevolg van wat de beide hiervoor genoemde auteurs kritiek van de links-liberale zijde noemen, kunnen zeker voor een deel op zijn conto worden geschreven.

Ten tweede had hij geen bezwaar tegen hervormingen door bestuursambtenaren die, zoals Fasseur betoogt, de meest ergerlijke lasten van het Cultuurstelsel wegnamen of verzachtten en het dus in stand zouden houden. Integendeel. Maar hij wilde wel dat ze in alle openbaarheid konden worden besproken. Met behulp van dergelijke aanpassingen zou het Cultuurstelsel volgens hem zelfs kunnen bestaan náást een systeem dat was gebaseerd op vrije arbeid en westers ondernemerschap.

Het laatste sluit direct aan bij de derde interpretatie, die zegt dat er in Indië een groep ondernemers was ontstaan die over voldoende kennis en kapitaal beschikte om het Cultuurstelsel te vervangen door een dergelijk systeem.[102] Voortdurend benoemde Sloet het belang van deze ondernemers, waarbij hij er -idealist

[102] Ook Van Riel. *Java under the cultivation system*, 224, constateert dat dit het geval was en verder dat kapitaalinput vanuit Europa pas vanaf 1880 daadwerkelijk plaatsvond.

als hij was- vanuit ging dat zij met hun particulier belang als vanzelf ook het algemeen belang zouden dienen. Hij wilde daarbij ook ruimte geven aan nieuwe initiatieven vanuit de Westerse, niet alleen de Nederlandse, wereld om de potentiële rijkdommen van Indië, inclusief de buitengewesten, te benutten. Sloet keek voortdurende over de nationale grenzen heen.

Zijn benadering sluit aan bij de conclusie van Bosma, wanneer deze stelt dat de rol van Java's multinationale samenleving in de ontwikkeling van de tropische landbouw vaak wordt onderschat. 'Natuurlijk was vernederlandsing van de kolonie een doel, maar uiteindelijk was dit doel ondergeschikt aan het herstellen van de winstgevendheid van de kolonie.'[103] Net als Bosma zag Sloet, uiteindelijk, het Cultuurstel als 'aanjager van een op particulier ondernemerschap gestoelde tropische exportlandbouw.'[104] In 1866 schetste hij een dergelijk beeld in zijn tijdschrift, toen hij beschreef hoe er een koopvaardijvloot was ontstaan, hoe daardoor de scheepsbouw was gaan floreren, hoe de handel in koloniale waren, het verzekeringswezen, de makelaardij nieuwe impulsen hadden gekregen en ook, hoe de katoenfabrieken hadden kunnen profiteren van de hogere plantlonen. Want die factor gaf de Javaan de kans zoveel katoen te verbruiken 'dat men dit vroeger als een hersenschim zoude beschouwd hebben.'[105]

Opmerkelijk genoeg ging hij ook terug naar de tijd van vóór het Cultuurstelsel. Op zijn beurt noemde hij gouverneur-generaal Du Bus, die in de jaren voor 1830 nog een liberale benadering had voorgestaan, weer de 'wegbereider voor het cultuurstelsel van den Graaf van den Bosch, die het grootsche denkbeeld opvatte om millioenen ledige handen op Java tot cultures van handelscontracten te bezigen.'[106]

Meer dan eens benadrukte hij dat zijn kritiek op het Cultuurstelsel geen afwijzing was van het systeem als zodanig en evenmin als Van Hoëvell was hij afkerig van de koloniale baten. Tegenstanders legden Van Hoëvell en hem die woorden alleen maar in de mond om het publiek tegen hen op te zetten, want, verklaarde Sloet in 1853 in de Kamer: 'dit tast het Nederlandsche volk dadelijk in den zak aan.' Hij wilde slechts dat er 'heilzame wijzigingen' werden aangebracht en 'dat men het doel van den bekwamen stichter van dit stelsel meer in het oog mogt houden.' Bovendien achtte hij het slecht voor de economie 'om met schokken voorwaarts te gaan' en niet via trapsgewijze verbeteringen. Toen Baud hem daarop antwoordde, dat ze het met elkaar eens waren, sprak Sloet dit tegen, want de oud-minister wilde volgens hem de toestand laten zoals die was, ofschoon ten gevolge daarvan 'duizende bij duizende den ellendigen hongerdood zijn gestorven.'[107] Van Hoëvell verklaarde, dat de materiële voordelen 'niet behoudens welvaart, maar dóór de welvaart van de inlandsche bevolking' moesten worden behaald. 'Wij willen, zonder uitputting en voor langen duur trachten de kolonie te behouden, nuttig en voordeelig te doen zijn voor het moeder-

[103] Bosma. 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 27.
[104] Ibidem.
[105] *TSS*-26, 429.
[106] *TSS*-26, 426.
[107] HTK 18 november 1853.

land.'[108] Sloet dacht er niet anders over. In dat opzicht sprak bij hem een sociaal-liberaal hart.

De constante in zijn optreden was ook in het geval van de koloniale zaken de koppeling naar de praktijk. Ontelbare suggesties droeg hij aan voor landbouw, handel en industrie. Volgens hem, en wat kon van een klassiek liberaal anders worden verwacht, bood toch het particulier ondernemerschap de beste garantie voor een optimale exploitatie van de bodemschatten op Java. Het bleek uit zijn nota voor de grondverkoop uit 1849, maar bijvoorbeeld ook uit zijn reactie in de Kamer op een vlugschrift van een zekere Blommenstein, die in 1851 cynisch verklaarde dat Sloet als grafschrift waarschijnlijk wenste: 'Beschermer der Javanen'. Zo was het niet, hield deze zijn gehoor in de Kamer voor, 'maar ik geloof, dat onder de tegenwoordige omstandigheden alle geneesmiddelen erger zijn dan de kwaal, en dat het particulier landbezit de eenige haven is, waarin het cultuurstelsel zal kunnen gestevend worden, wat ook in de bedoeling lag van den stichter van dat stelsel, den generaal van den Bosch.'[109]

Met zijn benadering van de koloniën zat Sloet op de lijn van de latere Franse 'econoom en koloniale propagandist' Paul Leroy-Beaulieu (1843-1916), die sprak van de 'colonisation moderne', als de exploitatie op basis van vrije productie en particulier kapitaal. 'Die kolonisatie kent geen tegenstelling tussen kolonialen en gekoloniseerden, uitbuiters en uitgebuiten, maar is heilzaam voor beiden.' De juiste koloniale politiek bestond erin niet de inheemse bevolking te verarmen of te beroven, maar haar te verrijken en daarmee ook zichzelf, aldus H.L. Wesseling. In de inleiding van zijn boek, *Indië verloren, rampspoed geboren* schreef deze echter, dat het bij de moderne kolonisatie waarop Leroy-Beaulieu doelde niet zozeer ging om de emigratie van mensen, maar om die van kapitaal en dat daarvoor ook een andere term bestaat: 'imperialisme'.[110] Sloet had er echter zijn eigen opvatting over, die hij uiteen had gezet zet in zijn 'Grondtrekken'. Ook in de koloniën deden volgens hem de onzichtbare handen van God en Adam Smith hun zegenrijk werk, dat ook afstraalde op de Nederlandse staat. In 1875, in het laatste nummer van zijn *Tijdschrift*, vatte hij zijn visie nog eens samen, met de Javanen als voorbeeld.

> Wij hebben het Christendom lief, wij voor ons zijn innig van zijne waarheid overtuigd; wij gelooven daarom, dat wij geene grotere weldaad aan de Indischevolkeren, dan de leer van Jezus kunnen schenken, maar zouden het hoogst afkeuren, indien men die zijdelings door welke dwangmiddelen ook, aan de inboorlingen wilde opdringen. (…)
> De verpligting van den Nederlandschen staat is, om hen te beschermen, hun veiligheid van persoon en goed te verschaffen, de eerste waarborg en voorwaarde voor stoffelijke welvaart, hen niet te zwaar te belasten, hun volkomen vrijheid van godsdienst te laten en van lieverlede door volksonderwijs meer en meer te beschaven.(…)
> Wij willen eenen geheel vrijen handel tusschen Java en Nederland ingevoerd zien, want wij begrijpen niet, hoe wij Java als een vreemd land behandelen kunnen en

[108] HTK juli 1854.
[109] HTK 6 december 1851.
[110] Wesseling: *Indië verloren,* respectievelijk 142 en 15.

welke reden er bestaan kan om regten te heffen op den handel tusschen Amsterdam en Batavia en den handel tusschen Amsterdam en Rotterdam vrij te laten.[111]

Ondertussen beklemtoonde hij nogmaals de noodzaak van een geleidelijke overgang. Want, schreef hij nog in 1866, als de baten plotseling verdwenen konden er in Nederland geen spoorwegen meer worden aangelegd en bestond de kans dat nog maar pas afgeschafte accijnzen weer moesten worden ingevoerd, hetgeen ten koste zou gaan van de gewone man. Hij voorzag een overgangsperiode tot het eind van de eeuw, maar dan zou Java ook werkelijk vrij kunnen zijn.

7.4.1 Resultaten

Zijn inspanningen in verband met de koloniën hebben Sloet binnen het politieke domein weinig voldoening gebracht. Hoon was meer dan eens zijn deel. Maar van de ambivalentie die zo kenmerkend was 'voor àlle parlementsleden die in principe voorstander waren van een koloniale politiek die wat minder op exploitatie en wat meer op ontwikkeling van de kolonie was gericht', kon hij niet worden beschuldigd. Hij was niet, als anderen, bang voor de oppositie die hem zag als een vijand van het systeem der batige sloten, zelfs niet in een tijd waarin de staatsfinanciën daarop draaiden en het land in hoog tempo werd opgebouwd. Sloet week nooit en nergens van zijn principes. Hij stond in 1875 ook nog steeds vierkant achter zijn omstreden voorstel van een kwarteeuw eerder tot verkoop van grond op Java. Hier kon hij dan ook terecht constateren dat 'het beginsel ten laatste in de agrarische wet aangenomen is.'[112] Onmiddellijk daarna vroeg hij zich echter af, hoeveel beter Java er wel niet voor had kunnen staan als zijn voorstel direct was aangenomen, om ook te constateren, dat het 'minder aan de tegenwerking der conservatieven, als de geringe medewerking der liberale partij in de Kamer te wijten was.'[113]

Los van de kwestie van de landverkoop was Sloet een van de weinigen die, aan de zijde van Van Hoëvell, de discussie over het koloniaal beleid aanwakkerden en hij wist zelfs de Indische 'specialiteit' J.C. Baud te prikkelen tot onderzoek en zelf-onderzoek. 'Over het algemeen speelden koloniale aangelegenheden in de Nederlandse politiek van de jaren 1850', aldus Janny de Jong in *Van batig slot naar ereschuld,* 'slechts een marginale rol. De koloniale kwestie zou in de jaren 1860 een belangrijk politiek vormen, maar bestond nog niet als zodanig in het voorgaande decennium.'[114] Op die algemene situatie vormde Sloet dus een uitzondering. Of, zoals Prins het in 1949 stelde in *De Gids*: Sloet was degene die het als eerste waagde 'de koloniale politiek in het debat te betrekken.'[115]

Ondanks zijn op zich positieve grondhouding jegens het Cultuurstelsel bleef hij het systeem kritisch volgen en kwam hij met alternatieven om een eind te maken aan de situatie van afhankelijkheid van de inlandse bevolking, die hij op den duur funest achtte. Als, zoals hiervoor, de vraag wordt gesteld wáárom het zo succesvolle Cultuurstelsel dat voor de Nederlandse economie, en in het bij-

---

[111] *TSS*-28, 312, 317-318, 321.
[112] *TSS*-28, 316.
[113] Ibidem.
[114] De Jong. *Van batig slot,* 34.
[115] Prins. 'Sloet tot Oldhuis', 26.

zonder de schatkist, enorme baten opleverde toch werd afgeschaft, ligt het antwoord voor een deel bij de acties van Sloet.'[116] Ook omdat hij in het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek* -dat zich weliswaar niet expliciet ten doel stelde de kennis van de Nederlandse koloniën te bevorderen, maar die rol wel degelijk had- zijn stem liet horen.[117] 'Niemand, die den gang der koloniale denkbeelden bij ons volk nagegaan heeft, zal ontkennen, dat de Koloniale beschouwingen, in dit Tijdschrift voorkomende medegewerkt hebben tot heilzame maatregelen, die in den laatsten tijd in ons koloniaal Bestuur genomen zijn', aldus een prospectus van uitgever W.E.J. Tjeenk Willink in 1854.[118]

Sloets strijdmakker in de Tweede Kamer als het ging om de politiek en Indië: ds. Wolter Robert baron van Hoëvell (1812-1879) op een portret in het Biografisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde (1888-1891). (Foto webpagina BNTL)

[116] Zie ook Van Zanden, Van Riel. *Nederland 1780-1914,* 225.

[117] Fasseur noemde het in 1842 gouvernementeel ingestelde tijdschrift *De Indische bij* 'het enige vóór 1848 in Nederland verschijnende tijdschrift, dat zichzelf ten doel stelde de kennis van de Nederlandse koloniën te bevorderen'. Ook het via WEJ Tjeenk Willink te Zwolle in Nederland op de markt gebrachte *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* had echter genoemd kunnen worden.

[118] Geciteerd in Jansen. *150 jaar uitgever,* 44. Ook Sloet zelf hing die gedachte aan, zoals blijkt uit een opmerking in zijn tijdschrift in 1846 bij een artikel van Ackersdijck over het Indische muntwezen: 'Wij smaken het genoegen, dat ons Tijdschrift sinds den korten tijd van zijn ontstaan over geheel den Indischen Archipel verspreid geworden is; de goede dunk, dien het Indische bestuur over deszelfs doel en strekking schijnt te koesteren, en het belang dat hetzelve er in stelt, dat de Ambtenaren met staathuishoudkundige beginselen meer en meer bekend worden, bij den lust onder de Europesche bevolking zelve, om zich meer en meer met wetenschappelijke zaken bezig te houden, hebben buiten twijfel krachtig medegewerkt om ons eenen voldoening te verschaffen, die, wij belijden het gaarne, hoogst streelend voor ons gevoel is.' *TSS*-3, 92-93.

De vele en ruime citaten in dit hoofdstuk dienen, óók hier, om aan te geven dat Sloet in de politiek een nieuwe dimensie bracht: de 'warmte' die door Pels en Te Velde vooral wordt toegekend aan de partijpolitiek vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Of aan buitenparlementaire critici als Multatuli en Busken Huet.[119] Sloet begon er ten aanzien van de koloniën al mee vanaf het moment waarop hij in 1848 in de Kamer kwam. In dit politieke domein bracht hij een nieuwe stijl en dat werd hem, door Thorbecke en Groen wellicht nog het minst, niet in dank afgenomen en het werkte tegen hem.[120] Het deed zijn argumenten ondersneeuwen.

Wellicht had hij beter, net als Van Hoëvell -die wel kon bogen op Indische ervaringen en reisverhalen schreef onder het pseudoniem Hiëronymus- zijn literaire pen kunnen laten spreken. Op welke wijze dit strijdmiddel kon werken, bleek immers nadat Eduard Douwes Dekker -wiens schrijversnaam Multatuli ook Sloet zou hebben gepast- in 1860 zijn *Max Havelaar* had gepubliceerd. Hoe dan ook heeft Sloet, in een tijd waarin de koloniale baten op hun hoogtepunt waren, met zijn warme betrokkenheid en met zijn gepeperde kritiek nieuwe vorm en inhoud gegeven aan een politiek en een politieke cultuur die na 1848 nog, of opnieuw, moest worden uitgevonden.[121]

---

[119] Pels en Te Velde. *Politieke stijl*, 9. Zie hierin voor Multatuli en Busken Huet het artikel van Krul: 'Multatuli en Busken Huet'.
[120] Zie voor de stijl, de houding, van Thorbecke en Groen, Te Velde. 'Van Thorbecke tot Den Uyl', 154.
[121] De Haan. *Het beginsel,* 16.

Een kleine iconografie van Sloet, een man van adel, als gezeten burger en intellectueel, in de beslotenheid van zijn studeerkamer, met op de achtergrond 'zijn' tijdschrift, het Paleis van Justitie in Zwolle, waar hij zovele jaren werkzaam was, een kaart met de wegen en waterwegen rondom Zwolle, Pegasus het vliegende paard, muze der dichters, thee en koffie uit Indië, de hamer van een voorzitter, de leunstoel die hem als nestor van de Nederlandsche Landhuishoudkundige Congressen werd aangeboden, de koninklijke onderscheiding die hij in 1849 als lid van de Tweede Kamer ontving ter gelegenheid van de inhuldiging van koning Willem III; daarnaast de klompen, als symbool van de landbouw die hij op, maar vooral ook ín het hart droeg. Schilderij, dat de Zwolse beeldend kunstenares Rana Berends in 2008 voltooide. Olieverf op doek, 50 x 50 cm.
(Collectie auteur)

8

'Eén gezin, vastgesnoerd door broedermin': conclusies

In 1862 gaf Sloet in een 'Voorrede' bij het register op de eerste twintig jaargangen van het *Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek* zijn visie op de politiek en de economie van dat moment. Hij blikte daarbij allereerst terug op hetgeen er in ruim twintig jaar was bereikt ten aanzien van het beleid van de Nederlandse overheid.

De weg die door Adam Smith was gewezen, juichte hij, had ondanks de intriges van het politiek bedrijf waarbij eigenbelang vaak zo'n grote rol speelde, tot resultaten geleid. De openbaarmaking van de financiën, de herziening van de tarieven van in-, uit- en doorvoer, in het algemeen de grotere vrijheid van de handel, waardoor het fabriekswezen was gaan bloeien, en de afschaffing van de graanwetten gaven hem veel voldoening. Hetzelfde gold voor de vereenvoudiging van het postverkeer, het einde aan de bescherming van de zeevisserij en het verdwijnen van de premies voor deze sector. "

Hij was dan ook zelf, merkte hij in alle bescheidenheid op, één van degenen geweest die voor dergelijke zaken voortdurend hadden gestreden, in woord en geschrift. Onophoudelijk ook had hij gehamerd op de wenselijkheid van de afschaffing van de accijnzen op het gemaal en op het geslacht van schapen- en varkensvlees. De infrastructuur gaf hem eveneens reden tot tevredenheid. De wet op de spoorwegen die in 1860 van kracht was geworden, zou er voor zorgen dat alle delen van het land binnen enkele jaren konden worden verbonden met de zeehavens, zodat de totale Nederlandse markt aansluiting kreeg met het buitenland. De produktie zou hierdoor 'tot in de afgezonderdste gehuchten' worden gestimuleerd. De door Sloet zo hogelijk gewaardeerde Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) zou de huishouding van de staat niet meer herkennen, merkte hij met voldoening op.

Ten aanzien van de koloniën signaleerde Sloet eveneens gunstige ontwikkelingen. In de drie werelddelen waar de Hollandse vlag waaide, was de slavernij afgeschaft, liep hij enigszins op de situatie vooruit, want pas per 1 juli 1863 werd in Suriname een einde gemaakt aan 'de zonde der vaderen'. Over de Oost kon hij nog andere positieve geluiden laten horen. Het Cultuurstelsel had een mildere vorm gekregen, het loon van de Javaan was verhoogd en deze kreeg het bovendien rechtstreeks in handen; de afschaffing van de gehate bazarrechten had een gunstige uitwerking op de productie en het ruilverkeer op geheel Java. In de buitengebieden was dankzij de inspanningen van een in 1857 ingestelde staatscommissie een nieuw, 'onbeperkt veld voor den Nederlandschen ondernemingsgeest en den vrijen arbeid geopend.' [1]

[1] Sloet. 'Algemeen Register' *TSS*, I-VIII.

> Zooveel goeds werd er in een betrekkelijk zeer kort tijdperk tot stand gebragt, wat in ons een hooger, een krachtiger gestemd volksleven teekent, en men moge uit reactiegeest het constitutioneel beginsel als magteloos schetsen, men moge vrij uit partijzucht dit alles verkleinen en de verdiensten der staatslieden miskennen, welke het tot stand bragten, de onpartijdige nakomeling zal het weten te waarderen.[2]

De 'Voorrede' typeert hem ook in zijn levenshouding: nooit mocht tevredenheid leiden tot een gemakkelijk achteroverleunen. Altijd waren er mogelijkheden en daarmee was er ook de noodzaak tot verdere ontwikkeling. Enerzijds was hij tevreden, anderzijds had hij, als altijd, nog vele wensen. Volmaakt was de staatshuishouding nog lang niet, al was het misschien wel de beste van het Europese vasteland.

'Ons tafereel heeft ook eene keerzijde en veel moet nog hersteld, veel moet nog herschapen worden', vond Sloet. De Gemeentewet van 1851 had in zijn ogen een onliberaal karakter en de ontwikkeling van het gemeentewezen werd beperkt door de 'Napoleontische centralisatie'. En bijna alles wat naar centralisatie neigde, was in zijn optiek nu eenmaal uit den boze. Hij was nauwelijks bij machte daarover, en niet alleen daarover, nieuwe inzichten te ontwikkelen.

Het feit dat in de Armenwet van 1854 het domicilie van onderstand als criterium was aangenomen, waarbij de gemeente van herkomst opdraaide voor de kosten van een elders verblijvende armlastige, stond voor hem feitelijk gelijk met 'de wettelijke liefdadigheid'.[3] De Wet op het lager onderwijs van 1857 die de verantwoordelijkheid bij de gemeenten legde, had ertoe geleid dat de gemeentelijke financiën te zwaar werden belast, vond Sloet. Hier liet hij zijn aversie tegen centralisatie bij hoge uitzondering dus varen! Andere wetten -de Jachtwet, de Wet op de landverhuizing, de Onteigeningswet- konden evenmin zijn volledige goedkeuring wegdragen.[4] Op fiscaal terrein had hij ook nog de nodige wensen, al was het alleen maar, omdat de accijns op het geslacht nog niet volledig was afgeschaft.[5] Het nut van een uniform porttarief hoefde geen betoog meer, vond hij. De tijd zou hem gelijk geven. De tolheffing op vaarten en wegen, waarbij de tol de kosten van onderhoud niet te boven mocht gaan, beschouwde hij als ongewenst. Het systeem zou immers gemeenten en, vooral, particulieren afschrikken om hun geld in openbare werken te steken. De overheid moest zich bepalen tot haar kerntaken en ervoor zorgen dat er gewerkt kon worden. Of, zoals hij

---

[2] Ibidem.

[3] 'De Wet op het domicilie van onderstand van 1818 bepaalde dat elke armlastige bedeeld moest worden in de gemeente waarin hij geboren was, ook als hij naar een andere gemeente verhuisde. Pas als hij vier jaar achterelkaar in één en dezelfde andere gemeente had gewoond werd deze gemeente zijn domicilie van onderstand. Dit was van toepassing op zowel burgerlijke als kerkelijk gemeenten. Deze regel heeft tot grote hoeveelheden correspondentie tussen de verschillende gemeenten geleid, alsmede tot vele misverstanden en onenigheid over de vraag van wie de behoeftige burger zijn ondersteuning moest ontvangen.'

[4] De Jachtwet hinkte volgens hem nog steeds op twee gedachten, die van de grondeigendom en die van het regaal. De Wet op de landverhuizing kende te veel waarborgen en formaliteiten. De Wet op de onteigening ten algemeenen nutte vond hij gebrekkig.

[5] Ook de soulte, die zware overgangsrechten met zich meebracht, vooral bij ruiling, was in zijn ogen niet meer acceptabel.

het in 1848 in de Tweede Kamer had geformuleerd: 'De eenvoudigheid is de *ultima ratio* der regeringskunst.'[6]

Het register na de 'Voorrede' biedt een staalkaart van de onderwerpen waarmee Sloet zich in de voorbije twee decennia had beziggehouden. Slechts een vijftiental persoonsnamen nam hij op, waaronder die van zijn helden Ackersdijck, De la Court, Van Hogendorp en Smith, evenals die van zijn jonggestorven protegé Willem Sloet tot Westerholt en, veelzeggend genoeg, Lactantius. Blijkbaar gevoelde hij de behoefte om nog eens expliciet te verwijzen naar deze vroeg-christelijke kerkvader. Die was door Sloet al eens eerder aangehaald in de inleiding op een door hem vertaald werk van de staathuishoudkundige Joseph Droz. Indien 'alle menschen *samenzwoeren* op de wet van God' konden veel rampen worden voorkomen, was zijn overtuiging.[7]

> Welk een gelukkige toestand der menschelijke zaken, welk een gouden eeuw zoude er aanbreken, als over de geheele aarde goedertierendheid, en vroomheid, en vrede en onschuld, en billijkheid, en matigheid en trouwe heerschten! Eindelijk zoude men om de menschen te regeren zoo veele en zoo verscheidene wetten niet noodig hebben, daar tot eenen volkomen Staat van onschuld de wet van God alleen voldoende zoude zijn; men zoude geene kerkers, geen zwaard der overigheid behoeven, geene vrees voor straffen, daar de heilzame goddelijke voorschriften, den gemoederen der ingestort, hen van zelfs zouden opleiden, om de regtvaardigheid te betrachten.[8]

Dan ook zou het regeren buitengewoon eenvoudig worden, lag de *'ultima ratio'* dus binnen handbereik en zou de staathuishoudkunde optimaal haar zegenrijk werk kunnen doen. Sloet wist het zeker en voelde zich daarbij gesteund door hetgeen hij had meegekregen van zijn geliefde ouders.

> Hoe rein was 't hart, hoe zuiver de gedachten!
> 't Gelooven en 't gevoelen smolt in één,
> Terwijl wij slechts als waarheid wilden achten,
> Wat ook als waarheid aan Onze ouders scheen.[9]

De bestuurlijke praktijk liet echter andere waarheden zien, met overheden die soms diep ingrepen in het publieke en ook het particuliere leven. De ideale staatstoestand met eenvoudigheid als eerste kwaliteit bestond niet. Maar er viel meer te doen dan regeren alleen.

In zijn *Tijdschrift* signaleerde en suggereerde Sloet in de loop van de jaren 1841-1875 tientallen voorbeelden van nieuwe, kansrijke producten; in de rubriek 'kleine aantekeningen' of 'opmerkingen' of in afzonderlijke artikelen. Het oog voor de schoonheid, de rijkdom en de potentie van de natuur; het gewaardeerde woord van de gewone man; de aandacht voor praktische details; de aan-

---

[6] HTK 3 oktober 1848.

[7] *TSS*-5, 78-79. De hier in romein opgenomen woorden, waren in de oorspronkelijke tekst cursief gedrukt om een accentuering door Sloet aan te geven. De romeinse tekst op deze pagina wil hetzelfde bereiken.

[8] Ibidem.

[9] 'Op de linde op het kerkhof te Voorst.' Aan zijn broer mr. L.A.J.W. Sloet van de Beele. Uit de bundel *Herfstdraden,* 18.

sporing aan de boeren om toch maar vooral aan de slag te gaan; het opmerken en voorrekenen van nieuwe economische mogelijkheden, ook voor de paupers en daarmee de werkgelegenheid; het vizier op de buitenlandse markt en op de koloniën; het onvoorwaardelijke geloof in de handel; het afkeuren van formele en fiscale hindernissen … het zat er waar mogelijk allemaal in en het typeerde hem in hoge mate.

Maar niet alleen naar de inhoud, ook naar de vorm van zijn optreden liet hij zich kennen. In dat licht moet ook zijn bijdrage aan de politieke cultuur worden gezien.

8.1 Bijdrage aan de politieke cultuur

Al in zijn eerste openbare functie, als burgemeester van Hengelo, viel Sloet op door zijn geheel eigen manier van optreden, die bij de inwoners van zijn gemeente niet altijd in goede aarde viel. Ook in Den Haag liet hij onbekommerd zijn stem horen. Bij zijn debuut in de landelijke politiek, in de Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening, geraakte hij in 1840 in hevig conflict met Groen van Prinsterer over wat later zou gaan heten het bijzonder onderwijs. Bij zijn eerste optreden als buitengewoon lid van de Tweede Kamer begon hij in 1848, tijdens een stemverklaring over onderdelen van de Grondwet met een frontale aanval op de gevestigde orde. Zijn woorden zullen menigeen als een belediging, of wellicht zelfs als een dreigement, in de oren hebben geklonken en zeker de sympathie voor zijn persoon niet hebben vergroot.

Als een goed liberaal wilde Sloet de 'publieke opinie' voorlichten, maar er bleken grenzen te zijn en die moesten veel nauwer getrokken worden dan hij zelf bereid was te doen.[10] Zeker als het ging over misstanden in Nederlands-Indië en al helemaal als die aan de kaak werden gesteld in het parlement. 'Spreekt men hier in de Kamer over het lot der overzeesche bevolking, dan verheft zich dadelijk de eene of andere stem, op het groote gevaar dat daar in steekt, dan wil men onmiddellijk de vrije discussie daarover smoren', constateerde hij in december 1850. 'Door deze wijze van redeneren zal de natie nooit de kennis verkrijgen, die zij zoo zeer behoeft aangaande het lot der volken van onze bezittingen in de Oost-Indien, welke aan het Nederlandsche gezag zijn onderworpen.'[11]

Oud-minister van koloniën J.C. Baud, met wie hij goed bevriend was (geweest), omschreef hem daarop als 'een agitateur, die alleen sprak om naam te maken' en zijn bronnen niet wilde noemen. Sloet moest zich wel geroepen voelen om tegen deze 'schrikkelijken aanval' te protesteren. Ook zijn aloude politieke tegenstrever Groen van Prinsterer veroordeelde het optreden, terwijl deze één van de critici van zijn rivaal uitvoerig prees. Sloet vergeleek Groen daarop met de machtige Romeinse censoren, die zelfs leden van de Senaat uit hun functie konden zetten. Hij prees zichzelf en zijn mede-kamerleden gelukkig dat Groen die macht níet had, want dan zou de Kamer volgens hem binnen afzienbare tijd nog slechts bestaan uit twee of drie van diens vrienden. 'Overigens hoop ik', sneerde hij tot slot van zijn betoog, 'dat ik met mijn voorstel tot land-

[10] Zie voor het voorlichten van de 'publieke opinie' ook De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 173.
[11] HTK 23 december 1850.

verkoop in Indië de Natie niet meer in rep en roer zal hebben gebragt dan die afgevaardigde door zijne theologisch-staatkundige geschriften.'[12] Het deed de zaak geen goed, want op die manier leidde de vorm, de satyre, de aandacht af van de inhoud, zoals hij dat ook had gedaan met het verhaal over de dikke man aan het hof van de *soesoehoenan* van Soerakarta.

'Zijne welsprekende redevoering, maakt intussen' -aldus Buys, naar aanleiding van een 'ietwat logge discussie' over de Raad van State- 'den indruk van een hors *d'oevre*, van een aangename verpozing zeker, maar toch van een inbreuk op de geregelde orde van beraadslaging.'[13] Ook de lengte van zijn redevoeringen, interpellaties van een half uur of meer waren geen uitzondering, zal op die geregelde orde inbreuk hebben gemaakt. En welhaast geen politicus als Sloet vroeg zo vaak het woord of moest reageren vanwege een 'personeel feit', waarbij dan weer eens de een of andere belediging moest worden rechtgezet.

Zijn stijl van politiek bedrijven staat haaks op de 'windstilte' die volgens Ido de Haan nog vaak wordt geconstateerd voor de decennia na 1848.[14] Zo merkt Kossmann op, naar aanleiding van de politieke debatten in de jaren 1850 en 1860, dat het leek 'alsof de kamerleden buiten staat waren om de tegenstellingen tot waarlijk politieke proporties te vergroten. Verreweg hun meeste aandacht ging naar de juridische aspecten van de materie en vaak leek het, alsof hier rechters en advocaten spraken die hun geleerdheid en gevatheid toonden en niet de politici die een beleid trachtten te verdedigen of aan te vallen. Zowel de kamerleden als de regering ontbrak het aan staatkundig elan; zij vonden noch de woorden noch de gestes om aan het dramatische in de situatie politieke vorm te geven.'[15]

Bij Sloet -jurist én dichter- ontbraken die woorden en die gestes niet, al zijn daarbij twee domeinen af te bakenen. Nog ingetogen was de stijl van zijn optreden in de Zwolse Gemeenteraad. Zeker ten aanzien van de eerste periode ontstaat de indruk dat hij vooral werd gezien als een gezaghebbend en deskundig man, van wiens inzichten en contacten men dankbaar gebruik maakte. Als een minister bezocht moest worden, een andere politieke of bestuurlijke coryfee, of een belangrijke figuur uit de financiële wereld, werd Sloet op pad gestuurd. Voor een rekest maakte men graag gebruik van zijn pen. Toen hij eenmaal in de Tweede Kamer zat, wist men in Zwolle en Overijssel dat hij ook in Den Haag de lokale en regionale belangen, verpakt in nationale termen, niet vergat. Ondertussen bracht hij aan het thuisfront veel tot stand, vooral via zijn private attribuut 'Welvaart'. In Zwolle bevond Sloet zich dus –om met Pels en Te Velde te spreken- in een vertrouwd domein dat hij beheerste en dat hem 'warmte' bood.

Binnen het domein van de landelijke politiek, waar hij meer te bewijzen had en te maken kregen met opponenten van nationale statuur, liet hij een ander gezicht zien. Zowel in woord, als in 'gestes', als in geschrift. Hij werd blijkbaar geprikkeld zich daar nadrukkelijk te manifesteren en dat leidde tot kritiek.' Door zijne levendige verbeelding liet hij zich gemakkelijk meeslepen. Hij dweepte

---

[12] Ibidem.
[13] Buys, *Studiën I. Het koloniaal Debat,* 387, geciteerd in: Prins, 'Sloet tot Oldhuis,' 26.
[14] De Haan. *Het beginsel van leven en wasdom, 9.*
[15] Kossmann, *De Lage Landen,* 104. Geciteerd door De Haan, *Het beginsel van leven en wasdom,* 10-11.

met wat hem goed toescheen, maar al wat onregt en onbillijk in zijn oog was, vond in hem een hartstogtelijk bestrijder. (…) In het algemeen kan van hem getuigd worden dat hij de gaven en de deugden van den dichter had, maar ook in diens gebreken deelde.'[16] In die zin was hij een voorloper en een geestverwant van Multatuli en Busken Huet, die de liberale parlementaire politiek van hun tijd ernstig bekritiseerden. De politiek concentreerde zich volgens deze twee literatoren, geen kamerleden, op staatsrechtelijke vragen en ging voorbij aan de wensen en behoeften van brede lagen van de bevolking. In dergelijke bewoordingen uitte zich ook Sloet. Toch wilde hij van de politiek geen volksbeweging maken, de sturende rol van de elite waartoe hij zelf behoorde, bleef noodzakelijk.

'Het was een moeilijke opgave', zeggen Pels en Te Velde, waarvoor de politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw zich gesteld zag: 'politiek die zich bezighoudt met de maatschappij, maar toch een apart politiek domein handhaaft, een domein met open grenzen, en politiek die een combinatie biedt van de voordelen van warmte (betrokkenheid en participatie) en koelte (organisatie, consequentie en deskundigheid).' De oplossing voor de scheiding tussen de 'warme' en de 'koude' politiek werd volgens hen pas rond 1870 gevonden met de uitvinding van de moderne politieke partij. 'Het ontstaan van een partijpolitiek ging gepaard met het doorbreken van de grenzen tussen staat en samenleving.'[17]

Het waren juist díe grenzen die ook Sloet doorbrak. Niet door het stichten van een partij, maar wel door andere private gremia en media in het leven te roepen, waarbinnen en waarmee hij kon opereren. Hij bracht en ondervond er 'warmte' door zijn betrokkenheid, die zich ook uitte in zijn manier van spreken en schrijven en door de onderwerpen die hij op de politieke agenda zette. 'Om Sloet te waardeeren als parlementair man', schreef de *NRC* in juni 1884, 'moet men het oude *Bijblad* opslaan.' Hij wist de aandacht te trekken temidden van redenaars en debaters van de eerste rang. 'Hetzij men Sloet aantrof in debat met Groen, hetzij met een groot en handig spreker als Van Hall; hetzij hij in het krijt trad tegen redenaars van de kleurrijke welsprekendheid van een Foreest of De Kempenaer; hetzij hij de zaakrijke, op degelijke kennis gegronde adviezen van Baud weerlegde; hetzij hij met Van Lennep in een tournooi van geest en vernuft gewikkeld was, steeds gaven zijne redevoeringen ruime stof tot bewondering.' Degelijkheid en kennis van zaken gingen bij hem samen met 'een keurigen, smaakvollen vorm' en 'snaaksche luim', klonk het hier wel waarderend.[18]

Hoe lovend deze woorden ook waren, ze kwamen als mosterd na de politieke maaltijd en na een leven dat werd gekenmerkt door actie, beweging en nieuwe vormen, maar óok door vaste patronen en stilstand in de ontwikkeling van het gedachtegoed. Uitgangspunt bij die stilstand bleef echter, hoe dit ook moge klinken als een *contradictio in terminis,* de ontwikkeling.

---

[16] *Amersfoortse Courant* 23 juli 1884. Het artikel bevatte een verslag van het 37-ste Landhuishoudkundig Congres, dat opende met een aan Sloet gewijde herdenkingstoespraak van mr. W. baron van Goltstein van Oldenaller, oud-minister van koloniën.

[17] Pels en te Velde. *Politieke stijl,* 9.

[18] *NRC* 19 juni 1884.

8.2 Ontwikkeling

Sloets leven en streven was voortdurend gericht op het ultieme doel: ontwikkeling. Het hoefde niet per sé te betekenen dat gekozen moest worden voor nieuwe technieken en methodes of voor een grootschalige aanpak. Zijn opvatting van 'modernisering' kwam eenvoudigweg neer op die van de in hoofdstuk 1 genoemde definitie: 'een complex van gelijktijdig optredende en elkaar versterkende ontwikkelingen in een bepaalde richting'.[19]

De ontwikkeling die hij nastreefde, vertaalde hij via 'Welvaart' naar Overijssel, maar hij dacht tegelijkertijd ook mondiaal. Omgekeerd was hij erop gericht de kennis van elders, die hij verwierf via zijn contacten of via de literatuur, te vertalen naar zijn directe omgeving. Maar hij wilde daarbij wel blijven inspelen op de natuurlijke situatie en geen schade toebrengen aan andere gebieden, waar dan ook gelegen. In die zin verwachtte hij een vorm van, wat Emile Durkheim (1858-1917) later heeft genoemd, 'organische' solidariteit.[20] Die ontstaat wanneer mensen in zich moderniserende samenlevingen met een groeiende arbeidsdeling meer en meer op de resultaten van elkaars activiteiten zijn aangewezen. Ook als het ging om de arbeidsdeling dacht Sloet mondiaal. Zo kon de mensheid zich ontwikkelen, schreef hij in 1843, in navolging van Adam Smith. De arbeidsdeling én de ruiling waren namelijk 'beide de hefboomen, die met gezamenlijke krachten werkten, om den mensch uit de staat der barbaarschheid te beuren.'[21]

De notie van de internationale arbeidsdeling had hij overigens ook al meegenomen uit de *Katechismus der Natuur,* waarin Martinet op zijn beurt had teruggegrepen op de woorden van Prediker: 'Het profyt des aardrijks is voor allen.' En daarom was het de bedoeling 'dat het Oosten vruchten zou dragen voor het Westen, en het Westen voor het Oosten: insgelyks het Zuiden voor het Noorden, en het Noorden voor het Zuiden.'[22]

Mede om die reden ook, was Sloet bijvoorbeeld tegenstander van de verbouw en de fabrieksmatige verwerking van suikerbieten in Nederland. Die productievorm zou namelijk ten koste kunnen gaan van de productie van het suikerriet in Nederlands-Indië, dat volgens hem veel beter van kwaliteit was en op natuurlijker wijze tot stand kwam. Zijn benadering zou kunnen worden omschreven als een vroege vorm van 'deugdzaam liberalisme', maar dan wel met de aantekening dat die deugdzaamheid niet alleen betrekking had op de mens, maar ook op de natuur.[23] Het ging Sloet erom de wisselwerking tussen mensen onderling en tussen de mens en zijn omgeving te optimaliseren. En daarvoor was kennis nodig en een juiste mentale instelling.

Met het laatste zat hij op de lijn van John Stuart Mill (1806-1873), die zich afkerig had getoond van 'selfishness' en had gerefereerd aan het sociale verlangen

---

[19] Van Bottenburg, 'Hoe recent is modern?'

[20] 'In tegenstelling tot mechanische solidariteit is deze niet zozeer gebaseerd op het "soort zoekt soort" principe, als wel op menselijke verschillen die functioneel gemaakt worden.' Van der Loo en Van Reijen, *Paradoxen van modernisering,* 19.

[21] *TSS*-2, 6, ook geciteerd in hoofdstuk 3, pagina 16.

[22] Zie hoofdstuk 3, pagina 6.

[23] Stefan Dudink laat de deugdzaamheid van het sociaal-liberalisme omstreeks 1870 beginnen met de oprichting van het *Comité ter bespreking der Sociale Quaestie,* Dudink, *Deugdzaam liberalisme,* 9.

van de mens om in contact te zijn met de medemens. Een noodzakelijk en natuurlijk verlangen, dat volgens deze Engelse filosoof en econoom sterker werd naarmate de beschaving voortschreed. Hij wees geregeld op het belang van *'character'* ofwel 'het vermogen van het individu zichzelf een gerichtheid op het algemeen belang en het welzijn van anderen aan te leren, alsook het vermogen die gerichtheid bij zichzelf te vernieuwen.'[24] De individuele gerichtheid op het algemeen belang werd aangeduid als 'deugd'. Sloet kende het werk van Stuart Mill, hij maakte er althans gewag van in zijn tijdschrift, maar een bespreking of een rechtstreekse aanhaling van diens werk *Utilitarianism* is daarin niet opgenomen.

Zijn gerichtheid op het algemeen belang was niet begrensd in de ruimte, maar lag, zoals meermaals gezegd, op mondiaal niveau en hij betrok daarbij, vanuit zijn godsdienstig besef, nadrukkelijk ook de natuurlijke omgeving. Die visie wordt uitgedrukt in het gedicht 'Op eene beek bij Elburg'.[25]

'k Voelde een zacht en jeugdig vuur;
'k Werd weer knaapjen, en daar midden
In den tempel der Natuur
Vouwde ik in dat zalig uur
Beide handen zaam tot bidden;
Maar ik stond er roerloos, stom
In Gods groenend heiligdom.
Als natuur, met dauw bepereld,
O! Zoo minde ik weer de wereld;
't Menschdom was weer één gezin,
Vastgesnoerd door broedermin.[26]

De idee van de mensheid als 'één gezin, vastgesnoerd door broedermin', had hij in 1830 ook naar voren gebracht in zijn proefschrift. In die ideaal-typische situatie waren volgens hem geen wetten en regels nodig, want daarin golden voor iedereen vanzelfsprekende, stilzwijgende, wetten en was het individueel belang ook het algemeen belang.

Die notie klinkt ook door in een brief die hij schreef in 1862. Hij sprak daarin van een 'ur-taal' waaruit volgens hem alle talen van de wereld zouden zijn ontstaan. Ooit had dat ene gezin dus dezelfde taal gesproken![27] Als nu in dat grote systeem, zoals hij dat via Martinet had leren kennen en waarderen, ieder maar zijn rol speelde, zijn plaats wilde kennen, en daarmee ook die van de ander wilde erkennen, dan was er sprake van harmonie en kon de hefboom der welvaart zijn zegenrijk werk verrichten.

---

[24] Dudink. *Deugdzaam liberalisme,* 13. De noties van Stuart Mill zijn ontleend aan de pagina's 12-14 van dit boek.
[25] Sloet. 'Op eene beek bij Elburg. Aan mijn vriend mr. J.H. Burlage.' *Uit mijn dichterlijk leven*, 198.
[26] Ibidem.
[27] De brief was gericht aan de Deventer theoloog, filosoof en letterkundige Johannes van Vloten (1818-1883). SAB. Collectie Johannes van Vloten. A VLO E 67 KC.

8.2.1 Beweging in de hefboom tot welvaart

In de afzonderlijke componenten van zijn veelzijdige leven is Sloet -afgezien van het adellijk milieu waarvan hij in zijn uiterlijke vormen duidelijk afstand nam en van waaruit hij zich nog slechts een intellectueel 'noblesse oblige' toerekende- steeds in meer of mindere mate representatief voor een bepaalde groep.

Met zijn, zoals ze hiervoor werden genoemd, 'publieke en private attributen' -de Tweede Kamer, de Gemeenteraad, het schooldistrict, 'Welvaart', de Landhuishoudkundige Congressen, het *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*- streed hij voor het 'algemeen belang'. In het parlement diende dit volgens hem voorop te staan.

Maar daarmee is niet gezegd -zoals De Haan en Te Velde aangeven ten aanzien van de liberalen- dat ook hij als vanzelf nationale belangen stelde boven lokale. Hij zette ze náást elkaar. Sloet zag de natie als een verzameling regio's, met hun specifieke kwaliteiten en mogelijkheden, al mocht die verscheidenheid niet leiden tot 'provincialisme, cliëntelisme, familiebanden.'[28] Wel was hij van mening -zonder overigens die woorden te gebruiken- dat de regio's, net als de steden tijdens de Republiek, 'stemme in staat' moesten hebben.[29] Speciale aandacht, als een onderdeel van de natie, schonk hij aan de overzeese gebiedsdelen. Hij zag nieuwe kansen in en voor Suriname, hij heeft de stem van Indïe gehoord en laten horen. Tegelijkertijd is daarmee weer een facet genoemd dat zijn oriëntatie op het mondiale niveau illustreert.

In zijn fysico-theologisch denken, als liberaal politicus en econoom, als bestuurder, emancipator, literator en folklorist is hij onlosmakelijk verbonden met de Nederlandse landbouw en meer in het algemeen het Oost-Nederlandse, in zijn woorden het Saksische, platteland. Hij heeft het platteland gewekt en kwam nadrukkelijk op voor de ontwikkeling en de belangen ervan. Natuurlijk omwille van het platteland zelf, maar ook, en dat was zijn oprechte overtuiging, omdat hiermee het belang werd gediend van de natie, ja zelfs de wereld. Hij heeft nieuwe technieken, rassen en gewassen naar voren gebracht, kennis en inzichten ook; hij heeft voor de landbouw organen gesticht om zich te manifesteren; hij heeft bijgedragen aan de aanleg van wegen, spoorwegen en kanalen.

In zijn poëzie heeft hij de schoonheid en eigenheid van de natuur én de landbouw laten zien. Zijn literaire werk met betrekking tot dit thema doet sterk vermoeden dat het hem meer had kunnen brengen dan louter waardering in beperkte kring, de posthume erkenning van een enkele bloemlezer en de vergelijking met Guido Gezelle. Zijn volkskundige beschouwingen van het platteland verdienen eveneens hernieuwde aandacht. Zijn scherpe oog voor de kring loop der natuur laat, het zij nogmaals gezegd, zien dat bij hem economie en ecologie onlosmakelijk met elkaar waren verbonden. In zijn ogen werden ze beide geleid door een 'onzichtbare hand' waaraan de mens geen hindernissen in de weg mocht leggen. Zo konden zijn fysico-theologische opvoeding, zijn daaruit

---

[28] De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 170, refereren aan een artikel uit 1861 in *De Gids*, onder de titel 'Parasitische politiek' als zij aangeven hoe het 'doctrinaire liberalisme wilde abstraheren van provincialisme, cliëntelisme, familiebanden', zoals dat door Van Hall, 'Thorbecke's bête noire', in de praktijk werd gebracht.

[29] De uitdrukking is ontleend aan Streng, *Stemme in staat*, die het functioneren van de bestuurlijke elite in de stadsstaat Zwolle tussen 1579 en 1795 beschrijft.

voortvloeiende godsvertrouwen en zijn onvoorwaardelijke geloof in het vrije spel der krachten elkaar vinden.

De nieuwe wereld waarvan hij deel uitmaakte, was volop in beweging en hij heeft daaraan zijn bijdrage geleverd. Ook door het politieke kleed op te schudden met zijn kritische, zij het soms wat ondoordachte, bijdragen aan debatten op velerlei terrein en op uiteenlopende plaatsen. Máár Sloet wilde ook op de rem gaan staan en een vehikel tot stilstand brengen, dat niet meer was tegen te houden. Zijn vrijheidsideaal was dat van de late achttiende eeuw, waarbij de vrijheid van de burger centraal stond en waarbij de staat zich beperkte tot het maken en handhaven van wetten die voor het functioneren van de samenleving noodzakelijk waren. Hij ging zelfs nog een stapje verder en had het liefst ook nog díe wetten terug willen dringen, vanuit de overtuiging dat ze niet nodig waren: de mensheid was immers 'één gezin, vastgesnoerd door broedermin'. De praktijk wilde hem vaak anders laten zien, maar hij was hardleers.

In de jaren zestig van de negentiende eeuw bleek het puur staatsrechtelijke organisme op basis waarvan de Grondwet van 1848 vorm en inhoud had gekregen -aldus Auke van der Woud aan de hand een uitspraak van de staatsrechtgeleerde en Gids-redacteur mr. J.T. Buys- 'te schraal.' Buys pleitte in 1864 voor een meer actieve rol van de staat en gebruikte daarvoor de metafoor van het organisme. 'De staat is een levend organisme, en de wet van het organisme is ontwikkeling.'[30] Maar in dit geval wilde Sloet de ontwikkeling juist tegenhouden en ging hij op de rem staan. Het bezorgde hem menige teleurstelling. In zijn politieke en economische ideeën bleef hij aan de ene kant achter bij de ontwikkelingen van zijn tijd, werd zijn geluid overstemd en hijzelf ingehaald. Aan de andere kant was hij zijn tijd soms ver vooruit en werd hij niet begrepen. Als geen ander zag hij bijvoorbeeld de macht van kennis en informatie; van communicatie ook, in de breedste zin des woords. Het digitale tijdperk van tegenwoordig heeft hem daarin meer gelijk gegeven dan hij zelf ooit zal hebben bevroed.

Eén slotconclusie kan en moet nog worden getrokken: Sloet, al was hij dan geen 'titaan', heeft beweging gebracht in 'de hefboom tot welvaart'. Hij heeft grenzen verkend en verlegd en hij heeft model gestaan voor het credo: 'Mensen maken verschil.'

---

[30] Van der Woud. *Een nieuwe wereld,* 170.

Summary

Wim Coster. *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart.*

During the nineteenth century many changes took place in The Netherlands, which in various ways have determined the structures we are living in today. Not only did the unification of the 'archipelago of regions and communities' from the period of The Republic make progress in the field of politics, (social-)economy and demography, but also in the field of language and culture, (town- and country-)planning and the structure of the landscape. Simultaneously the nation state of The Netherlands -which developed after a strongly directive French-Batavian intermezzo- remained a colourful mosaic of fixed or changing structures, materials and nuances. The origin, direction and pace of the various, sometimes co-existing phases in this process were, to a large extent, determined by people who stepped forward with their ideas, ideals and initiatives. These people had to deal with counter forces: from other persons, both individually and collectively, or from the physical environment which confronted them with sometimes unexpected difficulties and possibilities. It was – although opinions differ in this respect – above all a process of the work of man.

One of those who played an important role in the changing process of the nineteenth century was the lawyer Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884). 'Sloet', as he was usually called, was born in the village of Voorst in Gelderland, but most of his life he lived in and worked for the province of Overijssel. He held many offices, including those of mayor, judge, council member, provincial councillor and school inspector. In 1841 he was the originator of the 'Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart *('Overijssel Society for the development of Provincial Prosperity')*, in short 'Welvaart', and also of the subsequent 'Landhuishoudkundige Congressen' *('Agronomic Congresses')* in 1846. Between 1840 and 1860 he was one of the leading men in the national political arena. In 1840 and again in 1848 he was a member of the Double Chamber for the amendment of the Constitution and he resided in the Second Chamber (Commons) between 1848 and 1860. Sloet was known to be a critical and headstrong liberal, who stood up for the interests of the countryside, especially those of the provinces of Overijssel and Gelderland, without becoming a narrow minded regionalist. He fought with and against Thorbecke, supported Van Hoëvell in debates on the policy regarding the Dutch East Indies and was one of the most ferocious opponents of Groen van Prinsterer. For decades the 'Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek' *(Journal for political economy and statistics)*, which was founded by him in 1841, was considered to be the essential liberal mouthpiece. Both in word and in action Sloet was a pioneer who devoted himself to the emancipation and development of agriculture and the countryside, the construction of roads and waterways, and to the spreading of knowledge and skills. His views on the relationship with the colo-

nies in the East and the West were sensational. Meanwhile he published widely both as a poet and a folklorist. Many of his initiatives succeeded, others failed, but his goal remained to stand at 'the lever to prosperity'.

His strongly felt presence, his wilful character, his versatility and his vigour make Sloet a splendid guide through his time. Not only because of what he achieved but also because of his disappointments and failures and the opposition he was confronted with. The fact that he came from the eastern part of the country, together with his regional orientation and the availability of relevant sources makes it possible to select specific regional fragments against the scenery of the nineteenth century.

The present research concerning Sloet tot Oldhuis fits perfectly into the biographical tradition which over the past decade has also found its way into the field of agrarian history. By choosing themes from the life and work of a renowned figure in his time *Baron op klompen ('Baron in clogs')* seeks to show the important role Sloet has played during a large part of the nineteenth century in the political, economical and rural arena, more specifically in agriculture, planning and (political) culture; those aspects which were decisive in the development of the nation state of the Netherlands. The emphasis will be on the period between, roughly, 1840 and 1870.

The title 'Baron op klompen' also refers to the fact that Sloet -being a nobleman who did not out of 'noblesse oblige' feel obliged to defend the rights of his class- became an advocate for the backward rural regions and the peasantry. A new element in the present research is the fact that the results of the explorations of the 'curriculum' of chapter 2 are elaborated in subsequent chapters and in the interaction between them. That is why this new type of biography may be called a 'concentric biography'.

The essence of this research is to show how a representative from the eastern part of the Netherlands, who may be assumed to have had much influence on the development of the modern nation, manifested himself. Here the term 'modernization' is used as 'a complex of simultaneously occurring developments which strengthen each other into a certain direction'. These developments are elaborated in four themes representing important aspects in Sloet's social life: knowledge and skill, infrastructure, the countryside with its agriculture, and the colonies. Again and again the question is raised how his personality and intellectual background affected his actions. Each of these chapters raises a specific research question. A recurring question is what contribution Sloet has made to the development of the political culture by his public actions in the local, regional and national arenas.

In a way this research is a counterpart to the NWO-research of modernization and democratization in the Dutch countryside which is being conducted by the Rural History Group of Wageningen University, under the guidance of dr A.J. Schuurman. It therefore also poses the question which government bodies, organizations, newspapers and periodicals were responsible for stimulating the process of modernization and the development of the countryside. In this case the question is aimed specifically at the role Sloet played in this process. In other words – see the conclusion of chapter 1 - whether figures like him, who did not belong to the 'titans' in national politics, could 'move the lever of prosperity'.

After the introductory chapter 1, 'Aan de hefboom tot welvaart' *('At the lever of prosperity')*, chapter 2, 'Achtergronden' ('*Backgrounds')* describes Sloet's personal life. It deals with his *curriculum vitae cum annexis,* characterises him as a person and shows which tools he was given and which he gained during his life. It inquires after his ambitions and after his economic, social and cultural capital. In line with the concentric method, specific answers to these questions will be given in each of the subsequent chapters. This chapter pays special attention to Sloet as mayor of Hengelo (Overijssel) between 1832 and 1838, because it would prove to be the breeding ground for *Sloet's ambitions and activities afterwards in national politics. What he tried to achieve in Hengelo at a local level he would later attempt at a national level.* Finally this chapter pays explicit attention to his literary work, which in the other chapters is mainly used to illustrate.

Chapter 3, 'Twee maal een onzichtbare hand' *('Twice an invisible hand')*, elaborates on Sloet's intellectual baggage. His thoughts appear to have been guided by two invisible hands: that of religion and that of economy, while Classic Antiquity also took up a prominent part of this baggage.

In his religious life Sloet was guided by 'physico-theology', a school of thought which originated during the age of Enlightenment and was based on the idea that the forces of nature refer to a Creator. Other physico-theological writers, such as J.F. Martinet *(1729-1795)* wanted to convince their readers of the existence of God and his lasting care for his Creation on the strength of the available knowledge of natural phenomena. They wanted to point out that Nature is organized in such a systematic and functional way that a Nature without God simply cannot exist. What is more they summoned everybody to get to know and admire the magnitude of the Creator by means of the investigation of Nature. This way of thinking is based on both rational proof of God's existence and the visible manifestation of God's power, wisdom and goodness in the cosmic order of things. In accordance with the empirical spirit of the times this last aspect was emphasised most in the eighteenth century. Although a man of the nineteenth century, empiricism fitted Sloet like a glove.

According to Sloet morality was closely connected with religion in defining morals, norms, values and (therefore) citizenship. From morality to political economy was another small step as far as Sloet and many of his contemporaries were concerned. Within this context statistics and rural economy were also important and Sloet was certainly intensively engaged in these matters. The pillars of his world view and thoughts on people's happiness -in the sense of material and non-material prosperity- were therefore a mixture of classic, Christian and profane materials. Chapter 3 explores the composition of this mixture.

As Hans Boschloo quite rightly states in his work *De productiemaatschappij,* in 1848 Sloet was 'just like almost every other 'laisser faire' economist probably a Thorbeckian'. However, over the years he found himself more and more estranged from the liberal mainstream. In his eyes liberalism brought too much state interference, which was harmful to regional autonomy and resulted in unnecessary bureaucracy, his two largest frights. Because where could personal interests be served better than in one's own immediate surroundings? And why should civil servants in The Hague interfere with the life of a farmer in Overi-

jssel? Sloet considered freedom and centralisation to be opposites. This does not mean, that he was against any form of state interference, except where it concerned the care for the poor or the non-productive citizens. In that case he adhered to the principle: 'he who does not work shall not eat', although he would not say so outright. For Sloet – who was after all a lawyer – the *form* of government was less important than the general Christian *state family* in which everybody knew his place and lived by the same unwritten rules and principles, while fulfilling a task in order to provide for his or her livelihood.
The next four chapters show how Sloet operated, being guided by this way of thinking.

Chapter 4, ' 'Kennis is de ware tooverij' ' *(' 'Knowledge is the true magic' ')*, pursues the value Sloet attached to organizations which furthered mutual contacts, research, information and education, public governance and well functioning media as necessary links to knowledge and information. Or, to put it in modern terms: networks, education and research, public relations and communication. His contribution to the political culture is also dealt with explicitly, while in the following chapters this contribution is further illustrated with practical examples. The question is what his approach was, who he involved and what the results were of his efforts, even though the answer to this last question will be saved for chapters 5, 6 and 7.

According to folklorist Tjaard de Haan, the fact that Sloet, in his 'Ode aan de IJssel' *('Ode to the IJssel')* rhymes 'stichting' (edification/foundation) with 'volksverlichting ('enlightenment of the masses'), is typical for his active attitude toward life. He was one of the gentlemen who had woken, or wanted to wake, the countryside. His great strength was his zest for work, which was fed by his belief in the possibility of shaping or at least improving society and in the power of science. 'Knowledge is the true magic' was his motto as written down in 1865. At the same time it meant a confirmation of his belief in the divine nature which would allow itself to be uncovered by science. Nevertheless these discoveries needed to be translated to all layers of society if they were to benefit general prosperity.

Chapter 5, ' 'Wegen te water en te land' ' *(' 'Roads in the water and on land' ')*, deals with the development of infrastructure, both locally and internationally, i.e. roads, waterways and railroads in the Netherlands and across the borders. How Sloet dealt with his ideas in these areas is examined here. What were his goals? Who were his allies and who his opponents in the borderland between public and private interests? What effects did his efforts achieve? Especially his activities in Overijssel, notably his desire to change its capital into a genuine seaport are emphasised here. Special attention is paid to his conspicuous efforts to make improvements on 'the waterway between Zwolle and the sea', the route via the 'Zwarte Water' and the 'Zwolse Diep'. For this case caused political and personal polarization and shows a great deal of Sloet's character and his political style. Besides, the perils around this ever so important part of Overijssel's infrastructure led to a novelty in Dutch politics: the first full Parliamentary Inquiry in 1856.

At a time when Sloet exerted all his influence for the realization of the waterway from Zwolle to the sea and for the first railroads to and in Overijssel, shortly before the middle of the nineteenth century, he also pointed out the importance of 'the footpaths of the nation': the indispensable and undeniable winding paths in the countryside which were literally threatened to be buried by modern times. On the one hand he valued them because of their arcadian character, on the other also and the more so because of their economic value. The moral of the story being that modernization was useful and necessary but one should take care not to reject the good with the bad because old things also had their rights and served their purpose and should not be so easily dismissed. Sloet compared infrastructure to a blood circulation system in which each little vein served its purpose both for the entire body and for an individual body part. Without roads, however small they might be, there could be no trade and without trade there was no progress. This was the lesson he had learnt from Martinet and Adam Smith.

One victory was booked in 1860: just before he left the Second Chamber a Railway Act with national validity was passed, which also served the provinces, even though practice would show once again the West taking control over the initiative and the National Railways. Private initiative resulted in the completion of the 'Zuiderzeelijn' in 1864, a project in which Sloet had put a lot of effort, as far back as in the 1840s. At least his ideas and initiatives had contributed to the development of a coherent network of transport and communication lines, one of the necessary requirements for environmental integration.

Chapter 6, 'Landbouw, landhuishoudkunde en landleven' *('Agriculture, rural economy and rural life')*, deals with the role the agricultural sector played within and for Dutch national economy and how aspects such as knowledge, know-how and communication influenced this role according to Sloet. The chapter starts with a short description of agriculture in Overijssel in the nineteenth century.

The first question in this context is how Sloet valued the situation of agriculture in The Netherlands and its developments, especially in the province of Overijssel. Secondly, which arguments does he pose for the different views there are on this issue? A third question is what Sloet has contributed to the development of agriculture, both nationally and in Overijssel? Finally, can he be considered a representative of a certain group or did he occupy a special position within Dutch agriculture?

Sloet saw the agricultural sector as full of potential, some of which was also realised. Although this filled him with satisfaction and delight, it was no reason to sit back complacently, because new situations and developments also created new opportunities which needed to be utilized. The overall goal remained to explore and exploit the treasures of nature which became available through agriculture and, of course, otherwise. Farmers had a specific and important role in this process. For the eastern part of the Netherlands with its specific agrarian characteristics Sloet thought the best option was to develop the small family business. In a way and *avant la lettre* this manner of thinking fits within the later theory of Ester Boserup who speaks of 'the relation between population growth in a certain ecological system and the changes in agriculture, more specifically

the intensification of farming, which are a result of this growth'. Sloet considered ecology and economy to go hand in hand and according to him developments in the agricultural production process were determined by natural circumstances. But it was up to man to recognize these circumstances and to make use of them and improve them. Only then could the population grow. The necessary employment could amply be found in the countryside. Sloet considered investing on a small scale, such as providing seeds and simple sausage recipes better than introducing large farming equipment which would mostly benefit the big farmers. Modernization of agriculture should therefore aim at the small peasant family business. Rather than for mechanization Sloet opted for the use of human labour as a means to increase productivity.

Where the second question - of the different views on production development in agriculture- is concerned, Sloet simply does not provide us with the necessary statistics, despite his efforts. He did recognize, however, the rapid growth in population, the resulting pressure on the soil, the necessary intensification in agriculture and the just as necessary improvements of the infrastructure with, of course, the opportunities which these developments created. Van Zanden's thesis, that up to about 1870 the influence of 'institutions', organizations and institutes on actual farming had been small, needs to be questioned. The existing agricultural societies before 1870 certainly made their contributions, especially Sloet's Agronomic Congresses and, where Overijssel is concerned, 'Welvaart'. Sloet was living proof that 'people do make a difference'.

This also forms the beginning of the answer to the third research question, namely which contribution Sloet has made to Dutch agriculture, and especially that of Overijssel. By using his countless connections in politics, the Agronomic Congresses, among men of science and farmers, with his knowledge of national and international literature on the subject and last but not least on the basis of his own observation, he was the seemingly tireless stimulator behind small but indispensable little pulls at the lever of prosperity. To his great dismay and despite his efforts of many years he did not succeed in causing the tithes, a tax which he considered to be harmful to the development of agriculture, to be abolished.

The answer to the question as to what extent Sloet has taken up a position of his own in Dutch agriculture is closely connected with his descent and the region he grew up in. His childhood in Gelderland gave him direction and shaped him – as it had done his father and mother before him – into a tool of progress in the countryside and it made him an exponent of rural life. Not because he desired to play the role of 'gentleman', but for the love of his surroundings and the people with whom he felt connected. With his 'physico-theological' way of thinking as a liberal politician, economist, governor, man of letters and as a folklorist he is indissolubly connected with the agriculture and the countryside of The Netherlands and especially the countryside of the eastern part of The Netherlands or the 'Saxon' countryside, as he called it.

All together this creates a colourful and original person. In a sense Sloet was born in the wrong environment. He was different; he was a *baron* in clogs. However, if he had been a *farmer* in clogs he would not have been able to achieve the things he did by being the man he was.

Chapter 7, 'Provincies overzee' *('Provinces overseas')*, describes the way Sloet, together with baron Van Hoëvell, the militant ex-clergyman in the East Indies, initiated the discussion on colonial policy and launched ideas to emancipate the colonies in the East and the West and to make them more profitable. His actions are mainly highlighted by his role in the Second Chamber. Especially his interpellations on several issues and on a few particular items: a colonization project in Surinam, his proposal to sell land on Java, the 'Cultuurstelsel' (cultivation system) and the Government Regulation for the Dutch East Indies which came into force in 1854. Moreover his attitude towards the Dutch Trading Company (Nederlandsche Handel-Maatschappij, in short 'NHM') and the issue of slavery, which he strongly condemned, are discussed here. The results of his actions should be regarded in the light of the question what his contribution has been towards the development of the political culture after 1848.

Where the issue of the 'colonies' was concerned, Sloet brought about a change of culture. He endured storms without being able to harvest but he opened up possibilities for others, especially with regard to the East. Several interpretations with regard to the abolishment of the 'Cultuurstelsel' were congruent with his ideas on the topic. Firstly, as a classic liberal, he fought against forced labour and the monopoly of the colonial government, and especially the NHM. The amendments and changes which were attributed to criticism of left-wing liberals were mostly due to Sloet's work. Already in 1849 Sloet started discussions in the Second Chamber on various matters, thereby uncovering abuses which were unheard of at that time. What is more, in doing so he specifically drew attention to the interests of the native people.

Secondly, he did not mind reforms made by civil servants in, as Fasseur states, removing or softening the aggravating burdens of the 'Cultuurstelsel' (Cultivation system). On the contrary, by making these changes (which could only be realised in a government system based on transparency) the 'Cultuurstelsel' could – according to Sloet - actually coexist with a system based on free labour and Western entrepreneurship. Finally, the interpretation that in the Dutch Indies there was a growing group of entrepreneurs with sufficient knowledge and capital to change the 'Cultuurstelsel' into a system based on free labour and Western enterprise, was very much in line with Sloet's ideas. However, he also wanted to make it possible for new initiatives from the Netherlands and from the Western world in general to exploit the potential riches of the Dutch East Indies (including the Outer Provinces). If he thought fit Sloet looked not only across the regional, but also across the national borders. For him the general interest took precedence over the private interest.

In his perception of the colonies Sloet agreed with the French economist and colonial propagandist Paul Leroy-Beaulieu (1843-1916) who spoke of 'colonisation moderne' as exploitation based on free production and private capital. 'Such colonization does not recognize a difference between colonials and the colonized, exploiters and the exploited, but is beneficial to both'. Proper colonial policy should not impoverish or deprive the indigenous people but should enrich them, and with that the colonial government. This was exactly the doctrine he had expounded in his '*Grondtrekken van de Staathuishoudkunde' (Characteristic Features of Political Economy)* and this was congruent with the principles he attrib-

uted to christianity. According to him the colonies were also guided by the two invisible hands of political economy and of Christendom.

Most important however, was the fact that Sloet by his heavy criticism provided politics and political culture with a new form and substance in a time when colonial benefits had culminated.

The main research question in this study was posed in chapter 1, questioning whether individuals who were not considered to be among the 'titans' of nineteenth century politics could bring about any movement in the lever of prosperity. Focussing on Sloet's person this was mostly about the development of the countryside in the eastern part of the Netherlands, Overijssel specifically, and about the Dutch colonies. There was also the question how much he has contributed to the political culture of his time.

The first conclusion in the final chapter 8, 'Eén gezin, vastgesnoerd door broedermin' ('One family, tied together by brotherly love'), is that Sloet's life and aspiration were permanently aimed at his ultimate goal: progress. This did not necessarily mean choosing new methods and techniques or enormous expansions. His perception of modernization was that of the definition as mentioned in chapter 1: 'a complex of simultaneously occurring developments which strengthen each other into a certain direction'. The object of this direction was ahead of him, but where necessary and if there were things to be learned, he was not afraid of looking back either. In the same way his perspectives would change in his geographical orientation. The basic elements for the desired development he found first and foremost in his immediate surroundings. Most examples would come from his own sphere of work in the eastern part of the Netherlands, but they only served to provide substance for a model for Overijssel or Gelderland, The Netherlands, the Dutch colonies or for the world. On the other hand he was also in the habit of using the knowledge he acquired from his connections or through literature to the benefit of his immediate environment. Nevertheless he would always keep the natural situation in mind and would take care not to damage any other regions wherever these might be. As Martinet's Katechismus *der Natur ('Nature's Catechism')* had taught the young Sloet: that was not in accordance with God's intentions.

In 1862, two years after he had been obliged to leave the Second Chamber - thereby practically ending his role in national politics- Sloet was both satisfied and dissatisfied. In his case this was inevitable. Of course, much had been achieved. He had had his share in the new and constantly changing world. He had been responsible for waking up the countryside of Overijssel not only by introducing new farming methods and new strains and crops but also by providing knowledge and insights and means to express them. He had contributed to the construction of roads, railways and canals. He had stirred the political debates with his critical, though sometimes rather thoughtless contributions. As a Multatuli *avant la lettre* he had spoken for the people of the Dutch East Indies. In his poetry he had focussed on the beauty and intrinsic value of nature. He had explored limits and most of all he had shown how far human effort could reach. Therefore he was all about progress, but he would not think twice about stopping a vehicle that was out of control either.

Sloet supported the late eighteenth century ideal of freedom, which revolved around the freedom of the citizen and which limited the powers of the state to the passing and upholding of laws necessary for a society to function. He even went one step further and would have preferred to reduce those laws as well, convinced as he was that they were not necessary, for in his eyes mankind was 'one family, tied together by brotherly love'. In the end we can only come to the conclusion that Sloet may not have been a 'titan', but he certainly has set 'the lever to prosperity' going. He has explored and shifted boundaries and he has served as a model for the creed: 'People do make a difference'.

(Vertaling: Maaike Bergmans, Tjitske Keizer, Anneke Knol-Gerbrandy)

Bijlage I: Functies en lidmaatschappen

1831-1832	1e luitenant bij de 1e afdeling, 1e bataljon, 3e kompagnie rustende schutterij in Gelderland.
1832-1838	Burgemeester en secretaris van Hengelo.
(1832-1838)	President-kerkvoogd Hervormde Gemeente Hengelo.
1837-1838	Advocaat in het arrondissement Almelo.
1837	27 maart, lid van de Maatschappij van Letterkunde in Leiden.
1838	3 september, lid van de Commissie van onderwijs en schoolopziener in het Vierde Schooldistrict der provincie Overijssel.
1838	16 september, benoeming tot lid (per 8 oktober) van de Arrondissementsrechtbank in Zwolle; van 1843 t/m 1877 president.
1840	Buitengewoon lid van de Dubbele Kamer voor Grondwetsherziening.
1840	Buitengewoon lid van het Provinciaal Friesch Genootschap der Friesche Geschied- Oudheid- en Taalkunde.
1840	Bestuurslid van de 'Overijsselsche Tentoonstelling' in Zwolle.
1841-1884	Voorzitter van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, sinds 1840 bestuurslid van de voorganger, het in 1838 opgerichte Wetenschappelijk Genootschap.
1841-1875	Oprichter en redacteur van Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek.
1842	Bestuurslid van de 'Overijsselsche Tentoonstelling' in Deventer.
1842	Lid Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
1845-1856	Mede-oprichter en auteur van het liberale blad *Overijssel.*
1845-1851	Lid Gemeenteraad Zwolle.
1846-1883	Oprichter en eerste voorzitter van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, verschillende jaren voorzitter van secties.
1847	Honorair lid van het Genootschap voor Tuin- en Landbouw en Dordrechtsche Flora.
1848	Lid Dubbele Kamer voor de Grondwetsherziening.
1849-1860	Namens het district Zwolle lid van de Tweede Kamer.

1849	Lid Provinciale Staten van Overijssel.
1849	Bij KB van 10 mei 1849 benoemd tot Ridder der Orde van de Nederlandse Leeuw. Ter gelegenheid inhuldiging van Koning Willem III.
1852	Correspondent voor de Commissie der geologische kaart en beschrijving van Nederland.
1852	Honorair lid van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra in Amsterdam.
1852–1859	Lid van de Staatscommissie tot onderzoek en beoordeling der ontwerpen van de nieuwe Nederlandse wetgeving voor de West-Indische bezittingen.
1852	Lid van Het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.
1857-1858	Lid van de Commissie van advies inzake Europese kolonisatie op de Nederlandsch/Oostindische bezittingen buiten Java en Madura voor de kolonisatie van den Indischen archipel.
1857 (ca.)	Lid Raad van Toezicht Maatschappij tot Bevordering van Landbouw en Landontginning in Nederland.
1858	Lid van verdienste van Het Onderwijzersgezelschap te Zwolle.
1858–1862	Lid van de Rijkscommissie voor de Statistiek.
1858	Erelid van de Overijsselsche Maatschappij ter bevordering van Landbouw enz.
1859	Erelid van de Noordbrabantsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid.
1860–1867	Lid Gemeenteraad Zwolle.
1860	Lid commissie totstandkoming spoorwegnet (Spoorwegcommissie, ingesteld bij K.B. van 24 augustus 1860).
1879	Erelid van de Maatschappij van Landbouw, Tuinbouw en Veeteelt in Breda e.o.

Een fragment van de uitklappagina over de zaden in het vierde deel van de Katechismus der Natuur (bij pagina's 130-131). In totaal 36 fijngetekende zaden, zoals ook die van de klaver, de korenbloem, de zonnedauw of het lepelblad, bevatte de pagina, met het veelzeggende onderschrift: 'Wat zien mijn Oogen! Zijn waarlijk deeze Afbeeldingen Figuuren van Zaaden? … O Godlijke Formeerder, verwaardigt gij de kleenste [sic!] dingen met zodanige Schoonheden, met zulk een onvergelijkelijke Pragt!'(Katechimus der Natuur, deel 4)

Bijlage II: Bibliografie Sloet

A. Werken van algemene aard

1836: Denkbeelden over de opkomst van bevolking en nijverheid ten plattenlande in Overijssel. In: *Jaarboekje Overijssel voor 1837*. Zwolle.
1837: 'Iets over den Vrieschen dichter J.C.P. Salverda'. In: *Algemeene Konst- en letterbode*. (Haarlem).
1837: 'Vlugtige beschouwing van den handel in Overijssel', In: *Jaarboekje voor de Provincie Overijssel voor het jaar 1838*. Zwolle (1837)
1838: Het oude regt en huishoudelijk bestuur der Marke Woolde in Twente. (16e-19e eeuw) In: *Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren,* 3 (1838)128-186.
1841: 'Eenige woorden over de tentoonstelling der voortbrengselen van Overijsselsche nijverheid, gehouden te Zwolle, in de maanden julij en augustus, 1840.' In: *Jaarboekje voor de Provincie Overijssel voor het jaar 1841,* Zwolle.
1843: Levensschets van P.O.C. Vorsselman de Heer. Met bijlagen van J.F.L. Schröder, G.J. Mulder en S. van Delden. Deventer.
1849: 'Voorrede' In: Joseph Droz. *Staathuishoudkunde, of beginselen van de leer des rijksdoms*. (Deventer) 1849. 2e druk. (Vertaling door Sloet van: *Economie politique, ou principe de la science des richesses*. Bruxelles 1829.)
1849: Nota betreffende het Ontwerp van Wet, houdende eene belasting tot dekking van het te kort over 1848 en 1849. S.l.
1850: Voorrede bij: Staathuishoudkunde (enz.). Deventer 1850. 2e druk.
1851: *Korte aanteekening bij het Handboekje der staathuishoudkunde, getrokken uit de handschriften van Jeremias Bentham, door Et. Dumont. Naar het Fransch*. Deventer.
1854: *Schets eener statistieke plaatsbeschrijving voor de gemeenten in Overijssel*. Zwolle.
1855: *Beknopte handleiding voor de teelt van augurken*. (Met J. Zeehuisen jr. en A. van Naamen van Eemnes.) Zwolle.
1856: *Het Zwolsche Diep en de verbetering van deszelfs vaarwater*. Zwolle 1856.
1857: *Voorstel tot verandering der tienden in grondrenten*. S.l.
1861: Een woord tot sluiting der 15e vergadering van het gewestelijk genootschap van onderwijzers in Overijssel. Zwolle.
1862: Algemeen register op den inhoud der twintig eerste jaargangen van het Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek. Zwolle.
1862: Toespraak aan de leden van het XVIIe Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres. S.l.
1868: Levensbericht van Philip Christiaan Molhuysen. 1793-1865. In: *Handelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*. Leiden 1868.
1869: Herinneringen aan J.H. Halbertsma: in een brief medegedeeld achter diens leven in *De Vrije Fries*. S.l.
1874: *Proeve eener opgave van bouwstoffen voor eene geschiedenis en statistiek van den Nederlandschen landbouw. Opgesteld ingevolge opdragt van het XXIIIe en uitgegeven door het XXVIIe Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres*. (Omslagtitel: *Bouwstoffen voorgeschiedenis en statistiek van den Nederlandschen landbouw.)* 's-Gravenhage. (Met W.J.D. van Iterson.)

B. *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek,* 1841-1875

Dit tijdschrift wordt hier aangehaald door het noemen van het nummer van een 'deel' en de afleveringen en daarna van de pagina's (1-1, 84-113). In de noten is gekozen voor een verkorte versie, waarbij de aanduiding van het stuk wordt weggelaten; behalve voor deel 1, aangezien toen nog niet was gekozen voor een doorgaande paginanummering per deel. De eerste 'serie' loopt tot en met nummer 12, daarna begint in 1856 de tweede serie met wederom een deel 1 en in 1865 idem de derde. De gehele reeks werd echter doorgenummerd van 1 tot en met 28. In de hierna volgende tabel worden de jaren genoemd waarin het eerste stuk van een deel verscheen.

Jaar deel	Jaar deel	Jaar deel	Jaar deel	Jaar deel
1841: 1	1852: 7	1856: 13	1860: 19	1865: 25
1843: 2	1853: 8	1857: 14	1861: 20	1866: 26
1846: 3	1853: 9	1857: 15	1861: 21	1869: 27
1848: 4	1854: 10	1858: 16	1862: 22	1875: 28
1850: 5	1855: 11	1859: 17	1863: 23	
1851: 6	1855: 12	1859: 18	1864: 24	

De inhoud is hier onverdeeld in: 1 Bijdragen die met elkaar Sloets 'Grondtrekken der staathuishoudkunde' vormen en waarvan ook de paragraafnummers worden genoemd. 2 Overige door Sloet geschreven artikelen. 3 Door Sloet geschreven recensies. 4 Door Sloet gemaakte vertalingen. 5 Aan het voorafgaande zijn volledigheidshalve ook de overige in het tijdschrift publicerende auteurs toegevoegd, alsmede (6) de titels van enkele anonieme bijdragen. Voorts zij opgemerkt dat in 1862 door Sloet een alfabetisch 'Algemeen register' is vervaardigd op de inhoud van eerste 20 delen. Zie onder A).

1. Grondtrekken der staathuishoudkunde

[Eerste afdeling] 1-1, § 1 Omvang en bepaling der wetenschap. 1-9; § 2 Wat is volksrijkdom? 10-13; § 3 Of de onstoffelijke goederen een onderwerp der staathuishoudkunde uitmaken? 14-16. –1-2, § 4 Over de waarde in het algemeen. 1-2; § 5 Over de natuurlijke waarde. 3-8; § 6 Over de kunstmatige waarde. 8-15; § 7 Over de natuurlijke ruilingswaarde. 15-18; § 8 Over den prijs der goederen. 18-22. - 1-3, § 9 Over de voortbrenging van waarde. 1-8; § 10 Over tijd en plaats in de voortbrenging van waarde. 9-15; § 11 Over de indeeling van den arbeid. 15-17. – 1-4, § 12 Over de verschillende klassen van voortbrengers. 1-4; § 13 Over de verdeeling van den arbeid. 4-17. – 2-1, § 14 Over de werktuigen. 1-14. – 2-2, § 15 Over den eigendom. 141-154. – 2-3, § 16 Over den invloed der regering op de voortbrenging van waardijen. 269-291.

[Tweede afdeling] 2- 4, § 1 Het Jagersleven. 415-425.

[Derde afdeling] 3-1, § 1 De Visscherij. 1-19. – 3-2, § 2 De kleine Visscherij. 127-153. – 3-3, § 3 Het Herdersleven. 271-289. – 3-4, § 4 De eerste grenzen. 401-412. – 4-1, § 5 Verdeeling van den arbeid in het landbouwend bedrijf. 1-9. – 4-2, § 6 Over de deelbaarheid van den grondeigendom. – 4-3, § 7 Landpacht. 275-302. – 4-4, § 8 Over de middelen tot opbeuring van den landbouw. 407-421.

[Vierde afdeling] 5-1, § 1 Het Mijnwezen. 1-11.

[Vijfde afdeling] *De handel*. 5-2, § 1 Aard van den handel. 117-121; § 2 De tweede hand. 121-128; § 3 De binnenlandsche handel in betrekking tot de vermeerdering van den volksrijkdom. 128-131. – 5-3, § 3[a] Aard der ruilingen; invoer en uitvoer; balans van den handel. 261-269; § 4 De markt (Jaar- en weekmarkten). 269-276; § 5 Over den slijt der waren. 276-286. – 5-4, § 6 De Koloniale Markt. 379-392. – 6-1, § 7 De Vrijheid der Ruilingen. 1-14. – 6-2, § 8 Over het Stapelregt. 143-149; § 9 Gepriviligieerde Handelscompagniën. 149-155. – 6-3, § 10 Naamlooze Maatschappijen. 263-269; § 11 Vrijhavens. 269-273. – 6-4, § 12 Het entrepôtstelsel. 357-366. – 7-1, § 13 De Makelaardij. 1-16; § 14 De cargadoors. 16-19. – 7-2, § 15 De Beurs. 155-163. – 7-3, § 16 Over de handels-consuls (1). 279-289. – 7-4, § 17 De maten en gewigten. 397-410. – 8-1, § 18 Het geld, als ruilmiddel. 1-5; § 19 Het geld, als koopwaare. 5-8; § 20 De grondstof van het geld. Goud en Zilver. 8-12; § 21 De Platina, als ruilmiddel. 12-14; § 22 Het koper, als ruilmiddel. 14-19. – 8-2, § 23 Het geld geen teeken van waarde. 117-121; § 24 Het geld geen pand. 121-122; § 25 In hoever is het geld een maat van de waarde? 122-126; § 26 Is het koren of de arbeid een betere maatstaf voor de waardebepaling van het geld? 126-136. – 8-3, § 27 De prijs van het geld. 233-245; § 28 Over de betrekkelijke waarde van het geld en zilver. 245-250. – 8-4, § 29 Over den omloop van het geld. 345-352; § 30 Over den verboden uitvoer van goud- en zilvergeld. 352-356. – 9-1, § 31 Over het afslijten van het geld. 1-7; § 32 Wie behoort het verlies der afslijting te dragen. 7-10; § 33 Over den stempel. 10-14. – 9-3, § 34 Over de kosten der aanmunting. 117-120; § 35 In hoe ver de Staat het regt van munten zelf moet uitoefenen. 121-124; § 36 Over de hoegrootheid der aanmunting. 125-130; § 37 Over den omloop van vreemd geld. 131-132. – 9-5, § 38 Over het papieren geld of muntpapier. 229-239. – 9-7, § 39 Over het bankwezen. 341-350. – 10-1, § 40 Over de onderscheidene soorten van Banken. 1-11.

De fabrijkmatige Nijverheid: 10-3, § 1 De voortbrengende kracht der fabrijkmatige Nijverheid. 139-144; § 2 Over den invloed van het fabrijkwezen op de zedelijkheid van den arbeidenden stand. 144-152. – 10-5, § 3 Vergelijking van de nijverheid der handwerken en de fabrijk-nijverheid. 247-250; § 4 Over de concentratie der handwerken. 250-252; § 5 Middelen tot opbeuring van de handwerken en de handwerksstand. 252-256.

Verspreiding van den rijkdom: 10-7, § 1 Verspreiding van den rijkdom. 351-354; § 2 De stoornis in den omloop van den rijkdom bij de Oostersche volkeren. 355-359; § 3 Over de hinderpalen, die de verspreiding van den rijkdom in de nieuwere staten in den weg staan. 359-363; § 4 Bevordering van de verspreiding. 364-370. – 11-1, § 5 Over de verdeeling van den rijkdom bij de voort-

brenging. 1-5; § 6 Over de bronnen onzer inkomsten. 6-8; § 7 Over den verschillenden aard van den prijs. 8-16; § 8 Over de loonen. 17; § 9 Over den noodzakelijken prijs der dagloonen. 17-21. – 11-3, § 10 Over de marktprijs der loonen. 129-132; § 11 Over de wettelijke bepalingen tegen het zamenspannen der werklieden tot verhooging der dagloonen. 133-137; § 12 De navraag regelt zich naar de behoefte aan arbeid. 138-140; § 13 De navraag in arbeid wordt beperkt door de hoeveelheid van het daartoe bestemd kapitaal. 140-143; § 14 Over den invloed van eene algemeene duurte op den stand der dagloonen. 144-147; § 15 Andere oorzaken, die op de navraag invloed hebben. 147-150.[1] – 11-5, § 17 Wat het aanbod van den arbeid doet, toe- of afnemen. 255-258; § 18 Over de voordeelen van hooge dagloonen. 258-263; § 19 Over het werken bij het stuk. 263-267; § 20 Over het verschil van de prijzen der loonen in de verschillende beroepen en bedrijven. 267-274. – 11-7, § 21 Over de verdeeling van de inkomsten der landerijen. 379-380; § 22 De leer der grondrente, volgens Ricardo. 380-394.

Beschouwing van de leer van Ricardo over de grondrente. 12-1, § 1 Het woord Grondrente. 1-3; § 2 De geschiedkundige grondslag van de grondrente. 3-6; § 3 Het verschil in vruchtbaarheid van den grond oorzaak van de grondrente. 6-8; § 4 Maatstaf van de grondrente. 8-11; § 5 Verband tusschen grondrente en pacht. 11-13. – 12-3, § 6 De verdeeling van de opbrengst van den bodem. 113-115; § 7 Over de ruwe en zuivere opbrengst. 115-117; § 8 De verdeeling van de landelijke opbrengsten, in de verschillende wijzen en trappen van landbouw. 117-125. – 12-5, § 9 De geld-intrest. 233-244.

Het verbruik. 12-7, § 1 Het begrip van verbruik. 369-374; § 2 Over de verschillende soorten van onvoortbrengend verbruik. 374-385.

2. Artikelen

Statistieke beschrijving van Zwol. Inleiding. (Beginselen en opkomst der stad.) 1-1, 84-113. (Tab. na pag. 131.)

Over de wijziging van ons tarief van in- uit- en doorvoer. 1-2, 23-45.

Het misbruik van sterken drank, geen oorzaak, maar gevolg. 1-2, 46-64.

Denkbeelden van den Chineschen Wijsgeer Meng-Tseu over de verdeeling van den arbeid. 1-2, 82-84.

Everardus Otto, een der eerste beoefenaren der kritische statistiek. 1-3, 32-35.

Eenige aanmerkingen op de Wet van 25 Januarij, 1817, omtrent het verleenen van uitsluitende regten op uitvindingen en verbeteringen van Kunst- en Volksvlijt. 1-3, 50-57.

Voorstel van den Stadhouder Willem IV tot opbeuring van den Koophandel. (anno 1751). 1-3, 57-110.

Over het rondventen ten platten lande. 1-4, 70-77.

Aankweeking van nieuwe Gewassen in onze Overzeesche Bezittingen. 1-4, 87-95.

Kleine aanteekeningen, opmerkingen enz. 1-4, 95-100; 2-3, 377-382; 3-2, 245-256; 8-1, 100-107; 9-2, 105-109; 9-6, 330-334; 10-5, 269-274; 11-5, 312-317; 12-3, 159-164; 12-8, 477-480; 13-4, 219-228; 13-7, 421-430; 14-2, 122-124; 14-4, 235-240; 14-6, 346-355; 15-1, 60-67; 15-2, 130-140; 15-4, 242-246; 15-5, 299-310; 15-8, 514-519; 16-1, 44-52; 16-2, 106-111; 16-3, 238-

243; 16-7, 419-426; 17-1, 40-49; 17-2, 102-108; 17-4, 219-224; 17-6, 355-363; 17-8, 476-480; 18-2, 118-120; 18-5, 296-305; 18-7, 439-440; 19-2, 100-107; 19-4, 234-240; 19-7, 418-424; 20-1, 48-52; 20-3, 167-172; 20-6, 344-349; 21-3, 156-163; 21-6, 322-329; 22-3, 178-184; 22-6, 347-353; 23-2, 83-94; 23-4, 219-226; 23-7, 397-410; 24-2, 103-108; 24-7, 431-432; 24-8, 477-482.

Eenige beschouwingen over het ontwerp eener nieuwe kolonisatie in Nederlandsch Guyana. 2-2, 106-128.

Hoenderlo op de Veluwe. 2-2, 237-255.

De Dedemsvaart. 2-3, 308-353.

Eerste berigten van de vestiging eener volkplanting van blanken in Nederlandsch Guyana. 2-3, 354-376.

Jongste berigten omtrent de kolonisatie in Nederlandsch Guyana. II-4, 443-479; 3-1, 102-108.

Plan eener Tentoonstelling van voortbrengselen van Europesche Nijverheid en Kunst in Nederland. 3-1, 19-29.

Het Voerwezen ten Platten Lande, in betrekking tot ons Patentwezen. 3-1, 30-45.

Het Concept-Tarief op den In- Uit- en Doorvoer. 3-1, 46-89.

Muntwezen in de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen. 3-1, 90-102.

De Kolonisatie aan de Saramacca. 3-2, 190-202.

De kolonisatie der Mosquito-kust. 3-2, 205-231.

Het Muntwezen in de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen. 3-2, 231-243.

De redevoering van Sir Robert Peel, over de tariefshervorming, gehouden den 27 Januarij 1846. 3-3, 364-380.

De voetpaden der Natie. 3-4, 449-461.

Beredeneerde schets eener gewestelijke Statistiek. 3-4, 462-484.

Vestiging der volkplanting aan de Saramacca. 3-4, 485-521.

Opgaaf van het getal ingeschrevenen voor de Nationale Militie, met vermelding hoevelen onder dezelve al dan niet lezen en schrijven kunnen. 3-4, 522-528; 4-2, 262-265.

Het matten in Overijssel. 4-1, 47-58.

Overdrevene voortbrenging. 4-1, 59-73.

Dobberingen der graanprijzen hier te lande in de 16de en 17de eeuw. 4-1, 73-84.

Bijdragen tot het armwezen. 4-1, 85-90.

Nog iets naders over het schoolfonds. 4-1, 93-122.

Mededeeling over het statistiek bureau der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart, gedaan door haren Voorzitter in de algemeene Vergadering van 10 December 1847. 4-2, 200-220.

Nederlandsche wetgeving op het stuk der zeebrieven. 4-2, 247-254.

Paardenposterij. 4-2, 255-261.

Over het stelsel van hulpbanken. 4-3, 357-376.

Onze policie-reglementen in betrekking tot den nationalen arbeid. 4-3, 377-384.

Onze tijd, in betrekking tot de uitbreiding onzer nijverheid. 4-3, 385-393.

Eene stem uit Indië over het Indische muntwezen. 4-4, 465-499.

De Huishoudkunde volgens de Socratische School. 5-1, 54-75.

Voorrede van de Nederduitsche vertaling van het werk: Staathuishoudkunde of beginselen van de leer des rijkdoms, door Joseph Droz. 5-1, 76-83.
Het monopolie van zout in Engelsch-Indië. 5-1, 84-93.
De handel op de Westkust van Amerika en de Oostkust van Azië. 5-2, 141-155.
De bemoeijing der Regering met den aanleg van openbare werken. 5-2, 210-224.
De negerstaat Liberia, op de westkust van Afrika. 5-3, 287-294.
Bijdrage tot het Armwezen in de middeleeuwen. De oude wetten van het Gasthuis van den Heiligen Geest te Deventer. 5-3, 329-339.
Verslag van de stads Armen-Inrichting te Zwolle. 5-3, 340-347.
De uitbreiding van onzen mesthandel. 5-3, 348-363.
De beoefening der Statistiek hier te lande. 5-3, 364-371.
Over den goeden smaak in de voortbrenging van goederen. 5-4, 474-487.
De koffijteelt op Ceilon. 6-1, 101-106.
De Fruitières, of vennootschappen tot zuivelbereiding in Zwitserland. 6-2, 230-238.
Het beginsel der tolheffing op de vaarten en wegen. 6-2, 239-249.
Algemeen Verslag der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. 6-3, 310-330.
Het eijerenzoeken. 6-3, 331-342.
Beoordeeling van de leer van Say omtrent de natuurkrachten, als bestanddeel van de voortbrenging. 6-4, 436-442.
Beoefening der Statistiek van ons Vaderland. 6-4, 443-460.
De coupon-knippers. 7-1, 78-85.
Het verbruik van vleesch te Londen. 7-1, 85-90.
De konijnenteelt in België. 7-1, 90-95.
Invloed van het afschaffen der premies op de Engelsche haringvisscherij. 7-1, 116-119.
Statistieke levensberigten omtrent 1600 personen uit bedeelde en zeer behoeftige huisgezinnen, die van 1 januarij 1823 tot april 1840 op de scholen der stads armen-inrigting te Zwolle zijn opgenomen. 7-1, 120-121.
De Robbenvangst. 7-2, 195-208.
Over den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende en dienstbare bevolking ten platten lande, in de provincie Zeeland. 7-2, 209-228
De klagt over het materiële van onzen tijd. 7-2, 229-251.
Een staal van het oud Javaansch belastingstelsel. 7-2, 258-261.
Het Erve Groot-Zeewijk in Groningen. 7-3, 327-349.
De vroege knollenteelt in de Streek (Noord-Holland). 7-3, 350-353.
De Texelsche en Zeeuwsche Oester-Visscherij. 7-3, 354-369.
De Zeeuwsche Mossel-Visscherij. 7-3, 370-372.
Over de gelijke voorwaarden der voortbrenging. 7-4, 461-472.
De rijkdom der Surinaamsche bosschen in Meubelhout. 7-4, 495-519.
Eenige hoofdbeginselen van de leer der belastingen. 8-1, 66-78; 8-3, 316-332; 8-4, 453-462; 10-2, 115-127; 11-3, 151-172.
De hoenderteelt hier te lande. 8-1, 79-95.
De teelt van aardakers op het eiland Over-Flakkee. 8-1, 96-99.

Beschouwing van de verpligting der burgerlijke gemeenten ten platten lande tot het onderhoud der armen. 8-2, 183-195.
Het stelsel der werkhuizen voor de armen. 8-2, 196-212.
Opleiding tot een toekomstig bestaan voor de jongelieden op Nederlandsch Mettray te Gorssel, bij Zutphen. 9-1, 42-54.
Het uitsluitend koopen bij geloofsgenoten, uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 9-2, 61-68.
De uitvoer naar Engeland in betrekking tot onzen binnenlandschen verbruiker. 9-3, 157-162.
De handel uit Nederland op de Molukken. 9-4, 169-187.
Iets over den uitvoer van voortbrengselen van landbouw en veeteelt in de vereenigde staten van Noord Amerika. 9-4, 204-207.
De aanstaande tariefsherziening. 9-4, 208-213.
De armoede en de naderende winter. 9-4, 214-220.
De wortelen siroop. 9-8, 426-428.
Statistiek der openbare boekerijen in België. 9-8, 429-433.
De school in eene Engelsche kaarssenfabriek. 9-8, 434-441.
Gevoelen van Blanqui over den belasten invoer van vleesch en vee in Frankrijk. 10-2, 128-136.
Staathuishoudkunde à la Renaissance in Nederland. 10-3, 155-164.
Invoer van vleesch, spek, vee en dierlijk voedsel in Engeland. 10-3, 170.
Statistiek der papierfabrieken in Nederland. 10-3, 171.
Bijdrage tot de volksvoeding in Nederland. 10-4, 222-234.
Het zilbarnen. 10-5, 259-268.
De Zwarte Zee en de Indische zee. 10-6, 293-312.
Over den aard van de nijverheid der Vereenigde Staten. 10-6, 313-319.
De karavanen-handel in Afrika. 10-6, 324-339.
Over de medewerking van de gemeenschappelijke eigenaren voor werken van gezamenlijk belang. 10-7, 377-380.
Consideratiën over de huijdendaagsche commercie ofte navale negotie. 10-7, 381-404.
De openstelling van Japan. 10-8, 429-446.
De Alften-visscherij. 10-8, 467-470; 11-1, 55-56.
Behoort de Staathuishoudkunde een element van ons lager onderwijs te worden? 10-8, 471-480.
Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Assen. 11-1, 22-41.
De Porceleinhorens als ruilmiddel in Azië en Afrika. 11-1, 45-54.
Over onzen vroegeren en hedendaagschen oeconomischen toestand. 11-2, 103-112.
Het benuttigen van het stoomgemaal in onze polders tot doeleinden van nijverheid. 11-3, 173-176.
Levensberigt van W. Sloet tot Westerholt. 11-3, 177-186.
Bijdragen tot de landbouw-statistiek. 11-3, 187.
Overzigt van de jongste staathuishoudkundige en statistische letterkunde in het buitenland. 11-3, 188-192; 11-5, 318-322; 12-1, 49-56; 12-5, 295-296; 12-6, 68; 13-2, 123-124; 13-6, 367-368; 13-7, 431-432; 14-6, 365-366; 15-2, 141-142; 15-5, 320; 15-7, 444; 15-8, 532; 16-7, 433-436.

Het zeewier. 11-4, 193-210.
Iets over de grenzen der statistiek. 11-4, 216-221.
Statistieke bijdrage tot de kennis der Russische krijgsmagt. 11-4, 222-232.
Beknopt overzigt van Nederlandsch handel en scheepvaart in 1853. 11-4, 233-236.
Vergelijkende Staat der onkosten van een schip, … in de navolgende havens. 11-4, 237.
Over het stelsel van gemeenschappelijke magazijnen. 11-5, 288-293.
De varkensteelt in Noord-Amerika. 11-5, 294-298.
De warmtestof in de voortbrenging. 11-5, 299-303.
De tegenwoordige toestand onzer zeevisscherijen. 11-5, 304-311.
Over de wetgeving op de octrooijen. 11-6, 340-357.
De kalvermesterij op de Veluwe, vooral langs de Zuiderzee. 11-6, 358-364.
Boomkweekerijen bij de scholen ten platten lande. 11-7, 417-421.
School-Bibliotheken. 11-7, 422-424.
Prijsvragen over onderwerpen van Staathuishoudkunde en Statistiek. 11-7, 425-426; 13-2, 112-113; 15-4, 247-249; 15-5, 311; 15-7, 427-428.
Onze tuinen. 11-8, 435-459.
Volksboekerijen in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. 11-5, 480-486.
Staat van de landverhuizing in Europa. 12-1, 14-23.
Het bouwen van casernen als een geldelijke maatregel uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 12-1, 24-30.
Het maken van korfjes te Noordwolde. 12-1, 31-34.
Onze klompenmakerijen. 12-1, 40-46.
Staat van het Vee, gedurende het jaar 1853 op de jaarmarkten in Drenthe aangebragt. 12-1, 48.
De veren van beurtschepen. 12-2, 93-98.
De teelt van bloedzuigers in Frankrijk. 12-3, 126-131.
Het oprigten van een koloniaal museum. 12-3, 132-139.
Het verteren der pensioenen buiten 's lands. 12-3, 140-144.
Huisselijk budjet van een predikant uit de 17de eeuw. 12-3, 154-156.
De verfraaijing van ons landschap. 12-4, 169-184.
Een Britsch Koloniaal Gouverneur. 12-6, 337-349.
Beknopt geschiedkundig overzigt van de tijden van duurte en gebrek hier te lande in het middeleeuwsch tijdvak. 12-7, 386-404.
Het amortiseren van onze staatsschuld. 12-7, 415-420.
Beknopt overzigt van de droogmaking van het Haarlemmermeer. 12-8, 448-453.
Vloeibare mest om niet. 12-8, 454-460.
Het Zwolsche Diep. 13-1, 21-62.
Iets over de eindelijke verdwijning onzer hooge veenen. 13-2, 81-85.
Over het rooven van kunstschatten in den oorlog. 13-2, 95-100.
Over de uitbreiding van den handel in Nederduitsche boeken. 13-2, 101-111.
De vaste brug te Keulen. 13-3, 160-170.
Huishoudelijke budjets van gezinnen van werklieden te Amsterdam, behoorende bij een adres van den Heer Paul van Vlissingen, aan de Leden der Staten-Generaal, 21 November 1854, ingediend. 13-4, 229-234.

Beknopt geschiedkundig overzigt van het tiendwezen hier te lande. 13-5, 256-276; 14-3, 153-172.
De handel van Wallachije. 13-5, 277-284.
Eene allerliefste tentoonstelling. 13-5, 285-292.
De Geographische Maatschappijen in Europa. 13-6, 337-342.
Groenland. 13-7, 413-416.
Siam. 13-7, 417-420.
Het recht van de vlag in betrekking tot onzen scheepsbouw en handel. 14-1, 1-28.
Bijdrage tot het belastingstelsel hier te lande in de 13e eeuw. 14-1, 42-45.
Een brief uit Bentheim in den zomer van 1856. 14-2, 73-106.
De immigratie van Chinezen in Nederlandsch Guyana. 14-2, 107-116.
Beknopt verslag van een aperçu sur la Hollande, par Mr. d'Alphonse, Baron de l'Empire, Intendant de l'interieur en Hollande, in het jaar 1810-1812. 14-4, 193-215.
Onze meel- en broodbereiding. 14-4, 222-228.
De handel en scheepvaart in Neêrlandsch Indie. 14-5, 275-299; 14-7, 385-406.
Het internationale ruilingstelsel van boeken en zijne werking. 14-5, 300-306.
De Hollandsche gemeenebesten in Zuid-Afrika. 14-6, 311-332.
Het Engelsch aardewerk. 14-6, 333-339.
Onze Arcadia's. 14-7, 367-384; 14-8, 433-468; 15-1, 1-22; 15-2, 79-107; 15-8, 445-468; 16-3, 121-136.
De Landlords en de Engelsche Landbouw. (Naar J.F. Schulzes, *Nationalöconomischer Bilder aus Englands Volksleben*). 14-7, 407-425.
Het Taboe. 14-8, 469-480.
De tegenwoordige toestand van de Maatschappij van Weldadigheid. 15-1, 23-52.
Over den invloed der mode op den volksrijkdom. 15-1, 53-59.
De kunstmatige vischteelt in Schotland. 15-2, 123-129.
De advertentiën in de dagbladen. 15-3, 169-175.
De ondergang van eene socialistische volkplanting. 15-3, 176-180.
Over de verschillende leeftijden der volkeren, uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 15-4, 201-229; 15-6, 321-346.
Overbevolking en kolonisatie. 15-4, 230-241.
Iets voer de waardeverhouding der goederen. 15-5, 289-298.
Beknopt statistiek overzigt van Britsch-Indië. 15-6, 368-375.
Is er eene afzonderlijke staathuishoudkunde voor Indië? 15-7, 385-416.
Over den gemiddelden leeftijd der menschen. 15-7, 417-426.
De eerste ontwikkeling van den eigendom bij de Germanen. 16-1, 1-17.
Staathuishoudkundige vooruitgang in België. 16-1, 18-42; 16-2, 65-77.
De Chinesche Landverhuizing. 16-2, 78-96.
Het Kastenwezen in Britsch-Indië. 16-2, 97-105.
Iets over den voormaligen en tegenwoordigen Levantschen handel. 16-3, 178-191; 16-5, 255-281.
De Stader-tol. 16-4, 201-221.
Het socialisme en communisme in China. 16-4, 221-234.
Statistiek der dienstboden. 16-4, 234-236.

Statistiek der blinden in Nederland. 16-4, 237.
De nieuwe koloniale staatkunde omtrent onze O. I. buitenbezittingen. 16-5, 287-306; 16-6, 355-376.
Hofwijck en de Zeestraet van Constantijn Huygens. 16-7, 381-407.
Het wad of pandelingschap bij de Germanen. 16-7, 408-418.
Over den toekomstigen rijkdom der volkeren. 16-8, 437-453.
De Friesche tesckloaw. 16-8, 454-477.
Den Binchorst, ofte het lof des gelucsalighen ende gherustmoedighen landlevens. 17-2, 84-91.
Onze oude landbouwregten volgens Cristian Henric. Trotz. 17-4, 183-201; 17-5, 239-257; 17-6, 339-354; 17-7, 395-410; 17-8, 439-449; 18-1, 1-20; 18-2, 65-81.
Over de benaming van historische staathuishoudkundige school. 17-4, 205-213.
Iets over het tiendregt in Turkije. 17-4, 214-218.
Het Staphorster veld. 17-5, 258-271.
Overzigt van den handel in de Roode zee en de schalen van Egypte. 17-7, 411-418.
Het Goor en de Veelken Meede bij Elburg. 17-8, 459-465.
De tapisserie in Duitschland. 17-8, 466-471.
De provinciale statistieke bureaux. 17-8, 472-476.
De greente te Genemuiden. 18-1, 21-28.
Iets over onze handelsbetrekkingen met Japan. 18-1, 36-53.
Zielkundige beschouwingen over den tegenstand tegen openbare werken. 18-3, 136-147.
Journaal der reize van den Agent van Nationale oeconomie der Bataafsche Republiek (A°. 1800). 18-4, 194-217; 18-5, 241-254; 18-6, 313-337; 18-7, 377-392; 18-8, 441-459; 19-1, 1-18; 19-2, 57-74; 19-3, 121-141; 19-4, 185-199; 19-5, 249-263.
Oeconomische beschrijving van de badplaats Zandvoord. 18-5, 255-295.
De openbare werken in Nederland in 1858. (Volgens het regerings-verslag). 18-6, 338-353.
Inleiding tot eene proeve over den oorspronkelijken aanleg en de eerste ontwikkeling van het Germaansche ras. 18-6, 354-370.
De vier Faculteiten. 18-7, 407-426.
Staat onzer zeevisscherijen in 1858. 18-7, 427-438.
Een blik op onzen staathuishoudkundigen toestand bij de intrede van eenen nieuwen jaarkring. 18-8, 460-479.
Onze doorvoerhandel. 19-1, 19-37.
De Noorweegsche Visscherij. 19-1, 38-41.
De wetgeving op de landverhuizing. 19-2, 75-83.
De vereenigingen tot het bouwen van kleine woningen. 19-2, 84-99.
Het verband tusschen Staathuishoudkunde en Zedekunde. 19-3, 160-173.
Koloniale plantentuinen. 19-4, 225-233.
De Moluksche handel. 19-5, 292-299.
Onderwijs-statistiek. 19-5, 300.
Onze landbouw in het jaar 1800. 19-6, 313-328; 19-7, 369-386; 19-8, 433-449; 20-1, 1-10; 20-2, 65-77.

Geen vuilnis of afval meer. (Naar *Chambers Journal).* 19-6, 341-350.
Iets over de hinderpalen, die de uitbreiding der bevolking hier te lande in den weg staan. 19-6, 351-358.
Onze bezittingen op de westkust van Afrika. 19-7, 387-401.
Bijdrage tot den veiligheidstoestand hier te lande bij den aanvang onzer voormalige republiek. 19-8, 450-460.
Over de vraag, of het fabrijkwezen meer tot verarming leidt dan de landbouw? 19-8, 461-467.
De spoorwegen en onze landbouw. 19-8, 468-473.
Twee socialistische Staten. 20-1, 11-33; 20-5, 241-275.
Voorbeelden van den invloed der spoorwegen op den prijs van den grondeigendom en de landbouw-voortbrengselen. 20-1, 34-37.
Eenige bijzonderheden omtrent de vischkunst in onze Oost-Indië. 20-1, 38-47.
Het Rijk van Banjermassin. 20-2, 78-104.
De behoefte aan staathuishoudkundige kennis van onzen boerenstand. 20-2, 105-116.
Het natuurkundig onderwijs op de lagere school. 20-2, 116-120.
De landbouw der Romeinen. 20-3, 121-148.
De handelsvrijheid en het constitutioneel beginsel. 20-3, 149-166.
De landbouw der Italianen. 20-4, 185-217.
Over de verschillende oorzaken, die de besparing bevorderen en tegenwerken. 20-4, 218-225.
Onze esschen of enken. 20-6, 305-322.
De pioniers te Rochdale, of God helpt, wie zich zelven helpt. 20-6, 331-343.
De arbeidende stand in Frankrijk. 20-7, 387-405; 20-8, 425-434.
Beschouwing der consulaire berigten. 20-8, 435-450.
De vlasbouw van de boeren in het Overmaassche. 20-8, 451-455.
Het streven der maatschappij in vroegeren tijd en thans. 20-8, 456-466.
De bubbel in 1719 en 1720. 21-1, 23-34.
Het persen van stalstrooisel. 21-1, 35-41.
Een woord tot sluiting der 15de vergadering van het gewestelijk genootschap van onderwijzers in Overijssel. 21-2, 82-94.
De jute. 21-2, 95-98.
De landbouw in het klein, in betrekking tot den veestapel. 21-3, 128-134.
De behoefte aan land- en volkerenkennis bij onzen zeevarenden stand. 21-3, 146-150.
Eene voorwaarde bij de inlijving in het staande leger. 21-3, 151-155.
Mr. J. Ackersdijck. 21-4, 169-184.
De uitbreiding onzer markt. 21-4, 185-213; 21-5, 225-239.
De kostbaarheid der telegraaf. 21-5, 251-262.
De aanbouw eener nieuwe arbeidersstad. 21-5, 263-273.
Het ontwerp van wet tot regeling der inkomende en uitgaande regten in Nederlandsch Oost-Indië. 21-6, 285-311.
De landbouw der Chinezen. 21-7, 377-412.
De verandering van belastingstelsel. 21-8, 449-457.
Het examenstelsel. 21-8, 458-466.
De strijd der natuur met de voortbrenging. 12-1, 1-14.

De zucht naar het landleven, een trek in ons volkskarakter, beschouwd in verband tot den landbouw. 12-2, 65-80.
De kamers van koophandel en fabrijken. 22-2, 81-97.
Over de gebrekkige indeeling en het nut van het zamenleggen der landerijen. 22-2, 98-105.
De staatsbegrooting van het Russische rijk. 22-2, 106-115.
Verslag onzer oudste reisverhalen naar Indië. 22-3, 129-146; 22-4, 185-198; 22-6, 324-335; 22-7, 361-380; 23-1, 28-35; 23-2, 57-67; 24-3, 154-167.
Onze betrekking tot het buitenland. 22-3, 147-161.
Het subsidiestelsel. 22-4, 199-212.
Eene bladvulling. 22-4, 218.
Ons postwezen. 22-5, 249-256.
De landbouw in Japan. 22-5, 257-274.
Het ontwerp van wet tot afkoopbaarstelling der tienden. 22-5, 291-296.
De nieuwe gemeentewet in Oostenrijk. 22-5, 297-301.
De wet op het middelbaar onderwijs. 22-5, 302-304;
Toespraak aan de leden van het 17de Nederlandsch Landhuishoudkundig congres. 22-6, 305-323.
De tegenwoordige staatkundige toestand van Japan. 22-7, 381-390.
De volksboekerijen en de verbetering van den landbouw in België. 22-7, 391-395.
Centralisatie en staatkundige vrijheid. 22-8, 417-440; 23-1, 1-24; 23-3, 115-135; 23-8, 411-438.
Straten, posthuizen en herbergen in de Romeinsche oudheid. 22-8, 441-454.
Het ontwerp van wet op de registratie en den landbouw. 22-8, 455-465.
Aanhangsel. 23-1, 25-27.
Over den voorkoop van het tweede gewas op Java. 23-1, 36-41.
De steenolie in de Vereenigde Staten van Amerika en in den Nederlandsch Indischen archipel. 23-2, 68-76.
De melkhandel. 23-2, 77-80.
De landbouw en de registratie volgens Michel Chevalier. 23-2, 81-82.
Engelsche berigten over Borneo. 23-3, 153-178.
Geschiedenis der mededinging. 23-4, 203-218.
Overzigt der Belgische consulaire berigten, 1862. 23-5, 251-270; 23-6, 291-312; 23-8, 439-457. - 1863. 24-6, 313-339; 24-7, 369-386; 24-8, 433-448; 25-1, 1-16. – 1864. 25-7, 361-377; 25-8, 417-434; 26-1, 1-21. – 1865. 26-4, 177-198; 26-5, 241-256; 26-6, 297-312; 26-7, 361-379. – 1866. 27-2, 58-82; 27-3, 121-134.
Verslag van de werkzaamheden der Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. 23-7, 355-375; 27-6, 301-323.
De tarieven onzer spoorwegen. 23-8, 458-466.
Hüningen. 24-1, 1-24.
Mestwinning. 24-1, 36-39.
Gevoelen van Napoleon I, over de invoering eener Zondagswet. 24-1, 40-43.
Over den invloed der spoorwegen op het lot der werkende klasse. 24-2, 65-71.
Het bewaren van eetwaren. 24-2, 72-86.
Het werken van de vrouwen. 24-2, 87-96.

Bijdrage tot de werking van de wet op het armbestuur. 24-2, 97-102.
De arbeid in betrekking tot de zamenleving. 24-3, 129-153; 25-2, 77-92; 26-2, 57-73.
Nog iets over het zeewier als meststof. 24-3, 168-169.
Landbouw-Statistiek. 24-4, 193-206.
Iets over het reglement op het bevisschen der Schelde en Zeeuwsche stroomen. 24-4, 207-218.
Bezoldiging onzer diplomatie voormaals en thans. 24-4, 219-220.
Dienstbodenschool te Middelburg. 24-4, 221-227.
Eenige weken in Rippolsdau in het Schwartswald. 24-5, 249-284.
De dag- en weekmarkten. 24-5, 295-303.
De levensloop der uitvinders en verbeteraars der nieuwerwetsche spinnerij en weverij. 24-6, 361-367.
Landbouwlessen uit de oudheid. 24-8, 464-476.
Henrici Constantini Cras, Oratio de prudentia civili in promovenda Mercatura, aº. 1771. Hermanni Bosscha, Oratio de Mercatura, humanitatis matre, aº. 1806. 25-1, 17-30; 25-2, 65-76.
Over den aard der voordeelen, welke de buitenlandsche handel oplevert. 25-1, 31-37.
Bijdrage tot de statistiek van de bevolking in Engeland. 25-1, 38-40.
Een woord over de waarde van de statistiek aangaande de huwelijken onder bloedverwanten. 25-1, 41-42.
Eene curiositeit van hedendaagsche reglementering. 25-2, 93-101.
Het belastingstelsel bij de Romeinen. 25-3, 121-157.
Antwoord aan Mr. J.A. Fruin, op zijn stuk: de Gemeentewet en de Centralisatie. 25-4, 185-226; 26-3, 121-149.
Het oude bijgeloof in den landbouw. 25-5, 286-298.
Over de oorzaken van den woesten staat onzer heidevelden. 25-6, 305-325.
Staat der heidegronden op Veluwe, door de gemeenten aangekocht van het bestuur der domeinen. 25-6, 326-327.
Het overwigt van het kapitaal. 25-6, 328-337.
De oesterteelt op het eiland Ré. 25-7, 378-385.
Iets over de afschaffing van de accijns op het varkensvleesch. 25-7, 386-396.
Het reizen op het ambacht door de Duitsche handwerkslieden. 26-1, 22-31.
Eene geregelde stoomvaart tusschen Java en Australië. 26-1, 32-39.
De tolvrijheid op onze wegen. 26-1, 40-46.
De wettelijke onteigening van vee bij besmetting. 26-2, 74-86.
Over de oorzaken van de landverhuizing der Nederlanders naar de Vereenigde Staten. 26-2, 87-102.
De doode hand. 26-3, 150-164.
Gelderisis. 26-5, 257-268.
Indirecte belastingen. 26-5, 269-281.
Provinciale bureaux voor statistiek. 26-6, 297-321.
De gemeenteschuld in Overijssel. 26-6, 322-341.
Nationaliteit. 26-7, 380-399.
Landbouwkundige architectuur. 26-7, 400-405.

Gemengd/Varia. 26-7, 406-408; 27-1, 53-56; 27-2, 102-104; 27-7, 419-420; 27-8, 475-476; 28-2, 102-111; 28-4, 226-231.
De bescherming der mindere klasse door den Staat. 26-8, 417-425.
Het Koloniaal batig slot. 26-8, 426-443.
Heerendiensten. 26-8, 444-463.
Groote en kleine Staten. 27-1, 1-27.
Eene Siamesche legende. 27-1, 28-30.
Onze beken. 27-1, 31-45.
De veepest. 27-1, 46-52.
Een gevaarlijk wetsartikel. 27-2, 98-101.
Statistieke toestand van steden en dorpen in Holland, in het jaar 1514. 27-3, 135-150; 27-4, 185-191; 27-5, 241-250; 27-8, 437-442.
De wereldmarkt in de toekomst. 27-3, 151-174; 27-4, 193-207; 27-5, 256-274; 27-7, 357-373.
De tabaksteelt in Duitsland. 27-4, 192. (tabel)
De toekomstige bevolking der Zuiderzee. 27-4, 208-219.
De Daily Telegraph over het plan tot droogmaking der Zuiderzee. 27-5, 251-255.
Onze behoeften van het ogenblik. 27-5, 275-293.
Correspondentie. 27-5, 294-300. (Brieven van de Witt Hamer en Vissering, met naschrift van Sloet.)
De Rijkslandbouwschool. 27-6, 324-340.
De vrijheid van ons marktwezen. 27-6, 341-343.
Over de betrekkelijke voortbrenging in het landbouwend bedrijf. 27-7, 404-418.
Over den besten regeringsvorm. 27-8, 421-436; 28-1, 1-13; 28-2, 57-73; 28-4, 185-215.
Het Engelsch comité tot behartiging der belangen van houders der buitenlandsche Staatspapieren. 27-8, 443-447.
De koloniale Staatkunde onzer O.-Indische buitenbezittingen. 27-8, 448-467; 28-1, 14-32; 28-2, 85-96.
Over de uitkomsten van de geldbelegging in nijverheids-ondernemingen hier te lande. 27-8, 468-474.
Het boerenpatent. 28-2, 74-84.
De beloofde wet op de afschaffing der tienden. 28-2, 97-101.
Het vraagstuk der arbeiders. 28-3, 149-175; 28-5, 278-286.
De belasting op de inkomsten. 28-3, 176-184.
De oprigting van Rijksburgerscholen voor meisjes. 28-4, 216-225.
De verhouding van Nederland tot het nieuwe Duitsche Keizerrijk. 28-5, 253-277.
De bestemming der Oost-Indische baten. 28-6, 309-329.
De inkomstenbelasting en de patenten. 28-6, 330-350.
De ontginning onzer afgeveende gronden. 28-7, 361-370.
Eenige vraagpunten over de ontworpen munthervorming. 28-7, 371-379.
De droogmaking van de helft der Zuiderzee. 28-7, 409-432.
Een blik op onzen staatkundigen toestand. 28-8, 433-460.
De bescherming der dieren. 28-8, 461-475.

3. Recensies

Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië, bewerkt naar de jongste en beste berigten. 19-5, 301-302; 26-6, 342-348.
Abeleven, Th.H.A.J. Emile Postel, Grondbeginselen der Anorganische en Organische Scheikunde. 24-4.
Alberda, J.J. Schets der Handelsgeschiedenis. Een leerboek voor de Instituten en inrigtingen van middelbaar onderwijs. 23-2, 101-105.
Allan, F. Het eiland Marken en zijne bewoners. 12-7, 421-424.
Allan, F. Het eiland Schiermonnikoog en zijne bewoners. 14-5, 307-310.
Almanak voor de Nederlandsche West-Indische bezittingen en de kust van Guinea. 17-2, 126; 19-7, 431-432.
Almanak voor landbouwers en veehouders voor het jaar 1871, bevattende vele nuttige zaken om van den landbouw en de veeteelt de meeste voordeelen te trekken. Tweede reeks. Vijfde jaargang. 28-5, 308.
Alstorphius Grevelink, P.W. Het belang van het aannemen van het beginsel van Porto-Franco voor Nederland. 2-3, 383-390.
Alstorphius Grevelink, P.W. Korte bedenkingen op het werk van den Heer G. Luttenberg, Proeve van onderzoek omtrent het Armwezen in ons Vaderland, enz. 1-4, 116-119.
Amersfoordt, J.P. Het Haarlemmermeer, oorsprong, geschiedenis, droogmaking, wegen en vaarten, wijze van bestuur van het waterschap, kultuur van den grond. Twee voordragten, gehouden den 27 November en den 4 December 1856, in de afdeeling Koophandel der Maatschappij, Felix Meritis. 15-4, 254-256.
Amshoff, M.A. Het armwezen, of de groote vraag van onzen tijd. Uit het Hoogduitsch. Eene bijdrage voor de Christelijke Bladen. 1-2, 111-112.
Asser, T.M.C. Verhandeling over het Staathuishoudkundig begrip der Waarde. 17-3, 172-182.
Baert van Harmelen, J.F.B. van. Adam Smith en zijn onderzoek naar den rijkdom der volken. 16-7, 427-432.
Bake, R.W.J.G. De doorgraving der Landengte van Suez en hare gevolgen voor Nederland en zijne Koloniën, twee voorlezingen, gehouden in de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis. 15-7, 437-443.
Ballot, J.C. Magazijn voor Landbouw en Kruidkunde. Afl. 7, 8, 9. 17-4, 236-238.
Bancroft, G. Geschiedenis der Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Naar den 21en Engelschen druk, door J.W. Straatman. Met een voorbericht van Dr. W.J.A. Jonkbloet. 28-5, 294-298.
Baudrillart, M.H. Handboek der Staathuishoudkunde. Uit het Fransch vertaald door W.A. Virulij Verbrugge. 19-3, 174-177.
Berg, N.P. van den. Bankwezen en Banken in Britsch-Indië. Eene geschiedkundige schets. 27-2, 105-112.
Berghaus, H. Wat men van de aarde weet, en hoe men tot de kennis daarvan is gekomen uit het Hoogduitsch vertaald door P. van Os. 19-1, 50-51.

Berghuis, S. De Nederlandsche boomgaard, beschreven en uitgegeven door het Bestuur der Vereeniging tot regeling en verbetering van de vruchtsoorten te Boskoop, met afbeeldingen naar de natuur. Van eene voorrede voorzien door Dr. H.C. van Hall. 26-3, 173-176.
Bernstein, A. Over voedsel en voeding, matigheid en onmatigheid. Een volksboekje, naar het Hoogduitsch. 16-2, 114-115.
Bernstein, A. Het leven der planten, dieren en menschen. Naar het Hoogduitsch, door G.H. Rissik. 19-1, 54-55; 20-4, 237-238.
Bernstein, A. Over de geheime krachten der natuur. Naar het Hoogduitsch, door G.H. Riesch. 20-4, 239.
Bieberstein, F.H.J. de. Bijdrage tot de kennis der geldmiddelen van de gemeenten in de provincie Limburg. 17-4, 225-228.
Bijsterbos, J.C. Een Woord over Gemeene- of Burgerweiden. 26-4, 236-238.
Blaupot ten Cate, J.J. Verhandeling over het domicilie van onderstand. 19-8, 476-480.
Blikken in het leven der Natuur. Red.: J. Bosscha Jr., R.S. Tjaden Modderman, W.F.R. Suringar. 16-4, 253-254.
Bodel Nijenhuis, J.T. Bibliographie der Plaatsbeschrijvingen van het Koningrijk der Nederlanden. 23-5, 287-290.
Boer, R.W. De Arbeid. Handboek voor Volkshuishoudkunde ten dienste van het middelbaar onderwijs. 25-6, 357-359.
Boer, W.R. Staathuishoudkundige Drogredenen van Frédéric Bastiat. 4-1, 133; 5-2, 242-260.
Bosch Kemper, J. de. Inleiding tot de wetenschap der zamenleving. 24-1, 44-51; 24-2, 111.
Breugel, J.F. van. Alphabetisch vaderlandsch kijkje in de Staathuishoudkunde, met zinrijk toegepaste spreekwoorden uit oude Spaansche, Italiaansche en Portugesche schrijvers. 20-7, 422-424.
Broers, H.J. en J. van Haeften. Eerste en tweede verslag van de werkzaamheden en van den toestand der maatschappij tot verbetering der woningen voor arbeidenden en minvermogenden te Utrecht. 20-6, 356-368.
Broes van Dort, K. Bijdrage tot de kennis van de sterfte der gemeente Goes en van den gemiddelden en waarschijnlijken levensduur harer inwoners, gedurende het 30jarige tijdvak (1830-1859). 21-3, 165-168.
Bruijn Kops, G.F. de. Handelsstatistiek van den handel en de scheepvaart van Java en Madura, sedert 1825, uit officiele bronnen bijeen verzameld. 15-8, 526-527; 18-4, 236-237.
Brumund, J.F.G. Indiana, Verzameling van stukken van onderscheiden aard over Landen, Volken, Oudheden en Geschiedenis in den Indischen Archipel. 11-4, 245-252.
Brumund, J.F.G. Het volksonderwijs onder de Javanen. 17-8, 481-495; 18-1, 56-64.
Bruyn Kops, J.L. de. Beginselen van Staathuishoudkunde. 5-4, 495-498; 18-8, 499-500.
Bryas, C. de, enz. Vertoog der draineerwerken en de uitvoering der droogleggingen. Uit het Fransch door J.A. Cromjongh. 16-1, 62-63.

Büchner, W.J. Bijdragen tot de Geneeskundige topographie en statistiek van Gouda. 2-3, 390-401.
Buddingh, D. Algemeene Statistiek voor Handel en Nijverheid. Een handboek voor Kooplieden, Fabriekanten en Staatslieden, alsmede tot grondslag voor het onderwijs in de Handels-aardrijkskunde, hoofdzakelijk naar Dr. F.W. von Reden, voorts naar officiële Nederlandsche bronnen en opgaven en naar Dr. Berghaus, Nischwitz, Becher, Crüger enz. 4-1, 130-133.
Buijs, J.T. en W.M. Logeman. Wetenschappelijke bladen. Eene bloemlezing van dergelijke werken uit het Buitenland, voor Nederland bewerkt. 15-3, 181-200.
Buijs, J.T. De Hypotheekbank, haar wezen en haar waarde. 20-7, 413-418.
Buijs, J.T. Verslag van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland aan de vereenigde vergadering, omtrent den toestand van het Hoogheemraadschap in 1860. 21-3, 164-165.
(auteur juist?)
Burmeister, H. Geschiedenis der schepping, naar den vijfden druk, uit het Hoogd., door A. Winkler Prins, met eene voorrede van Dr. C.H.D. Buijs Ballot. 17-4, 233-234.
(C.), J.W. del. Brieven uit Engeland aan mijn Vriend. Derde brief. De Engelsche landbouw. 22-4, 241-243.
Capadose, I. De algemeene rekenkamer en de rekenpligtigheid in Nederland. 14-1, 56-72.
Catalogus van Boeken, Plaatwerken en Kaarten over de Nederlandsche Bezittingen, zoo vroegere als tegenwoordige, in Azië en Amerika. 11-4, 252-253.
Catalogus van boeken en plaatwerken over Japan, voorhanden bij Frederik Muller. 18-240
Catalogus van Boeken over Nederlandsche Geschiedenis en Plaatsbeschrijving. 19-3, 183-184.
Catalogus der stukken en boekwerken, uitmakende de voor het gebruik vereenigde Archieven en boekerijen van het Bureau voor Statistiek aan de Provinciale griffie van Groningen en van de commissie voor de Statistieke beschrijving der Provincie Groningen, enz. 21-6, 339-340.
Chijs, J.A. van der. De stichting der Vereenigde O. I. Compagnie en de maatregelen der Nederlandsche regering, betreffende de vaart op Oost-Indië, die haar vooraf gingen. 14-1, 56-72.
Ciriaci, J.P. Memorie van Bezwaren omtrent het wetsontwerp nopens de heffing der Grondbelasting in Limburg aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal. 24-3, 185-187..
Cocq van Nereijnen, D.F.L. de. Verzameling van Verordeningen der Gemeente Zwolle, door den Raad vastgesteld sedert de invoering der wet van 29 Junij 1851 (Staatsblad N°. 85). 19-3, 182-183.
Cohen, L.A. Nieuw Statistiek-Geneeskundig Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden voor 1847. 4-1, 128-129.
Commissie voor de Statistieke Beschrijving der provincie Groningen. Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der provincie Groningen. 19-4, 241-248; 22-6, 354-359.

Coronel, S.Sr. Middelburg, voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het Armwezen aldaar. 19-3, 178-180.

Coronel, S.Sr. De Gezondheidsleer, toegepast op de Fabrijk-nijverheid. Een handboek voor industriëlen, genees- en staathuishoudkundigen. 22-2, 116-128.

Coronel, S.Sr. De bewaarschool. Haar verleden, tegenwoordige toestand en hare toekomst. 27-4, 235-240; 28-5, 301-306.

Court, P.E. de la. Proeve uit een onuitgegeven Staathuishoudkundig Geschrift, het welvaren der stad Leyden, opgesteld in den jare 1659. 3-3, 385-395.

Cremers, W.C.I.J. De Gemeentewet regelende de zamenstelling, inrigting en bevoegdheid der Gemeentebesturen met aanteekeningen. 28-6, 354-355.

Crommelin, C.A. Beschouwingen over de grondbelasting. 26-5, 282-289.

Crüger, F.E.J. Grondbeginselen der natuurkunde, door de eenvoudigste proeven toegelicht. Naar de derde Hoogduitsche uitgave, voor Nederland bewerkt door W.M. Logeman. 17-4, 232-233.

Crüger, F.E.J. Handleiding tot de beoefening der Natuurkunde, vrij bewerkt naar de vijfde Hoogduitsche uitgave, door J.H. van Koten. 18-4, 237-238.

Dassen, M. De Nederlanders in de Molukken. 4-2, 266-273.

De Delftsche Akademie in het bijzonder met betrekking tot de opleiding van Civiel-Ingenieurs hier te lande door een oud student. 19-5, 303-305.

Deventer H.Azn., J. van. Memorie met Bijlagen betreffende de Geldmiddelen der Gemeenten in de Provincie Overijssel in 1857, in vergelijking met die van het jaar 1850. 15-7, 434-437.

Deventer H.Azn., J. van. Jaarboekje voor de Provincie Overijssel. 17-6, 368-369; 18-8, 502.

Deventer H.Azn., J. van en W.T. Sandberg. Memorie, betreffende de Dijks- en Polderbesturen in de provincie Overijssel, meer bepaaldelijk met het oog op derzelve geldmiddelen. 17-6, 364-368.

Deventer H.Azn., J. van en W.T. Sandberg. Memorie betreffende de geldmiddelen der Provincie Overijssel. 22-4, 219-222.

Diesterweg, A. Het Heelal en zijne wonderen, populaire voorstelling der sterrekunde en sterrekundige aardrijkskunde. Vrij bewerkt naar den vijfden druk, uit het Hoogduitsch, door Dr. W. Gleuns Jr. 18-4, 238-239.

Diggelen, B.P.G. van. De Zuiderzee, de Friesche Wadden en de Lauwerzee, hare bedijking en droogmaking. 5-1, 94-98.

Diggelen, B.P.G. van. Groote werken in Nederland. Zeehavens voor Amsterdam en Rotterdam. Bedijking van de Zuiderzee enz. 14-7, 430.

Dijkema, H. Proeve van eene geschiedenis der landhuishouding en beschaving in de provincie Groningen, van de vroegste sporen der geschiedenis tot onzen tijd met oudheid- en geschiedkundige aanteekeningen, benevens eene kaart van de Provincie aanwijzende de verschillende grondsoorten van dit gewest. 9-3, 163-168.

Dijkema, H. Aanteekeningen, gehouden op eene reis over Noord-Duitschland en Denemarken naar Petersburg. 10-5, 275-292.

Dirks, J. Handboek voor Bijenhouders, waarin de natuurlijke geschiedenis der bijen en hare teelt volgens de Dzierzon'sche Methode, naar de jongste waarnemingen, worden medegedeeld. 22-1, 62-64.

Donders, F.C. De accijnsen op 't Geslacht en op 't Gemaal uit het Diaetetische oogpunt toegelicht en vergeleken. 10-3, 172-189.

Doren, J.B.J. van. De Javaan in het ware daglicht geschetst, benevens eenige inlichtingen over het binnenlandsch bestuur op Java. 7-3, 388-396.

Dunckley, H. De vrije handelsstaatkunde en invloed op Nijverheid en Volkswelvaart. Een door de Anti-graanwet-Maatschappij in Engeland met den eersten prijs bekroond Prijsschrift. 14-8, 481-486.

Elink Sterk, A. Nog iets ter zake van het stelsel van in- uit- en doorvoer, en 's lands financiëel belang dienaangaande. 1-3, 115-120.

Ellenbroek, J. Het Boeren-Boekje, inhoudende eene op ondervinding steunende praktische handleiding om den droes van het paard, de opgeblazenheid van het rundvee, het bloedwateren bij rundvee en de blaauwzucht der schapen, door eene doelmatige behandeling zeker en spoedig te genezen. 22-1, 60-62.

Ellis, W. De opvoeding, beschouwd als middel tot wering en vermindering van armoede. 9-1, 55-60.

Ellis, W. Grondtrekken der Staathuishoudkunde. 9-2, 110-116.

Elout, P.J. Bijdragen tot de Geschiedenis van het Koloniaal Beheer, getrokken uit de nagelaten papieren van wijlen den Minister van Staat Elout. 22-6, 359-360.

Engelen, G.E. Dissertatio historico-Oeconomico Politica de Propositionibus Guilielmi IV. 1-3, 111-115.

Enklaar, E.C. Gemeenzame gesprekken over onderwerpen uit de Schei- en Volkshuishoudkunde enz. in betrekking tot den Landbouw. Een Volksleesboek vooral geschikt voor plattelands scholen. 16-1, 63-64.

Enklaar, E.C. De Landbouw, zoo als hij zijn kan. Een Volksleesboek. 16-1, 64.

Enklaar, E.C. De natuur, een leesboek. 24-4.

Erdman, J.E. Alphabetische Naamlijst van al de gemeenten in het Koningrijk der Nederlanden, met aanwijzing der Arrondissementen en Kantons, waartoe derzelve behoort. 15-6, 384.

Feith, H.O. e.a. Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der Provincie Groningen. 17-8, 495-502.

Fijnje, J.G.W. Bijdrage tot het belang der Nederlandsche Spoorwegen. 16-2, 118-120.

Fruin, J.A. Oratio de Privati Juris nostri codicibus assidue corrigendis et supplendis. 27-3, 175-180.

Gempt, B. ter. Rivierpolders in Nederland. Hunne gebreken en de middelen tot herstel. 16-3, 199-200.

Gevers Deijnoot, W.T. Herinneringen eener reis naar Nederlandsch Indië in 1862. 25-1, 43-?.

Gille Heringa, S. Nederlandsch Jaarboekje der Posterijen voor 1860. 20-3, 173-175.

Gloger, C.W.L. Beknopt Leesboek voor landbouwers en scholen, over de vrienden van den land- en tuinbouw onder de dieren, als natuurlijke verdelgers van allerlei ongedierte, naar den derden Hoogduitschen druk, bewerkt door E.C. Enklaar. 20-4, 234-235; 22-4, 246-248.
Goeverneur, J.J.A. Eene reis om de wereld met het Zweedsch oorlogsfregat Eugenie (1851-1853). 11-8, 492-502.
Goeverneur, J.J.A. Omzwervingen door Mongolië en Thibet tot naar de hoofdstad van den Tale Lama door Huc en Gabet. Naar de bewerking van Dr. Karl Andree. 14-3, 173-192.
Goeverneur, J.J.A. Uit alle werelddeelen. Losse schetsen en schilderingen tot bevordering van Land- en Volkenkennis, verzameld en bewerkt door A. Berthelet. Naar de tweede verbeterde Hoogduitsche uitgave. 15-1, 68-73.
Goeverneur, J.J.A. Boven lucht en wolken of een togtje door het Hemelruim. Naar het Hoogduitsch van A. Bernstein. 16-4, 252.
Goeverneur, J.J.A. Het hemelsche rijk. Omzwervingen in China door Huc en Gabet. Naar de Hoogduitsche bewerking van Dr. Karl Andree. 16-8, 478-492; 17-1, 50-62.
Graaff, M.H. de. De Industriëel, jaarboekje toegewijd aan Landbouw, Fabrijkwezen, Handel en Staathuishoudkunde. 4-1, 124-127.
Graft, J. van de. Geschiedenis der Wetgeving op de tienden hier te lande, inzonderheid in Holland en Zeeland. 14-1, 56-72.
Gramberg, J.S.G. Schetsen van Afrika's westkust. 21-2, 99-111.
Gunning, J.W. Wat men uit Zeewater maken kan. 16-1, 64; 17-6, 372-374.
Haeften, J. van. Eerste en tweede verslag van de werkzaamheden en van de toestand der maatschappij tot verbetering der woningen voor arbeiders en minvermogenden te Utrecht, 20, 356-368.
Halberstadt, A. Vrijmaking der slaven in Suriname en de opheffing van het meesterschap volgens de staats-commissie. 14-6, 356-362.
Hall, H.C. van. De Minister Mr. J.R. Thorbecke en het Rijks-herbarium in 1852 en 1862; benoeming en ontslag van den conservator en open brief aan Mr. J.R. Thorbecke. 23-2, 95-105.
Hall, H.C. van. Grondbeginselen der wetenschappelijke landhuishoudkunde. 26-4, 239-240.
Hamal, F. de. Beginselen der Staathuishoudkunde, ten gebruike van jonge lieden, die zich aan eene staatkundige of administratieve loopbaan willen toewijden. 6-1, 137-138.
Hamm, W. Grondtrekken der Natuurkunde van planten en dieren, ten dienste van landbouwers. Bewerkt door E.C. Enklaar. 14-7, 428-429; 16-1, 61-62.
Hansteen, C. Mijne reis door Siberië. 12-6, 350-367.
Hardij, J.A. Handboek voor boomkweekers en tuinlieden, bevattende eene uitvoerige beschrijving omtrent het snoeijen en enten van vruchtboomen. 13-3, 187-188.
Harthoorn, S.E. De toestand en de behoeften van het onderwijs bij de volken van Neêrlands Oost-Indië. 26-2, 103-120.
Harting, P. De nieuwste verbeteringen van het Microscoop en zijn gebruik sedert 1850. Met twee platen. 16-2, 117-118.

Harting, P. De voorwereldlijke schepping met de tegenwoordige in tafereelen geschetst. 17-4, 234-236.
Hartman Jz., H.G. Bestuur en Administratie der gemeenten in Nederland. 28-6, 351-353.
Hartog, H.M. Beknopte Handleiding, tot het schei- en natuurkundig onderzoek van den grond. 13-3, 186-187.
Hartwig, G. Schetsen uit het leven der natuur en der menschen, in het Noordelijk gedeelte der aarde, uit het Hoogduitsch vertaald door T.C. Winkler. 20-1, 53-61.
Hasselman, J.J. Beschouwingen omtrent het kultuurstelsel, eenige andere Indische aangelegenheden en vrijen arbeid op Java. 20-3, 177-184; 20-4, 226-233.
Hasselman, J.J. en F.H. van Vlissingen. Beschouwingen omtrent de exploitatie der Wester-Afdeeling van Borneo. 18-4, 233-235.
Heins, W. Visscherboekjes, uitgegeven op last van het Collegie voor Zeevisscherijen.
I., Eenige opmerkingen over het behandelen en uitzetten der netten, voor Nederlandsche visschers bewerkt, naar het Deensch, door T.C. Winkler. 20-1, 62-64.
Heldring, O.G. De arme bedelknapen, door Willem, den krijgsman, opgekweekt tot Godvreezende en bekwame arbeiders. Een volksboek, schetsende de onuitputtelijke bronnen der broodwinning in ons Vaderland. 3-3, 395-399.
Hentze, H.W. Het Varken. Volledige en eenige geheel nieuwe regelen voor het aanfokken, verplegen en vetmesten der zwijnen, verzameld uit de nagelaten papieren van den ondervindingrijken Veearts. 14-7, 432.
Heyliger, R. van. De Nederlandsche Wetgeving op de vreemde geldligtingen. 14-1, 56-72.
Hoëvell, W.R. van. Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847. 4-3, 394-406; 4-4, 506-518.
Hoëvell, W.R. van. Eene Epidemie op Java en de Cholera in Nederland. 5-4, 488-494.
Hoeven, E.P. van der. Bijdrage tot de Geschiedenis van den Sondtol. 14-1, 56-72.
Hooft Graafland, H. De Staatsschulden, getoetst aan de beginselen der staathuishoudkunde.
7-1, 122-140.
Houck, H.J. Eenige bedenkingen op het werkje van den Heer F. van Sorge, over den invloed der machines op de welvaart der volken. 2-2, 129-140.
Houck, H.J. Beginselen der Volkshuishoudkunde door J.B. Say, met noten en eene voorrede van Ch. Comte. 4-1, 133-134.
Houten, S. van. Verhandeling over de waarde. 18-5, 306-312.
Iterson, W.J.D. Schets van de Landhuishouding der Meijerij. Herinneringen. 28-2, 112-119.
Jaarboekje voor de Provincie Overijssel voor het jaar 1850. 5-3, 376-377.
Jacob, F. s'. Gedwongen en vrije suikerkultuur op Java. 17-5, 296-302.
Jacobson, G.J. Volksboek, verzameling van raadgevingen en voorschriften uit den nieuwen tijd, ten dienste van stad en land. 14-7, 429.

Jacobson, J.J.L.L. Handboek voor de Kultuur en Fabrikatie van Thee. 3-2, 257-264.
Jessen, P. De Runderpest, hare kenteekenen en bestrijding naar het Hoogduitsch, vertaald door J.B. Snellen. 26-5, 295-296.
Johnston, J.E.W. De scheikunde in het dagelijksche leven. Met aant. voor Nederland bewerkt door Dr. J.W. Gunning. 27-4, 231-232.
Jong, C. de. De aarde en hare wonderen. Natuurkundige beschrijving van hetgeen zij is en van hetgeen zij bevat; naar het Hoogduitsch van Dr. W.C. Wittwer. 19-1, 49-50.
Jonge, J.K.J. de. De opkomst van het Nederlandsch Gezag in Oost Indië. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oude koloniaal Archief. 26-6, 348-352.
Jongsma, E. De Paardenfokkerij in Friesland. Eene studie. 26-1, 54-56.
Jongstra, A.F. Staatkundige Bedenkingen en wenschen. 25-2, 116-120.
Kamer van Koophandel en Fabrijken te Enschede. Het Fabriekwezen te Enschede in zijne eigenaardigheid, karakter en omvang. 19-6, 362-365.
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam. Verslag van den Handel, Scheepvaart en Nijverheid van Amsterdam over 1862. 24-2, 126-128. – 1863. 24-3, 170 – 1864. 25-8, 460-465.
Katalogus der Ethnologische Afdeeling van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen. 28-5, 292.
Keller, G. Een zomer in het Noorden. 24-1, 60-64.
Kern, H. De vrouwen in Indië. 28-6, 358-360.
Keppel, H. Togten naar Borneo van Jacob Brooke, thans gevestigd te Sarawak en van Britsche oorlogschepen tot demping der zeerooverij. 3-4, 547-556.
Kluit, W.P.S. Geschiedenis en invloed van het continentaal stelsel op den staatkundigen en maatschappelijken toestand van Europa. 25-4, 239-248.
Koenen, H.J. Voorlezingen over de Geschiedenis des Nederlandschen handels. 9-6,
335-340.
Koenen, H.J. Voorlezingen over de Geschiedenis der Nijverheid in Nederland, gehouden in de Maatschappij Felix Meritis. 13-4, 235-240.
Koenen, H.J. De vroegere en latere Nederlandsche Handels-politiek, vier voorlezingen, gehouden in de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis. 15-6, 381-384.
Koenen, H.J. De Nederlandsche Boerenstand, historisch beschreven. 17-7, 419-432.
Kohl, J.G. Reizen in Ierland. 5-4, 498-504.
Köhlbrugge, G. Handboek voor landeigenaars, landbouwers, administrateurs en andere belanghebbenden, met een aanbevelend voorwoord van E.C. Enklaar. 18-3, 171-172.
Konijnenburg, J. van. De toestand van de vrije koloniën en het Instituut te Wateren, bij de afscheiding der gestichten van de goederen der Maatschappij van Weldadigheid in 1859. 19-6, 365-368.
Kraaijenbrink, J.A. Het particulier landbezit der Europeanen op Java verdedigd tegen de beschuldigingen van den Heer Mijer, vergeleken met het landrentenstelsel in de Gouvernements-residentiën. 25-3, 180-184.

Kuyper, J. Gemeente-Atlas van Nederland, naar officieële bronnen bewerkt. 28-4, 252.
Laman Trip, S. Beschouwingen over het Toezigt op inrigtingen van Nijverheid. 28-1, 50-56.
Landbouw-kolonie Nederlandsch Mettraij op Rijsselt bij Zutphen. Berigt no. 13. 25-7, 415-416.
Laveleye, E. de. De Landbouwkunst in de Nederlanden. – België. Naar het Fransch, door Felix-A. Boone. 26-6, 352-360.
Leopold, M. De opvoeding in school en huis. Korte stellingen, wenken en meeningen. 26-7, 409-414.
Leopold, M. De Nederlandsche Landhuishouding. Leesboek voor de hoogste klasse der lagere school. Tweede stukje. Groepen en beelden uit het Natuurleven. 28-5, 307-308.
Levyssohn Norman, H.D. De Britsche Heerschappij over Java en onderhoorigheden (1811-1816). 16-1, 52-60.
Lijst van Tijdschriften en periodiek verschijnende werken in Nederland. Bijvoegsel tot de Nederlandsche Bibliographie. 24-4, 244.
Lion, J. Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland. 26-5, 289-293.
Luttenberg, G. Proeve van Onderzoek omtrent het armwezen in ons Vaderland, en naar de meest doeltreffende middelen, die verder ter verbetering van het lot der armen zouden kunnen aangewend worden. 1-1, 114-131.
Lynch, W.F. Togt door het Heilige land, vooral tot onderzoek der Jordaan en der Doode zee. Vert. door J.P. Stricker. 13-5, 293-300.
Maandblad voor den Nederlandschen landbouwer 1857 en 1858. 17-6, 371.
Marcet, J. Rijk en arm. 11-4, 253-254.
McCulloch Esq, J.M. Over de werkloonen en den toestand der arbeidende klassen. 9-4, 221-227.
Mees, W.C. Overzigt van eenige hoofdstukken der Staathuishoudkunde. 27-2, 112-118.
Meijier, K.M.G. de. De geschiedenis van Nederlandsch patentrecht. 28-2, 119-120.
Mézières, L. Een geneesmiddel tegen de Armoede of de lof der Spaarzaamheid. 11-2, 113-128.
Mill, J.S. Gedachten over vrijheid. 18-8, 490-499.
Modderman, W. Het Romeinsche regt en de hedendaagsche regtsgeleerdheid. 27-3, 181-184.
Mollerus, J.H.M. Geschiedkundig overzigt van het Handelsstelsel in Nederlandsch Indië. 27-2, 118-120.
Möllhausen, B. Reis van den Missisippi naar de kusten van den Grooten Oceaan, met een voorberigt van Alexander von Humboldt. Vertaald uit het Hoogduitsch door Dr. H.C. Michaelis. 19-1, 42-45.
Mulder, G.J. De Voeding van Nederlanders. 10-3, 172-189; 10-4, 235-246.
Mulder, G.J. Het Geneeskundig Hooger Onderwijs in Nederland in 1865. 25-7, 408-415.
Muller, J. De Nederlandsche Handel-Maatschappij, getoetst aan het belang der natie. 5-1, 106-115.

Naber, S.A. Middelbaar Onderwijs en Paedagogiek. Een Tijdschrift-artikel. 25-8, 465-472.
Nagel Jr., J. Beschrijving van de voornaamste grassen en klavers, bij den aanleg van kunstweiden, alsmede van eenige voedergewassen enz. 20-4, 235-236.
Nahuijs, G.A. De Belasting op de Erfopvolging uit een Staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 28-1, 36-46.
Nierstraz, J.L. Praktisch handboek voor de bepaling der afmetingen van stoomwerktuigen, ten dienste van werklieden, machinisten, opzigters, werkbazen, enz. 20-4, 240.
Ooster, F. De werkinrigtingen voor armen in Nederland. 26-7, 415-416.
Opperdoes Alewijn, P. Kort betoog over de noodzakelijkheid van den aanleg van meerdere spoorwegen in Nederland. 16-4, 247-250.
Os, P. van. Beknopte Algemeene geschiedenis naar het Hoogduitsch van W. Assman. 24-4, 238-241.
Otterloo, M.D. van en J.H. Veenendaal. Landhuishoudelijk rekenboek. 24-4, 232-233.
Oudemans, C.A.J.A. De Flora van Nederland, ten behoeve van het algemeen beschreven. 1e afl. 17-7, 436-437.
De overeenkomst tusschen Nederland en Pruissen van den 11 Julij 1851, tot wering van den sluikhandel. 26-5, 294-295. (tractaat, geen auteur, of: Ministerie Thorbecke?)
Pallme, I. Beschrijving van Kordofan en eenige aangrenzende landen, benevens een overzigt van den handel aldaar, de zeden en gewoonten der inwoners, en de slavenjagten onder Mehemed-Ali. 7-1, 148-154.
Pareau, A.M. Verhandeling over den intrest. 17-7, 434-436.
Pasoeroeansche Trekspoorweg-maatschappij. 26-8, 472.
Pennink, J.J. Gedachten en wenken over de kolonisatie en ter bevordering van de cultuur in de Nederlandsche West-Indiën. 3-2, 264-268.
Pierson, N.G. Het begrip van volksrijkdom. 26-1, 47-54.
Philipson, R.G. Academisch proefschrift over den volkenregterlijken regel: Schip is territoir. 25-3, 173-179.
Practische Volks-Almanak. 1861. 20-5, 294-304.
Het Praktisch Volksboek, Museum voor kunsten en wetenschappen, vooral in hare toepassing op het dagelijksche leven. XVII-7, 438; 22-4, 244-245.
Quack, H.P.G. De Socialisten. Personen en Stelsels. Eerste stuk. 28-8, 476-487.
Rau, H. Populaire Natuurkunde in gesprekken, vrij bewerkt naar de tweede Hoogduitsche uitgave. 24-4, 241-243.
Raumer, F. von. De Vereenigde Staten van Noord-Amerika. 7-2, 99-112.
Rechteren van Ahnem, J.D. van. Schets van een ontwerp, strekkende tot beveiliging der rivierpolders tegen doorbraak in de dijken. 21-1, 53-56.
Rees, O. van. Verhandeling over de verdiensten van Gijsbert Karel v. Hogendorp als staathuishoudkundige ten aanzien van Nederland. 12-3, 165-168.
Rees, O. van. Redevoering over de Staathuishoudkundige Geschiedenis van Nederland. 16-6, 377-380.
Rees, O. van. Redevoering over de wetenschap der statistiek. 20-5, 285-294.
Rees, O. van. Overzigt der staathuishoudkunde. 20-7, 421-422.

Rees, O. van. Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland, tot het einde der achttiende eeuw. 25-8, 440-452.
Revius, J. Gedachten over de vrije uitoefening der geneeskunst bij gelegenheid van de wetsontwerpen van 20 Junij 1862, voor de regeling der geneeskundige Staatsaangelegenheden. 23-2, 105-114.
Rijn, K. van. Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen Staat der Provincie Groningen, vierde stuk. De Algemeene waterpassing der Provincie Groningen. 20-3, 175-176.
Rissik, G.H. Over de geheime krachten der natuur. Naar het Hoogduitsch van A. Bernstein. 16-2, 116-117.
Rochussen, J.J. Het wetsontwerp op particuliere cultuur-ondernemingen in Nederlandsch-Indië, beoordeeld in verband met het Gouvernements-cultuurstelsel. 22-8, 466-472.
Rooi, E.W. de. Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Europa van de vroegste tijden tot heden. 8-1, 108-114.
Rooij, E.W. de. Geschiedenis van den Nederlandschen handel. 16-4, 244-247.
Roosjes, S.O., N.D. Kroese en W. Eekhoff. Merkwaardigheden van Hindeloopen, historische bijzonderheden omtrent de woningen, kleeding, gebruiken en taal der Hindeloopers, benevens taalproeven in rijm en onrijm. 13-2, 114-122.
Roscher, W.G.F. Kolonien, Kolonialpolitik und Auswandering. 16-3, 192-196.
Rotteck, K. von, e.a. Veertig jaren. Geschiedenis van den laatsten tijd, vrij bewerkt naar het Hoogduitsch door P. van Os en anderen. 19-1, 55-56.
Röttger, E.H. Berigten omtrent Indië, gedurende een tienjarig verblijf aldaar. 3-4, 529-540.
Ruijter de Wildt, A. de. Iets over de Afschaffing der Tienden. 27-6, 344-349.
Ruiter Zijlker, H. de. Het regt van beklemming, uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 20-7, 419-421.
Say, J.B. Ontwikkeling van de beginselen der staathuishoudkunde, eenvoudige verklaring van de wijze, waarop de rijkdom voortgebragt, verdeeld en verbruikt wordt. 15-5, 313-314.
Scherer, H. Algemeene Geschiedenis van den Wereldhandel. Uit het Hoogduitsch, vertaald met bijvoeging der Aanteekeningen van Richelot en Vogel, door N.S. Calisch. 25-5, 299-303; 25-6, 350-357.
Schilthuis, U.G. De verhouding van den landbouw tot den bodem en de bevolking, de toestand van de landbouwende klasse tot de bevolking, en de verbeteringen, daarin mogelijk en wenschelijk. 9-7, 381-386.
Schneider, H.K. De landbouw in zijnen geheelen omvang, behandeld in populaire brieven. Vrij bewerkt voor Nederland door E.C. Enklaar. 22-1, 54-57; 22-4, 240-241.
Schreven, Z.W. van. Het verband tusschen Nijverheid en Wetenschap, een aandrang tot de wetenschappelijke opleiding van den nijveren stand. 15-8, 527-531.
Schulze, F.G. Volkshuishoudkunde voor allen, die in landbouw en nijverheid belang stellen, bewerkt door E.C. Enklaar. 15-7, 429-434; XIX-3, 181.
Sibson, A. Beginselen der landbouwscheikunde. Uit het Engelsch vertaald onder toezigt van Dr. P.J. van Kerkhoff. 19-1, 53-54.

Siccama, J.H. Schets van de diplomatieke Betrekkingen tusschen Nederland en Brandenburg, 1596-1678. 27-6, 349-352.
Sickenga, F.N. Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland. 24-5, 304-312.
Sickenga, F.N. Geschiedenis der Nederlandsche belastingen. Tijdvak der omwenteling. Algemeen stelsel van het jaar 1805. 25-8, 452-460.
Sitter J. de. Over Beurtveeren. 28-1, 46-50.
Smeele, J.P. Over de oorzaken van den strijd tusschen Engeland en zijne Amerikaansche koloniën in de vorige eeuw. 14-1, 56-72.
Smidt, H.J. Volkshuishoudkunde, een overzigt van de Beginselen der Wetenschap. 16-2, 112-114.
Smulders, C.M. Geschiedenis en verklaring van het tractaat van 17 Maart 1824, te Londen gesloten tusschen Nederland en Groot-Brittannië, ter regeling van de wederzijdsche belangen en regten in Oost-Indië. 15-1, 73-76.
Snellen, J.B. De bestrijding der Runderpest in Nederland. 26-5, 295-296.
Sonsbeeck, P.W.H. van. De woeker in betrekking tot Staathuishoudkunde en wetgeving. 5-3, 372-376.
Sorge, F. van. Proeve, om te geraken tot eene nieuwe algemeene Wetgeving op het Armwezen in Nederland. 1-4, 104-116.
Spoor, W.C. Gids voor Tuinbouw en Bloementeelt. 24-4, 228-231.
Staatkundig en staathuishoudkundig jaarboekje. 10-8, 481-494; 12-5, 284-294; 18-3, 173-176; 19-7, 425-430; 21-4, 214-224; 22-4, 222-230; 24-1, 52-60; 25-5, 304.
Star Busman, E. Octrooien van Uitvinding. 28-1, 33-36.
Star Numan, O.W. Cornelis van Bynkershoek, zijn leven en zijne geschriften. 28-6, 355-357.
Staring, W. en T.J. Stieltjes. De Overijsselsche wateren. 14-7, 427-428.
Staring, W.C.H. Natuurlijke historie van Nederland. [Dl. 1 en 2.] De bodem van Nederland. 16-4, 251-252; XX-4, 236-237.
Staring, W.C.H. Almanak voor den Landman. 17-6, 369-370. 18-8, 500-501.
Staring, W.C.H. Huisboek voor den landman in Nederland. 22-4, 239-240; 24-4, 23-235.
Staring, W.C.H. Landbouwlessen in 1862 te Londen verzameld. 24-2, 118-126.
Statistiek Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden, Derde jaargang. 10-6, 340-350.
Steger, C. De Stenographie in Nederland. 19-1, 45-48.
Steijn Parvé, D.C. Het Koloniaal Monopolie-stelsel, getoetst aan Geschiedenis en Staathuishoudkunde. 6-2, 250-259; 6-3, 343-348.
Stöckhardt, J.A. Plantenvoedsel en plantenvoeding, scheikundig toegelicht en bevattelijk voorgesteld, voor Nederland bewerkt door Dr. L. Mulder, enz. 20-4, 239.
Stolk, T. van. De stelsels der Staathuishoudkundigen omtrent grondrente ontvouwd en beoordeeld. 18-3, 161-170.
Stoppelaar, J.H. de. Willem III in Zeeland. Gedenkboek van Zijner Majesteits verblijf in dat gewest, 21-30 Mei 1862. Eene bijdrage tot de kennis der tegenwoordige gesteldheid van Zeeland en zijne bewoners. 25-6, 359-360.

Stratingh, G.A en Venema, G.A. De Dollard of Geschied-, Aardrijks-, en Natuurkundige Beschrijving van dezen Boezem des Eems. 14-2, 125-128.
Stuers, H.I.I.L. de. De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra. 1-4, 461-472.
Sturler, W.L. de. Proeve eener Beschrijving van het gebied van Palembang. 3-4, 540-547.
Sturler, W.L. de. Beschouwing van den toestand der Indische Bevolking in verband met de belangen van moederland en koloniën. 6-3, 348-356.
Sturler, W.L. de. Voorlezing over de delving van metalen en andere mineralogische voortbrengselen in onderscheidene landen, in betrekking tot landbouw en beschaving. 13-1, 63-68.
Sturler, W.L. de. Bijdrage tot de kennis en rigtige beoordeeling van den zedelijken, maatschappelijken en staatkundigen toestand van het Palembangsche gebied. 14-4, 241-248.
Swinderen, J.H.F.K. van. Academisch Proefschrift over den oorsprong en de geschiedenis van de belastingen op de Floreenen in Friesland. 21-6, 335-339.
Sypesteyn, C.A. van. Beschrijving van Suriname. 11-1, 57-63.
Tak, J.L. Het recht van Amendement in de constitutionele monarchie. 28-5, 292-293.
Teenstra, M.D. Beknopte Beschrijving van de Nederlandsche Overzeesche Bezittingen voor beschaafde lezers uit alle standen, uit de beste bronnen en eigen ervaring van Oost en West-Indië geput. 9-5, 280-282.
Teenstra, M.D. De Negerslaven in de Kolonie Suriname en de uitbreiding van het Christendom onder de Heidensche bevolking. 2-2, 256-266.
Teenstra, M.D. Mentor; de getrouwe Leidsman en Raadgever voor Landverhuizers, die naar Noord-Amerika willen verhuizen. 14-7, 426-427.
Tellegen, B.D.H. Beginselen der Volkshuishoudkunde. 9-5, 271-275.
Tellegen, B.D.H. Volkshuishoudkunde en regtswetenschap. 20-6, 350-356.
Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Red.: P.Bleeker, medered.: J. Munnick, E. Netscher. 11-7, 427-432; 24-4, 244-248.
Tijdschrift van Nijverheid in Nederlandsch Indië, uitgegeven door de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid. Red.: P. Bleeker, medered.: J. Groll, G.F. de Bruin Kops en P.J. Mayer. 15-4, 250-253. – Dl. 16, 17, 18 (Afl. 1), onder red. van: W. Stortenbeker Jr. 28-4, 232-244; 28-5, 287-292.
Twee brieven van een Hollandsche koopvaarder uit Archangel in 1596. 21-6, 312-321.
Tydeman, J.G. Disquisitio de Oeconomiae politicae notionibus in corpore juris civilis Justinianeo. 1-2, 101-106.
Uitvoerig en beredeneerd Verslag van den toestand der Provincie Groningen over het jaar 1853, gedaan aan de Staten der Provincie Groningen, in hunne gewone zomervergadering van 1854. 10-7, 405-427.
Velde, C.W.M. van de. Reis door Syrië en Palestina in 1851 en 1852. 12-4, 213-232.
Venema, G.A. Proeve van een ontwerp voor het waterpassen van, en het waarnemen der waterstanden in de provincie Groningen. 13-3, 188.

Venema, G.A. Over het dalen van de Noordelijke kuststreken van ons land. 14-7, 430-431.
Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Red.: P. Bleeker, medered.: R. Friederich, H. Zöllinger. 8-2, 224-232; 8-4, 463-473; 26-8, 464-472; 28-4, 244-247.
Verloop, C. Memorie van Toelichting, ingediend bij de aanvrage om concessie voor een zeekanaal uit de Noordzee, tusschen Noordwijk en Zandvoort, naar Amsterdam en Rotterdam. 14-7, 431-432.
Verloren, P. De verhouding van den Staat tot het Bankwezen. 25-7, 397-?.
Versfelt, J. Geschiedenis der staathuishoudkunde van de vroegste tijden tot op onze dagen. 9-5, 276-279.
Verslag over het jaar 1868, zamengesteld door de Kamer van Koophandel en Nijverheid te Batavia. 28-4, 247-251.
Verslag van den landbouw in Nederland over 1856. 16-5, 307-316.
Verslag van den toestand der provincie Noord-Braband, Gelderland, Zeeland, Overijssel, Groningen en Limburg, uitgebragt aan de Prov. Staten, in de zomervergadering van 1860. 21-1, 42-52.
Verslag van Gedeputeerde Staten aan de Provinciale Staten van Utrecht, over den toestand der Provincie in 1861, uitgebragt in de zomervergadering van 1862. 23-1, 44-56.
Vervolg op den Open brief betreffende den vrijen arbeid op Java, naar aanleiding der Brochures van de oud-residenten Bik en Bekking en een artikel van den adsistent-resident met verlof, Ten Cate, door een gewezen Indisch Hoofdambtenaar. 18-8, 502-503.
Verweij, L.H. De aarde en hare voortbrengselen, bewerkt voor beschaafde standen. 19-1, 53.
Veth, P.J. De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter westkust van Sumatra, door den Generaal Majoor Jhr. H.J.J.L. Ridder de Stuers. 7-3, 379-385.
Veth, P.J. Borneo's Wester-Afdeeling, Geographisch, Statistisch, Historisch; voorafgegaan door eene algemeene schets des ganschen eilands. 13-6, 355-366; 19-2, 108-120.
Vissering, S. Handboek der Praktische Staathuishoudkunde. 19-6, 359-361; 21-5, 274-284; 24-8, 482-488.
Vitalis, L. De invoering, werking en gebreken van het stelsel van cultures op Java. 8-2, 213-224; 8-3, 333-343.
Vloten, J. van. Over arbeiders-vereenigingen en vennootschappen van handwerklieden: een lichtpunt in de toekomst der zamenleving. 24-3,190-192.
De volken van onzen tijd. Bijdragen tot de kennis van den toestand der voornaamste Staten in de tweede helft van de negentiende eeuw. 1e st.: België. 17-4, 229-230; Groot-Brittannien. 19-8, 474-476.
Volks-Almanak voor het jaar 1857, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. 14-6, 362-364. – 1864. 24-6, 368-368.
Volkswirthschaftslehre. Eine populäre Darstellung dieser Wissenschaft. Herausgegeben von dem schulwissenschaftlichen Bildungsvereine, zu Hamburg. 16-3, 197-199.
Voorthuijsen, E. van. Werkverschaffing. Eene voorlezing. 15-8, 520-526.

Vreede, G.W. De rigting van het Ministerie. Een woord tot de Kiezers. 22-4, 230-238.

Vriese, W.H. de. Minjak Tangkawang en andere voortbrengselen van het Plantenrijk van Borneo's Wester Afdeeling, welke aanbeveling verdienen voor den Nederlandschen handel, enz. 22-1, 49-54.

Vrolik, A. Verslag van al het verrigte tot herstel van het Nederlandsche Muntwezen van het jaar 1842 tot en met 1851. 9-7, 378-380.

Het Weduwenfonds en Beschouwingen nopens het heerschende gevoelen omtrent de Ambtenaren en hunne Bezoldigingen. 7-1, 140-147.

Weeveringh, J.J. Handleiding tot de geschiedenis der Staatsschulden ten dienste van allen, die belang hebben bij effecten en effectenhandel. 15-1, 76-79.

Weitzel, A.W.P. Batavia in 1858, Schetsen en Beelden uit de hoofdstad van Neerlandsch Indië. 19-5, 306-312.

Weldren Rengers, W.J. van. Beschouwingen over het verband tusschen het Burgerlijk regt en de Staathuishoudkunde. 21-6, 330-335.

Wells Brown, W. Levensgeschiedenis van den Amerikaanschen Slaaf W. Wells Brown, door hem zelven geschreven. 7-4, 520-521.

Wetenschappelijk blad ter uitbreiding der Nederlandsche visscherijen, en ter bevordering van de kennis onzer Inlandsche visschen. Nr. 1-2. 3-2, 269-270.

Wijnne, H.A. Waarde, geld en crediet in den wereldhandel, volgens de beginselen van John. Stuart Mill. Eene Staathuishoudkundige proeve der wetten, die het handelsverkeer der volkeren regelen. 11-7, 432-434.

Wijnne, H.A. Handel en ontwikkeling van Stad en Provincie Groningen. Geschiedkundig beschouwd. 27-6, 352-356.

Willenmier, C.M.J. Het Telegraafrecht. Verhandeling over de rechtsvragen, waartoe het gebruik van de telegraaf aanleiding geeft. 28-5, 298-301.

Willer, T.J. Het eiland Boeroe, zijne exploitatie en alfoersche instellingen. Uitgegeven met bijdragen en toelichtingen in verband tot Europesche kolonisatie in Nederlandsch Indië door J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg. 17-2, 109-126.

Wilson, H.J. Het Brood, zijne geschiedenis, bereiding en vervalschingen. Eene handleiding voor ieder die belang stelt in dit voedingsmiddel. 25-1, ?-64.

Winkler, T.C. Het water, wat het is, wat het doet, en waartoe het dient, uit het Hoogduitsch vertaald. 17-6, 371-372.

Winkler, T.C. Goedkoope Bibliotheek voor alle standen; Natuurlijke geschiedenis van het Dierenrijk. 24-4, 235.

Winkler Prins, A. De zee en hare wonderen. Natuurkundige beschrijving van hetgeen zij is en van 't geen zij bevat. Naar het Hoogduitsch van Dr. C. Hartwig. 19-1, 51-53.

Witt Hamer, M.J. de. De Arbeiders-vereenigingen. 27-4, 220-235.

Wttewaall van Stoetwegen, E.W.F. Academisch Proefschrift over de Mogendheden van den zoogenaamden tweeden en derden rang. 25-2, 102-116.

Zschokke, H. De Goudmakers en het dorp Goudendal; een verhaal. 17-432-433.

4. Vertalingen

Aeschines. Eryxias, over den rijkdom. Eene bijdrage tot de Staathuishoudkundige denkbeelden der Socratische school. 2-2, 176-195.

Bapet, M.J.J. Een dag in het leven van een' armen man. (Getrokken uit het manuel de morale et d'economie politique à l'usage des classes ouvrières.) 17-3, 152-171.

Baudrillart, M.H. Wijsgeerige beginselen van de staathuishoudkunde, volgens het Manuel d'Econ. polit. van M.H. Baudrillart, 1857. 15-6, 347-362.

Chevalier, M. Over de arbeidzaamheid en den toestand der arbeidende klassen in Noord-Amerika. 1-2, 65-73.

Chevalier, M. De vrijheid van den arbeid. Openingsrede bij den aanvang der lessen over Staathuishoudkunde, in het Collège de France. 4-2, 221-246.

Clapier, Alexandre. Eenige beschouwingen over de Staathuishoudkunde en de Engelsche Staathuishoudkundige School. 1-4, 18-32.

Cobden, R. Redevoering van Cobden over den invloed der tariefshervormingen door Sir Robert Peel, op den stoffelijken toestand van Engeland. 5-2, 132-140.

Cobden, R. Brief over de uitwerking der tolsverbeteringen in Engeland, enz., aan den Voorzitter van het staathuishoudkundig congres te Brussel. 14-4, 216-221.

Darnis, Over de uitgebreidheid der handels-betrekkingen. 1-2. 74-81.

Dunoyer, C. Adres van de Société des Economistes aan de Redenaars van de Engelsche Ligue. 3-3, 380-382.

Emery. Inleiding tot de staathuishoudkundige lessen. 1-1, 34-74.

Fonteynaud, A. De Engelsche ligue. 3-4, 412-448.

Hansen, De geboorteplaats als domicilie van onderstand voor de behoeftigen. 8-1, 47-65.

Kant, I. Vermoedelijk begin van de geschiedenis van den mensch. 17-1, 22-39.

Kant, I. Over het onregtmatige van den nadruk. 17-2, 92-101.

Lamartine, A. de. Redevoering van A. de Lamartine, over de afschaffing van de slavernij in de Fransche volksplantingen, met eenige voorafgaande aanmerkingen over het onderwerp in betrekking tot onze volksplantingen. 1-3, 36-50.

Martineau, H. Over de belangrijkheid der staathuishoudkunde voor het geluk der volkeren. 1-1, 75-83.

Martineau, H. De afgelegene volkplanting. 3-2, 153-190; 3-3, 289-341.

Mirabeau, Redevoering van Mirabeau in de Assemblée Nationale over het voorstel eener rentebelasting. 15-3, 143-165.

Plinius, C. Een brief van Plinius, den Jongen. Over eenen Gouverneur Generaal van Nederlansch Indië. 20-8, 467-476.

Rau, K.H. Het tiendwezen in den Britschen Staat. 12-7, 405-414.

Richards, G.R. De harmonie in de maatschappelijke huishouding. 12-4, 185-202.

Rickards, K. Over de werking van het eigen belang in de Maatschappelijke huishouding. 9-8, 387-400.

Rodière, Inleiding tot de lessen over de Staathuishoudkunde. 7-3, 290-305.

Roscher, W.G.F. Gedachten over de Statistiek der verschillende stelsels, welke bij den landbouw gevolgd worden. 8-3, 251-284; 8-4, 357-388; 9-1, 15-41;

9-2, 96-104; 9-3, 133-156; 9-4, 188-203; 9-5, 240-257; 9-6, 312-329; 9-7, 351-377.
Roscher, W.G.F. Onderzoekingen betreffende het Koloniewezen. 6-1, 74-100; 6-2, 201-229; 6-3, 274-310; 6-4, 367-374; 7-1, 20-38; 7-2, 164-194; 7-3, 306-326; 7-4, 411-431; 8-1, 20-46; 8-2, 137-164.
Sagra, R. de la. Staathuishoudkundige en maatschappelijke beschouwingen over den invloed van de vrijverklaring der slaven in de suiker-kolonieen. 2-1, 75-105; 2-2, 155-176; 2-3, 291-308.
Say, H. Adres van de Société des Economistes aan de Redenaars van de Engelsche Ligue. 3-3, 380-382.
Scheer, A. Over de oprigting van Crediet-Instellingen voor bouwgronden. 5-4, 393-416.
Troyon, F. Over de oude meirwoningen in Zwitserland. 18-3, 148-160.
Urquhart van Craigston, P. Redevoering, gehouden te Town-Hall, 24 October 1864. 25-5, 265-285.
Vogelmann (Karlsruhe). Het Schwartzwald en zijne Hofboeren. 1-4, 52-69.
Whateley, R. Staathuishoudkundig onderwijs in Ierland. Redevoering van den Aarts-Bisschop Whateley, gehouden in de jaarlijksche vergadering der Maatschappij voor de Statistieke wetenschap te Dublin, op 9 Junij 1848. 5-1, 42-53.
Xenophon. Xenophons geschrift over de inkomsten van Athene. 1-1, 19-32; I-2, 85-100.

5. Auteurs en hun artikelen

Auteurs, door Sloet vertaalden (*) en gerecenseerden (#).

Abeleven, Th.H.A.J. 24-4, 237-238#.
Ackersdijck, J. 1-4, 101-104; 2-2, 196-212; 3-1, 110-115; 10-2, 136-138; 10-3, 165-169; 11-6, 365-368; 13-3, 171-185; 18-2, 82-86.
Aeschines. 2-2, 176-195*.
Aitzema, L. van. 12-3, 154-156.
Alberda, J.J. 23-2, 101-105#.
Allan, F. 12-7, 421-424#; 14-5, 307-310#.
Almede, N. 13-2, 86-94.
Alstorphius Grevelink, P.W. 1-4, 116-119#; 2-1, 49-74; 2-3, 383-390#; 12-8, 474-476.
Amersfoordt, J.P. 7-1, 96-115; 15-4, 254-256#.
Amshoff, M.A. 1-2, 111-112#; 3-1, 110-115.
Andree, K. 14-3, 173-192#; 16-8, 478-492#; 17-1, 50-62#.
Arrai, (...) 11-6, 323-339.
Assman, W. 24-4, ?-238-241#.
Asser, T.M.C. 17-3, 172-182#.
Atheneum. 1-3, 18-25.
Baert van Harmelen, J.F.B. van. 16-7, 427-432#; 22-3, 162-174.
Bake, R.W.J.G. 15-7, 437-443#.
Ballot, J.C. 17-4, 236-238#.
Bancroft, G. 28-5, 294-298#.
Bapet, M.J.J. 17-3, 152-171*.

Barlaeus, C. 10-4, 191-204.
Bassecour Caan, J.J. de la. 17-5, 272-295; 21-3, 135-145.
Baudrillart, M.H. 15-6, 347-362*; 19-3, 174-177#.
Bazel, H. van. 13-7, 369-401; 13-8, 433-458.
Beekhuis, M. 2-4, 426-442.
Berg, N.P. van den. 27-2, 105-112#.
Berghaus, H. 19-1, 50-51#.
Berghuis, S. 26-3, 173-176#.
Bernstein, A. 16-2, 115-116#; 16-2, 116-117#; 16-4, 252#; 19-1, 54-55#; 20-4, 237-238#; 20-4, 239#.
Berthelet, A. 15-1, 68-73*.
Beucker Andreae, J.H. 6-2, 156-200.
Bieberstein, F.H.J. de. 17-4, 225-228#.
Bierens de Haan, D. 23-3, 136-152; 23-4, 179-2; 23-5, 227-250; 23-6, 313-332.
Bijsterbos, J.C. 26-4, 236-238#.
Blanqui, A. 9-5, 276-279#.
Blaupot ten Cate, J.J. 19-8, 476-480#.
Blaupot ten Cate, S. 6-1, 15-31.
Bleeker, P. 8-2, 224-232#; 11-7, 427-432#; 15-4, 250-253#.
Bodel Nijenhuis, J.T. 23-5, 287-290#.
Boer, W.R. 4-1, 133#; 5-2, 242-260#; 12-1, 15-27.
Boer, R.W. 16-1, 63#; 25-6, 357-359#.
Boone, F.-A. 26-6, 352-360#.
Bosch Kemper, J. de. 24-1, 44-51#; 24-2, 111-118#; 23-5, 271-286.
Bosscha Jr. J. 16-4, 253-254#.
Bosse, P.P. 14-8, 481-486#.
Bredius, J.P. 9-1, 55-60.
Breugel, J.F. van. 20-7, 422-424#.
Broers, H.J. 20-6, 356-368#.
Broes van Dort, K. 21-3, 165-168#.
Bruijn Kops. G.F. de. 15-4, 250-253#; 15-8, 526-527#; 18-4, 236-237#.
Brumund, J.F.G. 11-4, 245-252#; 17-8, 481-495#; 18-1, 56-64#.
Bruyn Kops, J.L. de. 5-4, 495-498#; 18-8, 499-500#.
Bryas, C. de. 16-1, 62-63#.
Buchner, E.C. 10-4, 205-211; 10-6, 320-323; 11-4, 238-244; 11-6, 369-379; 17-8, 450-458; 18-1, 29-35; 18-2, 87-89.
Büchner, W.J. 2-3, 390-401#.
Buddingh, D. 4-1, 130-133#.
Buijs, J.T. 15-3, 181-200#.
Buijs, J.T. 20-7, 413-418#; 21-3, 164-165#.
Buijs Ballot, C.H.D. 17-4, 233-234#.
Burmeister, H. 17-4, 233-234#.
C., J.W. del. 22-4, 241-243#.
Calisch, N.S. 25-5, 299-303#; 25-6, 350-357#.
Capadose, I. 14-1, 56-72#.
Chevalier, M. 1-2, 65-73*; 4-2, 221-246*.

Chijs, J.A. van der. 14-1, 56-72#.
Ciriaci, J.P. 24-3, 185-187#.
Clapier, Alexandre. 1-4, 18-32.*
Cobden, R. 5-2, 132-140*; 14-4, 216-221*.
Cocq van Nereijnen, D.F.L. de. 19-3, 182-183#.
Cohen, L.A. 4-1, 128-129#.
Cornets de Groot van Kraaijenburg, J.P. 17-2, 109-126#.
Coronel, S.Sr. 19-3, 178-180#; 22-2, 116-128#; 22-6, 336-345; 27-4, 235-240#; 28-5, 301-306#.
Court, P.E. de la. 1-4, 101-104#.
Court, P.de la. 3-3, 385-395#; 6-1, 107-136; 6-4, 409-435.
Cremers, W.C.I.J. 28-6, 354-355#.
Cromjongh, J.A. 16-1, 62-63#.
Crommelin, C.A. 26-5, 282-289#.
Crüger, F.E.J. 17-4, 232-233#; 18-4, 237-238#.
(D.), A. te Zwolle. 24-1, 34-35.
Dael, F. 12-2, 76-92.
Dam, J. van. 15-6, 362-367.
Darnis, 1-2, 74-81*.
Dassen, M. 4-2, 266-273#.
Deventer H.Azn., J. van. 15-7, 434-437#; 17-6, 364-368#; 17-6, 368-369#; 18-8, 502#; 22-4, 219-222#.
Diesterweg, A. 18-4, 238-239#.
Diggelen, B.P.G. van. 5-1, 94-98#; 6-3, 310-330; 14-7, 430#.
Dijkema, H. 9-3, 163-168; 10-5, 275-292#.
Dijkhuis, W.L. 15-8, 492-513.
Dirks, J. 12-4, 203-212; 22-1, 62-64#.
Donders, F.C. 10-3, 172-189#.
Donker Curtius, J.H. 14-4, 229-234; 16-5, 281-286.
Donkers Reinierszoon, J. 13-5, 241-248.
Doren, J.B.J. van. 7-3, 388-396#.
Dorp, H.M. van. 1-2, 106-112#.
Drieling, F.H.C. 8-4, 405-452.
Droz, J. 5-1, 76-83.
Dunckley, H. 14-8,481-486#
Dunoyer, C. 3-3, 380-382*.
Duymaer van Twist, A.J. 1-4, 32-51.
Ebbinge Wubben, F.A. 5-4, 417-426; 11-8, 487-491.
Eekhoff, W. 13-2, 114-122#.
Eik, J. van. 7-1, 96-115.
Elink Sterk, A. 1-3, 115-120#; 13-5, 249-255.
Ellenbroek, J. 22-1, 60-62#.
Ellis, W. 9-1, 55-60; 9-2, 110-116#.
Elout, P.J. 22-6, 359-360#.
Emery. 1-1, 34-74*.
Engelen, G.E. 1-3, 111-115#.

Enklaar, E.C. 15-7, 429-434#; 14-7, 428-429#; 16-1, 61-62#; 16-1, 63-64#; 16-1, 64#; 18-3, 171-172#; 19-3, 181#; 20-4, 234-235#; 22-1, 54-57#; 22-4, 240-241; 22-4, 246-248#; 24-4, 236-237#; 24-5, 285-294.
Erdman, J.E. 15-6, 384#.
Es, P.D. van. 19-1, 50-51#; 19-1, 55-56#; 24-4, 241-243#.
Feith, H.O. 17-8, 495-502#.
Fijnje, J.G.W. 16-2, 118-120#.
Fonteynaud, A. 3-4, 412-448★.
Friederich, R. 8-2, 224-232#.
Fruin, J.A. 27-3, 175-180#.
(G.) W.W.L. van. 25-6, 348-359.
Gaay Fortman, J.C.H. de. 3-1, 115-125.
Gempt, B. ter. 16-3, 199-200#.
Genderen, H. van. 12-5, 263-280.
Gevers Deijnoot, W.T. 16-6, 317-354; 25-1, 43-?#.
Gille Heringa, S. 20-3, 173-175#.
Gleuns, W. 18-4, 238-239#.
Gloger, C.W.L. 20-4, 234-235#; 22-4, 246-248#.
Gouverneur, J.J.A. 11-8, 492-502#; 14-3, 173-192#; 15-1, 68-73#; 16-4, 252#; 16-8, 478-492#; 17-1, 50-62#.
Goltstein, J.K. van. 3-3, 341-363; 8-3, 285-307; 13-7, 402-412; 15-2, 108-122; 20-7, 369-386.
Graaff, M.H. de. 4-1, 124-127#.
Graft, J. van de. 14-1, 56-72#.
Gramberg, J.S.G. 21-2, 99-111#.
Graswinckel, D. 9-2, 69-88.
Groll, J. 15-4, 250-253#.
Gunning, J.W. 16-1, 64#; 17-4, 231-232#; 17-6, 372-374#.
Haasloop Werner, H.G. 11-2, 65-85; 12-6, 313-336.
Haeften, J. van. 20-6, 356-368#.
Halberstadt, A. 14-6, 356-362#.
Hall, H.C. van. 8-1, 115-116; 23-2, 95-?#; 26-3, 173-176#; 26-4, 239-240#.
Hamal, F. de. 6-1, 137-138#.
Hamm, W. 14-7, 428-429#; 16-1, 61-62#.
Hanedoes, H.A. 13-6, 348-350.
Hansen, 8-1, 47-65★.
Hansteen, C. 12-6, 350-367#.
Harderwijk, K.J.R. van. 15-8, 468-471.
Hardij, J.A. 13-3, 187-188#.
Harthoorn, S.E. 26-2, 103-120#.
Harting, P. XVI-2, 117-118#; 17-4, 234-236#.
Hartman Jz., H.G. 28-6, 351-353#.
Hartog, H.M. 13-3, 186-187#.
Hartwig, C. 19-1, 51-53#.
Hartwig, G. 20-1, 53-61#.
Hasselman, C.R. 22-1, 28-48.
Hasselman, J.J. 18-4, 233-235#; 20-3, 177-184#; 20-4, 226-233#.

Heeckeren, L.A.F.H. van. 17-3, 127-145.
Heins, W. 20-1, 62-64#.
Heldring, B. 25-4, 227-238.
Heldring, O.G. 2-2, 212-237; 3-3, 395-399#.
Hengst, 9-5, 258-270.
Hentze, H.W. 14-7, 432#.
Heyliger, E. van. 14-1, 56-72#.
Hoëvell, W.R. van. 4-3, 394-406; 4-4, 506-518; 5-4, 488-494#.
Hoeven, E.P. van der. 14-1, 56-72#.
Hofmann, J.G. 136-138.
Hooft Graafland, H. 7-1, 122-140#.
Houck, H.J. 2-2, 129-140; 4-1, 133-134#.
Houten, S. van. 18-5, 306-312#.
Hucht, J.P. van der. 3-1, 115-125.
Humboldt, A. van. 19-1, 42-45#.
Hurt, A. 13-3, 125-141.
Iterson, W.J.D. 28-2, 112-119#.
Jacob, F. s'. 17-5, 296-302#.
Jacobson, G.J. 14-7, 429#.
Jacobson, J.J.L.L. 3-2, 257-264#.
Jansen, L.J.F. 10-5, 257-258.
Jessen, P. 26-5, 295-296#.
Johnston, J.E.W. 17-4, 231-232#.
Jong, C. de. 19-1, 49-50#.
Jonge, J.K.J. de. 13-1, 1-20; 26-6, 348-352#.
Jongsma, E. 26-1, 54-56#.
Jongstra, A.F. 25-2, 116-120#.
Jonkbloet, W.J.A. 28-5, 294-298#.
Jordens, E.A. 7-4, 432-460.
Jordens, H.W. 21-7, 341-3; 21-8, 413-448.
Juta, W. 11-8, 460-479; 12-8, 467-473; 13-4, 218; 13-6, 351-354; 14-6, 340-345; 19-4, 216-225.
Kalff, J. 5-2, 178-209; 6-1, 37-73.
Kant, I. 17-1, 22-39*; 17-2, 92-101*.
Keijzer, M. 7-4, 520-521.
Keller, G. 24-1, 60-64#.
Keppel, H. 3-4, 547-556#.
Kerkhoff, P.J. van. 19-1, 53-54#.
Kern, H. 28-6, 358-360#.
Ketwich Verschuur, J.D. 2-4, 479-507.
Klaproth, 1-6, 323-339.
Kluit, W.P.S. 25-4, 239-248#.
Koenen, H.J. 9-6, 335-340#; 13-4, 235-240#; 15-6, 381-384#; 17-7, 419-432#.
Kohl, J.G. 5-4, 498-504#.
Köhlbrugge, G. 18-3, 171-172#.
Konijnenburg, J. van. 11-2, 86-102; 19-6, 365-368#.

'Kooplieden der stad Amsterdam'. 1-4, 78-86.
Koten, J.H. van. 18-4, 237-238#.
Kraaijenbrink, J.A. 25-, 180-184#.
Kroese, N.D. 13-2, 114-122#.
Kuyper, J. 28-4, 252#.
Laman Trip, S. 28-1, 50-56#.
Lamartine, A. de. 1-3, 36-50*.
Laspeyres, E. 24-7, 410-430.
Laveleye, E. de. 26-6, 352-360#.
Leeuwen, D.H. van. 13-2, 69-80.
Leopold, M. 26-7, 409-414#; 28-5, 307-308#.
Lestgarens, J. 21-5, 240-250.
Levyssohn Norman, H.D. 16-1, 53-60#.
Lion, J. 26-5, 289-293#.
Logeman, W.M. 15-3, 181-200#; 17-4, 232-233#.
Loon, E. van. 15-8, 485-491; 25-6, 338-347.
Luttenberg, G. 1-1, 114-131; 1-1, 114-131#.
Lynch, W.F. 13-5, 293-300#.
Marcet, J. 11-4, 253-254#.
Martineau, H. 1-1, 75-83; 3-2, 153-190; 3-3, 289-341*.
Mayer, P.J. 15-4, 250-253#.
McCulloch Esq, J.M. 9-4, 221-227#.
Mees, W.C. 14-5, 249-274; 27-2, 112-118#.
Meijier, K.M.G. de. 28-2, 119-120#.
Meng-Tseu (Mensius). 1-2, 82-84; 27-2, 82.
Mézières. L. 1-2, 113-128#.
Michaelis, H.C. 19-1, 42-45#.
Mill, J.S. 18-8, 490-499#.
Mirabeau, 15-3, 143-165*.
Modderman, W. 27-3, 181-184#.
Molhuysen, P.C. 12-3, 145-153; 14-3, 129-152.
Mollerus, J.H.M. 27-2, 118-120#.
Möllhausen, B. 19-1, 42-45#.
Mulder, G.J. 10-3, 172-189; 10-4, 235-246#; 25-7, 408-415#.
Mulder, L. 20-4, 239#.
Muller, J. 5-1, 106-115#.
Municeps, G. 5-3, 295-314.
Munnick, J. 11-7, 427-432#; 24-4, 244-248#.
Naber, S.A. 25-8, 465-472#; 26-2, 103-120#; 26-4, 199-222.
Nagel Jr., J. 20-4, 235-236#.
Nagtglas, F. 27-7, 374-404.
Nahuijs, G.A. 28-1, 36-46#.
Netcher, E. 11-7, 427-432#; 24-4, 244-248#.
Nierstraz, J.L. 20-4, 240#.
Oldenhuis Gratama, L. 12-1, 47; 14-1, 54-55; 19-3, 142-159.
Ooster, F. 26-7, 415-416#.
Opperdoes Alewijn, P. 16-4, 247-250#.

Otterloo, M.D. van. 24-4, 232-233.
Otto, E. 1-3, 32-35.
Oudemans, C.A.J.A. 17-7, 436-437#.
Pabst, M.S.P. 15-3, t.o. 200.
Pallme, I. 7-1, 148-154#.
Pareau, A.M. 17-7, 434-436#.
Peel, R. 3-3, 364-380; 6-1, 32-36.
Pennink, J.J. 3-2, 264-268#.
Philipson, R.G. 25-3, 173-?#.
Pierson, N.G. 18-4, 177-193; 26-1, 47-54#.
Plinius, C. 20-8, 467-476★.
Quack, H.P.G. 28-8, 476-487#.
Randwijck, van. 5-3, 315-328.
Rau, H. 24-4, 241-243#.
Rau, K.H. 12-7, 405-414★.
Raumer, F. von. 7-2, 99-112#.
Rechteren van Ahnem, J.D. van. 21-1, 53-56#.
Rees, O. van. 12-3, 165-168#; 12-5, 245-262; 14-1, 46-53; 16-6, 377-380#; 20-5, 285-294#; 20-7, 421-422#; 25-8, 440-452#.
Rees, P. van. 19-7, 402-417.
Reinders, G. 22-5, 275-290.
Revius, J. 23-2, ?105114#.
Richards, G.R. 12-4, 185-202★.
Rickards, K. 9-8, 387-400★.
Riesch, G.H. 20-4, 239#.
Rijn, K. van. 20-3, 175-176#.
Rissik, G.H. 16-2, 116-117#; 19-1, 54-55#; 20-4, 237-238#.
Rochussen, H. 20-7, 406-412.
Rochussen, J.J. 22-8, 466-472#.
Rodière, 7-3, 290-305★.
Röell, C.C. 14-1, 29-41.
Rokke, O. 15-3, 166-168★.
Römelingh, C. 10-7, 371-376.
Roijen, J.A. van. 6-3, 310-330.
Rooi, E.W. de. 8-1, 108-114#.
Rooij, E.W. de. 16-4, 244-247#.
Roosjes, S.O. 13-2, 114-122#.
Roscher, W.G.F. 6-1, 74-100★; 6-2, 201-229★; 6-3, 274-310★; 6-4, 367-374★; 7-1, 20-38★; 7-2, 164-194★; 7-3, 306-326★; 7-4, 411-431★; 8-1, 20-46★; 8-2, 137-164★; 8-3, 251-284★; 8-4, 357-388★; 9-1, 15-41★; 9-2, 96-104★; 9-3, 133-156★; 9-4, 188-203★; 9-5, 240-257★; 9-6, 312-329★; 9-7, 351-377★; 16-3, 192-196#.
Rotteck, K. von. 19-1, 55-56#.
Röttger, E.H. 3-4, 529-540#.
Ruijter de Wildt, A. de. 27-6, 344-349#.
Ruiter Zijlker, H. de. 20-7, 419-421#.
Rumphius, E. 13-3, 125-141.

Sagra, R. de la. 2-1, 75-105; 2-2, 155-176; 2-3, 291-308*.
Sandberg, J.A. 3-2, 243-245.
Sandberg, W.T. 17-364-368#; 18-4, 218-232; 19-4, 200-215; 22-4, 219-222#; 24-6, 340-360; 24-7, 387-409; 24-8, 449-463.
Sanders van Loo, D.J. 24-1, 25-33.
Say, H. III-3, 380-382*; 6-4, 436-442.
Say, J.B. 15-5, 312-314#.
Scheer, A. 5-4, 393-416*.
Scherer, H. 25-5, 299-303#; 25-6, 350-357#.
Schilthuis, U.G. 9-7, 381-386#.
Schneider, H.K. 22-1, 54-57#; 22-4, 240-241#.
Schreven, D. van. 2-4, 518-519.
Schreven, Z.W. van. 15-8, 527-531#.
Schulze, F.G. 15-7, 429-434#; 19-3, 181#.
Schulzes, J.F. 14-7, 407-425*.
Schunck, H. 12-5, 263-280.
Serière, G. de. 4-2, 150-199; 7-1, 39-77; 11-5, 275-287.
Sibson, A. 19-1, 53-54#.
Siccama, J.H. 27-6, 349-352#.
Sickenga, F.N. 24-5, 304-312#; 25-8, 452-460#; 26-3, 165-172.
Siebold, P.F. von. 10-8, 429-446.
Sitter J. de. 28-1, 46-50#.
Sloet tot Oldhuis, A.G.A. 12-2, 76-92.
Sloet tot Oldhuis, J.A.J. 1-3, 25-31; 2-4, 508-517; 3-1, 109; 3-3, 383-384; 3-4, t.o. 528; 4-1, 9-46; 4-1, 91-92; 4-1, 123; 4-4, 500-505; 5-2, 225-241; 5-4, 427-473; 8-1, 105-107; 8-3, 308-315; 9-6, 283-311; 9-8, 423-425; 11-1, 42-44; 17-6, 303-338; 20-5, 276-284; 25-8, 435-439.
Sloet tot Westerholt, W. 7-3, 373-378; 7-4, 473-494; 9-4, 221-227; 10-2, 89-114.
Sloet van de Beele, L.A.J.W. 10-1, 12-48; 20-6, 323-330.
Smeele, J.P. 14-1, 56-72#.
Smidt, H.J. 16-2, 112-114#.
Smulders, C.M. 15-1, 73-76#.
Snellen, J.B. 26-5, 295-296#; 28-3, 121-148.
Sonsbeeck, B.J.B. van. 5-2, 156-177.
Sonsbeeck, P.W.H. van. 5-3, 372-376#.
Sorge, F. van. 1-4, 104-116#.
Spoor, W.C. 24-4, 228-?#.
Star Busman, E. 28-1, 33-36#.
Star Numan, O.W. 28-6, 355-357#.
Staring, W. 14-7, 427-428#.
Staring, W.C.H. 5-1, 12-35; 13-6, 343-347; 16-4, 251-252#; 17-6, 369-370#; 18-8, 500-501#; 20-4, 236-237#; 22-4, 239-240#; 24-2, 118-126#; 24-4, 233-235#; 25-3, 158-172; 25-4, 249-264.
Steger, C. 19-1, 45-48#.
Steijn Parvé, D.C. 6-2, 250-259; 6-3, 343-348#.
Stemfoort, H.L. 2-1, 44-49.

Stieltjes, T.J. 14-7, 427-428#.
Stöckhardt, J.A. 20-4, 239#.
Stolk, T. van. 18-3, 161-170#; 18-7, 393-406.
Stoppelaar, J.H. de. 25-6, 359-360#.
Storm, A.M.M. 19-6, 329-340.
Stortenbeker Jr. W. 28-4, 232-244#; 28-5, 287-292#.
Straatman, J.W. 28-5, 294-298#.
Stratingh, G.A. 14-2, 125-128#.
Stricker, J.P. 13-5, 293-300#.
Stuers, H.I.I.L. de. 6-4, 461-472#.
Sturler, W.L. de. 3-4, 540-547#; 6-3, 348-356#; 13-1, 63-68#; 14-4, 241-248#.
Suermondt, 4-4, 422-441.
Suringar, W.F.R. 16-4, 253-254#.
Swinderen, J.H.F.K. van. 21-6, 335-339#.
Sypesteyn, C.A. van. 11-1, 57-63#.
Tak, J.L. 28-5, 292-293#.
Teenstra, M.D. 2-2, 256-266#; 9-5, 280-282#; 14-7, 426-427#.
Tellegen, B.D.H. 4-4, 442-464; 9-5, 271-275#; 20-6, 350-356#.
Tijndall, H. 12-5, 263-280.
Tisserand, E. 13-6, 301-314.
Tjaden Modderman, R.S. 16-4, 253-254#.
Tobias, J.H. 22-4, 213-217.
Troyon, F. 18-3, 148-160*.
Tydeman, J.G. 1-2, 101-106#.
Urquhart van Craigston, P. 25-5, 265-285*.
Veenendaal, J.H. 24-4.
Velde, C.W.M. van de. 12-4, 213-232#.
Venema, G.A. 13-3, 188#; 14-2, 125-128#; 14-7, 430-431#.
Verhulst Wz., N. 22-7, 396-416.
Verloop, C. 14-7, 431-432#.
Verloren, P. 25-7, 397-?#.
Verschuer, B.A. van. 7-1, 96-115.
Versfelt, J. 9-5, 276-279#.
Verweij, L.H. 19-1, 53#.
Verwoert, R. 12-3, 157-158.
Veth, P.J. 7-3, 379-385#; 13-6, 355-366#; 19-2, 108-120#.
Virulij Verbrugge, W.A. 19-3, 174-177#.
Vissering, S. 13-3, 147-159; 19-6, 359-361#; 21-5, 274-284#; 24-8, 482-488#.
Vitalis, L. 8-2, 213-224; 8-3, 333-343#.
Vlissingen, F.H. van. 18-4, 233-235#.
Vloten, J. van. 21-6, 312-321; 24-3, 190-192#.
Vogelmann (Karlsruhe). 1-4, 52-69*.
Voltz, F. 12-5, 263-280.
Voorthuijsen, E. van. 12-1, 57-75; 12-6, 296-312; 12-8, 425-447; 13-4, 189-217; 13-8, 459-482; 15-8, 520-526#; 16-3, 137-177; 17-1, 1-21; 17-3, 146-151.

Vreede, G.W. 22-4, 230-238#.
Vriese, W.H. de. 22-1, 49-54#.
Vrolik, A. 9-7, 378-380#.
Waddington, H. 11-4, 211-215.
Weber, 28-7, 380-408.
Weeveringh, J.J. 15-1, 76-78#.
Weitzel, A.W.P. 19-5, 306-312#.
Weldren Rengers, W.J. van. 21-6, 330-335#.
Wells Brown, W. 7-4, 520-521#.
Westerbaen, J. 17-2, 63-83.
Whateley, R. 5-1, 42-53*; 7-4, 473-494.
Wijnne, H.A. 9-2, 89-95; 9-8, 401-422; 10-1, 49-88; 10-3, 153-154; 10-4, 212-221; 10-8, 447- 466; 11-7, 395-416; 11-7, 432-434#; 12-5, 281-283; 12-8, 461-466; 13-6, 315-336; 15-5, 257-288; 17-7, 375-395; 18-3, 121-135; 21-1, 1-22; 21-2, 57-81; 21-3, 113-127; 27-6, 352-356#.
Willenmier, C.M.J. 28-5, 298-301#.
Willer, T.J. 17-2, 109-126#.
Wilson, H.J. 25-1, 62-64#.
Winkler, T.C. 17-6, 371-372#; 20-1, 53-61#; 20-1, 62-64#; 24-4, 235#.
Winkler Prins, A. 17-4, 233-234#; 19-1, 51-53#.
Witt Hamer, M.J. de. 27-4, 220-235#.
Witte van Citters, J. de. 13-3, 142-146.
Wittwer, W.C. 19-1, 49-50#.
Wttewaall, B.W. 13-6, 301-314; 13-7, 369-401; 13-8, 433-458.
Wttewaall van Stoetwegen, E.W.F. 25-2, 102-116#.
Xenophon, 1-1, 19-32; 1-2, 85-100*.
Zeehuisen, J. 6-4, 375-408; 8-2, 165-182; 8-4, 389-404.
Zöllinger, H. 8-2, 224-232; 8-4, 463-473#.
Zoon, H.J. 4-2, 266-273.
Zschokke, H. 17-7, 432-433#.
Zuylen van Nijevelt, J.P.P. van. 4-3, 332-356.

6. Anonieme bijdragen

Additionele overeenkomst en tractaat met Japan van 1857 en 1858. Additionele Artikelen. 18-2, 90-117.
Armoede en Bedelarij, vertaald door een diaken. 1-2, 106-111.
Armwezen en Armverzorging. 7-2, 262-277; 7-3, 385-388.
L'avenir de l'industrie Neérlandaise par la redaction de journal l'Intelligence. 15-5, 314-319.
Het Belgisch ontwerp over de afschaffing der gemeente-accijnsen. 19-5, 264-291.
Brievenvervoer langs den zoogenaamden Indischen overlandweg, gedurende de jaren 1853, 1854, 1855, 1856 en 1857. 18-1, 55.
Burgerschappen. (Niet in den handel). 26-4, 223-236.
Hoogspel. Eene politieke Novelle. 21-2, 111-112.
Iets over de belasting op de brandstoffen. 22-3, 175-177. (Ingezonden uit Utrecht.)

Iets over de Emancipatie der slaven door een voormaligen bewoner der kolonie Suriname. 15-6, 376-381.
Iets over de opiumpacht op Java. 9-8, 442-447.
Landbouw-kolonie, Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen. 22-1, 57-60.
Memorie tot oprigting eener maatschappij van landontginning. 27-2, 83-97. (Ingezonden, met naschrift Sloet)
De Nederlandsche Handel-Maatschappij in Nederlandsch-Oostindië. 5-1, 98-106.
De opiumpacht in Indië. 23-6, 333-354; 23-7, 376-396.
Rusland geschetst, zoo als het is, naar eigen aanschouwing. 10-5, 275-292.
Staatskrediet en Particulier krediet. Viertal brieven over de financiële kwestiën van den dag. 18-6, 371-376; 18-8, 480-490.
Eene waarschuwende stem uit de binnenlanden van Java. 7-4, 522-534.
Winterreis door Rusland, gedaan in 1849, met eene kaart. 10-5, 275-292.

C. Literaire werken

1. Verspreide dichtwerken

1828: *Cantate ter gelegenheid der feestviering van het vijffarig bestaan van het studenten-concert te Utrecht, op den 24sten maart 1828.* Utrecht [1828].
1830: *Antigonus de Makkabeër, of De togt naar den tempel: treurspel.* Zwolle 1830. (Tweede druk, Zwolle 1865)
1834: *Poezij.* Zutphen 1834.
1836: *Bundel van feestzangen, bij de viering van het tweede eeuwgetijde der stichting van de Hoogeschool te Utrecht.* Utrecht 1836. (Met W.H. Warnsinck en W.E. van Dam van Isselt.)
1859: *Zangen bij de opening van het XIVde Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres te Winschoten.* Winschoten 1859.

2. Bundels

1868: *Uit mijn dichterlijk leven.* V Voorrede. De tijd van de 'erotische poëzij' is voorbij en aan Bellamy, Nieuwland en Simons wordt zelf in de bloemlezingen geen aandacht meer geschonken. 11 Toewijding (van eenen vroegeren dicht-bundel. Aan Wilhelmina Hendrika Arntzenius). 12 Kleine zangen.16 De win-terroos. 17 Tegenover (naar Sappho en Catullus). 20 De kiem der hoop. 24 Mijn. 25 De eerste kus. 29 Behagen. 32 Stoornis. 35 Onder den sterrenhemel. 39 Het verbod. 42 De winter-avondschemering. 46 Het beeld van Memnon. 50 Onze toekomst. 53 Nazang. 57 Het Grieksche meisje. 61 De vestale. 64 Anke van Trara (Een oud volksminnedeuntje, wat opgelapt).

1873: *Herfstdraden.* 5 Aan Marie. 6 Phoenix. 14 Op de linde op het kerkhof te Voorst (aan mijnen broeder mr. L.A.J.W. Sloet van de Beele). 23 In den nacht. 27 Elske in de wiven-belter (Twentsche sage). 55 Op de heide. 58 De nacht-mare (Veluwse sage). 68 Geluk. 76 De kinderjaren. 79 De rottenlegende te Deventer. 85 De Mariëpol (op de heide bij Putten). 92 Freija's klagt. 100 Na

den lente-avondregen. 103 De wraak der bloemen. 109 Aan den heer Mr. J. H. Schober (Bij de viering van den vijfentwintigjarigen aankoop van de Heide te Putten, thans het landgoed Schovenhorst.). 110 De ronge of de hillige boom te Wijhe. 118 Het beeld der maandag. 119 Serafina aan haar beschermengel (naar Schubart). 123 Christelijke ballade. 130 Het bewustzijn der godheid (Vrij gevolgd maar Salomo ben Jehudad Ab en Gabirol uit de Duitse vertaling). 131 Aan God (Naar denzelfden). 135 Johanna (Eene oud-christelijke legende). 139 De prentenbijbel. 146 Donkere dagen. 151 De octobernacht. 157 Elegie bij den naderenden winter (Vrij berijmd naar het metrisch onrijm van den dichter A. v.d. Woordt). 160 Spindik. 164 Met de Holters. 170 De kermis in de mei (Aan Marie). 175 Onder het hooijen. 180 In de esch.

1876: *Winteravondrood.* 5 Aan de sage. 11 Gevoel. 16 De maneschijn in 't bosch. 20 Blaauw Garrit (eene sage van Veluwezoom). 29 In den boomgaard. 44 De gouden appel (Noord-Brabandsche legende). 50 De vrede. 51 De paarden in 't land. 56 Het koren-watermolentje te Voorst. 62 Stille paadjes. 65 De luchtspiegeling (een avondtooneeltje). 68 De houten beker van het huis te Boekelo. 72 Het dennenboschje in den winter. 78 Karrekiet. 81 De twee luchtelven (Veluwsche sage). 93 De bloemen op de glazen (aan Marie). 99 Elegie (aan Delia). 103 Orde (een fragment uit een Zang des Tijds). 107 Hemsterhusiana. 113 Aan den heer H. Kamerlingh Onnes. 114 De man met den takkebos. 115 Het koeltje. 119 De zondagmorgen op het land. 124 Westerwinden. 128 Langs de doornenhaag. 132 De beschermengel aan Serafina. 139 De meiregen. 143 Stroomend water (eene phantasie). 150 Het heidelaantje. 153 De lente- en de winterzon. 157 Narede.

Bronnen

Gehanteerde afkortingen

AGN	*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*
BMGN	*Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
E(S)HJ	*Economisch (Sociaal) Historisch Jaarboek*
GAV	Gemeentearchief Voorst
HCO	Historisch Centrum Overijssel
HTK	Handelingen Tweede Kamer
JV	Jaarverslag
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal- Land- en Volkenkunde Leiden
LHC	Landhuishoudkundig Congres
NA	Nationaal Archief Den Haag
NBWN	*Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland*
NHM	Nederlandsche Handel-Maatschappij
OAOL	*Overijsselsche Almanak voor Oudheid en Letteren*
OHB	*Overijsselse Historische Bijdragen*
RGP	*Rijks Geschiedkundige Publicatiën*
SAB	Stadsarchief en Bibliotheek Deventer
T.SEG	*Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*
TSS	*Tijdschrift voor staathuishoudkunde en statistiek*
TvG	*Tijdschrift voor Geschiedenis*
VGS	Verslagen van Gedeputeerden aan de Staten van Overijssel
VMORG	*Verslagen en Mededelingen Overijssels Regt en Geschiedenis*
VORG	Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis

Voor zover de hierna genoemde bronnen op één plaats beschikbaar zijn, is de vindplaats daarvan aangegeven.

Archieven en collecties

Historisch Centrum Overijssel (HCO) Zwolle

Archief Commissie van Landbouw Overijssel
L. Kruijff. Inventaris Archief van de Commissie van Landbouw in Overijssel, 1805-1851. (Typoscript). Zwolle, z.j. Toegang 148.
Familiearchieven Sloet Zwolle
Familiearchieven Sloet, Sloet V (1549-1879), in: *Verslagen 's-Rijks Oude Archieven (VROA) 30 (1907)*, 79-205. Toegang 247.1.

Archief Gemeente Zwolle, 1813-1924
J.H.S.M. Veen. Voorlopige Inventaris van het archief van de Gemeente Zwolle, 1813-1924. Typoscript, Zwolle, 1974. Toegang 701.

Archief De Groote Sociëteit Zwolle
Knoester, H.J.H. De Groote Sociëteit te Zwolle. Inventaris van het archief, 1802-1974. Zwolle, 1992. Toegang 1.037.

Archieven Marken in Overijssel
A.J. Mensema. Inventaris van de Archieven van de Marken in de provincie Overijssel, 1300-1942. Zwolle 1978. Toegang157.

Archieven Memories van Successie
J.H. Wigger. Inventarissen van de archieven en archiefbestanddelen betreffende de inning van successierechten in Overijssel, 1806-1926 (1927). Zwolle 1985. Toegangen 136.1 t/m 136.4, i.h.b. 136.4.

Archief Metalen Kruis
J.J. Seekles. Inventaris van het Archief van de Vereniging Het Metalen Kruis, afdeling Zwolle, 1853-1883. Typoscript. Zwolle, 1987. Toegang 998.

Archieven Nut van 't Algemeen
P. Koenders. Inventaris van de archieven van het Departement Zwolle van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1799-) 1815-1981 (-1991). Zwolle 2000. Toegang 996.

Archief NWO
L. Folkertsma. Inventaris van het archief van de Stichting Natuurmuseum West Overijssel en rechtsvoorganger te Zwolle (1972), 1983-1996. Zwolle 2007. Toegang 1.326.

Overijssel
J. Brummelman en J.J. Seekles. Inventaris van de Collectie 'Overige Dag-, week-, en advertentiebladen', 1812-1994'. Typoscript. Zwolle, 1998). (De exemplaren van het in de jaren 1845-1856 verschenen weekblad *Overijssel* zijn te vinden onder de inv.nrs. 154-167.) Toegang 1.259.

Archieven Provinciaal Bestuur Overijssel, 1812-1920/1948
J.H. Wigger en J. Folkerts. Inventaris van de archieven van het provinciaal bestuur van Overijssel 1813-1920/1948. Dln. 1 en 2. Zwolle 1994. Toegang 25.

Archief W.E.J. Tjeenk Willink
J.L. Admiraal. Inventaris van het Archief van de Uitgeversmaatschappij W.E.J. Tjeenk Willink 1838-1968. Typoscript. Zwolle 1995. Toegang 836.

Archief Welvaart
E.D. Eijken. Inventaris van de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart. Typoscript. Zwolle 1964. Toegang 163.1.

Archief Zwolsche Diep
L.J. Ruys, *Inventaris van het Archief van de Naamloze Maatschappij ter verbetering van den handelsweg over het Zwolsche Diep, mede door landaanwinning, 1844 – 1875, naderhand Naamloze Maatschappij ter bevordering van landaanwinning op de vlakte van het Zwolsche Diep, 1875 – 1941.* (Zwolle 1943/1983. Toegang 176.

Archieven Zwolse Notarissen , 1811-1915
J.L. Admiraal. Inventaris van de Archieven van de Notarissen in Zwolle, 1811-1915. Typoscript. Zwolle 1997. Toegang 828.

Zwolsche Courant
Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, later *Zwolse Courant en De Stentor,* sinds 1790. Toegang 506.

Centraal Bureau voor Genealogie (CBG)
Familiearchief Sloet tot Oldhuis
M.N. van Eekelen-Witteveen. Familiearchief Sloet tot Oldhuis. Geschonken door mej. M.E. Busmann te Den Haag. Den Haag 1973.

Gelders Archief (GA)
MvS Apeldoorn
Memories van Successie Apeldoorn.

Gemeentearchief Elburg (GAE)
Lindenburg Van Kinsbergen
A.W. Lindenburg. *Lijst van archivalia Instituut Van Kinsbergen, 1796-1960.* Elburg 1989.

Gemeentearchief Voorst (GAV)
Doopboek
Doopboek Voorst.

Gemeentearchief Oldebroek (GAO)
OAT
Archief Gemeentebestuur van Oldebroek. Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel der grondeigenaren enz.

KITLV Leiden
Catalogus Sloet e.a.
Catalogus van boeken, plaatwerken, enz., gedeeltelijk nagelaten door de heeren Mr. B.W.A.E. Baron Sloet tot Oldhuis en anderen. Arnhem 1902.
Inventaris van den Brandhoff
A.A. Hamburger-Wolterbeek Muller. Inventaris van de papieren afkomstig van A. van den Brandhof. Leiden 1980.

Nationaal Archief Den Haag (NA)
Archief Baud
Archief Jean Chrétien Baud.
Archief Koloniën
Archief Ministerie van koloniën.
Archief Justitie
Archief Ministerie van justitie.
Archief TK
Archief Tweede Kamer
Archief NLC
Archief van de Vereeniging Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres

Stadsarchief en Atheneumbibliotheek Deventer (SAB)
VORG
Collectie VORG
Collectie Johannes van Vloten

Tresoar Leeuwarden (TL)
Collectie Joost Hiddes Halbertsma
Collectie Wopke Eekhof

Universiteitsbibliotheek Utrecht (UU)
Album Studiosorum
Album Studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae MDCXXXVI-MDCCCLXXXVI. Accedunt nomina Curatorum et professorum per eadem secula. Utrecht 1886.
Collectie Jan Ackersdijck

SERIEWERKEN
AGN
BMGN
Biografiebulletin
De Economist. Tijdschrift voor alle standen. Tot bevordering van volkswelvaart, door verspreiding van eenvoudige beginselen
Jaarboekje Overijssel, 1838 e.v.
OAOL
OHB
T.SEG
TvG
TSS (Zie ook bijlage IIb)
VGS
Verslagen van het Verhandelde op het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1846-1884, 1896. (LHC)
VMORG
Zwolsche Courant enz. (Zie onder: HCO)

Literatuur

Aerts, R. *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids.* Amsterdam 1997.

Aerts, R. e.a. *Land van kleine gebaren, een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990.* Nijmegen 1999.

Aerts, Remieg, Janny de Jong en Henk te Velde (red.). *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur.* Hilversum 2002.

Alberts, A. *Baud en Thorbecke*. Utrecht 1939.

Amerongen, Martin van. *Mijn leven en zijn leven. Over biografieën, hagiografieën en anti-biografieën.* Amsterdam 1993.

Arnold, C.J.C.W.H. *Apeldoorn in opkomst. De ontwikkeling van dorp en gemeente in de eerste helft van de negentiende eeuw.* Zutphen 1971.

Arnold, C.J.C.W.H. Arnold en M.A.M. Franken. *J.H. Gunning 1768-1853. Uit het bewogen leven van een ondernemer, papierfabrikant en maire van Apeldoorn.* Utrecht 2005.

Arnold, Ed. 'Schitterend Wonderwerk': het goddelijk ontwerp in de natuur. Fysicotheologie en het 'argument from design' rond 1800. In: Van der Wall en Wessels. *Een veelzijdige verstandhouding*, 324-334.

Baggerman, Ariane en Rudolf Dekker (red.). *Egodocumenten: nieuwe wegen en benaderingen. T.SEG,* 2004-4.

Barneveld, J. van. en A.J. de Jong. *De lotgevallen van Nederlandse boeren als kolonisten in Suriname. Verslag van een merkwaardig experiment aan de Saramacca in Suriname met Nederlandse boeren en arbeiders voornamelijk afkomstig uit de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel.* Rhenen 1995.

Beaufort, Henriëtte L.T. de. *Gijsbert Karel van Hogendorp. Grondlegger van het Koninkrijk.* Rotterdam 1979, 4e druk.

Beens, Henk. *Schakels in de tijd. Genemuiden van 1800 tot 1900.* Genemuiden 2000.

Berg, W. van den en P. Zonneveld (red.). *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw.* Utrecht 1986.

Berg, Ahasuerus van den. *Levensberichten van Johannes Florentius Martinet, meester der vrije konsten, leeraar der wijsbegeerte; lid van de Hollandsche, Zeeuwsche, en Geldersche Maatschappij der wetenschappen, te Haarlem, Rotterdam, Vlissingen en Arnhem, en predikant te Zutphen.* Amsterdam 1796.

Bieleman, Jan. *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000.* Amsterdam 2008.

Bieleman, Jan. (eindred.) *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van landbouw en het Gelderse platteland.* Groningen 1995.

Bieleman, Jan. *Boeren op het Drentse zand, 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw. A.A.G. Bijdragen 29.* Wageningen 1987.

Bieleman, J. 'Boeren en rekenmeesters - een repliek.' In: *TvG* 101(1988) 2, 206-221.

Biografie Bulletin. De biografie in Groot-Brittannië. Zomer 2007.

Blink, H. Dr. 'W.C.H. Staring en de oude garde. Een blik op de studie van Nederland en Nederlandsche toestanden in het midden der negentiende eeuw.' (Z.p., z.j.) Overgedrukt uit: *Vragen van den Dag,* 23 jrg. afl. 9, 1908.

Blink, H. en S. Koenen. 'Algemeen overzicht der economische geschiedenis van Nederland in betrekking tot den landbouw van 1813-1913.' In: *De Nederlandsche landbouw.*

Blok, Lodewijk. *Stemmen en Kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850.* Groningen 1987.

Blom, H.W. en I.W. Wildenberg (red.). *Pieter de la Court in zijn tijd. Aspecten van een veelzijdig publicist (1618-1685). Voordrachten gehouden op het De la Court Symposium Erasmus Universiteit Rotterdam 26 april 1985.* Amsterdam/Maarssen 1986.

Blom, Hans W. 'Burger en Belang. Pieter de la Court over de politieke betekenis van burgers.' In: Kloek en Tilmans. *Burger.*

Boeken in Nederland. *Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven. Opstellen door Pieter F.J. Obbema, Marja C. Keyser, Herman de la Fontaine Verwey, G. Willem Ovink, Rienk Visser. Grafisch Nederland 1979.* Z.p. 1979.

Boekholt, P.Th.F.M. 'De Nederlander gaat naar school.' In: F.L. van Holthoon, (red.). *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985, 203-223.

Boekholt, P.Th.F.M. en E.P. de Booy. *Geschiedenis van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot aan de huidige tijd.* Assen/Maastricht 1987.

Boogman, J.C. *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858.* Bussum 1978.

Boschloo, T.J. *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875.* Hilversum 1989.

Boserup, Ester. *The conditions of agricultural growth. The Economics of Agrarian Change under Population Pressure.* London 2003.

Bosma, U. 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers. Java tussen oud en nieuw kolonialisme.' In: *T.SEG* 2005-2, 3-28.

Botke, IJ. *Jacobus Albertus Uilkens 1772-1825. Predikant te Lellens en Eenrum. Hoogleraar in de landhuishoudkunde te Groningen.* Groningen 1984.

Botke, IJ. *Gaat, krijgt een boek in hant en oefent daar u verstant. Drie generaties Teenstra en de Verlichting op het Groninger platteland (1775-1825).* Groningen 1988.

Botke, IJ. *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960.* Groningen 2002.

Bots, J. *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de 18e eeuw in Nederland.* Assen 1971.

Bottenburg, Maarten van. 'Hoe recent is modern? Over de herkomst van "modern", "moderniteit" en "modernisering", en het gebruik ervan in de sociologie.' In: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 17(1990)1, 101-118.

Bouman, P.J. 'Landbouworganisaties'. In: Sneller. *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940,* 252-268.

Bourdieu, P. *La distinction. Critique sociale du jugement.* Paris 1979.

Braembussche, A.A. van den, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning.' In: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* 15 (1989) 1, februari.

Brink, J. ten. *Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de XIXe eeuw in biographieën en bibliographieën. 1830 - 1880.* Amsterdam 1880-1889 (X). 3 dln.

Brouwer, H. *Lezen en schrijven in de provincie. De boeken van de Zwolse boekverkopers 1777 - 1849.* Leiden 1995. (diss.)

Brouwer, H. '*Sociale ideeëngeschiedenis en bestedingspatronen: de kopers van de Katechismus der Natuur in Zwolle, 1777-1785.'* In: *Spektator* 18 (1988-1989), 191-201.

Brugmans, I.J. *Welvaart en Historie. Tien Studiën.* Den Haag 1950.

Brugmans, I.J. 'Koning Willem I als Neo-Mercantilist.' In: Brugmans, *Welvaart en historie.* 38-51.

Brugmans, I.J. *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940.* 's-Gravenhage 1961.

Brugmans, I.J. *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870).*

Utrecht 1963 (6e druk).

Bruyn Kops, J.L. de. *Beginselen van de staathuishoudkunde.* Leiden en Amsterdam 1850.

Bruyn Kops, J.L. de. 'Twee levensberichten.' In: *De Economist*, 1885, 1ste deel, 206-210.

Buisman, Jan Willem. *Tussen vroomheid en Verlichting: een cultuurhistorisch en - sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van Verlichting in Nederland (1755-1810).* Zwolle 1992.

Buiter, Hans. Nederlands-Indië (1830-1949). Een kolonie in ontwikkeling. Amsterdam 1993.

Een bundel gedachten. Jubileum-uitgave 1838 – 1 mei – 1963. Zwolle 1963.

Burg, Margreet van der. *'Geen tweede boer'. Gender, landbouwmodernisering en onderwijs aan plattelandsvrouwen in Nederland, 1863-1968.* Wageningen 2002.

Buter, A. 'Het levenseinde van Thomas Ainsworth.' In: *Textielhistorische Bijdragen,* nr 7. Hengelo (Ov.) 1966, 77-85.

Buter, A. *De kadans van de getouwen. Heren en knechten van de Nederlandse textiel.* Amsterdam/Brussel 1985.

Coster, W. *Het gedrukte woord woord in de economie van de negentiende eeuw. Een impressie.* Zwolle 1991. (Doctoraal-scriptie Rijksuniversiteit Groningen)

Coster, W. *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996.* Zwolle 1996.

Coster, W. *Kort Krediet: een geschiedenis van de bank van Lening, de Kredietbank en de Stadsbank Zwolle, 1636-1999.* Zwolle 2001.

Coster, W. 'Een adellijke buitenstaander.' In: Arnold Gevers, Conrad Gietman, Yme Kuiper en Hanneke Ronnes. *Mensen van adel. Beelden, manifestaties, representaties. Opstellen aangeboden ter gelegenheid van het afscheid van Albert Mensema als archivaris bij het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle 14 september 2007.* Hilversum 2007, 165-177.

Coster, W. 'Een groot man in een klein dorp.' In: Niels Bakker, Martin Fleer, Hans le Loux, Jos Schwertasek (red.) *Jaarboek Hengelo 2007-2008.* Hengelo 2007, 31-41.

Coster, W. 'Kennis is de ware tooverij.' In: *Historisch Overijssel.* Jrg. 4, nr. 1, maart 2008, 11-13.

Cruyningen, Piet van. 'Dutch rural history c. 1600-2000: debates and selected themes.' In: Erik Thoen and Leon van Molle (ed.). *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research (Middel Ages – twentieth century). Corn Publication Series.* Turnhout 2006, 295-320.

Daal, J. van en A. Heertje. *Economic thought in the Netherlands: 1650-1950.* Avebury, 1992

Daalder, H. 'Politieke Instellingen en politieke Partijen.' In: Holthoon, F.L. van. 'De Armenzorg in Nederland.' In: F.L. van Holthoon (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985, 305-339.

Damme, Dirk van. *Armenzorg en de staat. Comparatief-historische studie van de origines van de moderne verzorgingsstaat in West-Europa (voornamelijk achttiende tot begin negentiende eeuw).* Gent 1990.

Dane, Jacques & Hans Renders (red.). *Biografie en Psychologie.* Amsterdam 2007.

Demoed, H.B. 'Verzet tegen markedelingen: behoudzucht of zelfbehoud?' In: *Overijsselse Historische Bijdragen*, 97e stuk, 1982. Zwolle 1982.

Demoed, H.B. *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw.* Zutphen 1987.

Diederiks, Herman, J. Thomas Lindblad en Boudien de Vries. *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering. Opstellen aangeboden aan Prof. H. de Vries, bij zijn afscheid als hoogleraar in de Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden.* Hilversum 1994.

Doel, H.W. van den. *De stille macht. Het Europese binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942.* Amsterdam 1994.

Doel, H.W. van den. *Het Rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie.* Amsterdam 1996.

Doorn, J.A.A. van. 'De Nederlandse samenleving in Indië.' In: F.L. van Holthoon (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985.

Dorsthorst, Frédérique te - de Muij en Jeanine Otten. *Marri de Wilde. De wilde deerne gevangen in verf.* Zwolle 2008.

Drentje, Jan, *Thorbecke. Een filosoof in de politiek.* Amsterdam 2004.

Dresden, S. *Over de biografie.* Amsterdam 1987.

Dudink, Stefan. *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901.* Amsterdam 1997.

Edel, B.H. en A.C. Ooms. 'Een brug tekort. Plannen voor de aanleg van een vaste brug over de IJssel nabij het Katerveer (1850-1860).' In: *Zwols Historisch Jaarboek 1987*, 85-102.

Eerenbeemt, H.J.F.M. van den. 'Armoede in de 'gedrukte' optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850.' In: *TvG* 88 (1975), 468-500.

Eerenbeemt, H.J.F.M. van den. *In het spoor van de vooruitgang. Het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving, 1730-1980.* Tilburg 1989.

Eijl, Corrie van. *Al te goed is buurmans gek: het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940.* Amsterdam 2005.

Elberts, W.A. *Historische Wandelingen in en om Zwolle*. Zwolle 1973.

Els, A.M.J. van. *Het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1846-1900: ontstaan, geschiedenis en enkele onderwerpen ten Congresse behandeld.* Z.p. z.j.

Engelen van der Veen, G.A.J. 'Marken in Overijssel.' In: *Geschiedkundige atlas van Nederland*. Den Haag 1924.

Erdin, Vincent. *De Europesche colonisatie in de kolonie Suriname onder leiding van ds. A. van den Brandhof Nederlands Hervormd prediikant te Elst bij Amerongen.* Amsterdam 2003.

Etty, Elsbeth. 'Volslagen bezeten van nieuwsgierigheid.' In: Fortuin en Linders. *Bespottelijk maar aangenaam,* 11-18.

Faber, A.J. *Het spoor. 150 jaar spoorwegen in Nederland.* Amsterdam 1989.

Fasseur, C. *Kultuurstelsel en koloniale baten. De Nederlandse exploitatie van Java 1840-1960.* Leiden 1978.

Fasseur, C. 'Een koloniale paradox. De Nederlandse expansie in de Indonesische archipel in het midden van de negentiende eeuw (1830-1870).' In: *TvG*, jrg. 92, 1979-2, 162-186.

Fasseur, C. (red.) *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel.* Den Haag 1980. (1e deel)

Fasseur, C. 'Nederland en Nederlands-Indië 1795-1914.' In: *AGN*, deel 11, 348-372.

Fasseur, C. 'Suriname. De Nederlandse Antillen 1795-1914.' In: *AGN,* deel 11, 373-379.

Fasseur, C. *Indischgasten.* Amsterdam 1997.

Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman. Groningen 1979.

Fockema Andreae, S.J. 'Rechtsverhoudingen.' In: Sneller, *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940,* 208-234.

Folkerts, J. e.a. (red.) *Overijsselse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Overijsselaars.* Meppel/Amsterdam 1990. (3 dln)

Fortuin, Arjen en Joke Linders (red.). *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland.* Amsterdam 2007. (Voorwoord Elsbeth Etty.)

Fritschy, Wantje en Leo Douw (ed.). *Oost-Nederland in de negentiende eeuw. Het moderniseringsproces in Drenthe, Overijssel en Gelderland in de negentiende en vroeg twintigste eeuw.* Amsterdam 1988.

'Gedachten over Overijssel en haar toekomst.' In: *Overijsselsche Courant*, 23 juli 1841, nr. 59.

Gedenkboek van Hengelo (Overijssel). Uitgegeven ter gelegenheid van de onafhankelijkheidsfeesten te Hengelo (O.) op 29-30 augustus 1913. Hengelo 1913.

Geertz. *Agricultural Involution. The process of ecological change in Indonesia.*

Berkeley 1963.

Geesink, J. 'De Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale Welvaart.' In: *VMORG* 71 (1956), 105-117.

Gemmink, Joh. *De kolonisatie van 1845: geschiedenis en demografische ontwikkeling tot op 31-10-1950.* Zuidwolde 1980.

Genderen Stort, C.G.J.A. van. 'Het verenigingsleven in den landbouw.' In: *De Nederlandsche landbouw,* 166-210.

Gerritson, C. en A. Goslinga. *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap. Tweede deel 1833-1848.* Bewerkt door C. Gerritson en voltooid door J.L. van Essen. RGP 114. Grote serie. Den Haag 1964.

Geurts, H.M.L. *Herman Derk Louwes (1893-1960). Burgemeester van de Nederlandse Landbouw.* Groningen/Wageningen

Gevers, A.J., A.J. Mensema en Js. Mooijweer. *De havezaten in het land van Vollenhove en hun bewoners.* Alphen aan den Rijn 2004.

Gonggrijp, G. 'Ned. Indië onder de Staat en als deel van het Koninkrijk.' In: J.C. De Haan en P.J. van Winter (red.). *Nederlanders over de zeeën. 350 jaar Nederlandsche koloniale geschiedenis.* Utrecht 1940, 229-305.

Gongryp, G.F.E. *Geïllustreerde Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie.* Wijk en Aalburg z.j.

Goor, J. van. *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie. 1600-1975.* Den Haag 1993.

Goslinga, C.Ch. *A short history of the Netherlands Antilles and Surinam.* Den Haag 1979.

Gratama, L. Oldenhuis. *De tolquestie van het Zwolsche Diep toegelicht. Rechtskundig onderzoek, door mr. L. Oldenhuis Gratama, plv. Kantonregter in het kanton Assen, Procureur bij het Provinciaal Gerechtshof van Drenthe en bij de Arrondissements-Regtbank te Assen.* [Assen] 1848.

Griffiths, R.T. *Achterlijk, achter of anders. Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw.* Amsterdam 1980.

Griffiths, R.T. *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850.* Den Haag 1979.

[Groeneweg], J. 'Natuur- en Milieu-Educatie in Zwolle in historisch perspectief.' In: *Nooter Hof Nieuws. Nieuwsblad van het Milieucentrum Nooter Hof,* 1996, nr. 3.

Haan, Ido de. 'Burgerschap, sociale stratificatie en politieke uitsluiting in de negentiende eeuw.' In: Kloek en Tilmans. *Burger*, 231-276.

Haan, Ido de. *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw.* Amsterdam 2003.

Haan, Ido de. 'Discussie over de metamorfose van Nederland.' In: *BMGN*, 121-1(2006)55-60.

Haan, Ido de en Henk te Velde: 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1990.' In: *BMGN*, 111-2(1996)167-200.

Haan J.C. de en P.J. van Winter (red.). *Nederlanders over de zeeën. 350 jaar Nederlandsche koloniale geschiedenis.* Utrecht 1940.

Haan, Tjaard W.R. de. 'Sagepoëzie van B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis.' In: *Terugdenken in dankbaarheid. Over schrijvers van vroeger.* Den Haag 1981, 103-144.

Haan, Tjaard W.R. *Schrijven in de volksgeest.* Nederland en Vlaanderen 1800-1880. Den Haag (1977).

Haas, Frieda de en Bert Paasman. *J.F. Martinet en de achttiende eeuw. In IJver en onverzadelijken lust om te leeren.* Zutphen 1987.

Hagedoorn, J. 'De stemmer stemt, de kiezer kiest, … de stemmer kiest.' In: *Zwols Historisch Jaarboek 1984,* 98-127.

Hanssen, Léon. 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan.' In: Fortuin en Linders. *Bespottelijk maar aangenaam,* 101-108. Eerder verschenen in: *Biografie Bulletin* 1993/3, 219-225 en *VOGeL Jaarboek* 1988-1999. Leiden 2000, 8-16.

Hartgerink-Koomans, M. 'Handelsbetrekkingen en spoorwegverbindingen in de eerste helft der 19e eeuw. Plannen voor spoorwegbouw in de Noord-Oostelijke provincies 1845-1854.' In: *EHJ* XXVI (1956), 1-72.

Hasenberg Butter, I. *Academic Economics in Holland, 1800-1870.* The Hague 1969.

Heeckeren, E.L. van. *Lofrede op Hendrik Jan Beusekamp, overleden te Zutphen den 11 december 1817; uitgesproken op den 15 dierzelfde maand in het natuurkundig genootschap aldaar onder de zinspreuk Nut is ons doel.* Zutphen 1817.

Heide, G.D. van der. 'Kraggenburg - uitzonderlijk Monument.' In: *Kamper Almanak*, 1966/1967, 187-201.

Hemels, Joan. *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid.* Assen 1969.

Heijs, E. *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlanderschap aan vreemdelingen 1813-189.* Amsterdam 1995.

Heijs, J.J. 'De 'boekverzameling' Themis.' In: *Zwols Historisch Tijdschrift*, 13 (1996)4, 135-137.

Hermsen, J.H. en H.J. ten Hove. *Onder den clockenslach van Voorst. Blik in de geschiedenis van het kerspel Voorst.* Voorst 1993.

Hoekema, C.P. 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869); gevangene in Deventer.' In: *Overijsselse Historische Bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis.* 104e stuk, 1989, 140-151.

Hogendorp, G.K. van. *Bijdragen tot de Huishouding van Staat.* Zaltbommel 1854.

Holthoon, F.L. van. 'De Armenzorg in Nederland.' In: Van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815,* 175-185.

Holthoon, F.L van. (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985.

Hooykaas, G.J. en Santegoeds, F.J.P. (uitg.). *De briefwisseling van J.R. Thorbecke. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Kleine serie; 92. Deel VI, 1853-1962.* 's-Gravenhage 1998.

Hoppenbrouwers, Peter e.a. (red.) *Leidschrift. Elites.* Jaargang 15, nummer 1. Leiden 2000.

Hoppenbrouwers, P. C.M. (red.) *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland. Historia Agriculturae 34.* Groningen 1991.

Horst, G.J. van der. *De geest van de vooruitgang. Liberalen in Zwolle 1848-1853.* Nijmegen z.j. (Doctoraalscriptie Katholieke Universiteit Nijmegen.)

Horst, G.J. van der. 'Zwolle 1848. Een onderzoek naar de achtergronden van de gebeurtenissen te Zwolle in het revolutiejaar 1848.' In: *Zwols Historisch Jaarboek 1988.* Zwolle 1988, 82-106.

Horst, G.J. van der. 'B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1808-1884).' In: *Zwols Historisch Tijdschrift*, jrg. 12 (1995) 4, 139-141.

Hove, Jan ten. *Geschiedenis van Zwolle.* Kampen/Zwolle 2005.

IJsselmuiden, P.G. van. *Binnenlandse Zaken en het ontstaan van de moderne bureaucratie in Nederland 1813-1940.* Kampen 1988.

Janse, Maartje. *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?* Hilversum 2002.

Janse, Maartje. *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880.* Amsterdam 2007.

Jansen, C.J.H. *(W.E.J. Tjeenk Willink) 150 jaar uitgever van juridische boeken en tijdschriften.* Zwolle 1988.

Jansma, Klaas, Lykele Jansma en Meindert Schroor (red.). *Tweeduizend geschiedenis van Overijssel.* Leeuwarden 1990.

Jong, Jannie de. *Van batig slot naar ereschuld. De discussie over de financiële verhouding tussen Nederland en Indië en de hervorming van de Nederlandse koloniale politiek, 1860-1890.* Groningen 1989.

Jong, J.J.P. de. *De Waaier van het Fortuin. Van handelscompagnie tot koloniaal imperium. De Nederlanders in Azië en de Indonesische archipel 1595-1950.* Den Haag 2000, 3e druk.

Jong, Ron de. *Van standspolitiek naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887.* Hilversum 1999.

Jonge, J.A. de. *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914.* Nijmegen 1976.

Joosting e.a. *Marken in Gelderland, Overijssel en Utrecht ….*

Jurriaanse, M.W. *De Nederlandse Ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900.* Den Haag 1974.

Kalff, G. *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde.* Deel 7. Z.p. 1912.

Kamp, J.E. van. *Dien Hoetink. 'Bij benadering.' Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd.* Historia Agriculturae 36. Groningen 2005.

Karel, Erwin H. 'De Geldersche Maatschappij van Landbouw in de periode 1845-1920.' In: Bieleman. *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw*, 65-91.

Kern, H. 'Levensbericht van L.A.J.W. Baron Sloet van de Beele.' In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde.* [Leiden] 1892.

Ketelaar. F.C.J. *Oude zakelijke rechten. Vroeger, nu en in de toekomst.* Leiden/Zwolle 1978.

Keuning, H.J. *Mozaïek der functies. Proeve van een regionale landbeschrijving van Nederland op historisch- en economisch-geografische grondslag.* Groningen 1998. (Heruitgave van 1e druk 1955, met een voorwoord van J.N.H. Elerie.)

Kielstra, J.C. 'Adam Smith en de koloniën.' In: *De Economist,* vol. 72, number 1, december 1923, 453-463.

Kikkert, J.G. *De zedeloosheid van Den Haag en andere onthullingen over Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1976.

Kleijer, Henk, Ad Knotter en Frank van Vree. *Teksten en Tekens. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen.* Amsterdam 1992.

P.W. Klein. *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland 1850-1914* . Haarlem 1966.

Klep, Paul, Carla Hoetink en Thijs Emons (red.) *Persoonlijk verleden. Over geschiedenis, individu en identiteit.* Amsterdam 2005.

Klep, Paul M.M. and Ida H. Stamhuis (eds). *The statistical mind in a pre-statistical era: The Netherlands 1750-1850.* Amsterdam 2002.

Kloek, Joost en Karin Tilmans (red.). *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw.* Amsterdam 2002.

Knippenberg Hans en Ben de Pater. *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1815.* Nijmegen 1990, 2e druk.

Knippenberg Hans en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1815.* Nijmegen 1988.

Knoester, A. (red). *Lessen uit het verleden. 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde.* Leiden/Antwerpen 1987.

Kokhuis, G.J.I. *Historie van Hengelo.* Hengelo 1983.

Komrij, G. *Nederlandse poëzie van de 19de t/m de 21ste eeuw in 2000 en enige gedichten.* Amsterdam 2004.

Kooij, P. 'Stad en platteland.' In: F.L. van Holthoon (red.). *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985, 93-115.

Kooij, P. *Mythen van de groene ruimte.* Wageningen 1999.

Kooij, P. e.a. (red.) *De actualiteit van de agrarische geschiedenis.* Groningen/ Wageningen 2000.

Kossmann, E.H. *De Lage Landen 1780-1980. Twee Eeuwen Nederland en België. Deel 1 1780-1914.* Amsterdam 1986.

Krips-van der Laan, Hilde, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roels Mansholt naar een betere samenleving.* Assen 1999.

Kruithof, Bernard, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.), *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek.* Nijmegen 1983, 2e druk.

Kruithof, Bernard. De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860.' In: Bernard Kruithof, Jan Noordman en Piet de Rooy (red.). *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek.* Nijmegen 1983, 2e druk, 371-385.

Krul, Wessel. 'Multatuli en Busken Huet als critici van de democratie. Rondom de politieke crisis van 1867.' In: Pels en Te Velde. *Politieke Stijl,* 129-150.

Kurstjens, Harm. 'De onderbouw van de moderne natie: Siep Stuurman en de negentiende-eeuwse vernieuwing van de staat.' In: *Leidschrift. De natie benaderd.* Jrg. 11, 1995-1, 99-112.

Kuys, J.A.E. *Biografisch Woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Geldersche geschiedenis.* Arnhem 2004.

Laarse, Rob van der. 'De Deugd en het Kwaad. Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting.' In: J.C.H. Blom & J. Talsma (red.). *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw.* Amsterdam 2000, 2-45.

Landbouw-leerboekjes voor de lagere school uit de negentiende eeuw. Wageningen 1976.

Lenders, J. *De burger en de volksschool 1780 - 1950.* Nijmegen 1988.

Lenthe, Dick van en Onno de Wit. 'Machines en lezers. Technische ontwikkeling en de groei van het lezend publiek.' In: Kleijer, Knotter en Van Vree. *Tekens en Teksten,* 81-94.

Liagre Böhl, Herman de. 'Het concept achter mijn biografie van Herman Gorter.' In: Fortuin en Linders. *Bespottelijk, maar aangenaam*, 109-122. Eerder verschenen als: 'Theoretische uitgangspunten. Het concept achter mijn biografie van Herman Gorter.' In: *Biografie Bulletin*, 1996/2, 152-167.

Lintsen, H. (red.). *Geschiedenis van de Techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel 1. Techniek en modernisering. Landbouw en voeding.* Zutphen 1992.

Lintsen, H. *Made in Holland. Een techniekgeschiedenis van Nederland 1800-2000.* Zutphen 2000.

Loo, Hans van der en Willem van Reijen. *Paradoxen van modernisering.* Bussum 2001, 3e druk.

Loo, L. Frank van. "*Den arme gegeven…". Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965.* Meppel/Amsterdam 1981.

Looper, B. *Traditie in innovatie. Innovatie in traditie. Rova en de wortels van anderhalve eeuw afvalverwerking in Zwolle.* Zwolle 2006.

Löwik, Frank. *De Twentse beweging. Strijd voor moadersproake en eigenheid.* Groningen/Enschede 2003.

Luikens, E. *Apeldoorn in de schaduw van Het Loo. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn.* Zutphen 1999.

Luikens, E. *Een bestuurder van formaat. Jan Adriaan Joost Baron Sloet tot Oldhuis, schout/burgemeester van Apeldoorn.* Apeldoorn 1992.

Luttenberg, G. *Proeve van Onderzoek omtrent het armwezen in ons Vaderland, en naar de meest doeltreffende middelen, die verder ter verbetering van het lot der armen zouden kunnen aangewend worden.* Zwolle 1841.

Maltha, D.J. *Honderd jaar landbouwkundig onderzoek in Nederland 1876-1976.* Wageningen 1976.

Mansvelt, W.M.F. *Geschiedenis van de Nederlandsche Handel-Maatschappij. Uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan in opdracht van de directie en in overleg met den heer Abram Muller, oud-directeur der Maatschappij.* Haarlem z.j. (2 delen).

Martinet, J.F. *Katechismus der Natuur.* Amsterdam 1777-1779. (4 delen)

Massink, W. *Bibliotheekstichting door de Overijsselsche Vereeniging tot Ontwikkeling van Provinciale welvaart in de periode 1841-1880.* Deventer/Zwolle 2008 (Manuscript voor scriptie aan Open Universiteit)

Meere, J.M.M. de. *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw.* 's-Gravenhage 1982.

Melief, P.B.A. *De strijd om de armenzorg in Nederland 1795-1854.* Groningen/Djakarta 1955.

Merriënboer, Johan van. *Mansholt. Een biografie.* Amsterdam 2006.

Meulen, Dirk van der. *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker.* Amsterdam 2002.

Mijnhardt, W.W. 'De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning.' In: *Figuren en Figuraties,* 1-25.

Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers (red.). *Om het Algemeen Volksgeluk. Twee Eeuwen Particulier Initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* Edam 1984.

Moll, E. 'Mr. B.W.A.E. Baron Sloet tot Oldhuis.' In: *Tubantia. Nieuws- en Advertentieblad voor Twenthe, 28 juni 1884.*

Money, J.W.B. *Java; or, how to manage a colony showing a practical solution of the questions now affecting British India.* Londen 1861.

Mooi, J. *Denken over welvaart. Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1849-1994.* Utrecht 1994.

Mosselmans, Bert en Henk W. Plasmeijer. *Jan Ackersdijck (1790-1861). The secret History of the Economic Agent in the Low Countries.* (Paper European Society of the History of Economic Thought.) Paris 2003.

Mulder, L. *Leesboek over de mestmakerij, de wijze van bemesting en vruchtbaarmaking van de grond, ten gebruike van plattelandsscholen.* Deventer 1854.

Nagel jr. J. 'Een blik in het leven van Mr. Bartholomeus Willem Anne Elisa Baron Sloet tot Oldhuis.' In: *Eigen Haard*, nr. 34, 1884.

De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913. 's-Gravenhage 1913.

Nederland's Adelsboek 1951. 's-Gravenhage z.j.

Nieuw Biografisch Woordenboek van Nederland. Deel 2. Leiden 1912.

Niel, Robert van. *Java under the cultivation system.* (Verhandelingen KITLV). *Leiden 1992.*

[Nobel, C.J.R.] In: *Amersfoortse Courant* 23 juli 1884. (In memoriam zonder titel.)

Nolten, G.J.A. *Inventaris van het Gemeentebestuur van Hengelo Overijssel.* (1730) 1802 - 1917. Hengelo, z.j.

Otterspeer, W. 'Een mozaïek van wrakhout. Een biograaf moet meer schrijver dan historicus willen zijn.' In: Fortuin en Linders. *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland,* 93-108. Eerder verschenen als : 'De wetenschap heeft geen behoefte aan de biografie'. Een biograaf moet meer schrijver dan historicus willen zijn.' In: *Biografie Bulletin.* 9(1999)2, 122-129.

Oud, P.J. *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940.* Assen 1982.

Ovink, G. Willem. 'De negentiende eeuw. De opgang.' In: *Boeken in Nederland*, 65-83.

Paping, Richard F.J. *'Die waardige man'. Prof. H.C. van Hall (1801-1874), botanicus, landhuishoudkundige en pionier van het hoger landbouwonderwijs.* Groningen 1996.

Pater, Kees de. 'Fysicotheologie in de achttiende eeuw: van Boyle tot Paley.' In: *Bijbel en wetenschap* (2000), 13-16 en 46-49.

Pels, Dick en Henk te Velde (red.), *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek.* Amsterdam 2000.

Pels, Dick en Henk te Velde. 'Politieke stijl in perspectief.' In: Pels en Te Velde. *Politieke stijl, 1-13.*

Poel, J.G.M van der. *Heren en boeren. Een studie over de Commissiën van landbouw (1805-1851).* Wageningen 1949.

Poel, J.G.M. van der, en R.J.C. Wessels, *De Verslagen van het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres, 1846-1953.* Meppel 1953.

Poel, J.G.M. van der. *Het landbouwonderwijs in Nederland tot 1918.* Wageningen 1976.

Poel, J.G.M. van der. *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland.* Wageningen 1983.

Pol, Aaldert en Gerrit van Hezel. *Kraggenburg en de vaarweg van Zwolle naar zee.* Kampen 2000.

Praamstra, Olf. *Busken Huet. Een biografie.* Amsterdam 2007.

Prins, W.F. '*Sloet tot Oldhuis 1808-1884.'* In: De Gids, deel 4, 1949, 22-28.

Prins, Bart De. *Voor Keizer en Koning. Leonard Du Bus de Gisignies (1780-1849). Commissaris-Generaal van Nederlands-Indië.* Amsterdam 2002.

Prud'homme van Reine, R.B. *Jan Hendrik van Kinsbergen, admiraal en filantroop. 1735-1819.* Zutphen 1990.

Rademaker - Helfferich, B. 'Halbertsma, Joost Hiddes (1789 - 1869).' In: J. Folkerts e.a. (red.) *Overijsselse biografieën.* Deel 1, 1990, 85-88.

Raders, R.F. van. *Geschiedkundige aanteekeningen, rakende de proeve van Europesche kolonisatie in Suriname.* 's-Gravenhage 1860.

Randeraad, Nico. Het onberekenbare Europa. *Macht en getal in de negentiende eeuw.* Amsterdam 2006.

Reezigt, Herman. *De transformatie van de waterlijn in de stad. Afstudeerverslag TU Delft, faculteit der Bouwkunde.* Zwolle 1996.

Reinsma, R. *Het verval van het Cultuurstelsel.* 's-Gravenhage 1995.

Renders, Hans & Gerrit Voerman (red.). *Privé in de politieke biografie.* Amsterdam 2007.

Ribbens, K. 'Verkennende bibliografie voor het terrein van het persoonlijk verleden.' In: Klep, Hoetink, Emons. *Persoonlijk Verleden*, 103-107.

Robijns, M.J.F. *Radicalen in Nederland (1840-1851).* Leiden 1967.

Romein, Jan. *De biografie.* Amsterdam 1946.

Rooij, M. *Kranten. Dagbladpers en maatschappij.* Amsterdam 1974.

Rooy, Piet de. *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813.* Amsterdam z.j.

Sas, N.C.F. van en H. te Velde. *De eeuw van de Grondwet. Grondwet en politiek in Nederland, 1798-1917.* Deventer 1989.

Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750 – 1900.* Amsterdam 2004.

Schneiders, P. *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland.* Den Haag 1990.

Secker, W.P. *Ministers in beeld: de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990).* Leiden 1991.

Scholten, F.J.W. 'Ludolph Anne Jan Wilt baron Sloet'. In: J.A.E. Kuys, R.M. Kemperink, E. Pelzers en P.M. van Wissing (red.). *Biografisch woordenboek Gelderland. Bekende en onbekende mannen en vrouwen uit de Gelderse geschiedenis.* Deel 2. Zutphen 2000, 94-96.

Scholten, Rinus. *Het zout in de pap. Levensschetsen van markante Hengeloërs.* Hengelo z.j.

Schoorl, Evert en Henk W. Plasmeijer. *Managing Markets and Money. Issues and institutions in Dutch nineteenth-century economics.* Paper European Society for the History of Economic Thought, Treviso 2004.)

Schutten, G.J. *Varen waar geen water is. Reconstructie van een verdwenen wereld. Geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930.* Hengelo 1981.

Schuttevaêr, H. *Willem Jan Schuttevaêr. 'De vriend en raadgever der binnenschipperij, de behouder van Schokland (1798-1881)'.* Assen/Amsterdam z.j.

Schuttevaêr, W.J. *Eenige Historische Mededeelingen uit de geschiedenis van het sedert 1843 zoo berucht geworden Zwolsche Diep tot aan het einde van 1876.* Assen 1877.

Schuurman, Anton. 'Mensen maken verschil, Sociale theorie, historische sociologie en geschiedenis.' In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis,* 22 (1996)2.

Schuurman, Anton, 'Het Nederlandse platteland tussen modern en traditioneel, tussen symbool en werkelijkheid.' In: *Facta. Sociaal-wetenschappelijk magazine.* 6(1998)8, 2-6.

Schuurman, Anton, 'Plattelandscultuur in de negentiende en vroege twintigste eeuw. Een essay.' In: *Jaarboek 1999. Nederlands Openluchtmuseum.* Nijmegen/Arnhem 1999, 270-302.

Secker, W.P. *Ministers in beeld : de sociale en functionele herkomst van de Nederlandse ministers (1848-1990).* Leiden 1991.

Singels, N.J. *Gedenkboek van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. 1773 - 1923.* Utrecht 1923.

Slaats, H.M. M*r. Jacob Hendrik graaf van Rechteren en Appeltern, 1787 - 1845.* Vught 1970 (niet uitgegeven doctoraal-scriptie).

Sleebe, V.C. *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied. 1770-1914.* Assen 1994.

Slicher van Bath, B.H. (red.) *Geschiedenis van Overijssel.* Zwolle 1979.

Slicher van Bath, B.H. *Mensch en land in de Middeleeuwen: bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in Oostelijk Nederland.* Assen 1944.

Slicher van Bath, B.H. van. *Een samenleving onder spanning: geschiedenis van het platteland van Overijssel.* Utrecht 1977.

Slicher van Bath, B.H. 'Van vrije naar gebonden economie.' In: Slicher van Bath. *Geschiedenis van Overijssel,* 192-197.

Smits, M. *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond 1896-1996.* Nijmegen 1996.

Smolders, A. *De geschiedenis van de Overijsselse kanalen. Geschiedenis van de N.V. Overijsselsche Kanalisatie Maatschappij en haar rechtsopvolger de N.V. Maatschappij Overijsselsche Kanalen (1850-1989).* Z.p., z.j.

Sneller, Z.W. (red.) *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940.* Groningen/Batavia 1943.

Sneller, Z.W. 'Anderhalve eeuw in vogelvlucht. 1795-1880.' In: Sneller. *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940,* 37-82.

Spandaw, H.A. *Gedichten II*, z.p. z.j.

Spoormans, H. *'Met uitsluiting van voorrecht'. Het ontstaan van liberale democratie in Nederland.* Amsterdam 1988.

Staatsalmanak voor het Koningrijk der Nederlanden 1860.

Stamhuis, Ida H. 'An Unbridgeable Gap between Two Approaches.' In: Klep and Stamhuis. *The statistical mind,* 71-98.

Stamhuis, I.H. '*Cijfers en aequaties' en kennis der staatskrachten. Statistiek in Nederland in de negentiende eeuw.* Amsterdam 1989.

Staring, W.C.H. De aardkunde van Twenthe: eene voorlezing. Zwolle 1845.

Staring, W.C.H. De aardkunde van Salland en het Land van Vollehove. Zwolle 1846.

Staring, W.C.H. *Voormaals en thans. Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid.* Haarlem 1858.

Stipriaan, Alex van. *Surinaams contrast: roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie, 1750-1863.* Leiden 1993.

Stokvis, P.R.D. 'Nederland en de Internationale Migratie, 1815-1960.' In: F.L. van Holthoon (red.) *De Nederlandse samenleving sinds 1815. Wording en Samenhang.* Assen/Maastricht 1985.

Strang, A. *Eene historische verhandeling over de liberale politiek en het lager onderwijs van 1848 tot 1920.* Utrecht 1930.

Streng, J.C. *'Stemme in staat.' De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795.* Hilversum 1997.

Streng, J.C. *Het is thans zeer briljant. Aspecten van het Zwolse culturele leven tijdens de overgang van ancien regime naar moderne tijd.* Hilversum 1999.

Streng, J.C. *Zwols Biografisch Woordenboek. Een draagbaar mausoleum.* Hilversum 2004.

Streng, J.C. *Het schoonste gezicht van de wereldt. De waardering en duiding van het Overijsselse landschap tussen renaissance en romantiek.* Epe 2007.

Streng, J.C. *Kweekster van verstand en hart. Boekcultuur en leescultuur in Overijssel tussen 1650 en 1850.* Epe 2008.

Stuurman, Siep. *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat.* Amsterdam 1992.

Sulloway, Frank J. *De rebel van de familie. De invloed van de plaats in het gezin op de levensloop.* Amsterdam 1998.

Taal, G. *Liberalen & Radicalen in Nederland 1872-1901.* Den Haag 1980.

Tamse, C.A. *Nederland en België in Europa (1859-1871). De zelfstandigheidspolitiek van twee kleine staten.* Den Haag 1973. (diss. 382 pp.)

Tijdschrift voor geschiedenis. Natievorming van België en Nederland in de 19e eeuw. 95(1982)4.

Termorshuizen, Gerard. (m.m.v. Anneke Scholte). *Journalisten en heethoofden. Een geschiedenis van de Indisch-Nederlandse dagbladpers 1744-1905.* Amsterdam/Leiden 2001.

Tönnies, Ferdinand. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie.* Berlin 1912, 2e druk.

Traa, P. van. *Geschiedenis van de economie: evoluties in een gedachtenwereld.* Amsterdam 1969.

Trompetter, Cor en Jan Luiten van Zanden. *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel (1500-1850). Elf studies.* Kampen 2001.

Turpijn, Jouke. 'Het gezag van "meneer de voorzitter".' In: *BMGN* 120-3, (2005), 415-434.

Valk, J.M.M. de. *De evolutie van het wetsbegrip in de sociologie. Een historische en wetenschapssociologische studie.* Assen 1960.

Vanvugt, E. *Nestbevuilers. 400 jaar Nederlandse critici van het koloniale bewind in de Oost en de West.* Amsterdam 1996.

Vedder, J. Het *Apeldoorns Kanaal. Monument van de plattelandsgeschiedenis van de Oost-Veluwe (1800-1850). Historische Publicaties Gelderland 2.* Utrecht 2001.

Veen, J.H.S.M. *Rails rondom de Peperbus.* Zwolle 1980.

Veenendaal, Guus. *Spoorwegen in Nederland van 1834 tot nu.* Amsterdam 2004.

Velde, H. te. 'Van Thorbecke tot Den Uyl.' In: Pels en Te Velde. *Politieke Stijl,* 151-173.

Velde, Henk te. 'Constitutionele politiek. De parlementair-politieke praktijk en de Grondwet van 1848.' In: Van Sas en Te Velde, *De eeuw van de Grondwet,* 146-181.

Velde, Henk te. 'Spelers en Spelbrekers. De beschaving van de Tweede Kamer.' In: *De Negentiende Eeuw* 30(2006) 1, 35-47.

Velde, Henk te (red). 'Parlementen in de Nederlanden.' In: *BMGN* 120-3 (2005), 333-337.

Velde, Henk te. *Gemeenschapszin en plichtsbesef. Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918.* 's-Gravenhage 1992.

Veldink, J.G. *W.C.H. Staring 1808-1877. Geoloog en landbouwkundige.* Wageningen 1970.

Verkade, W. *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot.* Zutphen 1974.

Verkade-Cartier van Dissel, E.F. *De mogelijkheid van landbouwkolonisatie voor blanken in Suriname.* Amsterdam 1937.

Vermaat, A.J. e.a. (red.) *Van liberalisten tot instrumentalisten: anderhalve eeuw economisch denken in Nederland.* Leiden 1987

Vermeulen, W.H. *Den Haag en de landbouw. Keerpunten in het negentiende-eeuwse landbouwbeleid.* Assen 1966.

Visscher, W. *Een wereld van turf. De Overijsselse turfindustrie en de veenondernemingen in de hoge venen van Overijssel.* Gouda 2003.

Visser, W. *De papieren spiegel. Honderd-vijf-en-twintig jaar Algemeen Handelsblad. 1828-1953.* Amsterdam 1953.

Vos, Melle en Frans Talstra. *Schetsen uit de geschiedenis van het Kantongerecht te Zuidbroek en haar omgeving.* Groningen 2001.

Vrankrijker, A.C.J. de. *Belastingen in Nederland 1848-1893. De strijd om een modernisering van het stelsel.* Haarlem 1967.

Vree, Frank van. 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke veranderingen.' In: Kleijer, Knotter en Van Vree. *Tekens en Teksten,* 95-108.

Vries, Thom. J. de. *Geschiedenis van Zwolle. Deel II. Van de invoering der Reformatie tot het jaar 1940.* Zwolle 1961.

Vuuren, L. van. *Rapport betreffende een onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwolle*. Zwolle 1939.

Waard, Marco de. 'In de schaduw van John Stuart Mill. Een negentiende-eeuwse polemiek over vrijheid, burgerschap en moraal.' In: *Leidschrift. De geschiedenis van het politieke denken.* 19 (2004) 3, 107-125.

Walhof, F.C. 'Van Maire tot Burgemeester'. In: *Oald Hengel* 27(2002)4, 99-100.

Walle, Ernestine van der en Leo Wessels (red.) *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850.* Nijmegen 2007.

Wap, J.J.F. 'De veteranen van den Hollandschen Zangberg. Een bundel Poëzij van mr. Sloet tot Oldhuis.' In: [*Dagblad voor 's-Gravenhage],* 30 juni 1869.

Welderen Rengers, W.J. van. *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1891, met aantekeningen van C.W. de Vries*. Deel 1. 's-Gravenhage 1948.

Wels, C.B. en M. Wolters. 'Analyse van het stemgedrag van de Tweede-Kamerleden in 1849. Tussenstand van een onderzoek'. In: *TvG,* 95 (1982) 1, 31-57.

Wennekes, Wim & Trix Broekmans. *Het boek van Hengelo 1802-2002. Kroniek van een industriestad.* Hengelo 2002.

Wesseling, H.L. *Indië verloren, rampspoed geboren en ander opstellen over de geschiedenis van de Europese expansie.* Amsterdam 1995.

Westers, Oscar. *Welsprekende burgers. Rederijkers in de negentiende eeuw.* Nijmegen 2003.

Wiel, Kees van der. *Op zoek naar een biografisch portret in het verleden.* Hilversum 2003.

Wielen, H.G.W. van der. 'Sociale toestanden ten plattelande.' In: Sneller. Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw 1795-1940, 426-466.

Wildenberg, Ivo W. *Johan & Pieter de la Court (1622-1660) & 1618-1685). Bibliografie en receptiegeschiedenis.* Amsterdam/Maarssen 1986.

Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland (1780-1848.* Heerlen 1965.

Wit, O. de. 'Telegrafie en telefonie.' In: H.W. Lintsen. *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890.* Deel IV. Zutphen 1993, 273-298.

Wolff, H.J. *Historisch overzicht over Suriname.* 1613-1934. Z.p. z.j.

Woud, Auke van der. *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798 - 1948.* Amsterdam/Antwerpen, 3e druk.

Woud, Auke van der. *Een nieuwe wereld. Het ontstaan van het moderne Nederland.* Amsterdam 2006.

Woude, A.M. v.d. 'Bevolking en Gezin in Nederland.' In: Van Holthoon. *De Nederlandse samenleving sinds 1815,* 19-70.

[Wttewaal] *Redevoering over de landhuishoudkunde, uit hoofde van hare belangrijkheid, de bescherming van 's rijks regering waardig door Gerard Wttewaal, gehouden ter aanvaarding van het gewoon hoogleeraarambt in de landhuishoudkunde aan de hoogeschool te Leyden, den xxx november MDCCCXXII.*

Zanden, J.L. van. 'De landbouw op de zandgronden van Oost-Nederland.' In: *TvG* 101 (1988) 2, 190-205.

Zanden, J.L. van. *Vogels, mensen en geschiedenis.* Utrecht 1993.

Zanden, J.L. van. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914.* Utrecht 1985.

Zanden, J.L. van en S.W. Verstegen. *Groene geschiedenis van Nederland.* Utrecht 1993.

Zanden, J. L. van en Arthur van Riel. *Nederland 1780 – 1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling.* Amsterdam 2000.

Zanden, J.L. van. 'De opheffing van de markegenootschappen en de verdeling van de markegronden in Salland 1810-1865.' In: Trompetter en Van Zanden. *Over de geschiedenis van het platteland in Overijssel*, 145-153.

Zeiler, F.D. 'Deen, Isaac van (1805 - 1869).' In: J. Folkerts e.a. (red.). *Overijsselse biografieën.* Deel 1. Assen 1990, 45-48.

Zimmerman. Louis J. *Politieke economie van Plato tot Marx.* Groningen 1987.

Zuidema, J.R. 'Economic Thought in the Netherlands between 1750 and 1870: From Commercial Mercantilism towards the True Principles of Political Economy.' In: Van Daal en Heertje. *Economic Thought in the Netherlands,* 29-74.

Zwager, H.H. *Nederland en de Verlichting.* Bussum 1972.

Over de auteur

Wim Coster (Staphorst, 1953) studeerde in 1979 aan de Rijksuniversiteit Groningen af in de Slavische taal- en letterkunde. In 1983 behaalde hij aan de Rijksarchiefschool in Den Haag het diploma hoger archiefambtenaar. Vervolgens begon hij in Zwolle, via de Noordelijke Leergangen, aan een studie M.O.-Geschiedenis, die hij in 1991 met een scriptie over de uitgever Kluwer (cum laude) afrondde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Hij werkte als tolk-vertaler en docent Russisch en was werkzaam binnen het archiefwezen en in de uitgeverij. Van 1990 tot en met 2003 was hij zelfstandig onderzoeker en auteur. Van zijn hand verschenen een twintigtal boeken en tientallen artikelen, met name op het gebied van de regionale en bedrijfsgeschiedenis. Sinds 2003 is hij verbonden aan het Historisch Centrum Overijssel te Zwolle.

Als gastonderzoeker bij de Leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van Wageningen Universiteit ontving hij in 2006 voor zijn promotie-onderzoek een NWO-beurs.

Index op persoonsnamen

(Zie ookpagina's 375-386)

Achenwall, G. 81-83, 88
Ackersdijck, J. 64, 68, 72, 73, 81, 99, 115, 232, 258, 266, 290, 325
Aelbroeck, J.L. van 117
Aerts, R. 10
Ainsworth, Th. 108, 254
Akerlaken, D. van 171
Alstorphius Grevelink, P.W. 112, 151
Amersfoordt, J.P. 112, 151
Andringa de Kempenaer, jhr. O.R. van 115
Arntzenius, H. 25, 35
Arntzenius, W. H. ('Mina') 24, 135
Ankerscmit, F., xiv
Asch van Wijk, H.A.M. 245
Ballot, J.C. 213
Bastiat, F. 61, 69, 73
Baud, G.L. 293, 297, 299-301
Baud, J.C. 43, 279, 281, 282, 284, 285, 288, 290, 295, 299, 301, 304, 308, 309-311, 314, 316, 317, 319, 326
Baumhauer, E.H. von 99, 237, 258
Bellamy, J. 28
Bentham, J. 55, 70, 227
Benthem, J.C.G van 33, 67, 262
Berends, R. xiv, 24, 322
Berg, A. van den 18, 57
Bergh, L.Ph.Ch. van den 21, 27
Bergsma, W.A., 249
Betting, J.H. 286
Beusekamp, H.J. 17, 18
Biesterbosch (zie Bijsterbosch)
Bieleman, J. 204, 205
Bijsterbosch, J.C. 48
Bilderdijk, W. 30
Bisschofsheim, L.R. 195
Blanc, L. 222
Blanken, H. van 107
Blanqui, A. 69
Blom, H.W. 66
Blommenstein (H.) van 318
Boelens, R. 122
Boerhaave, H. 58
Boissevain, J.H.G. 145.
Bolland, J.P.G. 3Bont, M.J. de 260
Boogman, J.C. 6, 7, 10, 90
Borger, E.A. 28
Bosch, J.G.J. van den 241
Bosch, J. van den 92, 173, 283, 294, 295, 317, 318
Bosch Kemper, J. de 40, 88, 90, 90, 91, 99
Boschloo, T.J. 10, 73, 86, 88, 93, 101
Boserup, E. 205, 273, 340,
Bosker, M. 32
Bosma, U. 295-297, 317
Botke, IJ. 60
Bouman, P.J. 241.
Bouwman, J. 48
Braak, M. ter 3
Braembussche, A.A. van den 4, 5
Brandhoff, van den, A. 284, 286-288
Brants, A. 213
Breda, J.G.S. van 213
Bruce, G.I. 36, 145
Brueys, J.R. de 71
Brugmans, I.J. 71, 76, 113
Bruijn, I.J. de, 183
Bruinsma, J.J. 213
Bruyn Kops, J.L. de 64, 68, 100, 101, 280
Budde, 174
Buffon, G.L. Leclerc, comte du 291
Buisman, smid 250
Burg, M. van der 116
Burke, B. 309
Burlage, J. H. 20, 21, 23, 229
Bus de Gisignies, burggraaf L.P.J. du 295, 317
Busken Huet, C. 315, 321, 328
Buys, J.T. 76, 327, 332
Buys Ballot, C.H.D. 111, 137, 151
Campbell, R. 254
Camphuijsen, D. R. 69
Capellen, G.A.G.P. baron van der 295
Capellen, (geslacht) van der 279
Cazius, J.H. 168
Chevalier, M. 69
Cicero 53, 62, 63, 162
Cobden, R. 279

Colenbrander, H.Th. 40
Copijn, D. 289
Corbulo 166
Cornelissen, J. 145
Cost Jordens, W.H. 36
Court, P. de la 65, 66, 71, 103, 225, 325
Daendels, H.W. 287, 289
Dam van Isselt, E.W. van 17, 23, 27, 36, 39, 279, 307
Darwin, C. 94
Deen, I. van 43
Deinse, J.J. van 170
Delprat, jhr. J.P. 186
Depauw, K. 76
Deventer, J.S. 122
Dibbetz, B.J. 126
Diderot, D. 86
Diggelen, B.P.G. van 39, 109, 178, 179, 181, 182, 183, 186, 187, 200, 246
Dirks, J. 249
Donar 28, 233
Donker Curtius, D. 7, 41, 53, 94, 98, 222, 223
Douwes Dekker, E. 321
Droz, J. 54, 66, 67, 169, 325
Drusus 166, 174
Duivenbode, A. van 29
Dumont, E. 70
Durkheim, E. 329
Duymaer van Twist, A.J. 281, 310, 313
Duyn van Maasdam, F.A. van der 71
Ebbinge Wubben, F.A. 111, 267
Eck, D. van 152, 246
Eekhoff, W. 184
Eekhout (almanak) 126
Elzevier(s), 148
Etty, E. 4
Enklaar, E.C. 125, 126
Enklaar, F. 249
Fasseur, C. 281, 296, 301, 311, 314, 316
Feith, H.O. 148
Feith, P.R. 174
Feith, Rhijnvis 27, 154
Ferrand, J. van 185
Foreest, jhr. J. van 329
Fourrier, 231
Francq van Berkhey, J. Le 59
Franklin, B. 92
Fransen van de Putte, I.D. 281, 315
Frederik, prins 115, 179
Fridagh, baron G.S.G. van 36
Garnier, 69
Gelder, J. van 48
Gend, van 185
Geurtsen, T. 115
Gezelle, G. 229
Gogel 226
Goltstein, J.K. baron van 50, 186, 246
Goltstein van Oldenaller, W. baron 328
Godefroi, M.H. 146, 147
Gorter, H. 4
Groen van Prinsterer, G. 12, 37, 40, 43-45, 55, 77, 86, 93, 130, 135, 141, 147, 231, 309,321, 326, 329, 335, 338
Gronden, R.S. van, 36
Haan, I. de 8-10, 327, 331
Haan, T.W.R. de 27-30, 155, 229, 231, 309, 320, 329, 335, 338
Haan, weduwe de 48
Haas, F. de 58
Haersolte van Haerst, J.C. baron van 42, 144, 145, 186, 181, 265
Halbertsma, J. H. 25, 30, 35
Hall, F.A. baron van 6, 45, 79, 180, 194, 195, 198, 244, 309, 329
Hall, H.C. van 5, 49, 108, 252, 273,
Haller, C.L. van 62, 63, 163, 225
Hanssen, L. 3
Hartog, H.M. 150
Hasenberg Butter, I. 64, 66-68, 71, 73, 79, 82, 100
Hasselt, gebroeders Van 174
Hassenpflug, H.D.L.F. 37
Heeckeren, d'Anthèr S.C., xi
Heeckeren van Kell, W.H.A.C. baron van 174
Heemskerk, J. van 190, 227
Heemstra, S. baron van 197
Heerkens, F.P.A. 36
Heerkens, J.N.J. 221
Hekking jr. W. 14
Hemsterhuis, F. 21, 22, 120
Hens, A.P.G. 187
Hertzfeld, J. 34
Herwaarden, P. van 187
Hiëronymus (ps., zie Hoëvell, W.R. van)
Hijmans van den Bergh, L.J. 233
Hoetink, D. 5
Hoëvell, W.R. baron van 2, 12, 48, 132, 246, 279, 281, 296, 304, 307, 310-312, 314, 317, 321
Höfelt, A. 126, 264
Hogendorp, D. van 282

Hogendorp, G. K. van 71, 73, 88, 97, 323, 325
Hogendorp, W. van 297
Holloway, Th. 218
Holthoon, F.L. van 92
Hooft, P.C. 35
Horst, G. ter 126
Houten, S. van 8
Hovy, W.G. 221
Huizinga, J. 3, 203
Hulst, K. van 122, 145
Huygens, C. 21, 58
Israëls, J. 29
Ittersum, F.A.S.A. baron van 220, 250
Jacob, L.H. von 69
Jong, J. de 4
Jongkindt Coninck, C.J.M. 150
Jonkman, A. 48
Kaempfer, E. 258
Kalff, G. 18, 30
Karel V 214
Kempenaer, de 329
Kerkhoven, R.A. 187
Ketten-Von Martels, wed. van der 265
Ketwich Verschuur, J.D. van 241
Kielstra, J.C. 279
Kiliaan 35
Kinker, J. 120
Kinsbergen, J.H. van 19, 20, 63, 174, 276
Klaassens, J. 265
Klein, P.W. 90
Kluit, A. 82-84
Kluwer, Æ.E., xi
Knight, G. R. 295, 297
Koeleman, H. 254
Koeleman jr. H. 254
Komrij, G. 3
Konijnenburg, J. van, 252
Koning, L. 125
Kooij, P., xii
Koopsen, J. 20, 21
Kopp 231
Kops, J. 113, 138
Kossmann, E.H. 6, 8, 10, 307, 327
Kraus, 69
Kymmel, C.W.E. 255
Lactantius 54, 325
Lange, J. de 122
Langenhuijsen, L. 180
Lavergne, L. de 117
Lebuïnus, 28
Leeghwater, J.A. 161
Lennep, D. van 329
Lensink, J. 108
Leroy-Beaulieu, P. 318, 341
Liafwin, zie Lebuïnus
Liagre Böhl, H. de 4, 12
Limburg Stirum, C. van 71
Lintsen, H. 155
Lobatto, R. 83, 85
Lodewijk Napoleon, 87, 159, 234
Logeman, W.M. 297
Löhnis, H. 27
Löhnis, H(ermance), 27
Louwes, H.D. 5
Luttenberg, G. 38, 88, 91, 107-109, 180
Luyben, A.F.X. 243
Lynden, W. van 44
MacAdam 175
Malthus, T.R. 69, 163, 253,
Mansholt, D. 5
Mansholt, S. 5
Martin, ('professor') 48
Martineau, 69
Martinet, J.F. 17, 18-20, 31, 50, 54, 57-60, 65, 75, 80, 83, 85, 105, 128, 134, 151, 200, 227, 329, 331, 337, 339, 342
Marx, K. 75
Marx-Avely, E. 76
Massier, L. 175
McCulloch, J.M. 69, 75
Meere, J.J.M. de 90
Mees, W.C. 64, 68, 71 88, 91, 99-101
Meeter, W. 187
Meijer, J.G. 148
Meijer, P. 46
Metelerkamp, C. 25
Miquel, Fr. A.W. 213
Moll, E. 33-35, 46
Montesquieu 186
Mosselmans, B. 72
Mulder, G.J. 149
Mulder, L. 149, 156
Muller, F. 121, 122
Multatuli, zie Douwes Dekker, E.
Musschenbroek, P. van 58
Mijnhardt, W.W. 55
Naamen van Eemnes, J.S. 40, 122, 149
Nes, J.F.W. van 297
Nieuwenhuis, G. 81
Nieuwentijt, B. 56, 57
Nieuwland, P. 28
Nijenhuis, B. 126
Nijhoff, I.A. 115

Nispen, L.J.C. van 242
Nobel, C.J.R. 47
North, D. 10, 59
Nunnink, onderwijzer 262
Oldenhuis Gratama, L. 117, 182, 183
Ommen, H. van 48
Otterspeer, W. 3
Owen, R. 231
Paasman, B. 58
Pahud, Ch. F. 281, 306, 307, 311, 312
Palmer, J. 297
Paulus 87
Peel, R. 67, 73, 243, 279,
Pelkwijk, J. ter 38, 107
Pels, D. 8, 321, 328
Peshine Smith, E. 75
Pettit, Ph. 103
Plasmeijer, H.W. 72, 73, 100
Plugger, J. 111
Poel, J.G.M. van der 113, 207
Poesjkin, A.S., xi
Ponse, H. 125
Prediker 330
Prins, W.F. 297, 319
Prinsen, J. 37
Proudhon, P.J. 222
Pruimers, D.J. 111
Quetelet, L.A.J. 83, 85
Raders, R.F. baron van 137, 288
Raffles, T.S. 295
Randwijck, L. N. graaf van 182
Rappard, A.G.A. van 168
Rappard , W.L.F.C. van 44, 45
Rau, K.H. 69
Rechteren van Appeltern, J.H. graaf van 17, 39, 108, 173, 174, 177, 178, 180, 181, 234, 237,
Rechteren van Ahnem, J.D. graaf van 173, 178, 237, 180
Rees, O. van 64, 66, 68, 71, 84, 100, 101
Renselaar, familie 288
Ribbius, G.D. 145
Ricardo, D. 69, 73-75, 279
Riel, A. van 9, 10, 296, 316
Rietberg, L.J. 122
Rijk, J.C. 288, 289, 304
Rochussen, J.J. 281, 304, 312
Roentgen, C.M. 193
Roijen, I. A. van 38, 39, 108, 109, 175, 194, 201, 208-210, 237, 241, 242
Römelingh, C. 149
Roode, N.J.W. de, xvi
Rooij, E.W. de 128
Rooy, P. de 10, 86
Roscher, W. 69
Rossi, A. 69
Russel, J. lord 243
Saksen/Coburg, L. van 22
Salomonsen, G. 195
Salomonsen, H. 195
Salverda, M. 118
Samsom, N., xii
Sandberg, J.A. 36, 107, 144
Sangers, J. 48
Sas, N.C.F. van 6, 10
Say, J. B. 37, 69, 70, 77, 85
Schiller, F. von 21
Schimmelpenninck van der Oye tot den Pol, W.A. baron 17, 40, 170, 180,181, 194, 246, 256,
Schlipf, J.A. 126
Schloezer, von 69
Schneiders, P. 120
Schoorl, E. 67, 73, 100
Schouten, G. 254
Schreven, D. van 107, 108
Schreven, Z.W. van 122, 133
Schuurman, A.J. xiii, 10, 326
Schuurman, L. 109
Schuttevaêr, W.J. 179, 182, 183, 186, 190, 191, 200, 201
Schuttevaêr, H. 179
Senden, G.H. van 107, 174
Serné, A. 104
Setten, J. van 179, 183, 187
Simons, A. 21, 28, 133, 227
Simons, G. 132, 213
Slengaarde, 293
Slicher van Bath, B.H., 204, 205, 233, 273
Sloet tot Oldhuis, A.G.A. 24
Sloet tot Oldhuis, H. 24
Sloet tot Oldhuis, J.A.J. 16, 171, 197, 251
Sloet tot Oldhuis, J.J. 26
Sloet tot Oldhuis. L.E.A. 24
Sloet tot Oldhuis, W.H. 25
Sloet tot Westerholt, W. 26, 75, 152, 325
Sloet van de Beele, L.A.J.W. 16, 17, 26, 40, 50, 139, 314, 315, 325
Smith, A. 10, 11, 37, 64-66, 69-73, 101, 200, 227, 279, 318, 323, 325, 329, 339
Snijder, H. 126
Soesoehoenan van Soerakarta 44, 327
Soden, 69

Spandaw, A. M. 25, 47
Spandaw, H.A. 23, 60, 85, 228
Spinoza, B. 120
Staring, A.C.W. 30, 85, 164, 211, 228
Staring, W.C.H. 64, 99, 108, 111, 112, 114, 115, 125, 126, 149, 164, 207, 208, 211, 212, 214, 228,
Steenbergen, P.A. van 237
Steijn Parvé, D.C. 307
Stokvis, J.E. 282
Stolte, H. 304, 312
Storch, H. van 69
Stork, J.H. 126, 136, 137, 149
Stork, C.T. 46
Storm-van der Chijs, A.A.M. 113, 116
Storm van 's Gravezande, C.M. 186
St. Simon 231
Stuart Mill, J. 91, 330
Stuurman, S. 7-9
Suringar, 122
Süzzmilch, J.P. 83
Teenstra, M.D. 125, 290-292
Temminck, C.J. 139
Tétar van Elven, H.L. 152
Themmen, advocaat 304
Thooft, ondernemer Rotterdam 256
Thorbecke; J.R. xiv, 1, 2, 6, 7, 17, 37, 39, 43, 45, 46, 68, 75, 77, 78, 86, 93, 98, 120, 121, 132, 136, 139, 141, 145, 146, 154, 165, 167-169, 171, 179, 183, 185, 190, 191, 198, 200, 201, 213, 235, 241, 245-247, 282, 310, 311, 314, 320, 335
Thünen, J.H. von 74, 75
Tijl, J.J. 110, 208
Tijn, Th. van 90
Tjeenk Willink, W.E.J. xii, 38, 65, 122, 148, 279, 320
Torrens, R. 74, 75
Trompetter, C. 204, 205
Turgot, A.R.J. baron de 86
Tydeman, H.W. 68, 82, 86, 88, 93, 99
Uilkens, J.A. 20, 57, 60, 125,
Urbach, D. 213
Veen, P. van der 185
Velde, H. te 8-10, 321, 328, 331
Verloren, H. 114
Vidal de St. Germain, G.J.C. 126
Vijfhuis, W.H. 36
Visscher, B.A.C. 79
Visscher, J.J.S. 16, 79
Vissering, S. 64, 68, 71, 73, 75, 76, 88, 101
Vitringa, C.L. 194
Vizévene, J. 111
Vliet, W.G.F. van 55
Vloten, J. van 26, 30
Vondel, J. van den 35
Vorsselman de Heer, P.O.C. 23, 25, 27
Vos de Wael, A.J. 36, 40, 108, 265
Voskes, M. 48
Vries, H.J. de 184
Vuuren, L. van 173
Waal, P. 111
Wap, J.F. 26
Warnsinck, H. 180
Wesseling, H.L. 318
Westenenk 174
Westerhoff, R. 213, 256
Westerman, G.F. 111, 259
Wicherlink, G.S.J. 40
Wilde, M. de xiv, 24
Wildenberg, I.W. 66
Wilhelm, prins Pruissen 174
Willem I, koning 7, 22, 71, 87, 93, 159, 173, 188, 234, 294, 297
Willem II, koning 7, 179, 188, 238
Willem III, koning 115, 117, 170, 322
Winkler Prins, A. 119
Wintgens, W. 186
Wispelweij, G.J. 251
Wodan 28, 233
Woelderink, R. 108
Wolda, 125
Woud, A. van der 10, 79-81, 105, 112, 161, 163, 332
Wttewaal, G. 17, 64, 65, 79, 80
Wttewaal, J. 122, 125, 126
Wttewaal tot Stoetwegen, 140
IJzendoorn, N. 249
Young, A. 117
Zanden, J.L. van 9, 10, 204, 205, 207, 224, 239, 240, 274, 296, 316
Zeehuisen, J. 39, 109, 133, 149, 186
Zijlker, J.F. 197
Zschokke, H. 127
Zuidema, J.R. 73
Zuylen van Nijevelt, J.P.P. baron van 147, 224, 241, 246

Historia Agriculturae

In deze serie verschenen tot nu toe:

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert*, 1779-1835. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreeve Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
10. *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. J. de Bruijn. *Plakkaten van Stad en Lande…* 1594-1795. 1983.
15. H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. 1985.
17. IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges* (1742-1806). 1988.
18. *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
19. D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.
20. W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. J.L. Van Zanden, *'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'*. 1991.

22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*. Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*. 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515*. 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914*. 1993.
27. R.F.J. Paping, "*Voor een handvol stuivers": Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860*. 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917*. 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw*. 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*. 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*. 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw*. 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917*. 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*. 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd*. 2005.
37. E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*. 2005.
38. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproduc-tiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830*. 2006.
39. F.J. Dijksterhuis en B. van der Meulen, *Tussen coördineren en innoveren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1957-2000*. 2007
40. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*. 2008